

פרשת שמות

א וְאֵלֶּה שְׁמוֹת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל הַבָּאִים מִצְרִימָה אֶת יַעֲקֹב
אִישׁ וּבֵיתוֹ בָּאוּ: ב רְאוּבֵן שְׁמֵעוֹן לֵוִי וַיהוּדָה: ג יִשְׁשַׁכָּר
זְבוּלֹן וּבְנֵימֵן: ד דָּן וְנַפְתָּלִי גָד וְאָשֶׁר: ה וַיְהִי כָּל־נֶפֶשׁ יִצְאֵי
יַרְדֵּי־יַעֲקֹב שִׁבְעִים נֶפֶשׁ וַיּוֹסֶף הִיה בְּמִצְרַיִם: ו וַיָּמָת יוֹסֵף
וְכָל־אָחִיו וְכָל הַדּוֹר הַהוּא: ז וּבְנֵי יִשְׂרָאֵל פָּרוּ וַיִּשְׂרְצוּ
וַיִּרְבּוּ וַיַּעֲצְמוּ בְּמֶאֱדָה מְאֹד וַתִּמְלֵא הָאָרֶץ אֹתָם: ח וַיָּקָם
מֶלֶךְ־חָדָשׁ עַל־מִצְרַיִם אֲשֶׁר לֹא־יָדַע אֶת־יוֹסֵף: ט וַיֹּאמֶר

יודעים שהוא היה במצרים?! אלא, להודיעך רש"י
צדקתו של יוסף: הוא יוסף הרועה את צאן
אביו, הוא יוסף שהיה במצרים ונעשה מלך
ועמד בצדקו: (ז) פרו. שלא הפילו נשותיהם,
ולא מתו כשהם קטנים. וישרצו. שהיו יולדות
ששה בכרס אחד: (ח) ויקם מלך חדש. רב
ושמואל — חד אמר: חדש ממש, וחד אמר:

(א) ואלה שמות בני ישראל. אף-על-פי שמנאן
בחייהו בשמותו חזר ומנאן במיתתו, להודיע
חבתו שנמשלו לכוכבים שמוציאן ומכניסן
במספר ובשמותם, שנאמר (ישעיה מ, כו):
"המוציא במספר צבאם לכלם בשם יקרא":
(ה) ויוסף היה במצרים. והלא הוא ובניו היו
בכלל שבעים, ומה-בא ללמדנו? וכי לא היינו

(א) ואלה שמות: מפני שהוא בא לומר ובני ישראל פרו וישרצו וגו', הקדים להזכיר כי בבואם
למצרים לא היו אלא שבעים (רשב"ם ורמבמ"ן).

(ב) (ג) (ד) בני יעקב מסודרים כאן על הסדר שלקח נשיו, כי תחילה לקח את לאה (ובניה ראובן
שמעון לוי יהודה יששכר וזבולון), ואח"כ לקח רחל (והיא ילדה יוסף ובנימין, והזכיר תחילה
בנימין, ויוסף הזכירו לבסוף, כי לא בא עם אחיו, כי היה במצרים בעת בואם), ואח"כ לקח
בלהה (ובניה דן ונפתלי), ולבסוף זלפה (ובניה גד ואשר) (אזול"ל).

(ה) ירך: כנוי כמו 'נפלה ירכה' (במדבר ה' כ"ז) ע' בראשית מ"ו כ"ו.

(ו) וישרצו: עיין בראשית א' כ'.

ויעצמו: וכן למטה רב ועצום ממנו' גם הוא לשון רבוי, כמו 'ועצומים על הרוגיה' (משלי ז' כ"ו).

ותמלא הארץ אתם: ארץ גושן.

(ח) ויקם מלך חדש: דעת החכם יאסט (Allgemeine Geschichte des Israelitischen
Volkes כרך ראשון עמוד צ"ד), כי פרעה שהיה בזמן יציאת מצרים היה (לפי מה שמצאו האחרונים
שעמדו על הבנת כתיבת מצרים הקדמונים) החמישי ממשפחת רעמסס (Ramesses) ומלכי

אֶל־עַמּוֹ הַזֶּה עִם בְּנֵי יִשְׂרָאֵל רַב וְעַצּוֹם מִמֶּנּוּ: י הָבָה נִתְחַכְמָה לוֹ פֶּן־יִרְבֶּה וְהָיָה כִּי־תִקְרָאנָה מִלְחָמָה וְנוֹסֶף

רש"י

שנתחדשו גזרותיו: אשר לא ידע. עשה עצמו כאלו לא ידע: (י) הבה נתחכמה לו. כל-הבה לשון הכנה והזמנה לדבר הוא כלומר הזמינו עצמכם לכך: נתחכמה לו. לעם – נתחכמה

מה-לעשות לו. ורבותינו (סוטה יא ע"א) דרשו: נתחכם למושיעין של ישראל, לדונם במים, שכבר נשבע שלא יביא מבול לעולם. והם לא הבינו שעל כל-העולם אינו מביא, אבל הוא

שד"ל

משפחת רעמסס הכריתו כמאתים שנה קודם לכן את המלכים הרועים אשר באו מארץ ערב וכבשו את ארץ מצרים ומשלו בה 260 שנים והנה הוא אומר כי יוסף ואח"כ כל בית אביו באו מצרימה בזמן ממשלת הרועים, והמלכים הרועים אהבו אותם להיותם גם הם מבני שם ומאנשי אזיאה ומדברים לשון הקרובה ללה"ק, ואולי היו גם הם נקראים עברים מבני יקטן בן עבר (בראשית י' כ"ה) והנה פרעה שבימי יוסף שהיה אוהב העברים הושיב בני יעקב במיטב הארץ בארץ רעמסס, והארץ ההיא קרוב להאמין שהיתה ארץ אחוזת משפחה אחת של מצרים הנקראת משפחת רעמסס, ובני ישראל לקחו נחלתם כלה או רובה וישבו בה, ואחרי מאתים שנה אירע כי אנשי משפחת רעמסס מרדו במלכים הנכרים ממשפחת הרועים והכריתו אותם, ומלכו תחתיהם, ולהיות אנשי המשפחה ההיא שונאי ישראל מפני שלקחו נחלתם, וגם מפני שהיו אוהבי הרועים, היה שפרעה גזר על ישראל מה שגזר.

(י) נתחכמה לו: נעשה עצמנו חכמים בשבילו ונפעל עמו בערמה. חכמה תיקרא בל' הקודש ההנהגה בשכל לעומת התכלית המכוונת, ויש חכמה כללית ויש חכמה פרטית. החכמה הכללית היא ההנהגה לעומת התכלית הכללית, שהיא הצלחת האדם בכל עניניו בימי חייו, ולהגיע אל ההצלחה הכללית הזאת צריך שתהיה הנהגת האדם בתבונה, ושימשול ביצרו ויתנהג תמיד בצדקה וכשרון ויראת ה', וזה הוא סתם חכמה במקרא. והחכמה הפרטית היא ההנהגה לעומת תכלית פרטית, תהיה מה שתהיה, טובה או רעה, כמו 'יונדב איש חכם מאד' (שמואל ב' י"ג ג'), היה איש יודע להתנהג בשכל להשיג תמיד מבוקשו יהיה מה שיהיה. וכן כאן 'נתחכמה לו' נעשה עצמנו חכמים על דבר העם הזה להשיג מבוקשנו שלא ירבה באופן שיוכל להלחם בנו; אבל 'אל תתחכם יותר' (קהלת ד' ט"ז) הוא לענין החכמה הכללית, אל תעשה עצמך חכם יותר מדאי באהבת הצדק, כאמור שם אל תהי צדיק הרבה; ורנה"ו (בספרו גן נעול) לא הבדיל בין החכמה הכללית והפרטית, ולפיכך הוצרך לשבש קצת כתובים וזה בכללם, וחשב שבא בהתפעל להורות שלא היתה חכמה אלא בדמיון פרעה ויועציו, ושקר הוא שיהיה ההתפעל מורה כלל על פעולה מדומה ובלתי אמיתית, ובפסוק 'יש מתעשר ואין כל מתרושש והון רב' (משלי י"ג ד') מילות 'ואין כל' ומילות 'הון רב' הן המורות כי פעולת התעשרות וההתרוששות אינן באמת כי אם בשקר, לא שיהיה זה בכח ההתפעל; כאשר כבר העיר על זה בעל ענף עץ עבות דף כ"ט.

כי תקראנה מלחמה: ראב"ע פירש כי תקראנה קורות מלחמה, ולדוביקוס de Dieu אמר שהוא

כמו תקראנו, אלא שבא הכינוי נה במקום נו על דרך ל' ארמית (כגון בְּנָא בארמי בְּנו בעברית), וכן הגיהו הכותים תקראנו. והנה מצאנו דוגמת המלה הזאת עוד אחרות שבא משקל תִּפְקָדְנָה במקום תִּפְקֹד, 'ידה ליתד תשלחנה' (שופטים ה' כ"ו) 'ואל תשלחנה בחילו' (עובדיה א' י"ג), ו'ברגלים תרמסנה עטרת גאות' (ישעיה כ"ח ג'), 'בדי שאול תִּרְדְּנָה' (איוב י"ז ו'), וכתב ראז' בעובדיה י"ג כי הנכון שהנו"ן והה"א נוספות ויתרות, כמו שנמצאו פעמים הרבה נו"ן וה"א יתרות; וגעז' הרחיק זה (Lehrgeb) אע"פ שאיננו מרחיק שתהיינה המלות האלה רבים במקום יחיד. ואני אומר כי נה נוסף על דרך הנו"ן הנוספת פעמים רבות בעתידים כמו ישמעון תשמעון תתחמקין תשתכרין, אפס כי כאשר תהיה לפני הנון אות נחה כמו באלה אז אין הנו"ן צריכה להתנועע וכאשר אין לפני אותה נחה אז יבטאו אותה בקמץ (ן או נה). הלא תראה בארמית תִּפְקָדְנָה תִּפְקָדְנָה לרבות, ובעברי תִּפְקָדְנָה בְנו"ן קמוצה, וכן כאן ביחיד אמרו תחלה תִּפְקָדְנָה בְנו"ן נוספת; ואח"כ להיות שאין אות נחה לפני הנון אמרו תִּפְקָדְנָה, ואח"כ אמרו כזה עם בנחי הלמ"ד (תִּקְרָאָנָה ולא תִּקְרָאָן) להשוות מדותם. ואם תאמר והלא גם בארמית אין מוסיפים נו"ן בסוף הנסתר אומר אני כי העברים אהבנו להשוות מדותם, וכדרך שהשוו הנסתר עם הנמצאות, שאמרו תִּפְקָדְנָה בתי"ו בזה ובוה, אעפ"י שבאמת אין צורך לתי"ו בנסתרות (וכן בארמית יִקְטֹלְן) כן השוו לנמצאות הנסתר והוסיפו נו"ן בנסתרת (תִּפְקָדְנָה תִּפְקָדְנָה במקום תִּפְקֹד) כדרך שהיו מוסיפים נו"ן לנמצאת (תִּפְקָדְנָה). ומלבד זה עוד בדבר אחר השוו מדותם, והוא כי אחר שאמרו תִּפְקָדְנָה במקום תִּפְקֹד לנִקְבָה נסתר, אמרו גם כן תִּפְקָדְנָה במקום תִּפְקֹד לזכר נמצא כמו שהוא ו'אל תשלחנה' דעובדיה שהוא לזכר נמצא ולא היה לך לשלוח ידיך בחילו.

כי תקראנה מלחמה: אותיות נה יתרות, כמו 'ידה ליתד תשלחנה' (שופטים ה' כ"ו) 'ברגלים תרמסנה עטרת גאות' (ישעיה כ"ח ג').

ונלחם בנו ועלה מן הארץ: רשב"ם ורמבמ"ן פירשו ולא לנו לאבד עבדינו, ויפה טעם הכורם כי עדיין לא היו ישראל עבדים, והוא מפרש ועלה מן הארץ ויקח עמו את כל ההון והרכוש אשר רכש בארצנו, וגם זה בלתי צודק, כי הונם ורכושם הלא שלהם היה ולא היה למצרים שום זכות עליו, מלבד שא"כ העקר חסר; ובני אוהב גר ז"ל היה מקיים פירוש רשב"ם ורמבמ"ן, והוא אומר כי גם קודם שיעבידום בפרך, כבר משעה ראשונה היו ישראל מועילים למצרים ע"י מלאכתם לרעות הצאן, כי המצרים לא היו רועי צאן, אבל היו צריכים לרועים, ואם היו יוצאים ממצרים היה בזה נזק לממלכה. והנכון כי המלך הנכרי שקם על מצרים היה ירא ממרידת מצרים, אך היה בטוח, שאם יתחילו למרוד יכה בהם ויהרוג גדולי המורדים וכל העם ישמעו וייראו; אך יותר היה ירא מבני ישראל, כי להיותם נכרים וגרים בארץ ההיא ולא היתה נפשם דבקה בארץ מצרים כמו המצרים, קרוב היה שיתקוממו נגדו, כשתזדמן להם שעת הכושר, ואף אם תגבר יד המלך על אויביו ועליהם, לא יוכל להינקם מהם כי יעלו מן הארץ ההיא אל ארץ האויבים אשר התחברו עמהם. ודעת החכם יאסט כי נמצא בספרי הקדמונים כי הרועים לקחו ארץ מצרים עד Memphis והעמידו שם מלך, ואחרי כן בְּנו Avaris שהיא לדעתו Hiroopolis והיא היא פי החירות (כי פי הוא כמו ה"א הידיעה בלשון מצרי) ואחר זמן כשעמד עליהם מלך Thebais ונצחם, נמלטו לְשָׁם, ואחר שלא יכלו המצרים להביאם תחת עֲלָם, גרשו גם משם. ולפי זה הוא מפרש ונלחם בנו ועלה מן הארץ, שהיה פרעה ירא שמא

גַּם־הוּא עַל־שְׁנָאֵינוּ וְנִלְחַם־בָּנוּ וְעָלָה מִן־הָאָרֶץ: יא וַיִּשְׁימוּ עָלָיו שָׂרֵי מַסִּים לְמַעַן עֲנֹתוּ בְּסִבְלָתָם וַיִּבֶן עָרֵי מִסְכָּנוֹת

רש"י מביא על אמה אחת: ועלה מן הארץ. על כרחנו. ורבותינו (שם) דרשו: כאדם שמקלל עצמו ותולה קללתו באחרים. והרי הוא כאלו כתב 'ועלינו מן הארץ, והם יירשוה': (יא) עליו. על העם: מסים. לשון "מס" — שרים שגובין מהם המס. ומהו המס? שיבנו ערי מסכנות לפרעה: למען ענתו בסבלתם. של מצרים: ערי מסכנות. כתרגומו, וכן (ישעיה כב, טו): "לך־בא אל־הסכן הזה" — גזבר הממנה על האוצרות: את־פתם ואת־דעמסס. שלא היו ראיות מתחילה לכך,

ישראל יתחברו אל אוהביהם הרועים שהיו בפי החירות קרוב לארץ גושן, וילחמו במצרים על ידי שיצאו מן הארץ ויתחברו אל שארית הערביים, ויפלו יחדו על המצרים. ונ"ל כי לפי זה היל"ל ועלה מן הארץ תחילה ואח"כ ונוסף גם הוא על שנאינו.

(יא) וַיִּשְׁימוּ עָלָיו וכו': אחר שאמר פרעה 'הבה נתחכמה לו' נראה שהוסיף ג"כ הבה נשימה עליו שרי מסים וכו', והתורה קצרה הענין.

שרי מסים: שרים ממונים לגבות המס, והמס הוא לפעמים נתינת דבר מה, ולפעמים עשיית עבודת מה לצורך המלך; ונ"ל כי מס (אעפ"י שלפי הנראה הוא משורש מסס) הוא באמת משרש נשא, וקרוב למליצת 'וישא משאת' (בראשית מ"ג ל"ד) ומס קרוב לתרומה, והאנשים הנבחרים לעבודת המלך הם עצמם נקראים מס להיותם מוֹרָמִים מתוך הקהל, וכן 'ועל המלך שלמה מס על כל ישראל ויהי המס שלשים אלף איש וישלחם לְבִנוֹנָה' (מלכים א' ה' כ"ח). ובני אוהב גר ז"ל היה אומר כי כן בל' איטלקי leva שענין שרשו נשא והרים, נאמר על חלוצי הצבא שהמלך לוקח מן העם.

למען ענתו בסבלתם: שמתוך שהיו משועבדים בעבודת פרך יחלקו כחותם ולא יתרבו כל כך וגם הנולדים לא יהיו כל כך בריאים וחזקים.

בסבלתם: אין ענינו נשיאת המשאות ממש על הכתף (כפירוש רד"ק ורמבמ"ן) אלא הושאל לכל עבודה שאדם מעמיס על חברו, (כמו בלע"ז carica, peso), וכן 'והאיש ירבעם גבור חיל, וירא שלמה את הנער כי עושה מלאכה הוא ויפקוד אותו לכל סבל בית יוסף' (מלכים א' י"א כ"ח).

ויבן: אפשר שכבר היו הערים האלה, כי שורש בנה נאמר ג"כ על חידוש וחזוק מה שכבר נבנה (רש"י קלעריקוס וראו').

ערי מסכנות: לכונוס בהן תבואות, כמו מכנסות, משורש כנס, כמו 'ומסכנות לתבואת דגן ותירוש ויצהר' (ד"ה ב' ל"ב כ"ח), וערי מסכנות נזכרו בד"ה ב' ח' ד' ו', י"ז י"ב (ראו').

את פיתם: הירודוט מזכיר עיר ששמה Patumos ואומר שהיא קרובה לים סוף (ראו' וגעז').

רעמסס: זו בפתח העין; ודעת Jablonski שהיא עיר השמש (Heliopolis) כי שְׁמֶשׁ במצרי, messe שְׁדָה; והעובר ארחות ימים Iorskal אמר לניעבוהר כי בלכתו מן Cairo לאלכסנדריאה

לַפְרֹעֶה אֶת־פָּתָם וְאֶת־רַעְמָסִס: יב וְכַאֲשֶׁר יַעֲנֶה אֹתוֹ כֵּן יִרְבֶּה וְכֵן יִפְרֹץ וַיִּקְצֹוּ מִפְּנֵי בְנֵי יִשְׂרָאֵל: יג וַיַּעֲבֹדוּ מִצְרַיִם אֶת־בְּנֵי יִשְׂרָאֵל בַּפֶּרֶךְ: יד וַיִּמְרְלוּ אֶת־חֵייהֶם בַּעֲבֹדָה קָשָׁה בַּחֲמַל וּבִלְבָּנִים וּבְכָל־עֲבֹדָה בַּשָּׂדֶה אֶת כָּל־

ועשאות חזקות ובצורות לאוצר: (יב) וכאשר יענו אתו. בכל־מה־שהם נותנין לב לענות כן לב הקב"ה להרבות ולהפריץ. כן ירבה. כן רבה וכן פרץ. ומדרשו (סוטה יא ע"א): רוח הקדש

אומרת כן: אתם אומרים "פן ירבה", ואני אומר "כן ירבה": ויקצו. קצו בחייהם. ורבותינו (שם) דרשו: כקוצים היו בעיניהם: (יג) בפרך. בעבודה קשה המפרכת את הגוף ומשברתו:

פגע בכפר שהיו קוראים אותו Ramsis, ושקרוב לאותו כפר יש חרבות עיר נושנת (ראו), שד"ל ודעת החכם יאסט כי פרעה גזר על ישראל לבנות ולחזק את עיר רעמסס שהיתה מקודם לבני משפחתו, ואולי שם בתוכה אנשי צבא להשגיח על ישראל שלא ימרודו.

(יב) וכן יפרץ: שרש פרץ הוא פעל יוצא, וענינו שבירה, כמו 'פרצני פרץ על פני פרץ' (איוב ט"ז) ובפרט הריסת גדר וקיר כמו 'למה פרצת גדריה' (תהלים פ' י"ג), ואח"כ שימשו בו כאילו הוא פעל עומד. ואמרו 'ופרצת ימה וקדמה' (בראשית כ"ח י"ד) שענינו תהרוס כל גבול ותגבר על כל מונע ותתפשט ימה וקדמה, והושאל על כל דבר המתרבה יותר ממנהגו של עולם כאלו הוא פורץ הגבול אשר שם לו הטבע, כגון 'כי מעט אשר היה לך לפני ויפרץ לרוב' (בראשית ל') 'ומקנהו פרץ בארץ' (איוב א' י') גם אמרו על האדם שהוא פורץ, והכוונה שנכסיו מתרבים, כמו 'ויפרץ האיש מאד מאד ויהי לו צאן רבות' (בראשית ל' מ"ג), ואולי אמרו ג"כ לשון פריצה על תוספת כח וחוזק וזו דעת המתרגם הארמי שתרגם כן סגן וכן תקפין ולדעתי אינו זו מענין הרבוי במספר, כאלו אמר וכאשר יענו אותו כן היו מתרבים, וכן היה ריבויים יוצא מן המנהג הטבעי.

(יג) בפרך: וכן ויקרא כ"ה מ"ג מ"ו ונ"ג ויחזקאל ל"ד ד', והוא בלשון ארמי לשון שבירה וריצוץ (רשב"ם ור"ק), והענוי נקרא בלח"ק רצוץ, 'את מי רצותי' (ש"א י"ב ג'), 'עשוק ורצוץ' (דברים כ"ח ל"ג) 'ושלח רצוצים חפשים' (ישעיה נ"ח ו'), 'וירוצצו את בני ישראל' (שופטים י' ח'), 'הרוצצות אביונים' (עמוס ד' א').

(יד) בחמר ובלבנים: לעשות כלים בחמר וללבון לבנים (ככתוב למטה 'ללבן הלבנים'), וכל אלה עבודות קשות בכבשן האש.

חמר: אדמה שעושים בה כלים וכן ת"א טינה כמו בראשית י"א ג'.

את כל עבדתם וגו': יש מפרשים מלבד כל עבודתם והפירוש הזה נכון לפי הטעמים, ונ"ל את זה אינו אלא סימן הנושא כמו בל"ח 'אותו האיש' (סנהדרין י"ג ע"א), 'אותו היום' (ברכות כ"ח

עֲבַדְתֶּם אֲשֶׁר־עֲבַדְוּ בָהֶם בְּפָרָךְ: טו וַיֹּאמֶר מֶלֶךְ מִצְרַיִם לְמִלֻּדֹת הָעִבְרִית אֲשֶׁר שָׁם הָאֶחָת שְׁפָרָה וְשֵׁם הַשְּׁנִית

רש"י (טו) למילדות. הוא לשון מולידות, אלא שיש לשון קל ויש לשון כבד, כמו: "שובר" ו"משבר", "דובר" ו"מדבר", כך "מוליד" ו"מילד": שפרה. זו יוכבד, על שם שמשפרת את הולד: פועה. זו מרים, שפועה ומדברת והוגה לולד, כדרך הנשים המפיסות תינוק הבוכה.

שד"ל ע"א) 'את שלפני המטה ואת שאחר המטה' (ברכות פרק ג' משנה א') וכן במקרא 'המעט לנו את עון פעור' (יהושע כ"ב י"ז), 'ואת הברזל נפל אל המים' (מ"ב ו' ה'), 'אל ירע בעיניך את הדבר הזה' (ש"ב י"א כ"ה), והכוונה על עבודתם שהיו עובדים בהם לא היתה אלא בפרך.

ויתכן לפרש מלות עבדו בהם כאלו כתובות שתי פעמים: את כל עבודתם אשר עבדו בהם עבדו בהם בפרך (ראב"ע).

עבדו בהם: עבד ב... ענינו העביד, זולתי כשהבי"ת להוראת בעבור, כמו 'ויעבוד ישראל באשה' (הושע י"ב ג) (ראב"ע).

(טו) למילדות העברית: דעת רז"ל (שמות רבא א' י"ז) ואנקלוס ורשב"ם ורמבמ"ן וקלעריקוס וראו' שהיו המילדות האלה מזרע ישראל, ודעת המתרגם האלכסנדרני והירושנימוס ויוסף פלאויוס ודון יצחק שהיו מצריות מילדות את העבריות; וכן נראה, כי איך ייתכן שיצוה לבנות ישראל להכרית את כל בני עמם ויאמין שלא תגלינה הדבר? וקלעריקוס טוען שאם לא היו עבריות היל"ל לעבריות, וראו' הגיה ואמר שהיל"ל את העבריות; ואין זו טענה, כי אמת שיכול היה לומר למילדות את העבריות, אך אפשר ג"כ לומר למילדות העבריות בהשטת מלת את, כמו 'האדם האוכל הבקר' (ירמיה ל"א כ"ט), ומה שטענו ממה שכתוב 'ותיראן המילדות את האלהים', איננה טענה כלל, כי את ה' אין כתוב כאן, אלא את האלהים, וכל מי שיש לו אלוה (יהיה אלהי אמת או אלהי שקר), הלא יירא מהכרית עוללים שלא חטאו, יהיו מאיזה עם שיהיו, ודוגמת זה נאמר בעמלק 'ויזנב בך כל הנחשלים אחריך ואתה עיף ויגע ולא ירא אלהים' (דברים כ"ה י"ח) ותלמידי יח"ף חביבי החכם ר' יעקב חי פארדו זצ"ל מוסיף, שאם היו מעם אחר יצדק לומר שעשו זה מיראת האל ולא מאהבה, אך אם היו עבריות אין צורך להזכיר יראת האל, כי כל אדם אוהב בני עמו. גם מה שטענו משמות שפרה ופועה שאינם מצריים אלא משורשים עבריים, איננה טענה, כי לדעתי המילדות האלה לא היו מצריות ממש, אלא מארץ גושן שהיתה קרובה לארץ כנען (עיין בראשית מ"ז ל"ד) וקרוב שהיו מדברות שפת כנען ושמותן כנעניים ועבריים. והנה הדבר ברור כי עם רב ועצום לא ייתכן שלא תהיינה לו אלא שתיים מילדות בלבד, ע"כ ראב"ע (ואחרי ראו') אומר כי שתיים אלה היו שרות על כל המילדות, ור"ע ספורנו אומר כי פרעה דיבר תחילה עם המילדות שהיו בעירו, ואחר שהן לא עשו דברו, לא בטח עוד באותן של שאר מקומות; וזה רחוק בעיני, כי ישראל היו בארץ גשן, לא במצרים, ואין לפרש ותמלא הארץ אותם שנתפזרו בכל מצרים, כי גם למטה (ט' כ"ז) מצאנו 'רק בארץ

פועה: ^{טז} וַיֹּאמֶר בִּילְדֹכָן אֶת־הַעֲבָרִיּוֹת וְרֵאִיתָן עַל־ הָאֲבָנִים אֲסִבֶּן הוּא וְהַמֶּתֶן אֹתוֹ וְאֲסִבֶּת הוּא וְחָיָה:

"פועה", לשון צעקה, כמו (ישעיה מב, יד): "עשה מלאכה על-האבנים" — רש"י
"כילודה אפעה": (טז) בילדכן. כמו בהולידכן: מושב כלי אמנות יוצר חרס: אסבן הוא וגו'.
על האבנים. מושב האשה היולדת. ובמקום לא היה מקפיד אלא על הזכרים, שאמרו לו
אחר (ישעיה לז, ג) קוראו "משבר". וכמוהו אצטגנינו, שעתיד להולד בן המושיע אותם:

גושן אשר שם בני ישראל לא היה ברד'; ואני אומר כי לא רצה פרעה לדבר עם כל המילדות
בפעם אחת, שאם היו הורגות ילדי ישראל בזמן אחד, היה הדבר ניכר ומתפרסם, לא כן אם
היו שתיים מהן הורגות אותם, ולא כן האחרות, היו יכולים לומר מקרה הוא, והיה בדעתו
לצוות כן לכל המילדות בזו אחר זו לסירוגין כדי שלא יודע הדבר.

(טז) בילדכן: בענין ההפרש שבין פֶּעַל להפעיל ע' בה"ע תקפ"ח עמוד 130.

על האבנים: יש מפרשים כסא היולדת, ויש מפרשים על הרחם; לדעת קצת המילה מאבן,
ולדעת אחרים מבנה וכן; וגעז' אומר שהם שתי אבנים, האחת שוקעת, ואחרת על גבה
למקסה ובשוקעת היו רוחצים התינוק הנולד; וכן העיר Thevenot כי מלכי פרס היו מְצוֹיִם
להמית בשעת הרחיצה את בני קרובותם; ולפי זה אבנים הנאמר כאן הוא דומה לאבנים
הנאמר בירמיה י"ח ג' ע"ש.

וְהַמֶּתֶן: מן המית יאמר הַמֶּתֶן גם הַמִּיתוּת, כמו הַקְמַת וְהַקְמוּת, ובנמצאים ונמצאות לא נמצא
במקרא שום שורש מנחי ע', אך ראוי לומר הַקְמַתם (בחסף סגול לא בצירי כמו שכתוב
בנתה"ש, כי בהתרבות המלה בתנועות וירד הטעם ממקומו, צריך שתשתנה אחת מן התנועות
לשוא, אם אין שם מונע, ועיין תולדות רמבמ"ן דפוס וויען, דף אחרון), או הַקְמוּתם, וכן כאן
וְהַמֶּתֶן (לא וְהַמִּיתוּתן כי לא יֹאמַר שִׁבְתָּת, נִתְּנָנוּ, אלא שִׁבְתָּ נִתְּנָנוּ) או וְהַמִּיתוּתן או וְהַמֶּתֶן.
ובא והמתן בחירק ע"ד צד צדו, פת פתך, והנה בשמות האלה שהם מן הכפולים (צד מן צדד,
פת מן פתת) החירק בא על נכון, כי היו בשלמותם צָדְדוּ פִתְתָךְ כמו בְּגָדִי בְּגָדְךָ; ולהיות מילת
והמתן דומה כאילו היא מן הכפולים, שהרי גם היא ראויה לשתי תו"ן (וְהַמִּיתוּתן) אמרו אותה
בחירק ע"ד הכפולים, ואין ליחס הזרות הזאת לבעלי הניקוד, כאילו מלבם בדו אותה, כי אמנם
מצאנו 'המיתו' (ש"א י"ז ל"ה) ביו"ד, והוא ראייה שכן היתה קריאת הקדמונים, וכיוצא בזרות
הזאת מן מורג מורגים, וגם הוא נמצא ביו"ד (ד"ה א' כ"א כ"ג).

וחיה: מן חיי, והיתה היו"ד ראויה להדגש אלא שהוקלה; ולדעת גוסעציוס המלה משרש
חיי וכן כי חיות הנה. לרוב השימוש בשורש חיה אמרו לפעמים חי ('וארפכשד חי' בראשית
י"א י"ב) במקום חיה, וכן כאן וְחָיָה במקום וְחִיָּתָה, והיו"ד רפה, כי באמת איננו מן הכפולים.
ולדעת גוסיציוס התבה משורש חוי, 'וארפכשד חי' עומד מנגד, שאם היה השורש חוי היתה
החיי"ת בקמץ.

וַיִּתְּרָאן הַמִּילְדַּת אֶת־הָאֱלֹהִים וְלֹא עָשׂוּ כַּאֲשֶׁר דִּבֶּר
אֱלֹהֵן מֶלֶךְ מִצְרַיִם וַתַּחֲיִין אֶת־הַיְלָדִים: שני יח וַיִּקְרָא
מֶלֶךְ־מִצְרַיִם לַמִּילְדַּת וַיֹּאמֶר לָהֶן מַדּוּעַ עֲשִׂיתֶן הַדָּבָר
הַזֶּה וַתַּחֲיִין אֶת־הַיְלָדִים: יט וַתֹּאמְרֶן הַמִּילְדַּת אֶל־פְּרֹעֶה
כִּי לֹא כְנָעִים הַמִּצְרַיִת הָעִבְרִית כִּי־חַיִּית הִנֵּה בְטָרֶם
תָּבוֹא אֱלֹהֵן הַמִּילְדַּת וַיִּלְדּוּ: כ וַיִּיטֹב אֱלֹהִים לַמִּילְדַּת

כמילדות. תרגום "מילדות" – "חיתא".
ורבותינו (סוטה יא ע"ב) דרשו: הרי הן משולות
לחיות השדה, שאינן צריכות מילדות. והיכן
משולות לחיות? – "גור אריה" (בראשית מט,
ט), "זאב יטרף" (שם, כז), "בכור שורו" (דברים לג,
יז), "אילה שלחה" (בראשית מט, כא). ומי שלא
נכתב בו, הרי הכתוב כללן: "ויברך אותם"
(שם, כח), ועוד כתיב (יחזקאל יט, ב): "מה אמך
לביא": (כ"א) וַיִּיטֹב. הטיב להן. וזה חלוק
בתבה שיסודה שתי אותיות ונתן לה וי"ו יו"ד
בראשה, כשהיא באה לדבר בלשון "ויפעיל"

רש"י וחיה. ותחיה: (יז) ותחיינ את־הילדים. מספקות
להם מים ומזון. תרגום הראשון (פסוק יז):
"וקימא", והשני (פסוק יח): "וקיימתון", לפי
שלושן עברית לנקבות רבות, תבה זו וכיוצא
בה משמשת לשון "פעלו" ולשון "פעלתן",
כגון (שמות ב, יט): "ותאמרן איש מצרי" –
לשון עבר, כמו "ויאמרו" לזכרים. "ותדברנה
בפיהם" (ירמיה מד, כה) לשון "דברתן", כמו
"ותדברו" לזכרים. וכן (יחזקאל יג, יט) "ותחללנה
אתי אל־עמי" – לשון עבר – "חללתם", כמו
"ותחללו" לזכרים: (יט) כִּי־חַיִּית הנה. בקיאות

שד"ל (יז) ותחיינ: הניחום חיים, כמו 'לא תחיה כל נשמה' (דברים כ' ט"ז).

(יח) מַדּוּעַ עֲשִׂיתֶן וכו': איך היה שעשיתן כך, לא למה עשיתן כך, אלא איך היה שעשיתן שַׁדְּתָן
כל כך לבטל את מצות? (עיין אוצר השורשים).

ותחיינ: ידוע כי תפקדנה שוה לנמצאות ולנסתרות.

(יט) חַיִּית: משרש חיה כמו חַיָּה וְחַיָּה, אבל חַיָּה הוא מן הכפולים וזה להבדיל בין הוראת
הבריאות והחזק להוראת בהמה וחיה, אעפ"י שגם החיה לא נקראה כך מתחילה אלא על
שם החזק והתקף. וידידי וחברי כמוהר"ר הלל הכהן דע לאטארדע אומר כי שרש חיה נאמר על
החיים (vita) וגם על הבריאות והחזק כמו 'ויחי מחלי' (ישעיה ל"ח ט'), שהוא כמו כי חלה
ויחזק, וכשהוא על ההוראה הזאת הוא מן הפעלים המורים על קנין תאר מה כמו חֲקָנָה, חֲקָמוּ,
יָפוּ והפעלים האלה אין להם בנוני אלא שם התאר כמו חֲקָנָה חֲקָם יָפוּה וכן הפעל חיה ענינו הבריא
ונתחזק והתאר חַיָּה ענינו בריא וחזק, ונכון.

(כ) וַיִּיטֹב אֱלֹהִים לַמִּילְדַּת וגו': האל היטיב למילדות במה שנתן להן רחמים בעיני פרעה, שלא

וַיִּרְבֵּהֶם הָעָם וַיַּעֲצֻמוּ מְאֹד: כֹּא וַיְהִי כִּי־רָאוּ הַמִּלֵּלֹת אֶת־

הוא נקוד היו"ד בצירי שהוא קמץ קטן, כגון: "וַיִּטֵּב אֱלֹהִים לַמִּלֵּדֶת". "וירב בבתי-יהודה" השארית. "ויפן זנב אל-זנב" (שופטים טו, ד) — (איכה ב, ה) — הרבה תאניה. וכן (דברי הימים ב

המיתן בחרון אפן; ואם היה הוֹכֵךְ אותן ומעמיד אחרות תחתיהן, החדשות היו מקיימות גזרתן שד"ל בלתי ימית אותן; והנה מן הטובה הזאת שהיטיב ה' למילדות נמשך ג"כ שנתרבה העם ויעצמו מאד (יא"א).

(כא) ויעש להם בתים: רש"י על פי חז"ל (סוטה י"א ע"ב) (ואחריו רלב"ג) פירש כי ה' עשה למילדות בתי כהונה ולויה וכן ראב"ע אמר שהוא גמול מאת ה' למילדות, וכן דעת רד"ק (שרש ב"ת) קלעריקוס וראז' שבשכר שחיו המילדות את בני ישראל, הִרְבָּה להן ה' משפחות וצאצאים (על דרך 'זנבנו בתוך עמי' (ירמיה י"ב ט"ז) 'אלהים מושיב יחידים ביתה' (תהלים ס"ח ז'), וגעז' (Thesaurus p. 193) פירש בתים לשון הון ועשר, כמו 'בחכמה יבנה בית' (משלי כ"ד ג'), וכן גוסעציוס אומר כי הוראת ההצלחה נכללת עם ריבוי הזרע, כטעם 'גם נבנו עושה רשעה' (מלאכי ג' ט"ז) (ורשב"ם ור"י עראמה והכורם פירשו שעשה פרעה בתים למילדות לשמרן, שלא תלכנה אל העבריות היולדות; וזה רחוק ממשמעות הלשון והעיקר חסר, כמו שהעיר רמבמ"ן; ור' משה חפץ (מלאכת מחשבת) פירש שאחר שנודעה צדקת המילדות נתרבו להן הבתים הקוראין אותן, כמו שאנו אומרים על המילדות *ha molte case*. ורמבמ"ן פירש הפסוק מחובר לשאחריו, 'ויהי כי יראו המילדות את האלהים' וכו' עשה האל להם (לישראל) בתים ומשפחות רבות אז 'יצו פרעה לכל עמו' וגו', ועדין מליצת ויעש להם בתים קשה, ובלתי נהוגה להורות על ריבוי הזרע, כי מה תוסיף המליצה הזאת, וכבר ידענו שהיו בישראל משפחות הרבה; ואאז"ל אמר כי ישראל רצו לשלם גמול למילדות, ולהיותם מלומדים בחמר ובלבנים, בנו להם בתים; וגם לפירוש זה יקשה שהיל"ל ויבן, ולשון ויעש הוא דוגמת 'כי בית יעשה לך ה'' (ש"ב ז' י"א) והוא נראה סיוע לפירוש חז"ל. ונראה לי שהיה מנהג כי רק הנשים, שלא היו להן בנים ולא היה להן טיפול בביתן, היו מילדות, וה' בירך את המילדות האלה ונתן להן בנים ופרו ורבו והעמידו בתים.

כתב יד:

דפוס ראשון:

להם: במקום להן, כמו למטה ב' י"ז את צאנם

ולענין מלת להם במקום להן (אם הכינוי חוזר למילדות) נ"ל שנתחלפה הנו"ן במ"ם בעבור הבי"ת שאחריה במלת בתים על דרך *imbellis, imberbis* ואולי יש לומר שהיה המנהג רק בנשים שלא היו להן בנים ולא היה להן טיפול בביתם היו מילדות, וה' ברך את המילדות האלה ונתן להם בנים ופרו ורבו והעמידו בתים כפירוש רד"ק.

הָאֱלֹהִים וַיַּעַשׂ לָהֶם בָּתִּים: כב וַיֵּצֵא פֶרְעֹה לְכָל־עַמּוֹ לְאֹמֶר
כָּל־הַבֶּן הַיְלֹוד הַיֹּאֲרָה תִשְׁלִיכֻהוּ וְכָל־הַבֶּת תִּחְיֶינָה:
ב וַיֵּלֶךְ אִישׁ מִבֵּית לֹי וַיִּקַּח אֶת־בֶּת־לֹי: ב וַתַּהַר הָאִשָּׁה

משה, אמרו לו אצטגנינו: היום נולד מושיען, ואין אנו יודעין אם ממצרים אם מישראל, ורואין אנו שסופו ללקות במים. לפיכך גזר אותו היום אף על המצרים, שנאמר: "כל-הבן הילוד", ולא נאמר הילוד לעברים'. והם לא היו יודעים שסופו ללקות על מי מריבה: (א) ויקח את-בת לוי, פרוש היה ממנה, מפני גזרת פרעה וחזר ולקחה. וזהו "וילך" – שהלך בעצת בתו, שאמרה לו: גזרתך קשה משל פרעה – אם פרעה גזר על הזכרים, ואתה גם כן על הנקבות. והחזירה ועשה בה לקוחין שניים, ואף היא נהפכה להיות נערה. ובת מאה ושלושים שנה היתה, שנולדה בבואה למצרים בין החומות, ומאתים ועשר שנה נשתהו שם, וכשיצאו היה משה בן שמונים

רש"י את אחרים, וכשהוא מדבר בלשון "ויפעל" הוא נקוד היו"ד בחירק, כגון (ויקרא י, כ): "וייטב בעיניו" – לשון הוטב. וכן "וירב העם" – נתרבה העם. "ויגל יהודה" (ירמיה נב, כז) – הגלה יהודה. "ויפן כה וכה" (שמות ב, יב) – הפנה לכאן ולכאן. ואל תשיבני: "וילך" "וישב" "וירד" "ויצא", לפי שאינן מגזרתן של אלו, שהרי היו"ד יסוד בהן – "ירד" "יצא" "ישב" "ילך" – היו"ד אות שלישית בו: וייטב אלהים למילדת. מהו הטובה? "ויעש להם בתים" – בתי כהונה ולויה ומלכות, שקרויין "בתים" – "לבנות את-בית-ה' ואת-בית המלך" (מלכים א ט, א). כהנה ולויה מיוכבד, ומלכות ממרים, כדאיתא במסכת סוטה (יא סע"ב): (כב) לכל-עמו. אף עליהם גזר. יום שנולד

שד"ל (כב) לכל עמו: כשראה שלא הועילה עצתו לעשות הדבר בסתר, ואולי כבר נתגלה צויו למילדות, עשה הדבר בפרהסיא וציוה לכל אנשי מצרים, כשיזדמן להם לראות או לשמוע תינוק עברי, שישליכוהו היאורה.

כל הבן הילוד: אין ספק שהכוונה הילוד לעברים כמו שמוכח למטה ותאמר מילדי העברים הזה כמו שתירגם אנקלוס והירושלמי.

הילוד: הנולד, כן 'הבן הילוד לך' (ש"ב י"ב י"ד), 'הילדים במדבר בדרך' (יהושע ה' ה'), 'הילודים לו בירושלם' (ש"ב ה' י"ד) 'הילודים במקום הזה' (ירמיה ט"ז ג'), והוא שם התאר העומד במקום פעול או בינוני נפעל, וטעמו הנולד, והוא משמש לעבר ועתיד כדרך הבינונים; וקלעריקוס אמר כי ייתכן לקרוא הילוד ואין נ"ל אחר שמצאנו הילדים חסרים וי"ו.

(א) וילך: כך אומרים על המתעורר לעשות דבר מה, 'וילך ויקח את גמר' (הושע א' ג') (רמב"ז), וכן 'וילך ראובן וישכב' (בראשית ל"ה כ"ב) 'וילך ויעבוד אחרים' (דברים י"ז ג'), 'וילך ויעבד את הבעל' (מ"א ט"ז ל"א), 'ותלך ותנן גם היא' (ירמיה ג' ח') והנה הלכו חזקיהו האלה היו קודם לכן, כי כבר נולדו מרים ואהרן; ורז"ל (סוטה י"ב ע"א) אמרו כי הוציא עמרם את אשתו מפני גזרת פרעה ואח"כ החזירה בעצת מרים, ועיין למטה ו' כ'.

וַתֵּלֶד בֶּן וַתֵּרָא אֹתוֹ כִּי־טוֹב הוּא וַתִּצְפְּנֵהוּ שְׁלֹשָׁה יָרֵחִים:
 ג וְלֹא־יָכְלָה עוֹד הַצִּפְיָנוֹ וַתִּקַּח־לָהּ תִּבְתָּ גָמָא וַתַּחְמְרָה
 בַּחֲמֹר וּבִזְפַּת וַתֵּשֶׂם בָּהּ אֶת־הַיֶּלֶד וַתֵּשֶׂם בְּסוּף עַל־

שנה. אם כן, כשנתעברה ממנו היתה בת מאה שלשים, וקורא אותה "בת לוי": (ב) כי־טוב הוא. כשנולד נתמלא הבית כלו אורה: (ג) ולא יכלה עוד הצפינו. שמנו לה המצריים מיום שהחזירה, והיא ילדתו לששה חדשים ויום אחד, שהיולדת לשבעה יולדת למקוטעין, והם

בדקו אחריה לסוף תשעה: גמא. "גמ"י בלשון רש"י משנה. ובלעז יונ"ק. ודבר רך הוא, ועומד בפני רך ובפני קשה: בחמר ובזפת. זפת מבחוץ וטיט מבפנים, כדי שלא יריח אותו צדיק ריח רע של זפת: ותשם בסוף. הוא לשון "אגם". רושי"ל בלעז, ודומה לו (ישעיה יט, ו): "קנה וסוף קמלו".

(ב) כי טוב הוא: ראב"ע רע"ס ורמבמ"ן וגעז' פירשו כי יפה הוא, כי לא הבינו איך ייתכן לומר על ילד הנולד שהוא טוב; ורשב"ם פירש כי נולד לסוף ו' חדשים, והסתכלה בו וראתה שהוא נשלם בצורתו והוא בר קיימא, ולא נפל. ולי נראה ברור (כדעת אאז"ל) כי פירוש טוב כמשמעו, וקוראים טוב לתינוק כשאנו בוכה וצועק, ואם היה צועק לא היה אפשר לצפנו, כי היה קולו נשמע מרחוק, ומפני שהיה טוב יכלה לצפנו.

(ג) הצפינו: דגש הצד"י לתפארת הקריאה, ועשו זה כדי שיהיה השווא נע, ואורך המילה ירבה, וזה כדי שיוכלו לנגן יפה הסגול שעליו, שאין לפניו מילה בטעם משרת שתסייע בנגונו: וכיוצא בזה 'מקדש ה' כוננו יד' (למטה ט"ו י"ז) והוא הפעיל, והנה הצופן מחביא את חברו, אבל אפשר שחברו יצא ממצפנו ולא יחפוץ להיות נצפן; לא כן המצפין, כי הוא מכריח את חברו להיות נצפן; והנה יוכבד גם אחר ג' חדשים הראשונים יכולה היתה לצפון את בנה, אך לא היתה יכולה להכריחו שיהיה נצפן, כי יתן את קולו בבכי ושמעו מצרים, וכן 'מי יתן בשאול תצפני' (איוב י"ד ג), הכוונה, מי יתן ותמיתני, ובכן תכריחני להיות נסתר מנגד עיניך, ולא אתהלך לפניך בארצות החיים, ולא תוכל מידת הדין לפגוע בי.

גמא: הוא papyrus הגדל אצל היאור, ונקרא כן מלשון 'הגמאיני נא' (בראשית כ"ד י"ז), להיותו גדל אצל המים, וכאלו הוא צריך לשתייה, וכן Lucanus קוראו bibula papyrus, והיו עושים ממנו בגדים, מנעלים, סלים וגם ספינות, וזה ל' conseritur Lucanus (Pharsal 4. 136) bibula Memphitis cymba papyro (רא' וגעז'). ותלמידי יצחק יהודה קלינעבערג אומר כי תחילה קראו הצמח ההוא בשם גומא, ואח"כ אירע ששתו מים בקנה של גומא, כגון שהוצרך אדם לשתות מים מן הנחל ולא היה לו כלי, ולקח גמא הגדל אצל הנהר ועשה ממנו קנה ושתה מעט מעט ממימי הנחל ואותה שתייה הנעשית מעט מעט קראו לה גמאיה או גמיעה על שם הגמא.

ותחמרה: פֻּעַל מן חָמַר והה"א ראויה למפיק.

שִׁפְתַּי הַיָּאֵר: דַּ וַתִּתְצַב אַחֲתָיו מֵרַחֵק לְדַעְתָּהּ מֵהִיעָשָׂה לוֹ:
ה וַתֵּרֶד בַּת־פְּרָעָה לְרַחֵץ עַל־הַיָּאֵר וַנַּעֲרֹתֶיהָ הִלְכְּתָ עַל־
יַד הַיָּאֵר וַתֵּרָא אֶת־הַתִּבְּהָ בַּתּוֹךְ הַסּוּף וַתִּשְׁלַח אֶת־

"הנה אנכי הולך למות", הולכות למות לפי שמחו בה. והכתוב מסייע, כי למה לנו לכתב "ונערותיה הלכת": את־אמתה. את שפחתה. ורבותינו (שם) דרשו לשון יד. אבל לפי דקדוק לשון הקדש היה לו להנקד "אמתה" – מ"ם דגושה, והם דרשו "את־אמתה" – את ידה,

רש"י (ה) לרחץ על־היאור. סרס המקרא ופרשהו: ותרד בת פרעה על היאור לרחוץ בו: על־יד היאור. אצל היאור, כמו (שמואל ב' יד, ל): "ראו חלקת יואב אלידי". והוא לשון יד ממש, שיד האדם סמוכה לו. ורבותינו (סוטה יב ע"ב) דרשו: "הלכת" – לשון מיתה, כמו (בראשית כה, לב):

שד"ל בסוף: כמו קנה כמו 'קנה וסוף קמלו' (ישעיה י"ט ו'), והוא מין נטע הגדל אצל היאור ונקרא בלשון מצרי sari וז"ל פליניוס Fruticosi est generis Sari, circa Nilum nascens, duorum ferme cubitorum altitudine, pollicari crassitudine. וכוונת האם בתנה את בנה בתיבה על שפת היאור היא (כדברי ר"ע ספורנו), אולי יראהו איזה מצרי ויביאהו אל ביתו כשאר אסופי; ואני מוסיף כי האם אמרה בלבה, מוטב שיחיה בבית איש מצרי משימות, ומכל מקום לא נתיאשה ממנו, אבל שלחה את בתה לדעת מה יעשה לו, ומסרה לה מחשבותיה, באופן שהילדה אמרה לבת פרעה: האלך וקראתי לך אשה מינקת מן העבריות, ועל ידי כן יכלה להודיעו שהוא יהודי וללמדו לשון אבותיו ואמונתם.

(ד) ותתצב: מילה זוה: כי משפטה ותתצב; ואולי אפשר לומר כי קריאתה ותתצב כלומר ותתצב, והיא חוזרת לאם הילד, כי היא העמידה שם את אחותו לדעת מה יהיה בבנה, כי לא נתנתו שם כדי שימות, כי לא ייתכן לאם שתמית את בנה בידיה מפחד שמו ימות, לולא שתברור לו מיתה יפה, וכאן אף המצרים לא היו עושים בו דבר אחר אלא להשליכו היאורה, והיא על ידי התבה היתה מביאתו למות ברעב, שהיא מיתה קשה הרבה ממיתת הטביעה במים; והנה ידענו כי שורש יצב הוא נבנה כדרך חסרי נ', וזה ע"ד לשון ארמית, כמו תנדע מן ידע, וידענו כי בארמית לפעמים מוסיפים ת"ו בשורשים הנחים כדי שתישאר ההברה האחרונה בשוא נע קודם התנועה, כמו שהיא בשלמים, כגון בבנין אֶתְפַּעַל אֶתְקַס, יִתְזִין בת"ו דגושה, ובסורי אֶתְתְּקַס אֶתְתְּרִיס; ומזה יש בארמית שורשים המתחילים בת"ו שאיננה בעברית, כמו אֶתְנַח שענינו הניח (ומזה אתנחתא) כגון מִתְנַחֵי להו סימני (עירובין ג') וכן כאן מן יצב הֶתְצִיב במקום הציב ומזה ותתצב.

לדעה: במקום לדעת, כמו 'ללדה' (מ"ב י"ט ג').

לדעה מה יעשה לו: אולי יקחהו איזה מצרי ויבאהו אל ביתו כשאר אסופי (רע"ס).

(ה) לרחץ על היאור: רש"י ורמבמ"ן פירשו ותרד על היאור לרחוץ בו ואין כן דעת בה"ט, ונימוקו עמו, כי לא ייתכן לומר ותרד על, אלא טעמו לרחוץ אצל היאור.

אִמָּתָה וַתִּקְחָהּ: וַתִּפְתַּח וַתֵּרְאֶהוּ אֶת־הַיֶּלֶד וְהִנֵּה־נֶעַר
 בֶּכָה וַתַּחֲמֹל עָלָיו וַתֹּאמֶר מִלִּדֵּי הָעֲבָרִים זֶה: וַתֹּאמֶר
 אַחֲתֹו אֶל־בֶּת־פַּרְעֹה הָאֵלֶּךְ וְקִרְאֹתִי לָךְ אִשָּׁה מִיִּנְקָת מֶן
 הָעֲבָרִית וַתֵּינֶק לָךְ אֶת־הַיֶּלֶד: ה וַתֹּאמֶר־לָהּ בֶּת־פַּרְעֹה
 לָכִי וַתֵּלֶךְ הָעֵלְמָה וַתִּקְרָא אֶת־אֶם הַיֶּלֶד: ט וַתֹּאמֶר לָהּ
 בֶּת־פַּרְעֹה הִלִּיכִי אֶת־הַיֶּלֶד הַזֶּה וְהִינֵקְהוּ לִי וְאֲנִי אֶתֵּן
 אֶת־שִׁכְרֶךְ וַתִּקַּח הָאִשָּׁה הַיֶּלֶד וַתִּנְיָקְהוּ: י וַיִּגְדַּל הַיֶּלֶד
 וַתְּבֹאֶהוּ לְבֶת־פַּרְעֹה וַיְהִי־לָהּ לְבָן וַתִּקְרָא שְׁמוֹ מֹשֶׁה

שנשתרבבה אמתה אמות הרבה: (ו) ותפתח ותראה. את מי ראתה. "את-הילד". זהו פשוטו. ומדרשו (שם) שראתה עמו שכינה: והנה-נער בכה. קולו כנער: (ז) מן העברית. מלמד שהחזירתו על מצריות הרבה לינק ולא ינק, לפי שהיה עתיד לדבר עם השכינה: רש"י (ח) ותלך העלמה. הלכה בזריזות ועלמות כעלם: (ט) הילכי. נתנבאה ולא ידעה מה- נתנבאה — הי שליכי: (י) משיתהו. "שחלתה", והוא לשון הוצאה בלשון ארמי: "כמשחל

את אמתה: שפחתה; ואין לפרש זרוע (ולנקד אִמָּתָה) כי אָמָה שם מיוחד למדת הזרוע לא לזרוע עצמו ולא מצאנוהו רק פעם א' להוראת הזרוע, בפסוק 'תשע אמות ארכה, וארבע אמות רחבה באמת איש' (דברים ג' א'), וגם שם ענינו מידת הזרוע לא זרוע ממש.

(ו) ותפתח: את התיבה, נראה שהיה עליה מכסה, כמו בתיבת נח.

ותראהו את הילד: מילות את הילד יתרות, כי כבר ידענו מה היה בתוך התיבה, לפיכך כתוב ותראהו בכינוי, והוסיף את הילד לרמוז על התמיהה הגדולה שהייתה לה בזה בראותה ילד בתיבת גמא מִשְׁלַךְ בתוך הסוף והנה אחר שראתה אותו וראתה שהיתה נער בוכה, חמלה עליו. מילדי העברים זה: שפטה כי קרוב הדבר שאחד מן העברים נתן שם את בנו, אולי איש מצרי יאספהו ולא יומת.

(ח) מן העברית: כי הרבה עבריות היו מיניקות, כי הרבה מהן היו שהומתו ילדיהן (אאז"ל), או שתאהב התינוק ותשגיח עליו יותר להיותו הוא עברי והיא עברית (ראז").

(ט) היליכי: כמו הוליכי, בשקל הִיטִיבִי, היניקי (ראב"ע רלב"ג רמבמ"ן, וראז' וגעז'), ויש שפירשו כמו הָא לִיכִי, אך לא מצאנו ליכי במקרא, ועוד מילת את לא תתישב אצל הא ליכי, ואולי נכתב היליכי במקום הוליכי לזווג המילה עם והיניקהו (וכן דעת מהרש"ד).

(י) ותקרא שמו משה ותאמר וכו': דון יצחק מפרש ותקרא שמו שאמו קראה לו שם, לא בת

וַתֹּאמֶר כִּי מִן־הַמִּים מְשִׁיתָהוּ: ^{שלישי} יֵא וְיָהִי | בַּיָּמִים הָהֵם וַיַּגְדֵּל מֹשֶׁה וַיֵּצֵא אֶל־אָחִיו וַיֵּרָא בְּסִבְלָתָם וַיֵּרָא אִישׁ

רש"י ביניתא מחלבא". ובלשון עברי "משיתהו" לשון הסירותיו, כמו: "לא-ימוש" (יהושע א, ח), "לא-משו" (במדבר יד, מד). כך חברו מנחם. ואני אומר, שאינו ממחברת "מש" ו"ימוש", אלא מגזרת "משה", ולשון הוצאה הוא, וכן: "ימשני ממים רבים" (תהלים יח, יז). שאלו היה ממחברת "מש", לא יתכן לומר "משיתהו" אלא "המישותיהו", כאשר יאמר מן "קם" –

"הקימותי", ומן "שב" – "השיבותי", ומן "בא" – "הביאותי". או "משיתהו", כמו (זכריה ג, ט): "ומשתי את-עון הארץ". אבל "משיתי" אינו אלא מגזרת תבה שפעל שלה מיסד בה"א בסוף התבה, כגון: "משה" "בנה" "עשה" "צוה" "פנה", כשיבוא לומר בהם "פעלתי", תבא היו"ד במקום ה"א, כמו: "עשיתי" "בניתי" "פניתי" "צויתי": (יא) ויגדל משה. והלא כבר

פרעה, מפרש משיתהו משית אותו (כמו 'ילדתני' (ירמיה ט"ו י') 'לפבתני' (שיר השירים ד' ט') ומביא ראיה לזה מחסרון היו"ד אחר הת"ו. ואמנם אחר שהיה לָבָן לְבַת פרעה, ושהיא לא ידעה כי המינקת היתה אמו, הנכון כי בת פרעה קראה לו שם. ומכל מקום משה היה שמו (ולא שם אחר כגון מוניוס כדברי ראב"ע); כי mo בל' מצרי מים, usce מַצֵּל, והנה מֹשֶׁה ענינו מַצֵּל ממים. ומזה היה המתרגם האלכסנדרני במקום משה כותב תמיד Μωυσηϛ ומזה Moise להיות תחלת גזרתו Mo-isce וכן יוסף פלאויוס כתב כי המלה מורכבת מן Mo-ysen, שענינו מַצֵּל ממים (Jablonsky וראו' גי'י). גם Clemens Alexandrinus (storm. L. I) כתב כי המצרים קוראים מוישה לכל העולה מן המים וחי. ונ"ל כי פועל מֹשֶ�ה בעברי משם מֹשֶׁה נגזר, והשורש הזה לא נמצא אלא להוראת ההצלה מן המים, 'ימשני ממים רבים' (שמואל ב' כ"ב י"ז, תהלים י"ח י"ז), 'ויזכור ימי עולם משה עמו' (ישעיה ס"ג י"א), ופירש אח"כ 'איה המעלם מים'. ולא שנגזר הפעל משמו של משה רבנו ע"ה, אלא אומר אני כי כל מי שהיה נופל אל המים וניצל היו המצרים קוראים לו משה, ומזה למדו גם בני ישראל בהיותם במצרים ובנו להם פעל מֹשֶ�ה להוראת ההצלה מן המים. ומדרכי מורטארה אומר כי אמרו מֹשֶ�ה מפני שכבר היה להם פועל מֹשֶׁה, שגם הוא קרוב בהוראתו לפועל מֹשֶׁה. וזה נכון. ומזה היה כי פועל משה בלה"ק אין הוראתו הצלה מן המים דווקא, אלא משיכה בעלמא, ולפיכך אומרים מן המים משיתהו, 'ימשני ממים רבים'. והכורס אומר כדון יצחק, והוא מוסיף כי לא נתגדל משה אצל בת פרעה, אלא אצל אמו, ומפרש ויהי לה לָבָן לאמו, כי לא קיבלה שכר היניקה, אבל ביקשה שתחזיר לה בנה. וזה רחוק מן הדעת מאד, שיאמר ויהי לה לָבָן על אמו, והיל"ל ותשיבהו לאמו, או ויהי עם אמו, וכיוצא בזה; גם מה שכתוב אח"כ 'ויצא אל אחיו', משמע שלא היה אצל אחיו. כי מן המים משיתהו: היא אמרה בל' מצרי והכתוב אמר בלה"ק, והזכיר פעל משה להיותו לשון נופל על הלשון.

(יא) ויהי בימים ההם: למד כי ישב אצל בת פרעה ימים רבים עד שגדל.

ויצא אל אחיו: כי הגידו לו את מולדתו והיה חפץ לראות את אחיו (רמב"ם, q), אולי כי אמו

מִצְרֵי מִכָּה אִישׁ-עֲבָרִי מֵאֲחִיו: יב וַיִּפֶּן כָּה וְכָה וַיֵּרָא כִּי
אֵין אִישׁ וַיִּדֹּף אֶת-הַמִּצְרֵי וַיִּטְמְנֵהוּ בַּחוּל: יג וַיֵּצֵא בֵּינוֹם
הַשְּׁנֵי וְהִנֵּה שְ�נֵי-אֲנָשִׁים עֲבָרִים נֹצִים וַיֹּאמֶר לְרָשָׁע לָמָּה
תָּבֶה רַעְךָ: יד וַיֹּאמֶר מִי שְׁמֶךָ לְאִישׁ שָׂר וְשִׁפְט עָלֵינוּ
הַלְהַרְגְנִי אַתָּה אֲמַר כֹּאשֶׁר הָרַגְתָּ אֶת-הַמִּצְרֵי וַיֵּרָא
מֹשֶׁה וַיֹּאמֶר אָכֵן נֹדַע הַדָּבָר: טו וַיִּשְׁמַע פְּרַעַה אֶת-

כתיב (פסוק י): "ויגדל הילד"? אמר רבי יהודה ברבי אלעאי: הראשון לקומה והשני לגדלה, שמנהו פרעה על ביתו: וירא בסבלתם. נתן עיניו ולבו להיות מיצר עליהם: איש מצרי. נוגש היה ממנה על שוטרי ישראל, והיה מעמידם מקרות הגבר למלאכתם: מכה איש עברי. מלקהו ורודהו. ובעלה של שלומית בת דברי היה, ונתן עיניו בה, ובלילה העמידו והוציאו מביתו, והוא חזר ונכנס לבית ובא על אשתו, כסבורה שהוא בעלה. וחזר האיש לביתו והרגיש בדבר, וכשראה אותו מצרי שהרגיש בדבר, היה מכהו ורודהו כל-היום: (יב) ויפן כה וכה. ראה מה-עשה לו בבית ומה-עשה לו בשדה. ולפי פשוטו, כמשמעו: וירא כי אין איש.

עתידי לצאת ממנו שיתגיר: (יג) שני אנשים עברים. דתן ואבירם הם, שהותירו מן המן: נצים. מריבים: למה תכה. אף-על-פי שלא הכהו נקרא "רשע" בהרמת יד: רעך. רשע כמותך: (יד) מי שמך לאיש. והרי עודך נער: הלהרגני אתה אמר. מכאן אנו למדים שהרגו בשם המפרש: וירא משה. כפשוטו. ומדרשו (תנחומא שמות סימן י): דאג לו על שראה בישראל רשעים דלטורין, אמר: מעתה, שמא אינם ראויין להגאל: אכן נודע הדבר. כמשמעו. ומדרשו (שמות רבה א, ל): נודע לי הדבר שהייתי תמה עליו, מה-חטאו ישראל מכל-שבעים אמות, להיות נרדים בעבודת פרך. אבל רואה אני שהם ראויים לכך: (טו) וישמע פרעה. הם

אשר היניקתו היתה הולכת כפעם בפעם לראות את שלום הנער כדרך המיניקות, וכשגדל מעט הגידה לו שהוא יהודי ושהיא אמו.

וירא בסבלתם: טעם הבי"ת לומר שנסתכל בענוים בעין החמלה כמו 'כי ראה ה' בעניי' (בראשית כ"ט ל"ב); ואין ספק כי אמו ובית אביו הגידו לו יחוסו אומתו ומשפחתו וכן במדרש (שמות רבא פרשה א' סימן ל"ב) וברש"י נתן עיניו ולבו להיות מצר עליהם. (יג) נצים: נפעל מן נצה, וחסרה נו"ן השורש.

לרשע: לאותו שנראה לו שאין הדין עמו.

(יד) מי שמך לאיש: מפני שראו שטמן ההרוג בחול, הבינו שלא היה לו רשות מהמלך, לפיכך מלאו לבו לאותו עברי לומר לו: מי שמך לאיש שר (קלינעבערג).

(טו) וישב בארץ מדין: כתב ראב"ע כי אנשי מדין היו סרים אל משמעת פרעה, ולפיכך הוצרך

הַדָּבָר הַזֶּה וַיִּבְקֶשׁ לַהֲרֹג אֶת־מֹשֶׁה וַיִּבְרַח מֹשֶׁה מִפָּנָיו
 פָּרָעָה וַיֵּשֶׁב בְּאֶרֶץ־מִדְיָן וַיֵּשֶׁב עַל־הַבְּאֵר: ^{טו} וּלְכָהֵן מִדְיָן
 שִׁבְעַת בָּנוֹת וַתִּבְאֶנָּה וַתְּדַלְּנָה וַתִּמְלֶאנָה אֶת־הַרְהָטִים
 לְהַשְׁקוֹת צֹאן אֲבִיהֶן: ^{יז} וַיָּבֹאוּ הָרָעִים וַיִּגְרְשׁוּם וַיָּקָם
 מֹשֶׁה וַיּוֹשֻׁעַן וַיִּשְׁק אֶת־צֹאנָם: ^{יח} וַתִּבְאֶנָּה אֶל־רַעְוָאֵל
 אֲבִיהֶן וַיֹּאמֶר מִדּוֹעַ מִהֲרִיתָן בָּא הַיּוֹם: ^{יט} וַתֹּאמְרֶן אִישׁ
 מִצָּרֵי הַצִּילָנוּ מִיַּד הָרָעִים וְגַם־דָּלָה דָּלָה לָנוּ וַיִּשְׁק אֶת־
 הַצֹּאן: ^כ וַיֹּאמֶר אֶל־בָּנָתָיו וַאֲיוֹ לָמָּה זֶה עֲזַבְתֶּן אֶת־הָאִישׁ

הבאר: (טו) ולכהן מדין. רב שבהן, ופרש לו מעבודה זרה, ונדוהו מאצלם: את־הרהטים. את בריכות מרוצת המים, העשויות בארץ: (יז) ויגרשום. מפני הנדוי: (כ) למה זה עזבתן. הכיר בו שהוא מזרעו של יעקב, שהמים עולים לקראתו: ויאכל לחם. שמא ישא אחת מכם,

הלשינו עליו: ויבקש להרג את־משה. מסרו לקוסטינר להרגו, ולא שלטה בו החרב, הוא שאמר משה (שמות יח, ד): "ויצלני מחרב פרעה": וישב בארץ־מדין. נתעכב שם, כמו (בראשית לז, א): "וישב יעקב": וישב על־הבאר. לשון ישיבה. למד מיעקב, שנזדוג לו וזוגו על

רש"י

משה להיות רועה צאן, כדי שלא לעמוד ביישוב אולי יכירוהו; וזה הבל, כי כהן מדין לא ייתכן שיהיה תמיד חוץ לעיר, והנה אין ספק שהיה איש מפורסם בעיר, וחתניו לוקחי בנותיו היו ג"כ ידועים, ולפי מחשבת הראב"ע היה ראוי למשה שיתחתן באחד מדלת העם בני בלי שם, לא שיקח בת הכהן.

שד"ל

(טז) הרהטים: עיין בראשית ל' ל"ח.

(יז) וישק את צאנם: אע"פ שאמר ותמלאנה את הרהטים היה צריך לחזור ולמלאותם פעמים אחרות כדי שכל הצאן ישתו וזהו שאמרו וגם דלה דלה לנו.

(יח) אל רעואל אביה: זקנן היה, אבי יתרו; ואמר י"ד מיכאעליס כי כאן הזכיר רעואל לפי שהיה עדיין בחיים, והיה בעל הבית, ואח"כ מת ונזכר יתרו שהיה בעל הבית אחריו.

(יט) וגם דלה דלה לנו: אעפ"י שכבר דלו הן ומלאו את הרהטים, לא הספיקו המים שדלו הן, וחזר משה ודלה (ראב"ע).

(כ) קראן: משפטו קראנה, ונשארה הנו"ן בלא תנועה, וכן שִׁמְעֵן קולי במקום שִׁמְעָנָה, וכל זה ע"ד ל' ארמית, כי בל' סורית הצווי לרבות הוא קטולין.

קִרְאוּ לוֹ וַיֹּאכַל לֶחֶם: כא וַיֹּאֲלֵ מֹשֶׁה לְשִׁבְתָּ אֶת־הָאִישׁ
וַיִּתֵּן אֶת־צִפְרָה בָּתּוֹ לְמֹשֶׁה: כב וַתֵּלֶד בֶּן וַיִּקְרָא אֶת־שְׁמוֹ
גֵרְשֹׁם כִּי אָמַר גֵּר הֵיטִי בְּאֶרֶץ נִכְרִיָּה: כג וַיְהִי בַיָּמִים
הָרַבִּים הָהֵם וַיָּמָת מֶלֶךְ מִצְרַיִם וַיֹּאנְחוּ בְּנֵי־יִשְׂרָאֵל מִן־
הָעֲבָדָה וַיִּזְעְקוּ וַתַּעַל שְׁוַעֲתָם אֶל־הָאֱלֹהִים מִן־הָעֲבָדָה:
כד וַיִּשְׁמַע אֱלֹהִים אֶת־נַאֲקָתָם וַיִּזְכֹּר אֱלֹהִים אֶת־בְּרִיתוֹ
אֶת־אַבְרָהָם אֶת־יִצְחָק וְאֶת־יַעֲקֹב: כה וַיֵּרָא אֱלֹהִים אֶת־
בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וַיֵּדַע אֱלֹהִים: ג רביעי ג וּמֹשֶׁה הָיָה רֹעֵה אֶת־
צֹאן יִתְרוֹ חֹתָנוֹ כֹּהֵן מִדִּין וַיִּנְהֲג אֶת־הַצֹּאן אַחֲרֵי הַמִּדְבָּר

רועה וגו' ובאת תשועה על ידו, ולכך נסמכו רש"י
פרשיות הללו: וימת מלך מצרים. נצטרע והיה
שוחט תינוקות ישראל ורוחץ בדמם:
(כד) נאקתם. צעקתם, וכן: "מעיר מתים ינאקו"
(איוב כד, יב): את־בריתו את־אברהם. עם אברהם:
(כה) וידע אלהים. נתן עליהם לב, ולא העלים
עיניו: (א) אחר המדבר. להתרחק מן הגזל, שלא
ירעו בשדות אחרים: אליהו האלהים. על שם

כמה דאת אמר (בראשית לט, ו): "כי אם־הלחם
אשר־הוא אוכל": (כא) ויואל. כתרגומו, ודומה
לו: "הואל־נא ולין" (שופטים יט, ו). "ולו הואלנו"
(יהושע ז, ז). "הואלתי לדבר" (בראשית יח, כז).
ומדרשו (שמות רבה א, לג) לשון "אלה", נשבע לו
שלא יזוז ממדין כי אם ברשותו: (כג) ויהי בימים
הרבים ההם. שהיה משה גר במדין וימת מלך
מצרים, והצרכו ישראל לתשועה, ומשה היה

שד"ל

(כא) ויואל: עיין בראשית י"ח כ"ז.

(כג) וימת מלך מצרים: הוא הקדמה למה שהוא עתיד לומר כי מתו כל האנשים המבקשים
את נפשך (ד' י"ט) (רשב"ם).

ויאנחו בני ישראל: גם בחיי המלך היו נאנחים, אך לא היה אפשר להם להתאסף ולקרוא צום
ועצרה, כי לא היה להם יום מנוחה, ועתה במות המלך יהיו המצרים עושים לו אבל ומספד,
נקלהו עם היהודים וצעקו אל ה' (אח"מ).

(כה) וידע אלהים: גמר בלבו מה יעשה להם, כמו ' ואדעה מה אעשה לך' (למטה ל"ג ה'),
'עתה דע וראה מה אשיב שולחי דבר' (ש"ב כ"ד י"ג), וכן 'וידע ה' את אשר לו' (במדבר ט"ז ה'),
עיין שם פירוש.

(א) וינהג את הצאן וגו': ופעם אחת קרה לו שבנהגו הצאן אחר המדבר נתרחק ממקומו עד
שבא אל הר חורב.

וַיָּבֹא אֶל־הַר הָאֱלֹהִים חֲרֵבָה: בַּיּוֹרָא מְלֹאךְ יְהוָה אֱלֹו בְּלִבְת־אֵשׁ מִתּוֹךְ הַסֵּנָה וַיֵּרָא וְהִנֵּה הַסֵּנָה בָּעֵר בְּאֵשׁ

רש"י העתיד: (ב) בלבת־אש. בשלהבת אש. ולב של אש, כמו: "לב השמים" (דברים ד, יא), "בלב האלה" (שמואל־ב יח, יד). ואל תתמה על התי"ו, שיש לנו כיוצא בו: "מה אמלה לבתך" (יחזקאל טז, ל): "מתוך הסנה. ולא אילן אחר, משום: "עמו־אנכי בצרה" (תהלים צא, טו): אכל. נאכל,

שד"ל אחר המדבר: מדבר איננו שם מיוחד למקום שממה, אך כולל כל מקום שאיננו שדה נזרע ונעבד, אעפ"י שיש בו מרעה, עיין תהלים ס"ה י"ג, ירמיה ט' ט', וכ"ג י' (ראו), ופירוש אחר המדבר, שהתרחק ממקומו מעט מעט בלכתו עם הצאן אחר דרך המדבר, שהיה הולך ומתרחק עם הצאן לאורך ולרוחב המדבר שהיה מתפשט עד הר סיני, ודעת רד"ק כי מקום המרעה נקרא מדבר משרש דבר שענינו בארמית נהג. ודעת Ludovicus De Dieu כי מדבר מן דבר שענינו בל' כושי הר ואינו נ"ל, והראשון נכון. ואולי אחר שקראו מדבר למקומות המרעה, שאין בהם לא בתים ולא אילנות, אלא מקום פנוי ורחב הרבה, נשאר שם מדבר למקומות ערבה וציה שגם הם מקום רחב ופנוי בלא בתים ובלא אילנות (אח"ם).

הר האלהים: על שם העתיד (אנקלוס ורש"י) או כך כתב משה אחר מתן תורה (תלמידי אלישע זאמאטו), ויש אומרים על שם גְּבֵהוּ, כמו 'הררי אל' (תהלים ל"ו ד'), והראשון נכון.

חרבה: חורב וסיני שני הרים, או שני ראשים מהר אחד, וז"ל Pietro Della Valle: Duo sunt montes uno in loco, hoc est Horeb et Sinai, qui ambo nascuntur, ut ita dicam, ex radice una, et dividuntur postea jugis, quo altius adscenditur.

(ב) וירא מלאך ה' אליו: ואח"כ פירש מה ראה, כי בַּפֶּל הקב"ה עושה שליחותו.

בלבת אש: לָבָה במקום לְהִבָּה, ומזה במשנה 'בא אחר ולָבָה, הַמְלָכָה חַיִּיב' (ב"ק פרק ו' משנה ד') (רבנו סעדיה, מהרש"ד וראו).

מתוך הסנה: מִן קוֹצִים שהיו באותו הר, ועל שם כך נקרא סיני (ראב"ע).

והנה הסנה בער באש לא בוער ממש אלא מוקף להבה כגוף בוער, כי האש היתה לוהטת בין הקוצים, אך לא היתה נאחזת בהם, ובתחלה ראה משה האש בין הסנה, והסנה לוהט באש, ואח"כ ראה כי לא היה הסנה נשרף, ואז אמר אסורה נא ואראה מדוע לא יבער הסנה; שרש בער בבנין הקל הוא פועל עומד (עיין רד"ק ונתה"ש ודלא כראב"ע), וענינו להיטת האש וגם שרפת הגוף שהיא לוהטת בו כי בנוהג שבעולם הלהט בלתי מתפרד מן השרפה, וכאן הסנה היה לוהט, אך לא היה נשרף.

אָפֶל: כמו מֵאָפֶל וכן לָקַח (מלכים ב' י'). 'הֶהָלָה' (יחזקאל כ"ו י"ז) וכן בינוני פועל, 'יִשְׁבַּח אֲנִי' (קהלת ד' ב') במקום וּמְשִׁיבָה, עיין דקדוקי סעיפים 374, 422.

וְהִסְנֶה אֵינָנו אֲכָלִי: ג וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה אֶסְרֶה־נָּא וְאֶרְאֶה אֶת־
הַמֶּרְאָה הַגָּדֹל הַזֶּה מִדּוּעַ לֹא־יִבְעַר הַסֵּנֶה: ד וַיֵּרָא יְהוָה
כִּי סָר לְרֹאוֹת וַיִּקְרָא אֵלָיו אֱלֹהִים מִתּוֹךְ הַסֵּנֶה וַיֹּאמֶר
מֹשֶׁה מֹשֶׁה וַיֹּאמֶר הִנְנִי: ה וַיֹּאמֶר אֶל־תִּקְרַב הֵלֶם שָׁל־
נַעֲלִיךָ מֵעַל רַגְלֶיךָ כִּי הַמָּקוֹם אֲשֶׁר אֵתָּה עֹמֵד עָלָיו
אֲדַמַּת־קֹדֶשׁ הוּא: ו וַיֹּאמֶר אָנֹכִי אֱלֹהֵי אֲבִיךָ אֱלֹהֵי
אַבְרָהָם אֱלֹהֵי יִצְחָק וְאֱלֹהֵי יַעֲקֹב וַיִּסְתָּר מֹשֶׁה פָּנָיו כִּי
יָרָא מִהִבֵּיט אֶל־הָאֱלֹהִים: ז וַיֹּאמֶר יְהוָה רָא רָא רְאִיתִי
אֶת־עֲנִי עָמִי אֲשֶׁר בְּמִצְרַיִם וְאֶת־צַעֲקָתָם שְׁמַעְתִּי מִפְּנֵי
נִגְשָׁיו כִּי יִדְעָתִי אֶת־מַכְאֲבֵיו: ח וַאֲדָרְדָּ לְהַצִּילוֹ | מִיַּד
מִצְרַיִם וְלִהְיוֹתָם מִן־הָאָרֶץ הַהִוא אֶל־אֶרֶץ טוֹבָה וְרוֹחָבָה
אֶל־אֶרֶץ זֵבֶת חֶלֶב וְדָבָשׁ אֶל־מְקוֹם הַפְּנִיעָנִי וְהַחֲתִי
וְהָאֱמֹרִי וְהַפְּרָזִי וְהַחֲתִי וְהַיְבוֹסִי: ט וְעַתָּה הִנֵּה צַעֲקַת בְּנֵי־
יִשְׂרָאֵל בָּאָה אֵלַי וְגַם־רְאִיתִי אֶת־הַלָּחֶץ אֲשֶׁר מִצְרַיִם

כמו: "לא־עבד בה" (דברים כא, ג), "אשר לקח משם" (בראשית ג, כג): (ג) אֶסְרֶה־נָּא. אסורה מכאן להתקרב שם: (ה) שָׁל. שלף והוצא, כמו: "ונשל הברזל" (דברים יט, ה), "כי ישל זיתך" (דברים כח, מ): אדמת־קדש הוא. המקום: רש"י (ז) כִּי יִדְעָתִי אֶת־מַכְאֲבֵיו. כמו: "וידע אלהים" (שמות ב, כה). כלומר, כי שמתי לב להתבונן ולדעת את מכאוביו, ולא העלמתי עיני

(ג) מדוע לא יבער הסנה: שרש בער נאמר על הדלקה ועל השרפה והאכול כי בנוהג שבעולם, שני הענינים הולכים צמידים, וכאן היה המופת שהסנה היה דולק ולא היה נשרף.

(ה) שָׁל: משרש נשל, כמו 'ונשל גוים רבים מפניך' (דברים ז' א').

(ח) זֵבֶת חֶלֶב וְדָבָשׁ: עיין למטה י"ג ה'.

לַחֲצִים אַתֶּם: יִועַתְהָ לָכֶּה וְאַשְׁלַחְךָ אֶל־פַּרְעֹה וְהוֹצֵא
אֶת־עַמִּי בְּנֵי־יִשְׂרָאֵל מִמִּצְרַיִם: יא וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה אֶל־
הָאֱלֹהִים מִי אָנֹכִי כִי אֵלְךָ אֶל־פַּרְעֹה וְכִי אוֹצִיא אֶת־בְּנֵי
יִשְׂרָאֵל מִמִּצְרַיִם: יב וַיֹּאמֶר כִּי־אֵהִיָּה עִמָּךְ וְזֶה־לְךָ הָאוֹת
כִּי אָנֹכִי שֹׁלְחֲתִיךָ בְּהוֹצִיאָךְ אֶת־הָעָם מִמִּצְרַיִם תַּעֲבֹדוּן

אכל – כך תלך בשליחותי ואינך נזוק. ושאלת: מה־זכות יש לישראל שיצאו ממצרים? דבר גדול יש לי על הוצאה זו, שהרי עתידים לקבל התורה על ההר הזה לסוף שלשה חדשים שיצאו ממצרים. דבר אחר: "כי אהיה עמך", "וזה" – שתצליח בשליחותך – "לך האות" על הבטחה אחרת שאני מבטיחך, שכשתוציאם ממצרים תעבדון אותי על ההר הזה, שתקבלו התורה עליו, והיא הזכות העומדת לישראל. ודגמת לשון זה מצינו: "וזה־לך האות, אכול השנה ספיח" וגו' (ישעיה לו, ז) – מפלת סנחריב תהיה לך אות על הבטחה אחרת, שארצכם חריבה מפרות, ואני

רש"י ולאטום את אזני מצעקתם: (י) ועתה לכה ואשלחך אל־פרעה. ואם תאמר: מה־תועיל? – "והוצא את־עמי" – יועילו דברך ותוציאם משם: (יא) מי אנכי. מה־אני חשוב לדבר עם המלכים: וכי אוציא את־בני ישראל. ואף אם חשוב אני, מה־זכו ישראל שיעשה להם נס ואוציאם ממצרים: (יב) ויאמר כִּי־אֵהִיָּה עִמָּךְ. השיבו על ראשון ראשון ועל אחרון אחרון, שאמרת: "מי אנכי כי אלך אל־פרעה"? לא שלך היא כי אם משלי, "כי־אֵהִיָּה עִמָּךְ". ו"זה" – המראה אשר ראית בסנה – "לך האות כי אנכי שלחתיך". וכדאי אני להציל, כאשר ראית הסנה עושה שליחותי ואיננו

שד"ל (י) והוצא: צווי במקום עתיד, מפני שקדמו צווי אחר, לָכֶּה, כמו 'שמר מצותי וחיה' (משלי ד' ד') וכן בחומש כ"י שלי (שנכתב בשנת קע"א או קודם לכן ג"כ) מתרגם וְתַפְקֵךְ.

(יב) כי אהיה עמך: כנגד מה שאתה אומר 'מי אנכי כי אלך' וכו', דע כי לא שלך היא, אלא אני אהיה עמך. וזה המראה שאתה רואה בסנה ההוא, הוא לך אות שאני האל אני הוא השולח אותך (רש"י רשב"ם ראב"ע ורמבמ"ן).

בהוציאך וכו': עניין אחר הוא, והוא צווי שיעשה זכר לאותו אות, שהיה הראשון שעשה לו האל, וזה על ידי שיקדש ההר ההוא ויעבוד האל שם, כמו שעשה משה, 'ויבן מזבח תחת ההר, וישלח את נערי בני ישראל ויעלו עולות' וכו' (למטה כ"ד ד' וה'), וכאן לא הוצרך להגיד לו כי בהר ההוא יתגלה ה' לכל העם וישמיעם את דבריו, רק אמר לו מה שהיה בו כדי לחזק את לבו שיאמין, כי על ידו יצאו ישראל ממצרים; כן נ"ל.

בהוציאך: בזמן הוציאך, כי בהיותם בהר סיני ועדיין לא הגיעו אל ארץ נושבת, עדיין אין יציאת מצרים שלמה. המקור עם בִּי'ת ענינו בזמן הפעולה, והמקור עם כ"ף ענינו אחר

אֶת־הָאֱלֹהִים עַל־הָהָר הַזֶּה: יג וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה אֶל־הָאֱלֹהִים
הֲנֵה אֲנִי בָּא אֶל־בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וְאָמַרְתִּי לָהֶם אֱלֹהֵי
אֲבוֹתֵיכֶם שְׁלַחְנִי אֵלֵיכֶם וְאָמְרוּ־לִי מֶה־שְּׁמוֹ מָה אֶמַּר

הפעולה, עיין בה"ע תקפ"ט 93, וכן מצאתי אח"כ לר' שלמה פאפנהיים (ידיעות שלמה ח"א דף י"ד, עמוד ג' וד'), וכן ג"כ לגוסיציוס אות ב' (S. T. V.); ודברי רמבמ"ן בטלים, והלכו אחריו ראז' גם Cohen.

(יג) ואמרו לי מה שמו: יפה העיר הרמב"ם (מורה ח"א פ' ס"ג), איך היתה לענין ההוא ראוייה זאת השאלה עד שביקש במה זה ישיב עליה? כי הנה לא יימלט הדבר מהיות ישראל כבר ידעו השם ההוא או לא שמעוהו כלל, ואם היה נודע אצלם, אין טענה לו בהגידו אותו, כי ידיעתו בו כידיעתם; ואם היה בלתי נשמע אצלם, מה הראייה שזה שם האל, אם היה ידיעת שמו ראייה? ודעתו ז"ל הוא כי משה אמר, אולי יבקשו ממני להוכיח להם מציאות האל, ושלוחו השיבו ה' באמרו אהיה אשר אהיה ופירושו הנמצא אשר הוא הנמצא, כלומר מחוייב המציאות. ורמבמ"ן אמר כי ברבות ימי הגלות והשעבוד לישראל כמעט נשתכחו מהם השמות הקדושים, וחזרו להיות כשאר הגוים המחזיקים בצבא השמים, כאילו אין אלוה זולתם, חוץ משבט לוי; והוא רמבמ"ן תירגם אהיה אשר אהיה, העצם העומד לעולם ועד, וקרוב לזה פירש השם הזה רבנו סעדיה גאון. ואני אומר כי אנחנו רואים, כשבא משה אל העם ועשה לפנייהם אותות, ויאמן העם, וישמעו כי פקד ה' את בני ישראל, א"כ לא היו לא בלתי יודעים מציאות האל ולא בלתי יודעים את ה' אלהי אבותם, כי ברגע בראותם האותות לא ייתכן שיקנו מיד ידיעות אלו, אלא הועילו האותות לאמת להם שליחות השליח, לא זולת זה. ונ"ל כי משה ידע כי ישראל ידעו את ה' אלהי אבותם, ואמנם חשב שישאלו באיזה תאר תאָר עצמו בשלחו אותו, כי לפי פעולותיו הוא נקרא (וידועה היא בלה"ק מליצת הקרא בשם פלוני, והכוונה היות בתאר פלוני, כמו 'אחרי כן יקרא לך עיר הצדק' (ישעיה א' כ"ו), שענינו אז תהיי עיר הצדק, ורבים כן). ותכלית השאלה היא לדעת, מה היא כוונת האל בשלחו את משה אליהם, שמא אולי לא יהיה הענין לטובתם בהחלט, אלא להעניש את המצרים ואח"כ הצל לא יציל את ישראל, או תהיה כוונתו ית' לדבר אחר איזה שיהיה; ובשאלת מה שמו הם שואלין מה הוא התאר אשר בו נגלה אליך, ומה השם אשר קרא לעצמו שממנו תוודע כוונתו; כביכול כאדם השואל, איך היו פניו של פלוני ואיך היה קולו ואיך היו תנועותיו בשעה שדיבר אליך הדברים האלה כי מזה תפיר מחשבתו וכוונתו; והאל השיבו אהיה הוא שמי, ופירש ואמר אשר אהיה, כלומר התאר שבו אני נגלה לך ולהם הוא זה, אהיה, כי אמנם אהיה (אשר אהיה הוא פירוש שם אהיה); והטעם אהיה עמכם, אהיה נמצא לכם, תראו תמיד כי יש ה' בקרבכם (וכפירוש חז"ל ברכות ט' ע"ב אני אהיה עמכם בשיעבוד זה), כי לא אעזבכם עד אשר עשיתי את אשר דיברתי לכם, בתואר הזה ועל הכוונה הזאת אני שולח אותך, כי גמרתי בדעתי לגאול

אֱלֹהִים: וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים אֶל־מֹשֶׁה אֶהְיֶה אֲשֶׁר אֶהְיֶה וַיֹּאמֶר כֹּה תֹאמַר לְבְנֵי יִשְׂרָאֵל אֶהְיֶה שְׁלַחְנִי אֵלֵיכֶם:

רש"י אברך הספיחים: (יד) אהיה אשר אהיה. "אהיה" שאר מלכיות. אמר לפניו: רבונו של עולם, מה עמם בצרה זו, "אשר אהיה" עמם בשעבוד אני מזכיר להם צרה אחרת, דים בצרה זו. אמר

שד"ל אתכם על כל פנים, ולא יהיה רגע שלא אהיה עמכם גם לא יהיה מי שיעמוד לפני, אבל תמיד תראו כי יש ה', ולא תאמרו איה ה'? כי תמיד אהיה. והנה השם הזה אינו אלא לצורך השעה, אמנם אין זו תשובה מספקת וכללית לשאלת מה שמו אם תלקח בהחלט; על כן הוסיף ואמר כה תאמר אל בני ישראל ה' אלהי אבותיכם וכו' שלחני אליכם, זה שמי לעולם, וזה זכרי לדור דור, השם המפורש הוא שמי לעולם וזכרי לדור דור, אבל שם אהיה אינו אלא בבחינת השליחות הפרטית הזאת להוציאם ממצרים. ופירוש השם המפורש עיין בראשית ב' ד'. ותלמידי מוהר"ר אח"מ אומר כי שאלת 'מה שמו' קרובה לשאלה 'מי ה' אשר אשמע בקולו' (למטה ה' ב'), כלומר מי הוא האל הזה ששולח אותך אלינו ומה לו לשלוח לנו שליח, ואחר שעזב אותנו והסתיר פניו ממנו בכל הזמן הרב הזה ובכל הצרה הגדולה אשר אנחנו בה, מה שם ומה זכות יש לו עלינו, שישלח לנו שליח לצוות אותנו לעשות דבר מה? זה הוא מה שחשב משה שמא יאמרו לו ישראל כשיראוהו בא אליהם בשם ה', ויחשבו כי מסתמא אינו בא אלא לצוות אותם תורה ומצוות; ומשה בהיותו במדין לא היה יודע, אם עדיין הם בוטחים באלהי אבותם ומאמינים בו, וחשש שמא ברוב הלחץ ואריכות הצרה כבר נתיאשו מן הרחמים; ואז השיבו ה' אהיה אשר אהיה, כלו' הן אמת כי עד עתה לא עשיתי להם שום טובה, ואין לי שום שם וזכות עליהם, וכביכול לא הייתי להם לכלום, רק הייתי להם כאילו אינני, אך מן היום הזה והלאה אהיה להם מה שאהיה, אעשה להם מה שאעשה, ואקנה לי עליהם השם והזכות אשר אקנה, לכן כה תאמר לבני ישראל אהיה שלחני אליכם, מי שעד עתה כביכול אינו כלום לכם, אבל הוא אומר מה שלא הייתי אהיה, ומה שלא עשיתי אעשה, הוא השולח אותי אליכם; והנה התשובה הזאת לא נאמרה אלא בתנאי, אם ישראל יאמרו למשה מה שמו, והם לא אמרו לו כדבר הרע הזה, כי עדיין היה לבם דבק באלהי אבותם, ומאמינים היו במה שהיה בקבלה אצלם כי פקוד יפקוד אלהים אותם; והאל הבוחן לבות ידע כי לא יאמרו כדבר הזה, ולפיכך הוסיף ואמר לו: כה תאמר אל בני ישראל ה' אלהי אבותיכם אלהי אברהם אלהי יצחק ואלהי יעקב שלחני אליכם; והוסיף ואמר למשה (לא כדי שיאמר לישראל): זה שמי לעולם, ואין צריך לשם אחר, כי מה שעשיתי לאברהם ליצחק וליעקב היא ראייה מספקת להודיע בכל דור ודור גדולתי ומידותי. ומקץ שלושים שנה החלפתי מעט פירוש הכתוב הזה, והנה הוא לפניך בתרגומי האיטלקי הנדפס והכוונה בו אהיה מה שאהיה, אעשה מה שלא עשיתי מעולם; והוא הנכון.

טו וַיֹּאמֶר עוֹד אֱלֹהִים אֶל־מֹשֶׁה כֹּה תֹאמַר אֶל־בְּנֵי יִשְׂרָאֵל
 יְהוָה אֱלֹהֵי אֲבֹתֵיכֶם אֱלֹהֵי אֲבֹרָהֶם אֱלֹהֵי יִצְחָק וְאֱלֹהֵי
 יַעֲקֹב שְׁלַחְנִי אֵלֵיכֶם זֶה־שְּׁמִי לְעֹלָם וְזֶה זִכְרִי לְדֹר
 דֹּר: ^{חמישי טז} לָךְ וְאֶסְפֹּת אֶת־זִקְנֵי יִשְׂרָאֵל וְאָמַרְתָּ אֲלֵהֶם
 יְהוָה אֱלֹהֵי אֲבֹתֵיכֶם נִרְאָה אֵלַי אֱלֹהֵי אֲבֹרָהֶם יִצְחָק
 וַיַּעֲקֹב לֵאמֹר פֶּקֶד פְּקֹדְתִּי אֶתְכֶם וְאֶת־הָעֲשׂוֹי לָכֶם
 בְּמִצְרַיִם: ^{יז} וְאָמַר אֶעֱלֶה אֶתְכֶם מֵעֵנִי מִצְרַיִם אֶל־אֶרֶץ
 הַכְּנַעֲנִי וְהַחֲתִי וְהָאֱמֹרִי וְהַפְּרִזִּי וְהַחֲתִי וְהַיְבוּסִי אֶל־אֶרֶץ
 זָבַת חֶלֶב וְדָבָשׁ: ^{יח} וְשִׁמְעוּ לְקֹלְךָ וּבֹאֲתָ אִתָּהּ וְזִקְנֵי
 יִשְׂרָאֵל אֶל־מֶלֶךְ מִצְרַיִם וְאָמַרְתֶּם אֵלָיו יְהוָה אֱלֹהֵי
 הָעִבְרִיִּים נִקְרָה עָלֵינוּ וְעַתָּה גִלְכָּה־נָּא דֶּרֶךְ שְׁלִשֶׁת יָמִים

רש"י יפה אמרת. "כה תאמר" וגו': (טו) זה־שמי לעלם. חסר וי", לומר: העלימהו שלא יקרא ככתבו: וזה זכרי. למדו היאך נקרא. וכן דוד הוא אומר (תהלים קלה, יג): "ה' שמך לעולם, ה' זכרך לד־דודר": (טז) את־זקני ישראל. מיחדים לשיבה. ואם תאמר: זקנים סתם, היאך אפשר לו לאסף זקנים של ששים רבוא: (יח) ושמעו לקלך. מאליהם, מכיון שתאמר להם לשון זה

ישמעו לקולך, שכבר סימן זה מסור בידם מיעקב ומיוסף, שבלשון זה הם נגאלים — יעקב אמר להם (בראשית נ, כד): "ואלהים פקד יפקד אתכם". יוסף אמר להם (שם, כה): "פקד יפקד אלהים אתכם": [אלהי העבריים. יו"ד יתרה, רמז לעשרה מכות]: נקרה עלינו. לשון מקרה. וכן "ויקר אלהים" (במדבר כג, ד), "ואנכי אקרה כה" (שם, טו) — אהא נקרה מאתו היום:

(טז) את זקני ישראל: יפה פירש רש"י, ולא כתרגום רמבמ"ן.

(יח) נקרה עלינו: כשאדם מתאוה למצוא דבר מה, ופתע פתאום יזדמן הדבר לפניו, יאמר על הדבר ההוא שנקרא לפניו, כלומר שנזדמן שם כאלו היה מי שקרא לו, כמו 'יִקְרָא אֲבִשְׁלוֹם לִפְנֵי עַבְדִּי דוֹד' (ש"ב י"ח ט'), נזדמן לפניו כאילו קראו לו בוא ונהרגך, וכן 'הקרה נא לפני היום' (בראשית כ"ד י"ב), עיין בה"ע תקפ"ט, 88. והנה לשון נקרה נגזר מלשון נקרא, אלא שהבדילו לפעמים בכתיבה וכתבו בה"א אותם שענינם הזדמנות, וכתבו באל"ף אותם שענינם קריאה ממש, וכאן נקרה עלינו, נזדמן לפנינו אנחנו עבדיו החפצים ליראה את שמו. וראו'

בַּמִּדְבָּר וַנִּזְבַּחַה לַיהוָה אֱלֹהֵינוּ: יִטְ וַאֲנִי יִדְעָתִי כִּי לֹא־יִתֵּן אֶתְכֶם מֶלֶךְ מִצְרַיִם לַהֲלֹךְ וְלֹא בִיד חֲזָקָה: כ וַיִּשְׁלַחַתִּי

רש"י (יט) לא־יתן אתכם מלך מצרים להלך. אם אין אני יתן. לא ישבק, כמו: "על־כן לא־נתתִּיךְ" (בראשית כ. ו). "ולא־נתנו אלהים להרע עמדי" (שם לא, ז). מראה לו ידי החזקה. כלומר, כל־עוד שאין אני מודיעו ידי החזקה, לא־יתן אתכם להלך: לא־

שד"ל אומר, כי הוא כמו נקרא באל"ף, כמו 'כי שמך נקרא על עירך ועל עמך' (דניאל ט' י"ט) וחבריהם, ושאין לפרשו ענין גילוי שכינה, כי ה' לא נגלה לזקני ישראל, אלא למשה. ואני אומר שאין זו טענה, כי ה' נגלה לישראל ע"י שנגלה למשה, מלבד כי המליצה ההיא לא תיתכן בלא מילת שם, ולפי דרכו שם ה' היל"ל.

ועתה נלכה נא וגו': אין ספק כי הבקשה הזאת היתה בעקבה כי לא היתה דעתם לחזור; ומאחר שהוא היה מעכבם ומשתעבד בהם בלא שום דין, אין לתמוה אם ציווה ה' להתפתל עם העיקש. והנה אין ספק, שאם כל כך היה משרב מסרב ללכת בשליחות ה', יותר היה מסרב, אם היה ה' מצווהו לומר לפרעה שישלח את ישראל לצמיתות, כי אז לא היה משה מקבל עליו בשום פנים, כי לא ימלאהו לבו לומר לפני המלך: 'אתה הרעותה לעם הזה' ועתה שלחם חופשים לנפשם; ואולי ג"כ שאם היה אומר לו כן, היה פרעה ממיתו גם היה מתאכזר יותר ויותר על ישראל ק"ו ממה שהכביד עלו עליהם באמרו 'נרפים אתם נרפים' 'תכבד העבודה על האנשים' 'ותבן לא ינתן לבם'; וה' לא יהפוך לב בני אדם, ובפרט לב הרשעים הגמורים הראויים לענש ולא לשכר טוב. ובעל העקדה כתב: זאת היתה עצה עמוקה אלהית להראות לכל חוזק לבו וקשי ערפו של פרעה, והוא באשר צוה שלא יבקשו ממנו רק שירפה מהם כעשרה ימים ללכת שלושת ימים במדבר לזבוח לאלהיהם, ומסתמא יובן מדבריהם שאחר ישובו, ועם כל זה לא ישמע, וכל שכן אם יאמרו לו לשלחם כלה, עכ"ל; ואין זה צודק, כי אמנם עקר סירובו של פרעה היה מִפְּחַד שלא ישובו, כאמרו 'מי ומי ההולכים' (י' ה') 'לכו נא הגברים' (י' י"א), 'רק צאנכם ובקרכם יוצג' (י' כ"ד), כלומר לעֲרַבּוֹן; ואם היה ירא שלא ישובו עוד, אין להאשימו על זה. ותלמידי יצחק פארדו משיב, שאם מיד היה פרעה שואל ערבון היה הדין עמו, אבל הוא לא אמר לכו נא הגברים רק אחר המכות, ובהפך בתחילת הענין לא לבד שלא אמר להם תנו לי ערבון שתשובו, אבל התאכזר והקשה עלו עליהם, ובזה הראה רע לבבו.

(יט) ולא ביד חזקה: אלא ביד חזקה, כלומר רק בעל כרחו (רש"י רלב"ג וקלעריקוס המתרגם האלכסנדר וגם Pagninus), וקרוב לשמוש זה של מילת ולא הוא מה שמצאנו 'ולא ילך נא אתנו אמנון אחי' (ש"ב י"ג כ"ו), 'ולא יתן נא לעבדך משא צמד פרדים אדמה' (מ"ב ה' י"ז) שענינם אם לא כן, לפחות (se no, altrimenti, almeno). וראב"ע הרמב"ן ורמבמ"ן וראו' פירשו ואף לא ביד חזקה, וא"כ מה טעם ושלחתי את ידי וכו' ואחרי כן ישלח אתכם? הלא נפלאות הם הם היד החזקה והכתוב אומר שאחר הנפלאות ישלחם ולא ימאן לשלחם, וכן במקום אחר מפורש 'כי ביד חזקה ישלחם וביד חזקה יגרשם מארצו' (ו' א'), ואחר המאורע הכתוב מעיד במקומות

אֶת־יָדִי וְהִפֵּיתִי אֶת־מִצְרַיִם בְּכָל־נַפְלְאֹתַי אֲשֶׁר אֶעֱשֶׂה
בְּקִרְבּוֹ וְאַחֲרֵי־כֵן יִשְׁלַח אֶתְכֶם: כֹּא וְנִתְּנִי אֶת־חֶן הָעֵם־
הַזֶּה בְּעֵינֵי מִצְרַיִם וְהָיָה כִּי תִלְכּוּן לֹא תִלְכוּ רִיקָם:

חזקה" – ולא בשביל שידו חזקה, כי מאז ומתרגמין אותו: "ולא מן קדם דחילה תקיף". רש"י
אשלח את ידי והכיתי את מצרים וגו'. משמו של רבי יעקב ברבי מנחם נאמר לי:

הרבה כי ביד חזקה הוציאנו ה' ממצרים. ורשב"ם וראב"ע פירשו ולא מתוך יד חזקה שלו, לא
מפני שכחו חזק לפני, וזה מסכים עם תרגום אונקלוס לפי נוסח רוב הספרים, "ולא מן קדם
דחילה תקיף" (ועיין אוהב גר 48) ולפי זה היל"ל ולא מיד חזקה או ולא מחוזק ידו ובחומש כ"י
על קלף שבידי הנכתב קודם שנת קע"א ולא אלהין מן קדם דחילה תקיף, הסופר עירב שתי
הנסחאות, והנקדן נקד מילת ולא והניח מלת אילהין בלא ניקוד, וניקד מילת דחילה בצרי
החי"ת, ולי נראה בהפך שנסח אלהין (שהיא גרסת אנוירשא שהבאתי באוהב גר) היא עקב, והחי"ת
בחירק, ענין מורא.

(כא) לא תלכו ריקם: אין הכוונה ריקם מממונכם וצאנכם ובקרכם, אלא ריקם מממון נוסף על
ממונכם, ע"ד 'לא תשלחנו ריקם, העניק תעניק לו מצאנך' (דברים ט"ו י"ג י"ד) והוא דבר הלמד
מענינו שאמר תחלה ונתתי את חן העם הזה בעיני מצרים, ואמר אח"כ 'ושאלה אשה וגו', ואמנם
מלת ריקם נאמרת על שתי ההוראות בשווה, כגון 'אני מלאה הלכתי וריקם השיבני ה' (רות ב'
כ"א) הכוונה ריקם מממוני, 'אל תבאי ריקם אל חמותך' (שם ג' י"ז) הכוונה ריקם ממתנות.

ושאלה וגו': אין ספק שהיה זה מעשה תחבולה, כי הם לא אמרו להם שלא לשוב עוד, אלא
ללכת דרך שלושת ימים ולשוב; גם לשון שאלה ידוע שהוא על מנת להחזיר ('וכי ישאל
איש מעם רעהו ונשבר או מת, בעליו אין עמו, שלם ישלם', למטה כ"ב י"ג); ורשב"ם פירש
ושאלה במתנה גמורה, כמו 'שאל ממני ואתנה גוים נחלתך' (תהלים ב' ח'). ויפה כתב רמבמ"ן
(י"א ב') שאין צורך להוציא הכתוב ממשמעו, וכבר נתנו חז"ל (סנהדרין צ"א ע"א) תשובה נכונה
שבדין נטלו ממצרים מה שהשאלים עכ"ל. והאמת כי זו תחבולה מאת ה' על דרך 'שים לך
ארב לעיר מאחריה' (יהושע ח' ב') 'עגלת בקר תיקח בידך ואמרת לזבוח לה' באתי' (ש"א ט"ז ב');
וה' רצה במשפט וצדק שלא יצאו ישראל ממצרים ריקם, ועם עיקש צוה להתפתל, כי מלבד
כל מה שנשתעבדו למצרים ועבדום עבודת פרך בשכר הבצלים והשומים, הנה היו מניחים
אצלם המטלטלים שלא היו יכולים להוציא עמהם והשדות והבתים, וכיוצא בזה כתב ג"כ חכם
הנכרי S. F. C. Justi: והאיש Cahen כתב:

C'est à tort qu'on a attaqué les Israélites à ce sujet. On concoit que des esclaves
parvenant à rompre leurs chaines, ne se fassent point scrupule de tromper leurs
anciens oppresseurs; une telle action peut s'excuser; elle est même, d'après ce

qu'enous savons des anciens peuples asiatiques, dans les moeurs de ces contrées. שד"ל
 Pour juger avec impartialité de la moralité d'un peuple, il faut connoître ses
 notions particulières sur le juste et l'injuste, et non pas juger l'antiquité d'après
 nos notions actuelles.

והנה האיש הזה מלבד שאיננו מייחס המעשה הזה לצווי אלהי, כמו שאינו מודה בכלל
 באלהיות התורה ושאר הנבואות, הנה איננו מייחס אותו אפילו לצווי משה, אלא לפחזות
 העם השקוע בשעבוד; א"כ ס"ת משה איננו אלא סיפורי הבלים ושקרים, כי לפי דעתו משה
 איש חכם וצדיק היה, ולא ציוה כדבר הזה, וכאן כתוב כי הוא ציוה בדבר ה'; א"כ מה לו לאיש
 הזה לתרגם ולפרש ספר אשר כזה? ומי יתן ולא שלח ידו לגעת בו! "טמא וכסיל לא יעבור בו
 דרך קדש יקרא לו". אמנם יש משיבים: הן אמת כי בדין נטלו ישראל מה שהשאלים המצרים
 אשר השתעבדו בהם, ואשר הניחו בידם בנסעם משם המטלטלים והקרקעות, אבל איך יצוה
 ה' מעשה רמיה? והלא הציווי הזה היה עושה רושם קשה ורע בלב בני ישראל, כי מזה ילמדו
 לשון תרמית וישחיתו מעלליהם. וכי לא היה ה' יכול להעשיר את עמו בלא שיצום מעשה
 עקבה? - אומר אני כי ישראל שסבלו מה שסבלו תחת יד המצרים והכירו מעלליהם הרעים
 עמהם, כאשר נצטוו על המעשה הזה וכאשר קיימו אותו ושאלו מן המצרים כאשר דבר
 אליהם משה, לא נרשם בנפשם כלל שום צד היתר למעשי מרמה ועקבה, אבל בהפך נרשם
 בנפשם כי ה' ישיב לאיש כפעלו ויעניש הרעים והמתאכזרים על רעיהם, כי אמנם בני ישראל
 לא עשו הדבר הזה מלבם, ואולי מרוב תשוקתם להתרחק ממציקיהם ומארץ אוכלת בניהם לא
 היו מתעוררים כלל לדבר הזה, אמנם עשוהו מפני שכן צוה אותם מנהיגם המדבר להם בשם
 ה', והנה מה שנרשם בנפשם הוא כי ה' שונא אנשי עוולה ואת דכאי רוח יושיע וייטיב, ועל
 ידי זה נרשם בנפשם, שאם גם הם בעת הצלחתם ידכאו אחרים, ה' ינקום נקמתם ויתן חילם
 בידם, וכמו שהזהירם אח"כ משה כמה פעמים שיזכרו כי עבדים היו ויפדם ה'. והעד לכל זה
 הוא כי גם כאן וגם למטה (י"א ג, וי"ב ל"ו) התורה מבארת כי מאת ה' היתה לתת את חן העם
 בעיני מצרים באופן שהשאלים, כלומר שהכירו בני ישראל כי המצרים השונאים אותם לא
 היו משאלים להם כלי חמדתם אם לא מרצון האל על ידי נס, ומן הטעם הזה מפורש ג"כ
 למטה (י"ב ל"ה) 'ובני ישראל עשו כדבר משה', ללמדך כי לא מלבם והתעוררותם עשו כן, אלא
 לעשות מצות מנהיגם ומושיעם, והתבאר א"כ כי המעשה הזה לא היה מזיק ומפסיד לבם
 ונפשם, אבל בהפך היה מחזק את לבם ביראת ה' ובאהבת הצדק. וזהו בעצמו הטעם שרצה ה'
 שיהרגו ישראל את שבעת העמים, למען יקחו מוסר איך ה' מעניש עושי הרעה, וכמו שאמר
 להם משה 'כי את כל התועבות האל עשו אנשי הארץ אשר לפניכם וכו' ותקיא הארץ את
 יושביה, ושמרתם את משמרתی לבלתי עשות מחקות התועבות אשר נעשו לפניכם' (ויקרא י"ח
 כ"ז כ"ח) ולפיכך ג"כ הזכירה התורה מאמר ה' לאברהם (בראשית ט"ו ט"ז) 'ודור רביעי ישובו
 הנה כי לא שלם עון האמורי עד הנה', להודיע כי כריתת האומות ההן לא תהיה אלא מפני
 רשעתם, וקודם שתתמלא סאתם לא יוכלו ישראל לקחת את ארצם מידם. וגם ממה שהוא
 אומר להם (דברים ט' ד') 'אל תאמר בלבבך בהדוף ה' אלהיך אותם מלפניך לאמר בצדקתי
 הביאני ה' לרשת את הארץ הזאת וברשעת הגוים האלה' וגו', נראה בבירור כי כן היתה דעתם

כב וַיִּשְׁאַלָה אִשָּׁה מִשְׁכָּנָתָהּ וּמִגֵּרַת בֵּיתָהּ כָּל־יֶכֶסֶף וְכָל־
 זָהָב וְשִׁמְלֹת וְשִׁמְתָם עַל־בְּנֵיכֶם וְעַל־בְּנֹתֵיכֶם וְנִצַּלְתֶּם
 אֶת־מִצְרַיִם: ד א וַיַּעַן מֹשֶׁה וַיֹּאמֶר וְהֵן לֹא־יֵאֱמִינוּ לִי וְלֹא
 יִשְׁמְעוּ בְּקֻלִּי כִּי יֹאמְרוּ לֹא־נִרְאָה אֵלֶיךָ יְהוָה: ב וַיֹּאמֶר
 אֲלֵיו יְהוָה מַה־זֶּה מִזֶּה כְּתִיב בִּידְךָ וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה: ג וַיֹּאמֶר

כנו"ן של "נוגף" "נושא" "נותן" "נושך", כשהיא רש"י מדברת לשון "ופעלתם" – תנקד בשו"א בחטף, כגון: "ונשאתם את־אביכם" (בראשית מה, יט), "ונתנתם להם את־ארץ הגלעד" (במדבר לב, כט), "ונמלתם את בשר ערלתכם" (בראשית יז, יא). לכן אני אומר, שזאת הנקודה בחירק, מן היסוד היא, ויסוד שם דבר "נצל". והוא מן הלשוניות הכבדים, כמו: "דבור" "כפור" "למוד", כשידבר בלשון "ופעלתם" ינקד בחירק, כמו: "ודברתם אל־הסלע" (במדבר כ, ח), "וכפרתם את־הבית" (יחזקאל מה, כ), "ולמדתם אתם את־בניכם" (דברים יא, יט): (ב) **מזה בידך**. לכך נכתב תבה אחת, לדרוש: מזה שבידך אתה חייב ללקות, שחשדת בכשרים. ופשוטו, כאדם שאומר לחברו: מודה אתה שזו שלפניך,

(כב) ומגרת ביתה. מאותה שהיא גרה אתה בבית: ונצלתם. כתרוממו: "ותרוקנון". וכן: "וינצלו את־מצרים" (שמות יב, לו), "ויתנצלו בני־ישראל את־עדים" (שם לג, ו), והנו"ן בו יסוד. ומנחם חברו במחברת צד"י, עם: "ויצל אלהים את־מקנה אביכם" (בראשית לא, ט), "אשר הציל אלהים מאבינו" (שם, טז). ולא יאמנו דבריו, כי אם לא היתה הנו"ן יסוד והיא נקודה בחירק, לא תהא משמשת בלשון "ופעלתם", אלא בלשון "ונפעלתם", כמו: "ונסחתם מעל האדמה" (דברים כח, טג), "ונתנתם ביד־אויב" (ויקרא כו, כה), "ונגפתם לפני אביכם" (שם, יז), "ונתנתם בתוכה" (יחזקאל כב, כא), "ואמרתם נצלנו" (ירמיה ז, י) – לשון נפעלנו. וכל־נו"ן שהיא באה בתבה לפרקים ונופלת ממנה,

שד"ל נוטה לחשוב כי הצלחת כל עם היא לפי מעשיו ובגזרת האל ובהשגחתו: א"כ הדבר ברור כי גם זה, שהמצרים השאילום כספם וזהבם, היה בעיני ישראל סיבה מאת ה' להעניש את אלו ולתת שכר טוב לאלו, ולא היה אפשר שילמדו מזה כלל להשחית דרכם ומעלליהם.

(א) והן: ואם, כמו בל' ארמית (עזרא ה' י"ז) 'וכען הן על מלכא טב וכל הן איתי די מן כרש מלכא שים טעם', וכמוהו במקרא 'וראו הן היתה כזאת' (ירמיה ב' י'), 'הן אעצור השמים ולא יהיה מטר והן אצוה על חגב לאכול הארץ ואם אשלח דבר בעמי' (ד"ה ב' ד' י"ג), וכן במקום ה"א השאלה 'הן נזבח את תועבת מצרים לעיניהם ולא יסקלונו' (שמות ח' כ"ב), וממילת הן נגזרה ה"א השאלה והתימה.

(ב) **מה זה בידך**: כאדם האומר לחברו: מודה אתה שזו לפניך אבן? הוא אומר לו: הן, אומר לו: הריני עושה אותה עץ (רש"י).

הַשְּׁלִיכֵהוּ אֶרְצָה וַיִּשְׁלַכְהוּ אֶרְצָה וַיְהִי לְנַחֵשׁ וַיִּנָּס מֹשֶׁה
מִפָּנָיו: ד וַיֹּאמֶר יְהוָה אֶל־מֹשֶׁה שְׁלַח יָדְךָ וַאֲחִיז בְּזַנְבוֹ
וַיִּשְׁלַח יָדוֹ וַיַּחֲזֹק־בּוֹ וַיְהִי לְמֶטֶה בְּכַפּוֹ: ה לְמַעַן יֵאֱמִינוּ
כִּי־נִרְאָה אֱלֹהֵי יְהוָה אֱלֹהֵי אֲבֹתָם אֱלֹהֵי אַבְרָהָם אֱלֹהֵי
יִצְחָק וְאֱלֹהֵי יַעֲקֹב: ו וַיֹּאמֶר יְהוָה לֹא עוֹד הִבֵּאתִנִּי יָדְךָ
בְּחִיקְךָ וַיָּבֵא יָדוֹ בְּחִיקוֹ וַיּוֹצֵאֵה וְהִנֵּה יָדוֹ מִצְרַעַת כַּשְׁלֵג:
ז וַיֹּאמֶר הָשֵׁב יָדְךָ אֶל־חִיקְךָ וַיֵּשֶׁב יָדוֹ אֶל־חִיקוֹ וַיּוֹצֵאֵה
מִחִיקוֹ וְהִנֵּה־שָׁבָה כַּבָּשָׂרוֹ: ח וְהִיָּה אִם־לֹא יֵאֱמִינוּ לָךְ
וְלֹא יִשְׁמְעוּ לְקַל הָאֵת הָרֹאשׁוֹן וְהָאֲמִינוּ לְקַל הָאֵת

להיות לבנה — "ואם־בהרת לבנה היא" (ויקרא יג, ד), אף באות זה רמז שלשון הרע ספר, באומרו: "לא־יאמינו לִי", לפיכך הלקהו בצרעת, כמו שלקתה מרים על לשון הרע: (ז) ויוצאה מחיקו והנה־שבה כבשרו. מכאן שמדה טובה ממהרת לבא ממדת פרענות, שהרי בראשונה לא נאמר 'מחיקו': (ח) והאמינו לקל האת האחרון. משתאמר להם: בשבילכם לקיתי על שספרתי עליכם לשון הרע, יאמינו

רש"י אבן היא! אומר לו: הן! אמר לו: הריני עושה אותה עץ: (ג) ויהי לנחש. רמז לו שספר לשון הרע על ישראל [באומרו: "לא יאמינו לִי"], ותפש אמנותו של נחש: (ד) ויחזק־בו. לשון אחיזה הוא, והרבה יש במקרא: "ויחזיקו האנשים בידו" (בראשית יט, טז), "והחזיקה במבשיו" (דברים כה, יא), "והחזקתי בזקנו" (שמואל־א יז, לה). כל־לשון חזק הדבוק לבי"ת, לשון אחיזה הוא: (ו) מצרעת כשלג. דרך צרעת

שד"ל (ה) למען יאמינו: מקרא קצר, ויאמר ה' תעשה האות הזה לפניהם למען יאמינו, ומלת למען ענינה לפעמים על ידי כן, כמו 'למען יאריכון ימִיך' (שמות כ' י"א) שאין הכוונה כבד את אביך בכוונה שיאריכון ימִיך, אלא ועל ידי כן יאריכון ימִיך. טעם הכתוב שבעשותו כן לפניהם יאמינו ויקצר הכתוב בזה, כי ידוע שעל מנת שיעשה כן לפניהם ויאמינו בו יראנו נפלאות (רמב"ן ורמבמ"ן). (ו) מצרעת כשלג: מצרעת ולבנה כשלג, והצרעת הלבנה ביותר הנקראת Leuce קשה להרפא עד מאד, בעדות הרופא הקדמון Celsus (קלעריקוס ורוא' ולפניהם רע"ס). ועוד יש לומר כי לכך הוסיף מלת כשלג, כי לא היתה ידו מצורעת וחולה באמת, אלא נשתנה מראיתה למראה צרעת שהוא לבן, וכן נראה כוונת אנקלוס שלא תרגם אלא חיורא בתלגא. (ח) ולא ישמעו לקול האת: שמיעה לקול מליצה היא מורה שימת לב על דבר, כמו 'אשר לא

הָאֲחֵרֹן: ט וְהָיָה אִם-לֹא יֵאֱמִינוּ גַם לְשֵׁנִי הָאֵלֶּה
וְלֹא יִשְׁמְעוּן לְקִלְךָ וּלְקַחְתָּ מִיָּמַי הַיָּאֵר וְשִׁפְכָתָּ הַיִּבְשָׁה
וְהָיוּ הַמַּיִם אֲשֶׁר תִּקַּח מִן-הַיָּאֵר וְהָיוּ לְדָם בַּיּוֹם הַהוּא:
וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה אֶל-יְהוָה בִּי אֲדֹנָי לֹא אֵישׁ דְּבָרִים אֲנֹכִי
גַם מִתְּמוֹל גַּם מִשְׁלֹשׁ גַּם מֵאִז דְּבַרְךָ אֶל-עַבְדְּךָ כִּי

רש"י היה הקב"ה מפתה את-משה בסנה לילך בשליחותו: "מתמול" "שלשם" "מאז דברך" – הרי שלשה. ושלשה "גמין" רבויין הם, הרי ששה. והוא היה עומד ביום השביעי כשאמר לו זאת עוד (לקמן פסוק ד): "שלח-נא ביד-תשלח", עד שחרה בו וקבל עליו. וכל-זה, שלא היה רוצה לטל גדלה על אהרן אחיו, שהיה גדול הימנו, ונביא היה, שנאמר (שמואל א ב, כז): "הנגלה נגליתי אל-בית אביך בהיותם במצרים" – הוא אהרן. וכן ביחזקאל (ה, ז):

לך, שכבר למדו בכך שהמזדוגין להרע להם – לוקים בנגעים, כגון פרעה ואבימלך בשביל שרה: (ט) ולקחת ממימי היאר. רמז להם, שבמכה ראשונה נפרע מאלוהותם: והיו המים וגו'. "והיו" "והיו" שתי פעמים. נראה בעיני, אלו נאמר 'והיו המים אשר תקח מן-היאר לדם ביבשת' – שומע אני שבידו הם נהפכים לדם, ואף כשירדו לארץ יהיו בהיותן. אבל עכשו מלמדנו, שלא יהיו דם עד שיהיו ביבשת: (י) גם מתמול וגו'. למדנו, שכל-שבעה ימים

ישמע לקול מלחשים' (תהלים נ"ח ו'), 'יִשְׁמַע לְקוֹל יְרִיבִי' (ירמיה י"ח י"ט), וטעם הכתוב אם לא יאמינו לך אחר האות הראשון, וזה לא יהיה אלא מצד שלא ישגיחו עליו לבדקו כראוי, כי מקוצר רוח ומעבודה קשה לא תהיה דעתם צלולה לחקור היטב מה שיראו, וע"י כן לא יכירו גדולת הפלא ואמתתו, אז יאמינו אחרי האות השני; לא ששני אותות מבררים שליחות הנביא יותר מאחד, כי אם הראשון אין בו דופי וחשש, הרי הוא עד נאמן כמאה, אבל הרואים אשר אולי לא ישגיחו בראשון מפני טרדת רוחם ישגיחו בשני ועל ידי כן יאמינו. ומה שאמר והיה אם לא יאמינו בלשון ספק חלילה, הכוונה אותם שלא יאמינו לראשון יאמינו לשני.

והאמינו לקול: אמר לקול אחר לשון האמנה, לזווגו עם ולא ישמעו לקול שאמר תחילה.

האת האחרון: האות שאחריו, לא אחרון ממש, אלא כמו 'ואת לאה וילדיה אחרונים' (בראשית ל"ג ב').

(י) לא איש דברים אנכי וכו': כבר התקומם רשב"ם נגד הסברה שמשה היה עלג ואמר: ואין דבר זה בדברי התנאים והאמוראים, ואין לחוש לספרים החיצונים והוא אומר שלא היה משה בקי בלשון מצרים; וגם זה באמת לא יתכן, אחר שנתגדל במצרים ובבית המלך. מה שהביא ראיה מן 'עמקי שפה וכבדי לשון אשר לא תשמע דבריהם' (יחזקאל ג' ו') איננו ראיה כי פירושו אנשים ששפתם עמוקה וכבדה כלומר הלשון שהם מדברים היא קשה ובלתי מובנת

כְּבִדְפָה וְכַבֵּד לְשׁוֹן אָנֹכִי: יֵאֻמָּר יְהוָה אֱלֹהֵי מִי שֵׁם פָּה לְאָדָם אֹ מִי־יְשׁוּם אֱלִים אֹ חֵרֶשׁ אֹ פֶקַח אֹ עֹר

רש"י "ואודע להם בארץ מצרים וגו' ואמר אלהם איש שקוצי עיניו השליכו". ואותה נבואה לאהרן נאמרה: כבד-פה. בכבדות אני מדבר. ובלשון לעז בלב"ו: (יא) מי שם פה וגו'. מי למדך לדבר, כשהיית נדון לפני פרעה על המצרי: או מי־ישום אלם. מי עשה פרעה אלם, שלא נתאמץ במצות הריגתך. ואת־משרתיו חרשים, שלא שמעו בצוותו עליך.

שד"ל לשומע והראב"ע קיים שהיה עילג ופירש והוריתך אשר תדבר שישים בפיו מילות שאין בהם האותיות הכבדות עליו. א"כ יִרְאֶה נא לנו הראב"ע, מה הן האותיות שאינן נמצאות בפרשיות שאמר משה באזני כל העם? מלבד שזה גידוף כלפי מעלה, שיבחר ה' לעשות שליח לתת תורה לעמו אדם, שיצטרך לבחור המלות שיוכל לבטא אותן. והאמת, כי לא היה משה איש דברים, בעל כח הדיבור מרחיב פה ומאריך לשון בפני מי שיהיה ולא יחת מפני כל, זה מסכים למה שכתוב עליו 'והאיש משה ענו מאד מכל האדם אשר על פני האדמה' (במדבר י"ב ג'), וזה דומה בצד מה למאמר ירמיה 'הנה לא ידעתי דבר' (ירמיה א' ו') אלא שירמיה היה יכול להוסיף 'כי נער אנכי', ומשה היה זקן, ויותר היה ענין קשה עליו, אחר כמה שנים שהיה רועה את הצאן, ללכת לפני מלך גדול ולריב עמו, והנה ה' השיבו 'מי שם פה לאדם או מי ישום אלם' וכו' כלומר הלא בידי להסיר ממך כבדות לשונך, ועתה לך ואנכי אהיה עם פיך והוריתך אשר תדבר, אשים הדברים בפיך, עד שתהיה איש דברים בשיעור הראוי ולא יחסר לך כח הדיבור; אבל השינוי הזה לא היה במשה ברגע ההוא פתאום, אלא מעט מעט, כי לא יהיה שינוי גשמי אלא רוחני בכחות הנפש וגבורת הלב, ע"כ לא הרגיש אז משה באותה שעה שום שינוי בעצמו, וע"כ חזר ואמר 'שלח נא ביד תשלח'. והנה לנו עוד ראיה על מיעוט אומץ לבו באותה שעה ממה שאמר לו ה' (למטה י"ט) 'שוב מצרים כי מתו כל האנשים המבקשים את נפשך'. ואם היה משה עילג, לא יימלט שה' רפאו או לא רפאו, ואם רפאו, היה משה מרגיש בעצמו השינוי הזה מיד ולא היה מסרב עוד, ואם לא רפאו, יהיה מאמר מי שם פה לאדם מאמר צחוק והיתול ח"; ויש מפרשים ידעתי שאתה עילג, כי אני בכוונה עשיתך עילג ואע"פ כן אני מצווך ללכת; ומי לא יראה שאין זו תשובה הגונה לפייסו שילך, כי הלא יאמר משה בלבנו, אם רצונו שאלך בשליחותו, ירפא תחילה את מומי. גם מה שאמור למטה 'ידעתי כי דבר ידבר הוא', ולא אמר הלא אהרן אחיך אשר אשר איננו נלעג לשון, גם מביאין ראיה כי משה לא היה עלג, גם מה שהוסיף מלת ידעתי נראה ברור שטעמו ידעתי כי לא יסרב כמוך, אבל יקבל עליו לדבר. 'הלא אהרן אחיך הלוי נראה שטעמו ידעתי כי לא יסרב כמוך אבל יקבל עליו לדבר; ואם היתה הכוונה הלא אהרן איננו עלג כמוך והוא ידבר, היל"ל הוא ידבר בלא מילת ידעתי. ורמבמ"ן בפסוק י"ב פירש קרוב למה שפרשתי וכאן בהפך שהוא מקיים שהיה משה מגמגם וקצת הברות היו כבדות על פיו.

(יא) מי שם פה לאדם: מי הוא שנתן לאדם הכחות והשלמויות, ומי הוא העושה אותו בעל

הֲלֹא אֲנֹכִי יְהוָה: יִבְעֶתְהָ לָךְ וְאֲנֹכִי אֶהְיֶה עִם־פִּיךָ
וְהוֹרִיתִיךָ אֲשֶׁר תִּדְבֹּר: יג וַיֹּאמֶר בִּי אֲדֹנִי שְׁלַח־נָא בְיָד־
תְּשֻׁלַּח: יד וַיַּחֲרֹאֲף יְהוָה בְּמֹשֶׁה וַיֹּאמֶר הֲלֹא אֶהְרֶן אֲחִיךָ
הַלֹּוי יִדְעָתִי כִּי־דִבֶּר יִדְבֹּר הוּא וְגַם הִנֵּה־הוּא יֵצֵא

שבתורה, נאמר בו רשם, וזה לא נאמר בו רש"י
רשם, ולא מצינו שבא ענש על ידי אותו חרון.
אמר לו רבי יוסי: אף בזו נאמר בו רשם: "הלא
אהרן אחיך הלוי" – שהיה עתיד להיות לוי
ולא כהן, והכהונה הייתי אומר לצאת ממך,
מענה לא יהיה כן, אלא הוא יהיה כהן ואתה
הלוי, שנאמר (דברי הימים"א כג, יד): "ומשה איש
האלהים, בניו יקראו על־שבט הלוי": הנה־הוא

ולאספקטורין ההורגים, מי עשאו עורים,
שלא ראו כשברחת מן הבימה ונמלטת: הלא
אנכי. ששמי "ה", עשיתי כל־זאת: (יג) ביד־
תשלח. ביד מי שאתה רגיל לשלוח, והוא
אהרן. דבר אחר: ביד אחר שתמצא לשלוח,
שאתה סופי להכניסם לארץ ולהיות גואלם
לעתיד, יש לך שלוחים הרבה: (יד) ויחר־אף. רבי
יהושע בן קרחה אומר: כל־"חרון אף"

מום מתחילת יצירתו וחסר באחד מכחותיו? מי הוא שנתן פה לאדם, ומי שעושה קצתם
אילם משעת לידתו או חירש מלידה ומבטן ועל ידי כן נשאר אילם ולא יוכל לדבר כי לא
שמע אחרים מדברים; וכן מי עשה פיקח ומי עשה עיור, מי נתן לאדם כח הראות, ומי עשה
קצת חסר הכח הזה? הלא אנכי ה' – והנה אילם וחירש שניהם נזכרו כאן כנגד מי שם פה כי
שניהם חסרים כח הדיבור, ואח"כ הזכיר פיקח ועיור, כלומר כח הראות והעדר הכח ההוא.
ותיאלמנה שפתי שקר האומרים, כי צריך לקרוא או פיסח או עיור, כי אין כוונת הכתוב לייחס
לאיל המומים לבדם, אך לומר כי האל הוא הנותן הכוחות והשלמויות, ומאתו ג"כ המומים
והעדר הכוחות, שהרי בתחילת דבריו אמר מי שם פה לאדם.

פקח: הפך החרש והעור, ככתוב 'פקח אֲזַנִּים' (ישעיה מ"ב כ'), 'לפקח עינים עורות' (שם שם
(ד') (ראב"ע ורמבמ"ן).

(יג) **ביד תשלח:** ביד כל מי שתמצא לשלוח חוץ ממני (רשב"ם ורמבמ"ן), דרך לה"ק לכפול
הפעל כשהכוונה לומר כל מי שיהיה או מה שיהיה, כגון 'ושמע אישה ביום שמעו' (במדבר ל'
ח'), 'וביום פקדי ופקדתי' (שמות ל"ב ל"ד) 'ושמע השומע' (ש"ב י"ז י"ט).

(יד) **הלוי:** נראה שהיו אנשי לוי מלומדים יותר משאר השבטים ודוברי צחות, וע"כ היו מוכנים
לכהונה יותר משאר העם; והנה אמר לו: אהרן עם היותו אחיך הוא לוי בתכונתו, כי אתה
כאילו אינך לוי, שאתה מסרב כל כך ללכת בשליחותי.

וגם הנה הוא יצא וכו': כי אני אדבר אליו, ככתוב למטה (פסוק כ"ז), ואמנם חרון אף ה' הנאמר
כאן נראה לפי הפשט שלא עשה שום רושם, אלא דיברה תורה כלשון בני אדם, כי דיבר אליו

לְקַרְאֲתָךְ וְרֹאֲךָ וְשָׁמַח בְּלִבּוֹ: טו וְדִבַּרְתָּ אֵלָיו וְשָׁמַתָּ אֶת־
הַדְּבָרִים בְּפִיו וְאַנְכִי אֶהְיֶה עִם־פִּיךָ וְעִם־פִּיהוּ וְהוֹרִיתִי
אֶתְכֶם אֵת אֲשֶׁר תַּעֲשׂוּן: טז וְדִבַּרְהוּא לְךָ אֶל־הָעַם וְהִיא
הוא יִהְיֶה־לְךָ לְפָה וְאַתָּה תִּהְיֶה־לּוֹ לֵאלֹהִים: יז וְאַתָּה־
הַמֶּטָה הִזֶּה תִּקַּח בְּיָדְךָ אֲשֶׁר תַּעֲשֶׂה־בּוֹ אֶת־הָאֵתָת:
שישי יח וַיֵּלֶךְ מֹשֶׁה וַיָּשָׁב | אֶל־יִתְרוֹ חֹתְנּוֹ וַיֹּאמֶר לוֹ אֲלֹכָה־
נָא וְאָשׁוּבָה אֶל־אֲחִי אֲשֶׁר־בְּמִצְרַיִם וְאַרְאֶה הָעוֹדִם
חַיִּים וַיֹּאמֶר יִתְרוֹ לְמֹשֶׁה לֵךְ לְשָׁלוֹם: יט וַיֹּאמֶר יְהוָה אֶל־
מֹשֶׁה בְּמִדְיָן לֵךְ שָׁב מִצְרַיִם כִּי־מָתוּ כָּל־הָאֲנָשִׁים
הַמְּבַקְשִׁים אֶת־נַפְשְׁךָ: כ וַיִּקַּח מֹשֶׁה אֶת־אִשְׁתּוֹ וְאֶת־בָּנָיו
וַיֵּרָכְבּוּ עַל־הַחֲמֹר וַיָּשָׁב אֶרְצָה מִצְרַיִם וַיִּקַּח מֹשֶׁה אֶת־

(יח) וישב אל־יתרו חתנו. לטל רשות, שהרי
נשבע לו. ושבעה שמות היו לו: רעואל, יתרו,
יתרו, קיני, חובב, חבר, פוטיאל: (יט) כִּי־מָתוּ
כָּל־הָאֲנָשִׁים. מי הם? דתן ואבירים. חיים היו
אלא שירדו מנכסיהם, והעני חשוב כמת:
(כ) עַל־הַחֲמֹר. חמור המיחד, הוא החמור
שחבש אברהם לעקדת יצחק, והוא שעתיד
מלך המשיח להגלות עליו, שנאמר (זכריה ט, ט):

יצא לקראתך. כשתלך למצרים: וראך ושמח
בלבו. לא כשאתה סבור שיהא מקפיד עליך
שאתה עולה לגדלה. ומשם זכה אהרן לעדי
החשן הנתון על הלב: (טז) ודבר־הוא לך.
בשבילך ידבר אל העם. וזה יוכיח על כל "לך"
ו"לי" ו"לו" ו"לכם" ו"להם" הסמוכים לדבור,
שכלם לשון "על": הם: יהיה לך לפה. למליץ,
לפי שאתה כבד פה: לאלהים. לרב ולשר:

שד"ל כאדם האומר לחברו: לא כן אוחילה לפניך, אם אתה לא תרצה לעשות שליחותי אשר היתה
לך לכבוד, אני אכבד בה איש אחר אשר ידעתי כי לא יסרב.

וראך ושמח בלבבו: יראה אותך נבחר בשליחותי, ולא יקנא בך אבל ישמח בלב שלם.

(יט) לך שָׁב וגו': ואל תתעכב מפחד המלך ושריו שהיו מבקשים את נפשך על דבר הריגת
המצרי, כי כבר מתו; וזה הוסיף לו לחזק את לבו, שידע שהיה מפחד.

(כ) את מטה האלהים: נקרא כן על שם שהיה עושה בו את האותות אשר היו בכוח אלהי.

מִטָּה הָאֱלֹהִים בִּידֹ: כֹּא וַיֹּאמֶר יְהוָה אֶל־מֹשֶׁה בְּלִכְתָּךְ
 לָשׁוּב מִצְרֵימָה רְאֵה כָּל־הַמִּפְתִּים אֲשֶׁר־שָׁמַתִּי בִידֶךָ
 וַעֲשִׂיתָם לִפְנֵי פָרְעָה וְאֲנִי אֶחֱזַק אֶת־לְבָבוֹ וְלֹא יִשְׁלַח אֶת־
 הָעָם: כֹּב וַאֲמַרְתָּ אֶל־פָּרְעָה כֹּה אָמַר יְהוָה בְּנִי בְכֹרִי
 יִשְׂרָאֵל: כֹּג וַאֲמַר אֵלַיִךְ שְׁלַח אֶת־בְּנִי וַיַּעֲבֹדְנִי וְתִמָּאֵן

רש"י (כב) ואמרת אל־פרעה. כשתשמע שלכו חזק וימאן לשלח, אמר לו כן: בני בכרי. לשון גדלה, כמו (תהלים פט, כח): "אף־אני בכור אתנהו". זהו פשוטו. ומדרשו (בראשית רבה סג, יד): כאן חתם הקדוש ברוך־הוא על מכירת הבכורה שלקח יעקב מעשו: (כג) ואמר אליך. בשליחותו של מקום: שלח את־בני וגו'. הנה אנכי הרג וגו'. היא מכה אחרונה, ובה התרהו תחלה מפני שהיא קשה. וזה הוא שאמר (איוב לו, כב): "הן־אל ישיגיב בכחו", לפיכך "מי כמוהו מורה". בשר ודם המבקש להנקם מחברו, מעלים את דבריו שלא יבקש הצלה, אבל הקדוש ברוך־הוא ישיגיב בכחו ואין יכלת להמלט מידו כי אם

"עני ורכב על־חמור": וישב ארצה מצרים ויקח משה את־מטה וגו'. אין מקדם ומאחר מדקדקים במקרא: (כא) בלכתך לשוב מצרימה וגו'. דע, שעל מנת כן תלך שתהא גבור בשליחותי, לעשות כל־מופתי לפני פרעה, ולא תירא ממנו: אשר־שמתני בידך. לא על שלש האותות האמורות למעלה, שהרי לא לפני פרעה צוה לעשותם, אלא לפני ישראל שיאמינו לו, ולא מצינו שעשאם לפניו. אלא, מופתים שאני עתיד לשום בידך במצרים, כמו (שמות ז, ט): "כי ידבר אלכם פרעה" וגו'. ולא תתמה על אשר כתיב "אשר־שמתני", שכן משמעו: כשתדבר עמו, כבר שמתים בידך:

(כא) ראה כל המפתים: ראה כי כל המופתים, אשר שמתני בידך, אתה תעשם לפני פרעה, אבל שד"ל הוא לא ישמע בקולך.

ואני אחזק את וכו': הודיעו זה, כדי שלא תרפינה ידיו בראותו שלא ישמע אליו, וכיצא בזה בישעיה ו'. ע"ש פירושי.

(כב) בני בכרי ישראל: אע"פ שלקץ הימים אהפוך אל העמים שפה ברורה לקרוא כלם בשם ה' ולעבדו שכם אחד, מ"מ ישראל נכבד אצלי מכולם מצד מה שהיה הראשון בעבודתי בתעות כל האומות מעלי (רע"ס), וע' רש"י בירמיה ג' י"ח.

(כג) הנה אנכי הרג את בנך בכרך: יקשה כי הנה זאת היא האחרונה שבמכות, ומשה לא הזכירה לפרעה אלא לבסוף, ולמה יזכירה לו כאן? ואשר אני אחזה לי כי הנה משה אמר ליתרו 'ואראה העודם חיים', מוכח מזה שלא הגיד לו דבר משליחות ה', רק אמר כי נכסף לראות בית אביו, א"כ בהוליכו עמו את אשתו ואת בניו, שלא ידעו דבר מענין השליחות, אין ספק כי אשתו ובנו הגדול כשיראו, שילך לפני מלך מצרים לדבר לו לשלח את ישראל, יניאו את לבו

לְשַׁלְּחוֹ הֵנָּה אֶנְכִי הִיג אֶת־בְּנֶךָ בְּכַרְךָ: כִּד וַיְהִי בַדְרֹךְ

היא לתינוק, עד שלשה ימים אמול ואשהה שלשה ימים – הקדוש ברוך־הוא צוני (שמות ד, יט): "לך שב מצרים". ומפני מה נענש? לפי שנתעסק במלון תחלה. במסכת נדרים (דף לא:). והיה המלאך נעשה כמין נחש, ובולעו מראשו ועד ירכיו, וחוזר ובולעו מרגליו ועד אותו

רש"י בשובו אליו, לפיכך הוא מורהו ומתרה בו לשוב: (כד) ויהי. משה – "בדרך במלון": ויבקש המיתו. המלאך למשה, לפי שלא מל את אליעזר בנו, ועל שנתרשל נענש [ענש] מיתה. תניא אמר רבי יוסי: חס ושלום, לא נתרשל, אלא אמר: אמול ואצא לדרך – סכנה

ויעכבוהו מעשות שליחותו מיראתם שמא פרעה ימיתהו, וה' ידע זאת ורע בעיניו על שהולך אשתו ובניו עמו, ובפרט כי משה כבר נפתה אחר עצת אשתו והיה שומע לעצתה יותר מן הראוי, כי אחר מילת בנו אחר עבור שמונת ימים, שאם היה בתוך שמונת ימים ללידתו, לא ייתכן שתצא אשתו עמו לדרך, וא"כ נראה ששמע בקולה למול אותו בן י"ג שנה כמשפט הישמעאלים והמדינים (וכמו שהעיר Deyling ולפניו גוסעציוס); ע"כ אמר לו ה' כדבר הזה, למען יבין כי גם הוא, אם לא יעשה שליחותו, באופן שיהיה סיבה לעיכוב יציאת ישראל ממצרים, גם הוא כך יהיה ענשו, שיהרוג ה' את בנו בכורו, וכן היה. כי בהיותם במלון, והיה רע בעיני ה' כי הולך הוא עם אשתו ובניו, 'ויפגשוהו ה' ויבקש המיתו', אומר אני, שהכוונה להמית את בנו בכורו הנזכר למעלה ב' פעמים. ואז אמר משה לצפורה שאירע להם זה על שאיחרו למול את בנם הקטון, ואז צפורה חשה ולא התמהמהה ומלה את ערלת בנה, לא הבן החולה הנרמז בכינוי המיתו, ובכינוי ויפגשוהו, שהוא היה הבן הגדול שכבר נימול, אלא מלה את הקטון שלא הגיע ל"ג שנה ולא מלוהו, ותגע לרגליו של משה; ותאמר כנגד משה 'חתן דמים אתה לי', בעֲוֹןךָ ולא בעֲוֹנִי בננו הגדול חולה, ואתה סיבת מיתתו, אולי חשבה כי טורח הדרך היה סבת חליו; וכשראתה כי מיד רפה החולי ממנו, אמרה 'חתן דמים למולות'. אמת כי לא היית אתה סבת חליו של זה, אמנם גרמא במזידין שרצית שאמול את הילד הרך שאולי ימות מן המילה. ולהיות כי עדיין קרובים היו למדין, חזרה צפורה עם בניה לבית אביה, ומשה הלך לבדו, וזה היה רצון האל, כדי שלא יהיה למשה מעכב לעשות שליחותו. וזה טעם 'אחר שלוחיה' (למטה י"ח ב'), כי כאן שִׁלְחָה והלכה לבית אביה.

(כד) במלון: מקום שנסתרו שם בלילה, ולא מלון כאשר אתנו היום, אלא אולי נקרת הצור וכיוצא.

ויפגשוהו ה': ה' הפגיע בו חולי פתאומי כבד מאד.

ויפגשוהו: לדעתי הכינוי מוסב על הבן הבכור למשה, והוא גרשום, כי אמר בני בכורי ישראל, הנה אנכי הורג את בנך בכורך, וכן כאן ויפגשוהו ה' את בנו בכורו של משה, כמו שפירשתי בפסוק הקודם. והמפרשים פירשו על משה; ורבנו חננאל (הביאו רבנו בחיי) פירש על הנער, כי לדעתו משה לא היה שם במלון, כי הרכיבם על החמור ושלחם לפניו, וזה רחוק. ותלמידי מוהר"ר משה כהן פורטו מפרש כרבנו חננאל ויפגשוהו על הבן הקטון, ולדעתו בא לו חולי

בַּמָּלֹךְ וַיִּפְגְּשֵׁהוּ יְהוָה וַיִּבְקֶשׁ הַמִּיתוֹ: כה וַתִּקַּח צִפְרָה צֹר
וַתִּכְרַת אֶת־עַרְלַת בְּנֶהּ וַתִּגַּע לְרַגְלָיו וַתֹּאמֶר כִּי חֲתָן־
דָּמִים אַתָּה לִי: כו וַיֵּרָף מִמֶּנּוּ אַז אָמְרָה חֲתָן דָּמִים

מקום, הבינה צפורה שבשביל המילה הוא: (כה) וַתִּקַּח צִפְרָה צֹר וַתִּכְרַת אֶת־עַרְלַת בְּנֶהּ וַתִּגַּע לְרַגְלָיו וַתֹּאמֶר כִּי חֲתָן־דָּמִים אַתָּה לִי. (כו) וַיֵּרָף מִמֶּנּוּ אַז אָמְרָה חֲתָן דָּמִים. שד"ל
הורג אישי אתה לי: (כו) וידך. המלאך "ממנו": רש"י
אז. הבינה שעל המילה בא להורגו: אמרה
חתן דמים למולת. חתני היה נרצח על דבר
המילה: למולת. על דבר המולות, שם דבר

באיברי ההולדה, וזה הביא את צפורה לחשוב שזה בעון שלא מלווה ואז מיהרה למול אותו. שד"ל
ורשב"ם גם כי פירש גם הוא על משה, מכל מקום פירש טעם החולי, כי היה מתעצל בהליכתו
ומוליך אשתו ובניו.

(כה) צר: אבן חדה, וכן עד היום מנהג קצת מן הכושים למול באבן חדה (Ludolf, historia atixp. 3.1.21), וכן נראה שהיה המנהג גם בישראל בימי יהושע שלקח חרבות צורים (ה' ב'),
וכן תרגם אנקלוס טינרא, וכן כתב הירודוט כי המצרים כשהיו חותכים המתים להסיר מעיהם
לחנוט אותם, היו חותכים באבן כושית; (אולי היו הכושים בקיאים בחדוד האבנים שתהיינה
כסכינים, וצפורה הייתה כושית, וגם כי ידוע כי שתים כוש הן, של ערב ושל אפריקא, וציפורה
היתה ערבית ולא איטיאופית, מכל מקום ידוע גם מצד הלשון כי ממשפחה אחת הם, וקרוי שהיה
המנהג הזה לחדד האבנים ולמול ולחתוך בהם שוה לאלו ואלו); וכן פליניאוס (Hist. nat. 35.12)
כתב כי כהני Cybele היו מסרסים עצמם באבן (קלעריקוס וראו').

ותכרת את ערלת בנה: ולא אמר את ערלתו, כי הבן החולה היה גרשם, ואותו שמלה היה
אליעזר, וכמו שפירשתי למעלה. ונ"ל כי משה אמר לה שהענין היה עונש מהאל על שֶׁעָכְבוּ
מילת בנם, ואז מהרה צפורה ומלה אותו.

כתב יד:

דפוס ראשון:

ותגע לרגליו: השליכה הערלה לרגליו של משה (רש"י ושאר המפרשים) והיה זה בכעס עליו שאומרת ה'א לך מה שבקשת ממני, ואמרה לו 'כי חתן דמים אתה לי', אתה ולא אני סבת חולי הנער.

(כו) וירף ממנו: ואז רפה ה' מן הנער, כלו' רפתה ידו מעליו ונתרפא, ואז אמרה אינך חתן דמים
לי ממש, רק חתן דמים למולות, לענין המילה בלבד. ודעת גוסעציוס גם Deyling שאמרה
למולות בלשון רבים להורות על ב' מילות, מילת העברים לשמונה ימים, ומילת הישמעאלים
ל"ג שנה, שלכך היה נראה לה משה כאיש דמים על שהיה רוצה למול את בניו לשמונה ימים

לְמוֹלֶת: כו וַיֹּאמֶר יְהוָה אֶל־אַהֲרֹן לֵךְ לְקַרְאֵת מֹשֶׁה
הַמִּדְבָּרָה וְיִלְךְ וַיִּפְגְּשֵׁהוּ בְּהַר הָאֱלֹהִים וַיִּשְׁקֵלֹוּ: כח וַיֵּגֶד
מֹשֶׁה לְאַהֲרֹן אֵת כָּל־דִּבְרֵי יְהוָה אֲשֶׁר שְׁלָחוּ וְאֵת כָּל־
הָאֹתוֹת אֲשֶׁר עָוָהוּ: כט וַיֵּלֶךְ מֹשֶׁה וְאַהֲרֹן וַיֹּאסְפוּ אֶת־כָּל־
זִקְנֵי בְנֵי יִשְׂרָאֵל: לו וַיְדַבֵּר אַהֲרֹן אֶת כָּל־הַדְּבָרִים אֲשֶׁר־
דִּבֶּר יְהוָה אֶל־מֹשֶׁה וַיַּעַשׂ הָאֹתוֹת לְעֵינֵי הָעָם: לא וַיֹּאמֶן
הָעָם וַיִּשְׁמְעוּ כִּי־פָקֵד יְהוָה אֶת־בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וְכִי רָאָה
אֶת־עַנְיָם וַיִּקְדּוּ וַיִּשְׁתַּחֲווּ: שביעי ה א וְאַחֲרֵי כֵן בָּאוּ מֹשֶׁה
וְאַהֲרֹן וַיֹּאמְרוּ אֶל־פְּרַעֲהַ כֹּה־אָמַר יְהוָה אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל
שְׁלַח אֶת־עַמִּי וַיַּחְגּוּ לִי בַּמִּדְבָּר: ב וַיֹּאמֶר פְּרַעֲהַ מִי יְהוָה
אֲשֶׁר אֶשְׁמַע בְּקוֹלֹ לְשַׁלַּח אֶת־יִשְׂרָאֵל לֹא יֵדְעֹתִי אֶת־
יְהוָה וְגַם אֶת־יִשְׂרָאֵל לֹא אֲשַׁלַּח: ג וַיֹּאמְרוּ אֱלֹהֵי הָעִבְרָיִם

אחד, מאחר משה ואהרן, עד שנשמטו כלם
קדם שהגיעו לפלטין, לפי שיראו ללכת. ובסיני
נפרע להם — ונגש משה לבדו והם לא יגשו,
החזירים לאחוריהם: (א) פן־יפגענו. 'פן יפגעך'

רש"י הוא, והלמ"ד משמשת בלשון "על", כמו (שמות
יד, ג): "ואמר פרעה לבני ישראל". ואנקלוס
תרגם: "דמים" — על דם המילה: (א) ואחר באו
משה ואהרן וגו'. אבל הזקנים נשמטו אחד

שד"ל כשהם רכים ביותר; ואפשר ג"כ שאמרה למוֹלֶת תחת הלמד השניה ע"ד 'עֲזֹרַת מִצָּר'
(תהלים ס' י"ג ק"ח י"ג).

(כח) אֵת כָּל דִּבְרֵי ה' אֲשֶׁר שְׁלָחוּ: את כל המאמרים ששלחו ה' לדבר אל העם ואל פרעה; וכמו
שמפורש אח"כ 'וידבר אהרן את כל הדברים אשר דבר ה' אל משה ויעש האותות לעיני העם'.
(ב) לֹא יֵדְעֹתִי אֵת ה': גם אם שמע שמו אמר לא ידעתי כלומר לא ידעתי בו אלהות, לא
ניסיתי במה כחו גדול, כמו 'אלהים אחרים אשר לא ידעתם' (דברים י"א כח').

(ג) אֱלֹהֵי הָעִבְרָיִם נִקְרָא עֲלֵינוּ: הוראתו כאן אע"פ שהוא באל"ף כמו למעלה (ג' י"ח) בה"א,
נגלה עלינו, ומה שכתבתי בבכה"ע תקפ"ט (עמוד 88) טעות היתה ביד, כי מליצת נקרא שמו

נִקְרָא עָלֵינוּ נִלְכֶּה-נָא דָרְךָ שְׁלֹשֶׁת יָמִים בַּמִּדְבָּר וְנִזְבַּחַהּ
 לַיהוָה אֱלֹהֵינוּ פֶּן-יִפְגַּעֲנוּ בְדָבָר אֹו בְּחָרֵב: ד וַיֹּאמֶר
 אֱלֹהִים מֶלֶךְ מִצְרַיִם לְמֹשֶׁה וְאַהֲרֹן תִּפְרִיעוּ אֶת-הָעָם
 מִמִּעֲשָׂיו לָכוּ לְסַבְּלָתִיכֶם: ה וַיֹּאמֶר פֶּרְעֹה הַנְּרִבִּים עֲתָה
 עִם-הָאָרֶץ וְהִשְׁבַּתְם אֹתָם מִסַּבְּלָתָם: ו וַיֵּצֵא פֶּרְעֹה בָיִים

היו צריכים לומר? אלא, שחלקו כבוד למלכות. "פגיעה" זו, לשון מקרה מות היא: (ד) תפריעו את-העם ממעשיו. תבדילו ותרחיקו אותם ממלאכתם, ששומעין לכם, וסבורים לנוח מן המלאכה. וכן (משלי ד, טו) "פרעהו אל-תעבר" בו" – רחקהו. וכן "ותפרעו כל-עצתי" (שם א, כה), "כי פרע הוא" (שמות לב, כה) – נרחק ונתעב: לכו לסבלתיכם. לכו למלאכתכם שיש לכם לעשות בבתיכם. אבל מלאכת שעבוד מצרים לא היתה על שבטו של לוי. ותדע לך, שהרי משה ואהרן יוצאים ובאים שלא ברשות: (ה) הן-רבים עתה עם-הארץ. שהעבודה מטלת

עלינו לא תקום ולא תהיה בלא מילת שם, כמו שכתבתי למעלה (ג' י"ח) נגד ראז'. אמנם נראה כי כשמעם שהוא אומר לא ידעתי את ה' חזרו ופירשו כי האל הזה הנגלה אליהם הוא אלהי העברים, שהיה מפורסם יותר, מלבד כי כן צוה אותם ה' לומר ה' אלהי העברים, לא אלהי ישראל (וכמו שהעיר גם הכורם), ומפני שהבינו מדבריו 'לא ידעתי את ה'' שלא ידע במה כחו הגדול, הוסיפו ואמרו פן יפגענו וכו', כלומר ידענו כי יש בידו להעניש בדבר או בחרב. ויוסף ירא מוסיף כי לכך הזכירו הדבר והחרב, כדי שיירא פרעה שמא ידבק הדבר גם במצרים, וכן החרב היא המלחמה והיא לא תהיה על ישראל לבדם אלא על כל יושבי הארץ.

(ד) תפריעו: נראין דברי יש מפרשים שהביא רד"ק בשרשים, שהוא עניין ריחוק ונזירה לאחור, וממנו לְמַפְרַע.

תפריעו את העם ממעשיו: נראה כי בפעם הראשונה הזאת הלכו עם משה גם זקני ישראל, כמצווה למעלה (ג' י"ח), והנה פרעה הבין כי משה ואהרן כבר דברו אל העם את כל דברי ה', והנה אמר להם למה תפריעו את העם ממעשיו, כי באמרכם אליהם כי אלהיהם מבקש מהם שילכו לחוג לכבודו יתחילו להכין עצמם לחג ותהינה כל מחשבותם לכך ולא לעבוד עבודת המלך; ואמר לזקני העם לכו לסבלותיכם, והכוונה גם אתם גם העם.

(ה) הן רבים וגו': והלא הפסד גדול יהיה זה, אם ישבתו ממלאכתם מאחר שהם רבים מאד (רש"י וראב"ע). ולדעת איגל הכוונה הם רבים ויוכלו למרוד, ולמה תשביתו אותם מסבלותם ואז יהיה לבם פנוי למרוד בי.

הָהוּא אֶת־הַנְּגִשִּׁים בָּעַם וְאֶת־שִׁטְרֵיו לֵאמֹר: זֶלֶא
תֹּאסְפֹון לָתֶת תָּבֶן לָעַם לִלְבֵּן הַלְּבָנִים כְּתִמּוֹל שְׁלֹשׁ
הֵם יִלְכוּ וְקִשְׁשׁוּ לָהֶם תָּבֶן: ח וְאֶת־מִתְכַּנֶּת הַלְּבָנִים אֲשֶׁר
הֵם עֲשִׂים תִּמּוֹל שְׁלֹשׁ תְּשִׁימוּ עֲלֵיהֶם לֹא תִגְרְעוּ מִמֶּנּוּ
כִּי־נִרְפִּים הֵם עַל־כֵּן הֵם צָעֲקִים לֵאמֹר גִּלְכָּה נִזְבַּחַה

רש"י עליהם, ואתם משביתים אותם מסבלותם, הפסד גדול הוא זה: (ו) הנגשים. מצריים היו והשוטרים היו ישראלים. הנוגש ממנה על כמה שוטרים, והשוטר ממנה לרדות בעושי המלאכה: (ז) תבן. אשטובל"א, היו גובלין אותו עם הטיט: לבנים. טיולי"ש בלעז, שעושים מטיט ומיבשין אותן בחמה, ויש ששורפין אותן בכבשן: כתמול שלשם. כאשר הייתם עושים עד הנה: וקששו. ולקטו: (ח) ואת־מתכנת הלבנים. סכום חשבון הלבנים שהיה כל־אחד עושה ליום, כשהיה התבן נתן להם, אותו סכום תשימו עליהם גם עתה, למען תכבד העבודה עליהם: כי־נרפים. מן העבודה הם, לכך לבם פונה אל הבטלה, וצועקים לאמר נלכה וגו': מתכנת. "ותכן לבנים" (שמות ה, יח), "ולו נתכנו עללות" (שמואל־א ב, ג), "את־

שד"ל (ו) הנוגשים: ממונים מצריים להכריחם על המלאכה, והשוטרים מבני ישראל (רש"י).

(ז) תבן: הוא הארוך הנקצר עם השבלים (paglia) וקש הוא הקצר שמניחים בשדה למאכל בהמות (stoppia) (וכן דעת ר"י בתוס' שבת ל"ו עמוד ב'), ובתבן מעמידים ומחזיקים הלבנים. והנה תחלה היה פרעה נותן לישראל התבן משלו ללבון הלבנים, ועכשו הכריחם לשוט אנה ואנה בשדות ללקוט הקש הקצר, ואין ספק כי רבים מן המצרים לא היו מניחים אותם לקושש הקש, והנה היו ישראל בצרה גדולה, ואולי גם לכך נתכוון פרעה, שיתקוטטו המצרים עמהם ויהרגו בהם. ופעל קשש קרוב לפעל קצץ (וכן מקושש עצים), ונקרא קש הנשאר אחר הקציצה והקצירה.

וקששו להם תבן: מה שיעמוד להם במקום תבן, כמפורש למטה לקושש קש לתבן.

(ח) מתכנת: וכן תכן ענינם קצב הדבר ומספרו, וכן 'הכסף המתכן' (מלכים ב' י"ב, י"ב), אבל 'תכן' (קהלת י"ב ט'), הוא לשון ארמי ואין ענינו כענין תכן כלל, וצריך להגיה תכנת שבת, ולכתוב תקנת, וכן מצאה בס' תפלת כ"י על קלף אשר ביד. שרש תכן מורה ידיעת הדבר בצמצום, יהיה זה במידה, במשקל או במספר או בדרך אחר, מתכנת הלבנים וכן למטה (פסוק י"ח) 'ותכן לבנים תתנו', הכוונה על המספר; 'ובמתכנתו לא תעשו' (למטה ל' ל"ב) הוא במספר ובמשקל; 'את הכסף המתכן' (מלכים ב' י"ב, י"ב) הוא במספר; 'ומים תכן במדה' (איוב כ"ח כ"ה) הוא במדה; 'ותוכן לבות ה'" (משלי כ"א ב'), 'ותוכן רוחות ה'" (שם ט"ז ב') 'ולא נתכנו עלילות' (ש"א ב' ג') הכוונה ידיעת מצומצמת; וכן 'לא יתכן דרך ה'" (יחזקאל י"ח כ"ה) הכוונה שאי אפשר להבינו

לֹא־לֵהֲיִינוּ: ט תִּכְבֹּד הָעֲבֹדָה עַל־הָאֲנָשִׁים וַיַּעֲשׂוּ־בָהּ וְאֶל־
יַשְׁעוּ בְּדַבְרֵי־שָׁקֶר: י וַיַּצְאוּ נְגָשֵׁי הָעָם וְשֹׁטְרֵיוֹ וַיֹּאמְרוּ
אֶל־הָעָם לֹא־מֶרָכָה אֲמַר כֹּה אֲמַר פֶּרְעָה אֵינֶנִּי נָתַן לָכֶם תָּבֹן:
יֵאֵתָם לָכֹחַ לָכֶם תָּבֹן מֵאֲשֶׁר תִּמְצְאוּ כִּי אֵין נִגְרַע
מֵעֲבַדְתְּכֶם דָּבָר: יב וַיַּפֵּץ הָעָם בְּכָל־אֶרֶץ מִצְרַיִם לְקַשֵּׁשׁ

"ולא ישעה אל-המזבחות" (שם יז, ח). ולא רש"י מצאתי שמוש של בי"ת סמוכה לאחריהם. אבל אחר לשון דבור במתעסק לדבר בדבר, נופל לשון שמוש בי"ת, כגון: "הנדברים כך" (יחזקאל לג, ל). "ותדבר מרים ואהרן במשה" (במדבר יב, א). "המלאך הדבר בי" (זכריה א, ט). "לדבר בס" (דברים יא, יט). "ואדברה בעדתיך" (תהלים קיט, מז). אף כאן, "אלישעו בדברי שקר" – אל יהיו נדברים בדברי שוא והבאי: (יא) אתם לכו קחו לכם תבן. וצריכים אתם לילך בזריזות. כי אין נגרע מעבדתכם דבר. מכל-סכום לבנים שהייתם עושים ליום, בהיות התבן נתן לכם מזמן מבית המלך: (יב) לקשש קש לתבן. לאסף אספה, ללקט לקט לצרך תבן הטיט: קש. לשון לקוט, על שם שדבר

הכסף המתכן" (מלכים ב יב, יב) – כלם לשון חשבון הם: נרפים. המלאכה רפויה בידם, ועזובה מהם, והם נרפים ממנה. ריטריי"ש בלעז: (ט) ואל-ישעו בדברי-שקר. ואל יהגו וידברו תמיד בדברי רוח, לאמר נלכה נזבחה. ודומה לו (תהלים קיט, קיז): "ואשעה בחקיק תמיד". "למשל ולשנינה" (דברים כח, לז) מתרגמינין: "ולשועי". "ויספר" (בראשית כד, סו) – "ואשתעי". ואי אפשר לומר "ואל ישעו" לשון "וישע ה' אל-הבל וגו' ואל-קין ואל-מנחתו לא שעה" (שם ד, ד-ה) ולפרש "אל-ישעו" – אל יפנו. שאם כן, היה לו לכתב 'ועל ישעו אל-דברי שקר' או 'לדברי שקר', כי כן גזרת כלם: "ישעה האדם על-עשהו" (ישעיה יז, ז). "ולא שעו על קדוש ישראל" (שם לא, א).

כלומר אינו מתיישב על הדעת. ואמנם שורש תקן בקו"ף הנמצא רק פעם אחת בקהלת (י"ב שד"ל ט', תקן משלים הרבה) ענין אחר הוא (ענין העמדה והצבה), ולשון ארמית הוא, ומשם בא בקהלת ובדברי חז"ל, וממנו תקנת שבת, בקו"ף בהרבה סדורים כ"י, וכן צ"ל. וע' פירושי לישעיה מ' י"ב.

(ט) ואל ישעו בדברי שקר: יפה דיקדק רש"י שאם היה מענין 'וישע ה' אל הבל' (בראשית ד' ד'), היל"ל אל דברי שקר או על דברי שקר, לא בדברי, והוא פירש לשון דיבור, וכן פירש 'ואשעה בחקיק תמיד' (תהלים קי"ט קי"ז); ונ"ל כי אינו זו מענין פנייה, רק כי כשאחריו ב' ענינו פנייה דרך שעשוע (כמו בלעז divertirsi שגם הוא מן vertere שענינו פנייה), וכן 'ואשעה בחקיק'; ומן שעה נגזר שעשוע.

(יב) ויפץ: פועל עומד, והוא קל מנחי ע"י, ע"ד 'אז ישיר' (שמות ט"ו א') ודומה לזה כמו 'ויפץ העם מעליו' (ש"א י"ג ח'), 'יפץ קדים עלי ארץ' (איוב ל"ח כ"ד), אבל 'ויפץ ה' אותם משם' (בראשית

קֹשׁ לַתֵּבֶן: יִהְיֶה אֲצִים לְאֹמֶר כָּלֹּ מַעֲשֵׂיכֶם דְּבַר- יוֹם בְּיוֹמוֹ כַּאֲשֶׁר בִּהְיוֹת הַתֵּבֶן: יִכּוּ שְׁטָרֵי בְנֵי יִשְׂרָאֵל

לנוגשים שהם מצריים והיה חסר מן הסכום, היו מלקין אותם על שלא דחקו את עושי המלאכה. לפיכך זכו אותם שוטרים להיות סנהדרין, ונאצל מן הרוח אשר על משה והושם עליהם, שנאמר (במדבר יא, טז): "אספה- לי שבעים איש מזקני ישראל אשר ידעת" –

רש"י המתפזר הוא וצריך לקוששו, קרוי "קש" בשאר מקומות: (יג) אצים. דוחקים: דבר-יום ביומו. חשבון של כלי-יום כלו ביומו, כאשר עשיתם בהיות התבן מוכן: (יד) ויכו שטרי בני ישראל. השוטרים ישראלים היו, וחסים על חבריהם מלדחקם, וכשהיו משלימים הלבנים

שד"ל י"א ח' הוא הפעיל. ושאר הפיץ ענינם יוצא גם והיה אפשר לקרוא וַיִּפֹּץ, ולעשותו בנין הקל מנחי ע"ו, כמו 'ויפוצו אויביו' (במדבר י" ל"ה).

לקשש קש לתבן: לתלוש הקש הנשאר בשדה להשתמש ממנו במקום תבן, ועיין למעלה פסוק ז'.

(יג) אצים: משורש איץ.

כאשר בהיות התבן: נ"ל (נגד הטעמים) שהוא חוזר למעלה, הנוגשים היו אצים כאשר בהיות התבן, כי אמנם רחוק הוא שיאמרו בפיהם כל מעשיכם עכשו שאין לכם תבן כמו בזמן שהיה לכם תבן, כי זה דבר שאין הדעת סובלתו. והלוא תראה בפסוק שאחרי זה 'מדוע לא כליתם חקכם ללבון כתמול שלשום', ואינו אומר כאשר בהיות התבן. והייתי אומר כי הנוגשים לא היתה פקודתם אלא לזרז העושים במלאכה, ולקחת מהשוטרים סכום הלבנים דבר יום ביומו, ולהכותם אם יחסר להם, ואמנם דבר אין להם עם התבן, יתן או לא יתן לעושי המלאכה, לפיכך היו עושים עצמם כבלתי יודעים שאיננו ניתן להם, והיו אומרים כל מעשיכם דבר יום ביומו, וכן מדוע לא כליתם חקכם ללבון כתמול שלשום גם תמול גם היום, כלומר מה החדוש הזה שלא כליתם חקכם? וזה טעם מדוע, איך היה החידוש הזה (עיין למעלה א' י"ח), הרי מבואר שעשו עצמם כבלתי יודעים הסיבה הגורמת. ועתה (אדר תרי"ד) ראיתי כי כל זה לא ייתכן, שהרי למעלה (פסוק ו' ופסוק י') מבואר כי הנוגשים הם, שקיבלו מפרעה הציווי והודיעוהו אל העם לאמר כה אמר פרעה אינני נותן לכם תבן, ואיך יעשו עצמם כבלתי יודעים שאין להם תבן? ועוד (כאשר העירני תלמידי מוהר"ר דוד חזק) השוטרים המוכים היה להם להשיב לשאלת הנוגשים מדוע לא כליתם חקכם, כי הסיבה היא מפני שאין להם תבן; אבל השוטרים לא השיבו כך, כי כבר הקדימום הנוגשים באמרם: כל מעשיכם דבר יום ביומו כאשר בהיות התבן; ובראותם כי הנוגשים היו מוכרחים מפני ציווי פרעה לאטום אזנם מלשמוע טענתם, הלכו וצעקו אל פרעה עצמו. ומילת מדוע גם היא על מקומה תבוא בשלום, וענין השאלה הוא: איך היה שזדתם לעבור על מצות המלך (כמו למעלה א' י"ח), כי נרפים אתם ואוהבי הבטלה, והעדר התבן איננו סיבה מספקת, כי הרבה פנאי יש לכם לקושש קש וללבון הלבנים, אלא שאתם עצלים ומאבדים הזמן בדברים בטלים.

אֲשֶׁר-שָׁמוּ עֲלֵהֶם נִגְשִׁי פֶּרְעָה לֵאמֹר מִדּוּעַ לֹא כָלִיתֶם
חֻקֵּם לִלְבֹּן בְּתִמּוֹל שְׁלֹשׁ גַּם-תִּמּוֹל גַּם-הַיּוֹם: ^{טו} וַיָּבֹאוּ
שֹׁטְרֵי בְנֵי יִשְׂרָאֵל וַיַּצַּעְקוּ אֶל-פֶּרְעָה לֵאמֹר לָמָּה תַעֲשֶׂה
כֹּה לַעֲבָדֶיךָ: ^{טז} תָּבֵן אֵין נָתַן לַעֲבָדֶיךָ וּלְבָנֶיךָ אֲמָרִים לָנוּ
עֲשׂוּ וְהִנֵּה עֲבָדֶיךָ מִכִּים וְחֹטָאת עִמָּךְ: ^{יז} וַיֹּאמֶר נִרְפִּים

להם: ויכו. לשון "ויפעלו" – הכו מיד אחרים. רש"י
הנוגשים הכוּם: (יז) ולבנים אמרים לנו עשו.
כמנין הראשון: וחטאת עמך. אלו היה נקוד
פתח, הייתי אומר שהוא דבוק – ודבר זה
חטאת עמך הוא. עכשו שהוא קמץ – שם
דבר הוא, וכך פרושו: ודבר זה מביא חטאת על
עמך, כאלו כתוב 'וחטאת לעמך', כמו (רות)

מאותם שידעת הטובה שעשו במצרים, "כי"
הם זקני העם ושטריו": ויכו שטרי בני ישראל.
אשר שמו נגשי פרעה אותם לשוטרים עליהם,
לאמר מדוע וגו' – למה "ויכו"? שהיו אומרים
להם: מדוע לא כליתם גם-תמול גם-היום חק
הקצוב עליכם ללבן. "כתמול", השלישי, שהוא
יום שלפני אתמול, והוא היה בהיות התבן נתן

(יז) מדוע לא כליתם וגו': מדוע לא כליתם גם תמול גם היום (כמו שכליתם ביום תמול שד"ל
שלשום) החוק הקצוב עליכם ללבון (רש"י), והתימה על אנקלוס שחילק תמול שלשום
לשנים, ואינו אלא יום אחד (מהרש"ד). ואולי (כדעת תלמידי י"ף) אתמלי באל"ף ענינו יום
שלשום, ותמלי בלא אל"ף הוא יום אתמול, ולפיכך דקדק אנקלוס ותירגם כמאתמלי (באל"ף)
אף תמלי (בלא אל"ף). וחזרתני על כל תמול ואתמול שבמקרא, ומצאתי כולם מתורגמים
אתמלי באל"ף, זולת זה ושלשה אחרים שמתורגמים תמלי בלא אל"ף, והם 'גם תמול גם
היום' (ש"א כ' כ"ז) שענינו תמול ממש, ותרגמו תמלי, והשני הוא 'גם תמול גם שלשום הייתם
מבקשים' (ש"ב ג' י"ז), והשלישי 'תמול בואך' (שם ט"ו כ') שנים אלו מתורגמים תמלי בלא
אל"ף, ואעפ"י כן אין הכוונה על יום תמול דווקא. והנכון כדברי איגל כי מאיתמלי ומדקמוהי
היא מליצה בל' ארמית והוראתה על הזמן שעבר, לא על יום אתמול דוקא, אך אין הדבר תלוי
במציאות האל"ף או בחסרונה, כי תמלי ואתמלי אחד הם, כמו בלה"ק תמול ואתמול, אבל
תמול שלשום בלה"ק ומאתמלי ומדקמוהי בארמית, מליצות הן המורות על זמן רב שעבר.

(טז) וחטאת עמך: וחטאת לפי נקודו ענינו וחטאה, כמו 'וקראת אתכם הרעה' (דברים ל"א כ"ט),
ופירושו כתרגומו ועמך חטאים נגדנו, שהם מכים אותנו, ונגד אחינו במה שהם מבקשים
מהם מה שאין בידם לעשות; ובא העם בלשון נקבה כמו 'מדוע שובבה העם הזוה' (ירמיה ח' ה')
והיל"ל ואתה חוטא, ודרך כבוד כנו ואמרו עמך חוטאים (ראב"ע). ורמבמ"ן פירש: הם נוהגים
בנו שאנחנו עמך כמנהג עם החוטאים, להכות אותנו, ואנחנו נקיים; וזה (כדברי הכורם) רחוק.
והיה אפשר לקרוא וְחֹטָאת (שם דבר) עִמָּךְ.

אַתֶּם נִרְפִּים עַל־כֵּן אַתֶּם אֲמֹרִים נִלְכֶּה נִזְבַּחַה לַיהוָה:
 יח וְעַתָּה לָכוּ עֲבֹדוּ וְתָבֵן לֹא־יִנָּתֵן לָכֶם וְתָכֵן לְבָנִים תִּתְּנוּ:
 יט וַיֵּרְאוּ שֹׁטְרֵי בְנֵי־יִשְׂרָאֵל אֶתֶם בָּרַע לֵאמֹר לֹא־תִגְרְעוּ
 מִלְּבַנֵיכֶם דְּבַר־יוֹם בְּיוֹמוֹ: כ וַיִּפְגְּעוּ אֶת־מֹשֶׁה וְאֶת־אַהֲרֹן
 נָצִבִים לִקְרֹאתֶם בְּצִאתֶם מֵאֵת פְּרַעָה: כא וַיֹּאמְרוּ אֲלֵהֶם
 יִרְא יְהוָה עֲלֵיכֶם וַיִּשְׁפֹּט אֲשֶׁר הִבֵּאתֶם אֶת־רִיחֲנוּ
 בְּעֵינֵי פְרַעָה וּבְעֵינֵי עֲבָדָיו לַתִּתְּחַרֵּב בְּיָדֶם לְהַרְגֵנוּ:
 מפטיר כב וַיֵּשֶׁב מֹשֶׁה אֶל־יְהוָה וַיֹּאמֶר אֲדֹנָי לְמָה הִרְעַתָּה
 לָעַם הַזֶּה לְמָה זֶה שְׁלַחְתָּנִי: כג וּמֵאֲזַ בָּאתִי אֶל־פְּרַעָה
 לְדַבֵּר בְּשִׁמּוֹךְ הָרַע לָעַם הַזֶּה וְהֵצֵל לֹא־הֵצֵלְתָּ אֶת־עַמִּי:

עליהם "לאמר לא תגרעו" וגו': (כ) ויפגעו.
 אנשים מישראל "את־משה ואת־אהרן" וגו'.
 ורבותינו (נדרים סד ע"ב) דרשו: כל "נצבים"
 ו"נצבים" — דתן ואבירים היו, שנאמר בהם
 (דברים טז, כז): "יצאו נצבים": (כב) למה הרעתה
 לעם הזה. ואם תאמר: מה אכפת לך. קובל אני
 על ששלחתני: (כג) הרע. לשון הפעיל הוא —

רש"י א, יט): "כבואנה בית לחם", שהוא כמו 'לבית
 לחם', וכן הרבה: (יח) ותכן לבנים. חשבון
 הלבנים, וכן "את־הכסף המתכן" (מלכים ב יב,
 יב) — המנוי, כמו שאמר בענין (שם, יא): "ויצרו
 וימנו את־הכסף": (יט) ויראו שטרי בני־ישראל.
 את חבריהם הנרדדים על ידם: ברע. ראו אותם
 ברעה וצרה המוצאת אותם, בהכבידם העבודה

שד"ל (יט) אתם: את בני ישראל (רש"י).

לאמר: כשאמר להם פרעה כך. וראב"ע רמבמ"ן וראו' פירשו אותם את עצמם.

לא תגרעו מלבניכם: מן הלבנים המוטלים עליכם, כלומר ממה שהוא דבר יום ביומו.

(כ) נצבים לקראתם: שהיו מצפים לשמוע תשובת המלך.

(כא) הבאשתם את ריחנו בעיני פרעה: עשיתם אותנו כאילו ריחנו יבאש, עשיתם אותנו
 נמאסים ושנואים בעיניו.

(כב) וישב משה אל ה': אל המקום אשר היה מדבר עמו (רשב"ם ורמבמ"ן), ואולי היה חוץ לעיר,
 על דרך 'כצאתי את העיר אפרוש כפי אל ה' (למטה ט' כ"ט).

וַאֲמַר יְהוָה אֶל־מֹשֶׁה עֲתָה תֵּרְאֶה אֲשֶׁר אֶעֱשֶׂה לְפָרְעָה כִּי בִיד חֲזָקָה יִשְׁלַחַם וּבִיד חֲזָקָה יִגְרַשׁ מֵאֶרֶצוֹ:

הרבה רעה עליהם. ותרגומו: "אבאיש":
(א) עתה תראה וגו'. הרהרת על מדותי: לא
כאברהם שאמרתי לו (בראשית כא, יב): "כי
ביצחק יקרא לך זרע", ואחר כך אמרתי לו
(בראשית כב, ב): "העלהו לעלה", ולא הרהר
אחרי. לפיכך "עתה תראה" – העשוי לפרעה
תראה, ולא העשוי למלכי שבעה אמות

כשאביאם לארץ: כי ביד חזקה ישלחם. מפני
ידי החזקה שתחזק עליו, ישלחם: וביד חזקה
יגרשם מארצו. על כרחם של ישראל יגרשם,
ולא יספיקו לעשות להם צדה, וכן הוא אומר
(שמות יב, לג): "ותחזק מצרים עליהם למהר
לשלחם" וגו':

(א) כי ביד חזקה ישלחם: מפני ידי החזקה שתחזק עליו ישלחם.

שד"ל

וביד חזקה יגרשם: על כרחם של ישראל יגרשם ולא יספיקו לעשות להם צידה, וכן הוא אומר
(למטה י"ב י"ד) 'ותחזק מצרים על העם למהר לשלחם מן הארץ' (רש"י), וזו אחת מדרכי המליצה
בלה"ק להשתמש במלה אחת או במליצה אחת לשתי הוראות שונות, כגון 'אם תשוב ישראל
נאום ה' אלי תשוב' (ירמיה ד' א'), 'בְּחִלְקִי נחל חֶלְקֶךָ' (ישעיה נ"ז ו'), 'יגודנו והוא יגד' (בראשית מ"ט
י"ט), 'אם ישוב ולא ישוב' (ירמיה ח' ד'), 'הוא ישופך ראש ואתה תשופנו' (בראשית ג' ט"ז) ויתכן
ג"כ לפרש כמשמעו בידי החזקה ישלחם ובידי החזקה לא ישלחם בלבד אלא יגרשם מארצו.

פרשת וארא

וַיְדַבֵּר אֱלֹהִים אֶל־מֹשֶׁה וַיֹּאמֶר אֵלָיו אֲנִי יְהוָה: גּוֹאֲרָא
אֶל־אַבְרָהָם אֶל־יִצְחָק וְאֶל־יַעֲקֹב בְּאֵל שְׁדֵי וּשְׁמֵי יְהוָה
לֹא נִודַעְתִּי לָהֶם: דּוֹגְם הַקְמַתִי אֶת־בְּרִיתִי אִתָּם לְתַת
לָהֶם אֶת־אֶרֶץ כְּנָעַן אֶת אֶרֶץ מִגְרֵיהֶם אֲשֶׁר־גָּרוּ בָּהּ:

"אני אל שדי": ושמי ה' לא נודעתי להם. 'לא הודעתי' אין כתיב כאן, אלא "לא נודעתי" – לא נכרתי להם במדת אמתות שלי, שעליה נקרא שמי "ה'" – נאמן לאמת דברי, שהרי הבטחתים ולא קימתי: (ד) וגם הקמתי את־בריתי וגו'. וגם כשנראיתי להם ב"אל שדי" הצבתי והעמדתי בריתי ביני וביניהם: לתת להם את־אֶרֶץ כְּנָעַן. לאברהם בפרשת מילה נאמר (בראשית יז, א-ח): "אני־אל שדי וגו' ונתתי לך ולזרעך אחריו את אֶרֶץ מגריר". ליצחק (שם כו, א): "כִּי־לך ולזרעך את־כְּל־הָאֲרָצָה האל, והקמתי את־השבעה אשר נשבעתי לאברהם". ואותה שבועה שנשבעתי לאברהם

(ב) וידבר אלהים אל־משה. דבר אתו משפט, על שהקשה לדבר ולומר (שמות ה, כב): "למה הרעתה לעם הזה": ויאמר אליו אני ה'. נאמן לשלם שכר טוב למתהלכים לפני. ולא לחנם שלחתי, כי אם לקיים דברי שדברתי לאבות הראשונים. ובלשון הזה מצינו שהוא נדרש בכמה מקומות: "אני ה'" – נאמן לפרע, כשהוא אמור אצל ענש, כגון (ויקרא יט, יב): "וחללת את־שם אלהיך, אני ה'". וכשהוא אמור אצל קיום מצות, כגון (ויקרא כב, לא): "ושמרתם מצותי ועשיתם אתם, אני ה'" – נאמן לתן שכר: (א) וארא. אל האבות: באל שדי. הבטחתים הבטחות, ובכלן אמרתי להם

(ב) אני ה': פועל הטובות והרעות, ורוצה אני שידעו ישראל כי גם הרע גם הטוב מידי הוא. (א) וארא וכו' באל שדי ושמי ה' וכו': לאבות הראתי יכלתי להצילם ולהטיב להם, אבל לא נודעתי להם בתואר פועל הטובות והרעות, שמורה עליו שמי ה', כי לא הרעתי להם, ועתה שאתה אומר למה הרעות לעם הזה, דע כי זה דרכי, וכן הוא רצוני שיכירו ישראל שאני פועל הטובות והרעות, למען ייראוני כל הימים. ושמי ה', ובשמי ב' באל שדי מושכת אחרת עמה (ראב"ע), והמפרשים פירשו ה' מקיים הבטחתי. ואין לומר כי האבות לא ידעו שם ההויה, אחר שמצאנו (בראשית כ"ב י"ד) 'ויקרא אברהם שם המקום ההוא ה' יראה', וכן 'ויאמר אליו אני ה' אשר הוצאתיך' (בראשית ט"ז ז'), ויפה אמר רש"י לא הודעתי אין כתוב כאן אלא לא נודעתי. ושמי ה' לדעת ראב"ע [ולפניו ר' יהודה הלוי, מאמר ב'], ב"ת 'באל שדי' מושכת אחרת עמה, והטעם ובשמי ה' לא נודעתי להם. וממה שכתב הראב"ע אמר רב סעדיה גאון כי תחסר באחרונה מלת לבדו כאילו אמר ובשמי ה' לבדו לא נודעתי להם רק פעם באל שדי ופעם בשם ה', נראה כי גם רס"ג מפרש ושמי בשמי. ולדעת איגל ושמי כמו ואני בכל תארים שלי. (ד) וגם: כמו ובאמת, כלומר לא אכחיד זה, ולא מפני שהרעתי להם עתה תחשוב שבדעתי לשכוח בריתי עמהם.

ה וגם | אֲנִי שָׁמַעְתִּי אֶת־נֶאֱקַת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר מִצְרַיִם
מִעֲבָדִים אַתֶּם וְאֶזְכָּר אֶת־בְּרִיתִי: וְלָכֵן אֶמַּר לְבְנֵי־יִשְׂרָאֵל
אֲנִי יְהוָה יְהוֹצֵאתִי אֶתְכֶם מִתַּחַת סִבְלַת מִצְרַיִם וְהֵצַלְתִּי
אֶתְכֶם מִעֲבָדָתָם וְגִאלְתִּי אֶתְכֶם בְּזִרְעֵ נְטוּיָה וּבְשִׁפְטִים
גְּדֹלִים: וְלִקְחֹתִי אֶתְכֶם לִי לְעָם וְהִיִּיתִי לָכֶם לֵאלֹהִים
וַיִּדְעֻם כִּי אֲנִי יְהוָה אֱלֹהֵיכֶם הַמוֹצִיא אֶתְכֶם מִתַּחַת
סִבְלוֹת מִצְרַיִם: ה וְהִבֵּאתִי אֶתְכֶם אֶל־הָאָרֶץ אֲשֶׁר נִשְׁאַלְתִּי
אֶת־יְדִי לָתֵת אֹתָהּ לְאַבְרָהָם לְיִצְחָק וְלִיעֲקֹב וְנָתַתִּי
אֹתָהּ לָכֶם מִזֶּרְעָה אֲנִי יְהוָה: ט וַיִּדְבֹּר מֹשֶׁה בֵּן אֶל־בְּנֵי
יִשְׂרָאֵל וְלֹא שָׁמְעוּ אֶל־מֹשֶׁה מִקְצֹר רוּחַ וּמִעֲבֹדָה קָשָׁה:

ידי. הרימוותיה להשבע בכסאי: (ט) ולא שמעו רש"י
אל־משה. לא קבלו תנחומין: מקצר רוח. כל־מי
שהוא מיצר, רוחו ונשימתו קצרה ואינו יכול
להאריך בנשימתו. קרוב לענין זה שמעתי
פרשה זו מרבי ברוך ברבי אליעזר, והביא לי
ראיה ממקרא זה (ירמיה טז, כא): "בפעם הזאת
אודיעם את־ידי ואת־גבורתי, וידעו כי־שמי
ה'". למדנו, כשהקדוש ברוך־הוא מאמן את
דבריו אפלו לפרענות, מודיע ששמו "ה'", וכל־
שכן האמנה לטובה. ורבותינו (סנהדרין קיא ע"א)
דרשוהו לענין של מעלה, שאמר משה (שמות
ה, כב): "למה הרעתה", אמר לו הקדוש ברוך־
הוא: חבל על דאבדין ולא משתכחין, יש־לי

ב"אל שדי", אמרתי ליעקב (בראשית לה, יא־
יב): "אני אל שדי פרה ורבה וגו' ואת־הארץ
אשר" וגו'. הרי שנדרתי להם ולא קימת:
(ה) וגם אני. כמו שהצבתי והעמדתי הברית,
יש עלי לקיים. לפיכך "שמעתי את־נאקת בני
ישראל" הנואקים: אשר מצרים מעבדים אתם
ואזכר. אותו הברית. כי בברית בין הבתרים
אמרתי לו (בראשית טו, יד): "וגם את־הגוי
אשר יעבדו דן אנכי": (ו) לכן. על־פי אותה
השבועה: אמר לבני־ישראל אני ה'. הנאמן
בהבטחת: והוצאתי אתכם. כי כן הבטחתיו
(שם): "ואחרי־כן יצאו ברכש גדול": סבלת
מצרים. טורח משא מצרים: (ח) נשאתי את־

(ה) וגם: כמו 'וגם הנה הרה לזנונים', 'וגם הנה באמתחת', הוראתו מתחלפת מעט לפי טבע
המאמרים, כמו בלעז e di fotti.

(ט) מקצר רוח: כל מי שהוא מצר, רוחו ונשימתו קצרה, ואינו יכול להאריך בנשימתו (רש"י).
וכן בלעז ambascia, affanno ענינם קוצר הנשימה, והושאלו להראות עצבון ויגון.

וַיִּדְבֹר יְהוָה אֶל־מֹשֶׁה לֵאמֹר: יֵאָבֵא דְבַר אֶל־פְּרַעֲהַ
מֶלֶךְ מִצְרַיִם וַיִּשְׁלַח אֶת־בְּנֵי־יִשְׂרָאֵל מֵאֶרֶץ: יִבְּ וַיִּדְבֹר
מֹשֶׁה לִפְנֵי יְהוָה לֵאמֹר הֵן בְּנֵי־יִשְׂרָאֵל לֹא־שָׁמְעוּ אֵלַי
וְאִיךָ יִשְׁמַעְנִי פְרַעֲהַ וְאֲנִי עָרַל שְׁפָתַיִם: יֵאָבֵא דְבַר יְהוָה
אֶל־מֹשֶׁה וְאֶל־אַהֲרֹן וַיִּצְוֶם אֶל־בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וְאֶל־פְּרַעֲהַ

יפצץ סלע" — מתחלק לכמה ניצוצות: (יב) ואיך
ישמעני פרעה. זה אחד מעשרה קל וחומר
שבתורה: ערל שפתים. אטום שפתים. וכן כל־
לשון "ערלה", אני אומר שהוא אטום: "ערלה
אזנם" (ירמיה ו, י) — אטומה משמוע. "ערלי־
לב" (ירמיה ט, כה) — אטומים מהבין. "שתה
גם־אתה והערל" (חבקוק ב, טז) — והאטם
משכרות כוס הקללה. "וערל בשר" (יחזקאל
מד, ט) — שהגיד אטום ומכוסה בה. "וערלתם
ערלתו" (ויקרא יט, כג) — עשו לו אטום וכסוי,
אסור שיבדיל בפני אכילתו. "שלוש שנים יהיה
לכם ערלים" (שם) — אטום ומכוסה ומבדל
מלאכלו: (יג) וידבר ה' אל־משה ואל־אהרן. לפי
שאמר משה (לעיל פסוק יב): "ואני ערל שפתים",
צרף לו הקדוש ברוך־הוא את אהרן, להיות לו
לפה ולמליץ: ויצום אל־בני ישראל. צום עליהם
להנהיגם בנחת ולסבל אותם: ואל־פרעה מלך
מצרים. צום עליו לחלוק לו כבוד בדבריהם.
זהו מדרשו. ופשוטו: צום על דבר ישראל ועל
שליחותו אל פרעה. ודבר הצווי מהו? מפרש

רש"י להתאונן על מיתת האבות, הרבה פעמים
נגליתי אליהם ב"אל שדי" ולא אמרו לי מה־
שמך, ואתה אמרת (שמות ג, יג): "מה־שמו,
מה אמר אלהם": וגם הקמתי וגו'. וכשבקש
אברהם לקבר את שרה, לא מצא קבר, עד
שקנה בדמים מרבים. וכן ביצחק, ערערו עליו
על הבארות אשר חפר. וכן ביעקב (בראשית
לג, יט): "ויקן את־חלקת השדה אשר נטה־
שם אהלו", ולא הרהרו אחר מדותי, ואתה
אמרת: "למה הרעתה". ואין המדרש מתישב
אחר המקרא, מפני כמה דברים: אחת, שלא
נאמר 'ושמי ה' לא שאלו לי'. ואם תאמר:
לא הודיעם שכך שמו. הרי תחלה כשנגלה
לאברהם בין הבתרים נאמר (בראשית טו, ז): "אני
ה' אשר הוצאתיך מאור כשדים". ועוד, היאך
הסמיכה נמשכת בדברים שהוא סומך לכאן:
"וגם אני שמעתי וגו' לכן אמר לבני־ישראל".
לכך אני אומר, יתישב המקרא על פשוטו דבר
דבור על אפניו והדרשה תדרש, שנאמר (ירמיה
כג, כט): "הלוא כה דברי כאש נאם־ה', וכפטיש

שד"ל (יב) ערל שפתים: אטום (עיין רש"י), ונקרא ערלה כל דבר המכסה דבר אחר ומעכבו מלפעול
פעולתו, וכאן הוא דרך משל כמו כבד פה וכבד לשון, כי משה לא היה לא זה ולא זה, רק לא
היה איש דברים, וחשב כי לא יוכל להטות אליו לבב המלך בזולת רוב דברים.

(יג) וידבר וגו': לפי שאמר משה הן אני ערל שפתים צירף לו הקב"ה את אהרן (רש"י).

ויצום: לשון מנוי, כמו 'ויצוהו ה' לנגיד על עמו' (ש"א י"ג י"ד) ועיין מה שפירשתי בדברים ל"א
י"ד; ומלת אל כמו על, כמו 'אל שואל ואל בית הדמים' (ש"א כ"א א') ורבים כן.

מֶלֶךְ מִצְרַיִם לְהוֹצִיא אֶת־בְּנֵי־יִשְׂרָאֵל מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם: שני
 יד אֱלֹהֵי רָאשֵׁי בֵּית־אֲבֹתָם בְּנֵי רְאוּבֵן בְּכֹר יִשְׂרָאֵל חֲנוּךְ
 ופִּלּוּא חֲצֹרֹן וְכֹרְמֵי אֱלֹהֵי מִשְׁפַּחַת רְאוּבֵן: טו וּבְנֵי שִׁמְעוֹן
 יִמּוּאֵל וַיִּמִּין וְאֶהֱדֹ וַיִּכְיֵן וְצֹחַר וְשָׂאוּל בֶּן־הַפְּנַעֲנִית אֱלֹהֵי
 מִשְׁפַּחַת שִׁמְעוֹן: טז וְאֱלֹהֵי שְׁמוֹת בְּנֵי־לֵוִי לְתַלְדֹתָם גִּרְשֹׁן
 וְקָהָת וּמֶרְרִי וְשִׁנִּי חֲיִי לֹוִי שִׁבְעָה וּשְׁלֹשִׁים וּמָאתַיִם שָׁנָה:
 יז בְּנֵי גִרְשֹׁן לְבִנֵּי וְשִׁמְעִי לְמִשְׁפַּחָתָם: יח וּבְנֵי קָהָת עֶמְרָם
 וַיִּצְחָר וְחִבְרֹון וְעִזִּיאֵל וְשִׁנִּי חֲיִי קָהָת שְׁלֹשׁ וּשְׁלֹשִׁים

של לוי? להודיע כמה ימי השעבוד, שכל־זמן רש"י
 שאחד מן השבטים קים, לא היה שעבוד,
 שנאמר (שמות א, ו): "וימת יוסף וכל־אחיו",
 ואחר כך (פסוק ח): "ויקם מלך־חדש". ולוי
 האריך ימים על כלם: (יח) ושני חיי קהת... ושני
 חיי עמרם וגו'. מחשבון זה אנו למדים על
 מושב בני ישראל "ארבע מאות שנה" שאמר
 הכתוב (בראשית טו, יג), שלא בארץ מצרים
 לבדה היו, אלא מיום שנולד יצחק: שהרי קהת
 מיורדי מצרים היה, חשב כל־שנותיו ושנות
 עמרם ושמונים של משה, לא תמצאם ארבע

בפרשה שניה, לאחר סדר היחס. אלא, מתוך
 שהזכיר משה ואהרן, הפסיק הענין ב"אלה
 ראשי בית־אבתם", ללמדנו היאך נולדו משה
 ואהרן, ובמי נתיחסו: (יד) אלה ראשי בית־
 אבתם. מתוך שהזקק ליחס שבטו של לוי
 עד משה ואהרן בשביל משה ואהרן, התחיל
 ליחסם דרך תולדותם מראובן. [בפסיקתא
 גדולה ראיתי: לפי שקנטרם יעקב אביהם
 לשלשה שבטים הללו, בשעת מותו, חזר
 הכתוב ויחסם כאן לבדם, לומר שחשובים
 הם]: (טז) ושני חיי לוי וגו'. למה נמנו שנותיו

(יד) אלה ראשי בית אבתם: ידוע כי אנשי מזרח חוששים הרבה ליוחסים, לפיכך עכשו שמתחיל
 ספור מעשה משה ואהרן בגדולתם שהזכיר שנתמנו ועלו לגדולה, הגיד יחסם; והתחיל מראובן,
 להגיד כי גם שבט לוי הוא מן הגדולים בבני יעקב; ודברי האומרים, כי יחס זה נוסף ולא
 משה כתבו, לא יתכנו כלל, כי למטה (כ"ט ול') חוזר ואומר 'וידבר ה' אל משה', 'ויאמר משה
 לפני ה'', כופל בענין מפני שהפסיק בסיפור היחס, ואם היתה התורה ליקוטים ליקוטים לא
 היה מקום לדבר זה; ובאמת ידענו כי דרך הקדמונים בסדור דבריהם בספריהם מתחלף מאד
 מדרכנו היום (ראו').

אלה משפחת ראובן: כי מד' בנים אלו יצאו ארבע משפחות, ואולי בנים אחרים היו לראובן,
 ולא נפרדו צאצאיהם למשפחות, אך נקראו על שם אחיהם; וכן הוא הענין בכל שאר השבטים;
 ואולי רק מיורדי מצרים עשו משפחות.

וּמֵאֵת שָׁנָה: יט וּבְנֵי מִרְרֵי מַחֲלִי וּמוֹשֵׁי אֵלֶּה מִשְׁפַּחַת
הַלְוִי לְתִלְדָּתָם: כ וַיִּקַּח עִמָּרָם אֶת־יֹכְבֵּד דָּדָתוֹ לֹאֲשֶׁה
וַתֵּלֶד לּוֹ אֶת־אֶהֱרֹן וְאֶת־מֹשֶׁה וּשְׁנֵי חֲיֵי עִמָּרָם שִׁבְעַ
וּשְׁלֹשִׁים וּמֵאֵת שָׁנָה: כא וּבְנֵי יִצְהָר קָרַח וְנֹפֶג וְזִכְרִי:
כב וּבְנֵי עֲזִיזָאֵל מִיִּשָּׁאֵל וְאַלְצָפָן וְסִתְרִי: כג וַיִּקַּח אֶהֱרֹן אֶת־

רש"י מאות שנה, והרבה שנים נבלעים לבנים בשני האבות: (כ) יוכבד דדתו. "אחת אבובי" – בת לוי

שד"ל (כ) ויקח עמרם וכו': על כרחנו צריכים אנו לומר שהשמיט הכתוב קצת דורות בין קהת לעמרם, כי במדבר (ג' כ"ח) היו לקהת פקודים במספר כל זכר מבן חדש ומעלה 8600, ולא היו לו רק ארבעה בנים שהעמידו משפחות, הרי לכל אחד מארבעה בני קהת בנים 2150; והנה עמרם לא הוליד רק אהרן ומושה ומרים, ומשה לא הוליד רק ב' בנים ואהרן ד', ואיך יתכן שיהיו לעמרם, וכן ליצהר ולחברון ועוזיאל 2150 נפשות בשנה השנית בצאתם מארץ מצרים? לפיכך צריך שנסכים עם I.B. Koppe במאמרו Israelitas non 215, sed 430 annos in Aegypto commoratos esse, Gottinga 1777, שאמר (והסכים עמו ראז') כי לוי קהת עמרם ומשה לא היו דורות תכופים זה לזה, אך דורות אחרים היו ביניהם, ולפי זה יתישב כמשמעו מספר שלוששים שנה וארבע מאות שנה שישבו בני ישראל במצרים ולפי זה יובן עצם ריבוי בני ישראל במצרים שלא אמרה תורה שהיה דרך נס ממש. והחכם יאסט (חלק ראשון עמוד ב') אומר כי השמות האלה הנזכרים כאן הם שמות המשפחות, כי יאמר שכל זמן שהיה האב חי על הרוב היו כל צאצאיו לאגודה אחת במשפחה אחת (אעפ"י שלפעמים היו הבנים מתפרדים בחיי אביהם, כגון יצחק וישמעאל בחיי אברהם, ויעקב ועשו בחיי יצחק), ובמות האב היתה המשפחה נחלקת ולפעמים גם אחר מיתת האב לא היתה מתחלקת עד אחר זמן מה. והנה משמעות הפרשה הזאת לפי דעתו היא כי משפחת לוי נשארה בתאר משפחה אחת ונקראת ע"ש לוי משך קל"ז שנים אחרי מות יעקב, ואז אחר זמן שמת לוי נחלקה לשלוש משפחות, ע"ש גרשון, קהת ומררי. וכן משפחת קהת עמדה לאגודה אחת קל"ג שנים, ואח"כ נחלקה לארבע משפחות. ובזמן יציאת מצרים כבר עברו קל"ז שנים שהיתה משפחת עמרם משפחה אחת, וממנה היו משה ואהרן. והנה אם תחבר שלושת המספרים האלה קל"ז קל"ג קל"ז ותוסיף עליהם י"ז שנה שעברו לישראל במצרים קודם מיתת יעקב, יהיו בידך תכ"ד שנים, כלומר קרוב לת"ל שנה. לפיכך (הוא אומר), כל מקום שנאמר בן יצהר, בן קהת וכיוצא, ענינו מזרע יצהר מזרע קהת; ולפי זה יובן למה נכתב למעלה וילך איש מבית לוי ויקח את בת לוי, ולא נזכר בשמו עמרם, כי באמת לא היה עמרם אביו של משה.

(כב) ובני עזיאל: ובני חברון לא הזכיר לפי שלא הוצרך להזכיר שמותם למטה בתורה, כמו

אֶל־יִשְׁבַּע בֶּת-עֲמִינַדָב אַחֹת נַחֲשׁוֹן לוֹ לְאִשָּׁה וַתֵּלֶד לוֹ
 אֶת-נִדָב וְאֶת-אֲבִיהוּא אֶת-אֶלְעָזָר וְאֶת-אִיתָמָר: כד ובני
 קָרַח אֶסִיר וְאֶלְקָנָה וְאֲבִיאָסָף אֵלֶּה מִשְׁפַּחַת הַקָּרָחִי:
 כה וְאֶלְעָזָר בֶּן-אֶהֱרֹן לָקַח-לוֹ מִבָּנוֹת פּוּטִיאל לֹא לְאִשָּׁה
 וַתֵּלֶד לוֹ אֶת-פִּינְחָס אֵלֶּה רְאֵשֵׁי אֲבוֹת הַלְוִיִּם לְמִשְׁפַּחָתָם:
 כו הוּא אֶהֱרֹן וּמֹשֶׁה אֲשֶׁר אָמַר יְהוָה לָהֶם הוֹצִיאוּ אֶת-
 בְּנֵי יִשְׂרָאֵל מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם עַל-צִבְאָתָם: כז הֵם הַמַּדְבָּרִים
 אֶל-פְּרָעָה מֶלֶךְ-מִצְרַיִם לְהוֹצִיא אֶת-בְּנֵי-יִשְׂרָאֵל מִמִּצְרַיִם

משה לאהרן, לומר לך ששקולין כאחד: על רש"י
 צבאתם. בצבאותם, כל-צבאם לשבטיהם. יש
 "על" שאינו אלא במקום אות אחת: "על-חרבך
 תחיה" (בראשית כז, מ) — כמו 'בחרבך'. "עמדתם
 על-חרבכם" (יחזקאל לג, כו) — כמו 'בחרבכם':
 (כז) הם המדברים וגו'. הם שנצטוו, הם שקיימו:
 הוא משה ואהרן. הם בשליחותם ובצדקתם,

אחות קהת: (כג) אחות נחשון. מכאן למדנו:
 הנושא אשה צריך לבדוק באחיה: (כה) מבנות
 פוטיאל. מזרע יתרו, שפטם עגלים לעבודה
 זרה. ומזרע יוסף, שפטפט ביצרו: (כו) הוא אהרן
 ומשה. אלו שהזכרו למעלה, שילדה יוכבד
 לעמרם. "הוא אהרן ומשה", יש מקומות
 שמקדים אהרן למשה, ויש מקומות שמקדים

שהוצרך להזכיר בני שלושה אלה בני עמרם משה אהרן ומרים נזכרים הרבה בתורה, בני שד"ל
 יצהר על דבר קרח, בני עזיאל בשביל מישאל ואלצפן (ויקרא י' ד') ובני קרח לפי שהוא
 עתיד לומר 'ובני קרח לא מתו' (במדבר כ"ו י"א), וכן בני אהרן גם פינחס בן אלעזר נזכרים
 בתורה, ובני איתמר לא פירש, מפני שלא הוצרך להזכירם למטה בתורה (רשב"ם ראב"ע רמבמ"ן
 וראד').

(כג) אחות נחשון: הזכיר זה לכבוד אהרן ובניו, כי נחשון היה נשיא לבני יהודה, והנה הזכיר
 שמות הנשים, כי כן דרך הכתוב ליחס החשובים גם מצד האם, כמו במלכים: 'ושם אמו'
 (רמבמ"ן וראד').

(כה) פוטיאל: נראה מורכב ממילה מצרית פוטי (עיין בראשית ל"ז ל"ו) ומשם אל בלשון הקדש,
 וענינו מיוחד לכבוד האל (בני בכורי זצ"ל). וגיד' פירש Affictus Deo.

(כו) הוא אהרן ומשה: אלה הם, וזהו יחוסם. וכאן הקדים אהרן כפי סדר תולדותם ואח"כ חזר
 ואמר הוא משה ואהרן כסדר מעלתם (רשב"ם וראב"ע ורמבמ"ן).

על צבאתם: עיין למטה י"ב נ"א.

הוא מֹשֶׁה וְאַהֲרֹן: כח וַיְהִי בַיּוֹם דִּבֶּר יְהוָה אֶל־מֹשֶׁה
בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם: ^{שלישי} כט וַיְדַבֵּר יְהוָה אֶל־מֹשֶׁה לֵאמֹר אֲנִי
יְהוָה דִּבֶּר אֶל־פֶּרַעַה מֶלֶךְ מִצְרַיִם אֵת כָּל־אֲשֶׁר אֲנִי דֹבֵר
אֵלָיו: ^ל וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה לִפְנֵי יְהוָה הֵן אֲנִי עֶרְל שְׁפָתַיִם
וְאֵיךְ יִשְׁמַע אֵלַי פֶּרַעַה: ^ז וַיֹּאמֶר יְהוָה אֶל־מֹשֶׁה רְאֵה
נִתְּתִיךָ אֱלֹהִים לִפְרַעַה וְאַהֲרֹן אַחִיךָ יְהִי־נָבִיאָךְ: ^ב אֲתָה
תִּדְבֹר אֵת כָּל־אֲשֶׁר אֶצְוֶךָ וְאַהֲרֹן אַחִיךָ יְדַבֵּר אֶל־פֶּרַעַה
וְשַׁלַּח אֶת־בְּנֵי־יִשְׂרָאֵל מֵאֶרֶצוֹ: ^ג וְאֲנִי אֶקְשֶׁה אֶת־לֵב

שופט ורודה לרדותו במכות ויסורין: יהיה
נביאך. כתרגומו: "יהי מתרגמןך". וכן כל־
לשון נבואה, אדם המכריז ומשמיע לעם
דברי תוכחות, והוא מגזרת: "ניב שפתים"
(ישעיה נז, יט), "ינוב חכמה" (משלי י, לא), "ויכל
מהתנבות" דשמואל (א י, יג). ובלעז קוראין
לו פריידיו"ר: (ב) אתה תדבר. פעם אחת, כל־
שליחות ושליחות כפי ששמעתו מפי, ואהרן
אחיק ימליצנו ויטעימנו באזני פרעה: (ג) ואני
אקשה. מאחר שהרשיע והתריס כנגדי, וגלוי
לפני שאין נחת רוח באומות עובדי עבודה זרה

מתחילה ועד סוף: (כח) ויהי ביום דבר וגו'. מחבר
למקרא שלאחריו: (כט) וידבר ה'. הוא הדבור
עצמו האמור למעלה (פסוק י): "בא דבר אל־
פרעה מלך מצרים". אלא, מתוך שהפסיק
הענין כדי ליחסם, חזר הענין עליו להתחיל
בו: אני ה'. כדאי אני לשלחך, ולקיים דברי
שליחותי: (ל) ויאמר משה לפני ה'. היא האמירה
שאמר למעלה (פסוק יב): "הן בני־ישראל לא־
שמעו אלי". ושנה הכתוב כאן, כיון שהפסיק
הענין. וכך היא השיטה, כאדם האומר נחזור
על הראשונות: (א) נתתיך אלהים לפרעה.

רש"י

(כח) ויהי ביום דבר ה': מחובר למטה (רש"י), ומילת ביום ענינה בזמן, כאשר דבר.

שד"ל

(כט) וידבר ה' וגו': הוא הדבור עצמו האמור למעלה (י"ב-י"ג), אלא מתוך שהפסיק הענין בסיפור
היחס, חזר וכפל הענין (רש"י). אך לא נכפלו הפסוקים כהויתם, אלא בשינוי לשון קצת, וזה
אות כי לא במקרה נכפלו, אלא המחבר בכוונה כפל אותם.

(א) אלהים לפרעה: ענינו אלהות ממש, וכן 'נביאך' נביא ממש (וכן דעת רמב"ם^ל), אלא שזה וזה
דרך משל, לא משה אלהים ממש ולא אהרן נביא ממש, אלא בהיות משה מגיד דבריו לפרעה
ע"י אהרן, הרי הענין דומה לדיבור האל ע"י נביא.

(ג) ואני אקשה את לב פרעה: אפשר לפרש כדברי הראשונים (רמב"ם ורמב"ן ואחרים) שהענין
כמשמעו, כי לעצם פשעי פרעה היה מן הדין למנוע ממנו דרכי התשובה (עיין רמב"ם הלכות

פָּרַעָה וְהִרְבִּיתִי אֶת־אֶתְנִי וְאֶת־מוֹפְתֵי בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם:
 וְלֹא־יִשְׁמַע אֲלֵכֶם פָּרַעָה וְנָתַתִּי אֶת־יָדִי בְּמִצְרַיִם
 וְהוֹצֵאתִי אֶת־עַבְדֵּי אֶת־עַמִּי בְּנֵי־יִשְׂרָאֵל מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם
 בְּשַׁפְטִים גְּדֹלִים: ה וַיִּדְעוּ מִצְרַיִם כִּי־אֵנִי יְהוָה בְּנֹטְתִי
 אֶת־יָדִי עַל־מִצְרַיִם וְהוֹצֵאתִי אֶת־בְּנֵי־יִשְׂרָאֵל מִתּוֹכָם:

לתת לב שלם לשוב, טוב לי שיתקשה לבו, למען הרבות בו אותותי ותכירו אתם את גבורותי. וכן מדתו של הקדוש ברוך־הוא, מביא פרענות על האומות עובדי עבודה זרה, כדי שישמעו ישראל וייראו, שנאמר (צפניה ג, יז): "הכרתי גוים נשמו פנותם וגו' אמרתי אך־תיראי אותי תקחי מוסר". ואף־על־פי־כן, בחמש מכות הראשונות לא נאמר "ויחזק ה' את־לב פרעה", אלא "ויחזק לב־פרעה": (ד) את־ידי. יד ממש, להכות בהם: רש"י

תשובה פ"ז; ורש"י ז"ל כבר קדם וכתב הפירוש הזה, אך הוא בקוצר לשונו הוסיף בו דבר נאה ונכבד, והוא כי מניעת דרכי התשובה מפרעה לא היתה לעוצם פשעיו בלבד, אך נוסף לזה סיבה אחרת, והוא כי גלוי היה לפניו יתברך, שאף אם ישוב לא תהיה תשובתו שלמה; עיין דבריו הקצרים כי נעמו. ואפשר ג"כ לפרש כדעת רמבמ"ן, קלעריקוס וראו' שלא היה בזה ענש אלהי ונס ממש, אלא כי פרעה הקשה את לבו, אלא שכל המעשים ייחסו אל האל בצד מה, כי הוא הסיבה הראשונה; ואני מוסיף כי המעשים המיוחסים בספרי הקודש אל האל הם המעשים הזרים שסבתם בלתי מובנת לנו, וכן כאן קשי ערפו של פרעה אחרי ראותו כמה אותות ומופתים הוא דבר זר ומתמיה מאד, על כן יוחס אל האל; וכיוצא בזה 'ולא נתן ה' לכם לב לדעת ועינים לראות ואזנים לשמוע עד היום הזה' (דברים כ"ט ג'), וכן 'כי ה' אמר לו קלל את דוד' (ש"ב ט"ז י'). וקרובה לזה דעת ר' אהרן הקראי בספר המבחר (הביאו Cahen) שפירש 'ואני אקשה', אניח לו שיקשה. ור' סעדיה גאון (האמונות והדעות מאמר ד' פרק ד') פירש כי ה' חזיק את לבו כלומר נפשו וחיותו, לבלתי יאבד וימות במכות ההן עד שישלים ה' שאר המכות, כטעם 'כי עתה שלחתי את ידי ואך אותך ואת עמך בדבר ותכחד מן הארץ, ואולם בעבור זאת העמדתך בעבור הראותך את כחי' (ט' ט"ו וט"ז); וזה אמנם רחוק ממשמעות מליצת אקשה את לב, אחזק את לב, אם אין הכוונה אלא אעמידהו בחיים. ובעל העיקרים (מאמר ד' פרק כ"ה) כתב כי הרשע בבוא עליו המכה הוא מתחסד ושב אל ה' מיראת הענש המוטל עליו, כמו שאמר פרעה 'חטאתי הפעם ה' הצדיק' (שם כ"ז), ובעבור שזה הפעל דומה לאנס ואינו בחירי, הנה ה' ית' מחזק את לבו כשנותן לו צד או צדדים לתלות בהם המכה ולומר שבאה במקרה, ולא על צד ההשגחה האלהית, וזה כדי שיסור מלבו המורכב שקנה מחמת המכה ויישאר על טבעו ובחירתו מבלי מכריח.

וַיַּעַשׂ מֹשֶׁה וְאַהֲרֹן כַּאֲשֶׁר צִוָּה יְהוָה אֹתָם בְּכָן עָשׂוֹ:
 וּמֹשֶׁה בֶּן־שִׁמְעוֹן שָׁנָה וְאַהֲרֹן בֶּן־שַׁלֹּחַ וּשְׁמֹנִים שָׁנָה
 בְּדַבְּרָם אֶל־פְּרָעֹה: ^חרביעי וַיֹּאמֶר יְהוָה אֶל־מֹשֶׁה וְאַל־
 אָהֳרֹן לֵאמֹר: ^טכִּי יִדְבֹר אֲלֵכֶם פְּרָעֹה לֵאמֹר תָּנוּ לָכֶם
 מוֹפֶת וְאָמַרְתָּ אֶל־אַהֲרֹן קַח אֶת־מַטֶּךָ וְהִשְׁלֵךְ לִפְנֵי־
 פְּרָעֹה יְהִי לְתַנִּין: ^יוַיָּבֹא מֹשֶׁה וְאַהֲרֹן אֶל־פְּרָעֹה וַיַּעֲשׂוּ־
 כֵּן כַּאֲשֶׁר צִוָּה יְהוָה וַיִּשְׁלֹךְ אֶהֱרֹן אֶת־מִטָּהוּ לִפְנֵי פְרָעֹה
 וּלְפָנָי עֲבָדָיו וַיְהִי לְתַנִּין: ^{יא}וַיִּקְרָא גַם־פְּרָעֹה לַחֲכָמִים
 וּלְמַכְשָׁפִים וַיַּעֲשׂוּ גַם־הֵם חֲרָטְמֵי מִצְרַיִם בְּלִהְטִיהֶם בֶּן:

רש"י (ט) מופת. אות, להודיע שיש צורך במי ששולח אתכם: (י) לתנין. נחש: (יא) בלהטיהם. לדמות לו: "להט החרב המתהפכת" (בראשית

שד"ל (ט) תנו לכם מופת: לראיה על דבריהם. מופת ענין ראיה, כמו 'זה המופת אשר דבר ה' (מ"א י"ג ג'). והתבה משורש יפע, במקום מופעת, דבר מופיע וגלוי לכל, שאין אחריו ספק.

יהי לתנין: נ"ל שגם המלות האלה המשך מאמר משה, כי משה היה צריך לומר לאהרן שישליך מטהו לפני פרעה, והיה ג"כ צריך לומר לפני פרעה: יהי המטה הזה לתנין. ולפי זה יפה נכתב יהי שהוא לשון ציווי, לא יהיה שהוא הודעת העתיד. ומן הטעמים אין להוכיח שדעת בה"ט איננה כן, ושלפירושי היה ראוי שיהיה אהרן בזקף שהוא מפסיק יותר מהטפחא אשר תחת פרעה, כי אמנם כן דרך הטעמים בכל מאמר בעל שני חלקים, פעל אמר הקודם למאמר הוא בא בטעם פחות מאותו שעל התבה שבסוף החלק הראשון מהמאמר, כגון 'ויאמרו נקרא לנערה ונשאלה את פיה' (בראשית כ"ד נ"ז) ועיין דקדוקי סי' 487.

(יא) בלהטיהם: ובמקום אחר (פס' כ"ב) כתוב 'בלטיהם', והכל אחד, כי שורש לוט ולהט שוים, כמו בוש בָהֶת, רוץ רָהֶט, מול מָהֶל; ושורש לוט ענינו כיסוי והסתור, ונקראו לָטִים או להטים מלאכות המכשפים הנסתרות מהבנת ההמון (artes arcanae) (ראו'), ואולי מזה נקראו המכשפים חֲרָשִׁים ובארמית חרשיא, מלשון 'חָרַשׁ' (יהושע ב' א'), שענינו בחשאי, וכן חשאי משורש חָשָׂה שענינו כענין חָרַשׁ והחריש. והנה בתרגום ירושלמי הנקרא בטעות תרגום יונתן קורא לחרטומי מצרים ינים וימבריס, ובבמדבר כ"ב הוא קורא אותם שני נעריי של בלעם; ובמנחות (פ"ה א') נקראו יוחנא וממרא, ובמדרש תנחומא (כי תשא י"ט) נקראו ינוס ויומברוס, ובס' הזהר קורא אותם

יב וַיִּשְׁלִיכוּ אִישׁ מַטֵּהוּ וַיִּהְיוּ לְתַנִּינִם וַיְבַלֵּעַ מַטֵּה־אֶהֱרֹן
 אֶת־מַטֵּתָם: יג וַיִּחַזֶּק לֵב פֶּרְעֹה וְלֹא שָׁמַע אֶל־הֶם כַּאֲשֶׁר
 דָּבַר יְהוָה: יד וַיֹּאמֶר יְהוָה אֶל־מֹשֶׁה כִּבְדֵּךְ לֵב פֶּרְעֹה מֵאֵן
 לְשַׁלַּח הָעָם: טו לֹךְ אֶל־פֶּרְעֹה בַּבֹּקֶר הִנֵּה יֵצֵא הַמִּיָּמָה
 וְנִצַּבְתָּ לְקִרְאָתוֹ עַל־שַׁפַּת הַיָּאֵר וְהַמַּטֵּה אֲשֶׁר־נָהַפְךָ

ג, (כד) — דומה שהיא מתהפכת על ידי לחש: "אתיקר", מפני שהוא שם דבר, כמו (שמות רש"י
 (יב) ויבלע מטה־אהרן. מאחר שחזר ונעשה יח, יח): "כי־כבד ממך הדבר": (טו) הנה יצא
 מטה, בלע את כלן: (יד) כבד. תרגומו "יקיר" ולא המימה. לנקביו, שהיה עושה עצמו אלוה

בניו של בלעם; גם Paulus באחת מאגרותיו (H ad Timoth 3.8) הזכירם ואמר שחלקו על
 משה (כל זה מבוקסטורף, ערוך ארמי ותלמודי עמוד 945). ונמצא זכרונם גם בספרי העמים הקדמונים
 כגון פליניאוס (Lib 30 cap. 1): Est et alia magices factio a Mose, et Jamne et
 Ego ille sun Carinondas, כתב Apuleius (in apologia) וכן Iatape, ludaeis pendens
 vel Damigeron, vel Moses, vel Iamnes, vel Apollonius, vel ipse Dardanus, vel
 Eusebius הביא דברי Numenius Pithagoricus שהזכיר יניס וימבריס חרטומי מצרים שחלקו
 על משה (והוא קורא את משה Museus) (כל זה מקלעריקוס וראו). והנה בענין מעשה החרטומים ר'
 חייא בר אבא (סנהדרין ס"ז ב') אמר בלטיהם אלו מעשה שדים, בלטיהם אלו מעשה כשפים,
 וכן קצת מן המפרשים הסכימו שבאמת עשו החרטומים מעשה למעלה מן הטבע ע"י כשפים;
 והראב"ע כתב שלא היה אלא אחיזת עינים, וכן דעת י' ד' מיכאעליס כי החרטומים לקחו נחשים
 נרדמים ובלתי מתנועעים ונראים כמקלות, וע"י השלכתם ארצה נעורו ונראים כתנינים, ועדיין
 יש במצרים אנשים הבקיאים במלאכה זאת, ובפרט במין Vipera הנקרא haje, כמו שהביא
 Cahen. ודעת Eichorn (De Aegypti anno mirabili) כי גם מעשי משה כך היו באחיזת
 עינים, וראו' השיב: Mosen sibi persuadisse, se ejusmodi artificio, satis in illis terris communi, posse regi ejusque ministries imponere,
 ita nec veri est simile, illum, in aula educatum omnique doctrina Aegyptiarum
 imbutum, ignorasse, Magis istam artem cegnitam esse

(יד) כבד: פעל עבר (רשב"ם וראב"ע) כמו מאן אחריו, והכוונה הנה עתה לב פרעה הראה עצמו
 קשה ולא אבה לשלוח העם, אך לא תמיד יהיה כן.

(טו) הנה יצא המימה: אפשר כדי לראות כמה מעלות עלה היאור (כדעת ראב"ע ורמבמ"ן) או לטייל
 ולקבל אויר כדעת רשב"ם ור' יעקב בעל הטורים, או לרחוץ כמו שהלכה בת פרעה (שש"א);

לִנְחֹשׁ תִּקַּח בִּידְךָ: טז וְאָמַרְתָּ אֵלָיו יְהוָה אֱלֹהֵי הָעִבְרִים
שְׁלַחְנִי אֵלֶיךָ לֵאמֹר שְׁלַח אֶת־עַמִּי וַיַּעֲבֹדְנִי בַּמִּדְבָּר וְהִנֵּה
לֹא־שָׁמַעְתָּ עַד־כֹּה: יז כֹּה אָמַר יְהוָה בְּזָאת תִּדְעַ כִּי אֲנִי
יְהוָה הֵלֵךְ אֲנֹכִי מִכָּה | בַּמֶּטֶה אֲשֶׁר־בְּיָדִי עַל־הַמֵּים
אֲשֶׁר בַּיָּאֵר וְנִהַפְּכוּ לְדָם: יח וְהִדְגָּה אֲשֶׁר־בַּיָּאֵר תָּמֹת
וּבֹאֵשׁ הַיָּאֵר וְנִלְאֹו מִצְרִים לְשִׁתּוֹת מִים מִן־הַיָּאֵר:

(שמות יא, ד): (יז) ונהפכו לדם. לפי שאין גשמים יורדים במצרים, ונילוס עולה ומשקה את הארץ, ומצרים עובדים לנילוס, לפיכך הלכה את יראתם ואחר כך הלכה אותם: (יח) ונלאו מצרים. לבקש רפואה למי היאור, שיהיו

רש"י ואומר שאינו צריך לנקביו, ומשכים ויוצא לנילוס ועושה שם צרכיו: (טז) עד־כה. עד הנה. ומדרשו (פסיקתא זוטרתא. ועיין "תורה שלימה" סעיף טו): עד שתשמע ממני מכת בכורות, שאפתח בה ב"כה" — "כה אמר ה' כחצת הלילה"

שד"ל וציווהו שידבר לו אצל היאור ולא בביתו מפני שהיה צריך להכות את המים אשר ביאור לעיני פרעה ולעיני עבדיו.

(יז) כי אני ה': כי אני ה' המדבר אליך ע"י משה ואהרן, כי לא מלבם.

ונהפכו לדם: ראיתי להזכיר כאן שיטת ר' נפתלי הירץ וויזל בענין מכות מצרים: כל המכות שהביא הקב"ה על המצרים נחלקות לארבעה סדרים, בכל סדר שלוש מכות, ואלו הן: הסדר הראשון תנין דם צפרדע, השני כנים ערוב דבר, השלישי שחין ברד ארבה, הרביעי חשך מכת בכורות וקריעת ים סוף; וארבעה סדרים אלה הם כנגד ד' משפטים הרעים הנזכרים ביחזקאל י"ד שבהן ה' דן את עולמו, והן דבר, חרב, רעב, חיה רעה; והנה כל אחד מהסדרים התחיל במופת אחד שהיה מכה קלה ובא להתרות במ שאם לא ישוּבו יכֹם אח"כ במכות גדולות ממנה, והתוכחות הללו תנין, כנים, שחין וחשך ואלה הם הנקראים אותות ומופתים כי עם היותם מופתים ומעשה נס, הנה היו לאותות ולסימנים על המכות הבאות אחריהם; ובכל המכות הקדים התראה, ובאלה (תנין, כנים, שחין וחשך) לא התרה בהם, לפי שאינן מכות, אלא תוכחות והתראות על מה שיבוא אחריהן. זו שיטת רנה"ו, עיין בפירוש החכם יש"ר למעלה בפסוק ג'. ורשב"ם (למטה פסוק כ"ו) כתב כי משה היה מְתֵה ב' פעמים בשתי מכות, ובשלישית לא התרה, וכן בכל סדר וסדר, בדם ובצפרדע התרה, ובכנים לא התרה, בערוב ודבר התרה, ובשחין לא התרה, בברד ובארבה התרה, ובחשך לא התרה. ור"י בעל הטורים כתב כי לא התרה בשלישיות, וזהו שאמרו רז"ל 'מי שלקה ושנה מכניסין אותו לכיפה' (סנהדרין ט' משנה ב'), עכ"ל. ורמב"ן כתב שלא התרה אלא באותן שיש בהן מיתה לאדם.

(יח) נלאו מצרים: עיין פירושי בישעיה א' י"ד.

יֵט וַיֹּאמֶר יְהוָה אֶל־מֹשֶׁה אֲמַר אֶל־אַהֲרֹן קַח מַטֶּה וְנִטְהֶֽ-
 יֶדְךָ עַל־מִימֵי מִצְרַיִם עַל־נְהַרְתָּם | עַל־יְאֲרֵיהֶם וְעַל־
 אֲגַמִּיהֶם וְעַל כָּל־מִקְוֵה מִימֵיהֶם וַיְהִי־דָם וְהָיָה דָם בְּכָל־
 אֶרֶץ מִצְרַיִם וּבַעֲצִים וּבַאֲבָנִים: כ וַיַּעֲשׂוּ־כֵן מֹשֶׁה וְאַהֲרֹן
 כַּאֲשֶׁר | צִוָּה יְהוָה וַיָּרֶם בַּמַּטֶּה וַיַּךְ אֶת־הַמַּיִם אֲשֶׁר־
 בַּיָּאֵר לְעֵינֵי פֶרְעֹה וּלְעֵינֵי עַבְדָּיו וַיִּהְפְּכוּ כָל־הַמַּיִם אֲשֶׁר־

ראויין לשתות: (יט) אמר אל־אהרן. לפי שהגן
 היאור על משה כשנשלך לתוכו, לפיכך לא
 לקה על ידו, לא בדם ולא בצפרדעים, ולקה
 על ידי אהרן: נהרתם. הם נהרות המושכים,
 כעין נהרות שלנו: יאריהם. הם בריכות ונגרים,
 העשויות בידי אדם משפת הנהר לשדות.

ונילוס — מימיו מתברכים ועולה דרך היאורים
 ומשקה השדות: אגמיהם. קבוצת מים שאינן
 נובעין ואינן מושכין אלא עומדין במקום
 אחד, וקורין לו אישטנ"ק: בכל־ארץ מצרים.
 אף במרחצאות ובאמבטאות שבבתים:
 ובעצים ובאבנים. מים שבכלי עץ ובכלי אבן:

שד"ל Yoa Bordorf (De plagius ואחריו Aegiptius alo, 1809.1810) (גם יאסט נראה דעתו נוטה לכך) כי הדם וכל שאר המכות הם
 ענינים טבעיים ההווים במצרים בכל שנה ושנה, ושאמנם כוונת משה היתה שיבין פרעה כי
 המכות ההנה ה' אלהי העברים הוא הפועל הענינים ההם וכי הוא המושל בכל הארץ; והנה
 ידוע כי מימי נילוס אחר שגבהו ורבו על אדמת מצרים בתמוז נראים כאדומים ועבים (אם
 מאדמימות אדמת הכוש שהם באים משם, ואם מרוב השרצים שבהם שמאדימים המים גם
 בשאר ארצות וגורמים להמון העם להאמין בירידת דם מן השמים, עיין Encyclopedie
 Pluie prodigieuse), ויעלה באשם, גם רעים הם לשותיהם. והנה אייכהארן אומר כי משה
 ואהרן לא השיבו מימי היאור כלם אדומים כרגע בנטיית המטה אלא האדימו בתחבולה כלי
 אחד שמלאו ממימי היאור, וכוונתם כי האל, אשר למדם להאדים המים אשר בכלי, הוא האל
 אשר הוא סיבה לאדמימות מימי היאור והוא האומר לפרעה שישלח את עמו. ויפה השיב
 על זה ראו' כי ענין הלקיחה ממימי היאור ושפיכתם אל היבשה לא היה אלא לעיני ישראל
 (ד' ט'), אבל עכשו לעיני פרעה לא היה הדבר כן, כי לא לקחו ממימי היאור, אך נטה ידו על
 היאור ומיד כל המים אשר ביאור נהפכו לדם; מלבד כי לא ייתכן שיחשוב משה להטות לב
 המלך אליו ע"י ענינים טבעיים ההווים בכל שנה, אם לא היה עושה לפניו איזה מופת היוצא
 מנוהג שבעולם. והנה ידוע כי גם במעשה הנפלאות האל אוהב לשמור דרכי הטבע במקצת,
 וכן במכות מצרים ייתכן לפי דעתי שמדרך ארץ מצרים להיות בה בכל שנה כיוצא במכות
 האלה בצד מה, קצתן בשנה זו וקצתן בשנה אחרת, אפס כי בשנה ההיא נתקבצו ובאו כולן,
 וגם נתחדש בכל אחת מהן איזה ענין שלא היה מדרך הטבע. וכן כאן במכת הדם אנו רואים

בַּיָּאֵר לָדָם: כֹּא וְהִדְגָּה אֲשֶׁר-בַּיָּאֵר מֵתָה וַיִּבְאֵשׁ הַיָּאֵר
וְלֹא-יִכְלּוּ מִצְרִים לְשִׁתּוֹת מִמֶּיּוֹ מִן-הַיָּאֵר וַיְהִי הַדָּם בְּכָל-
אֶרֶץ מִצְרַיִם: כב וַיַּעֲשׂוּ-כֵן חֲרָטְמֵי מִצְרַיִם בְּלִטְיָהֶם וַיַּחֲזֹק
לִב-פֶּרַעַה וְלֹא-שָׁמַע אֱלֹהִים בְּאֲשֶׁר דִּבֶּר יְהוָה: כג וַיִּפֹּן
פֶּרַעַה וַיִּבֹּא אֶל-בֵּיתוֹ וְלֹא-שָׁת לִבּוֹ גַּם-לְזָאת: כד וַיַּחֲפְרוּ
כָּל-מִצְרַיִם סְבִיבַת הַיָּאֵר מִיַּם לְשִׁתּוֹת כִּי לֹא יִכְלּוּ לְשִׁתּוֹת
מִמֵּי הַיָּאֵר: כה וַיִּמָּלֵא שִׁבְעַת יָמִים אַחֲרֵי הַכּוֹת־יְהוָה

לעפרים – עיר שכלה תבן. אף אתם מביאין
מכשפות למצרים שכלה כשפים: (כג) גס-
לזאת. למופת המטה שנהפך לתנין, ולא לזה
של דם: (כה) וימלא. מנין שבעת ימים שלא
שב היאור לקדמותו, שהיתה המכה משמשת

רש"י (כב) בלטיהם. לחש שאומרין אותו בלט
ובחשאי. ורבותינו (סנהדרין סז ע"ב) אמרו:
"בלטיהם" – מעשה שדים. "בלהטיהם" –
מעשה כשפים: ויחזק לב-פרעה. לומר, על ידי
מכשפות אתם עושים כן, תבן אתם מכניסים

שנתחדש באדמימות המים ההם איזה ענין לרוע, עד שמתה הדגה שבהם, מה שלא מצאנו
בדברי עובדי ארחות ימים, וזו ראייה כי באוש המים והפסדם היה חזק הרבה יותר משאר שנים
והיה יוצא מן המנהג הטבעי, וכאילו נהפכו המים לדם ממש.

(כב) ויעשו כן חרטמי מצרים: חפרו והוציאו מים והראו שנהפכו לדם, חלוק גדול בין מעשה
אהרן למעשיהם, כי אהרן הפך כל היאור שהיה לפניו ומה שלא היה לפניו, ועוד כי הפך מים
שאינם עומדים רק רצים תמיד (ראב"ע).

ויעשו כן חרטמי מצרים: נ"ל כי מה שכתוב בפסוק כ"א 'ויהי הדם בכל ארץ מצרים', לא היה
מיד, אלא שהכתוב מסיים סיפור הפיכת המים לדם; אבל באותו רגע שהיכה אהרן את היאור
לעיני פרעה מיד נהפכו מימי היאור לדם, ומיד לקחו החרטומים כלי מים שלא מן היאור
שעדיין לא נהפך לדם והפכו אותו בתחבולותיהם לדם, ואח"כ נתפשטה המכה בכל המים
אשר בבתי מצרים ובכל מקוה מימיהם.

(כד) ויחפרו וכו' מים: חפרו והוציאו מים (constructio pregnans) וכיוצא בזה 'ויחפרוהו
ממטמונים' (איוב ג' כ"א) ולפי זה היה ראוי הטפחא תחת מים (ויחפרו כל-מצרים סביבות
היאור מים לשתיית) ובעל הטעמים פירש ויחפרו לשתיית מים.

(כה) וימלא שבעת ימים: בשמות רבה (ט' י"ב, ט"ו; עיין גם דברים רבא ז' י') אמרו שכן כל מכה ומכה
עמדה ז' ימים, ואין צורך. וכן כתב רשב"ם כך היה מכת היאור, כלומר זו לבדה נמשכה ז'
ימים. ודעת ראב"ע ורמבמ"ן כי שאר המכות לא נמשכו כל כך, ודעת ראב"ע כי גם בני ישראל

אֶת־הָאָרֶץ: כו וַיֹּאמֶר יְהוָה אֶל־מֹשֶׁה בֹּא אֶל־פְּרָעֹה
וְאָמַרְתָּ אֵלָיו כֹּה אָמַר יְהוָה שְׁלַח אֶת־עַמִּי וַיַּעֲבֹדֵנִי:
כו וְאִם־מָאֵן אַתָּה לְשַׁלַּח הִנֵּה אֲנִי נֹגֵף אֶת־כָּל־גְּבוּלְךָ

רביע חודש, ושלושה חלקים היה מעיד ומתרה בהם: (כו) **וְאִם־מָאֵן אַתָּה**. ואם סרבן אתה. "מאן" – כמו 'ממאן' 'מסרב', אלא כינה האדם על שם המפעל, כמו: "שלו" (יחזקאל כג, מב), "ושקט" (ירמיה ל, י), "סר וזעף" (מלכים א כ, מג): **נֹגֵף** את־כל־גְּבוּלְךָ. מכה, וכן כל־לשון "מגפה" אינו רש"י לשון מיתה אלא לשון מכה. וכן: "ונגפו אשה הרה" (שמות כא, כב), אינו לשון מיתה. וכן: "ובטרום יתנגפו רגליכם" (ירמיה יג, טז), "פן־תגף באבן רגלך" (תהלים צא, יב), "ולאבן נגף" (ישעיה ח, יד):

הָפּוּ בַמִּכָּה זו וכן במכת הצפרדע והכנים ושלא הפליא ה' בין מצרים ובין ישראל רק במה שבא מפורש בתורה; ור"י בעל הטורים כתב על זה: והפלגתו על דברי חכמים ורודפו אחרי הפשט הביאו לזה הדעת, כי חלילה לאל להכות את ישראל, כי אין מעצור לה' להושיע את אשר ירצה, ולהכות לאשר ירצה, עכ"ל. ולי נראה כי ארץ גשן כדעת האחרונים לא היתה מארץ מצרים אלא על גבולה, והיתה סמוכה לארץ ערב, ולפיכך לא היתה שותה ממימי הנילוס, ובכן לא הִקְתָּהּ לא במכת הדם ולא במכת הצפרדעים, והכתוב לא הוצרך להזכיר ענין זה, כי היה ידוע לישראל שהיו יודעים תכונת ארץ מושבם. אמנם אם היו קצת מבני ישראל חוץ מארץ גשן, לא נחיש כי הכו גם הם במכות אלה, וגם הם הוצרכו לשתות ממימי הבורות אשר חפרו. (כו) **אַתָּה כָּל־גְּבוּלְךָ**: ולא ארץ גשן שלא היתה מגבול מצרים ממש, וכן למטה י' ד' (משה עהרענרייך).

בַּצִּפְרָדִּים: ידוע כי אחרי שוב נילוס אֶחָד, אחר אשר הרווה את ארץ מצרים נולדים בטיט הנשאר מיני שרצים הרבה, וכתב בושארט כי היה הנס (א) כי נתרבה כל כך מין הצפרדעים בפרט, (ב) כי באו ברגע שאמר משה, (ג) כי עזבו המים אשר שם משכנם ובאו ביבשה ובבתים, (ד) כי נכרתו כאשר אמר משה למועד אשר קבע לו פרעה. ואייכהארן מצטער ומתרעם כי שום אחד מעובדי ארחות ימים אשר כתבו בעניני ארץ מצרים לא השגיח על הצפרדעים, ולא הודיענו דבר זה שבכל שנה ושנה הם מתרבים ובאים ביבשה. רָאָה עד היכן הגיעה עזות הכופר הזה, שהוא אומר כי ריבוי הצפרדעים ובואם בבתים הוא ענין טבעי במצרים, הנהוג בכל שנה ושנה, אע"פ שלא היה אדם שהעיד ושהזכיר דבר מזה.

מָאֵן: כמו ממאן (דקדוקי סימן 374) ורש"י ממאן בזה, ולדעתו אין התבה בינוני פיעל, אך היא שם התואר, והסופרים לא הבינו כוונתו והשחיתו דבריו והשמיטו מילת ואין, ואין ספק כי הוא ז"ל כך כתב: ואין מאן כמו ממאן וכו'. ותלמידי שלום שמעון מודינה מוסיף כי לכך בתחילה כתב רש"י ואם סרבן אתה (שהוא שם התואר), ואח"כ כתב (ואין) מאן כמו ממאן מסרב (שהוא בינוני, ולא כתב סרבן).

בַּצִּפְרָדָּעִים: כח וְשָׂרַךְ הַיָּאֵר צִפְרָדָּעִים וְעָלוּ וּבָאוּ בְּבֵיתְךָ
וּבְחֹדֶר מִשְׁכַּבְךָ וְעַל־מִטָּתְךָ וּבְבֵית עֲבָדֶיךָ וּבְעַמְּךָ
וּבִתְנוּרֶיךָ וּבְמִשְׁאָרוֹתֶיךָ: כט וּבָכָה וּבְעִמָּךְ וּבְכָל־עֲבָדֶיךָ
יֵעָלוּ הַצִּפְרָדָּעִים: ח א וַיֹּאמֶר יְהוָה אֶל־מֹשֶׁה אָמַר
אֶל־אַהֲרֹן נָטָה אֶת־יָדְךָ בְּמִטָּה עַל־הַנְּהָרֹת עַל־הַיָּאֵרִים
וְעַל־הָאֲגָמִים וְהָעַל אֶת־הַצִּפְרָדָּעִים עַל־אֶרֶץ מִצְרַיִם:
ב וַיֵּט אֶהָרֹן אֶת־יָדוֹ עַל מִימֵי מִצְרַיִם וַתַּעַל הַצִּפְרָדָּע
וַתִּכַּס אֶת־אֶרֶץ מִצְרַיִם: ג וַיַּעֲשׂוּ־כֵן הַחֲרָטָמִים בְּלִטְיָהֶם
וַיַּעֲלוּ אֶת־הַצִּפְרָדָּעִים עַל־אֶרֶץ מִצְרַיִם: ד וַיִּקְרָא פֶּרֶעָה

מכין אותה והיא מתזת נחילים נחילים. זהו מדרשו. ופשוטו, יש לומר שרוץ הצפרדעים קורא לשון יחידות. וכן: "ותהי הכנם" (שמות ח, יג) — הרחישא, פידוליר"א בלעז. ואף "ותעל הצפרדע" — גרינויליר"א בלעז:

רש"י (כח) ועלו. מן היאור: בביתך. ואחר כך בבית עבדיך. הוא התחיל בעצה תחלה — "ויאמר אל־עמו" (שמות א, ט), וממנו התחילה הפרענות: (כט) ובכה ובעמך. בתוך מעיהם נכנסין ומקרקין: (ב) ותעל הצפרדע. צפרדע אחת היתה, והיו

שד"ל (כח) ובמשארותך: העריבות שלשין בהן העיסה, ונמצא ג"כ להורות על העיסה עצמה ('משארותם צורות בשמלות', י"ב ל"ד), והמילה נגזרת מן שאר אע"פ שזה בסי"ן (דון יצחק), ורד"ק כתב כי אולי היא מלשון שאר שענינו מזון. ויוסף ירא מוסיף כי שאור בסי"ן נגזר מן שאר בשי"ן, כי השאור הוא חלק מן הבצק שנשאר מיום אתמול והחמיץ. והנה אין ספק כי משה ואהרן הלכו ואמרו כל זה לפרעה; והכותים הוסיפו: ויבא משה ואהרן אל פרעה וידברו אליו כה אמר ה' שלח את עמי ויעבדוני ואם מאן אתה וכו' עד סוף הסימן.

(כט) ובכה ובעמך: יעלו גם על בני אדם, כלומר במלבושיהם ובחיקם.

(ג) ויעשו: במים מועטים, ע"כ ראה פרעה כי הפרש יש בין מעשה אהרן ובין מעשיהם, ע"כ קרא למשה, כי ראה שהחרטומים הוסיפו על המכה, ולא יכלו לחסרה (ראב"ע).

ויעשו כן החרטומים בלטיהם: לקחו כלי מלא מים שהיו בהם ביצי צפרדע, ובלטיהם (בחכמת הטבע) מהרו יציאת הצפרדעים מן הביצים.

(ד) ויקרא פרעה למשה ולאהרן: בדם נאמר 'ויחזק לב פרעה' (למעלה ז' כ"ב), כי לא נגעה המכה אל גופו ואל בשרו, כי חפרו סביבות היאור ומצאו מים, אבל כאן באו הצפרדעים גם

לְמֹשֶׁה וּלְאַהֲרֹן וַיֹּאמֶר הֶעֱתִירוּ אֶל־יְהוָה וַיִּסַּר הַצַּפְרָדָּעִים
 מִמֶּנִּי וּמִעַמִּי וַאֲשַׁלַּח אֶת־הָעַם וַיִּזְבְּחוּ לַיהוָה: ה וַיֹּאמֶר
 מֹשֶׁה לְפָרְעָה הַתַּפְאָר עָלַי לְמַתִּי | אֶעֱתִיר לָךְ וּלְעַבְדֶּיךָ
 וּלְעַמֶּךָ לְהַכְרִית הַצַּפְרָדָּעִים מִמֶּךָ וּמִבְּתֶיךָ רַק בִּיָּאֵר
 תִּשְׁאֲרָנָה: ו וַיֹּאמֶר לְמַחֵר וַיֹּאמֶר כְּדַבְּרְךָ לְמַעַן תִּדַּע
 כִּי־אֵין בִּיהוָה אֱלֹהֵינוּ: חמישי ז וַיִּסְרוּ הַצַּפְרָדָּעִים מִמֶּךָ
 וּמִבְּתֶיךָ וּמִעַמֶּךָ רַק בִּיָּאֵר תִּשְׁאֲרָנָה:

אני היום אתפלל עליך שיכרתו הצפרדעים רש"י
 לזמן שתקבע עלי, אמור לאיזה יום תרצה
 שיכרתו. "אעתיר" "העתירו" "והעתרתי", ולא
 נאמר 'אעתר' 'עתרו' 'ועתרתי', מפני שכל־
 לשון "עתר" הרבות פלל הוא, וכאשר יאמר
 "ארבה" "הרבו" "והרביתי" לשון מפעיל, כך
 יאמר "אעתיר" "העתירו" "והעתרתי" — דברים.
 ואב לכלם: "והעתרתם עלי דבריכם" (יחזקאל
 לה, יג) — הרביתם: (ו) ויאמר למחר. התפלל

(ה) התפאר עלי. כמו (ישעיה י, טו): "היתפאר הגרזן
 על החצב בו", משתבח לומר: אני גדול ממך,
 ונטי"ר בלעז. וכן "התפאר עלי" — השתבח
 להתחכם ולשאול דבר גדול ולומר שלא אוכל
 לעשותו: למתי אעתיר לך. את־אשר אעתיר
 לך היום על הכרתת הצפרדעים, למתי תרצה
 שיכרתו, ותראה אם אשלים דברי למועד
 שתקבע לי. אלו נאמר 'מתי אעתיר' היה משמע
 מתי אתפלל. עכשו שנאמר "למתי" — משמע,

בבית המלך. ומ"ש ראב"ע כי ראה שהחרטומים הוסיפו על המכה ולא יכלו לחסרה, הבל הוא, שד"ל
 כי פרעה לא קרא אותם למען יסירו המכות, אלא למען יעשו גם הם בלטיהם כן.

(ה) התפאר עלי: התגאה עלי, ועשה עצמן אדון עלי, וזה בשתקבע לי זמן למתי אעתיר לך;
 ואחר שקבע לו זמן אמר לו 'למען תדע כי אין כה' אלהינו', כלו' לא לכבודך אמרתי, כ"א
 לכבוד אלהי.

למתי אעתיר לך: לאיזה זמן אתפלל עכשו שיסורו, עיין רש"י.

(ו) ויאמר למחר: חשב פרעה כי משה היה יודע שהגיעה העת שיכרתו הצפרדעים מיד על
 כן לנסותו האריך הזמן ואמר למחר (ר' שמואל בן חפני הביאו ראב"ע); ורמב"ן חשב בהפך
 שפרעה חשב שמשה מבקש זמן ארוך, וע"כ נתן לו זמן קצר; ואיננו נכון, שא"כ היה אומר לו
 שיסורו מיד ולא למחר.

(ז) וסרו: כמו 'סר מהם הנגע' (ויקרא י"א ג'), ואין הכוונה שילכו להם חיים, ולפיכך לא אמר
 רק אל היאור ישובו, אלא ימותו במקום שהם; והכורם טעה בהבנת מילת וסרו, וחשב כי משה
 הבטיח שישובו אל היאור חיים, וה' לא רצה.

ח וַיֵּצֵא מֹשֶׁה וְאַהֲרֹן מֵעַם פְּרָעָה וַיִּצְעֲקוּ מֹשֶׁה אֶל־יְהוָה
עַל־דְּבַר הַצִּפְרֻדִּים אֲשֶׁר־שָׁם לְפָרְעָה: ט וַיַּעַשׂ יְהוָה
כַּדְּבַר מֹשֶׁה וַיָּמָתוּ הַצִּפְרֻדִּים מִן־הַבְּתִים מִן־הַחֲצֹצֶת
וּמִן־הַשָּׁדִת: י וַיִּצְבְּרוּ אֹתָם חֲמָרִם חֲמָרִם וַתִּבְאֵשׁ הָאָרֶץ:
יא וַיֵּרָא פְּרָעָה כִּי הִיתָה הָרוּחָה וְהַכִּבֵּד אֶת־לְבָו וְלֹא
שָׁמַע אֲלֵהֶם כַּאֲשֶׁר דִּבֶּר יְהוָה: יב וַיֹּאמֶר יְהוָה אֶל־מֹשֶׁה
אָמַר אֶל־אַהֲרֹן נִטָּה אֶת־מִטְּךָ וְהָדָ אֶת־עַפְרֵה הָאָרֶץ וְהִיָּה

ג, כד), "ושאול לו באלהים" (שמואל-א כב, יג),
"הכה ופצע" (מלכים-א כ, לו): כאשר דבר ה'.
והיכן דבר? – "ולא־ישמע אלכם פרעה" (שמות
ז, ד): (יב) אמר אל־אהרן. לא היה העפר כדאי
ללקות על ידי משה, לפי שהגן עליו כשהרג

היום שיכרתו למחר: (ח) ויצא... ויצעק. מיד,
שיכרתו למחר: (י) חמרם חמרם. צבורים
צבורים, כתרומה: "דגורין" – גלים: (יא) והכבד
את־לבו. לשון פעול הוא, כמו (בראשית יב, ט):
"הלך ונסוע". וכן: "והכות את־מואב" (מלכים-ב

רש"י

(ח) ויצעק: מפני שמכת הדם נמשכה ז' ימים ופסקה בלא תפילה, וכאן היתה הפעם הראשונה
שהתפלל שתסור המכה, אמר לשון צעקה המורה תפילה בכח יותר מל' העתרה הכתוב
בשאר המכות (תלמיד מ"כ"ף), וגם (כדברי הראב"ע) מפני שכבר הבטיח לפרעה בלא רשות
האל שיסורו בזמן שיקבע לו.

שד"ל

(ט) כדבר משה: כמו שדבר משה אל פרעה שיסורו למחר.

(יא) הרוחה: כמו 'מן המצר קראתי יה ענני במרחב יה' (תהלים ק"ח ה'), הצער נמשל לשבת
אדם במקום צר (וכן צרה וצוקה) שאינו יכול להתנועע ולעשות רצונו, וההפך לשבתו במקום
רחב ומרוח.

והכבד: מקור, וצריך להבין בו זמן הפעל הקודם, אם עבר עבר ואם עתיד עתיד.

(יב) לכנים: בתרגום אלכסנדר *εσχῆφος*, ופילון המצרי בס' חיי משה כתב כי הוא שרץ
מעופף דק מאד ומכאיב מאד בעקיצתו, גם נכנס באזנים ובנחיריים וצריך שמירה גדולה
לשמור העיניים, ואולי הוא *culex pulicaris* של Linneus, או *culex molestus* שהזכיר
Foukal שנמצא במצרים ומצער מאד את הישנים. ואייכהאן אומר כי במילת כנים אין היו"ד
והמ"ם לסימן הרבים אלא כנים או כניף הוא שם השרץ (Seniph) בלשון מצרי (ראו'). ונ"ל כי
אחרי צאת ישראל ממצרים ובואם אל הארץ, שלא היה בה השרץ ההוא, שמשו בשם כנים
להורות על מין שרץ אחר העוקץ את הבשר, ולפיכך תירגם אנקלוס קלמטא, וכן בתרגום סורי

לְכַנֵּם בְּכָל־אֶרֶץ מִצְרַיִם: יג וַיַּעֲשׂוּ־כֵן וַיֵּט אֱהֲרֹן אֶת־יָדוֹ
בְּמִטָּהוּ וַיִּלֵּךְ אֶת־עֶפְרָה הָאֶרֶץ וַתְּהִי הַכֵּנָם בְּאָדָם וּבְבִהֶמָּה
כָּל־עֶפְרָה הָאֶרֶץ הָיָה כְּנִים בְּכָל־אֶרֶץ מִצְרַיִם: יד וַיַּעֲשׂוּ־כֵן
הַחֲרָטְמִים בְּלִטְיָהֶם לְהוֹצִיא אֶת־הַכְּנִים וְלֹא יָכְלוּ וַתְּהִי
הַכֵּנָם בְּאָדָם וּבְבִהֶמָּה: טו וַיֹּאמְרוּ הַחֲרָטְמִים אֶל־פְּרָעָה

את המצרי — "ויטמנהו בחול" (שמות ב, יב), פידולייר"א בלעז: (יד) להוציא את־הכנים. רש"י
ולקה על ידי אהרן: (יג) ותהי הכנם. הרחישה, לבראותם ממקום אחר: ולא יכלו. שאין השד

קלמא, והוא ידוע בתלמוד, 'ממהדורי מלי ומסמרטוטי קלמי' (ברכות נ"א ע"ב) (pediculus),
ובתוספות (שבת י"ב ע"א) נחלקו ר' יוסף מאורליאנש ור"ת אם הכנה הוא הלבן (pediculus)
ופרעוש השחור (pulex) או להפך. ובמדרש 'ילקוט' י"ב מיני כנים הביא עליהם, הקטנה שבהם
כביצה של תרנגולת, והגדולה כשל אווז; אבל בתלמוד (סנהדרין ס"ז ע"ב) ויאמרו החרטומים
אל פרעה אצבע אלהים היא, אמר ר' אליעזר מכאן שאין השד יכול לברוא בריה פחותה
מכשעורה.

(יג) ותהי הכנם: שם המין, כמו הצפרדע, ומזה ראייה כי המ"ם בכנים איננה סימן הרבים, אלא
מן השורש כדעת אייכהארן, ואין ראייה מן 'ריקם' 'חנם' שהביא רמבמ"ן כי שם נוספה המ"ם
להורות על תואר הפעל, אך כאן הוא שם המין, ולא מצאנו שם המין בתוספת מ"ם.

כל עפר הארץ היה כנים: כך היה נראה לעם מעוצם ריבוי הכנים, והוא דרך הפלגה.

(יד) ולא יכלו: דעת רמב"ן ורמבמ"ן כי בדם ובצפרדעים יכלו, מפני שלא היה שם בריאה או
יצירה, אך מכת הכנים היתה יצירה חדשה כי אין טבע העפר להיות כנים. וכבר היה נ"ל לפרש
להוציא את הכנים להרחיקם מעליהם, והיה מתישב לפי זה מה שכתוב אחר זה 'ותהי הכנם
באדם ובבהמה', כי לא הועילו להסירם ולהוציאם, גם היה מתיישב יפה מאמר החרטומים
'אצבע אלהים היא', אלא שאין נראה שיהיה זה ענין מלת להוציא, וגם לפי זה לא היל"ל
ויעשו כן. והנכון כי ה' התעלל במצרים (כמו שהעיד למטה י' ב'), ואחד מן התעלולים אשר התעלל
בהם הוא זה שהתחיל באותות ומופתים שהיה מטבעם שיוכלו החרטומים לעשות דוגמתם
בצד מה, וכל זה כדי לחזק את לב פרעה, כדי שיקבלו הוא ועמו העונש הראוי להם. אמנם
לא רצה שימשך הענין כן עד סוף כדי שלא יתעו ישראל ויתנו דופי באותות משה, וע"כ אחר
שתי המכות הראשונות לא הניח עוד לחרטומים לעשות דוגמת מופתיו ונפלאותיו.

ותהי הכנם באדם ובבהמה: נ"ל פירושו שהיו באדם ובבהמה לבדם, כי לא יכלו החרטומים
להוציא הכנים בשאר מקומות שלא היו שם על ידי משה ואהרן, שאם היה זה עולה בדם היו
אומרים שהענין בתחבולה אנושית, ועכשיו הוכרחו לומר כי אצבע אלהים היא.

אֶצְבַּע אֱלֹהִים הוּא וַיַּחֲזֶק לִב־פָּרְעָה וְלֹא־שָׁמַע אֱלֹהִים
בְּאֲשֶׁר דִּבֶּר יְהוָה: ^{טז} וַיֹּאמֶר יְהוָה אֶל־מֹשֶׁה הֲשִׁבֶם בְּבִקְרָ
וְהִתִּיצַב לִפְנֵי פָרְעָה הַנֶּה יוֹצֵא הַמִּימָה וְאָמַרְתָּ אֵלָיו כֹּה
אָמַר יְהוָה שְׁלַח עָמִי וַיַּעֲבֹדֵנִי: ^{יז} כִּי אִם־אֵינְךָ מְשַׁלַּח אֶת־
עָמִי הֲנִי מְשַׁלֵּיחַ בָּךְ וּבַעֲבָדֶיךָ וּבַעֲמָךְ וּבִבְתִּיךָ אֶת־
הָעָרֶב וּמִלְּאוּ בְּתֵי מִצְרַיִם אֶת־הָעָרֶב וְגַם הָאָדָמָה אֲשֶׁר־

והיו משחיתים בהם. ויש טעם בדבר באגדה, בכל־מכה ומכה למד ז' ולמה ז'. בטכסיס מלחמות מלכים בא עליהם, כסדר מלכות — כשצרה על עיר, בתחלה מקלקל מעינותיה, ואחר כך תוקעין עליהם ומריעין בשופרות ליראם ולבהלם. וכן הצפרדעים מקרקרים והומים וכו', כדאיתא במדרש רבי תנחומא

רש"י שולט על בריה פחותה מכשעורה: (טז) **אצבע אלהים הוא**. מכה זו אינה על ידי כשפים, מאת המקום היא: **כאשר דבר ה'**. "ולא־ישמע אלכם פרעה" (שמות ז, ד): (יז) **משליח בך**. מגרה בך. וכן: "ושן־בהמת אשלח־בם" (דברים לב, כד) — לשון שסוי, אינטיצי"ר בלעז: **את־הערב**. כל־מיני חיות רעות ונחשים ועקרבים בערבוביא,

(טז) **אצבע אלהים הוא**: ראב"ע פירש מכה אלהית, כטעם 'יד ה' (למטה ט' ג'), וכן אנקלוס תרגם מחא מן קדם ה', ולפי זה לא הודו כי אלהי משה הוא שעשה זאת, אלא שהיא מכה מאת האלהים; ונ"ל כי אין אצבע כמו יד, כי מִפִּין ביד ואין מכין באצבע, אבל אצבע נאמר על הצווי, כמו 'שלח אצבע' (ישעיה נ"ח ט'), והנה אצבע אלהים ענינו צווי אלהי, רצון אלהי. והחרטומים הודו כי מעשה משה ואהרן היה בסיוע אלהי ובמאמרו, ולפיכך לא השתדלו עוד בלטיהם. ואין לומר שלא הודו ושלכן נתחזק לב פרעה, כי הנה למטה (ט' ז') 'וישלח פרעה והנה לא מת ממקנה ישראל עד אחד ויכבד את פרעה ולא שלח את העם', שעל כרחנו פירושו אעפ"י שראה הנס מ"מ הכביד את לבו, אף כאן אע"פ שהודו החרטומים הוא לא הודה, או עשה נגד מה שהיה מוכרח בלבו להודות, כדרך הכופרים.

(יז) **את הערב**: לדעת המפרשים ויוסף פלאויוס ענינו עירוב חיות רעות, וסיוע לזה מה שכתוב בתהלים (ע"ח מ"ה) 'ישלח בהם ערוב ויאכלם'; ורשב"ם פירש זאבי ערב שדרכם לטרוף בלילות. ובתרגום יוני ואחריו פילון זבובים כלביים (mosche canine), שנראה שהם ממין השרץ הנקרא Tafani. ועקילס ואחריו היירונימוס תרגמו עירוב של כל מיני זבובים, זבובים ממינים הרבה (ראו); והדעת הזאת האחרונה קרובה בעיני, כי לא יובן, איך תבאנה החיות בבתיים ולא יוכלו לסגור הפתחים בפניהם. ולפי זה מילת ותאכלם שבתהלים היא דרך הפלגה כמו שהיא ג"כ מליצת וצפרדע ותשחיתם, וכן אומרים אכלוהו כנים ופרעושים, וכיוצא.

הֵם עָלֶיהָ: יח וְהַפְּלִיתִי בַיּוֹם הַהוּא אֶת־אֶרֶץ גִּשְׁן אֲשֶׁר
 עָמְדָה עָלֶיהָ לְבִלְתִּי הֵיוֹת־שָׁם עָרָב לְמַעַן תִּדַּע כִּי אֲנִי
 יְהוָה בְּקֶרֶב הָאָרֶץ: שישי יט וְשִׁמְתִּי פֶדֶת בֵּין עַמִּי וּבֵין עַמָּךְ
 לְמַחֵר יִהְיֶה הָאֵת הַזֶּה: כ וַיַּעַשׂ יְהוָה כֵּן וַיָּבֹא עָרָב כָּבֵד
 בֵּיתָה פְּרָעָה וּבֵית עֲבָדָיו וּבְכָל־אֶרֶץ מִצְרַיִם תִּשְׁחַת
 הָאָרֶץ מִפְּנֵי הָעָרָב: כא וַיִּקְרָא פְּרָעָה אֶל־מֹשֶׁה וְלֹא־הָרָן
 וַיֹּאמֶר לָכֵן זָבָחוּ לֵאלֹהֵיכֶם בָּאָרֶץ: כב וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה לֹא
 נִכְזָן לַעֲשׂוֹת כֵּן כִּי תִוָּעֲבַת מִצְרַיִם נִזְבַּח לַיהוָה אֱלֹהֵינוּ

(פרשת בא סימן ד): (יח) והפליתי. והפרשתי, וכן "והפלה ה'" (שמות ט, ד), וכן "לא־נפלאה היא ממך" (דברים ל, יא) — לא מובדלת ומופרשת היא ממך: למען תדע כי אני ה' בקרב הארץ. אף־על־פי ששכינתי בשמים, גזרתי מתקימת בתחתונים: (יט) ושמי פדת. שיבדיל בין עמי ובין עמך: (כ) תשחת הארץ. נשחתה הארץ — "אתחבלת ארעא": (כא) זבחו לאלהיכם בארץ. במקומכם, ולא תלכו במדבר: (כב) תועבת מצרים. יראת מצרים, כמו (מלכים ב, כג, יג):

(יח) כי אני ה' בקרב הארץ: שאני הוא האל המשגיח בתחתונים ופועל הטובות והרעות, כמו 'הלא על כי אין אלהי בקרבי' (דברים ל"א י"ז), 'היש ה' בקרבנו אם אין' (שמות י"ז ז') ענין ההשגחה, והנה ההפלאה בין עם לעם עדות על ההשגחה.

(יט) ושמי פדת: לשון הבדלה, וכן ישועה והצלה וחלוץ ופורקן כולם ל' הפרשה והבדלה זה מזה (רשב"ם). ודעת רמב"ן ורמבמ"ן כי הפדות הזאת היא, שאף בארץ מצרים אם ימצאו החיות איש ישראל לא יזיקוהו; ולדעתי אינו אלא כלל שאחר הפרט.

(כ) ביתה פרעה ובית עבדיו ובכל ארץ מצרים: כאן ראוי אתנח, ואם לא כן, היה ראוי שיאמר בכל מצרים בלא וי"ו.

(כא) זבחו לאלהיכם בארץ: ולא תלכו אל המדבר (רש"י), ונראה מכאן רוע לבו של פרעה, שעד עכשו אפילו זה לא הניח להם, ולא נתן להם מנוחה מעבודתם.

(כב) כי תועבת מצרים נזבח: אמר ר' ישועה (הביאו ראב"ע) כי משה כתב כן לגנות ע"ז, אבל לפרעה אמר אלהי מצרים; ורש"י וראו' פירשו מה שזבחתו תועבה למצרים; ונ"ל כי תועבה כלשון קדש וחרם וכמו sacer ברומי ענינם דבר מופרש מליהנות בו ההדיוט והוא תועבה להדיוט מלהשתמש בו. ואחרי ימים ושנים מצאתי כי בלשון מצרי uab גם ethuab מורים טהרה וקדושה, וכן Suab וגם tubo ענינים purificare ונראה לי כי שרש תעב הוא מעיקרו

הַן נִזְבַּח אֶת־תּוֹעֵבַת מִצְרַיִם לְעֵינֵיהֶם וְלֹא יִסְקְלֻנוּ:
 כג. דֶּרֶךְ שְׁלֹשֶׁת יָמִים גָּלָךְ בַּמִּדְבָּר וְזִבְחָנוּ לַיהוָה אֱלֹהֵינוּ
 כָּאֲשֶׁר יֹאמַר אֱלֹהֵינוּ: כד. וַיֹּאמֶר פֶּרְעָה אֲנֹכִי אֲשַׁלַּח אֶתְכֶם
 וְזִבְחָתֶם לַיהוָה אֱלֹהֵיכֶם בַּמִּדְבָּר רַק הֲרַחֵק לֹא־תִרְחִיקוּ
 לָלֶכֶת הֶעָתִירוּ בָּעֵדִי: כה. וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה הִנֵּה אֲנֹכִי יוֹצֵא
 מִמִּצְרָיִם וְהֶעָתִירְתִּי אֶל־יְהוָה וְסָר הָעָרֹב מִפְּרֹעָה מִמִּצְרָיִם
 וּמִמִּצְרַיִם מִחַר רַק אֶל־יִסְּף פֶּרְעָה הָתַל לְבִלְתִּי שַׁלַּח אֶת־
 הָעָם לְזִבְחַ לַיהוָה: כו. וַיֵּצֵא מֹשֶׁה יַעֲקֹב מִמִּצְרָיִם וַיַּעֲתֵר אֶל־

אנו זובחים: ולא יסקלנו. בתמיהה: (כה) התל. כמו
 'להתל': (כו) ויעתר אליה'. נתאמץ בתפלה. וכן
 אם בא לומר "ויעתיר", היה יכול לומר, ומשמע
 'וירבה בתפלה'. וכשהוא אומר בלשון "ויפעל",

רש"י "ולמלכם תועבת בני-עמון". ואצל ישראל
 קורא אותה "תועבה". ועוד יש לומר בלשון
 אחר: "תועבת מצרים" — דבר שנאוי הוא
 למצרים, זביחה שאנו זובחים, שהרי יראתם

לשון מצרי וענינו טהרה וקדושה, והעברים השתמשו בו להורות על ההיפך, וכן הארמים אמרו
 סאב להורות על הטומאה, תחת כי suab היה מורה בלשון מצרי טהרה, ועיין דקדוקי סימן 258.

הן נזבח: כמו הנזבח, עיין למעלה ד' א'.

ולא יסקלנו: עדיין בימי Juvenaleis היו המצרים עושים מריבה אלו עם אלו בימי חגיהם,
 מפני שאלהיהם של בני עיר אחת לא היו אלהיהם של בני עיר אחרת, והיו נלחמים אלו עם
 אלו, וסוקלים אלו את אלו באבנים, וז"ל Inter finitimos vetus, atque (Satyra 15):
 antiqua simulas, Immortale odium et nunquam sanabile vulnus ardet adhuc...
 Numina vicinorum Odit uterque locus Sed tempore festo Alterius populi,
 capienda occasio cunctis Saxa inclinatis per humum quaesita lacertis incipiunt
 torquere ופלוטראך (de iside et osiride) כתב כי מלך ערום התקין שיהיו אלהי עיר ועיר
 שונים אלו מאלו, כדי שלא יוכלו אנשי מצרים להתחבר בקשר אמיץ ולמרוד בו; והזכיר כי
 בימיו אירע כי בני עיר אחת אכלו דג אחד שיהיה נעבד בעיר אחרת, ואנשי העיר האחרת
 אכלו הכלבים שהיו נעבדים בעיר האחת, ומזה נולדה מלחמה ביניהם, עד שבאו הרומיים
 ועשו שלום ביניהם (קלעריקוס).

(כה) וסר הערב: עיין למעלה פסוק ז'.

התל: עיין בראשית ל"א ז' וישעיה ל' י'.

יְהוָה: כז וַיַּעַשׂ יְהוָה כַּדְבָּר מִשֶּׁה וַיִּסַּר הָעָרֶב מִפְּרָעָה
 מִמֵּעַבְדָּיו וּמִמַּעֲמֹו לֹא נִשְׁאָר אֶחָד: כח וַיִּכְבֹּד פְּרָעָה אֶת־לְבָוֹ
 גַּם בַּפַּעַם הַזֹּאת וְלֹא שָׁלַח אֶת־הָעָם: ט וַיֹּאמֶר יְהוָה
 אֶל־מֹשֶׁה בֹּא אֶל־פְּרָעָה וְדַבַּרְתָּ אֵלָיו כֹּה־אָמַר יְהוָה
 אֱלֹהֵי הָעִבְרִים שְׁלַח אֶת־עַמִּי וַיַּעֲבֹדֵנִי: ב כִּי אִם־מָאֵן
 אַתָּה לְשַׁלַּח וְעוֹדֶךָ מַחֲזִיק בָּם: ג הִנֵּה יַד־יְהוָה הוֹיָה
 בְּמִקְנֶךָ אֲשֶׁר בַּשָּׂדֶה בַּסּוּסִים בַּחֲמֹרִים בַּגְּמֻלִים בַּבָּקָר
 וּבַצֹּאן דָּבָר כָּבֵד מְאֹד: ד וְהִפְלָה יְהוָה בֵּין מִקְנֶה יִשְׂרָאֵל
 וּבֵין מִקְנֶה מִצְרַיִם וְלֹא יָמוּת מִכָּל־לִבְנֵי יִשְׂרָאֵל דָּבָר:
 ה וַיֵּשֶׁם יְהוָה מוֹעֵד לֵאמֹר מָחָר יַעֲשֶׂה יְהוָה הַדָּבָר הַזֶּה

משמע 'וירבה להתפלל': (כז) ויסר הערב. ולא
 מתו כמו שמתו הצפרדעים, שאם מתו היה
 להם הנאה בעורות: (כח) גם בפעם הזאת.
 אף־על־פי שאמר (שמות ח, כד): "אנכי אשלח
 אתכם", לא קיים הבטחתו: (ב) מחזיק בם. אוחז

בם, כמו (דברים כה, יא): "והחזיקה במבשיו": רש"י
 (ג) הנה יד־ה' הויה. לשון "יהיה" "תהיה", כי
 כן יאמר בלשון נקבה: על שעבר – "היתה",
 ועל העתיד – "תהיה", ועל העומד – "הויה",
 כמו: "עושה" "רועה": (ד) והפלה. והבדיל:

(ג) הנה יד ה' הויה: במכת הדבר ובמכת בכורות שהיתה בהם נטילת נשמה, לא עשו משה ואהרן
 שום פעולה לסימן, לא הרמת המטה ולא דבר אחר, אך ייחסו המעשה אל ה' לבדו ('הנה יד
 ה' הויה'; 'כחצות הלילה אני יוצא בתוך מצרים' למטה י"א ד').
 הויה: בינוני משורש היה, ומצאנו 'הָנָה' (נחמיה ו' ו') ולא אמרו הָנָה, שלא יתחלף עם מה שהוא
 שם דבר, כמו 'הוה על הוה תבוא' (יחזקאל ז' כ"ו).

דָּבָר כָּבֵד מְאֹד: אייכהארן אומר כי רבוי השרצים (כנים וערוב) גרמו הדבר, כי ביצי השרצים
 מתפזרים באויר ונופלים עם הטל על צמח השדה, והבהמות באכלן את צמח ירק השדה חולות
 ומתות. והוא אומר ג"כ כי מקנה ישראל לא מת, מפני שישראל היו רועי צאן מימי קדם, והיו
 בקיאים בדרכי רפואת הבהמות, ואני לא אכחיש היות בזה חלק טבעי, אלא שנתלווה עמו חלק
 נסי ויוצא ממנהגו של עולם; והנה רבוי הכנים והערוב, ושלא נתפשט הערוב בארץ גשן, היה
 דרך נס, והוא עצמו אולי היה סבה שלא מת מקנה ישראל.

בָּאָרֶץ: וַיַּעַשׂ יְהוָה אֶת־הַדָּבָר הַזֶּה מִמִּחֲרַת וַיָּמָת כָּל
מִקְנֵה מִצְרַיִם וּמִמִּקְנֵה בְנֵי־יִשְׂרָאֵל לֹא־מָת אֶחָד:
וַיִּשְׁלַח פֶּרְעָה וְהָיָה לֹא־מָת מִמִּקְנֵה יִשְׂרָאֵל עַד־אֶחָד
וַיִּכְבֹּד לֵב פֶּרְעָה וּלֹא שִׁלַּח אֶת־הָעָם: ח וַיֹּאמֶר יְהוָה אֶל־
מֹשֶׁה וְאַל־אֲהַרֹן קָחוּ לָכֶם מִלֵּא חֲפִינֵיכֶם פִּיחַ כִּבְשָׁן
וְזָרְקוּ מֹשֶׁה הַשָּׁמַיְמָה לְעֵינֵי פֶּרְעָה: ט וְהָיָה לְאַבְקָה עַל
כָּל־אֶרֶץ מִצְרַיִם וְהָיָה עַל־הָאָדָם וְעַל־הַבְּהֵמָה לְשָׁחִין

הרבה: אחד – שהחזיק קומצו של משה מלא חפנים שלו ושל אהרן. ואחד – שהלך האבק על כל-ארץ מצרים: (ט) לשחין פרח אבעבעת. כתרגומו: "לשחין סגי אבעבעין", שעל ידו צומחין בהן בועות: שחין. לשון חמימות,

רש"י (ח) מלא חפנים. ילוני"ש בלעז: פיח כבשן. דבר הנפח מן הגחלים עמומים הנשרפים בכבשן. ובלעז אולבי"ש. "פיח", לשון הפחה, שהרוח מפיהן ומפריחן: וזרקו משה. כל-דבר הנזרק בכח, אינו נזרק אלא ביד אחת. הרי נסים

שד"ל (ח) פיח כבשן: רשב"ם פירש אפר דק שמתנפח ברוח, אך מפני שסמכו לכבשן נראה יותר שהוא המתנפח ועולה בעשן ונדבק בכבשן, והוא כמו שנהגו לתרגם fuligine. וזרקו משה השמימה: לא שזה יהיה סבה לשחין, אלא שצריך לעשות פעולה מה קודם הויית הנפלאות, למען יודע כי ברצון האל אשר שלח את הנביא העושה הפעולה ההיא, נהיה הנס; והוא כמו הרמת המטה והדבור אל הסלע וכיוצא באלה. ואולי בחר בסימן הזה בפרט, כדעת דון יצחק, כדי שיהיה לאות שכל אויר מצרים יפסד ויהיה חם ושוורף ומעלה שחין. וזרקו משה: מן השחין ואילך עשה הסימנים האלה (נטיית המטה וכיוצא) משה ולא אהרן. אולי לכבוד המכות האלה, שהיה בהן חולי ומיתה לבני אדם, או כריתת מזונותיהם. (ט) והיה לאבק: דרך משל והפלגה, כאלו הפיח ההוא יתהפך לאבק ויתפזר בכל ארץ מצרים, ובנפלו על האדם ועל הבהמה יתהפך לשחין וכו' (קלעריקוס וראז').

שחין: מין נגעים, כמו באיוב (ב' ז) 'בשחין רע מכף רגלו ועד קדקדו', ולדעת רש"י פירש גזרת המלה לשון חמימות, כמו בלשון משנה 'שנה שחונה'; ואפשר שנקראו הנגעים (ulcera) על שם החמימות; אך לא שיהיה ענין שחין inflamazione כדעת קלעריקוס ורמבמ"ן וראז' ויש"ר; והם חשבו כי כוונת הכתוב שהשחין שהוא החמימות הפריח אבעבעות, ואין הדבר כן, אלא (כמו שהשכיל להטעים בעל הטעמים) פרח הוא תואר לשחין, וכמו שמפורש אח"כ (פס' י) 'שחין אבעבעות פורח באדם ובבהמה'; ופירוש שחין פורח כמו 'צרעת פורחת'

פָּרַח אֲבַעְבַּעְתָּ בְּכָל־אֶרֶץ מִצְרַיִם: וַיִּקְחֻ אֶת־פִּי־
הַכִּבְשָׁן וַיַּעֲמְדוּ לִפְנֵי פִרְעֹה וַיִּזְרַק אֹתוֹ מֹשֶׁה הַשָּׁמַיְמָה
וַיְהִי שְׁחִין אֲבַעְבַּעְתָּ פָּרַח בָּאָדָם וּבַבְּהֵמָה: יא וְלֹא־יָכְלוּ
הַחֲרָטָמִים לַעֲמֹד לִפְנֵי מֹשֶׁה מִפְּנֵי הַשְּׁחִין כִּי־הָיָה הַשְּׁחִין
בַּחֲרָטָמָם וּבְכָל־מִצְרַיִם: יב וַיַּחֲזֹק יְהוָה אֶת־לֵב פִּרְעֹה
וְלֹא שָׁמַע אֱלֹהִים כְּאֲשֶׁר דִּבֶּר יְהוָה אֶל־מֹשֶׁה: יג וַיֹּאמֶר
יְהוָה אֶל־מֹשֶׁה הַשָּׁכֵם בַּבֶּקֶר וְהִתְיַצֵּב לִפְנֵי פִרְעֹה
וְאָמַרְתָּ אֵלָיו כֹּה־אָמַר יְהוָה אֱלֹהֵי הָעִבְרִים שְׁלַח אֶת־
עָמִי וַיַּעֲבֹדְנִי: יד כִּי | בַּפֶּעַם הַזֹּאת אֲנִי שֹׁלַח אֶת־כָּל־
מַגְפָּתִי אֶל־לִבְךָ וּבַעֲבָדֶיךָ וּבַעֲמָךְ בַּעֲבוּר תִּדְעֶה כִּי אֲנִי

(פסוק ג): "במקנך אשר בשדה". והירא את רש"י
דבר ה' הניס את מקנהו אל הבתים. וכן שנויה
במכילתא, אצל (שמות יד, ז): "ויקח שש־מאות
רכב בחור": (יד) את־כל־מגפתי. למדנו מכאן,
שמכת בכורות שקולה כנגד כל־המכות:

והרבה יש בלשון משנה (יומא נג ע"ב): "שנה
שחונה": (י) באדם ובהמה. ואם תאמר: מאין
היו להם הבהמות והלא כבר נאמר (פסוק ו):
"וימת כל מקנה מצרים"?! אלא, לא נגזרה
גזרה אלא על אותן שבשדות בלבד, שנאמר

(ויקרא י"ג מ"ב ונ"ז) שהיא צומחת בלא סבה חיצונית, או שהיא חוזרת וצומחת, וקשה להרפא. שד"ל
אבעבועות הוא פירוש לשחין, ושרשו בוע או נבע, שהן כמו מבוע, שיוצאה מהן ליחה.
ואייכהארן אמר שהן אבעבועות הדבר (vomicae pestilenciales) ושהן ענין טבעי המצוי
במצרים; ויפה השיב ראז' כי השחין הנזכר כאן לא היה ממית, שאם היה ממית לא היה משה
נמנע מלהזכירו; ועוד ראה ממה שאמר משה לפרעה (למטה פסוק ט"ו) 'כי עתה שלחתי את
ידי' וגו', משמע שלא שלח בהם ה' דבר.

(יא) ולא יכלו החרטמים לעמד לפני משה: נראה שהחרטומים, גם כשלא היו עושים שום
פעולה בלהטיהם, כמו בדבר ובערוב, היו תמיד לפני משה כשהיה מדבר עם פרעה כדי לבדוק
דבריו ומעשיו ולהטיל בהן ספק, ועתה בשחין לא יכלו לעמוד כי נגעה המכה בגופם (תלמידי
יק' הכהן) (דון יצחק).

(יד) את כל מגפתי: הוא הברד, ולהיותו משחית התבואה ומביא הרעב, הוא קשה מכל המכות

כִּמְנִי בְּכָל־הָאָרֶץ: טו כִּי עָתָה שְׁלַחְתִּי אֶת־יְדִי וְאֶךְ אוֹתָךְ
וְאֶת־עַמְּךָ בַּדָּבָר וּתִפְתָּח מִן־הָאָרֶץ: טז וְאוֹלָם בָּעֵבֹר
זֹאת הֶעֱמַדְתִּיךָ בָּעֵבֹר הִרְאֵתָךְ אֶת־כַּחַי וּלְמַעַן סִפֵּר
שְׁמִי בְּכָל־הָאָרֶץ: שביעי יז עוֹדָךְ מִסְתּוֹלָל בְּעַמִּי לְבַלְתִּי
שְׁלָחַם: יח הִנְנִי מִמְטִיר כָּעֵת מָחָר בָּרָד כָּבֵד מְאֹד אֲשֶׁר
לֹא־הָיָה כִּמְהוּ בַּמִּצְרַיִם לְמִן־הַיּוֹם הַזֶּה וְעַד־עָתָה:

לדבר בלשון "מתפעל" – נותן התיי"ו של שמוש באמצע אותיות של עיקר, כגון זו, וכגון: "ויסתכל החגב" (קהלת יב, ה) – מגזרת סבל. "כי" תשתתר עלינו" (במדבר טז, יג) – מגזרת שר ונגיד. וכן "מסתכל הוית" (דניאל ז, ח): (יח) **כעת מחור**. כעת הזאת למחר, שרט לו שריטה בכתל – למחר כשתגיע חמה לכאן, ירד הברד: **הוסדה**. שנתיסדה. וכלתבה שתחלת יסודה יו"ד, כגון "יסד" "ילד" "ידע" "יסר", כשהיא מתפעלת –

רש"י (טו-טז) **כי עתה שלחתי את־ידי וגו'.** כי אילו רציני, כשהיתה ידי במקנך שהכיתים בדבר, שלחתי והכיתי אותך ואת עמך עם הבהמות, ותכחד מן הארץ. אבל "בעבור זאת העמדתך" וגו': (יז) **עורך מסתולל בעמי**. כתרגומו: "כבישת בה בעמי", והוא מגזרת "מסלה" (ישעיה יא, טז), דמתרגמינן: "ארח כבישא", ובלעז קלקי"ר. וכבר פרשתי בסוף "ויהי מקץ" (בראשית מד, טז): כלתבה שתחלת יסודה סמ"ך והיא באה

שד"ל וכלן נכללות בו; וזאת כוונת רש"י שמכת בצורת שקולה כנגד, וכן הוא הנוסח בדפוס לסבונא ובהרבה ספרים כ"י, לא מכת בכורות, שאין לה ענין כאן, ועיין רא"ם.

אל לבך: לא אמר כך כמו שאמר 'ובעבדיך ובעמך', כי מכת בצורת איננה נרגשת למלך, כי לא יחסר לחמו, אבל היא נוגעת אל לבו, כי יצר לו בצרת עמו (תלמידי מהר"ם עהרענרייך).

(טו) **כי עתה שלחתי:** מן הראוי היה שאעשה כן, על דרך 'דבר ידברו בראשונה לאמר שאול ישאלו באבל' (ש"ב כ' י"ח), 'אכול תאכלו אותה בקדש' (ויקרא י' י"ח), ועיין פירושי בישעיה ב' ט' ויחזקאל כ' כ"ה.

(יז) **מסתולל:** מתרומם ומתגאה, לשון 'סלו לרוכב בערבות' (תהלים ס"ח ה'), 'סלסלה ותרוממך' (משלי ד' ח'), וכן מסלה (רד"ק שרש סלל) שמגביהים הדרכים כדי לישָׁרם (לא על שם שמרימים מהם האבנים והמכשולות כדעת רד"ק), אלא שעדיין יקשה שהיה ראוי לומר מסתולל על עמי, לא בעמי; לפיכך נ"ל כי המלה הזאת כוללת ג"כ ענין אחר הנמשך מן הגאווה והוא הזדון ורוע המעללים והקושי עם השפלים (tyrannus), וכתרגום אנקלוס את כביש ליה לעמי. והמקרא הזה הוא בלשון תנאי, אם 'עורך מסתולל', או כאדם האומר א"כ עדיין עומד אתה בדעתך?

(יח) **הוסדה:** נאמר ה' הזה בתחלת יישוב ארץ מצרים, כי היאור שוטף אותה בכל שנה, ולא היתה ראויה ליישוב עד שיסדוה במלאכות מיוחדות לכך; וכיוצא בזה בארץ כשדים שהיתה

יִטְעָהָ שְׁלַח הָעַז אֶת־מִקְנֶהָ וְאֶת כָּל־אֲשֶׁר לָהּ בַּשָּׂדֶה כָּל־הָאָדָם וְהַבְּהֵמָה אֲשֶׁר־יִמְצָא בַּשָּׂדֶה וְלֹא יֵאָסֶף

תבא הוי"ו במקום היו"ד, כמו "הוסדה" (שמות ט, יח), "הולדה" (הושע ב, ה), "וידוע" (אסתר ב, כב), "וילד ליוסף" (בראשית מו, כ), "בדברים לא־יוסר עבד" (משלי כט, יט): (יט) **שלח העז**. כתרגומו: רש"י "שלח כנש". וכן "ישבי הגבים העיזו" (ישעיה י, לא), "העזו בני בנימן" (ירמיה ו, א): **ולא יאסף**

מכוסה במי פרת נאמר עליה 'אשור יסדה' (ישעיה כ"ג י"ג) ועיין שם פירוש; וכיוצא בזה עיר ויניציאה על ימים יסדוה ועד היום הדרכים אשר על שפת המים נקראים בעיר ההיא fundamenta שענינו יסודות.

הוסדה: עכשו אינו אלא בנין התפעל רפה, כמו 'התפקדו' (שופטים כ' ט"ו) ואם היה מקור (ואז היתה הה"א ראויה למפיק) היל"ל למן יום, לא 'למן היום'; עכשו צריך שיהיה זמן עבר. והנה בהיותו זמן עבר, אם היה בנין נפעל היה משפטו נוסדה, ואם התפעל התיסדה, והסמ"ך דגושה, ואם הפעל הוסדה; עכשיו אינו אלא בנין הנפעל והוא אביו של בנין נפעל ובנו של אתפעל, אשר ממנו במקרא 'התפקדו' (שופטים כ' ט"ו) בנין התפעל רפה, כמו 'התפקדו' (שופטים כ' ט"ו). והנה אין ספק כי בעלי המסרת טעו במה שמנו מלה זו בכלל י"ח מלין דלא מפיקין ה"א בסוף תיבותא, לומר שראויות למפיק ואין בהן מפיק; ומ"מ הנה זו ראיה על נקיון כפיהם, שלא שלחו ידם להגיה מסברה ולהוסיף המפיק שלדעתם היה ראוי להיות בתבות הללו.

(יט) **העז:** אסיפה למקום נשמר, וכן 'יושבים הגבים העיזו' (ישעיה י' ל"א), 'העיזו בני בנימן' (ירמיה ו' א'). והנה דבר זר הוא שיתן עצה לפרעה איך ינצל מן המכה, ואם היו כל המצרים יראים את דבר ה' היו כולם ניצולים, והשיב הרמב"ן כי עיקר המכה היה להשחית יבול האדמה, ולא להמית האדם והבהמה, על כן יורה חטאים בדרך להצילם מן הברד. ותלמידו יוסף ירא משיב כי לא היה אפשר שתתפשט האזהרה הזאת בכל ארץ מצרים, מאחר שהברד היה עתיד לבוא ביום המחרת, ובאמת נראה שלא נודעה האזהרה אלא לעבדי פרעה שהיו אצלו ושמעו דברי משה, כי כן כתוב (למטה פס' כ') 'הירא את דבר ה' מעבדי פרעו הניס' וגו', אך שאר המצרים לא ידעו מזה מאומה; א"כ תשובת הרמב"ן בלתי מספקת, וגם דברי רנה"ו (בחכמת שלמה דף ק"ו), המובאים בפירוש יש"ר אינם מספיקים, מאחר שלא היתה האזהרה ידועה לרוב המצרים. ודון יצחק כתב כי הפסוק הזה איננו דברי ה', אבל משה כדי להחניף את הרשעים נתן לפרעה העצה הזאת כאדם האוהב אותו. ואני אומר שאין כאן שום אזהרה או עצה, כי כשאמר להם (למעלה י"ח) 'הנני ממטיר כעת מחר ברד כבד מאוד אשר לא היה כמוהו', אין ספק כי עבדי פרעה השומעים דבריו, אם היו מאמינים שיש ממש בדברי משה היו ממהרים להניס את מקניהם ואת עבדיהם הביתה בלי שיוזיזם משה על זה, וה' שידע כי קצת מעבדי פרעה היו מאמינים במשה (והם אותם שאמרו אח"כ [י' ז'] 'הטרם תדע כי אבדה מצרים') הקדים ואמר לפרעה הרשות בידך להנצל במקצת מן המכה הזאת, כי לכך

הַבִּיטָה וַיֵּרֶד עֲלֵהֶם הַבָּרָד וּמָתוּ: כ הִירָא אֶת־דְּבַר יְהוָה
 מֵעֲבָדֵי פֶרְעָה הַנִּיס אֶת־עַבְדּוֹ וְאֶת־מִקְנֵהוּ אֶל־הַבָּתִּים:
 כא וְאִשֶּׁר לֹא־שָׁם לְבֹו אֶל־דְּבַר יְהוָה וַיַּעֲזֹב אֶת־עַבְדּוֹ
 וְאֶת־מִקְנֵהוּ בַשָּׂדֶה: כב וַיֹּאמֶר יְהוָה אֶל־מֹשֶׁה נָטָה אֶת־
 יָדְךָ עַל־הַשָּׁמַיִם וְיִהְיֶה בָרָד בְּכָל־אֶרֶץ מִצְרַיִם עַל־הָאָדָם
 וְעַל־הַבְּהֵמָה וְעַל כָּל־עֹשֵׁב הַשָּׂדֶה בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם: כג וַיִּט
 מֹשֶׁה אֶת־מַטְּהוֹ עַל־הַשָּׁמַיִם וַיְהוֶה נָתַן קֶלֶת וּבָרָד
 וַתִּהְלֹךְ־אֵשׁ אֶרֶצָה וַיִּמָּטֵר יְהוָה בָּרָד עַל־אֶרֶץ מִצְרַיִם:
 כד וַיִּהְיֶה בָרָד וְאֵשׁ מִתְלַקַּחַת בְּתוֹךְ הַבָּרָד כִּבְד מֵאֵד אֲשֶׁר
 לֹא־הָיָה כָמֹהוּ בְּכָל־אֶרֶץ מִצְרַיִם מֵאֵז הִיתָה לְגֹוִי: כה וַיֵּד

רש"י

הביתה. לשון הכנסה הוא: (כ) הניס. הברית, לשון "ויניס משה" (שמות ד, ג): (כב) על־השמים. לצד השמים. ומדרש אגדה (עיין תנחומא וארא סימן טו): הגביהו הקדוש ברוך־הוא למשה למעלה מן השמים: (כד) מתלקחת בתוך הברד. נס בתוך נס — האש והברד מעורבין, והברד

שד"ל

אני אומר אליך שתהיה המכה מחר ולא היום ואמנם לכך גזר ה' שתהיה המכה מחר ולא היום, כדי שיהיה הפרש בין הירא את דבר ה' והבלתי ירא, למען יתרשם בלב ישראל הפרש הזה, וגם המצרים כשיספרו המאורעות שהיו בשנה ההיא יזכירו כי הירא את דבר ה', מקנהו ואנשיו ניצולו מן הברד.

(כב) נטה את ידך: במטך (ראב"ע).

(כג) ותהלך אש ארצה: ברקים וחצי שדי (fulmina), וניקוד תהלך זר, וכמהו 'ולשונם תהלך בארץ' (תהלים ע"ג ט'), ומשפטו תִּהְלֹךְ או תִּהְלֹךְ, או תִּהְלֹךְ או תִּלְךְ.

(כד) ואש מתלקחת: וכן ביחזקאל (א' ד') 'ענן גדול ואש מתלקחת', ופירש רנ"הו לשון אחיזה, שהיא נאחזת בעצמה ואינה צריכה להאחז בדבר אחר, כמו אש שלנו, והוא נכון. והוא מפרש נגד הטעמים ואש מתלקחת בתוך הברד, בתוך הברד היה אש מתלקחת, ואפשר ג"כ לפרש על פי הטעמים ואש היתה דולקת מאליה בתוך הברד. ועיין פליניוס (Lib. II. Cap. 49). וסענעקא (Nat. quaest. Lib. 5. cap. 13) (קלעריקוס).

מאז היתה לגוי: עיין בה"ע תקפ"ז ע' 174.

הַבֶּרֶד בְּכָל־אֶרֶץ מִצְרַיִם אֶת כָּל־אֲשֶׁר בַּשָּׂדֶה מֵאָדָם
וְעַד־בְּהֵמָה וְאֵת כָּל־עֹשֵׁב הַשָּׂדֶה הִכָּה הַבֶּרֶד וְאֶת־כָּל־
עֵץ הַשָּׂדֶה שָׁבַר: כו רַק בְּאֶרֶץ גִּשְׁן אֲשֶׁר־שָׁם בְּנֵי יִשְׂרָאֵל
לֹא הָיָה בֶרֶד: כז וַיִּשְׁלַח פֶּרְעָה וַיִּקְרָא לְמֹשֶׁה וּלְאַהֲרֹן
וַיֹּאמֶר אֲלֵהֶם חֲטָאתִי הַפַּעַם יְהוָה הַצִּדִּיק וְאֲנִי וְעַמִּי
הָרָשָׁעִים: כח הֶעֱתִירוּ אֶל־יְהוָה וְרַב מִהֵיטָק לָתֵת אֲלֵהֶם
וּבֶרֶד וְאֲשַׁלְּחָה אֶתְכֶם וְלֹא תִסָּפֹן לַעֲמֹד: כט וַיֹּאמֶר
אֵלָיו מֹשֶׁה כִּצְאָתִי אֶת־הָעִיר אֶפְרַיִם אֶת־כַּפֵּי אֶל־יְהוָה
הַקְלֹוֹת יַחְדָּלוֹן וְהַבֶּרֶד לֹא יִהְיֶה־עוֹד לְמַעַן תִּדַּע כִּי
לִיְהוָה הָאָרֶץ: לו וְאַתָּה וְעַבְדֶּיךָ יִדְעֵתִי כִּי טָרָם תִּירָאוֹן

מים הוא. ולעשות רצון קונם, עשו שלום ביניהם: (כח) ורב. די לו במה־שהוריד כבר: (כט) ויאמר אליו משה כיצאתי את־העיר אפרים את־כפי אל־יהוה הקלוֹת יחדלוֹן והברד לא יהיה־עוד לַמַּעַן תִּדַּע כִּי לַיהוָה הָאָרֶץ: (ל) ואתָּה ועבדיך ידעתי כי טרם תִּירָאוֹן

העיר לא התפלל, לפי שהיתה מלאה גלולים: רש"י (ל) טרם תִּירָאוֹן. עדין לא תִּירָאוֹן. וכן כל "טרם" שבמקרא "עדין לא" הוא, ואינו לשון "קדם".

(כז) חטאתי הפעם: לא חטא בפעם הזאת יותר משאר פעמים, אלא פירוש הפעם כמו 'זאת הפעם עצם מעצמי' (בראשית ב' כ"ג), והטעם לסוף רואה אני שחטאתי.

ואני ועמי הרשעים: גם העם חטאו, כי פרעה מתחלה נתייעץ עמהם, ואמר אל עמו 'הנה עם בני ישראל' וכו' (למעלה א' ט') ואם לא היו רשעים היו משתדלים להסיר חמתו מהשחית, והם לא אמרו לו דבר, אך מיד הסכימו עמו 'וישימו' (לא וישם פרעה) 'עליו שרי מסיים' וכו' (למעלה א' י"א). והנה ראינו כי המילדות עם כל חולשתו לא עשו מה שצוה אותן פרעה והוא לא ענש אותן וק"ו העם כלו היה יכול לבטל גזרותיו או למתק אותן.

(כח) ורב: פעל עבר מהופך לעתיד, והכוונה ויהיה די, כלומר ישובות.

(כט) כצאתי את העיר: אולי לא היה הברד בעיר אלא בשדה, ולפיכך יכלו שליחי פרעה ללכת לקרוא למשה ולאהרן, על כן אמר כצאתי את העיר (יצחק פארדו), כי כן היה דרכם להסתכל בדבר אשר עליו יתפללו, על דרך 'ויעתר יצחק לה' לנכח אשתו' (בראשית כ"ה כ"א).

(ל) כי טרם תִּירָאוֹן: עדיין לא תִּירָאוֹן, עיין רש"י. והראב"ע הביא דברי רש"י בסלוף ממה שהם, וסתר אותם בהבל, ופירש כי טרם אפרוש את כפי תִּירָאוֹן מפני ה' ולא כשתסור

מִפְּנֵי יְהוָה אֱלֹהִים: לֹא יִהְיֶה הַשְׁעָרָה וְהַשְׁעָרָה נִכְתָּה בִּי
הַשְׁעָרָה אֲבִיב וְהַפְּשֻׁתָּה גִבְעֹל: לֹב וְהַחֲטָה וְהַכְּסָמָת לֹא
נָכוּ בִּי אֲפִילַת הֵנָּה: מִפְּטִיר לֹג וַיֵּצֵא מֹשֶׁה מֵעַם פְּרָעָה אֶת־
הָעִיר וַיִּפְרֹשׁ בְּפִיו אֶל־יְהוָה וַיַּחְדְּלוּ הַקְּלוֹת וְהַבָּרָד וּמָטָר
לֹא־נָתַד אֶרְצָה: לֹד וַיֵּרָא פְּרָעָה כִּי־חָדַל הַמָּטָר וְהַבָּרָד
וְהַקְּלוֹת וַיִּסֹּף לַחֲטָא וַיַּכְבֵּד לְבֹו הוּא וַעֲבָדָיו: לֹה וַיַּחֲזֹק לֹב

עמדה באביה, לשון "באבי הנחל" (שיר השירים ו, יא): (לב) כי אפילת הנה. מאוחרות, ועדין היו רכות ויכולות לעמד בפני קשה. ואף-על-פי שנאמר (שמות ט, כה): "ואת כל-עשב השדה הכה הברד", יש לפרש פשוטו של מקרא, בעשבים העומדים בקלחם, הראויים ללקות בברד. ובמדרש רבי תנחומא (וארא סימן טז) יש מרבותינו שנחלקו על זאת, ודרשו: "כי אפילת" — פלאי פלאות נעשו להם שלא לקו: (לג) לא־נתך. לא הגיע. ואף אותן שהיו באויר, לא הגיעו לארץ, ודומה לו: "ותתך עלינו האלה והשבעה" דעזרא (דניאל ט, יא) — ותגיע עלינו. ומנחם בן־סרוק חברו בחלק "כהתוך כסף" (יחזקאל כב,

רש"י כמו: "טרם ישכבו" (בראשית יט, ד) — "עד לא שכיבו". "טרם יצמח" (בראשית ב, ה) — "עד לא צמח". אף זה כן הוא — ידעתי כי עדין אינכם יראים, ומשתהיה הרוחה תעמדו בקלקולכם: (לא) והפשתה והשערה נכתה. נשברה, לשון "פרעה נכה" (מלכים ב, כג, כט), "נכאים" (ישעיה טז, ז). וכן "לא נכו". ולא יתכן לפרשו לשון הכאה, שאין נוי' במקום ה"א לפרש "נכתה" כמו "הכתה", "נכו" כמו "הכו", אלא הנוי' שרש בתבה, והרי הוא מגזרת "ושפו עצמתיו" (איוב ל, כא): כי השערה אביב. כבר בכרה ועומדת בקשיה, ונשתברו ונפלו. וכן הפשתה, גדלה כבר והוקשה לעמוד בגבעוליה: השעורה אביב.

שד"ל המכה כי אז תשובו למרוד, וגעז' הסכים עם רש"י. ואולי טעות סופר הוא, כי אמנם בשיטה האחרת, (באור קצר לספר שמות), יחס הפירוש הזה לא לרש"י, כי אם לר' יהודה המדקדק הספרדי.

(לא) גבעול: מלשון גביע, והוא הנקרא בפרחים calyx, כן דעת געז', והביא ראייה מר' עובדיה מברטנורא שפירש (פרה פ"א משנה ז') גבעולים שלא גמלו, כל זמן שהפרח מונח בתוך כיסו קודם שיפתה, וכן דעת ר' פרחון (גבעול פרח שלא הוציא הנץ שלו), וכן דעת ר' יונה, ור' יהודה בן קריש בספריהם הערביים כ"י.

(לג) לא נתך: ענין יציקה וירידת המשקה (והוא כמו נסך) כמו 'עד נתך מים עליהם' (ש"ב כ"א י'). ואולי בחר לשון זה ולא אמר לא ירד כי בכלות הברד הנה בנוהג שבעולם הברד נמש ונתך למים, וכאן היה הנס שפתאום חדל הברד, ולא התהווה ממנו מטר (ר' יק' הכהן תלמידו).

פְּרָעָה וְלֹא שִׁלַּח אֶת־בְּנֵי יִשְׂרָאֵל כְּאֲשֶׁר דִּבֶּר יְהוָה בְּיַד־ מֹשֶׁה:

(כב) לשון יציאת מתכת. ורואה אני את דבריו "לצקת" (שמות לח, כז) — "לאתכא". אף זה: "לא־ רש"י
כתרגומו: "ויצק" (מלכים א כב, לה) — "ואתיך". נתן לארץ" — לא הוצק לארץ:

(לד) **כי חדל המטר:** אין הכוונה למטר שאחר הברד, אלא על המטר שהיה עם הברד, שעם הברד שד"ל
היה ג"כ קצת גשם, אע"פ שלא נאמר בכתוב (יקש"ה תלמיד) והכוונה לא ירד אפילו מעט כי
אמנם עם הברד היה ג"כ מטר, כמו שהוא אומר אחר זה כי חדל המטר.

פרשת בא

י וַיֹּאמֶר יְהוָה אֶל־מֹשֶׁה בֹּא אֶל־פְּרָעָה כִּי־אֲנִי הִכְבַּדְתִּי
אֶת־לְבֹבוֹ וְאֶת־לֵב עֲבָדָיו לְמַעַן שְׂתִי אֶתְתִּי אֵלָה בְּקִרְבּוֹ:
ב וּלְמַעַן תִּסְפֹּר בְּאָזְנִי בִגְדֶךָ וּבֶן־בִּנְךָ אֶת אֲשֶׁר הִתְעַלְלָתִי
בְּמִצְרַיִם וְאֶת־אֶתְתִּי אֲשֶׁר־שָׂמְתִי בָם וַיִּדְעָתֶם כִּי־אֲנִי
יְהוָה: ג וַיָּבֹא מֹשֶׁה וְאַהֲרֹן אֶל־פְּרָעָה וַיֹּאמְרוּ אֵלָיו כֹּה־
אָמַר יְהוָה אֱלֹהֵי הָעִבְרִיִּים עַד־מָתִי מֵאֲנֶתָ לַעֲנֹת מִפְּנֵי
שְׁלַח עַמִּי וַיַּעֲבֹדְנִי: ד כִּי אִם־מָאֵן אַתָּה לְשַׁלַּח אֶת־עַמִּי

ואינו לשון פועל ומעללים, שאם כן, היה לו לכתוב 'עוללת', כמו: 'ועולל למו כאשר עוללת לי' (איכה א, כב), "אשר עולל לי" (שם, יב): (ג) לענות. כתרגומו: "לאתכנעא", והוא מגזרת "עני" — מאנת להיות עני ושפל מפני:

(א) ויאמר ה' אל־משה בא אל־פרעה. והתרה בו: שתי, שימי, שאשית אני: (ב) ולמען תספור. להודיע לדורות: התעללתי. שחקתי, כמו: "כי התעללת בי" (במדבר כב, כט), "הלוא כאשר התעלל בהם" (שמואל א' ו, ו) האמור במצרים.

(א) בא אל פרעה: כי עוד במכות אחרות אני רוצה להכות את מצרים, כי בעבור זה הכבדתי את לבו. שד"ל

(ב) התעללתי במצרים: כמו 'כי התעללת בי' (במדבר כ"ב כ"ט), 'ויתעללו בה כל הלילה' (שופטים י"ט כ"ה), 'הלא כאשר התעלל בהם' (ש"א ו' ו') 'ודקרוני והתעללו בי' (שם ל"א ד'), 'והתעללו בי' (ד"ה א' י' ד'), 'פן יתנו אותי בידם והתעללו בי' (ירמיה ל"ח י"ט), כל אלה עם ביי"ת אחריהם כמו זה, וכלם ענינם היזק מחובר לבזיון; רק לשון התעולל מצאנוהו בלא ב' אחריו וענינו פעולה, 'להתעולל עלילות ברשע' (תהלים קמ"א ד'); ונ"ל כי התעלל בפלוני עיקר הוראתו פעל כחפצו בפלוני, כלומר לדעתו של פלוני (כמו שהוא פעמים הרבה הוראת הבי"ת), וההתפעל מורה על זה, כמו התהלך הלך לכאן ולכאן כפי חפצו, לא מְהֻלָּךְ אחד קבוע, ותרגום התעלל בפלוני בלעז malmenare.

(ג) לַעֲנֹת: כמו לְהַעֲנֹת, נפעל, וענינו להכנע, לשון ענוי וענוה, וכמו 'נגש והוא נענה' (ישעיה נ"א ז') עיין שם פירושי; ואולי ג"כ הקריאה לַעֲנֹת בבנין הקל, כמו 'אני עניתי מאד' (תהלים קט"ז י'), 'ומהמונם לא יענה' (ישעיה ל"א ד').

(ד) ארבה: מכה זו אינה מצויה במצרים אלא לעתים רחוקות. ואייכהארן אמר כי להיות שהארבה נוסע בסדר כאנשי צבא, החלוץ לפניו והמאסף אחריו, משה ראה החלוץ והבין

הִנְנִי מֵבִיא מִחַר אֲרֶבָה בְּגִבְלֶךָ: ה וְכִסָּה אֶת־עֵין הָאָרֶץ
 וְלֹא יוּכַל לִרְאֹת אֶת־הָאָרֶץ וְאָכַל | אֶת־יֵתֶר הַפִּלְטָה
 הַנִּשְׁאַרְת לָכֶם מִן־הַבָּרָד וְאָכַל אֶת־כָּל־הָעֵץ הַצֹּמַח לָכֶם
 מִן־הַשָּׂדֶה: ו וּמִלֹּאֵו בְּתִיף וּבְתִי כָל־עֶבְדֶּיךָ וּבְתִי כָל־
 מִצְרַיִם אֲשֶׁר לֹא־רָאוּ אֲבֹתֶיךָ וְאֲבוֹת אֲבֹתֶיךָ מִיּוֹם הַיּוֹתֵם
 עַל־הָאֲדָמָה עַד הַיּוֹם הַזֶּה וַיִּפֹּן וַיֵּצֵא מֵעַם פְּרָעָה:
 ז וַיֹּאמְרוּ עֲבָדֵי פְרָעָה אֵלָיו עַד־מָתַי יִהְיֶה זֶה לָנוּ לְמוֹקֵשׁ
 שְׁלַח אֶת־הָאֲנָשִׁים וַיַּעֲבֹדוּ אֶת־יְהוָה אֱלֹהֵיהֶם הַטֶּרֶם
 תִּדְעַ כִּי אֲבָדָה מִצְרַיִם: ח וַיּוֹשֵׁב אֶת־מֹשֶׁה וְאֶת־אַהֲרֹן
 אֶל־פְּרָעָה וַיֹּאמֶר אֲלֵהֶם לְכוּ עֲבֹדוּ אֶת־יְהוָה אֱלֹהֵיכֶם מִי
 וּמִי הַהֲלֹכִים: ט וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה בְּנַעֲרִינוּ וּבִזְקֻנֵּינוּ נִלְךָ בְּבָנֵינוּ
 וּבְבָנוֹתֵנוּ בְּצֹאנֵנוּ וּבְבִקְרָנוּ נִלְךָ כִּי חֲגִי־יְהוָה לָנוּ: י וַיֹּאמֶר
 אֲלֵהֶם יְהִי כֵן יְהוָה עִמָּכֶם כַּאֲשֶׁר אֲשַׁלַּח אֶתְכֶם וְאֶת־

רש"י ששלחו אחריהם והשיבום אל פרעה: (י) כאשר
 אשלח אתכם ואת־טפכם. אף כי אשלח גם
 את הצאן ואת הבקר, כאשר אמרתם: ראו כי
 רעה נגד פניכם. כתרגומו. ומדרש אגדה (ילקוט

(ה) את־עֵין הארץ. את מראה הארץ: ולא יוכל
 וגו'. הרואה לראות את הארץ. ולשון קצרה
 דבר: (ז) הטרם תדע. העוד לא ידעת כי אבדה
 מצרים: (ח) ויושב. הושבו על ידי שליח,

כי מחר יבא הארבה; ויפה השיב ראז' כי לא יתכן שמושה לבדו בכל מצרים ראה זה, ושאר
 המצרים לא ראו, שאם ראו היו מבינים שאין כאן מעשה נסים.

בגבלך: עיין למעלה ז' כ"ז.

(ה) יתר הפלטה: כל פלטה איננה אלא מעט.

(ח) ויושב את משה: עיין בה"ע תקפ"ז עמוד 178.

(י) כי רעה נגד פניכם: על דרך 'כי טוב נגד חסידך' (תהלים נ"ב י"א), כלומר ראו כי רעה תבוא

טַפְּכֶם רְאוּ כִּי רָעָה נִגַּד פְּנִיכֶם: יא לֹא כֵן לְכוּנָא הַגְּבָרִים
וְעַבְדּוּ אֶת־יְהוָה כִּי אַתָּה אַתָּם מִבְּקָשִׁים וַיִּגְרֹשׁ אֹתָם
מֵאֵת פָּנַי פֶּרְעָה: שני יב וַיֹּאמֶר יְהוָה אֶל־מֹשֶׁה נֹטֶה יָדְךָ
עַל־אֶרֶץ מִצְרַיִם בְּאֶרְצָהּ וַיַּעַל עַל־אֶרֶץ מִצְרַיִם וַיֹּאכַל
אֶת־כָּל־עֵשֶׂב הָאָרֶץ אֵת כָּל־אֲשֶׁר הַשָּׂאִיר הַבָּרָד: יג וַיֹּט
מֹשֶׁה אֶת־מִטְּהוֹ עַל־אֶרֶץ מִצְרַיִם וַיְהִי נֶהָג רוּחַ־קִּדִּים
בָּאֶרֶץ כָּל־הַיּוֹם הַהוּא וְכָל־הַלֵּילָה הַבֶּקֶר הָיָה וְרוּחַ
הַקִּדִּים נֹשָׂא אֶת־הָאֶרֶבָה: יד וַיַּעַל הָאֶרֶבָה עַל כָּל־אֶרֶץ

(ט): "היום גלותי את־חרפת מצרים מעליכם", שהיו אומרים לכם: דם אנו רואין עליכם במדבר: (יא) לא כן. כאשר אמרתם להוליך הטף עמכם, אלא "לכו־נא הגברים ועבדו את־ה'": כי אתה אתם מבקשים. אותה בקשתם עד הנה "נזבחה לאלהינו" ואין דרך הטף לזבח: ויגרש אתם. הרי זה לשון קצר, ולא פרש מי המגרש: (יב) בארבה. בשביל מכת הארבה: (יג) ורוח הקדים. רוח מזרחית נשא את הארבה. לפי שבא כנגדו, שמצרים בדרומית מערבית

רש"י שמות סי' לב רמז שצב) שמעתי: כוכב אחד יש ששמו "רעה", אמר להם פרעה: רואה אני באיצטגנינות שלי, אותו כוכב עולה לקראתכם במדבר, והוא סימן דם והריגה. וכשחטאו ישראל בעגל ובקש הקדוש ברוך־הוא להרגם, אמר משה בתפלתו (שמות לב, יב): "למה יאמרו מצרים לאמר ברעה הוציאם" זו היא שאמר להם: "ראו כי רעה נגד פניכם". מיד "וינחם ה' על הרעה", והפך את הדם לדם מילה, שכל יהושע אותם. וזהו שנאמר (יהושע ה,

עליכם, שאם תעמדו בדעתכם לבקש לילך כלכם, לא סוף דבר שלא אשלח אתכם, אלא שאעניש אתכם בחמה, כי אז אדע בבירור שהיתה כוונתכם לברוח ולהתל בי. וכן נראה דעת ראב"ע.

(יג) רוח קדים: אם היתה רוח מזרחית בא הארבה מארץ ערב, אמנם הארבה מצוי יותר בארץ כוש, ולפי זה היה צריך שיהיה הרוח רוח תימן; ודעת בושארט כתרגום אלכסנדר כי 'רוח קדים' זה היה רוח תימן; וראו' אומר כי אולי היתה רוח מזרחית דרומית, והביא סיוע ממזמור ע"ח כ"ו 'יסע קדים בשמים וינהג בעוזו תימן', שהרוח שהביא השלו נקרא 'קדים' וגם 'תימן', כי היה מזרחית דרומית. ואין לומר כי 'קדים' תאר לרוח עזה מאיזה צד שתבוא, כי למטה מפורש כי רוח ים היה הפך הרוח הזה, ולפיכך אין לדחוק ולומר שבא הארבה מארץ כוש, כי לא יבצר מה' להביאו מארץ ערב.

מִצָּרִים וַיָּנַח בְּכָל גְּבוּל מִצְרַיִם כְּבֹד מְאֹד לִפְנֵי לֹא־הָיָה
 בֶּן אַרְבֶּה כְּמָהוּ וְאַחֲרָיו לֹא יִהְיֶה־כֵּן: ^{טו} וַיִּכֶּס אֶת־עֵין כָּל־
 הָאָרֶץ וַתַּחֲשֹׁד הָאָרֶץ וַיֹּאכַל אֶת־כָּל־עֵשֶׂב הָאָרֶץ וְאֵת
 כָּל־פְּרִי הָעֵץ אֲשֶׁר הוֹתִיר הַבָּרָד וְלֹא־נֹתַר כָּל־יֵרֶק בָּעֵץ
 וּבַעֲשֹׁב הַשָּׂדֶה בְּכָל־אָרֶץ מִצְרַיִם: ^{טז} וַיִּמְהַר פְּרָעָה לִקְרֹא
 לְמֹשֶׁה וּלְאַהֲרֹן וַיֹּאמֶר חֲטָאתִי לַיהוָה אֱלֹהֵיכֶם וְלָכֶם:
 יִי וְעַתָּה שָׂא נָא חֲטָאתִי אֲדָהפֶעם וְהַעֲתִירוּ לַיהוָה
 אֱלֹהֵיכֶם וַיִּסַּר מִעָלַי רַק אֶת־הַמּוֹת הַזֶּה: ^{יח} וַיֵּצֵא מֵעַם
 פְּרָעָה וַיַּעֲתֵר אֶל־יְהוָה: ^{יט} וַיַּהֲפֹךְ יְהוָה רֻחַיִם חֲזָק מְאֹד
 וַיִּשָּׂא אֶת־הָאֲרֶבֶה וַיִּתְקַעְהוּ יָמָה סוּף לֹא נִשְׂאֵר אֲרֶבֶה
 אֶחָד בְּכָל גְּבוּל מִצְרַיִם: ^כ וַיַּחֲזֶק יְהוָה אֶת־לֵב פְּרָעָה וְלֹא

היתה, כמו שמפורש במקום אחר (עיין רש"י במדבר לד, ג): (יד) ואחריו לא יהיה־כן. ואותו שהיה בימי יואל, שנאמר (יואל ב, ב): "כמהו לא נהיה מן־העולם", למדנו, שהיה כבוד משל משה, כי אותו של יואל היה על ידי מינין הרבה, שהיו יחד: ארבה, ילק, חסיל, גזם. אבל של משה לא היה אלא של מין אחד, וכמהו לא היה ולא יהיה: (טז) כל־ירק. עלה ירוק. וירדור"א בלעז: (יט) רוח ים. רוח מערבי: ימה סוף. אומר

רש"י אני שים סוף היה מקצתו במערב, כנגד כל־רוח דרומית, וגם במזרח של ארץ ישראל, לפיכך, רוח ים תקעו לארבה בימה סוף, כנגדו. וכן מצינו לענין תחומין, שהוא פונה לצד מזרח, שנאמר (שמות כג, לא): "מים־סוף ועד־ים פלשתים" — ממזרח למערב, שים פלשתים במערב היה, שנאמר בפלשתים (צפניה ב, ה): "ישבי חבל הים גוי כרתים": לא נשאר ארבה אחד. אף המלוחים שמלחו מהם:

(יד) לפניו וכו' ואחריו וכו': דרך מליצה והפלגה, וכן ביואל ב' ב'; וכיוצא בזה במלכים ב' י"ח ה', וכ"ג כ"ה (קלער' וראו'); והיה אפשר לומר שהכוונה לא היה כמוהו במצרים (יח"ף), ואע"פ כן רחוק הוא שיחוש הכתוב לדבר כאן על העתיד ולהודיע שלא יהיה כמהו עוד לעולם, ועיין בפסוק שלפניו.

(טו) ותחשך הארץ: כיוצא בזה ראה Forskal במצרים בשנת 1761, וז"ל Dum agmine facto alte volabant, aer e longinquo fumi speciem monstrabat

שֶׁלַח אֶת־בְּנֵי יִשְׂרָאֵל: כֹּא וַיֹּאמֶר יְהוָה אֶל־מֹשֶׁה נִטֶּה יָדְךָ
עַל־הַשָּׁמַיִם וְיִהי חֹשֶׁךְ עַל־אֶרֶץ מִצְרַיִם וַיִּמַּשׁ חֹשֶׁךְ:
כב וַיֵּט מֹשֶׁה אֶת־יָדוֹ עַל־הַשָּׁמַיִם וַיִּהי חֹשֶׁךְ־אֲפֹלָה בְּכָל־
אֶרֶץ מִצְרַיִם שְׁלֹשֶׁת יָמִים: כג לֹא־רָאוּ אִישׁ אֶת־אָחִיו
וְלֹא־קָמוּ אִישׁ מִתַּחַתָּיו שְׁלֹשֶׁת יָמִים וְלִכְלֹב־בְּנֵי יִשְׂרָאֵל

(דברים כח, כט), שהיה כפול ומכפל ועב, עד שהיה
בו ממש: (כב) ויהי חשך־אפלה... שלשת ימים
וגו'. חשך של אופל, שלא ראו איש את אחיו
אותן שלשת ימים, ועוד שלשת ימים אחרים,
חשך מוכפל על זה, שלא קמו איש מתחתיו —
יושב אין יכול לעמוד, ועומד אין יכול לישב.
ולמה הביא עליהם חשך? שהיו בישראל באותו
הדור רשעים, ולא היו רוצים לצאת, ומתו
בשלשת ימי אפלה, כדי שלא יראו מצרים
במפלתם, ויאמרו: אף הן לוקין כמונו. ועוד,
שחפשו ישראל וראו את כליהם, וכשיצאו והיו
שואלין מהן, והיו אומרים: אין בידינו כלום!
אומר לו: אני ראיתי בביתך, ובמקום פלוני הוא:
שלשת ימים. שלוש של ימים. טירציינ"א בלעז,

רש"י (כא) וימש חשך. ויחשיך עליהם חשך, יותר
מחשכו של לילה, וחשך של לילה יאמיש
ויחשיך עוד: וימש. כמו 'ויאמש'. יש־לנו תבות
הרבה חסרות אל"ף, לפי שאין הברת האל"ף
נכרת כל־כך אין הכתוב מקפיד על חסרונה,
כגון: "ולא־יהל שם ערבי" (ישעיה יג, כ), כמו 'לא
יאהל' — לא יטה אהל. וכן "ותזרני חיל"
(שמואל־ב כב, מ), כמו 'ותאזרני'. ואנקלוס תרגם
לשון הסרה, כמו: "לא ימיש" — "בתר דיעדי
קבל ליליא", כשיגיע סמוך לאור היום. אבל אין
הדבור מישב על הוי"ו של "וימש", לפי שהוא
כתוב אחר "ויהי חשך". ומדרש אגדה (משנת ר"א
פרק יט, לפי גירסת "מדרש הגדול" עמ' קנט). ועיין
"פסיקתא זוטרותא" פותרו, לשון "ממשש בצהרים"

(כא) וימש חשך: יש שפירשו כמו וַיֹּאמֶשׁ, ואמש לשון לילה וחשך, ואין טעם לומר ויחשיך
חשך. ואחרים פירשו משרש ממש, והוא הנכון, אלא שאמרו שנעשה האויר עב עד שימששו
אותו. והנכון שהיא מליצה כמליצת 'ימששו חשך ולא אור' (איוב י"ב כ"ה) שטעמו ימששו
בחשך, אף כאן ויהי חשך עד שימששו בחשך כאשר ימשש העור, וכן בתרגום ירושלמי ויהון
ממשמשין בחשוכא (וכן מצאתי אח"כ לקלעריקוס). ואייכהארן יִחַס המכה הזאת לרוח חזק חם
ומזיק הנקרא בערבי samum ובטורקי samiel הנושב במצרים מפסח ועד עצרת באותם
חמשים יום הנקראים אצלם עדיין חֲמִשִּׁין, ואז בני אדם מוכרחים לישב בביתם ולא יצאו
החוצה; וכל זה איננו שוה לאייכהארן, כי אמנם אין מדרך הרוח ההוא שימשך ממנו חשך גמור
עד שלא יראה איש את אחיו בתוך ביתו. אמנם מצאנו שאירע במצרים לפעמים חשך גדול,
אבל היה תמיד בסבת רוח סערה וסופה גדולה, וכאן לא נזכר דבר מזה.

(כג) ולא קמו איש מתחתיו: לא יצאו מביתם, כמו 'שבו איש תחתיו אל יצא איש ממקומו
ביום השביעי' (למטה ט"ז כ"ט) (רשב"ם ראב"ע רמבמ"ן וראו').

שד"ל

היה אֹר בְּמוֹשְׁבֹתָם: ^{שלישי} כַּד וַיִּקְרָא פֶּרְעָה אֶל־מֹשֶׁה
וַיֹּאמֶר לְכוּ עֲבַדוּ אֶת־יְהוָה רַק צֹאנְכֶם וּבְקִרְכֶם יֵצֵג גַּם־
טַפְּכֶם יִלְךְ עִמָּכֶם: ^{כה} וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה גַם־אֶתָּה תֵּתֶן בְּיָדֵנוּ
זִבְחִים וְעֹלֹת וְעֲשִׂינוּ לַיהוָה אֱלֹהֵינוּ: ^{כו} וְגַם־מִקְלָנוּ יִלְךְ
עִמָּנוּ לֹא תִשָּׂא פֶרֶסָה בִּי מִמֶּנּוּ נִקַּח לְעֹבֵד אֶת־יְהוָה
אֱלֹהֵינוּ וְאֶנְחֵנוּ לֹא־נִדְעַ מַה־נַּעֲבֹד אֶת־יְהוָה עַד־בֹּאֵנוּ
שָׁמָּה: ^{כז} וַיַּחֲזֹק יְהוָה אֶת־לֵב פֶּרְעָה וְלֹא אָבָה לְשַׁלְּחָם:
^{כח} וַיֹּאמֶר־לוֹ פֶּרְעָה לֵךְ מֵעַלִּי הַשֹּׁמֵר לְךָ אֶל־תִּסְּףָה רְאוֹת
פָּנַי בִּי בְיוֹם רְאִיתְךָ פָּנַי תָּמוּת: ^{כט} וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה כֵּן דְּבַרְתָּ
לֹא־אֶסְפָּה עוֹד רְאוֹת פָּנֶיךָ: ^א וַיֹּאמֶר יְהוָה אֶל־מֹשֶׁה
עוֹד נֵגַע אֶחָד אֲבִיא עַל־פֶּרְעָה וְעַל־מִצְרַיִם אַחֲרֵי־כֵן
יִשְׁלַח אֶתְכֶם מִזֶּה בְּשַׁלְחוֹ כָּלָה גֶרְשׁ יִגְרַשׁ אֶתְכֶם מִזֶּה:

וכן "שבעת ימים" בכל־מקום, שייטיינ"א של
ימים: (כד) יצג. יהא מוצג במקומו: (כה) גם־אתה
תתן. לא דיך שמקננו ילך עמנו, אלא גם משלך
תתן: (כו) פרסה. פרסת רגל, פלנט"א בלעז:
^{רש"י} לא־נדע מה־נעבד. כמה תכבד העבודה, שמא
ישאל ממנו יותר ממה־שיש בידו: (כט) כן
דברת. יפה דברת, ובזמנו דברת — אמת, שלא
אוסף עוד ראות פניך: (א) כלה. "גמירא". כליל,

ולכל ישראל היה אור במשבתם: בארץ מושבותם.
(כד) ויקרא פרעה: מקץ שלשת ימי החשך.
(כו) מה נעבד את ה': איזו עבודה, איזה מין עבודה יצוה אותנו, לא נדע מאיזה מין וכמה מכל
מין יצוה להקריב (ראב"ע). ומה שכתב רש"י שמא ישאל יותר ממה שיש בידו, הכוונה לא נוכל
לקחת עמנו קצת ממקננו ולהניח קצתו, שמא ישאל יותר ממה שלקחנו עמנו.
(א) ויאמר ה' אל משה: שלשה מקראות הללו הם כמאמר מוסגר, ומאמר 'כחצות הלילה'
(למטה ד') הוא המשך תשובת משה שאמר 'לא אוסף עוד ראות פניך' (למטה י' כ"ט), וטעם
'ויאמר ה' וכבר אמר, אמנם אין הכוונה כדעת ראב"ע וכבר אמר לו במדין, כי במדין לא

שד"ל

ולכל ישראל היה אור במשבתם: בארץ מושבותם.

(כד) ויקרא פרעה: מקץ שלשת ימי החשך.

(כו) מה נעבד את ה': איזו עבודה, איזה מין עבודה יצוה אותנו, לא נדע מאיזה מין וכמה מכל
מין יצוה להקריב (ראב"ע). ומה שכתב רש"י שמא ישאל יותר ממה שיש בידו, הכוונה לא נוכל
לקחת עמנו קצת ממקננו ולהניח קצתו, שמא ישאל יותר ממה שלקחנו עמנו.

(א) ויאמר ה' אל משה: שלשה מקראות הללו הם כמאמר מוסגר, ומאמר 'כחצות הלילה'
(למטה ד') הוא המשך תשובת משה שאמר 'לא אוסף עוד ראות פניך' (למטה י' כ"ט), וטעם
'ויאמר ה' וכבר אמר, אמנם אין הכוונה כדעת ראב"ע וכבר אמר לו במדין, כי במדין לא

ב דְּבַר־נָא בְּאֶזְנֵי הָעָם וַיִּשְׁאַלּוּ אִישׁ | מֵאֵת רֵעֵהוּ וְאִשָּׁה
מֵאֵת רֵעוּתָהּ כָּל־כֶּסֶף וְכָל־זָהָב: ג וַיִּתֶּן יְהוָה אֶת־
חֶן הָעָם בְּעֵינֵי מִצְרַיִם גַּם | הָאִישׁ מִשֶּׁה גָּדוֹל מְאֹד
בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם בְּעֵינֵי עַבְדֵי־פַרְעֹה וּבְעֵינֵי הָעָם: רביעי

רש"י כלכם ישלח: (ב) דבר־נא. אין "נא" אלא לשון בקשה – בבקשה ממך, הזהירם על כך, שלא
יאמר אותו צדיק – אברהם: "ועבדום וענו אותם" – קיים בהם, "ואחרי כן יצאו ברכוש

שד"ל יתכן שיאמר לו עוד נגע אחד; אלא קודם שילך משה בפעם הזאת אל פרעה הודיעו ה' מכת הבכורות, ומזה היה מה שאמר משה לפרעה (למעלה י" כ"ט) 'לא אוסיף עוד ראות פניך', כי ידע שיבא פרעה אליו.

כשלחו: הכ"ף דרך זרות, ונראה שהיה משפטו בשלחו; ואפשר ליישב ולפרש 'כשלחו' חוזר ל'דבר נא באזני העם' שאחריו, כלומר דבר אל העם שאחר שיתן להם פרעה רשות לילך (כי אמנם כלה גרש יגרש אתכם מזה) ישאלו איש מאת רעהו וכו', כי קודם שיתן להם רשות לילך לא יתכן להם שישאלו כלי כסף וכלי זהב (שש"ה תלמיד).

כשלחו: אחר שיתן להם רשות לילך, לא יספיק לו זה אבל יגרש אתכם וילחץ אתכם למהר ללכת.

כלה: כלכם גברים ונשים וטף ומקנה (רשב"ם) ואין הכוונה שיהרש אותם לצמיתות, אלא לעולם היה בדעתו שיחזרו אחרי עבדם את אלהיהם, וכמו שאמר להם 'ולכו עבדו את ה' כדברכם' (למטה י"ב ל"ב). ועיין פירושי בבראשית ג' כ"ג.

(ב) **דבר נא באזני העם:** כשאמר ה' למשה (למעלה א') 'עוד נגע אחד' אמר לו גם זה, ואע"פ שכבר אמר לו במדין, להזכירו ולזרזו בשעת מעשה, ולמען (כדברי דון יצחק) ישאלו מהמצרים קודם בוא מכת בכורות, שאז תהיה שעת בהלה.

(ג) **ויתן ה' וכו':** אחר שספר הצווי הזה, הגיד ג"כ כי ה' עזר את עמו בדבר הזה, וכמו שאמר מלפנים 'ונתתי את חן העם הזה בעיני מצרים' (למעלה ג' כ"א), כי כראות המצרים את המכות הגדולות והנפלאות הבאות עליהם בדבר משה על אודות ישראל, התחילו לרחם עליהם ולהזכיר כי גם הם בני אדם כמותם. התחילו להכיר מעלת ישראל שיש להם אלהים מושיע ורב, והתחילו להבין החמס שהיו עושים עמהם ושגם ישראל בני אדם כמוהם; כי אמנם כן דרך בני אדם השרויים בהצלחה נראה להם שהעניים המדוכאים אינם בני אדם כמוהם ושאינן רע בהוסיפם מכאוב על מכאובם; אבל כשיתחילו האומללים לעלות מעט ממצולת שפלותם, אז יתחילו המצליחים להחשיבם ולרחם עליהם ולאהוב אותם, וכטעם 'ויהי אחר הדברים האלה ותשא אשת אדוניו את עיניה אל יוסף' (בראשית ל"ט ז') עיין שם פירושי.

דַּוְיָאֵמַר מֹשֶׁה כֹּה אָמַר יְהוָה כַּחֲצֵת הַלַּיְלָה אֲנִי יוֹצֵא
בְּתוֹךְ מִצְרַיִם: הַיּוֹמָת כָּל־בְּכוֹר בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם מִבְּכוֹר
פָּרָעָה הַיֹּשֵׁב עַל־כִּסְאוֹ עַד בְּכוֹר הַשִּׁפְחָה אֲשֶׁר אַחֲרֵי
הָרְחִיִּים וְכָל בְּכוֹר בְּהֵמָה: וְהָיְתָה צִעָקָה גְדֹלָה בְּכָל־
אֶרֶץ מִצְרַיִם אֲשֶׁר כָּמְהוּ לֹא נִהְיְתָה וְכָמְהוּ לֹא תִסָּף:

לאחריו. ולא אמר 'בחצות', שמא יטעו רש"י
אצטגניני פרעה, ויאמרו: משה בדאי הוא:
(ה) עד בכור השבי. למה לקו השבויים? כדי
שלא יאמרו: יראתם תבעה עלבונם, והביאה
פרענות על מצרים: מבכור פרעה... עד בכור
השפחה. כל-הפחותים מבכור פרעה וחשובים
מבכור השפחה, היו בכלל. ולמה לקו בני
השפחות? שאף הם היו משתעבדים בהם
ושמחים בצרתם: וכל בכור בהמה. לפי שהיו

גדול" — לא קיים בהם: (ד) ויאמר משה כה אמר
ה'. בעמדו לפני פרעה נאמרה לו נבואה זו,
שהרי משיצא מלפניו לא הוסיף ראות פניו:
כחצת הלילה. כהחלק הלילה. "כחצת" — כמו:
"כעלות" (יהושע ו, טו), "בחרות אפם בנו" (תהלים
קכד, ג). זהו פשוטו לישבו על אפניו, שאין
"חצות" שם דבר של חצי. ורבותינו (ברכות ד"ע"א)
דרשוהו: כמו 'בחצי הלילה'. ואמרו, שאמר
משה "כחצות", דמשמע סמוך לו או לפניו או

גם האיש משה גדול מאד: חשוב, ולכבודו הרבו להשאיל (רע"ס).

שד"ל

(ד) כחצת הלילה: אמת הוא שאין הכ"ף מתיישבת כאן עם חצות שהוא שם דבר, כי אין
אומרים כְּבָקֶר אלא בְּבָקֶר. חצות הוא שם דבר כמו בתהלים קי"ט ס"ב ואיוב ל"ד כ'. אמנם
יתכן שהושמטה הבי"ת אחר הכ"ף, והיה משפטה כְּבַחצוֹת הלילה, קרוב לחצי הלילה, כמו
'החיתת' כיום מדין' (ישעיה ט' ג') במקום כביום, 'ואצרוף כְּבֹר סגיר' (שם א' כ"ה) כְּבָכוֹר, 'עורי
כימי קדם' (שם נ"א ט') כבימי, 'ובניתיה כימי עולם' (עמוס ט' י"א) כבימי, 'כימי הגבעה' (הושע
ט' ט') כבימי, 'כימי מועד' (שם י"ב י') כבימי, 'כפרץ רחב יאתיו' (איוב ל' י"ד) כְּפָרֶץ, 'ושבה אל
בית אביה כנעוריה' (ויקרא כ"ב י"ג) כנעוריה.

(ה) הישב: העתיד לישב.

אחר הריחים: הדוחה הקורה שעל ידה הריחים סובבים.

(ו) אשר כמהו: חוזר ללילה, לא לצעקה, אשר כמו בלילה ההוא לא היתה צעקה (רע"ס).
לא יחרץ כלב לשונו: לא תהיה צעקה בישראל, וכל אשר לישראל ישקוט ולא יצעק, ואפילו
הכלבים לא ינבחו, כי בשמעם צעקה הם נובחים.

כתב יד:

דפוס ראשון:

יחרץ: ענין תנועה, כמו אז תחרץ (ש"ב ה' כ"ד). יחרץ: ענין שינון, עיין רש"י וגעז'.

וּלְכָל | בְּנֵי יִשְׂרָאֵל לֹא יִחְרֹץ-כָּלֵב לְשׁוֹנוֹ לְמַאִישׁ וְעַד-
בְּהֶמָּה לְמַעַן תִּדְעוּן אֲשֶׁר יִפְלֶה יְהוָה בֵּין מִצְרַיִם וּבֵין
יִשְׂרָאֵל: ^ח וַיֵּרְדּוּ כָל-עַבְדֵיךָ אֵלֶּה אֵלֵי וְהִשְׁתַּחֲוִי לִי לֵאמֹר
צֵא אִתָּה וְכָל-הָעָם אֲשֶׁר-בְּרַגְלֶיךָ וְאַחֲרֶיכֶן אֲצֵא וַיֵּצֵא
מֵעַם-פְּרָעָה בַּחֲרִי-אָף: ^ט וַיֹּאמֶר יְהוָה אֶל-מֹשֶׁה לֹא-
יִשְׁמַע אֲלֵיכֶם פְּרָעָה לְמַעַן רַבּוֹת מוֹפְתֵי בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם:
וּמֹשֶׁה וְאַהֲרֹן עָשׂוּ אֶת-כָּל-הַמּוֹפְתִים הָאֵלֶּה לִפְנֵי פְרָעָה

בסוף ירד פרעה בעצמו אליו בלילה – "ויאמר קומו צאו מתוך עמי". ולא אמר לו משה מתחלה 'וירדת אלי והשתחוית לי': אשר-ברגליך. ההולכים אחר עצתך והלוכך: ואחרי-כן אצא. עם כלהם מארצך: ויצא מעם-פרעה. כשגמר דבריו יצא מלפניו: בחרי-אף. על שאמר לו (שמות י, כח): "אל-תספ ראות פני": (ט) למען רבות מופתי. "מופתי" – שנים. "רבות" – שלשה: מכת בכורות, וקריעת ים סוף, ולנער את מצרים: (י) ומשה ואהרן עשו וגו'. כבר כתב

רש"י עובדין לה, וכשהקדוש ברוך-הוא נפרע מן האומה נפרע מאלהיה: (ח) לא יחרץ-כלב לשנו. אומר אני, שהוא לשון "שנון" – לא ישנו, וכן "לא-חרץ לבני ישראל לאיש את-לשונו" (יהושע י, כא) – לא שנו. "אז תחרץ" (שמואל-ב ה, כד) – תשתנו. "למורג חרוץ" (ישעיה מא, טו) – שנון. "מחשבות חרוץ" (משלי כא, ה) – אדם חריף ושנון. "ויד חרוצים תעשיר" (משלי י, ד) – חריפים, סוחרים שנונים: אשר יפלה. יבדיל: (ח) וירדו כל-עבדיך. חלק כבוד למלוכתו, שהרי

שד"ל

כתב יד:

דפוס ראשון:

למאיש ועד בהמה: לא ימות לא אדם, ולא בהמה, ולפיכך לא תהיה לישראל שום צעקה; והוא מקרא קצר, למאיש עד בהמה לא ימות; וקלעריקוס פירש לא יצעק לא אדם ולא בהמה, ונ"ל כי האדם צועק על מות קרוביו, ולא כן הבהמה.

למאיש ועד בהמה: הוא פירוש 'לא יחרץ כלב לשונו', לא יהיה שום נזק בישראל ולא אחד בהם יצעק צעקה לא אדם ולא בהמה (קלער').

למאיש: כמו 'למגדול ועד קטן' (אסתר א' ה').

(ט) ויאמר ה': רמבמ"ן וראו' פירשו וכבר אמר, ואין צורך, אלא אחר שהודיע לפרעה מכת בכורות, אמר ה' למשה כי גם ההתראה הזאת לא תועיל, כי רק בבוא המכה ישמע אליהם פרעה (תלמידי יוסף באזיבי).

(י) ומשה ואהרן עשו וגו': הואיל וכאן נשלם ספור שליחות משה ואהרן אל פרעה, כי לא באו עוד לפניו, אמר זה דרך חתימה.

וַיַּחֲזֹק יְהוָה אֶת־לֵב פַּרְעֹה וְלֹא־שָׁלַח אֶת־בְּנֵי־יִשְׂרָאֵל
מֵאֶרְצוֹ: **יב** * וַיֹּאמֶר יְהוָה אֶל־מֹשֶׁה וְאַל־אֲהַרֹן בְּאֶרֶץ
מִצְרַיִם לֵאמֹר: **ב** הַחֹדֶשׁ הַזֶּה לָכֶם רֹאשׁ חֳדָשִׁים רִאשׁוֹן
הוא לָכֶם לַחֲדָשֵׁי הַשָּׁנָה: **ג** דַּבְּרוּ אֶל־כָּל־עַדְתֵּי יִשְׂרָאֵל
לֵאמֹר בַּעֲשׂוֹר לַחֲדָשׁ הַזֶּה וַיִּקְחוּ לָהֶם אִישׁ שֶׁהָ לְבֵית־

מתחדש יהיה לך ראש חדש. ואין מקרא יוצא רש"י
מידי פשוטו, על חדש ניסן אמר לו: זה יהיה
ראש לסדר מנין החדשים, שיהא איר קרוי
"שני", סיון "שלישי": **הזה**. נתקשה משה על
מולד הלבנה באיזו שעור תראה ותהיה ראויה
לקדש והראה לו באצבע את הלבנה ברקיע
ואמר לו: כזה ראה וקדש! וכיצד הראהו? והלא
לא היה מדבר עמו אלא ביום, שנאמר: "ויהי
ביום דבר ה'" (שמות ו, כח), "ביום צותנו" (ויקרא ז,
לח), "מן־היום אשר צוה ה' והלאה" (במדבר טו,
כג)?! אלא, סמוך לשקיעת החמה נאמרה לו

לנו זאת בכל־המופתים, ולא שנאה כאן אלא
בשביל לסמכה לפרשה של אחריה: (א) **ויאמר**
ה' אל־משה ואל־אהרן. בשביל שאהרן עשה
וטרח במופתים כמשה, חלק לו כבוד זה במצוה
ראשונה, שכללו עם משה בדבור: **בארץ מצרים**.
חוץ לכרך. או אינו אלא בתוך הכרך? תלמוד
לומר: "כצאתי את־העיר" וגו'. ומה־תפלה קלה
לא התפלל בתוך הכרך — דבור חמור, לא כל־
שכן. ומפני מה לא נדברה עמו בתוך הכרך?
לפי שהיתה מלאה גלולים: (ב) **החדש הזה**.
הראה לבנה בחדושה, ואמר לו: כשהירח

(ב) **ראש חדשים ראשון הוא לכם וגו'**: שיהיה אייר נקרא החדש השני, וכן כלם, **אע"פ שתחלת**
השנה כבר היתה אצלם בתשרי וכן נשארה אח"כ שנ' 'וחג האסיף בצאת השנה' (שמות כ"ג
ט"ז), וכן שנת היובל מתחלת בעשור לחדש השביעי; וזה אמנם לזכר גאולתם ממצרים,
ודבר זה לא צוה אותם שיאמרו לישראל, אלא הודיע למשה ואהרן כי בחדש ההוא יגאלו,
ואמר להם שאחרי צאתם מבית עבדים יעשו זכר לחדש גאולתם על ידי שיקראוהו החדש
הראשון.

(ג) **דברו אל כל עדת ישראל לאמר**: הקשה תלמידי יוסף ירא כי מלת 'לאמר' מיותרת כי ויקחו
אליך הוא שלא לנוכח, ונ"ל כי לכך נכתב 'לאמר' כדי שלא יובן שיהיה הדבור בעשירי לחדש
'(דברו אל כל עדת ישראל' בעשור לחדש הזה). ובעלי הטעמים ראו כי אין 'לאמר' מתישב
עם 'ויקחו', לפיכך נתנו האתנח במלת הזה, ויהיה פירוש הכתוב דברו אל כל עדת ישראל
ואמרו להם המלות האלה בעשור לחדש הזה, ואח"כ הפסיק הדבור ולא אמר המלות שיאמרו
להם דוקא, אבל אמר להם הענין, והוא שיקחו להם וכו', וכל הפרשה הזאת היא מעורבת,
קצתה לנכח וקצתה שלא לנכח (כ"ו תמוז תרכ"ג).

ויקחו להם איש שה לבית אבתי: שיעורו 'ויקחו להם' 'שה לבית אבות', אך לא יקחו מן הצבור,
אלא איש, כל אחד לעצמו.

אֲבֹתָ שֶׁה־לְבֵיתָ: ד וְאִם־יִמְעַט הַבֵּיתָ מֵהַיּוֹת מִשֶּׁה־וְלִקַּח
הוא וּשְׂכָנָו הַקָּרֵב אֶל־בֵּיתוֹ בְּמִכְסַּת נִפְשָׁת אִישׁ לְפִי
אֲכָלוּ תִּכְסּוּ עַל־הַשָּׁה: ה שֶׁה־תָּמִים זָכָר בֶּן־שָׁנָה יִהְיֶה
לָכֶם מִן־הַכִּבְשִׁים וּמִן־הָעִזִּים תִּקְחוּ: ו וְהִיָּה לָכֶם לְמִשְׁמֶרֶת
עַד אַרְבַּעַה עָשָׂר יוֹם לַחֹדֶשׁ הַזֶּה וְשַׁחֲטוּ אוֹתוֹ כָּל־קֹהֶל

שה אחר. אך אם באו למשוך ידיהם ולהתמעט
— "מהיות משה" — יתמעטו בעוד השנה קיים,
בהיותו בחיים ולא משנשחט: במכסת. חשבון,
וכן "מכסת הערכך" (ויקרא כז, כג): לפי אכלו.
הראוי לאכילה, פרט לחולה וזקן, שאינן יכולים
לאכול כזית: תכסו. "תתמנון": (ה) תמים. בלא
מום: בן־שנה. כל־שנתו קרוי "בן־שנה", כלומר
שנולד בשנה זו: מן־הכבשים ומן־העזים. או מזה
או מזה, שאף עז קרוי שנה, שנאמר (דברים יד, ד):
"ושה עזים": (ו) והיה לכם למשמרת. זה לשון
בקור, שטעון בקור ממום, ארבעה ימים קודם
שחיטה. ומפני מה הקדים לקיחתו לשחיטתו
ארבעה ימים, מה־שלא צוה כן בפסח דורות?
היה רבי מתיא בן־חרש אומר: הרי הוא אומר
(יחזקאל טז, ח): "ואעבר עליך ואראך, והנה עתך
עת דודים" — הגיעה שבועה שנשבעתי

רש"י פרשה זו, והראהו בחשכה: (ג) דברו אל־כל־עדת.
וכי אהרן מדבר? והלא כבר נאמר (שמות ז, ב):
"אתה תדבר"?! אלא, חולקין כבוד זה לזה,
ואומרים זה לזה: למדני. והדבור יוצא מבין
שניהם, כאלו שניהם מדברים: דברו אל־כל־עדת
ישראל לאמר בעשר לחדש. דברו היום בראש
חדש שיקחוהו בעשור לחדש: הזה. פסח
מצרים מקחו בעשור, ולא פסח דורות: שה
לביית־אבת. למשפחה אחת. הרי שהיו מרובין,
יכול שה אחד לכלן? תלמוד לומר: "שה לבית":
(ד) ואם־ימעט הבית מהיות משה. ואם יהיו
מועטין מהיותם משה אחד, שאין יכולין לאכול,
ויבא לידי נותר — "ולקח הוא ושכנו" וגו'. זהו
משמעו לפי פשוטו. ועוד יש־בו מדרש (מכילתא
פרשה ג) ללמד שאחר שנמנו עליו, יכולין
להתמעט ולמשוך ידיהם הימנו, ולהמנות על

שד"ל (ד) במכסת: משרש כסה, והוא כמו 'מָקַס' (במדבר ל"א כ"ח) משורש כסס אשר ממנו תִּכְסּוּ, כמו
'מָמַר' (משלי י"ז כ"ה) מן מרר; ונ"ל כי מזה 'יום הכסא' (משלי ז' כ') (ע' אוהב גר עמוד 116).
(ה) מן הכבשים ומן העזים: כי שה אינו אלא שם ליחיד ממין הצאן, ומין הצאן כולל כשב ועז,
וכן מצאנו 'שה כשבים ושה עזים' (דברים י"ד ד').

(ו) בין הערבים: אין ספק כי הוא בין השמשות כדעת הקראים וראב"ע כי כתוב 'בין הערבים
תאכלו בשר' (למטה ט"ז י"ב) וכתוב 'ויהי בערב ותעל השל' (שם י"ג). וכן ת"א בין שמיא.
ודעת רבותינו (פסחים פ"ה משנה א' ג') כי זמן שחיטת הפסח מתחיל מאחר חצי היום הוא אמת
ג"כ כי בפסח דורות היו חייבים לשחטו כלם בעזרה ולזרוק דמו על המזבחה, ולא היה אפשר
להשלים ענין זה בזמן בין השמשות, והיו מתחילים אחר צהרים; אבל בפסח מצרים היה כל
אחד שוחטו בביתו כל ישראל בשעה אחת.

עַד־תִּשְׁרָאֵל בֵּין הָעֲרָבִים: ז וְלָקַחְו מִן־הָדָם וְנָתַנּוּ עַל־
שְׁתֵּי הַמְּזֻזֹת וְעַל־הַמִּשְׁקֹף עַל הַבָּתִּים אֲשֶׁר־יֹאכְלוּ אֹתוֹ
בָּהֶם: ח וְיֹאכְלוּ אֶת־הַבָּשָׂר בַּלֵּילָה הַזֶּה צִלִּי־אֵשׁ וּמִצֹּת
עַל־מִרְרִים יֹאכְלֶהוּ: ט אֶל־תֹּאכְלוּ מִמֶּנּוּ זָא וּבָשָׂל מִבָּשָׂל
בַּמִּים כִּי אִם־צִלִּי־אֵשׁ רֹאשׁוֹ עַל־כַּרְעֵיו וְעַל־קֶרְבּוֹ:

בתחלת הלילה. "ערב" לשון נשף וחשך, כמו רש"י (ישעיה כד, יא): "ערבה כל־שמחה": (ז) ולקחו מן־הדם. זו קבלת הדם. יכול ביד? תלמוד לומר: "אשר בסף": המזוזות. הם הזקופות, אחת מכאן לפתח ואחת מכאן: המשקוף. הוא העליון שהדלת שוקף עליו כשסוגרין אותו, לינטיי"ר בלעז. ולשון "שקיפה" — חבטה, כמו (ויקרא כו, לו): "קול עלה נדף" — "טרפא דשקיף". "חבורה" (שמות כא, כה) — "משקופי": על הבתים אשר־יֹאכְלוּ אֹתוֹ בָּהֶם. ולא על משקוף ומזוזות שבבית התבן ובבית הבקר, שאין דרין בתוכן: (ח) את־הבשר. ולא גידים ועצמות: על־מִרְרִים. כל־עשב מר נקרא "מרור", וצום לאכול מרור — זכר ל"וימררו את־חִייהֶם" (שמות א, יד): (ט) אֶל־תֹּאכְלוּ מִמֶּנּוּ זָא. שאינו צלוי כל־צרכו, קוראו "זא" בלשון ערבי: וּבָשָׂל מִבָּשָׂל. כל־זה באזהרת "אל תאכלו": בַּמִּים. מנין לשאר משקיף? תלמוד לומר: "ובשל מבשל" — מכל־מקום: כִּי אִם־צִלִּי־אֵשׁ. למעלה (פסוק ח) גזר עליו במצות עשה, וכאן הוסיף עליו לא תעשה: "אל תאכלו ממנו..."

לאברהם שאגאל את בניו, ולא היו בידם מצות להתעסק בהם כדי שיגאלו, שנאמר (שם, ז): "ואת ערם ועריה", ונתן להם שתי מצות: דם פסח ודם מילה, שמלו באותו הלילה, שנאמר (שם, ו): "מתבוססת בדמיק" — בשני דמים. ואומר (זכריה ט, יא): "גם־את בדם־בריתך שלחתי אסיריך מבור אין מים בו". ושהיו שטופים בעבודה זרה, אמר להם (שמות יב, כא): "משכו וקחו לכם" — משכו ידיכם מעבודה זרה, וקחו לכם צאן של מצוה: ושחטו אותו וגו'. וכי כולן שוחטין? אלא, מכאן ששלוחו של אדם כמותו: קהל עדת־ישראל. קהל ועדה וישראל. מכאן אמרו: פסחי צבור נשחטין בשלש כתות זו אחר זו, נכנסה כת ראשונה ננעלו דלתות העזרה וכו'. כדאיתא בפסחים (סד ע"א): בֵּין הָעֲרָבִים. משש שעות ולמעלה קרוי "בין הערבים", שהשמש נוטה לבית מבואו לערוב. ולשון "בין הערבים" נראה בעיני אותן שעות שבין ערבת היום לערבת הלילה, ערבת היום בתחלת שבע שעות, מכי ינטו צללי ערב, וערבת הלילה

- (ז) המזוזות: מה שכתב רש"י הזקופות (ואיננו במכילתא) נראה שהוא לקוח מלשון לעז, כי כן לשון ויניציאה קורין למזוזות Erte, שענינו זקופות.
המשקוף: שרש שקף נראה תחלת הוראתו כמו בל' ערבי מתח דבר על דבר (געז).
(ט) נא: בערבי חי ובלתי מבושל כל צרכו (רש"י ראב"ע וראו' וגעז).
ובשל מבשל במים: נ"ל נגד הטעמים כי בשל הוא שם תאר, מבשל במים הוא פירושו וכן פירש רמבמ"ן.

וְלֹא־תוֹתִירוּ מִמֶּנּוּ עַד־בֶּקֶר וְהִנֵּתֶר מִמֶּנּוּ עַד־בֶּקֶר בָּאֵשׁ
תִּשְׂרְפוּ: יא וְכָכָה תֹאכְלוּ אֹתוֹ מִתְּנִיכֶם חֲגָרִים נְעִילֵיכֶם
בְּרִגְלֵיכֶם וּמִקְלָכֶם בְּיָדְכֶם וְאֶכְלֹתֶם אֹתוֹ בַּחֲפֹזוֹן פֶּסַח
הוא ליהוה: יב וְעִבְרַתִּי בְּאֶרֶץ־מִצְרַיִם בְּלִילָה הַזֶּה וְהַיְּתִי
כָּל־בְּכוֹר בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם מֵאָדָם וְעַד־בְּהֵמָה וּבְכָל־אֱלֹהֵי
מִצְרַיִם אֶעֱשֶׂה שְׁפָטִים אֲנִי יְהוָה: יג וְהָיָה הַדֵּם לָכֶם לְאֹת

(מלכים ב' ז, טו): פסח הוא לה'. הקרבן קרוי "פסח", על שם הדלוג והפסיחה שהקדוש ברוך הוא היה מדלג בתי ישראל מבין בתי מצרים, וקופץ ממצרי למצרי וישראל אמצעי נמלט. ואתם עשו כל־עבודותי לשם שמים. (דבר אחר: דרך דלוג וקפיצה, זכר לשמו שקרוי "פסח". וגם פשק"א לשון פסיעה): (יב) ועברתי. כמלך העובר ממקום למקום, ובהעברה אחת וברגע אחד כולן לוקין: כל־בכור בארץ מצרים. אף בכורות אחרים והם במצרים. ומניין אף בכורי מצרים שבמקומות אחרים? תלמוד לומר (תהלים קלו, י): "למכה מצרים בבכוריהם": מאדם ועד־בהמה. מי שהתחיל בעברה – ממנו מתחלת הפרענות: ובכל־אלהי מצרים. של עץ נרקבת, ושל מתכת נמסת ונתכת לארץ: אעשה שפטים אני ה'. אני בעצמי ולא על ידי שליח: (יג) והיה הדם לכם

רש"י כי אם צלי אש": ראשו על כרעיו. צולוהו כלו כאחד – עם ראשו ועם כרעיו ועם קרבו, ובני מעיו נותן לתוכו אחר הדחתו. ולשון "על כרעיו ועל קרבו", כלשון "על צבאותם" כמו 'בצבאותם' – כמות שהן, אף זה כמות שהוא, כל־בשרו משלם: (י) והנתר ממנו עד־בקר. מה־תלמוד לומר "עד בקר" פעם שניה? לתן בקר על בקר, שהבקר משמעו משעת הנץ החמה, ובא הכתוב להקדים שאסור באכילה מעלות השחר. זהו לפי משמעו. ועוד מדרש אחר (פסחים פג ע"ב): למד שאינו נשרף ביום־טוב אלא ממחרת, וכך תדרשנו: והנתר ממנו בבקר ראשון עד בקר שני, תעמד ותשרפנו: (יא) מתניכם חגרים. מזומנים לדרך: בחפזו. לשון בהלת מהירות, כמו: "ויהי דוד נחפז ללכת" (שמואל א' כג, כו), "אשר־השליכו ארם בחפזם"

(יב) ועברתי: להיות המגפה הזאת משונה מכל שאר המגפות במה שלא מתו אלא הבכורות לבדם, וגם במה שמבכורות ישראל לא מת אחד, לפיכך היא מיוחדת אל האל ית', כאלו היה הוא עובר מבית לבית ומבחיין בין בכור לשאינו בכור ובין מצרי לישראל. ומ"מ אין התורה מציינת את האל כאלו הוא עצמו מכה, אלא האל היה עובר, ועמו מלאך המשחית, והאל היה אומר למשחית את זה תכה והוא היה מכה, כן משמע ממה שכתוב למטה (כ"ג) 'ולא יתן המשחית' וגו' ומה שאמרו רז"ל (ירושלמי סנהדרין פ"ב ה"א) אני ולא מלאך. הכוונה שלא נמסר הענין לשום מלאך שיכה בלא צווי פרטי מהאל כי הוא לבדו יודע תעלומות, ומבחיין בין בכור לשאינו בכור. (יג) ולא יהיה בכם נגף למשחית: הנגף לא יהיה משחית בכם. למ"ד למשחית מורה על

שד"ל

עַל הַבָּתִּים אֲשֶׁר אַתֶּם שָׁם וְרֵאִיתִי אֶת־הָדָם וּפְסַחְתִּי
עֲלֵכֶם וְלֹא־יְהִי בְכֶם נֶגֶף לְמִשְׁחִית בְּהַכְתִּי בְּאַרְץ
מִצְרַיִם: יד וְהָיָה הַיּוֹם הַזֶּה לָכֶם לְזִכְרוֹן וַחֲגֻתָם אִתּוֹ חַג
לִיהוָה לְדֹרֹתֵיכֶם חֻקַּת עוֹלָם תַּחֲגֻהוּ: טו שְׁבַעַת יָמִים
מִצּוֹת תֹּאכְלוּ אֶדְ בַּיּוֹם הָרִאשׁוֹן תִּשְׁבִּיתוּ שְׂאֵר מִבְּתֵיכֶם

במצרי שבבתיכם. הרי שהיה ישראל בביתו של מצרי שומע אני ילקה כמותו? תלמוד לומר: "ולא־יהיה בכם נגף": (יד) לזכרון. לדורות: וחגתם אתו. יום שהוא לך לזכרון אתה חוגגו. ועדין לא שמענו אי זהו יום הזכרון, תלמוד לומר (שמות יג, ג): "זכור את־היום הזה אשר יצאתם", למדנו שיום היציאה הוא יום של זכרון. ואיזה יום יצאו? תלמוד לומר: "ממחרת הפסח יצאו" – הוי אומר יום ט"ו בניסן הוא של יום־טוב, שהרי ליל ט"ו אכלו את הפסח ולבקר יצאו: לדתִיכם. שומע אני מעוט דורות שנים, תלמוד לומר: "חקת עולם תחגהו": (טו) שבעת ימים. שייטיינ"א של ימים: שבעת ימים מצות תאכלו. ובמקום אחר (דברים טז, ח) הוא אומר: "ששת ימים תאכל מצות"? למד על

לאת. לכם לאות ולא לאחרים לאות. מכאן, שלא נתנו הדם אלא מבפנים: וראיתי את־הדם. הכל גלוי לפניו, אלא אמר הקדוש ברוך־הוא: נותן אני את עיני לראות שאתם עסוקים במצותי, ופוסח אני עליכם: ופסחתי. וחמלתי, ודומה לו (ישעיה לא, ה): "פסח והמליט". ואני אומר: כל "פסיחה" לשון דלוג וקפיצה, "ופסחתי" – מדלג היה מבתי ישראל לבתי מצרים, שהיו שרוים זה בתוך זה. וכן "פסחים על־שתי הסעפים" (מלכים־א יח, כא), וכן כל־הפסחים הולכים כקופצים. וכן "פסוח והמליט" – מדלגו וממלטו מבין המומתים: ולא־יהיה בכם נגף. אבל הווה הוא במצרים. הרי שהיה מצרי בביתו של ישראל, יכול ימלט? תלמוד לומר: "ולא־יהיה בכם נגף", אבל הווה

הפרעדיקאט, שאין משחית תאר לנגף, אלא נשוא שלו. כמו 'והיה הדם לכם לאות', וכן 'והיו שד"ל לטוטפות' (דברים י' ח'), 'והיה לכם לציצית' (במדבר ט"ו ל"ט).

(יד) והיה היום הזה לכם לזכרון: לדורות, אבל בשנת יציאתם ממצרים לא נצטוו לעשות חג המצות ולא נאסר להם החמץ, ולא חגגו לא ביום הראשון ולא ביום השביעי, וע' למטה פסוק כ"א.

(טו) ביום הראשון תשביתו: תעשו שלא יהיה בבתיכם שאור ביום הראשון, שכאשר יכנס היום הראשון כבר יהיה השאור נשבת מהבתים (ראב"ע ורמבמ"ן), והביעור יהיה קודם לכן. אך אין שום סמך לפרש (כתנא דבי ר' ישמעאל פסחים ה' ע"א ורש"י) ראשון על הקודם, 'וראשון אדם' (איוב ט"ו ז') ענינו הראשון במין האדם, עיין תרגומי; ואם כתוב (למטה ל"ד כ"ה) 'לא תשחט על חמץ דם זבחי', זו היא מצוה אחרת, ואיננה נכללת בפסוק זה. ונכרתה: ע' בראשית י"ז י"ד.

כִּי | כָּל־אֹכֵל חֶמֶץ וְנִכְרְתָה הַנֶּפֶשׁ הַהוּא מִיִּשְׂרָאֵל מִיּוֹם
הָרֵאשׁוֹן עַד־יוֹם הַשְּׁבִיעִי: ^{טז} וּבַיּוֹם הָרֵאשׁוֹן מִקְרָא־קֹדֶשׁ
וּבַיּוֹם הַשְּׁבִיעִי מִקְרָא־קֹדֶשׁ יִהְיֶה לָכֶם כָּל־מְלֶאכָה לֹא־
יַעֲשֶׂה בָהֶם אֶךְ אֲשֶׁר יֹאכֵל לְכָל־נֶפֶשׁ הוּא לְבָדּוֹ יַעֲשֶׂה
לָכֶם: ^{יז} וּשְׁמַרְתֶּם אֶת־הַמִּצְוֹת כִּי בְעֵצָם הַיּוֹם הַזֶּה הוֹצֵאתִי

(ויקרא כב, ג): "מלפני" — בכל־מקום שהוא
רשותי: ^(טז) **מקרא־קדש**. "מקרא" — שם דבר,
קרא אותו קדש לאכילה ושתיה וכסות: **לא־
יעשה בהם**. אפלו על ידי אחרים: **הוא לבדו**.
"הוא" ולא מכשיריו, שאפשר לעשותן מערב
יום טוב: **לכל־נפש**. אפלו לבהמה. יכול אף
לנכרים? תלמוד לומר: "לכם" (בדפ"ר: "אר"):
^(יז) **ושמרתם את־המצות**. שלא תביא לידי
חמוץ, מכאן אמרו: תפח — תלטוש בצונן. רבי
יאשיה אומר: אל תהי קורא "את־המצות" אלא
"את־המצות" — כדרך שאין מחמיצין את
המצה, כך אין מחמיצין את המצוה, אלא אם
באה לידך — עשה אותה מיד: **ושמרתם את־
היום הזה**. ממלאכה: **לדרתים חקת עולם**. לפי
שלא נאמר "דורות" ו"חקת עולם" על המלאכה,
אלא על החגיגה, לכך חזר ושנאו כאן, שלא
תאמר: אזהרת "כל־מלאכה לא־יעשה" לא

רש"י שביעי של פסח שאינו חובה לאכול מצה,
ובלבד שלא יאכל חמץ. מניין אף ששה רשות?
תלמוד לומר: "ששת ימים" — זו מדה בתורה:
דבר שהיה בכלל ויצא מן הכלל ללמד, לא
ללמד על עצמו בלבד יצא, אלא ללמד על הכלל
כלו יצא — מה־שביעי רשות אף ששה רשות.
יכול אף לילה הראשון רשות? תלמוד לומר:
"בערב תאכלו מצות", הכתוב קבעו חובה: אך
ביום הראשון תשבתו שאר. מערב יום טוב.
וקרוי "ראשון", לפי שהוא לפני השבעה, ומצינו
מקודם קרוי "ראשון", כמו (איוב טו, ז): "הראישון
אדם תולד" — הלפני אדם נולדת. או אינו אלא
ראשון של שבעה? תלמוד לומר: "לא תשחט
על חמץ" — לא תשחט הפסח ועדין חמץ קיים:
הנפש ההוא. כשהיא בנפשה ובדעתה, פרט
לאנוס: **מישראל**. שומע אני תכרת מישראל
ותלך לה לעם אחר, תלמוד לומר במקום אחר

^(טז) **וביום הראשון מקרא קדש**: לדעת רש"י ואחרים תקראו אותו היום 'קדש', מקרא שם דבר
הוא (רש"י), כלומר ביום הראשון תעשו הפעולה הזאת שתקראו היום ההוא 'קדש', כלומר
שיהיה היום ההוא קדוש לכם. ואנקלוס תרגם לשון מקרא ומאורע. אמנם אחרי ראותנו
בישעיה (א' י"ג) 'חדש ושבת קרוא מקרא', בלא מלת 'קדש', נראה כי מקרא ענינו אסיפת
העם לחוגג חג, ומלת 'קדש' ענינו חגיגה ואסיפה של קדושה, כלומר לכבוד האל; ושרש קרא
מורה לפעמים אסיפה כמו 'אשר יקרא עליו מלא רועים' (ישעיה ל"א ד'), כי אסיפת העם
תהיה בקריאה, וכן שרש צעק וזעק (שהוראתם קרובה לשרש קרא) נאמרים על אסיפת בני
אדם, כמו 'וַיִּזְעַק בְּרַק' (שופטים ד' י'), 'וַיִּזְעַק סִיסְרָא' (שם שם ט"ז), 'וַיִּצְעֲקוּ הָעָם אַחֲרֵי שְׁאוּל'
(ש"א ט"ז ד').

שד"ל

אֶת־עֲבֹאֲתֵיכֶם מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם וּשְׁמִרְתֶּם אֶת־הַיּוֹם הַזֶּה
לְדֹרֹתֵיכֶם חֻקַּת עוֹלָם: יח בְּרֹאשׁוֹן בְּאַרְבָּעָה עָשָׂר יוֹם
לַחֹדֶשׁ בְּעָרֵב תֹּאכְלוּ מִצֶּת עַד יוֹם הָאֶחָד וְעֶשְׂרִים לַחֹדֶשׁ
בְּעָרֵב: יט שְׁבַעַת יָמִים שְׁאֵר לֹא יִמָּצֵא בִּבְתֵיכֶם כִּי | כָּל־
אֲכָל מִחֻמָּצַת וְנִכְרְתָה הַנֶּפֶשׁ הַהוּא מֵעֵדֶת יִשְׂרָאֵל בְּגֵר
וּבְאֶזְרַח הָאָרֶץ: כ כָּל־מִחֻמָּצַת לֹא תֹאכְלוּ בְּכָל מוֹשְׁבֵיכֶם
תֹּאכְלוּ מִצּוֹת: כמישי כא וַיִּקְרָא מֹשֶׁה לְכָל־זִקְנֵי יִשְׂרָאֵל
וַיֹּאמֶר אֲלֵהֶם מִשְׁכּוֹ וּקְחוּ לָכֶם צֹאן לְמִשְׁפַּחְתֵּיכֶם וּשְׁחִטוּ

לאכילה לא יענש עליו. ואם ענש על השאור רש"י
ולא ענש על החמץ, הייתי אומר: שאור שהוא
מחמץ אחרים ענש עליו, חמץ שאינו מחמץ
אחרים לא יענש עליו, לכך נאמרו שניהם: בגר
ובאזרח הארץ. לפי שהנס נעשה לישראל,
הצריך לרבות את הגרים: (ב) מחמצת לא תאכלו.
אזהרה על אכילת שאור: כל־מחמצת. להביא
את תערבתו: בכל מושבתיכם תאכלו מצות. זה
בא ללמד שתהא ראוייה ליאכל בכל־
מושבותיכם, פרט למעשר שני וחלות תודה:
(כא) משכו. מי שיש לו צאן, ימשוך משלו: וקחו.
מי שאין לו, יקח מן השוק: למשפחתיכם. שה

לדורות נאמרה, אלא לאותו הדור: (יח) עד יום
האחד ועשרים. למה נאמר? והלא כבר נאמר
"שבעת ימים"?! לפי שנאמר "ימים", לילות
מניין? תלמוד לומר: "עד יום האחד ועשרים"
וגו': (יט) לא ימצא בבתיכם. מנין לגבולין? תלמוד
לומר (שמות יג, ז): "בכל־גבלך". מה־תלמוד לומר
"בבתיכם" — מה־ביתך ברשותך, אף גבולך
שברשותך, יצא חמצו של נכרי שהוא אצל
ישראל ולא קבל עליו אחריות: כי כל־אכל
מחמצת. לענוש כרת על השאור. והלא כבר
ענש על החמץ?! אלא, שלא תאמר: חמץ
שראו לאכילה ענש עליו, שאור שאינו ראוי

(כא) משכו: לכו, כמו 'ואחריו כל אדם ימשוך' (איוב כ"א ל"ג), 'לך ומשכת בהר תבור' (שופטים ד' שד"ל
(1) (Coecejus וקלער). והנה משה בפרשה הזאת לא הזכיר כלל לישראל ענין אכילת המצות
ואסור החמץ, אע"פ שכבר נצטוו על זה בפרשה שלמעלה. והנכון כי ה' הזכיר למשה ענין
אכילת המצות ואיסור החמץ, כי ידע שיצאו מגרשים ולא יספיק בצקם להחמיץ, אבל משה
לא אמר להם דבר מזה, כי לא היו יכולים להבין למה יאכלו מצות; רק אחר שיצאו פירש
להם איסור החמץ ומצות המצות, כי אז הבינו שזה לזכרון הנס שגרשו ממצרים ולא יכלו
להתממה. אך אומר אני כי אע"פ שלא אמר להם משה איסור החמץ, מ"מ נראה שאמר
להם (ואם לא נכתב) שיאכלו את הפסח על מצות ומרורים, גם כי לא הגיד להם שיאכלו מצות
שבעת ימים. ואכילת הפסח על מצות נראה שגם הוא מענין החפזון שנתחייבו לאכלו בחפזון.

הַפֶּסֶח׃ כב וּלְקַחְתֶּם אֶגְדֵּת אֶזוֹב וּטְבַלְתֶּם בָּדָם אֲשֶׁר-
בַּסֶּף וְהִגַּעְתֶּם אֶל־הַמִּשְׁקוֹף וְאֶל־שְׁתֵּי הַמְּזוּזֹת מִן־הַדָּם
אֲשֶׁר בַּסֶּף וְאַתֶּם לֹא תֵצְאוּ אִישׁ מִפֶּתַח־בֵּיתוֹ עַד־בֹּקֶר׃
כג וְעָבַר יְהוָה לִנְגָף אֶת־מִצְרַיִם וְרָאָה אֶת־הַדָּם עַל־
הַמִּשְׁקוֹף וְעַל שְׁתֵּי הַמְּזוּזֹת וּפָסַח יְהוָה עַל־הַפֶּתַח וְלֹא

תצאו וגו'. מגיד, מאחר שנתנה רשות למשחית לחבל – אינו מבחין בין צדיק לרשע. ולילה רשות למחבלים הוא, שנאמר (תהלים קד, כ): "בוֹ-תרמש כל־חיתוֹי־עַר": (כג) ופסח. וחמל. ויש לומר: ודלג: ולא יתן המשחית. ולא יתן לו יכולת לבא, כמו (בראשית לא, ז): "ולא־נתנו אלהים להרע עמדיי": (כה) והיה כִּי־תבאו אֶל־הָאָרֶץ. תלה

לביית אבות: (כב) אזוב. מין ירק שיש־לו גבעולין: אגדת אזוב. שלשה קלחין קרויין אגדה: אשר־בסף. בכלי, כמו (מלכים־ב יב, יד): "ספות כסף": מן־הדם אשר בסף. למה חזר ושנאו? שלא תאמר: טבילה אחת לשלש המתנות, לכך נאמר עוד: "אשר בסף", שתהא כל־נתינה ונתינה: מן הדם אשר בסף, על כל־הגעה טבילה: ואתם לא

רש"י

וכן מצאתי אח"כ לבעל הטורים שכתב (למטה פסוק ל"ט): אי נמי כפשטיה, כי גורשו ממצרים הוא טעם למה אפווה מצות ואילו נשארו היו מחמיצין אותן, שבפסח מצרים לא נצטוו באכילת מצה אלא על לילה ראשון (עכ"ל). וכן הר"ן בפרק ערבי פסחים כתב וז"ל: מצה זו משום שנגאלו שני (למטה פס' ל"ט) 'ויאפו את הבצק' ולא יכלו להתמהמה' שאלו יכלו היו מחמיצים אותו דפסח מצרים לא עשו אלא לילה ויום אחד כפסח ב' ולמחר היו מותרים בחמץ ובמלאכה לפיכך אלו יכלו להתמהמה היו מחמיצים עסותיהם לצורך מחר שלא הוזהרו בבל יראה אבל מתוך שלא היה להם פנאי אפווה מצה וזכר לאותה גאולה נצטוו באכילת המצה עכ"ל. וראיה גדולה שלא נצטוו במצרים על ביעור חמץ הוא מה שכתוב (למטה פס' ל"ד) 'וישא העם את בצקו טרם יחמץ', שנראה שלא היה אלא מפני החפזון שלא יכלו לאפותו מפני שהיו ממתנינים שיחמץ; ואם כבר נצטוו על המצה היו אופים בצקם מיד אחר הלישה, ולא היו ממתנינים שיחמץ; והנה כי גרשו ממצרים ולא יכלו להתמהמה וגם צדה לא עשו להם, הכוונה שלא הספיק בצקם להחמיץ וע"כ לא אפו אותו ולא היה להם צדה לאכול אלא בצק.

שד"ל

(כב) אשר בסף: בכלי, כמו 'ספות כסף' (מ"ב י"ב י"ד) וכן ת"א במנא; וגוצעסיוס מפרש סף השער (limen) וכן בתרגום אנקלוס, וכן תירגם הירונימוס; ונ"ל שא"כ היל"ל על הסף, לא בסף. אזוב: Hasselquist איש Svezia ראה מין musco הנקרא Bryam truneulatum שהיה יוצא בחומות ירושלם, ואמר שאולי הוא אזוב הקדמונים שהיה יוצא בקיר (Cahen). אבל געז' פירש כפירוש ר' סעדיה ורבי יונה ורמב"ם ורד"ק ור' תנחום, שהוא origanum וריחו טוב. (כג) ולא יתן: לא יניח, ועיין למעלה פסוק י"ב.

יִתֵּן הַמֶּשֶׁחִית לָבָא אֶל־בְּתִיכֶם לְנִגְףִי: כד וּשְׁמַרְתֶּם אֶת־
הַדָּבָר הַזֶּה לְחֶק־לֶךְ וּלְבִגְיָה עַד־עוֹלָם: כה וְהָיָה כִּי־תָבֹאוּ
אֶל־הָאָרֶץ אֲשֶׁר יִתֵּן יְהוָה לָכֶם כְּאֲשֶׁר דִּבֶּר וּשְׁמַרְתֶּם
אֶת־הָעֲבֹדָה הַזֹּאת: כו וְהָיָה כִּי־יֹאמְרוּ אֵלֵיכֶם בְּנֵיכֶם מָה
הָעֲבֹדָה הַזֹּאת לָכֶם: כז וְאָמַרְתֶּם זִבְח־פֶּסַח הוּא לַיהוָה
אֲשֶׁר פָּסַח עַל־בְּתִי בְּנֵי־יִשְׂרָאֵל בְּמִצְרַיִם בְּנִגְפּוֹ אֶת־
מִצְרַיִם וְאֶת־בְּתִינוּ הָאֵל וַיִּקַּד הָעָם וַיִּשְׁתַּחֲווּ: כח וַיִּלְכוּ
וַיַּעֲשׂוּ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל כְּאֲשֶׁר צִוָּה יְהוָה אֶת־מֹשֶׁה וְאַהֲרֹן בֶּן־
עֲשׂוֹ: ששי כט וַיְהִי | בַּחֲצִי הַלַּיְלָה וַיְהוֹה הַכָּה כָּל־בְּכוֹרֹ
בָּאָרֶץ מִצְרַיִם מִבְּכֹר פֶּרְעָה הַיֹּשֵׁב עַל־כִּסְאוֹ עַד בְּכוֹר

אלא, מכיון שקבלו עליהם, מעלה עליהם רש"י
הכתוב כאלו עשו: וילכו ויעשו. אף ההליכה
מנה הכתוב, לתן שכר להליכה ושכר לעשיה:
כאשר צוה ה' את־משה ואהרן. להגיד שבחן של
ישראל, שלא הפילו דבר מכל־מצות משה
ואהרן. ומהו "כן עשו"? אף משה ואהרן כן עשו:
(כט) וה'. כל־מקום שנאמר "וה'" — הוא ובית

הכתוב מצוה זו בביאתם לארץ. ולא נתחיבו
במדבר אלא פסח אחד שעשו בשנה השנית על
פי הדבור: כאשר דבר. והיכן דבר? — "והבאתי
אתכם אל־הארץ" וגו' (שמות ו, ח): (כז) ויקד העם.
על בשורת הגאולה, וביאת הארץ ובשורת
הבנים שיהיו להם: (כח) וילכו ויעשו בני ישראל.
וכי כבר עשו? והלא מראש חדש נאמר להם?!

(כט) וה' הכה כל בכור: דעת אייכהארן כי מתו בחולי variolae pestiferae הבא לפרקים
שד"ל בחלק מארץ מצרים וממית הבחורים, ויפה השיב ראז' כי לא ימית הבכורות בפרט. ויאסט
(Allgemeine geschichte 1.p.87) גלה דעתו ברמז כי משה הרג את הבכורות על ידי
אנשיו לאור הלבנה, ושהיו אחרי הבכורות בכל בית ובית נפרדים מיתר אנשי הבית ושהיו
אצל האלילים, כי היו קדושים לאלהיהם, והיו אצלם ג"כ בהמות מוקדשות להקריב. תאלמנה
שפתי שקר! שהרי מלבד כי עליו להביא ראיה שהיו הבכורות יושבים בבית או בחדר מיוחד,
הנה לא יובן, איך מלאו לבו של משה להקדים ולהגיד הדבר לפרעה שימות כל בכור? והלא
לא ימלט שקצת מהם נשמרו בלילה ההוא לראות איך יפול הדבר; גם הצעקה הגדולה שהיתה
במצרים, לאות שלא היו כלם ישנים. ועוד בכמה אנשים עשה משה הדבר הזה? כי הוא צוה לכל
העם שלא יצאו איש מפתח ביתו עד בקר. אולי יאמר כי בני לוי היו עמו, אמנם לא ימלט

הַשְּׂבִי אֲשֶׁר בְּבֵית הַבּוֹר וְכָל בְּכוֹר בְּהֵמָה: ֹ וַיִּקֶּם פְּרָעָה
לִילָה הוּא וְכָל־עַבְדָּיו וְכָל־מִצְרִים וַתְּהִי צָעָקָה גְדֹלָה
בְּמִצְרַיִם כִּי־אֵין בַּיִת אֲשֶׁר אֵין־שָׁם מָת: ֹ לֹא וַיִּקְרָא לַמֶּשֶׁה
וּלְאַהֲרֹן לִילָה וַיֹּאמְרוּ קוּמוּ צֵאוּ מִתּוֹךְ עַמִּי גַם־אַתֶּם

כך עבדיו. מלמד, שהיה הוא מחזור על בתי עבדיו ומעמידן: כי אין בית אשר אין שם מת. יש שם בכור – מת, אין שם בכור – גדול שבבית קרוי "בכור", שנאמר (תהלים פט, כח): "אף אני בכור אתנהו". דבר אחר: מצריות מזנות תחת בעליהן, ויולדות מרוקים פנויים, והיו להם בכורות הרבה, פעמים חמשה לאשה אחת, כל אחד בכור לאביו: (לא) ויקרא למשה ולאהרן לילה. מגיד שהיה מחזור על פתחי העיר וצועק: היכן משה שריו? היכן אהרן שריו? גם אתם. הגברים: גם בני ישראל. הטף: ולכן עבדו אתה' כדברכם. הכל כמו שאמרתם

רש"י דינו, שהיו"ו לשון תוספת הוא, כמו: פלוני ופלוני: הכה כל בכור. אף של אומה אחרת והוא במצרים: מבכר פרעה. אף פרעה בכור היה, ונשתייר מן הבכורות, ועליו הוא אומר (שמות ט, טז): "ואולם בעבור זאת העמדתך, [בעבור הראתך את כחי" – בים סוף]: עד בכור השבי. שהיו שמחין לאידם של ישראל. ועוד, שלא יאמרו יראתנו הביאה פרענות זו. ובכור השפחה בכלל היה, שהרי מנה מן החשוב שבכל עד הפחות, ובכור השפחה חשוב מבכור השבי: (ב) ויקם פרעה. ממטתו: לילה. ולא כדרך המלכים בשלש שעות ביום: הוא. תחלה, ואחר

שהיו קצת מבני לוי שכנים לבני שאר השבטים, והואיל והיו מתחברים לאכילת הפסח הוא ושכנו, לא ימלט שיהיה אחד מישראל רואה כי אחד מבני לוי איננו בבית. ומי יעלה על דעתו שיהיו בישראל אנשים כל כך גבורי לב לבוא בבתי המצרים אדונייהם גם בבית פרעה, להרוג את בכוריהם, ואנחנו רואים איך היו רכי לבב שלא עמדו נגדם כשהשליכו ילדיהם ליאור, וכשאמרו שלא לתת להם תבן, וכשראו אותם חונים על הים. ומי יאמין שלא היה בית פרעה סגור ונשמר, שיוכל אדם להרוג בנו בכורו ואיש לא ידע; ובפרט אחר שהוזהר שימות. ואיך יתכן לאנשים הבאים בבתים בחפזון להרוג הבכורות, שיפנו להרוג בכורות הבהמות, ומה תועלת היה להם בזה? ואיך יכניסו עצמם בסכנה שיוודע הדבר, כדי להמית הבהמות? וכן בכור השבי אשר בבית הבור, מה ראה משה להמיתם, אחר שלא היתה לו בזה שום תועלת? ואיך נכנסו אנשיו בבית הבור? ואפילו יאומן שכל זה היה, היאומן שלא נודע הדבר, ולא היה שום מצרי שיראה אחד משליחי משה בא אל ביתו או יוצא מביתו, באופן שיוודע הדבר לעם ולמלך? כי אין ספק שאם נולד לפרעה שום חשש כי בני ישראל הם המכים בכוריהם לא היה משלחם בשלום אבל היה מתנקם מהם באף ובחמה ובקצף גדול. ראה כמה בטולים הכופרים מעמיסים על עצמם כדי שלא לקבל עליהם כי ה' עושה נפלאות בקרב הארץ למען עשה כיום הזה להחיות עם רב שתהיה ידיעת יחודו ותאריז משתמרת בקרבו לתועלת כל יושבי תבל.

שד"ל

גַּם־בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וּלְכוּ עִבְדוּ אֶת־יְהוָה בְּדִבְרֵיכֶם: לֵב גַּם־
צֶאֱנָכֶם גַּם־בְּקִרְכֶם קָחוּ כָאֲשֶׁר דִּבַּרְתֶּם וּלְכוּ וּבִרְכַּתֶּם
גַּם־אֹתִי: לג וּתְחַזֵּק מְצִלִּים עַל־הָעָם לְמַהֵר לְשַׁלַּחם מִן־
הָאָרֶץ כִּי אָמְרוּ כָלָנוּ מֵתִים: לד וַיֵּשָׂא הָעָם אֶת־בִּצְקוֹ
טָרֶם יַחְמֹץ מִשְׁאֲרֵתָם צָרָתָם בְּשִׁמְלָתָם עַל־שְׂכָמָם:
לה וּבְנֵי־יִשְׂרָאֵל עָשׂוּ כַּדְבָר מֹשֶׁה וַיִּשְׁאַלּוּ מִמְּצִלִּים כָּל־
כֶּסֶף וְכָלִי זָהָב וּשְׁמָלֹת: לו וַיְהִי־הָ נָתַן אֶת־חֶן הָעָם בְּעֵינָי

הפשוטים מתים, חמשה או עשרה בבית אחד: רש"י
(לד) טרם יחמץ. המצריים לא הניחום לשהות
כדי חמוץ: משארתם. שירי מצה ומרור: על־
שכמם. אף־על־פי שבהמות הרבה הוליכו
עמם, מחבבים היו את המצוה: (לה) כדבר
משה. שאמר להם במצרים (שם, ב): "וישאלו
איש מאת רעהו": ושמלת. אף הן היו חשובות
להם מן הכסף ומן הזהב, והמאוחר בפסוק
חשוב: (לו) וישאלום. אף מה־שלא היו שואלים

ולא כמו שאמרתי אני, בטל "לא אשולח"
(שמות ה, ב), בטל "מי ומי ההלכים" (שמות י, ח),
בטל "רק צאנכם ובקרכם יצג" (שם, כד):
(לב) גַּם־צֶאֱנָכֶם גַּם־בְּקִרְכֶם קָחוּ. ומהו "כאשר
דברתם"? "גם־אתה נתן בידנו זבחים ועלת"
(שם, כה), "קחו כאשר דברתם": וברכתם גם אותי.
התפללו עלי שלא אמות, שאני בכור: (לג) כלנו
מתים. אמרו: לא כגזרת משה הוא, שהרי
אמר (שמות יא, ה): "ומת כל־בכור", וכאן אף

(לב) וברכתם גם אותי: שיתפללו אף עליו (אנקלוס, רש"י, רשב"ם, ראב"ע ורמבמ"ן) כי בעבדם
את ה' בקרבנותיהם היו מתפללים לאל שירצה עבודתם ויברכם, ובקש מהם שבהתפללם לאל
שיברכם יתפללו שיברך גם אותו.
(לד) טרם יחמץ: אשר עדיין לא חמץ.

משארתם: אע"פ שתחלת הוראת השם הזה על הכלי שבו לשין הבצק ונותנין בו השאור, כי
משארת נגזר מן שאור (כדעת דון יצחק); אע"פ שזה בשי"ן וזה בסי"ן, מ"מ כאן נראה שהכוונה
על הבצק שנתערב בו שאור, כי לא יתכן שיצררו העריבות בשמלותם; ובהפך יובן למה נתנו
הבצק בשמלותם, שהוא כדי שיתחמם ויחמץ. ואנקלוס תרגם מותר אצוותהוון, מה שנשאר
בעריבות, כלומר הבצק שנשאר אחר שאפו המצות שאכלו עם בשר הפסח, וכן רש"י (מן
המכילתא) שירי מצה ומרור. וראב"ע פירש כלי עץ, כי חמוריהם היו טעונים בגדים; ומי שהוא
אוהבו יאמין לו שהיו אבותינו חמורים כל כך, שיעמיסו כלי עץ על שכמם, ואת הבגדים על
החמורים.

מִצְרַיִם וַיִּשְׁאֲלוּם וַיִּנְצְלוּ אֶת־מִצְרַיִם: לוֹ וַיִּסְעוּ בְּנֵי־יִשְׂרָאֵל מֵרַעְמֶסס סִכְתָּה כְּשֶׁ־מָאוֹת אֶלֶף רִגְלֵי הַגְּבֵרִים לְבַד

רש"י

מהם היו נותנים להם, אתה אומר אחד – טול
שנים, ולך: וינצלו. "ורוקינו": (לו) מרעמסס

סכתה. מאה ועשרים מיל היו, ובאו שם לפי
שעה, שנאמר (שמות יט, ד): "ואשא אתכם על-

שד"ל

כתב יד:

דפוס ראשון:

כשש מאות אלף רגלי הגברים לבד
מטף: לבד מטף פחות מבן עשרים,
והנה היה מספר נפשות בני ישראל
שנים מיליאוני וחצי לכל הפחות,
וזאת אשר כתב על עוצם הרבוי
משבעים נפש בארבע מאות שנה, י'
ד' מיכאעליס: אמר תחלה כי אנשי
מזרח ממהרים לישא אשה כבן י"ג
או ט"ו, ועוד היו נושאים יותר מאשה
אחת; ועוד כתבו הסופרים הקדמונים
כי מימי נילוס מרבים פריה ורביה,
ושהנשים המצריות יולדות תאומים
על הרוב, וגם יותר משנים בכרס
אחד. אריסטו (Hist. Aniaml.)
7.4. כתב: Saepe et plarisque
in loeis geminos (pariunt
mulieres) quemadmodum in
Hist. Nat.) אפליניוס.
7.3. כתב: Trigeminos nasci
certum est, inter ostenta
ducitur, praeterquam in
Aegypto, ubi fetifer potu nilus
ואחר מעט כתב: In Aegypto
septenos uno partu simul gigni
auctor est Trogus. וכן
(Quest. Natural. 3.23) כתב
Quorundam cause non potest

כשש מאות אלף רגלי הגברים לבד מטף: לבד
מטף פחות מבן עשרים, והנה היה מספר נפשות
בני ישראל שנים מיליאון לכל הפחות, והוא דבר
זר מאד ורחוק ממנהגו של עולם שמשבעים נפש
יולד גוי כזה בארבע מאות שנה. ויוחן דוד מיכאעליס
ביקש לקרב הדבר אל הטבע מכמה צדדים. ראשונה
אמר כי אנשי המזרח נושאים נשים בהיותם בני
י"ג או ט"ו שנה, וזה הבל, כי אמנם לקיחת אשה
בימי הילדות הוא דבר המחליש את הגוף וממעט
פריה ורביה. שנית אמר כי ישראל היו לוקחים
יותר מאשה אחת, וזה ג"כ הבל, שהרי אם איש
אחד יקח נשים רבות או גם שנים בלבד, ישארו
אנשים אחרים בלי אשה, כי אמנם מספר הנשים
הנולדות הוא קרוב למספר הזכרים ולא עודף
עליו הרבה. גם אמר שישראל היו מאריכים ימים
עד מאה שנה ויותר, וגם זה הבל, כי משה אמר
(תהלים ד' י'): 'ימי שנותינו בהם שבעים שנה', וכלב
הגיד ליהושע (יהושע י"ד י"א) שהיה בן פ"ה שנה
ושהיה עדיין חזק למלחמה, משמע שלא היו ככה
רוב אנשי דורו. והנה רז"ל אמרו (מכילתא בא י"ב)
שהיו יולדות ששה בכרס אחד, וכן העידו הסופרים
הקדמונים כי מימי נילוס מרבים פריה ורביה,
ושהנשים המצריות יולדות תאומים על הרוב, וגם
יותר משנים בכרס אחד. אריסטו (Hist. Aniaml.)
7.4. כתב: Saepe et plarisque in loeis
gemines (pariunt mulieres) quemadmodum
in Aegypto. ופליניוס (Hist. Nat. 7.3). כתב:

מִטָּף: לֹחַ וְגַם-עֶרֶב רַב עָלָה אֶתֶם וַצֵּאֵן וּבִקָּר מִקְנֶה כְּבֵד

כנפי נשרים": הגברים. מבן עשרים שנה ומעלה: (לח) ערב רב. תערוכת אומות של גרים: רש"י

שד"ל Triginos nasci certum est, inter ostenta ducitur, praeterquam in Aegypto, ubi In Aegypto; ואחר מעט כתב: fetifer ptu nilus septenos uno partu simul gigni auctor est Quest. Natural.) וכן Seneca כתב Trogius Quorundam cause non potest reddi, (3.23. quare aqua Nilotica fecundiores faciat (וקלעריקוס וראז' הביא מלבד אלה גם דברי Tradidere non leves auctores... multas Aegypti uno utero (septenos enixas המילה היתה סבה לרובי ההולדה, כמו שכתב פילון בס' המילה, וכן הרופא היהודי S. B. Wolfsheimer במאמרו De causis fecunditatis Hebraeorum nonnullis codicis sacri praeceptis intentibus, Halae 1742. וואלי גם המילה היתה סבה לרובי ההולדה, כמו שכתב פילון בס' המילה, וכן הרופא היהודי S. B. Wolfsheimer במאמרו De causis fecunditatis Hebraeorum nonnullis codicis sacri praeceptis intentibus, Halae 1742.

reddi, quare aqua Nilotica fecundiores faciat (וקלעריקוס וראז' הביא מלבד אלה גם דברי Paulus Jurisconsultus Tradidere non leves auctores... multas Aegypti uno utero (septenos enixas המילה היתה סבה לרובי ההולדה, כמו שכתב פילון בס' המילה, וכן הרופא היהודי S. B. Wolfsheimer במאמרו De causis fecunditatis Hebraeorum nonnullis codicis sacri praeceptis intentibus, Halae 1742. ונוסף על כל זה השגחת האל שלא אירע בהם דָּבָר וחרב ורעב.

עוד יש לשאול איך יכלה ארץ גשן לשאת אותם? ועל זה השיב י' ד' מ' כי נראה בבירור שלא נשארו ישראל כלם בארץ גשן, אלא נתפזרו בכל ארץ מצרים, וארץ מצרים מפורסמת מאד אצל הקדמונים לטובה ולרובי יושביה; גם נראה כי ישראל פשטו לרעות מקניהם חוץ לארץ גשן במדבר אשר בין גשן ובין א"י, ככתוב (ד"ה א' ז' כ"א) 'והרגום אנשי גת הנולדים בארץ כי ירדו לקחת את מקניהם', ע"כ י"ד מיכאעליס. אך כל זה לא יספיק לבאר עוצם הרבוי הנ"ל, ואין ספק כי השגחת ה' היתה בישראל לשמור בריאותם וכחותם, וכמו שיש להבין מדברי המילדות שאמרו (למעלה א' י"ט): 'כי לא כנשים המצריות העבריות כי חיות הנה'. והשגחת ה' וברכתו עמדה לישראל והצילה אותם מן הפגעים הממיתים את הילדים, כדי לקיים את דברו אשר דבר לאברהם (בראשית ט"ו י"ג), באופן שמקץ ארבע מאות שנה יהיו לגוי שיוכל לעמוד ולהתקיים בארץ ירושתו אשר נשבע ה' לתת להם (אב תרכ"ג).

(לח) וגם ערב רב עלה אתם: אמרו שהם מאנשי מצרים שנתעברו עמהם ונתגיירו בראותם עוצם הנפלאות אשר עשה ה' בעבורם, ושהם האספסוף הנזכר במקום אחר (במדבר י"א ד'). ונ"ל שאם היה שיתעוררו אנשים להתגייר, אין טעם שיצאו אתם, כי ישראל לא אמרו ללכת לצמיתות, אלא לחזור מיד, ולא יתכן לאנשים נכרים שיתעברו עמהם בחגם אשר יחגו לאלהיהם, אם עד היום ההוא לא יָּאֵאוּ את ה' ולא דבקו בישראל. והנה מצאנו בנחמיה (י"ג ג') 'זיבדילו כל עֶבֶר מישראל', שהכוונה עירוב על ידי חיתון. ע"כ נ"ל כי ערב רב זה היה מעורב

מֵאָד: לֹט וַיֹּאפּוּ אֶת־הַבָּצֵק אֲשֶׁר הוּצִיאוּ מִמִּצְרַיִם עֲגֹת מִצּוֹת כִּי לֹא חָמֵץ כִּי־גִרְשׁוֹ מִמִּצְרַיִם וְלֹא יָכְלוּ לְהִתְמַהֵּמֶה וְגַם־צָדָה לֹא־עָשׂוּ לָהֶם: מ וּמוֹשֶׁב בְּנֵי יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר יָשְׁבוּ

במדבר בארץ לא זרועה". ומה-שכר? – מפורש אחריו (שם, ג): "קדש ישראל לה" וגו' (מ) **אשר ישבו במצרים**. אחר שאר הישיבות שישבו גרים בארץ לא להם: **שלשים שנה וארבע מאות שנה**. בין הכל, משנולד יצחק עד עכשו היו ארבע מאות שנה – משהיה לו זרע לאברהם נתקיים:

רש"י (לט) **עגת מצות**. חררה של מצה. בצק שלא החמיץ קרוי "מצה": **וגם־צדה לא־עשו להם**. לדרך. מגיד שבחן של ישראל, שלא אמרו: היאך נצא למדבר בלא צדה. אלא האמינו והלכנו. הוא שמפורש בקבלה (ירמיה ב, ב): "זכרתי לך חסד נעורייך אהבת כלולתיך, לכתך אחרי

שד"ל **עמם מלפנים והתחתנו בהם**, והם מצריים שנשאו ישראליות, ומצריות שנישאו לישראלים והם הם האספסוף. והנה תרגום האספסוף ערבובין, וכן כאן בס' השמרונים וגם **ערברב** עלה אתם, מלה אחת, ותהיה המילה כפולה כמו 'ירקרק אדמדם' (ויקרא י"ג מ"ט) 'פתלתל' (דברים ל"ב ה'), והוא ממש כמלת אספסוף; ואמנם אין צורך לזה, אחר שמצאנו בנחמיה 'ויבדילו כל ערב מישראל' משמע שאומרים בלה"ק ערב להוראת האספסוף.

וצאן ובקר: וצאן ובקר של ישראל, כי תחלה הזכיר הגברים והטף והערב רב, ואח"כ הזכיר המקנה; ולדעת ר"ע ספורנו צאן ובקר של ערב רב, ולדעת תלמידי יהודה לוצאטו של אלו ואלו.

(לט) **כי לא חמץ**: משמע שהבצק לא החמיץ, לא שלא נתנו בו שאור; ונ"ל כי בליל חמשה עשר אולי אחר אכילת הפסח לשו הבצק ליום המחרת כדרכם כי לא ידעו שיסעו מיד, ונתנו בו השאור והניחוהו שם כמנהג להניח הבצק כל הלילה כדי שיחמיץ, ואחר חצי הלילה גורשו ממצרים ולא יכלו לאפות בצקם, ולקחו משארותם על שכמם, ונתקרקר הבצק ע"י שהוציאוהו ממקום שהיה מוצנע שם והוציאוהו לאויר, ובפרט שאויר הלילה קר, ועל ידי כן לא החמיץ. אע"פ שנתנוהו בשמלותם כדי שיתחמם.

וגם צדה לא עשו להם: לא ידעו שיצאו מארץ מצרים בלילה ההוא, ובפרט כי כאשר העירני תלמידי חזקיה מצליח אשכנזי, אמר להם משה (למעלה פס' כ"ב) 'אתם לא תצאו איש מפתח ביתו עד בקר', ולא הכינו להם צדה, רק לשו הבצק כדרכם ליום המחרת. ורמב"ן ור"י קארו פירשו אפו את הבצק בדרך חוץ ממצרים, כי גורשו ממצרים, ואמנם אפו אותו עגות מצות, כי כן נצטוו.

עגות: עיין בראשית י"ח ו'.

(מ) **ומושב בני ישראל**: עיין למעלה ו' כ'. ודעת רז"ל (מגילה ט' ע"א) שלא ישבו במצרים אלא רד"ו שנה, ות' שנה היו משעה שנולד יצחק (יצחק בן ס' הוליד את יעקב, ויעקב היה בן ק"ל

בְּמִצְרַיִם שְׁלֹשִׁים שָׁנָה וְאַרְבַּע מֵאוֹת שָׁנָה: מֵאֵ וַיְהִי מִקֵּץ
שְׁלֹשִׁים שָׁנָה וְאַרְבַּע מֵאוֹת שָׁנָה וַיְהִי בְּעֶצֶם הַיּוֹם הַזֶּה
יָצְאוּ כָל-עֲבָאֹת יְהוָה מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם: מֵב לֵיל שְׁמֵרִים
הוּא לִיהוָה לְהוֹצִיאָם מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם הוּא-הַלֵּילָה

זרעך" – משהיה לו זרע. וכשתמנה ארבע רש"י
מאות שנה משנולד יצחק, תמצא מביאתן
למצרים עד יציאתן – מאתים ועשר שנה. וזה
אחד מן הדברים ששנו לתלמי המלך: (מא) ויהי
מקץ שלשים שנה וגו' ויהי בעצם היום הזה.
מגיד, שכיון שהגיע הקץ – לא עכבן המקום,
כהרף עין. בט"ו בניסן באו מלאכי השרת אצל
אברהם לבשרו, בט"ו בניסן נולד יצחק, ובט"ו
בניסן נגזרה גזרת בין הבתרים: (מב) ליל שמרים.
שהיה הקדוש ברוך-הוא שומר ומצפה לו,
לקיים הבטחתו להוציאם מארץ מצרים: הוא-
הלילה הזה לה'. הוא הלילה שאמר לאברהם:
בלילה הזה אני גואל את בניך: שמרים לכל-בני
ישראל לדרתם. משומר ובא מן המזיקין, כענין
שנאמר (שמות יב, כג): "ולא יתן המשחית" וגו':

"כ"גר יהיה זרעך" (בראשית טו, יג), ושלשים שנה
היו משנגזרה גזרת בין הבתרים עד שנולד
יצחק. ואי אפשר לומר בארץ מצרים לבדה,
שהרי קהת מן הבאים עם יעקב היה, צא וחשוב
כל-שנותיו וכל-שנות עמרם בנו ושמונים של
משה, לא תמצאם כל-כך, ועל כרחך הרבה
שנים היו לקהת עד שלא ירד למצרים, והרבה
משנות עמרם נבלעים בשנות קהת, והרבה
משמונים של משה נבלעים בשנות עמרם, הרי
שלא תמצא ארבע מאות לביאת מצרים.
והזקקת לומר – על כרחך – שאף שאר
הישיבות נקראו גרות, ואפילו חברון, שנאמר
(בראשית לה, כז): "אשר-גר-שם אברהם ויצחק",
ואומר (שמות ו, ד): "את ארץ מגריהם אשר-גרו
בה". לפיכך אתה צריך לומר: "כי גר יהיה

בעמדו לפני פרעה, הרי ק"ץ, נשאו ר"י לתשלום ארבע מאות), ות"ל מברית בין הבתרים
שאמרו שהיה שלשים שנה קודם לידת יצחק. והנה לכל הפנים יש כאן שלשים שנה יתרות
על ת' שנאמרו לאברהם (בראשית ט"ו י"ג). ויש אומרים (הביאם דון יצחק) כי לא חשש הכתוב
לפרש לאברהם גם את השלשים שנה, כי החשבון הגדול בולע את המועט; ודעת רמב"ן
ודון יצחק כי שלשים שנה נוספו עליהם בעבור חטאתם במצרים. ודע כי בס' השמרונים
כתוב ומושב בני ישראל ואבותם אשר ישבו בארץ כנען ובארץ מצרים שלשים שנה וארבע
מאות שנה, וכן מתורגם בתרגום אלכסנדר, והוא מן השנויים הנזכרים בתלמוד (מגלה ט'),
וכבר הסכימו חשבי האחרונים שאין זה אלא תיקון מסברה, כגון, Ravius, Koppe, I. D.
Michaelis, Jahn, Vater, Richard Simon וראז' וגעז'. ובתרגום ירושלמי תלתין שמיטין
דשנין דסכומהון מאתן ועשר שנין.

(מב) ליל שמרים הוא לה': כפירוש רש"י, כי מלת 'להוציאם' לא תתפרש יפה בדרכים אחרים;
והנה 'שמורים' מלשון 'ואבינו שמר את הדבר' (ברא' ל"ז י"א). וכן 'שמורים' לכל בני ישראל' כמו
'שמור את חדש האביב' (דברים ט"ז א'), שיתנו לבם מתי יבא ויעשו ככל חקותיו.

הַזֶּה לַיהוָה שְׁמַרְיִם לְכָל־בְּנֵי יִשְׂרָאֵל לְדֹרֹתָם: מַגּ וַיֹּאמֶר
יְהוָה אֶל־מֹשֶׁה וְאַהֲרֹן זֹאת חֻקַּת הַפֶּסַח כָּל־בֶּן־נָכָר
לֹא־יֹאכַל בּוֹ: מַדּ וְכָל־עֶבֶד אִישׁ מִקֶּנֶת־כֶּסֶף וּמִלְתָּה אֹתוֹ

רש"י (מג) זאת חקת הפסח. ב"ד בניסן נאמרה להם שבשמים. ואחד נכרי ואחד ישראל משומד פרשה זו: כל־בן־נכר. שנתנכרו מעשיו לאביו במשמע: (מד) ומלתה אתו אז יאכל בו. רבו.

שד"ל (מג) כל בן נכר לא יאכל בו: אין ספק שהוא כמשמעו, כל נכרי, ורז"ל פירשו (זבחים כ"ב ע"ב) מי שנתנכר לאביו שבשמים, והוא המשומד, והוא פירוש שנתחדש אחר זמן הרבה, כשעמדו היונים וגזרו שמד על ישראל, אמרו חכמים לפי צורך השעה, כי בן נכר כולל לא הנכרי לבדו כי גם היהודי המתנכר. כי אמנם אפילו יעלה על הדעת שדברה תורה על המומרים, לא יתכן שתדבר עליהם בתחלה, קודם כל דבר, כמו כאן, 'זאת חקת הפסח כל בן נכר לא יאכל בו'. והנה מלת משומד נראה שהיא נגזרת מן שמד (מענין השמדה) ונקרא כן מי שהמיר בעל כרחו בשעת השמד, ואח"כ כשבטלה הגזרה לא חזר בתשובה; ונקרא מומר מי שהמיר ברצונו. ורמב"ן רצה לפרש משומד בחסרון ע' מן שְׁמוֹדֶע, אֶשְׁמֹדֶע, משומדע, שהתנכר לאלהיו. ויפה הקשה הכורם כי ואשתמודע יוסף לאחיה ואנון לא אשתמודעוהו הוא ענין הַפְּרָה, לא ענין התנכרות. והכורם עצמו נשתבש וכתב: אמת הדבר שמלת ואשתמודע כוללת שתי ההוראות יחד, שאנקלוס תרגם גם את 'ויתנכר' (בראשית מ"ב ז) ואשתמודענינו עכ"ל, וזה שבוש כי ואשתמודענינו הוא תרגום 'זיכירם', ותרגום 'ויתנכר אליהם' הוא וחשיב מה די ימלל עמהון, וא"כ קושיית הכורם על רמב"ן חזקה ובריא, שאין אשתמודע ענין התנכרות אלא ענין הַפְּרָה, והנכון מה שכתבתי למעלה בגזרת מלת משומד, ובהבדלו מן מומר. ודע כי בס' דקדוק כ"י שבידי (לא נזכר בו שם הס' ושם המחבר, אך הוא מן הקדמונים) מצאתי כי לדעת ר' יונה המדקדק מלת משומד היא במקום משועמד, ושרש עמד בל' סורי ובל' ערבי ענינו טבילה לקבל דת הנוצרים, והסכים לדעת הזאת גם ר' יהודה הלוי בס' הכוזרי מאמר ג' סימן ס"ה, וזה לשונו בכוזרי כ"י: 'אבל הצדוקים והבייתוסים אינם כי אם אפיקורסים ומינים מכחישים העה"ב, והם המינים אשר אנו מתפללים עליהם בתפילתנו. ואולם הידוע וחבריו הם המשומדים הנכנסים בתורה המעמודית הטובלים בירדן'. עכ"ל. (וברוב הספרים השמיטוהו), וגם הדעת הזאת רחוקה מאד בעיני, והנכון כמו שפירשתי.

(מד) וכל עבד: מילת העבדים היא חובה על האדון מאברהם ואילך (ברא' י"ז י"ב), גם נצטוינו (שמות כ' י') בשביתת העבדים בשבת וי"ט, וכל זה מרומם מעלת העבד שהוא חסר מעט מאדוניו, ולפיכך מיד כשנימול הוא אוכל בפסח כאדוניו, ובסוף בית שני כשנתקלקלו המדות על ידי מלכי בית הורדוס ולמדו ישראל דרכי גוים, ובפרט המלכים והשרים והעשירים היו אוהבים להידמות לרומים, וידענו כי הרומים היו אכזרים על עבדיהם, היו בישראל אדונים שלא היו רוצים למול את עבדיהם כדי שלא יחשבו עצמם כישראל וכבני אדם. אז קמו חכמי

אֲזַ יֹאכֵל בּוֹ: מִהַ תּוֹשֵׁב וְשָׂכִיר לֹא־יֹאכֵל בּוֹ: מִן־בֵּית
אֶחָד יֹאכֵל לֹא־תוֹצִיא מִן־הַבֵּית מִן־הַבָּשָׂר חוּצָה וְעַצֶּם
לֹא תִשְׁבְּרוּ־בּוֹ: מִן־כָּל־עֵדֶת יִשְׂרָאֵל יַעֲשׂוּ אֹתוֹ:

אתה אומר בחבורה אחת, או אינו אלא רש"י
בבית אחד כמשמעו, וללמד שאם התחילו
והיו אוכלים בחצר וירדו גשמים, שלא יכנסו
לבית? תלמוד לומר: "על הבתים אשר יאכלו
אותו בהם". מכאן, שהאוכל — אוכל בשני
מקומות: **לֹא־תוֹצִיא מִן־הַבֵּית**. מן החבורה:
וְעַצֶּם לֹא תִשְׁבְּרוּ־בּוֹ. הראוי לאכילה, כגון שיש
עליו כזית בשר — ישיבו משום שבירת עצם,
אין עליו כזית בשר — אין בו משום שבירת
עצם: (מז) **כָּל־עֵדֶת יִשְׂרָאֵל יַעֲשׂוּ אֹתוֹ**. למה

מגיד, שמילת עבדיו מעכבתו מלאכל בפסח,
דברי רבי יהושע. רבי אליעזר אומר: אין מילת
עבדיו מעכבתו מלאכול בפסח. אם כן, מה-
תלמוד לומר: "אז יאכל בו"? — העבד:
(מה) **תוֹשֵׁב**. זה גר תושב: **וְשָׂכִיר**. זה הנכרי. ומה-
תלמוד לומר? והלא ערלים הם, ונאמר: "וכל-
ערל לא יאכל בו"?! אלא, כגון: ערבי
מהול, וגבעוני מהול, והוא תושב או שכיר:
(מז) **בֵּית אֶחָד יֹאכֵל**. בחבורה אחת, שלא
יעשו הנמנין עליו שתי חבורות ויחלקוהו.

ישראל וגזרו כי מי שלא ימול את עבדיו לא יוכל לאכול בקרבן פסח, וכוונתם לפי דעתי שד"ל
היתה כי מי שאינו מחשב העבדים כבני אדם אינו ראוי להיות נחשב בין חוגגי חג החירות,
זאת היתה סברת רוב החכמים והיא שנויה סתם במכילתא (בא ט"ו) ולגירסת רש"י כאן היא
דעת ר' יהושע, ולגירסת התוספות יבמות ע' ע"ב היא דעת ר' עקיבא, אבל ר' אליעזר אומר
אין מילת עבדיו מעכבתו מלאכול בפסח, כי היה אוהז בדרכי שמאי אשר בארתי בכרם חמד
ג' עמוד 220, ולא היה רוצה שיחודש שום דבר שאיננו בתורה או בקבלה ולא היה אומר דבר
שלא שמע מפי רבו. אבל שאר חכמי ישראל היו מחדשים תקנות לפי צורך הזמנים, והוצרכו
לנדות את ר' אליעזר (ב"מ נ"ט ע"ב) שהיה מתקומם נגד כל דבר הנוטה ממה שקבל מרבותיו
(כ"ט סיון תרי"ד).

(מה) **תוֹשֵׁב**: נכרי שנתיישב בתוך בני ישראל ואינו שומר תורתם, ולדעת רז"ל (ע"ז ס"ד ע"ב)
הוא שקבל עליו שבע מצוות בני נח, ועיין למטה פסוק מ"ח.

וְשָׂכִיר: הוא נכרי העושה מלאכה עם ישראל ונשכר למספר ימים, ואע"פ שהוא אוכל אצל
ישראל לא יאכל בקרבן פסח; וכל זה כדי שתהיה יציאת מצרים נרשמת יותר בלב ישראל.
וראב"ע פירש תושב ושכיר מישראל שלא נמנה בחבורה; והנה כאן לא נזכר כלל ענין
החבורות, ועוד הנה השכיר הוא בבית אדוניו, וממילא (אם אין לו אשה ובנים) שהוא נכלל עם
בני הבית, ולמה לא יאכל בו?

(מז) **וְעַצֶּם לֹא תִשְׁבְּרוּ בּוֹ**: כדרך אכילתו בחפזון (רשב"ם). או לכבוד הקרבן שלא ינהגו בו מנהג
גרגרנות (רלב"ג), או ג"כ לאכלו דרך חירות ולא כמאכל עבדים.

(מז) **כָּל עֵדֶת יִשְׂרָאֵל יַעֲשׂוּ אֹתוֹ**: רש"י קיצר דברי המכילתא (בא שם) ונשארו דבריו סתומים,

מח וְכִי־יִגְוֹר אֶתְךָ גֵר וְעָשָׂה פֶסַח לַיהוָה הַמּוֹל לֹךְ כָּל־זָכָר
וְאֵל יִקְרַב לַעֲשׂוֹתוֹ וְהָיָה בְּאֶזְרַח הָאָרֶץ וְכָל־עַרְלֵי־לֹא־

רש"י נאמר? לפי שהוא אומר בפסח מצרים (שמות יב, ג): "שה לבית־אבת" — שנמנו עליו למשפחות, יכול אף פסח דורות כן? תלמוד לומר: "כל־עדת ישראל יעשו אותו": (מח) ועשה פסח. יכול כל־המתגיר יעשה פסח מיד? תלמוד לומר: "והיה כאזרח הארץ" — מה אזרח ביד אף גר ביד: וכל־ערל לא־יאכל בו. להביא את שמתו אחיו מחמת מילה, שאינו משומד לערלות,

שד"ל וכוונת המכילתא שבפסח דורות היו יכולין לעשות חבורה מעשרה בני אדם מעשר משפחות (כל עדת ישראל, מי שיהיה), אבל בפסח מצרים נאמר ולקח הוא ושכנו, הוא וכל בני ביתו, ושכנו וכל בני ביתו (כי לא היה להם לצאת מפתח ביתם), ולפי הפשט כבר ביאר למעלה (בתחילת הפרק) מצוות קרבן פסח, וכאן הוסיף לבאר דין העבד והתושב והשכיר והגר, וקודם שידבר על הגר הקדים והודיע כי העבד והתושב והשכיר יאכלו קרבן פסח, אך לא יעשו קרבן פסח לעצמם ורק 'כל עדת ישראל יעשו אותו', ואח"כ פירש, כי גם הגר כשימול יוכל לעשות קרבן פסח לעצמו עם כל בני ביתו בלי להשתתף עם חבורה של ישראל (כ"א אב תרכ"ג).

(מח) וכי יגור אתך גר: דעת חז"ל (פסחים צ"ג ע"א) כי בגר צדק מדבר, שמקבל עליו כל התורה כלה; אמנם מן המקרא הזה משמע בבירור כי גם קודם שימול נקרא גר, א"כ הגר לא קבל עליו כל המצוות ולא מל ואיננו בכלל ישראל. והנה לפי הוראת המלות היה נראה כי גר פחות מתושב, שהתושב נתישב בארץ, והגר בא לגור ולחזור אחר זמן לארצו, ולפי זה איך בתושב אמר סתם לא יאכל בו, ובגר אמר שימול ואז יקרב? וי"ד מיכעאליס כתב (Mosaisches Recht) כי הגר אין לו קרקע והתושב אין לו בית. ואני אומר כי תושב הוא מי שבא בגפו בלא אשה ובנים, והוא מתישב בביתו של אחד מישראל (וזה טעם 'תושב כהן', ויקרא כ"ב י') והיה לו כעבד ומשרת (כשכיר ותושב יהיה עמך עד שנת היובל יעבוד עמך ויקרא כ"ה מ') אבל הגר בא עם כל בני ביתו אשתו ובניו, והוא יושב לבדו עם משפחתו, לא עם אחד מישראל כמו התושב. ולפיכך אמר המול לו כל זכר, ר"ל מאנשי ביתו; ואין ספק כי גם התושב אם היה רוצה להמול היה אוכל בפסח, אלא שהזכיר זה בגר, מפני החדוש שלא די שימול הוא עצמו, כי צריך שימולו גם כל בני ביתו. ומה שכתוב (ויקרא כ"ה מ"ה) 'וגם מבני התושבים וממשפחתם אשר עמכם', כבר מפורש שם אשר הולידו בארצכם, כלומר שנשא התושב אשה תושבת או שפחה כנענית, לא שבא נשוי. ולפי זה אין ספק כי התושב לא היה עובד ע"י, כי היה בבית הישראלי, ומצינו שהכשירתו התורה לאכול מתבואת שנת השמיטה ככל ישראל וכעבדים (ויקרא כ"ה ו'), והיה נענש אם היה הורג נפש, והיו ערי מקלט קולטות גם אותו (במדבר ל"ה ט"ו). והגר נראה מן המקרא הזה עצמו 'וכי יגור אתך גר' וכו', 'המול לו כל זכר', שלא היה מקבל עליו כל המצוות, ולא מצאנו תורה אחת יהיה לכם ולגר בענין כל המצוות בכלל, אלא בענין הפסח (כאן ובמדבר ט' י"ד), שאם ירצה לעשותו לא יעשנו אלא כפי המצוה ולא יאכלנו ערל; וכן בהקרבת הקרבנות, שאם ירצה להקריב אשה, כאשר תעשו כן יעשה (במדבר ט"ו י"ד-ט"ז); והיה

יֹאכֵל בּוֹ: מט תּוֹרָה אַחַת יִהְיֶה לְאַזְרַח וּלְגַר הַגֵּר בְּתוֹכְכֶם:
 נ וַיַּעֲשׂוּ כָל־בְּנֵי יִשְׂרָאֵל כַּאֲשֶׁר צִוָּה יְהוָה אֶת־מֹשֶׁה וְאֶת־
 אֹהֲרֹן בֶּן עֲשׂוֹ: נא וַיְהִי בְּעֶצֶם הַיּוֹם הַזֶּה הוֹצִיא יְהוָה אֶת־

ואינו נלמד מ"בן-נכר לא-יאכל בו": (מט) תורה אחת וגו'. להשוות גר לאזרח אף לשאר מצות רש"י

מקבל טומאה כשאר ישראל, ואם היה רוצה להטהר, היה צריך לאפר הפרה ככל ישראל (שם י"ט ט'). אמנם מצאנו (שם ט"ו כ"ו) 'ונסלח לכל עדת בני ישראל ולגר הגר בתוכם', וכן 'האזרח בבני ישראל ולגר הגר בתוכם תורה אחת יהיה לכם לעושה בשגגה' (שם שם כ"ט), 'והנפש אשר תעשה ביד רמה מן האזרח ומן הגר' (שם שם ל'); וכל זה נראה שהוא בגר שברצונו נמול ונכנס בכלל ישראל, והוא הנקרא גר צדק, אלא שלא כל גר הוא גר צדק, כאשר הוכחתי ממקרא זה 'וכי יגור אתך גר', וא"כ מה שנצטוינו לאהוב את הגר ושלא להונותו (ויקרא י"ט ל"ג ל"ד) הוא לכל גר בסתם, אפילו איננו גר צדק.

ועשה פסח: וירצה לעשות קרבן פסח לעצמו, עם בני ביתו.

ואז יקרב לעשותו: יהיה כשר לעשות פסח לעצמו.

(א) ויעשו כל בני ישראל: כבר נאמר למעלה (פסוק כ"ח) 'וילכו ויעשו בני ישראל' וגו', והוא על עקר שחיטת הפסח ונתינת דמו על המשקוף ועל המזוזות, וכאן חזר ואמר 'ויעשו' וגו' לענין אכילת הפסח, שלא האכילו ממנו לכל בן נכר ושאכלוהו בבית אחד ולא הוציאו מן הבית מן הבשר חוצה ועצם לא שברו בו. וראב"ע כתב שאולי זה נאמר על פסח שעשו במדבר סיני (בשנה השנית) שאז מלו הגרים, ואין מוקדם ומאוחר בתורה; ואין צורך לזה כאן.

(נא) ויהי בעצם היום הזה וכו': גם זה כבר נאמר למעלה (פסוק מ"א) אלא שנכפל כדי לסיים בזכרון היציאה ממצרים, שעליה נאמרה הפרשה הסמוכה קדש לי כל בכור, זכור את היום הזה אשר יצאתם ממצרים. ודעת רשב"ם וראב"ע שהמקרא הזה דבק עם הפרשה הסמוכה, שבאותו היום עצמו דבר ה' אל משה קדש לי כל בכור; ונ"ל שאם היה הדבר כן היל"ל ויהי בעצם היום הזה אשר הוציא. ורמב"ן אומר כי הכוונה שלא יצאו כלם בלילה, אלא ביום שאחריו יצאו מכל גבול מצרים.

על צבאותם: רש"י (למעלה ו' כ"ו) פירש כמו בצבאותם, כמו 'ועל חרבך תחיה' (ברא' כ"ז מ'), 'עמדתם על חרבכם' (יחזקאל ל"ג כ"ו); ואמנם רחוקה היא מאד הוראת מלת על במקראות שהביא מהוראתה כאן לפי טבע המאמר. וראו' תרגם secundum, והביא לדוגמא 'איש על מחנהו ואיש על דגלו' (במדבר א' ג"ב), וגם המשל הזה אין לו ענין לכאן, כי שם הכוונה כל אחד מחובר למחנהו ולדגלו, ואין יאמר כל בני ישראל מחוברים לצבאותם? וקוצעוים אומר שהוא כמו לצבאותם, וזה מתישב לענין המאמר, אלא שלא מצאתי לו חבר, כי הוא הביא 'והאבנים תהינה על שמות בני ישראל' (שמות כ"ח כ"א) שאין לו ענין לכאן, כי האבנים והשמות הם שני

בְּנֵי יִשְׂרָאֵל מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם עַל-צְבָאֲתָם: שְׁבִיעִי י' א וַיִּדְבֹּר
יְהוָה אֶל-מֹשֶׁה לֵּאמֹר: ב קִדְשִׁי לִי כָל-בְּכוֹר פֶּטֶר כָּל-
לְחֶם בְּבִנֵי יִשְׂרָאֵל בְּאָדָם וּבַבְּהֵמָה לִי הוּא: ג וַיֹּאמֶר
מֹשֶׁה אֶל-הָעָם זָכוֹר אֶת-הַיּוֹם הַזֶּה אֲשֶׁר יִצְאֲתֶם

רש"י שבתורה: (ב) פטר כל-רחם. שפתח את הרחם שבהכיתי בכורי מצרים: (ג) זכור את-היום הזה. למד, שמזכירין יציאת מצרים בכל-יום: מדון. וכן (תהלים כב, ח) "יפטירו בשפה" —

שד"ל דברים, ובני ישראל וצבאותם דבר אחד הם, ולא מצאתי דוגמא לזה שתהיה מלת על נופלת על דבר בלתי נבדל מן הדבר. ורמב"ן פירש עם כל צבאותם, צבא הנשים וערב רב הנלוים עליהם וגם זה רחוק, כי הנשים לא היו צבאות מיוחדים, והערב רב לא יתכן שיקראו צבאותם של בני ישראל. על כן נ"ל לפרש כי ה' היה על צבאותם, וכן למעלה (ו' כ"ו) הוא משה ואהרן אשר אמר ה' להם 'הוציאו את בני ישראל מארץ מצרים וְהָיוּ עַל צְבָאוֹתָם', כי ה' ומשה ואהרן היו על צבאותם, כלומר היו מנהיגיהם, כטעם 'ועל צבאו נחשון בן עמינדב' (במדבר י' י"ד). וכאן הכוונה כי ה' היה הולך לפנייהם בעמוד הענן והאש.

(ב) קדש לי: בפה (כלומר אמור לישראל שהבכורות קדושים לי), כמו (ויקרא י"ג ו' י"א) 'וְטָהְרוּ הַכֹּהֵן, וְטָמְאוּ הַכֹּהֵן' (יפת הקראי הביאו ראב"ע).

פטר כל רחם: לשון פתיחה (כפי' כל המפרשים) ושלוח והוצאה, כמו 'פטר מים' (משלי י"ז י"ד), 'יפטירו בשפה' (תהלים כ"ב ח). וכן 'יִפְטֹר מִפְּנֵי שְׂאוּל' (ש"א י"ט י') שענינו ויצא, וכן נפטר בל"ח ואתפטר בלשון תרגום וסורי. והקשה בושארט כי כתוב 'פטר שור ושה', 'פטר חמור' (שמות ל"ד י"ט ו') בלא מלת רחם, ודעתו כי המלה מלשון ערבית, כי אלפטר ענינו בערבי התחלה וראשון; ואין זה כלום, כי גם שרש פתח נאמר (ובפרט בל"ח) על כל התחלה, וכן יתכן שעשו הערביים ושמשו בשרש פטר על כל התחלה, וכן בלה"ק השמיטו מלת רחם ואמרו פטר על כל בכור, לא על כל התחלה; ובל"ח שמשו בשרש פטר על ההשלמה (מפטיר), וגם זה איננו זו מלשון יציאה, וכן ברומי exitus ענינו סוף. שענינו יציאה ענינו ג"כ סוף, ודע כי לא השמיטו מלת רחם אלא כשהיא כתובה קודם לכן, כי כן למטה פסוק י"ב 'והעברת כל פטר רחם לה', ואח"כ בפסוק י"ג 'וכל פטר חמור תפדה בשה', וכן למטה ל"ד י"ט 'כל פטר רחם לי', ואח"כ 'פטר שור ושה' ופטר חמור תפדה בשה'.

לי הוא: הוא מאמר בפני עצמו, והוא נתינת טעם לקדש לי כל בכור, וכמו שכתב רש"י לעצמי קניתיים על ידי שהכיתי בכורי מצרים (ואת בכורי ישראל הצלתי).

(ג) ויאמר משה אל העם וגו': משה קודם שיאמר לישראל מצות הבכורות אמר להם מְצוֹת הַמְצוֹת שנאמרה לו קודם צאתם ולא אמרה להם אחרי צאתם (עיין למעלה י"ב כ"א).

מִמְצָרִים מִבֵּית עֲבָדִים כִּי בַחֲזֶק יָד הוֹצִיא יְהוָה אֶתְכֶם
 מִזֶּה וְלֹא יֵאָכֵל חֶמֶץ: ד הַיּוֹם אַתֶּם יֹצְאִים בַּחֲדָשׁ הָאָבִיב:
 ה וְהָיָה כִּי־יֵבִיאֲךָ יְהוָה אֶל־אֶרֶץ הַפְּנִיעִי וְהַחֲתִי וְהָאֻמִּי

(ד) בחדש האביב, וכי לא היינו יודעים באיזה חדרש [יצאנו]? אלא, כך אמר להם: ראו חסד שגמלכם, שהוציא אתכם בחדש שהוא כשר לצאת, לא חמה ולא צנה ולא גשמים. וכן הוא רש"י אומר (תהלים סח, ז): "מוציא אסירים בכושרות" — חדש שהוא כשר לצאת: (ה) אל-ארץ הכנעני וגו'.

זכור את היום הזה: בכל שנה ושנה. שד"ל

(ד) האביב: תחלת בשול התבואות, כמו 'כי השעורה אביב' (למעלה ט' ל"א), 'אביב קלוי באש' (ויקרא ב' י"ד), ונראה כי השעורה נקראת בתחלת בשולה אביב, והחטה כרמל, ואין שום ענין ויחס למלת אביב עם מלת אב, כמו שחשב ראב"ע שכתב: ופירוש 'אביב' כמו בכור, כי הוא מגזרת אב שהוא כמו ראשון לאשר הוליד. וטעה אחריו רד"ק שפירש (בשרש אבב) 'באבי הנחל' (שה"ש ו' י"א), בעצי הנחל, וכתב כי השבלת עם הקנה שלה תקרא אביב על שם הקנה שהוא העץ, כי העץ כמו האב המוליד הענפים; וכל זה שבוש, כי מעולם לא מצאנו אביב על העץ ולא על הקנה ולא על השבלת, אלא בפרט על השבלת בתחלת בשולה; ועיין נימוקי ר' אליה. ומצאנו שם אב (לראות באבי הנחל, שיר השירים ו' י"א, 'עודנו באבו' איוב ח' י"ב) שענינו צמח הצומח, שלא נגמר בשולו; ונראה כי שני הבי"תין אשר באביב מבדילין בינו ובין אב, ומורים על תוספת הצמיחה שכבר הגיעה לבישול; ודוגמת זה 'סבוני גם סבבוני' (תהלים קי"ח י"א), השני חזק מן הראשון. ובלשון ארמית מצאנו פעל אבב על האילן כשמוציא פירות בכוּרִים: 'כבפורה בתאנה בראשיתה' (הושע ט' י') תרגם יונתן כבכורה בתינתא די באוול מאבבא; אך נ"ל שאין זה מן אביב אלא מן אנבא שהוא תרגום פרי, וכן אתה רואה שלא הספיק ליהונתן לומר מאבבא, אלא הוסיף באוול שענינו בתחילה, א"כ מאבבא אין ענינו אלא מוציאה פירות, וכן מצאנו 'ירח בול' (מלכים א' ו' ל"ה) תרגם יונתן ירח מיספ אנביא, א"כ אבב בארמית אינו אלא פרי, והוא שוה לאַבָּא וְאַנְבָּא (כי שתי הגזרות האלה קרובות ומתחלפות, כמו שמצאנו 'קנצ'י במקום קצי איוב י"ח ב'). ברש"י כ"י שבידי וכי לא היו (לא: היינו), יודעים, ונכון. ודע כי טעות היא ביד רד"ק מה שהביא מדברי חז"ל כישות שהתליעה באביה, כי אמנם (כאשר העירני ידידי מוהר"ר הלל הכהן דע לא טאררע) אין הקריאה באַבִּיָּה אלא באַבִּיָּה, והוא מלשון שנשרו מאביהן, כי הַנְטַע נקרא אב לפירותיו, וכן נראה שהיא דעת בעל הערוך שפירש (ערך אב) "בקרקע מקום שמתגדלת" וכן רש"י שפירש (שבת קכ"ה) "באביה, בגפן" וסרה תמיתה החכם בעל מערכי לשון שכתב: פירוש הערוך זר מאד כי לא ידעתי לשרש הזה מוצא מגזע קרקע.

(ה) ארץ זבת חלב ודבש: מצאנו כמליצה הזאת גם במשוררי העמים הקדמונים, כגון אובידיוס (Metamorf. I. III):

וְהַחַיִּי וְהַיְּבוֹסִי אֲשֶׁר נִשְׁבַּע לְאַבְתָּיִךְ לָתֵת לָךְ אֶרֶץ זֶבֶת
 חֶלֶב וְדִבֶּשׁ וְעַבְדָּתָה אֶת־הָעֲבָדָה הַזֹּאת בַּחֹדֶשׁ הַזֶּה:
 וְשִׁבַּעַת יָמִים תֹּאכַל מִצֶּת וּבִיּוֹם הַשְּׁבִיעִי חָג לַיהוָה:
 זִמְצוֹת יֵאָכְל אֶת שִׁבַּעַת הַיָּמִים וְלֹא־יִרְאֶה לָּךְ חֲמֵץ

זב מן התמרים ומן התאנים: את־העבדה הזאת.
 של פסח. והלא כבר נאמר למעלה (שמות יב, כה):
 "והיה כִּי־תֵבְאוּ אֶל־הָאָרֶץ" וגו', ולמה חזר
 ושנאה? בשביל דבר שנתחדש בה – בפרשה
 ראשונה נאמר (שם, כו): "והיה כִּי־יֵאֱמָרוּ אֲלֵיכֶם
 בְּנִיכֶם, מַה הָעֲבָדָה הַזֹּאת לָכֶם", בבן רשע
 הכתוב מדבר, שהוציא את עצמו מן הכלל.
 וכאן: "והגדת לבנך", בבן שאינו יודע לשאול.
 והכתוב מלמדך, שתפתח לו אתה בדברי

רש"י אף־על־פי שלא מנה אלא חמשה עממין, כל־
 שבעה גוים במשמע, שכולן בכלל כנעני הם.
 ואחת ממשפחות כנען היתה, שלא נקרא לה
 שם אלא "כנעני": נִשְׁבַּע לְאַבְתָּיִךְ וגו'. באברהם
 הוא אומר (בראשית טו, יח): "ביום ההוא כרת ה'
 את־אברם" וגו'. וביצחק הוא אומר (בראשית כו,
 ג): "גור בארץ הזאת" וגו'. וביעקב הוא אומר
 (בראשית כח, יג): "הארץ אשר אתה שכב עליה"
 וגו': זֶבֶת חֶלֶב וְדִבֶּשׁ. חלב זב מן העזים, והדבש

שד"ל Flumina jam lactis, jam flumina nectaris ibant

.Flavaque de viridi stillabant ilice mella

ולפניו Teocritus (Idillio 5) וזה לשונו בתרגום איטלקי:

Latte per acqua Imera corra, e Crati

...Di rivi rosseggi

Corra anche mel la Sibarite e favi

Doman per acqua la donzella attinga

וכן Euripides (בכירתו הנקראת Baccantes) כתב: הארץ זבה חלב, זבה יין, זבה דבש דבורים.
 וכן בנביאים 'טפו ההרים עסיס והגבעות תלכנה חלב' (יואל ד' י"ח), והנה היא מליצה שיריית
 ודרך הפלגה.

(ו) **שבעת ימים תאכל מצות:** השומרונים הגיהו (וכן מתורגם בתרגום יוני המיוחס לשבעים זקנים)
 ששת ימים תאכל מצות, לפי מה שכתוב בדברים ט"ז ח' 'ששת ימים תאכל מצות', והכותנים
 שהגיהו לא ראו כי קודם שיאמר במשנה תורה (ט"ז ח') 'ששת ימים תאכל מצות', כבר אמר
 (ט"ז ג') 'לא תאכל עליו חמץ שבעת ימים תאכל עליו מצות', ואחר שאמר 'ופנית בבקר והלכת
 לאהליך' אמר 'ששת ימים תאכל מצות' (שם שם ו' ז'), כלומר מלבד היום הראשון ואח"כ הוסיף
 שהאחרון שבהם שהוא יום השביעי יהיה עצרת (וכן דעת דון יצחק). וכאן שלא דבר בפרטות
 על היום הראשון אמר שבעת ימים תאכל מצות, ואח"כ הוסיף כי האחרון שבתם השבעה
 ימים יהיה חג.

וְלֹא־יֵרָאֶה לְךָ שְׂאֵר בְּכָל־גְּבֻלְךָ: ^ח וְהִגַּדְתָּ לְבִנְךָ בַּיּוֹם
הַהוּא לֵאמֹר בְּעֶבְרָה זֹה עָשָׂה יְהוָה לִי בְּצֵאתִי מִמִּצְרָיִם:
^ט וְהָיָה לְךָ לְאֹת עַל־יָדְךָ וּלְזִכְרוֹן בֵּין עַיִנֶיךָ לְמַעַן תִּהְיֶה
תּוֹרַת יְהוָה בְּפִיךָ כִּי בִיד חֲזָקָה הוֹצֵאתָ יְהוָה מִמִּצְרָיִם:

אגדה המושכין את הלב: (ח) בעבור זה. בעבור שאקים מצותיו, כגון: פסח מצה ומרור, הללו: עשה ה' לי. רמז תשובה לבן רשע, לומר: עשה ה' לי ולא לך, שאלו היית שם לא היית כדאי לגאל: (ט) והיה לך לאות. יציאת מצרים תהיה לך לאות: על־ידך ולזכרון בין עיניך. שתכתוב פרשיות הללו, ותקשרם בראש ובזרוע: על־ידך. יד שמאל, לפיכך "ידכה" רש"י

(ח) והגדת לבנך: תפרש לו טעם מה שאתה עושה, מלשון 'מגידי החידה' (שופט' י"ד י"ט) שד"ל שענינו מפרשי ה-jhsv.

בעבור זה עשה ה' לי: אני עושה החג הזה ואני אוכל מצות בעבור מה שעשה ה' לי (רשב"ם ורמב"ן). וְהָיָה לְךָ לְאֹת עַל־יָדְךָ וּלְזִכְרוֹן בֵּין עַיִנֶיךָ לְמַעַן תִּהְיֶה תּוֹרַת יְהוָה בְּפִיךָ: (ישיעה מ"ג כ"א), 'עם זו גאלת', 'עם זו קנית' (למטה ט"ו י"ג ט"ז), 'בארח זו אהלך' (תהלים קמ"ב ד'), 'הר ציון זה שכנת בו' (שם ע"ד ב'), 'אל מקום זה יסדת להם' (שם ק"ד ח'), 'וזה אהבתי נהפכו בי' (איוב י"ט ט"ט). מלת זו נגזרת מן די שענינו בארמית אשר, כמו שמלת וְהָיָה נגזרת מן דָּא וְדָן, על דרך זכר דכר.

ורמבמ"ן כתב כי הטעמים מסכימים יותר עם פירוש רש"י וראב"ע (בעבור שאקיים מצותיו עשה ה' לי), ואין הדבר כן, כי גם מילת זו ב'עם זו גאלת' (שמות ט"ו י"ג), 'עם זו קנית' (שם ט"ז), 'עם זו יצרת לי' (ישיעה מ"ג כ"א), 'בארח זו אהלך' (תהלים קמ"ב ד'), היא בטעם מפסיק. ודבוקה למלה שלפניה כמו מלת וְהָיָה במליצת 'בעבור זה עשה ה' לי'.

(ט) והיה לך לאות וכו': שיעורו 'והיה לך לאות על ידך ולזכרון בין עיניך' 'כי ביד חזקה הוציאך ה' ממצרים', וזה 'למען תהיה תורת ה' בפיך' (רמב"ן) זה הוא הנכון בפשט הכתוב הזה, ופסוק ט"ז ראייה לפירוש זה. והקראים אומרים שהוא משל, ויפה טען עליהם הראב"ע. גם רשב"ם נטה בזה לדעת הקראים, וכתב: יהיה לך לזכרון תמיד כאלו כתוב על ידך, כעין 'שימני כחותם על לבך' (שה"ש ח' ו'); 'בין עיניך', כעין תכשיט ורביד זהב שרגילין ליתן על המצח לנוי. ובדורנו גם הכורס קיים דעת הקראים. ואין ספק שאם היה משל היה לו לומר כאות על ידך וכזכרון בין עיניך, לא 'לאות', 'ולזכרון', מאחר שאין התורה משל ושיר, (כמו נבואות ישעיה שאמר (מ"ט ט"ז) 'הן על כפים חקותיך') אלא מליצה פשוטה. והכורס התחכם להסיר מעליו קושיית הלמ"דין הללו (לאות ולזכרון), ופירש שהאב יאמר לבנו: החג ע"י שחיטת הפסח ואפיית המצות יהיה לך לאות על ידך, שהם דברים הנעשים בידיים, ולזכרון בין עיניך שאתה רואה מצה ומרור מונחים לפניך; וזה עוות הכתוב, כי הבן איננו העושה, אלא האב, ואיך יאמר 'על ידך'? וכן למטה ט"ו 'על כן אני זובח לה' כל פטר רחם' 'והיה לאות על ידכה'; ועוד איך יאמר

וְשָׁמַרְתָּ אֶת־הַחֻקָּה הַזֹּאת לְמוֹעֵדָה מִיָּמִים יְמִימָה:

רש"י מלא בפרשה שניה (להלן פסוק טז), לדרש בה: יד שהיא כהה: (י) מימים ימימה. משנה לשנה:

האב לבנו 'הוציאך' ולא הוציאני או הוציאנו? ובפרט אחר שאמר (למעלה ח') 'בעבור זה עשה ה' לי' מלבד כי האות הוא סימן קיים, לא מעשה הנעשה לשעתו, ואיך ימשך מן המעשים ההם הנעשים פעם אחת בשנה שתהיה תורת ה' בפינו כלומר תמיד (כטעם (דברים ל"א כ"א) 'כי לא תשכח מפי זרעו')? ועוד מה יאמרו על 'קשרתם לאות על ידך' (דברים ו' ח')? והקראים (שהביא ראב"ע) אמרו שהוא כמו 'קשרם על לבך תמיד' (משלי ו' כ"א), 'קשרם על גרגורותיך כתבם על לוח לבך' (שם ג' ג'), 'קשרם על אצבעותיך כתבם על לוח לבך' (שם ד' ג'); ולא הבינו כי כל זה דרך מליצת השיר. והעד 'כתבם על לוח לבך', שא"א לפרשו כמשמעו, ואם היה כתוב בתורה וכתבתם על לוח לבך היינו אומרים שהוא משל, כמו 'ומלתם את ערלת לבבכם' (דברים י' ט"ז), אבל התורה אמרה שנקשור על היד ובין העינים, ונכתוב על מזוזת הבית, ומי יאמר לנו שכל זה משל? ומי יאמר לנו איזו מן המצוות כמשמעה ואיזו מהן למשל? ואם היה דבר זה צריך חזוק הייתי מוסיף כי ידענו כי כן היה מנהג הקדמונים וכן הוא עד היום בארצות המזרח להיות על גופם סימנים לעבודת אלהיהם, שהרי כתוב 'וכתבת קעקע לא תתנו בכס' (ויקרא י"ט כ"ח), וכן עד היום הישמעאלים כותבים פסוקים מס' תורתם על מזוזות פתחיהם ובשערי עריהם. והאמת כי היה מנהג העמים הקדמונים לכתוב על בשרם, ועל ניירות ולוחות שהיו נושאים על מצחם, כתיבות של כשפים, וכעין קמיעים; וה' רצה לטהר את ישראל מן הרעות המשובשות ההן, והחליף הכתיבות ההן בכתיבת דברי תורתו, למען תהיה תורת ה' בפינו תמיד, לא תמוש מפינו ומפי זרענו. ולפי פשט הכתוב עקר הכתיבה הוא המלות האלה: ביד חזקה הוציאנו ה' ממצרים, שהוא עקר כל התורה כלה, הכולל שני עיקרי אמונתנו, שהם האחד שכר ועונש, כלומר שהאל משגיח על מעשי בני אדם, לתת לאיש כדרכיו, והשני ברית עולם, כלומר כי יעקב בחר לו יה, ולא יטוש ה' את עמו. ומוהר"ר יא"א מוסיף כי כמו שהכהן הגדול היה על מצחו נזר הקדש, כתוב עליו קדש לה'; ככה להיות כל העדה כלם קדושים וממלכת כהנים, צוה ה' שיהיה להם אות על גופם; וכמו שמלות קדש לה' היו סימן גדולה וחשיבות לכ"ג על כל ישראל, כן מלות 'ביד חזקה הוציאנו ה' ממצרים' הן פאר ישראל על כל האומות. ויצחק פארדו משיב כי ציץ הכה"ג היה להודיע קדושתו לכל רואיו, אבל התפילין לא היו לתפארת לנו מן האדם, אלא למען תהיה תורת ה' בפינו; והוא אומר כי תפלה של יד היא לסימן אל המניח אותה, שהוא רואה אותה וזוכר כי בחזק יד וגו', ושל ראש היא לסימן ליהודי אחיו הרואה אותו, כי כל יהודי כשיראה יהודי אחר עם תפלה על מצחו יזכור 'כי בחזק יד וגו'.

(י) **ושמרת את החקקה הזאת למועדה:** דבק לתחלת מה שאמר משה לישראל (למעלה פסוק ג') 'זכור את היום הזה אשר יצאתם ממצרים'.

מימים ימימה: משנה לשנה, כמו 'ימים תהיה גאולתו' (ויקרא כ"ה כ"ט), ואח"כ מפורש 'ואם

יֹא וְהָיָה כִּי־יֵבֹאֲךָ יְהוָה אֶל־אֶרֶץ הַפְּנִיעוֹנִי בְּאֶשׁ נִשְׂבַּע לָךְ
וְלֹא־בִתְיָךְ וְנִתְּנָה לָךְ: יב וְהֶעֱבַרְתָּ כָל־פֶּטֶר־רֶחֶם לִיהוָה
וְכָל־פֶּטֶר | שָׁגַר בְּהֵמָה אֲשֶׁר יִהְיֶה לָךְ הַזִּכָּרִים לִיהוָה:

וכן הוא אומר (במדבר כז, ח): "והעברתם את־נחלתו לבתו: שגר בהמה. נפל ששגרתו אמו ושלחתו בלא עתו. ולמדך הכתוב, שהוא קדוש בבכורה לפטור את הבא אחריו, ואף שאינו נפל קרוי "שגר", כמו (דברים ז, יג): "שגר־אלפִיךָ". אבל זה לא בא אלא ללמד על הנפל, שהרי כבר כתיב "כל־פֶּטֶר־רֶחֶם". ואם תאמר: אף בכור בהמה טמאה במשמע, בא ופרש במקום אחר (דברים טו, יט): "בבקר ובצאנך". לשון אחר יש

(יא) והיה כִּי־יֵבֹאֲךָ. יש מרבתינו (בכורות ד ע"ב) שלמדו מכאן, שלא קדשו בכורות הנולדים במדבר. והאומר שקדשו, מפרש ביאה זו לומר: אם תקימוהו במדבר — תזכו לכנס לארץ ותקימוהו שם: נשבע לך. והיכן נשבע לך? — "והבאתי אתכם אל־הארץ אשר נשאתי" וגו' (שמות ו, ח): ונתנה לך. תהא בעיניך כאלו נתנה לך בו ביום, ואל תהי בעיניך כירושת אבות: (יב) והעברת. אין "והעברת" אלא לשון הפרשה,

לא יגאל עד מלאת לו שנה תמימה, וקודם לכן אמר 'והיתה גאלתו עד תם שנת ממכרו'. והנה ממלות 'עד תם שנת ממכרו' היה אפשר להבין עד ראש השנה, אף אם לא עברו י"ב חדש מיום המכירה, לכך הוסיף 'ימים תהיה גאלתו', ואח"כ אמר 'ואם לא יגאל עד מלאת לו שנה תמימה', והנה ימים ושנה תמימה דבר אחד הם, וקראו לשנה תמימה ימים, כי היא כוללת כל מיני הימים, הארוכים והקצרים, וקראוה שנה, כי הימים והזמנים (זרע וקציר, וקור וחום, וקיץ וחורף) חוזרים פעם שניה מדי שנה בשנה, וכל זה הוא בשנה הטבעית שהיא שס"ה ימים, ותחלתה בכל זמן שיהיה, כי המוכר ביתו ימכרהו בכל יום שירצה, ומקץ שס"ה ימים נשלמה שנה תמימה הנקראת ג"כ ימים, וענין העיבור לא נזכר בתורה. ורנ"הו ע"ה בויקרא כ"ה (ואחריו יש"ר כאן) בקש להבדיל בין 'שנה' ל'ימים' ואמר כי 'שנה' היא שנה ממש של שס"ה ימים, ו'ימים' היא שנה על פי קביעות המחזור, שהיא לפעמים של שני ימים. וזה הבל, כי הנה במוכר ביתו, וכן בבת יפתח (שופטים י"א מ') נזכרו שני השמות 'ימים' ו'שנה', ולא יתכן שיהיה ביניהם שום חילוק, כי איך יתכן לפרש 'והיתה גאלתו עד תם שנת ממכרו' (שס"ה יום), 'ימים תהיה גאלתו' (שנ"ד או שפ"ד יום), 'ואם לא יגאל עד מלאת לו שנה תמימה' (שס"ה ימים)? והנכון כדברי רש"י (שם בויקרא) ימי שנה שלימה קרויים ימים.

(יב) והעברת: לשון הפרשה (רש"י).

וכל פטר: כאן פורט מה שאמר תחלה דרך כלל, 'והעברת כל פטר רחם לה', כלומר כל פטר שגר בהמה הזכרים תעביר לה', 'וכל פטר חמור תפדה בשוה', 'וכל בכור אדם תפדה'.

שגר: שָׁגַר בארמית לשון שלוח, ומה שהבהמה משגרת מִבְּטְנָה. והוא כולל כל ולדותיה בלי חילוק, כמו 'שגר אלפִיךָ' (דברים ו' י"ג) ו'פטר' נאמר על הבכור, שפותח הרחם.

יג וְכָל־פֶּטֶר חֶמֶל תִּפְדֶּה בְּשֵׁה וְאִם־לֹא תִפְדֶּה וְעִרְפָּתוֹ
וְכָל בְּכוֹר אָדָם בְּבִנְיָן תִּפְדֶּה: ^{מפסיר יד} וְהָיָה כִּי־יִשְׁאַלְךָ
בֶּנְךָ מֶחֱרָ לֵאמֹר מַה־זֹּאת וְאָמַרְתָּ אֵלָיו בְּחֹזֶק יָד הוֹצִיאָנוּ
יְהוָה מִמִּצְרַיִם מִבֵּית עַבְדִּים: ^{טו} וַיְהִי כִּי־הִקְשָׁה פְרַעֲהַ
לְשַׁלְּחָנוּ וַיְהִי־ג יְהוָה כָּל־בְּכוֹר בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם מִבְּכוֹר אָדָם
וְעַד־בְּכוֹר בַּהֲמָה עַל־כֵּן אֲנִי זֹבֵחַ לַיהוָה כָּל־פֶּטֶר רֶחֶם
הַזְכָּרִים וְכָל־בְּכוֹר בְּנֵי אִפְדֶּה: ^{טז} וְהָיָה לְאוֹת עַל־יְדְּכָה

זמן, כגון זה וכגון (יהושע כב, כד): "מחר יאמרו בניכם לבנינו", דבני גד ובני ראובן: מה־זאת, זה תינוק טפש, שאינו יודע להעמיק שאלתו וסותם ושואל: "מה־זאת". ובמקום אחר (דברים ו, כ) הוא אומר: "מה העדת והחקים והמשפטים" וגו', הרי זאת שאלת בן חכם. דברה תורה כנגד ארבעה בנינים: רשע, ושאינו יודע לשאול, והשואל דרך סתומה, והשואל דרך חכמה: (טז) ולטוטפת. תפלין. ועל שם שהם ארבעה בתים קרוין "טוטפת" — "טט" בכתפי שנים, "פת" באפריקי שנים. ומנחם חפרו עס: "והטף אל־דרום" (יחזקאל כא, ב), "אל־תטפו" (מיכה

רש"י לפרש: "והעברת כל־פטר־רחם" — בבכור אדם הכתוב מדבר: (יג) פטר־חמור. ולא פטר שאר בהמה טמאה. וגזרת הכתוב היא, לפי שנמשלו בכורי מצרים לחמורים. ועוד, שסיעו את ישראל ביציאתן ממצרים, טעונים מכספם ומזהבם של מצרים: תפדה בשה. נותן שה לכהן, ופטר חמור מותר בהנאה, והשה חולין ביד כהן: וערפתו. עורפו בקופיץ מאחוריו והורגו. הוא הפסיד ממונו של כהן, לפיכך יפסיד ממונו: וכל־ בכור אדם בבנין תפדה. חמש סלעים, פדיונו קצוב במקום אחר: (יד) כִּי־יִשְׁאַלְךָ בֶּן מֶחֱרָ. יש "מחר" שהוא עכשו, ויש "מחר" שהוא לאחר

(יג) וערפתו: מלשון ערף, כריתת הערף, ואמר כן כדי שלא ישחטהו כדרך הזבחים, כי אין זבח מבהמה טמאה; וענין הפדיון שווה לכל בהמה טמאה (במדבר י"ח ט"ז), אלא שדבר בהווה, כי החמור היה מצוי אצלם הרבה. אבל במכילתא (בא י"ח) אמרו שאין פודין שאר בהמה טמאה אלא חמור בלבד.

(טז) הקשה לשלחנו: היה משלח בקושי, כמו 'ותקש בלדתה' (ברא' ל"ה ט"ז), בהמה המקשה ללדת, הקשה פעל משמש במקום תאר הפעל, כמו 'היטבת לראות' (ירמיה א' י"ב). והטעם כי תחלה אמר לשלחם כשתסור המכה, ואח"כ חזר בו, ואח"כ אמר שיניחו הטף, ואח"כ אמר שיניחו צאנם ובקדם, ורק אחר מכת בכורות שלחם כלם; וכן המקשה לילד, כל חבל שיבא לה מסייע הלידה, ובבוא לה החבל האחרון היא יולדת.

(טז) והיה לאות וגו': אינם דברי האב, אלא התורה חותמת הענין וחוזרת ומזכרת מצות תפלין,

וּלְטוֹטַפֹּת בֵּין עֵינֶיךָ בִּי בְחֶזֶק יָד הוֹצִיאֵנוּ יְהוָה מִמִּצְרַיִם:

ב, ו) — לשון דבור, כמו (שמות יג, ט): "ולזכרון [בין עיניך] האמורה בפרשה ראשונה, וידבר-בו: שהרואה אותם קשורים בין העינים, יזכור הנס רש"י

אם להוסיף עליהם זירוז לרוב חשיבותה, ואם לפרש איך נכתוב בהם, כי למעלה אמר 'הוציאך', שד"ל וכאן אמר 'הוציאנו', כי כן ממש נכתוב: ביד חזקה הוציאנו ה' ממצרים.

ולטוטפת: משרש טוף, ומשפטו טפטפות, כמו בבל שמשפטו בלבל, ושרש טוף מורה בלשון ערבי סבוב, ונקרא טוטפת עדי המקיף, הן בראש הן ביד; 'אצעדה אשר על זרועו' (ש"ב א' י') תרגם יונתן וטוטפתא דעל דרעיה (Fullerus וראו' וגעז').

פרשת בשלח

יג וַיְהִי בַשְּׁלַח פְּרַעַה וְלֹא־נָחַם אֱלֹהִים דֶּרֶךְ
אֶרֶץ פְּלִשְׁתִּים כִּי קָרוֹב הוּא כִּי | אָמַר אֱלֹהִים פְּנִינָחֵם
הָעָם בְּרֹאֲתָם מִלַּחְמָה וְשָׁבוּ מִצְרִימָה: יח וַיֹּסֶב אֱלֹהִים |
אֶת־הָעָם דֶּרֶךְ הַמִּדְבָּר יַם־סוּף וַחֲמִשִּׁים עָלוּ בְנֵי־יִשְׂרָאֵל

דרך מעוקם אמרו (שם, ד): "נתנה ראש ונשובה מצרימה", אם הולכים בפשוטה – על אחת כמה וכמה: פנינחם. יח ויסב. הסיבם מן הדרך הפשוטה לדרך העקומה: ים־סוף. כמו 'לים סוף'. ו"סוף" הוא לשון אגם, שגדלים בו קנים, כמו: "ותשם בסוף" (שמות ב, ג), "קנה

רש"י (יז) ויהי בשלח פרעה וגו' ולא־נחם. ולא נהגם, כמו: "לך נחה את־העם" (שמות לב, לד), "בהתהלךך תנחה אתך" (משלי ו, כב): כי קרוב הוא. ונח לשוב באותו הדרך למצרים, ומדרשי אגדה יש הרבה: בראתם מלחמה. כגון מלחמת "וירד העמלקי והכנעני" וגו' (במדבר יד, מה), אם הלכו דרך ישר היו חוזרים. ומה אם כשהקיפם

שד"ל (יז) ויהי בשלח פרעה: לא אמר כשלח (ר"ל אחר ששלח) אלא בשלח (ר"ל בשעה ששלח), כי ה' לא חשב מחשבתו אחרי צאתם.

ולא נחם וגו': ה' לא ישנה פתאום לבות בני אדם, אך יתנהג עם איש ואיש לאט לאט על פי מדותיו וטבעו, והנה ישראל בצאתם מבית עבדים לא היה אפשר שיהיו בעלי גבורה ואומץ לב (עיין ראב"ע י"ד ג') לבוא מיד להלחם בשבעה עממים ולרשת את הארץ, וגם אם היה ה' נותנה בידם באותות ובמופתים לא היו כדאי להיות אומה לעצמה המתנהגת בפני עצמה בדעת ובתבונה, כי עבדים הפורקים מעל צוארם פתאום עול שעבוד כבד או ישאר בלבם מור, או יתהפכו אל הקצה האחר, וישתקעו בהפקר (licerxa), ולא תכון בידם הנהגה המדינית, להעדר הגבורה והתבונה הצריכות לקיום חברה חפשית. ע"כ לא רצה ה' להביאם מיד אל הארץ ואל המלחמות, כי למורך לבם בראותם מלחמה יבחרו בעבודה וישבו מצרימה, ונחה אותם דרך המדבר, לשיתעכבו שם זמן מה, ויתחנכו מעט מעט ויקנו המדות הצריכות להם להתנהג מעצמם על אדמתם. ועוד טעם אחר היה לו בזה, והוא כי במדבר הגדול היה אפשר להם לקבל תורה ומצוות כלם כאחד, ולהתלמד ביראת ה' ובידיעת דרכיו, ולהתחנך בבטחון בו, תחת הנהגת האל ומשה עבדו; שאם היו באים מיד לרשת את הארץ, היו מתפרדים איש לנחלתו ולא היה אפשר ללמדם ולהורותם כלם כאחד. ואף אם לא היו מתעכבים במדבר מ' שנה מפני המרגלים, מ"מ היו מתעכבים שם קצת חדשים עד שיקבלו התורה והמצוות בהיותם כולם סביבות הר סיני ובהיותם אוכלים המן ובלתי טרודים בעבודת האדמה.

כי קרוב הוא: הדרך ההוא.

(יח) וחמשים: מזויינים, כי כמו שאמרו חלוצים מן חלצים, כן יאמרו חמושים מן חמשים (ש"ב

מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם: יט וַיִּקַּח מֹשֶׁה אֶת־עֲצָמוֹת יוֹסֵף עִמּוֹ כִּי
הִשְׁבַּע הַשָּׁבִיעַ אֶת־בְּנֵי יִשְׂרָאֵל לֵאמֹר פֶּקֶד וּפְקֹד אֱלֹהִים
אֶתְכֶם וְהֶעֱלִיתֶם אֶת־עֲצָמֹתַי מִזֶּה אִתְּכֶם: כ וַיִּסְעוּ מִסֹּפֶת
וַיַּחֲנוּ בְּאֶתֶם בִּקְצֵה הַמִּדְבָּר: כא וַיְהִי הָהָלָךְ לִפְנֵיהֶם יוֹמָם
בְּעָמוֹד עָנָן לְנַחֲתָם הַדֶּרֶךְ וּלְלֵילָה בְּעָמוֹד אֵשׁ לְהָאִיר

השביעי. השביעים שישביעו לבניהם. ולמה רש"י לא השביע את בניו שישאוהו לארץ כנען מיד, כמו שהשביעו יעקב? אמר יוסף: אני שליט הייתי במצרים והיה ספק בידי לעשות, אבל בני – לא יניחום מצרים לעשות, לכך השביעים לכשיגאלו ויצאו משם שישאוהו: והעליתם את־עצמותי מזה אתכם. לאחיו השביעי כן. למדנו, שאף עצמות כל־השבטים העלו עמהן, שנאמר: "אתכם": (כ) ויסעו מסכת. ביום השני, שהרי בראשון באו מרעמסס לסכות: (כא) לנחתם הדרך. נקוד פתח, שהוא כמו 'להנחותם', כמו: "לראתכם בדרך אשר תלכו־בה" (דברים א, לג), שהוא כמו 'להראותכם'. אף כאן להנחותם על ידי שליח. ומי הוא השליח? – עמוד הענן, והקדוש ברוך־הוא

וסוף קמלו" (ישעיה יט, ו): וחמשים. אין חמושים אלא מזוינים. לפי שהסיבן במדבר גרם להם שעלו חמושים, שאלו הסיבן דרך ישוב לא היו מחומשים להם כל־מה־שצריכין, אלא כאדם שעובר ממקום למקום ובדעתו לקנות שם מה־שיצטרך. אבל כשהוא פורש למדבר צריך לזמן לו כל־הצורך, ומקרא זה לא נכתב כי אם לשבר את האזן – שלא תאמר: במלחמת עמלק ובמלחמות סיחון ועוג ומדין, מהיכן היו להם כלי זין שהכום ישראל בחרב?! וכן הוא אומר (יהושע א, יד): "ואתם תעברו חמשים". וכן תרגם אנקלוס: "מזורזין", כמו: "וירק את־חניכיו" (בראשית יד, יד) – "וזרזו". דבר אחר: "חמושים" – אחד מחמשה יצאו, וארבעה חלקים מתו בשלשת ימי אפלה: (ט) השבע

כ' י', מקום חגירת החרב; והודיע זה לומר כי לא להעדר כלי זין אמר ה' (למעלה י"ז) 'פן ינחם שד"ל העם', אלא מפני מַרְךְ לבבם.

(כא) וה' הלך לפנייהם וגו': Johannis Tolandus בספרו Tetradyms (London 1720) ואחריו רבים מן המכחישים האחרונים אמרו שהיה אהרן או איש אחר מוליך האש לפני העם, כמו שהיו הפרסיים עושים, כמו שכתב Curitus (L. 3. C. 7.): Ordo autem agminis erat talis: Ignis quem ipsi sacrum et aeternum vocabant, argenteis altaribus preferebatur, ויאמרו כי האש ביום הוא נראה מרחוק מצד העשן העולה ממנו, ובלילה האש מאיר ונראה, וכן קורציוס עצמו מגיד כי אלכסנדר היה משיא משואות בנוסע המחנה, ואמר observator ignis noctu, fumus interdiu. גם הביאו מה שכתב Pitts האנגלי כי הישמעאלים ההולכים במדברות בשיירה מאירים להם בלילה באש שנותנים בספל של ברזל הנתון על גס גבוה. אמנם הענין הזה עצמו מוכיח כי המסופר בתורה לא היה על דרך הטבע, כי

לָהֶם לִלְכֶּת יוֹמָם וּלְיָלֵלָה: כב לֹא־יִמְיֵשׁ עֲמוּד הָעֵנָן יוֹמָם

רש"י בכבודו מוליכו לפניהם. ומכל-מקום, את עמוד הענן הכין להנחותם על ידו, שהרי על ידי עמוד הענן הם הולכים. עמוד הענן אינו לאורה, אלא להורותם הדרך: (כב) לא ימיש. הקדוש ברוך-הוא את "עמוד הענן יומם, ועמוד האש לילה". מגיד, שעמוד הענן משלים

שד"ל אמנם Pitts זה אומר כי כל חברה וחברה מאנשי השיירה יש לה מוט כזה להאיר לה, וכאן לא היה אלא עמוד אחד כל ישראל, ולא יעלה על הדעת שיהיה עמוד אש טבעי מעשה ידי אדם מאיר למחנה גדול כמחנה ישראל ואין להשיב כי אותו האש היה די שיהיה נראה אל החלוץ ההולך לפני המחנה, ושאר המחנה אף אם לא היו רואים האש היו הולכים זה אחר זה וכלם אחר החלוץ. כי אמנם הכתוב אומר שעמוד האש היה לא לבד לנחותם, אלא גם להאיר להם, ומשמע שכלם היו נאותים לאורו. והנכון כדברי I. C. Faber בספרו קדמוניות העברים, שכתב כי האל עשה האות והמופת על פי שהיה נהוג אצל העמים בימים ההם ובארצות ההן. ואולי יאמר אדם שאין הכתוב הזה מחייב בהכרח שהיה העמוד הזה מעשה נסים, כי כיוצא בזה מצאנו 'אaron ברית ה' נוסע לפניהם לתור להם מנוחה' (במדבר י' ל"ג), וידענו כי הארון לא היה נוסע דרך נס, אלא היו הלויים נושאים אותו, ופעמים רבות מצאנו שליח ה' (גם אם יהיה בן אדם) נקרא בשם שולחו, והיה א"כ אפשר לפרש 'זה' הולך לפניהם, איש נבחר וקדוש ההולך במצות ה', אמנם אומר אני כי מה שמצאנו למטה ('יד י"ט וכו') 'יסע מלאך האלהים ההולך לפני מחנה ישראל' וכו' 'יסע עמוד הענן' וכו' 'יהי הענן והחשך ויאר את הלילה', וכן (שם כ"ד) 'וישקף ה' אל מחנה מצרים בעמוד אש וענן ויהם את מחנה מצרים', כל זה מוכיח כי מעשה נסים היה הדבר. גם מאמר משה (במדבר י"ד י"ד) 'שמעו כי אתה ה' בקרב העם הזה אשר עין בעין נראה אתה ה' ועננך עומד עליהם ובעמוד ענן וגו', מורה שהיה הענן נס גלוי לכל העמים, שהיו גם הגוים מכירים שהיה למעלה מן הטבע. וכן המשורר הזכיר בין הנפלאות 'פרש ענן למסך ואש להאיר לילה' (תהלים ק"ה ל"ט), וכן נחמיה (ט' י"ב) אחר שאמר 'והים בקעת לפניהם' אמר 'ובעמוד ענן הנחיתם יומם וגו'.

(כב) לא ימיש: פעל עומד, בנין הקל משרש מיש, כמו 'לא ימיש מתוך האהל' (למטה ל"ג י"א), 'לא ימיש מעשות פרי' (ירמיה י"ז ח').

לפני העם: משפטו מלפני, והושמטה המ"ם, כמו 'השמרו לכם עלות בהר' (למטה י"ט י"ב). ויש אומרים ששיעור הכתוב 'לא ימיש עמוד הענן' 'ועמוד האש' אשר היה 'לפני העם', וכן מתורגם בתרגום ירושלמי דמדברא קדם עמא, ר"ל שהיה הולך. מילת משלים בדבור רש"י הוא ענין מסירה (כמו בעזרא ד' י"ט), ותלמידי מוהר"ר מכ"ף אומר כי כן אנשי המלחמה העומדים במשמרת ממתינים במקומם עד שיבואו חילופיהם, ואז מוסרים להם (בדיבור) מה שעליהם לשמור, וזה נקרא מסירה; ורש"י בשבת כ"ג ע"ב פירש משלים אורו ואינו מדוקדק, ולמטה י"ד י"ט רש"י בעצמו כתב והשלים עמוד הענן את המחנה לעמוד האש, וזה ממש כפירוש מכ"ף שהשומר מוסר לחברו מה שיש לו לשמור.

וְעָמֹד הָאֵשׁ לִילָה לִפְנֵי הָעָם: יד א וַיִּדְבֹּר יְהוָה אֶל־מֹשֶׁה
לֵאמֹר: ב דַּבֵּר אֶל־בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וַיֵּשְׁבוּ וַיַּחֲנוּ לִפְנֵי פִי
הַחִירָת בֵּין מִגְדֹּל וּבֵין הַיָּם לִפְנֵי בַעַל צֶפֶן נִכְחוּ תַחְנוּ
עַל־הַיָּם: ג וְאָמַר פְּרַעֲהַ לְבָנֵי יִשְׂרָאֵל נִבְכִּים הֵם בָּאָרֶץ
סֹגֵר עֲלֵיהֶם הַמִּדְבָּר: ד וַחֲזַקְתִּי אֶת־לֵב־פְּרַעֲהַ וְרַדְּףָה
אֶחְרֵיהֶם וְאֶכְבְּדָהּ בַּפְּרַעֲהַ וּבְכָל־חֵילוֹ וַיִּדְעוּ מִצְרַיִם כִּי־

(כג): "משגיא לגוים ויאבדם": (א) ואמר פרעה. רש"י
כשישמע שהם שבים לאחוריהם: לבני ישראל.
על בני ישראל. וכן "ה' ילחם לכם" (שמות יד,
יד) — עליכם. "אמרי-לי אחי הוא" (בראשית כ,
יג) — אמרי עלי: נבכים הם. כלואים ומשוקעים.
ובלעז שירי"ץ, כמו: "בעמק הבכא" (תהלים פד,
ז), "מבכי נהרות" (איוב כח, יא). "נבכים הם" —
כלואים הם במדבר, שאינן יודעין לצאת ממנו
ולהיכן ילכו: (ד) ואכבדה בפרעה. כשהקדוש
ברוך-הוא מתנקם ברשעים — שמו מתגדל
ומתכבד. וכן הוא אומר (יחזקאל יז, כ): "ונשפטתי
אתו" וגו', ואחר כך (שם לח, כג): "והתגדלתי

לעמוד האש ועמוד האש משלים לעמוד
הענן, שעד שלא ישקע זה עולה זה: (ב) וישבו.
לאחוריהם, לצד מצרים, היו מקרבין כל-יום
השלישי כדי להטעות את פרעה, שיאמר:
תועים הם בדרך, כמו שנאמר (לעיל פסוק ג):
"ואמר פרעה לבני ישראל" וגו': ויחנו לפני
פי החירת. הוא "פיתום", ועכשו נקרא "פי
החירת" על שם שנעשו בני חורין. והם שני
סלעים גבוהים וזקופים, והגיא שביניהם
קרוי "פי הסלעים": לפני בעל צפן. הוא נשאר
מכל-אלהי מצרים כדי להטעותן, שיאמרו:
קשה יראתן עלי. ועליו פרש איוב (איוב יב,

(ב) לפני פי החירת: דעת יאסט (Allgemeine Geschichte I. 90) שהיא עיר Heroopolis (וקרוב לסועז Suez) כי פי בלשון מצרי הוא כמו ה"א הידיעה, ומלת polis ביוני עיר. ודעת Jablonsky, עיין באוצר גיז' עמוד 1102.

מגדל: עיר בגבול צפוני לארץ מצרים, והיא נזכרת גם בירמיה מ"ד א' ומ"ו י"ד ויחזקאל כ"ט י' ול' ו'.

בעל צפן: נראה כי צפון הוא שם האליל Typhon שהיה אצל המצרים מלאך רע (cacodaemon), ונראה שקראו בשם זה מקומות ארץ בלתי נעבדת אשר בין נילוס ובין ים סוף (I. R. Forster וראו' וגעז'), וזה כדי להטעות את המצרים, שיאמרו קשה יראתם (כדברי רש"י), כי כשקברו אל האליל הרע ההוא תעו בדרכם ונבוכו. ואולי ג"כ כשיראו שחוננים במקום ההוא יבינו שאין בדעתם לחוג חג, כי לא היה מקום ראוי לכך, להיותו קדוש לאליל רע.

(ג) סגר עליהם המדבר: המדבר סגר עליהם את דרכם (רשב"ם).

אֲנִי יְהוָה וַיַּעֲשׂוּכֶן: הַיִּגְד לַמֶּלֶךְ מִצְרַיִם כִּי בָרַח הָעַם
וַיִּהְיֶה לִבָּב פְּרַעָה וַעֲבָדוּ אֶל־הָעַם וַיֹּאמְרוּ מִה־זֹּאת
עֲשִׂינוּ כִּי־שַׁלַּחְנוּ אֶת־יִשְׂרָאֵל מֵעַבְדָּנוּ: וַיֹּאסֶר אֶת־רַכְבּוֹ

ביום השביעי: ויהפך. נהפך ממה-שהיה שהרי אמר להם (שמות יב, לא): "קומו צאו מתוך עמי". ונהפך לבב עבדיו, שהרי לשעבר היו אומרים לו (שמות י, ז): "עַד־מָתַי יִהְיֶה זֶה לָנוּ לְמוֹקֶשׁ". ועכשו נהפכו לרדף אחריהם, בשביל ממונם שהשאלום: מעבדנו. מעבד אותנו: (ו) ויאסר את־רכבו. הוא בעצמו: ואת־עמו לקח עמו. משכם בדברים: לקינו, ונטלו ממוניו, ושלחנום. בואו עמי, ואני לא אתנהג עמכם כשאר מלכים — דרך שאר מלכים עבדיו קודמין לו במלחמה, ואני אקדים לפניכם, שנאמר (שמות יד, י): "ופרעה הקריב" — הקריב עצמו ומיהר לפני חילותיו. דרך שאר מלכים לטול ביזה בראש כמו שיבחר, אני אשווה עמכם בחלק, שנאמר (שמות טו, ט): "אחלק שלל".

והתקדשתי ונודעתי" וגו'. ואומר (תהלים עו, ד): "שמה שבר רשפִּי־קֶשֶׁת", ואחר כך (שם, ב): "נודע ביהודה אלהים". ואומר (תהלים ט, יז): "נודע ה' משפט עשה": בפרעה ובכל־חילו. הוא התחיל בעברה, וממנו התחילה הפרענות: ויעשוֹכֶן. להגיד שבחן, ששמעו לקול משה, ולא אמרו: היאך נתקרב אל רודפינו, אנו צריכים לברח. אלא אמרו: אין לנו אלא דברי בן־עמרם: (ה) ויגד למלך מצרים. איקטורין שלח עמהם, וכיון שהגיעו לשלשת ימים שקבעו לילך ולשוב, וראו שאינן חוזרין למצרים, באו והגידו לפרעה ביום הרביעי, בחמישי ובששי — רדפו אחריהם, וליל שביעי — ירדו לים, בשחרית אמרו שירה, והוא יום שביעי של פסח. לכן אנו קורין השירה

רש"י

שד"ל (ה) כי ברח העם: שאין בדעתם לחוג חג ולחזור, כי חנו לפני בעל צפון.

ויהפך לבב פרעה ועבדיו אל העם: אין הכוונה שישתנה לבם, אלא כמו 'נהפך אל הרודף' (יהושע ח' כ'), שעניניו פנה לצד הרודף. אף כאן, אחר שהכירן שהם בורחים, פנה לבבם אל העם, כדרך שאדם פונה לבבו לכל דבר שהיה בידו ואבד ממנו, כי כשהיו ישראל תחת ידם לא היו מכירים כמה היתה עבודתם מועילה להם, ועכשו שברחו התחילו להתבונן בדבר, ואמרו 'מה זאת עשינו' וגו'.

(ו) ויאסר את רכבו: רָכַב תִּקְרָא הִבְהֵמָה שְׂרוּכָבִים עליה, כמו 'ויהרוג דוד מארם שבע מאות רכב' (ש"ב י"ה), 'וַיַּעֲקֹר דוד את כל הרכב' (שם ח' ד'), 'וַיִּשְׁבְּעֵתָם על שלחני סוס ורכב' (יחזקאל ל"ט כ'), אף כאן נ"ל רכב הסוסים שְׂרוּכָבִים עליהם הפרשים.

ואת עמו: ההולכים רגלי. ולא אכחיש שהיו שם ג"כ מרכבות, שהרי כתוב 'ויסר את אופן מרכבותיו' (למטה כ"ה), אבל לשון אסירה נופל על הבהמה, כמו 'אסרו הסוסים' (ירמיה מ"ד ד'), 'ואסרתם את הפרות בעגלה' (ש"א ו' ז'), 'כי אם הסוס אסור והחמור אסור' (מ"ב ד' י'), ואין לטעון מן 'ויאסר יוסף מרכבתו' (ברא' מ"ו כ"ט) כי אמנם גם מרכבה נאמר על הסוסים ובפרט על ארבעה סוסים, ככתוב 'ותעלה ותצא מרכבה ממצרים בשש מאות כסף וסוס בחמשים

וְאֶת־עַמּוֹ לָקַח עִמּוֹ: וַיִּקַּח שֵׁש־מֵאוֹת רֶכֶב בַּחֹר וְכָל
 רֶכֶב מִצְרַיִם וְשָׁלֹשׁ עַל־כָּלֹ: ה וַיִּחַזֶּק יְהוָה אֶת־לֵב
 פָּרְעֹה מִלֶּדֶד מִצְרַיִם וַיִּרְדֹּף אַחֲרָיו בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וּבְנֵי יִשְׂרָאֵל
 יִצְאִים בֵּיד רָמָה: שני ט וַיִּרְדְּפוּ מִצְרַיִם אַחֲרֵיהֶם וַיִּשְׁיֹגּוּ
 אוֹתָם חֲנִים עַל־הֵיָם כָּל־סוֹס רֶכֶב פָּרְעֹה וּפָרָשָׁיו וַחֲיָלוֹ

(ז) **בחור**. נבחרים. "בחור" לשון יחיד – כל־רכב ורכב שבמנין זה, היה בחור: **וכל־רכב מצרים**. ועמהם כל־שאר הרכב. ומהיכן היו הבהמות הללו? אם תאמר: משל מצרים – הרי נאמר (שמות ט, ו): "וימת כל מקנה מצרים!" ואם תאמר: משל ישראל – והלא נאמר (שמות י,

כו): "וגם־מקננו ילך עמנו"?! משל מי היו? – מן רש"י הירא את דבר ה'. מכאן היה רבי שמעון אומר: כשר שבמצרים – הרוג, טוב שבנחשים – רצץ את מוחו: **ושלשים על־כלו**. שרי צבאות, כתרגומו: (ח) **ויחזק ה' את־לב פרעה**. שהיה תולה אם לרדוף אם לאו. וחזק את לבו לרדוף:

ומאה' (מ"א י' כ"ט), ואח"כ קראו לכלי מושב שהסוסים מושכים רכב ומרכבה, כמו רכב ברזל, שד"ל גם כי לא הרי מושב כהרי מרכב, ולא יצדק לשון רכיבה על הישיבה במרכבה אלא על הרכיבה על גבי בהמה. ורק דרך השאלה קראו לכלי שיושבים בו מרכבה ורכב.

(ז) **שש מאות רכב בחור**: אחר שלקח כל רכב מצרים אין צורך לומר שלקח 'שש מאות רכב בחור', אלא הכוונה שהיו לו רכבים ובחורים יותר מן המספר הזה אך לא לקחם כלם עמו, למען יהיה הנשאר לפלטה, ושאר רכב מצרים שלא היו כל כך חשובים לקחם כלם.

ושלשים על כלו: אנשים גבורי חיל; ודעת ראב"ע כי השני במעלה אחר המלך נקרא מִשְׁנָה (וזה אמת) והשלישי לו נקרא שלישי. ודון יצחק אמר שהיה כל אחד מהם שר על שלושים איש. ובתרגום יוני המיוחס לע' זקנים tristatai, ופירש Origenes שנקראו כן הנלחמים במרכבה, להיות בכל מרכבה שלושה אנשים, אחד מנהיג ושנים נלחמים, וכן דעת געז'; ודעת Jacob Lydius שהם הנקראים ברומי triarii שהיו קרבים למלחמה באחרונה, אחר שנפלו שתים מערכות אחרות, גם אמר כי אולי אין שלישי אלא גבור מאד, כי השילוש מורה על מעלה שאין כמוה, כמו 'קדוש קדוש קדוש' (ישעיה ו' ג'), trismegistus, ובצרפתית tres-fort.

(ח) **ביד רמה**: לא היו דואגים כלל עד שראו פרעה ועמו רודפים אחריהם, אז וייראו מאד (רשב"ם), וכמהו 'והנפש אשר תעשה ביד רמה' (במדבר ט"ו ל'). ואנקלוס תירגם בריש גלי, כי גלוי הראש היה אצלם מורה העדר היראה, וכיסוי הראש היה סימן כניעות.

(ט) **כל סוס רכב פרעה**: כל סוסי רכיבה שלו, סוסים שרוכבים עליהם פרשים. והנה לכאורה אחר שהוא מזכיר הפרשים לא היה צריך להזכיר הסוסים, אך הזכיר הסוסים בפני עצמם, כדי לצייר לנו הסבות אשר גרמו מחיתת ישראל, כי מלבד מה שהפחידה אותם ראיית הפרשים

עַל־פִּי הַחִירָת לִפְנֵי בַעַל צֶפֶן: וַיִּפְרָעָה הַקְּרִיב וַיִּשְׁאוּ^ו
בְּנֵי־יִשְׂרָאֵל אֶת־עֵינֵיהֶם וְהָנָה מִצָּרִים | נִסַּע אַחֲרֵיהֶם
וַיִּירָאוּ מְאֹד וַיִּצְעֲקוּ בְּנֵי־יִשְׂרָאֵל אֶל־יְהוָה: יא וַיֹּאמְרוּ אֶל־
מֹשֶׁה הַמַּבְלִי אֵין־קְבָרִים בְּמִצְרַיִם לְקַחְתָּנוּ לָמוֹת בַּמִּדְבָּר
מִה־זֹּאת עָשִׂיתָ לָּנוּ לְהוֹצִיאָנוּ מִמִּצְרַיִם: יב הֲלֹא־זֶה הַדָּבָר

"אל-המקום אשר-עמד שם". ביצחק (בראשית כד, טג): "לשווח בשדה". ביעקב (בראשית כח, יא): "ויפגע במקום": (יא) המבלי אין-קברים. וכי מחמת חסרון קברים, שאין קברים במצרים לקבר שם, לקחתנו משם. ש"י פו"ר פיילנצ"א ד"י נו"ן פושי"ש: (יב) אשר דברנו אליך במצרים. והיכן דברו? — "ירא ה' עליכם וישפט" (שמות ה, כא): ממתנו. מאשר נמות. ואם היה נקוד

רש"י ביד רמה. בגבורה גבוהה ומפורסמת: (י) ופרעה הקריב. היה לו לכתוב 'ופרעה קרב', מהו "הקריב"? הקריב עצמו ונתאמץ לקדם לפניו, כמו שהתנה עמהם: נסע אחריהם. בלב אחד כאיש אחד. דבר אחר: "והנה מצרים נסע אחריהם" — ראו שר של מצרים נוסע מן השמים לעזור למצרים: ויצעקו. תפשו אמנות אבותם — באברהם הוא אומר (בראשית יט, כז):

והחיל, גם ראיית הסוסים בעתה אותם מאד, והזכיר תחילה הסוסים, כי הם הנראים תחלה לגודל גופם, ואח"כ ראו הפרשים, ואח"כ ראו אנשי החיל.

(י) הקריב: פעל עומד, נעשה קרוב.

(יא) המבלי אין: שתי שלילות והיה די באחת, וכן 'הרק אך במשה' (במדבר י"ב ב'). המבלי אין קברים במצרים נ"ל שאמרו זה מפני רוב הקברים שהיו במצרים, כי המצרים היו בונים לעצמם קברים גדולים ונכבדים, העומדים עד היום.

מה זאת עשית לנו להוציאנו ממצרים: והלא בעיניהם ראו כל המכות אשר הכה ה' את מצרים, וראו כי לא משה פעל כל זאת, ודון יצחק אומר כי אולי חשבו כי רצון ה' להקל את עול המצרים מעליהם, ולהרויח להם מעבודתם, ולא שיצאו משם; ואולי ג"כ חשבו כי רצון ה' שיחגו לו במדבר כמו שאמר משה לפרעה, ואח"כ ישובו. וזה לא יתכן, כי אמנם משה הזכיר להם ענין היציאה משם, ובענין הפסח אמר להם 'והיה כי יביאך ה' אל ארץ' וגו'. והנכון לדעת כי לפי דעת אנשי הדורות ההם היו כהני האל וכל העומדים בסודו יכולים לפעול פעולות למעלה מן הטבע בכח אלהי, גם בלא צווי ה' עצמו, כי לפי דעתם היה האל כורת ברית עם כהניו היודעים דרכי עבודתו, והיה ניסת להם ועושה רצונם (ועיין מה שכתבתי בישעיה א' י"א), לפיכך היה אפשר לישראל שבאותו הדור להאמין כי מכות מצרים וקריעת ים סוף היו אותות ומופתים למעלה מן הטבע, ושעם כל זה לא היתה יציאתם ממצרים ברצון אלהי אלא ברצון משה.

(יב) הלא זה הדבר וגו': לא מצאנו שאמרו לו כן, והכותים הוסיפו אחר פסוק (ו' ט') 'אלא שמעו

אֲשֶׁר דִּבַּרְנוּ אֵלֶיךָ בְּמִצְרַיִם לֵאמֹר חֲדַל מִמֶּנּוּ וְנַעֲבֹדָה
 אֶת־מִצְרַיִם כִּי טוֹב לָנוּ עֲבֹד אֶת־מִצְרַיִם מִמָּתְנּוּ בַּמִּדְבָּר:
 יג וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה אֶל־הָעָם אֶל־תִּירְאוּ הִתִּיצְבוּ וּרְאוּ אֶת־
 יְשׁוּעַת יְהוָה אֲשֶׁר־יַעֲשֶׂה לָכֶם הַיּוֹם כִּי אֲשֶׁר רָאִיתֶם
 אֶת־מִצְרַיִם הַיּוֹם לֹא תִסְפוּ לִרְאֹתָם עוֹד עַד־עוֹלָם:

מלאפום היה נבאר: ממיתתנו. עכשו שנקוד בשורק נבאר "מאשר נמות". וכן "מייתן מותנו" (שמות טז, ג) — שנמות. וכן "מייתן מותי" דאבשלום (שמואל ב יט, א) — שאמות. כמו: "ליום קומי לעד" (צפניה ג, ח), "עד שובי בשלום" (דברי הימים ב יח, כו) — שאקום, שאשוב: (יג) כי אשר ראיתם את־מצרים וגו'. מה־שראיתם אותם אינו אלא היום. היום הוא

אל משה מקצר רוח ומעבודה קשה: ויאמרו אל משה חדל נא ממנו ונעבדה את מצרים כי טוב לנו עבוד את מצרים ממותנו במדבר; וכן ראב"ע אמר דבר זה הוא בכלל ולא שמעו אל משה; וזה שבוש, כי כשלא שמעו אליו מקצר רוח ומעבודה קשה איך יאמרו חדל נא ממנו, ונעבדה את מצרים, ואיך תעלה על לבכם סכנת המדבר ויאמרו כי טוב להם לעבוד את מצרים? והנכון כמו שאמרו במכילתא: והיכן דברו? 'ראה' עליכם וישפוט' (ה' כ"א), כי אז התרעמו על שהכביד פרעה את עולם ואמרו למשה אם לא באת היינו עובדים את מצרים בשלום, ואמנם סוף המאמר כי טוב לנו עבוד וגו' נראה (כדעת דון יצחק) שהוא פירוש ותוספת שהוסיפו עתה, ואמנם מה שאמרו ממותנו במדבר, ולא אמרו ממותנו בחרב מצרים, הוא מפני שהם לא עלה על דעתם לערוך מלחמה עם המצרים אדוניהם, ומיד נטה לבם לנוס, ולא היה לפניהם אלא הים והמדבר, והיה נראה להם כי על כל פנים אין להם אלא מיתה. ומשה הבין זה ואמר להם שלא ייראו, כי ה' ילחם להם למצרים.

(יג) כי אשר ראיתם את מצרים היום לא תספו לראותם עוד עד עולם: ראייה שראיתם אותם היום לא תוסיפו לראותם עוד. והנה רז"ל עשו מזה מצות לא תעשה, וראייה לזה מה שכתוב 'זה' אמר לכם לא תוסיפון לשוב בדרך הזה עוד' (דברים י"ז ט"ו), ורמב"ן כתב שהיא מצוה מפי משה לישראל ולא הוזכרה בתורה רק שם בדברים היא באמת מצוה לא הבטחה; וכן נראין הדברים כי לפי הפשט כאן היא בלא ספק הבטחה ולא מצוה, ובדברים עשה ממנה מצוה, כאילו אמר: אחר שהוציא ה' אתכם ממצרים באותות ובמופתים ויש בכללה מצוה, כלומר ה' מבטיח אתכם שלא תוסיפו לראותם עוד עד עולם, וגם אתם אין ראוי לכם שתשובו עוד אצלם ברצונכם. ותלמידי מוהר"ר דוד חזק מפרש בהיפוך המלות, כאילו כתוב: כי את מצרים אשר ראיתם היום לא תוסיפו לראותם עוד עד עולם, המצרים האלה שאתם רואים היום לא תוסיפו לראותם עוד, וכן תירגם Diodati גם היירונימוס.

יְהוָה יִלְחֶם לָכֶם וְאַתֶּם תַּחֲרֹשׁוּן: ^{שלישי טו} וַיֹּאמֶר יְהוָה אֶל־מֹשֶׁה מִה־תִּצָּעַק אֵלַי דְּבַר אֶל־בְּנֵי־יִשְׂרָאֵל וַיִּסְעוּ:

רש"י שראיתם אותם, ולא תוסיפו עוד: (יד) ה' ילחם לכם. בשבילכם. וכן "כי ה' נלחם להם" (שמות יד, כה). וכן "אם־לאל תריבון" (איוב יג, ח). וכן "ואשר דבר־לי" (בראשית כד, ז). וכן "האתם תריבון לבעל" (שופטים ו, לא): (טו) מה־תצעק אלי. למדנו, שהיה משה עומד ומתפלל. אמר

שד"ל (יד) תחרשון: ענין שקט, כחרש לא ישמע, כמו 'אלהי תהלתי אל תחרש' (תהלים ק"ט א'), וכן שורש חשה, כמו 'אל תחרש ממני פן תחשה ממני' (שם כ"ח א'), 'ואנחנו מחשים' (מ"א כ"ב ג'), ועיין בראשית ל"ד ה'.

(טו) מה תצעק אלי: לא הודיע ה' מתחלה למשה ענין קריעת ים סוף, רק אמר לו (למעלה ד') 'אזכבדה בפרעה' וגו', לפיכך כאשר ראה משה את מצרים נוסע אחריהם לא ידע איך ובמה יושיע הקב"ה את ישראל, אמר להם (למעלה י"ג) 'התיצבו וראו' וגו', כדי לחזק את לבם, ואח"כ התפלל אל ה' (רמב"ן ורמבמ"ן).

דפוס ראשון:

כתב יד:

(יט) ויסע מלאך אלהים: כל דבר שהקב"ה עושה בו שליחותו נקרא מלאך ה', ככתוב 'עושה מלאכיו רוחות משרתיו אש לווהט' (תהלים ק"ד ד'), וכענין שכתוב 'רוח סערה עושה דברו' (שם קמ"ח ח'), ובפרט העניינים היוצאים מדרך הטבע, כמו עמוד הענן שהיה מעשה נסים, והנה 'ויסע עמוד הענן' הוא פירוש 'ויסע מלאך האלהים'. פירוש זה קדמון הוא, הזכירו ראב"ע ודחה אותו, ופירש מלאך האלהים הוא השר הגדול (?) ההולך בענן, והוא שכתוב עליו 'וה' הולך לפניו יומם' (שמות י"ג כ"א). והוא לא הבין כי 'וה' הולך לפניו יומם' בעמוד ענן לנחותם הדרך ולילה בעמוד אש' וגו', אין הכוונה כי ה' או מלאכו היה הולך ממש לפניו, אלא שהליכת ה' לפניו הייתה על ידי הליכת עמוד הענן ועמוד האש לפניו, כי העמודים ההם היו מאת ה' כלומר מעשה נסים, ולא היה לא ה' ולא המלאך הולך לפניו ממש, אלא היה ה' ברצונו מוליך לפניו העמודים ההם וע"י כן היה כאלו

הוא הולך לפניו; וטעם 'וירא ה' באהל בעמוד ענן' (במדבר ל"א ט"ו), 'כי בענן אראה על הכפרת' (ויקרא ט"ו ב'), לא היה ה' נראה, אלא היה מתגלה ע"י הענן שהיה מאתו, כלומר שלא מדרך הטבע. מה שהקשה ראב"ע שאם המלאך הוא העמוד למה אמר פעם אחרת ויסע עמוד הענן? מלבד כי גם פעמים רבות מצאנו כזה בתורה, הנה כאן הוצרך לומר כן מפני שהוא

טז וְאַתָּה הָרַם אֶת־מִטֶּךָ וְנָטָה אֶת־יָדְךָ עַל־הֵימ וּבִקְעָהוּ
וַיָּבֹאוּ בְנֵי־יִשְׂרָאֵל בְּתוֹךְ הַיָּם בַּיַּבֶּשֶׁה: יז וְאֲנִי הִנְנִי מְחַזֵּק
אֶת־לֵב מִצְרַיִם וַיָּבֹאוּ אַחֲרֵיהֶם וְאִפְכַּדָה בַּפְּרָעָה וּבְכָל־
חִילוֹ בְּרַכְּבּוֹ וּבַפְּרָשָׁיו: יח וַיִּדְעוּ מִצְרַיִם כִּי־אֲנִי יְהוָה
בְּהַכֹּכְדִי בַּפְּרָעָה בְּרַכְּבּוֹ וּבַפְּרָשָׁיו: יט וַיֵּסַע מִלֶּאֶךְ
הָאֱלֹהִים הַהֵלֶךְ לִפְנֵי מַחֲנֵה יִשְׂרָאֵל וַיֵּלֶךְ מֵאַחֲרֵיהֶם
וַיֵּסַע עֲמֹד הָעֵנָן מִפְּנֵיהֶם וַיַּעֲמֵד מֵאַחֲרֵיהֶם: כ וַיָּבֹא בֵּין |
מַחֲנֵה מִצְרַיִם וּבֵין מַחֲנֵה יִשְׂרָאֵל וַיְהִי הָעֵנָן וְהַחֹשֶׁךְ וַיֹּאֲרֶה

רש"י מלמד שהיו ישראל נתונים בדין באותה שעה, אם להנצל אם להאבד עם מצרים: ויסע עמוד הענן. כשחשכה, והשלים עמוד הענן את המחנה לעמוד האש, לא נסתלק הענן כמו שהיה רגיל להסתלק ערבית לגמרי, אלא נסע והלך לו מאחריהם להחשיך למצרים: (כ) ויבא בין מחנה מצרים. משל למהלך בדרך ובנו מהלך לפניו, באו לסטים לשבותו – נטלו מלפניו ונתנו לאחוריו. באו זאבים מאחוריו – נתנו לפניו. באו לסטים לפניו וזאבים מאחוריו – נתנו על זרועו ונלחם בהם. כך "ואנכי תרגלתי לאפרים קחם על־זרועתי" (הושע יא, ג): ויהי

לו הקדוש ברוך־הוא: לא עת עתה להאריך בתפלה, שישאל נתונים בצרה. דבר אחר: "מה־תצעק אלי" – עלי הדבר תלוי ולא עליך, כמו שנאמר להלן (ישעיה מה, יא): "על־בני ועל־פעל ידי תצוני": דבר אל־בני־ישראל ויסעו. אין להם אלא לסע, שאין הים עומד בפניהם. כדאי זכות אבותיהם והם, והאמונה שהאמינו בי ויצאו, לקרוע להם הים: (יט) וילך מאחריהם. להבדיל בין מחנה מצרים ובין מחנה ישראל, ולקבל חצים ובליסטראות של מצרים. בכל־מקום הוא אומר: "מלאך ה'", וכאן "מלאך האלהים". אין אלהים בכל־מקום אלא דין,

צריך לומר אח"כ (למטה כ') 'ויבא' וכו' 'ויהי הענן והחשך ויאר את הלילה', ומלת 'ויאר' היא שד"ל מיותרת למלאך ה', כי גם עמוד האש מלאך ה' הוא. ואחרי כתבו כל זה מצאתי כי כדעתי כן היה ג"כ דעת המעמר.

(כ) ויהי הענן והחשך: למצרים כי עמוד הענן הלך אחרי ישראל.

ויאר את הלילה: מלאך ה' הנזכר למעלה האיר את הלילה לישראל, כלומר בבוא הלילה היה להם עמוד האש כמשפטם כל לילה.

ולא קרב זה אל זה: מחנה מצרים אל מחנה ישראל, על ידי הענן והחשך שהיה לפני המצרים.

את־הַלִּילָה וְלֹא־קָרַב זֶה אֶל־זֶה כָּל־הַלִּילָה: כֹּא וַיֵּט מֹשֶׁה אֶת־יָדוֹ עַל־הֵימָּה וַיִּזְלַךְ יְהוָה | אֶת־הַיָּם בְּרוּחַ קָדִים עֲזָה

היא הרוח שהקדוש ברוך־הוא נפרע בה מן הרשעים, שנאמר: "כרוח־קדים אפיצם" (ירמיה יח, יז), "יבוא קדים רוח ה'" (הושע יג, טו), "רוח הקדים שברך בלב ימים" (יחזקאל כז, כו), "הגה ברוחו הקשה ביום קדים" (ישעיה כז, ח): ויבקעו

רש"י הענן והחשך. למצרים: ויאר. עמוד האש את הלילה לישראל והולך לפניו כדרכו ללכת כל־הלילה. והחשך של ערפל לצד מצרים: ולא־קרב זה אל־זה. מחנה אל מחנה: (כא) ברוח קדים עזה. ברוח קדים שהיא עזה שברוחות,

שד"ל (כא) ויזלך ה' את הים ברוח קדים עזה וגו': קריעת ים סוף לפי מה שהיא מסופרת בתורה היה בה מעשה נסים, מעורב עם הענינים הטבעיים, שהרי אם לא היה האל רוצה להשתמש כלל בכחות הטבע, רוח קדים עזה למה? והכתוב אומר בפירוש כי ה' הולך את הים על ידי הרוח עזה, וכן כתב רשב"ם: כדרך ארץ עשה הקב"ה, שהרוח מיבש ומקריש את הנהרות; ע"כ כוונתו לפרש איך היה הדבר, קלעריקוס (והלכו אחריו רבים) אומר כי ישראל עברו בים סוף לצד קצהו הצפוני לצד Suez ופי החירות (וכן היא קבלת הישמעאלים), ועברו בו בשעה שהוא חוזר לאחור ומימיו חסרים (refluxus), אמנם כנטות משה את ידו על הים שלח ה' את הרוח העזה ונשבה מצפון לדרום ועכבה את המים מלמהר לשוב למקומם, באופן שנמשך החסרון שעות הרבה יותר מן השיעור הנהוג; והוא אומר כן מפני שאם היה כח הרוח לבדו מיבש הים לא יובן איך יוכלו בני אדם לעבור בו ולא תשאם הרוח. ודוגמת זה הביא קלעריקוס שאירע בהולאנדא בשנת 1762 שהיו האנגלים במלחמה עם ההולנדיים, ונשבה רוח חזקה והמשיכה חסרון מי הים עד י"ב שעות, ולא יכלו האנגליים לבוא היבשה ותהי תשועה גדולה לאנשי הולאנדא. והוא קלעריקוס וההולכים אחריו אומרים כי אין רוח קדים זה מזרחי ממש אלא צפוני, ושאמנם להיות רוח הקדים במקומות ההם עז וקשה היו קוראים כל רוח קשה בשם רוח קדים, כמו 'ברוח קדים תשבר אניות תרשיש' (תהלים מ"ח ז'), 'רוח הקדים שברך בלב ימים' (יחזקאל כ"ז כ'), 'ברוח קדים אפיצם לפני אויב' (ירמיה י"ח י"ז), 'הגה ברוחו הקשה ביום קדים' (ישעיה כ"ז ה'), 'ישאֶהוּ קָדִים וַיִּלָּךְ' (איוב כ"ז כ"א). אמנם יאסט (Allg. Geschichte I. 92. 92) אומר כי לא היה בקריעת ים סוף מבוא כלל לחזרת מי הים לאחור כמנהג הטבעי (refluxus), אלא שהיה הענין כולו ע"י רוח סערה גדולה וחזקה מאד, ולמה שיקשה איך יכלו בני ישראל לעבור בים בזמן הסערה, הוא אומר כי הסערה היתה ביום הקודם ובלילה שלפניו ושמה את הים לחרבה, ומשה העביר ישראל בים אחר עבור זעם הסערה וקודם שישבו המים למקומם; והוא מפרש 'ויזלך ה' את הים', וכבר הולך. יהיה איך שיהיה אין ספק שהיה בענין מעשה נסים מעורב ברצון האל עם דרכי הטבע, ועיין למטה כ"ד. וכבר הוכיח החכם Niebuhr אשר היה שם בשנת 1762 (Description de l'Arabie) כי לא יתכן כלל לומר שהיה הענין בדרך הטבע, כי אע"פ שהוא עצמו עבר בים סוף אצל Suez על הגמל, והערביים אשר עמו הלכו בו ברגליהם והיו המים מגיעים רק עד ברכיהם, הנה לא יתכן זה לעם רב כישראל, והשיירות

כָּל־הַלֵּילָה וַיֵּשֶׁם אֶת־הַיָּם לַחֲרָבָה וַיִּבְקְעוּ הַמַּיִם: כב וַיִּבְּאוּ בְּנֵי־יִשְׂרָאֵל בְּתוֹךְ הַיָּם בַּיַּבֶּשֶׁה וְהַמַּיִם לָהֶם חֹמָה מִיָּמִינָם

שהד"ל ההולכות מן קהירא להר סיני מעולם לא עברו בים סוף, אע"פ שאם היה זה אפשר היתה בזה תועלת גדולה להם; מלבד כי ידוע הוא כי זה אלפי שנים היה הים עמוק ורחב ממה שהוא עתה, וקרקע הים נעשה במשך הדורות וע"י החול הנוסף בו גבוה הרבה ממה שהיה מקדם. ולענין מה שהקשו קצת איך יכלו בני ישראל לעבור בים סוף, אחרי אשר בקרקעיתו הרבה קאראללען, גם לזה כבר השיב החכם ניבוהר הנזכר, כי אין זה כלל בקצה ים סוף לצד Suez, כי שם הקרקע כולו חול, ונוח לעבור בו; וכן העיד החכם הנ"ל כי גם הסוף (alga) הגדל לרוב בים סוף, איננו גדל כלל בקצהו הנזכר. ודע כי ענין יבֶשֶׁת מי ים סוף נשאר בקבלה גם אצל קצת גויי הארץ, כי כן Diodorus Siculus (Bibliotheca 3. 39). הזכיר כי אנשי אומה אחת המתפרנסת מדגים (Ichthyophagi) היושבת אצל ים סוף היה להם בקבלה מאבותם כי פעם אחת נעשה כל הים ההוא לחרבה. וכן Yustinus (Hist. lil. 36) שהזכיר ספורי בני ישראל מבלבלים ומעורבים בשבושים הרבה, כתב: Dux igitur exculum factus (Moses), sacra Aegyptiorum ab tulit; quae repetentes armis Aegyptii, domum redire tempestatibus compulsi sunt. ור' נפתלי הירץ וויזל ע"ה לפי מה שמצא בס' החכמה המיוחס בשקר לשלמה המלך העמים על ספור התורה אותות ומופתים שלא לצורך, ואמר כי קרקע הים התנשא והגביה עצמו למעלה, ומי הים נבקעו ונערמו משני צדי הדרך החדש ההוא וקמו כמו נד עד שעברו ישראל, ובבוא המצרים נפל פתאום קרקע הים למטה והמים נפלו וכסו את המצרים; עיין בפירוש ידידי החכם יש"ר ועיין בפירוש ראב"ע (למטה כ"ז) דעת חז"ל שהיה אומר כי הכל על דרך הטבע, ותשובות ראב"ע על חלומותיו.

ויוֹלֵךְ ה' אֶת הַיָּם: כמו 'ונלך את כל המדבר' (דברים א' י"ט), 'ידע לכתך את המדבר' (שם ב' ז'), 'לאורו אלך חשך' (איוב כ"ט ג'), 'אשר הלך חשכים' (ישעיה ד' י'), והנה 'ויוֹלֵךְ ה' את הים ברוח קדים' אינו אלא כאילו כתוב ויוֹלֵךְ ה' בים רוח קדים, הרוח הוא שהלך, לא הים, והאל הולך את הרוח כמו למעלה (י' י"ג) 'וה' נהג רוח קדים בארץ' (כ"א אייר תרי"ט).

(כב) והמים להם חומה וגו': לדעת רש"י (למטה כ"ז) וראב"ע (כאן) נקראו המים ואחר שעברו ישראל נמסו, וכמו שכתוב למטה (ט"ז ח') 'נערמו מים נצבו כמו נד'. והנכון כדברי רלב"ג ודון יצחק לא שהיו המים גבוהים מימין ומשמאל, אלא שהרוח העתיקם שם, והיה מונע אותם מהיותם נגרים, כמו שנראה בגלי הים הנאספים על שפתו בעת זעפו, ונעשה אז הדרך אשר עברו בו בים כמו גשר ההולך מצד אל צד, ומשני הצדדים נערמו המים ולא יכלו לעבור ולשטוף הנתיבה, עכ"ל דון יצחק; ומליצת 'להם חומה' ענינה שהיו המים סביבותם מימין ומשמאל, לא שהיו כחומה ממש וכמו נד, אעפ"י שדרך מליצת שיר אמר 'נצבו כמו נד', וכן הביא קלעריקוס ראייה ממליצת נחום (ג' ח') 'היושבה ביאורים מים סביב לה אשר חיל ים מים חומתה'.

וּמִשְׁמַאלָם: כג וַיִּרְדְּפוּ מִצְרַיִם וַיָּבֹאוּ אַחֲרֵיהֶם כָּל סוֹס פִּרְעֹה רֹכְבוֹ וּפָרָשָׁיו אֶל־תּוֹךְ הַיָּם: כד וַיְהִי בְּאַשְׁמֶרֶת הַבֹּקֶר וַיִּשְׁקֹף יְהוָה אֶל־מַחֲנֶה מִצְרַיִם בְּעָמּוּד אֵשׁ וְעָנָן

הוא לשון הבטה, כמו: "שדה צפים" (במדבר כג, יד) — "חקל סכותא": בעמוד אש וענן. עמוד ענן יורד ועושה אותו כטיט, ועמוד אש מרתיחו, וטלפי סוסיהם משתמטות: ויהם. לשון מהומה, אישטורדישו"ן בלעז. ערבבם, נטל סגניות שלהם. ושנינו בפרקי רבי אליעזר בנו של רבי יוסי הגלילי (עיין משנת רבי אליעזר עמ' 51): כל־מקום שנאמר בו "מהומה" — הרעמת קול הוא, וזה אב לכלן: "וירעם ה' בקול־גדול וגו' על־פלשתים ויהמם" (שמואל א ז, י):

המים. כל־מים שבעולם: (כג) כל סוס פרעה. וכי סוס אחד היה? אלא, מגיד שאין כלם חשובין לפני המקום אלא כסוס אחד: (כד) באשמרת הבקר. שלשת חלקי הלילה קרוין אשמורות, ואותה שלפני היום קורא "אשמורת הבקר". ואומר אני, לפי שהלילה חלוק למשמרות שיר של מלאכי השרת, כת אחר כת, לשלשה חלקים, לכך קרוי "אשמרת". זהו שתרגם אנקלוס "במטרת": וישקף. ויבט. כלומר, פנה אליהם להשחיתם. ותרגמו: "ואסתכי", אף

רש"י

(כד) באשמרת הבקר: בסוף הלילה כי הלילה נחלק למשמרות, והאחרונה נקראת אשמרת הבקר.

שד"ל

וישקף ה' אל מחנה מצרים: פנה אליהם לרעה, והיה זה ע"י עמוד אש וענן ששלח לפניהם, ונראה שהכוונה רעמים וברקים וְחֲצִי שדי, כמו שאמר המשורר (תהלים ע"ז) 'גאלת בורוע עמך' וגו', 'אוך מים אלהים' וגו', 'זרמו מים עבות קול נתנו שחקים אף חצצין יתהלכו, קול רעמך בגלגל האירו ברקים תבל רגזה ותרעש הארץ', וכן מצאנו לשון המ"ם אצל ברקים וקולות, 'וַיִּרְעַם ה' בקול גדול ביום ההוא על פלשתים ויהמם' (ש"א ז' י'), 'וברקים רב ויהמם' (תהלים י"ח ט"ו), 'ברוק ברק ותפיצם שלח תציך ותהמם' (שם קמ"ד ו'); וכן מצאנו ענן ואש אצל רוח סערה ביחזקאל (א' כ'), 'והנה רוח סערה באה מן הצפון ענן גדול ואש מתלקחת'; וכן ספר יוסף פלאויס.

ויהם את מחנה מצרים: שרש המ"ם מורה לפעמים השחתה והשמדה כמו 'להמם מקרב המחנה' (דברים ב' ט"ו), 'אכלני הממני' (ירמיה נ"א ל"ד), 'להמם ולאבדם' (אסתר ט' כ"ד), ולפעמים פזור, אמנם פזור שאחרי מפלה והשחתה, כמו 'והמותי את כל העם אשר תבא בהם ונתתי את כל אויביך אליך ערף' (שמות כ"ג כ"ז), 'וישלח חציו ויפיצם וברקים רב ויהמם' (תהלים י"ח ט"ו); אף כאן עמוד האש והענן, כלומר והברקים והחיצים הרגו והשחיתו ופיזרו מחנה מצרים, וזה מתישב יותר לשיטת יאסטר שהיתה סערה גדולה, אלא ששקטה בשעה שעברו ישראל וחזרה אחרי עברם והשחיתה במצרים, והיה זה למען ידעו מצרים קודם מותם כי ה' נלחם בהם בעבור ישראל (כמו שאמר למעלה י"ח), מה שלא היה אילו פתאום היו טובעים בים.

וַיֹּהֲמֻם אֶת מַחֲנֵה מִצְרַיִם: כה וַיֹּסֶר אֶת אַפְּן מִרְכַּבְתּוֹ
וַיִּנְהָגוּ בַּכִּבְדָּת וַיֹּאמְרוּ מִצְרַיִם אָנוּסָה מִפְּנֵי יִשְׂרָאֵל כִּי
יְהוֹה נִלְחָם לָהֶם בְּמִצְרַיִם: רביעי כו וַיֹּאמֶר יְהוֹה אֶל־מֹשֶׁה
נִטָּה אֶת־יָדְךָ עַל־הָיָם וַיָּשְׁבוּ הַיָּמִים עַל־מִצְרַיִם עַל־רֶכְבּוֹ
וְעַל־פָּרָשָׁיו: כז וַיֵּט מֹשֶׁה אֶת־יָדוֹ עַל־הָיָם וַיָּשָׁב הַיָּם
לִפְנֹת בִּקְרֹל לְאִיתָנֹו וּמִצְרַיִם נָסִים לִקְרֹאתוֹ וַיִּנְעַר יְהוֹה
אֶת־מִצְרַיִם בְּתוֹךְ הַיָּם: כח וַיָּשְׁבוּ הַיָּמִים וַיַּכְּסוּ אֶת־הָרֶכֶב

למקומם ויכסו "על מצרים": (כז) לפנות בקר. רש"י
לעת שהבקר פונה לבא: לאיתנו. לתקפו
הראשון: נסים לקראתו. שהיו מהוממים
ומטורפים, ורצין לקראת המים: וינער ה'.
כאדם שמנער את הקדירה והופך העליון
למטה והתחתון למעלה, כך היו עולין ויורדין
ומשתברין בים, ונתן הקדוש ברוך-הוא בהם
חיות לקבל היסורין: וינער. "ושניק", והוא לשון
טרוף בלשון ארמי, והרבה יש במדרשי אגדה:
(כח) ויכסו את-הרכב וגו' לכלחיל פרעה. כך דרך

(כח) ויסר את אפן מרכבתו. מכח האש נשרפו
הגלגלים, והמרכבות נגררות, והיושבים בהם
נעים ואבריהן מתפרקין: וינהגו בכבדת.
בהנהגה שהיא כבדה וקשה להם, במדה
שמדדו — "ויכבד לבו הוא ועבדיו" (שמות ט,
לד), אף כאן — "וינהגו בכבדת": נלחם להם
במצרים. במצריים. דבר אחר: "במצרים" —
בארץ מצרים, שכשם שאלו לוקים על הים, כך
לוקים אותם שנשארו במצרים: (כו) וישבו
המים. שזקופים ועומדים כחומה, ישובו

(כח) ויסר: ה' ע"י חציו.

וינהגו: ה' נהג את המצרים, כלומר גרם להם שילכו בכבדות.

(כז) לאיתנו: לתכונתו מקדם. שולטענס (ואחריו רא' וגעז') אומר כי איתן נגזר משרש יתן שענינו
בערבי perennis fuit, ומפרשים 'נהרות איתן' (תהלים ע"ד ט"ו) נהרות הנגרים תמיד בלא
הפסק, אמנם גם הם מוכרחים להודות כי 'ותשב באיתן קשתו' (ברא' מ"ט כ"ד) ענינו בחזק. ולי
נראה כי עקר הוראת השרש הזה על דבר קיים ובלתי משתנה, והושאל אח"כ על דבר חזק
וקשה שהוא ג"כ קיים ובלתי משתנה; והנה 'לאיתנו' הטעם למה שהיה בטבעו תמיד, ולא
כמו שכתב געז' בלעקסיקון De perennitate idest fluxu maris.

וינער: גרם להם שיפלו בתוך מי הים, מלשון 'לאחוז בכנפות הארץ וינערו רשעים ממנה'
(איוב ל"ח י"ג).

דפוס ראשון:

כתב יד:

(כח) לכל חיל פרעה: הלמ"ד (כח) לכל חיל פרעה: הוראת הלמ"ד הוא לפרש

וְאֶת־הַפְּרָשִׁים לְכָל־חֵיל־פָּרְעָה הַבָּאִים אַחֲרֵיהֶם בָּיִם לֹא־
נִשְׁאָר בָּהֶם עַד־אַחַד: כט וּבְנֵי יִשְׂרָאֵל הָלְכוּ בִּיבֹשֶׁה בְּתוֹךְ
הַיָּם וְהַמַּיִם לָהֶם חֹמָה מִיְּמִינָם וּמִשְׁמָאלָם: לו וַיֹּשַׁע יְהוָה
בַּיּוֹם הַהוּא אֶת־יִשְׂרָאֵל מִיַּד מִצְרַיִם וַיֵּרָא יִשְׂרָאֵל אֶת־
מִצְרַיִם מֵת עַל־שִׁפְתַּת הַיָּם: לא וַיֵּרָא יִשְׂרָאֵל אֶת־הַיָּד
הַגְּדֹלָה אֲשֶׁר עָשָׂה יְהוָה בְּמִצְרַיִם וַיֵּרְאוּ הָעָם אֶת־יְהוָה

ישראל: כשם שאנו עולים מצד זה כך הם
עולין מצד אחר רחוק ממנו, וירדפו אחרינו:
(לא) את־היד הגדלה. את הגבורה הגדולה
שעשתה ידו של הקדוש ברוך־הוא. והרבה
לשונות נופלין על לשון "יד", וכלן לשון יד
ממש הן, והמפרשו – יתקן הלשון אחר ענין

רש"י המקראות לכתב למ"ד יתרה, כמו: "לכל־כליו
תעשה נחשת" (שמות כז, ג). וכן "לכל כלי
המשכן בכל עבדתו" (שם, יט), "ויתדתם
ומיתריהם לכל־כליהם" (במדבר ד, לב). ואינה
אלא תקון לשון: (ל) וירא ישראל את־מצרים מת.
שפלטן הים על שפתו, כדי שלא יאמרו

דפוס ראשון (המשך):

כתב יד (המשך):

שד"ל

לחבר הכלל עם הפרט, ולהפך. (cioe) וכמוה 'לסיחון מלך האמורי' (תהלים קל"ה י"א)
ולפעמים תרגומה in semma כמו 'לכל כליו תעשה
נחשת' (למטה כ"ז ג'), 'לכל כלי המשכן' (שם שם י"ט).

דפוס ראשון:

כתב יד:

(ל) וירא ישראל את מצרים מת על שפת הים: אמרו רז"ל
שפלטן הים על שפתו, והנכון כדעת רשב"ם וראב"ע פירשו (נגד
הטעמים) וירא ישראל על שפת הים את מצרים מת. ונ"ל ליישב
דעת בה"ט, כי אע"פ שאין הטובעים במים נפליים אל היבשה
מיד, אלא אחר איזה ימים, כאן היו המים בזעף בשוב הים לאיתנו,
ודחו אותם על שפת הים מיד. והיה אפשר לומר בפלטם הים
על שפתו בעודם בין מות לחיים, כי היו המים בזעף בשוב הים
פתאום לאיתנו, וישראל ראו אותם גוועים על שפת הים, אלא
שאינן זה מסכים עם האמור בשירה 'תבלעמו ארץ' (למטה ט"ו
י"ב), עיין שם.
מת: גוססים וגוועים, וכן תרגם אנקלוס מיייתי.

(ל) וירא ישראל את מצרים
מת על שפת הים: ישראל
מהרו ללכת לדרכם ולא
ראו מפלת המצרים, רק
ראו קצת מהם מתים
על שפת הים, כי רובם
ירדו ונבלעו בתחתית
הים, כאמרו (פסוק י"ב)
'תבלעמו ארץ', ומיעוטם
בזעף המים הושלכו על
שפת הים.

וַיֹּאמְרוּ בְּיָהוָה וּבִמֹּשֶׁה עֲבָדָיו: טו א אֲזַיִשִׁיר־מֹשֶׁה וּבְנֵי־יִשְׂרָאֵל אֶת־הַשִּׁירָה הַזֹּאת לַיהוָה וַיֹּאמְרוּ לֵאמֹר אֲשִׁירָה

הדבור: (א) אֲזַיִשִׁיר־מֹשֶׁה. אז כשראה הנס, עלה בלבו שישיר שירה. וכן "אז ידבר יהושע" (יהושע י, יב). וכן "ובית יעשה לבת־פרעה" (מלכים־א ז, ח) — חשב בלבו שיעשה לה. אף כאן: "ישיר" — אמר לו לבו שישיר. וכן עשה — "ויאמרו לאמר, אשירה לה". וכן ביהושע, כשראה הנס אמר לו לבו שידבר, וכן עשה — "ויאמר לעיני ישראל". וכן שירת הבאר שפתח בה "אז ישיר ישראל" (במדבר כא, יז), פרש אחריו (שם): "עלי באר ענו־לה". "אז יבנה שלמה במה" (מלכים־א יא, ז) — פרשו בו חכמי ישראל (שבת נו ע"ב) שבקש לבנות ולא בנה. למדנו, שהיו"ד על שם המחשבה נאמרה. זהו לישב פשוטו. אבל מדרשו אמרו רבותינו זכרונם

לברכה (סנהדרין צא ע"ב): מכאן רמז לתחית המתים מן התורה. וכן בכלן, חוץ משל שלמה שפרשוהו: בקש לבנות ולא בנה. ואין לומר ולישב הלשון הזה כשאר דברים הנכתבים בלשון עתיד והן מיד, כגון: "ככה יעשה איוב" (איוב א, ה), "על־פי ה' יחנו" (במדבר ט, כג), "ויש אשר יהיה הענן" (שם, כ). לפי שהן דבר ההווה תמיד, ונופל בו בין לשון עתיד בין לשון עבר. אבל זה, שלא היה אלא לשעה, אינו יכול לישבו בלשון הזה: כִּי־גֵאָה גֵאָה. שנתגאה על כל־גֵאָה, כתרגומו. דבר אחר: בא הכפל לומר, שעשה דבר שאי אפשר לבשר ודם לעשות, כשהוא נלחם בחברו ומתגבר עליו מפילו מן הסוס, וכאן — סוס ורוכבו רמה בים. וכל־שאי

(א) אֲזַיִשִׁיר מֹשֶׁה: מקצת מן החוקרים בדורנו Nachtigall, De Wette ואחריהם יאסט, עשו שד"ל השירה הזאת מאוחרת בזמן הרבה למשה. ותחלה אמרו כי לא יתכן שִׁיחַפְּרָה פתאום באותה שעה, וזה גם אם נאמר כי משה מלבו אמרה להודות לה' על התשועה הגדולה אשר עשה לעמו), לא יקשה עלינו כלל, אחרי שאין השירה הזאת (וכן כל שירי המקרא) אסורה בכבלי המשקל והחרוז, אלא כולה דבור חפשי, אשר לכל אשר יהיה שמה רוח המשורר והקִמִּית נפשו ללכת ילך; וכאשר מצאנו יעקב ומשה בעת מותם אמרו ברכתם, וכן דוד אמר כמה מזמורים בהיות רוחו מטורפת בברחו מפני שאול ואבשלום. ועוד הקשו ממה שנזכר בשירה בית המקדש ('תביאמו ותטעמו' וכו'), והם לא ראו כי עקר מחשבת משה בהוציאו את העם ממצרים היה בלא ספק שייראו את ה' ויעשו לו מקדש. גם הקשו איך יתכן כי בשעה קלה ילמדו כל ישראל את השירה הזאת עד שיוכלו לשורר אותה, וזה אמת; אמנם כבר נחלקו רז"ל (סוטה כ"ז ב') כיצד שרו על הים, ולבי אומר כי משה אמר 'אשירה לה' כי גאה גאה סוס ורוכבו רמה בים', וישראל ענו 'סוס ורוכבו רמה בים', משה אמר 'עזי וזמרת יה ויהי לי לישועה', וישראל ענו 'סוס ורוכבו רמה בים', וכן אחר כל פסוק ופסוק (ולפעמים אחר חצי פסוק) לא ענו ישראל אלא המלות האלה 'סוס ורוכבו רמה בים', ונקל היה לעם ללמוד ארבע תיבות הללו על פה; ודוגמא לזה מצאנו מזמור 'הודו לה' כי טוב כי לעולם חסדו' (תהלים קל"ז) מלות 'כי לעולם חסדו' כפולות בכל פסוק ופסוק, וכן בשירת דבורה נ"ל כי העם היו עונים אחר כל פסוק ופסוק 'ברכו ה'', וכן שירת דוד לפי מהדורא תנינא שהוא הנוסח אשר בס' תהלים שנראה שנתקן לשורר בו בבית המקדש, אומר אני שהיו עונים אחר כל פסוק ופסוק 'ארחמך

אותו ואין בו: **סוס ורכבו**. שניהם קשורים זה בזה, והמים מעלין אותם לרום ומורידין אותם לעומק, ואינן נפרדין: **רמה**. השליך. וכן "תרמא לגוא-אתון נורא" (דניאל ג, ו). ומדרש אגדה (מכילתא פרשה ב): כתוב אחד אומר "רמה", וכתוב אחד אומר "יררה". מלמד, שהיו עולין לרום ויורדין לתהום. כמו (איוב לח, ו): "מי-יררה

רש"י אפשר לעשות על ידי זולתו, נופל בו לשון "גאות" כמו: "כי גאות עשה" (ישעיה יב, ה). וכן כל-השירה תמצא כפולה: "עזי וזמרת יה, ויהי לי לישועה", "ה' איש מלחמה ה' שמו", וכן כלם. דבר אחר: "כי-גאה גאה" – על כל-השירות וכל-מה-שאקלס בו עוד יש-בו תוספת, ולא כמדת מלך בשר ודם שמקלסין

ה' חזקי', ומוזה נמשך לשלשת השירות האלה מה שהן כתובות בצורה מיוחדת אריח על גבי לבנה ולבנה על גבי אריח, לזכר כי מתחילה נכתבו תחת כל פסוק ופסוק המלות שהיו עונים, כגון:

בהתנדב עם ברכו ה'	ברכו ה'	בפרוע פרעות בישראל
האזינו רוזנים	ברכו ה'	שמעו מלכים

ואם תאמר: א"כ למה לא נכתב גם מזמור קל"ז אריח ע"ג לבנה כשלשת השירות האלה? תשובתך בצדך, כי שם לא היה אפשר לעשות כך, כי כאן המענה הוא אחר כל שני טורים ושם הוא אחר כל טור וטור. ואמנם לענין שאמרתי כי שירי המקרא אינם אסורים בכבלי המשקל והחרוז, אלא כולם דבור חפשי, אין זה המקום להוכיח אמתת הדבר הזה, ויתבאר אם ירצה ה' במקום אחר, וכבר נדפסו קצת מדברי באריענט 1840 ליטעראטור בלאטט עמוד ו' ז' כ' כ"א מ"ב מ"ג מ"ד. ודברי ר' עזריה (בספרו מאור עינים) ורמב"ן בפירוש הפסוק הזה, בטלים ומבוטלים.

כי גאה גאה: גאה לשון גובה ורוממות, ולשונות גובה ומעלה מושאלים הרבה על ההתגברות על הזולת, וכן גבר ענינו מן גבה, וכן בלעז superare והתאר superiore. והנה 'גאה גאה' ענינו שהוא עליון וגובר על אחרים, כלומר על המתקוממים נגדו. והנה הפעל בלה"ק פעמים רבות הוראתו על התאר והתכונה, בלי שום פעולה, כמו 'מה יפית ומה נעמת' (שיר השירים ז' ז'), 'חֲכָמוֹ' (דברים ל"ב כ"ט) 'צִדְקוֹ' (תהלים י"ט י') ודומיהם רבים; וכן כאן היה אפשר לפרש כי 'גאה גאה' שהוא גבוה ועליון; אמנם פועל גאה בשאר מקומות לא מצאנוהו מורה על תכונת הגובה, אלא על פעולת ההתנשאות כמו 'היגאה גמא' (איוב ח' י"א), 'כי גאו המים' (יחזקאל מ"ז ה'). אמנם נראה כי הפעל המורה רק תכונה ותאר לא יִכָּפַל עם המקור, ולא יֵאָמַר יָפַה יְפִית, חָסֵם חֲכָמוֹ, צִדֵּק צִדְקוֹ, לִכְךָ אֵף כֵּן גָּאָה גָּאָה צִדִּיק שִׁיּוּרָה פְּעוּלָה, לא תאר ותכונה. אמנם אחר שלא יתכן לפרש כי 'גאה גאה' שנעשה גבוה ועליון אחרי שלא היה כך, לא נשאר אלא לפרש שהראה עצמו גבוה ועליון, שעשה פעולה אשר ממנה תתגלה רוממותו וגאותו, ועיין למטה פסוק ז'.

סוס ורכבו רמה בים: הוא פירוש כי 'גאה גאה'.

סוס ורכבו: במליצת השיר לשון יחיד נבחר מלשון רבים, כי ההרגשה חזקה הרבה יותר כשהתבוננות השומע מתכוונת לנושא אחד ממה שהיא בהיות רוח השומע משוטטת בין

נושאים רבים; כגון 'שפטו יתום ריבו אלמנה' (ישעיה א' ז) אם היה אומר שפטו יתומים ריבו אלמנות, היתה המליצה מפסדת מכוחה הרבה, כי היתה המחשבה משוטטת בין כמה יתומים ואלמנות, ועכשו כולה מקובצת ביתום אחד ואלמנה אחת. וכן למטה 'אלהי אבי', במקום אלהי אבותי.

רמה בים: רמה לשון ארמית, תרגום מלת השליך, ואין לה מקום אלא במליצת השיר, 'נושקי רומי קשת' (תהלים ע"ח ט'), 'מקול פרש ורומה קשת' (ירמיה ד' כ"ט), וכן הרבה מילות ארמיות מיוחדות למליצת השיר, כגון אנוש במקום אדם, אָתָה במקום בוא, מָלָה במקום דָּבָר, קָדָם במקום עוֹלָם, וזה מפני שמליצת השיר אוהבת המלות הבלתי רגילות והזרות ועתיקות (כדרך שבלשון איטלקי המשוררים בוחרים להם מלות רומיות או איטלקיות נושנות), כי מיעוט ההרגל בהן יוסיף להן נעימות וכן; (כאשר כבר העיר על זה בעל מליצת ישרון בדף אחרון מספרו). והנה לה"ק ולשון ארמית לשון אחת היו מתחלה, ומעט מעט נבדלו ונתרחקו זו מזו. והמלות אשר עתה ארמיות הן היו לפנים עבריות וארמיות יחדו, אלא שעזבה אותן לה"ק והניחתן ללשון ארמית, ולהיותן בלה"ק נושנות ובלתי מורגלות, בחרו בהן המשוררים להוסיף חן למליצתם; ומלבד זה הנה אברהם אבינו בא מארם והיה מדבר ארמית (כמו לכן שנשאר בארם), ובבואו ארצה כנען ומצא יושבי הארץ מדברים שפת כנען (היא לה"ק) הניח מעט מעט לשון אבותיו, והרגיל עצמו ובני ביתו בלשון כנען, אמנם עם כל זה נשארו בהכרח בפיו ובפי זרעו קצת מלות ארמיות, אלא שהשתמשו בהן מעט, להיותן בלתי ידועות לאנשי הארץ אשר היו מתגוררים ביניהם, וע"י כן נושנו ולא נשארו רק אצל המשוררים אוהבי המלות העתיקות ובלתי מורגלות. וקצת מן החוקרים האחרונים לא הבינו הדבר הזה, ובכל מקום מספרי הקדש אשר מצאו שם מילות ארמיות או מליצה על דרך לשון ארמית, מיהרו לשפוט כי הספר ההוא או הפרשה ההוא נכתבו בימי גלות בבל "בעת אשר לשון מצרית ירדה מכבודה ואפסה משפת דובריה, כי נבלה שפתם בארץ בבל, אשר שם היו מדברים בלשון ארמית" זה לשון ר' יששכר בלומנפעלד בהקדמת פרושו לס' איוב, ס' אשר לפי דעתו נכתב בגלות בבל. ולא הבינו כי המליצות הארמיות הן ראייה על איחור זמן כתיבתן כשהן במליצה פשוטה ובזולת נבואה ושיר, כמו בספרי דניאל עזרא נחמיה דברי הימים ואסתר, כי שם ידים מוכיחות כי הכותב לא בחר במלות ובמליצות הארמיות להנעים מליצתו, אלא אחר הרגל לשונו היה הולך, והלשון הארמית היתה שגורה בפיו יותר מלה"ק; אמנם בספרי הנבואה והשיר שלשונם מתוקן בתכלית הצחות ובחכמה נפלאה מי יאמר ומי יאמין שבבלי דעת יצאו הדברים מתחת יד המליצים והמשוררים הנשגבים, כאלו לא היו בקיאים בלשונם אשר דברו בה מליצותם הנשגבות ושיריהם הנחמדים? ומי יאמין כי מי שכתב ההלל אמר בשגגה ובאשגרות לישן 'כל תגמולוהי' (תהלים קט"ז י"ב) על דרך לשון ארמית, במקום תגמוליו; ומי שכתב שיר השירים אמר לא ככוונה 'מטתו שלשלמה' (שיר השירים ג' ז), על דרך לשון ארמית, וכן 'שלמה אהיה כעוטיה' (שם א' ז), שהוא מהארמית דילמא או 'די-למא' (עזרא ד' כ"ג), או כי בעל מזמור קל"ט לא ידע לה"ק מפני שאמר 'כי אין מלה בלשוני' (תהלים קל"ט ד'), ולא אמר כי אין דבר בלשוני; או כי בעל ס' איוב היה חצי מדבר אשדודית, מפני שאמר 'כתר לי זעיר ואחוך' (איוב ל"ו ב'), שהוא מאמר כולו ארמי, או

לִיהוָה כִּי־גָאָה גָאָה סוֹס וְרָכְבוֹ רָמָה בַּיָּם: בַּעֲזֵי וְזִמְרָת יְהוָה וַיְהִי־לִי לִישׁוּעָה זֶה אֱלֹהֵי וְאַנְהוּ אֱלֹהֵי אָבִי וְאַרְמְמָנָהוּ:

רש"י אבן פנתה" – מלמעלה למטה: (ב) עזי וזמרת כמו 'עזי' בשורק. "וזמרת" – כמו 'וזמרת'.
יה. אנקלוס תרגם: "תקפי ותשבחתני". "עזי" – ואני תמה על לשון המקרא, שאין לך כמוהו

שד"ל כי בעל שירת הים היה עומד בארץ בבל, מפני שאמר 'רמה בים', ולא אמר השליך? ועיין למטה (י"ז) על 'תביאמו ותטעמו'.

(ב) עזי: יה הוא עזי וגבורתי, כי בעזרו אגבר על כל אויב, כמו 'ה' עזי ומעוזי' (ירמיה ט"ו י"ט), 'ה' עז למו ומעוז ישועות משיחו הוא' (תהלים כ"ח ח'), 'אלהים לנו מחסה ועז עזרה בצרות נמצא מאד' (שם מ"ו ב'); ואין צורך להוציא המלה ממשמעה ולפרשה מענין שבח ותהלה (כאשר עשו ראז' וגעז'), גם 'הבו לה' כבוד ועז' (תהלים כ"ט א'), וכן 'תנו עז לאלהים' (שם ס"ח ל"ה) אין ענינם שבח ותהלה, אלא תנו לה' גבורה ועז, כלומר הבינו ודעו בלבבכם והודו בפיכם כי לו העז והגבורה, ועיין למטה על מלת 'אנוהו'.

כתב יד:

דפוס ראשון:

ולענין הקמץ שבמלת עזי ראוי לדעת כי הדגש (כשאר הטעם לפניו כמו סִבִּי) יבאו לפניו קולות האטומים של I, U, והשווא הנח בהפך יבאו לפניו הקולות הרחבים של E, O; כגון חֲקִי חֲקָה, הִפָּה הִפְקָד, אֲתָכֶם אֲתָכֶם; אך יש יוצאים מן הכלל, כגון פָּלֹ, פָּסוּ, מֵאֲדָם, מִקְטָר יִשְׁלַכְו. והנה יפה העיר רש"י ז"ל כי כל תיבה בת שתי אותיות הנקודה מלא פום (כגון חק), כשהיא מארכת באות שלישית ואין השניה בשוא (כגון חֲקָה, כי קודם שוא נח בא קמץ קטן) הראשונה נקודה בשורק, כגון רק רִקִּי חק חֲקִי, ומילות 'עזי וזמרת יה' נכפלו שלש פעמים במקרא (שמות טו' ב'; ישעיה י"ב ב'; תהלים קי"ח י"ד), ובכולם העיין בקמץ קטן, וזו זרות גדולה, ומפני הזרות הזאת נדחק רש"י ואמר שאין 'עזי' עוז שלי, אלא שהיו"ד יתרה (על דרך 'שוכני סנה' דברים ל"ג ט"ז) והטעם עוזו וזמרתו של יה. וזה פלא, איך היה רש"י מדקדק כחוט השערה בחילופי הניקוד, גם כי לא היתה זאת אומנותו ולא ראה ספרי אבות הדיקדוק שכתבו בלשון ערבית. וראב"ע תפס את רש"י, ואמר כי אין הפרש בין עֲזִי ועֲזִי, כי כתוב חֲקִי וכתוב חֲקָה, וזה כבר קדם רש"י וראה וידע, ולפיכך כתב ואין השניה בשוא. גם הביא ראב"ע ראייה ממלת 'בְּעֲזָךְ' פסוק י"ג ונראה כי גם זו לא

וטעה רש"י שהבדיל בין עֲזִי לעֲזִי, והפעם הזאת צדקו טענות ראב"ע עליו (חוץ ממה שהביא חֲקִי ועֲזִי להוכיח שאין הפרש בין עֲזִי לעֲזִי), כי זה כבר קדם רש"י ודקדק בלשונו באמרו כל תיבה בת ב' אותיות הנקודות מלא פום (חולם) כשהיא מארכת באות שלישית ואין השנית בחטף (כמו חֲקָה עֲזָךְ) הראשונה נקודה בשורק, וזה אמת כי לא נמצא קמץ בשמות ממשקל עֲזִי אלא א"כ האות השנית נקודה שוא; אמנם מה שמוכיח כי עֲזִי ועֲזִי אחד הוא כי בפעלים מצאנו קמץ חטוף גם שלא לפני שוא,

בנקודתו במקרא, אלא בשלשה מקומות שהוא סמוך אצל "וזמרת", וכל-שאר מקומות נקוד שורק: "ה' עזי ומעזי" (ירמיה טז, יט). "עזו אליך אשמרה" (תהלים נט, י). וכן כל-תבה בת שתי אותיות הנקודה מלאפ"ם, כשהיא מארכת באות שלישית ואין השניה בשו"א בחטף הראשונה, נקודה בשורק, כגון: "עז" "עזי", "רק" "רוקי", "חק" "חקי", "על" "עלו" – 'יסור עלו' (עין ישעיה י, כז), "כל" "כלו" – "ושלשם על-כלו" (שמות יד, ז). ואלו שלשה

"עזי וזמרת" של כאן ושל ישעיה (יב, ב) ושל תהלים (קיה, יד), נקודים בחטף קמץ. ועוד, אין באחד מהן כתוב 'וזמרת' אלא "וזמרת", וכלם סמוך להם: "ויהי-לי לישועה". לכך אני אומר לישב לשון המקרא, שאין "עזי" כמו "עזי", ולא "וזמרת" כמו "וזמרת", אלא "עזי" שם דבר הוא, כמו: "הישיבי בשמים" (תהלים קכג, א), "שכני בחגוי הסלע" (ירמיה מט, טז), "שכני סנה" (דברים לג, טז). וזהו השבב "עזי וזמרת יה" – הוא היה לי לישועה. "וזמרת" דבוק

כתב יד (המשך):

דפוס ראשון (המשך):

שד"ל

כמו חֲנָנִי, יְחַנֵּנִי, ולפעמים שלש נקודות כמו וַיְחַנֵּנִי, וכן בשאר גזרות פִּלּוּ וַיִּכְלּוּ, פֶּסַח וַיְכֹסֶסוּ, בלי שתשתנה כלל על ידי זה הוראת המלה.

נעלמה מרש"י, ולפיכך כתב ואין השניה בשוא וחטף (כן הוא ברש"י כ"י שבידי), נראה שאמר שוא על שוא נח, ואמר חטף על שוא נע, לכלול גם חֶקֶף וגם עֶזֶף. ומכל מקום באמת אין מנוס מלהודות שאין הפרש בין עֶזֶף ועֶזֶי, כמו שאין הפרש בין פִּלּוּ וַיִּכְלּוּ, יְחַנֵּנִי וַיְחַנֵּן, וזולתם.

וזמרת: אין המילה סמוכה, וע"כ היא בקמץ, כמו 'עֲזָרְתָּ מִצָּר' (תהלים ס' י"ג), 'אף נחלת שפּרה עלי' (שם ט"ו ו'), והצורה הזאת מיוחדת לדבור השיירי, ולדעתי היא מקוצרת מן זְמִרְתָּה, עֲזָרְתָּה, בתי"ו באמצע על דרך לשון ארמית חֲכֻמָּתָא וחבריו, והשוא הארמי נתחלף בלה"ק לקמץ, כמו פֶּקֶד בארמי בעברי פֶּקֶד, בָּשָׂר בארמי, בעברי בָּשָׂר כמו שמצאנו 'ישועתה' (שם ג' ג'), 'אַיִמָּתָה' (למטה ט"ו), 'עֲזָרְתָּה' (תהלים צ"ב ט"ז), 'עֲזָרְתָּה' (שם מ"ד כ"ז), 'עֲזָרְתָּה' (איוב י' כ"ב), וכל זה מדרך לשון ארמית, שהשמות לשון נקבה כשהם נודעים, כלומר שהעברי יתן בהם ה"א הידיעה, מסיימין בתא; אמנם לענין הכוונה אין ספק כי הושמט הכנוי במלת 'וזמרת', וטעמה כמו וזמרת, כדעת ר' משה הכהן (הביאו ראב"ע); והמפרשים נדחקו בפירושיהם. רש"י פירש 'וזמרת' כאילו הוא סמוך עזו וזמרתו של יה, וראב"ע עזי וזמרת עזי הוא יה. וראב"ע טען מן 'זְמִנְתָּ המלך' (ד"ה ב' ל"א ג') שהוא קמוץ ואעפ"כ הוא סמוך, וזו איננה ראייה כי אמנם המלה הזאת שומרת הקמץ מפני שהוא קמץ ארמי (מִנְתָּא), ואיננו קמץ עברי הנוסף בלה"ק במקום שוא או פתח שבלשון ארמית, ולהיותו קמץ קדמון הוא בלתי משתנה, ודוגמתו 'שָׁאֵר עמו' (ישעיה י"א י"א), 'יָקָר תפארת' (אסתר א' ד'), 'פתגם המלך' (שם א' כ'), 'כָּתַב הדת' (שם ד' ח'), 'גְּלוּתִי' (ישעיה מ"ה י"ג), 'מעבדיהם' (איוב ל"ד כ"ה) וזולתם (וכן צריך לומר פְּתַבִּי הקודש, שְׁטָרִי חובותינו) שהקמץ בהם לא ישתנה לא לשוא ולא לפתח, מפני שהוא קמץ קדמון הנמצא גם בארמית ואיננו נוסף בלה"ק כקמץ פֶּקֶד, בָּשָׂר; והדברים ארוכים, וכבר ביארתי בספרי Prolegomeni. עיין דקדוקי סימן רפ"ג ותק"א, והנה לדעת רש"י 'ויהי לי לישועה' איננו מאמר אחר, אך כוונת המאמר עזו ונקמתו של יה היה לי לישועה ולפיכך הוצרך להביא דוגמאות לו"ו של 'ויהי' שהיא יתרה.

סביב" (מלכים א' ו, ה), היה לו לומר 'עשה צלעות סביב'. וכן בדברי הימים (ב' י, ז): "ובני ישראל הישבים בערי יהודה, וימלך עליהם רחבעם", היה לו לומר 'מלך עליהם רחבעם'. "מבלתי יכלת ה' וגו' וישחטם" (במדבר יד, טז), היה לו לומר 'שחטם'. "והאנשים אשר-שלח משה וגו' וימתו" (שם, לו-לז), 'מתו' היה לו לומר. "ואשר לא-שם לבו אל-דבר ה' ויעזב" (שמות ט, כא), היה לו לומר 'עזב': זה אלי. בכבודו

רש"י הוא לתבת "ה", כמו: "לעזרת ה'" (שופטים ה, כג), "בעברת ה'" (ישעיה ט, יח), "על-דברת בני האדם" (קהלת ג, יח). ולשון "וזמרת" – לשון "לא תזמר" (ויקרא כה, ד), "זמיר עריצים" (ישעיה כה, ה), לשון כסוח וכריתה – עזו ונקמתו של אלהינו היה לנו לישועה. ואל תתמה על לשון "ויהי" שלא נאמר 'היה', שיש לנו כמה מקראות מדברים בלשון זה, וזה דוגמתו: "את-קירות הבית סביב להיכל ולדביר, ויעש צלעות

שד"ל

כתב יד:

דפוס ראשון:

והמעמר (כד ניים ושכיב) חשב שרצה להביא ראיה שגם באמצע הפסוק תבא וי"ו ההפוך!!! וטעם 'וזמרת' נושא זמרת, מי שלכבודו אומר הוא יא.

וראב"ע טען עליו ואמר כי אין זה משפט לה"ק ולא לשון ישמעאל; ואני אומר כי אין להביא כאן ראיה מלשון ישמעאל, כי אין בלשון ישמעאל וי"ו ההפוך, ובלה"ק יש לנו הרבה ווי"ן המהופכות עתיד לעבר, ואינן מחברות, ובפרט מלת 'ויהי' מצויה הרבה בלי הוראת החיבור, כגון כל 'ויהי' שבתחלת הספרים ובתחלת הספורים. וקצת מהמקראות שהביא כאן רש"י מוכיחים באמת שאיננו נגד משפט לה"ק לומר 'ויהי לי לישועה' להוראת היה לי. והמעמר בכוונה טובה להציל רש"י מתפישת ראב"ע בדה בלבו רבנו שלמה אחר, ואמר שלא נתכוון ראב"ע לדבר על רש"י, ועוד אמר כי המקראות שהביא רש"י, לא הביאם להוכיח כי יתכן לומר 'ויהי' במקום היה, אלא להוכיח כי תבא וי"ו ההפוך גם באמצע הפסוק (!!!) הא למה זה דומה? למה שכתב המבאר לנתיבות השלום במדבר ט' י"ג, כי להציל את ראב"ע משבוש גדול שיצא מתחת קולמוסו באמרו כי 'ובדרך לא היה', ענינו או בדרך, כמו (למטה כ"א ט"ו) 'מכה אביו ואמו', אמר המבאר הנ"ל שלא היתה כוונת ראב"ע אלא ללמדנו קריאת ו' שהיא נקרא באל"ף גנובה, והנה יבִדְרָךְ קריאתו או בִדְרָךְ. והמעמר ראה והבין כי הבל המה הדברים הללו של המבאר, והתמיה עליו, ופירש דברי ראב"ע כהווייתן, ולא ראה השבוש היוצא מהם, ולא הבין מה זה ועל מה זה נדחק המבאר לפרש כך.

יה: האל הטוב והמיטיב, עיין ברא' ב' ד'.

זה אלי: לפי הפשט שייך לומר זה אפילו על דבר שאינו נראה, כמו (למטה ל"ב א') 'כי זה משה האיש' (בעל הטורים).

ואנוהו: לשון נְאֻהוּ ונוי, אִיפָה אותו ואפארהו בתהלות, על דרך 'וארוממנהו', שענינו ארוממהו בדברי, והנה 'אנוהו' ענינו אתן לו נוי, 'וארוממנהו' אתן לו רוממות, והטעם אייחס לו התכונות האלה, כטעם 'תנו עז לאלהים' (תהלים ס"ה ל"ה), עיין למעלה בתחלת הפסוק.

נגלה עליהם. והיו מראין אותו באצבע, ראתה שפחה על הים מה-שלא ראו נביאים: ואנוהו. אנקלוס תרגם לשון נוה – "נוה שאנן" (ישעיה לג, כ), "לנוה-צאן" (ישעיה סה, י). דבר אחר: "ואנוהו" – לשון נוי, אספר נוי ושבחו לבאי עולם, כגון: "מה-דודך מדוד" (שיר השירים ה, ט), רש"י "דודי צח ואדום" (שם, י), וכל-הענין: **אלהי אבי**, הוא זה "וארממנהו". "אלהי אבי" – לא אני תחילת הקדושה, אלא מוחזקת ועומדת לי הקדשה ואלהותו עלי מימי אבותי:

אלהי אבי: אלהי אבותי, עיין בפסוק הקודם על 'סוס ורכבו'.

זה אלי ואנוהו אלהי אבי וארממנהו: כפל ענין במלות שונות, וזה מצוי מאד בשירי המקרא, שיהיו מאמריהם נחלקים לשני חלקים זה כנגד זה, שוים זה לזה בענין או קרובים מאד והוא מה שנקרא Parallelismus. לפעמים שני החלקים כוללים דמיון בין שני ענינים, כגון 'כשושנה בין החוחים כן רעיתי בין הבנות' (שיר השירים ב' ב'). לפעמים שני החלקים כוללים שני ענינים מתנגדים זה לזה, כגון 'בן חכם ישמח אב ובן כסיל תוגת אמו' (משלי י' א'), 'בנים גדלתי ורוממתי והם פשעו בי' (ישעיה א' ב'); לפעמים החלק השני הוא פירוש הראשון, כמו 'אשירה לה' כי גאה גאה סוס ורכבו רמה בים' (למעלה א'), ולפעמים החלק השני הוא המשך הקודם, אלא שנכפלה בו מלה אחת או שתיים, כגון 'אתי מלבנון כלה אתי מלבנון תבאי' (שיר השירים ד' ח'); ולפעמים החלק הב' הוא המשך הקודם בכפילת ענין ולא בכפילת מלות, כגון 'האזינו השמים ואדברה ותשמע הארץ אמרי פי' (דברים ל"ב א'); ולפעמים החלק הב' אינו אלא כפל הראשון אך במלות שונות כמו 'ערוף כמטר לקחי תזל כטל אמרתי' (שם שם ב') וכמו כאן, והענין הזה כלו נראה שנעשה כדי שיהיה הדבור מנותח לנתחים קטנים, ויתרשם יותר בנפש השומע. וגם כדי שיכשר לשורר בו, ואולי ג"כ היה הענין לפי מה שאומר: חכמי קדם תקנו תחלה משלים הרבה, שהיו קדמים בהם דבר לדבר, כגון 'נום זהב באף חזיר אשה יפה וסרת טעם' (משלי י"א כ"ב), 'באפס עצים תכבה אש ובאין נרגן ישתוק מדון' (שם כ"ז כ'), והמאמרים האלה נקראו בשם **משל**, כי כן באמת יש בהם דבר הנמשל לדבר אחר, והמשלים האלה מצאו חן בעיני העם ויקרו בעיניהם, כי המשל חביב לאדם מצד החדוש אשר בו, שהוא מראה שווי ודמיון בין דברים שונים זה מזה מאד, כמו שהם נום זהב ואשה יפה, ואף חזיר ואשה סרת טעם, וכן העצים ואיש נרגן, והאש והמדון. אמנם החדוש הזה עצמו אשר הוא סבת נעימות המשל, הוא ג"כ סבה למיעוט מציאותו, כי יקשה מאד למצוא דימוים כאלה בין דברים מתחלפים, ומזה נמשך כי קצת מן המשוורים כאשר לא מצאה ידם לעשות משלים ודמויים אמתיים בין שני דברים המציאו המשל המדומה, אשר עם היות שאיננו כולל דמיון שני דברים, הוא מתדמה אל המשל בצורתו, להיותו בעל שני חלקים זה כנגד זה, אלא שאין שני חלקיו כוללים שום דמוי ומשל, אלא כפל ענין במלות שונות, וקראו המשל הזה המדומה בשם **משל** גם הוא, ונמשך מזה כי כל שיר נקרא **משל**, כי כל שירי לה"ק נמצא בהרבה ממאמריהם הכפל הזה, וכשהמשל נעשה לשורר בו ולאמרו בזמרה ובנעימות הקול, אז יקרא שיר או שירה, וכשלא נעשה לשורר בו אז יקרא **משל**, כמשלי בלעם ומשלי שלמה.

ג. יהוה איש מלחמה יהוה שמו: ד מרכבת פרעה וחילו

רש"י (ג) ה' איש מלחמה. בעל מלחמות, כמו (רות א, ג): "ואנכי בא־אליך בשם ה' איש נעמי". וכל "איש" ו"אישך" מתרגמין "בעל", וכן "וחזקת והיית לאיש" (מלכים א ב, ב) — לגבור: ה' שמו. מלחמותיו לא בכלי זין, אלא בשמו הוא נלחם, כמו שאמר דוד

(שמואל א יז, מה): "ואנכי בא־אליך בשם ה' צבאות". דבר אחר: "ה' שמו" — אף בשעה שהוא נלחם ונוקם מאויביו, אוחז הוא במדתו לרחם על בראויו ולזון את כל־באי עולם, ולא כמדת מלכי אדמה — כשהוא עוסק במלחמה

שד"ל (ג) ה' איש מלחמה: הוא הנמצא הראוי להקרא באמת ויותר מכל זולתו 'איש מלחמה', כי אין מי יעמוד בפניו.

ה' שמו: זה שמו הראוי לו, כי הוא ייטיב והוא ירע ככל אשר יחפוץ, ואין מונע, ועיין ברא' ב' ד'. שם בן ארבע אותיות הוא לדעתי מורכב משני קולות יה: הוא קול של שמחה ונקרא האל בשם זה בבחינת היותו פועל הטובות, וזה: הוא קול בכיה ועצבון והשם הקדוש המורכב משניהם ענינו האל שהוא מקור כל הטובות וכל הרעות (עיין מה שכתבתי על ישעיה ל"ח י"א בפירושי הנדפסים בראש פירוש החכם ראזענמיללער ע"ה על ישעיה, בשנת 1835), ואין כאן המקום להאריך בזה. רק זאת אוסיף כי המנהג לקרוא לשם בן ארבע שם ההויה אינו אלא חדוש שחדשו האחרונים, ומעולם לא הונח השם הזה להורות על הנצחיות (וכמו שנהגו האחרונים לתרגמו דער עוויגע), כי גם אלהי העמים היו נצחיים לפי מחשבת עובדיהם, אבל לא היה שום אחד מהם (אפילו לפי אמונת הגוים) שיהיה הוא מקור כל הטובות וכל הרעות, כי זה לא יתכן אלא באלוה יחיד, ואמנם 'אהיה אשר אהיה' אין לו ענין עם שם בן ארבע, ואין הוראתו כלל על הנצחיות, וכבר פירשתי במקומו (למעלה ג' י"ד). ואחד מתלמידי שפינוזה חשב לתת פאר לאומתנו באמרו כי שם בן ארבע עיקר הוראתו אחדות ההויה, אחדות כל הנמצא (עייז צייטשריפט פיר דיא וויסענשאפט דעס יודענטהומס, ברלין 1822, עמוד ג'). וזה הפך ממש ממה שיוורו עליו ספרי הקדש כלם, כי כלם יעידון יגידון כי הבורא דבר אחד והנברא דבר אחר, זה פועל זה פעול זה אדון זה עבד, ולדעת שפינוזה כל ההווה בעולם הוא בהכרח, ולא ברצון כלל; ולדעת היהודים (מאברהם ועד היום) אין שום דבר בהכרח, אלא הכול ברצון הבורא, ואמונת שפינוזה ואמונת העברים רחוקות זו מזו כרחוק מזרח ממערב, ומתנגדות זו לזו התנגדות שלמה. אבל תפארת היודאיזמוס זאת היא, כי הוא אשר למד לבני אדם אחדות הבורא ואחדות הנברא, כלומר כי כל בני אדם בני אב אחד המה, ולא יצאו האומות מבטן אדמתם (Autochthones), ולא היו אלו בני אל אחד ואלו בנים לאל אחר, אבל כלם אחים בני איש אחד ומעשה אל אחד; וכן כל הנברא, שמים וארץ, ים ויבשה, שמש ירח וכוכבים, בהמה חיה ועוף ורמש ודגים, כלם מעשה אל אחד; אבל הבורא והנברא הם נבדלים זה מזה לאין תכלית, והעולם כלו ביד הבורא כחומר ביד היוצר, ולא יבצר ממנו לשנות הנבראים ככל אשר יחפוץ, וכל התמורות ההוות בעולם כלן ברצון האל, והוא המיטיב והוא המעניש, הכל ברצונו, ואין דבר בהכרח כלל. זה הוא היודאיזמוס, והפכו ממש הוא השפינוזיזמוס. וזה פריס:

יִרְהָ בַּיִם וּמִבְּחַר שְׁלִישֵׁי טַבְּעוֹ בַּיַּם־סוּף: הַתְּהַמֹּת יְכַסִּימוּ

מלמד, שנעשה הים טיט לגמול להם כמדתם, רש"י ששעבדו את ישראל בחמר ובלבנים: (ה) יכסימו. כמו יכסום, והיו"ד האמצעית יתרה בו, ודרך המקראות בכך, כמו: "ובקרר וצאנך ירבין" (דברים ח, יג), "ירוין מדשן ביתך" (תהלים לו, ט), והיו"ד ראשונה שמשמעה לשון עתיד, כך פרשוהו: טבעו בים סוף, כדי שיחזרו המים ויכסו אותן. "יכסימו" — אין דומה לו במקרא

פונה עצמו מכל-עסקים, ואין בו כח לעשות זו וזו: (ד) ירה בים. "שדי בימא", לשון יריה. וכן הוא אומר (שמות יט, יג): "או-ירה יירה" — "או-אשתדאה ישתדי". והת"ו משמשת באלו במקום התפעל: ומבחר. שם דבר, כמו: "מרכב" "משכב" "מקרא קדש": טבעו. אין טביעה אלא במקום טיט, כמו: "טבעתי בין מצולה" (תהלים סט, ג), "ויטבע ירמיהו בטיט" (ירמיה לח, ו).

האחד נוטע בלבבות אהבה וחסד ורחמים לזולתנו, והוא ג"כ מנחם אותנו בצרותינו ומחזק לבנו בתוחלת ותקוה; והאחד מקשיח לבנו עם זולתנו, ומיאש אותנו בעת רעתנו, בשומו נגד פנינו הכרח טבעי קדמון ונצחי, בלתי משועבד לשום מנהיג, ובלתי מקבל שנוי, בשום פנים.

(ד) ירה: עקר ענינו תקע בארץ, כמו 'ומי ירה אבן פנתה' (איוב ל"ח ו'), ועיין פירושי על 'אשר יריתי ביני וביניך' (בראש' ל"א נ"א), וכן כאן הטביע בכח, כטעם 'וינער ה' את מצרים בתוך הים' (למעלה י"ד כ"ז).

מבחר שלשיו: שלישיו היותר נבחרים, כמו 'ורצוי לרוב אחיו' (אסתר י' ג') לאחיו הרבים, 'ירק עשב' (ברא' א' ל') עשב ירוק, 'להט החרב' (שם ג' כ"ד) חרב לזהות, 'קומת ארזיו' (ישעיה ל"ז כ"ד) ארזיו בעלי קומה, 'וכל מבחר נדריכם אשר תדרו לה' (דברים י"ב י"א) נדריכם הנבחרים, כלומר אשר תדרו מן המבחר.

טבעו בים סוף: פעל טבע לא נמצא במקרא על הנפילה במים אלא בטיט (ירמיה ל"ח ו' וכ"ב, תהלים ס"ט ג' וט"ו), בארץ (איכה ב' ט'), במצח (ש"א י"ז מ"ט), ומזה מְטַבֵּעַ וטבעת, על שם מה שחוקקים בהם; וכאן אמר לשון זה להורות שנדחפו לתוך המים בכח כאדם הנועץ ומשקיע דבר בקרקע כאילו נשקעו בקרקע הים; ועל הכוונה הזאת ג"כ מנוקד טַבְּעוֹ ולא טָבְעוֹ, להורות שלא מעצמם נפלו בים סוף במקרה, אלא על ידי כח שדחה אותם לתוכו.

(ה) תהמות: מים עמוקים.

יכסימו: היו"ד במקום ה"א למ"ד הפעל, כמו 'נטיו' (תהלים ע"ג ב') 'יִרְבִּינָה' (דברים ח' י"ג), ומפני תוספת היו"ד נפל הדגש הראוי בסמך, כמו במלת 'שְׁלִימוֹנִים' (ישעיה א' כ"ג, ועיין שם פירושי) אע"פ שמצאנו 'תדמיוני' (ישעיה מ' כ"ה) במ"ם דגושה ואחריה היו"ד. והיה משפט המילה יְכַסִּימוּ, ובי"ד יְכַסִּימוּ, ונוספת בסופה וי"ו על דרך השיר, כמו תביאמו ותטעמו, אלא שהיה משפטה להיות עליה חלם, ואמרו המדקדקים (כן כתב ר' אליהו המדקדק בס' ההרכבה) ורשב"ם, שיבא בשורק לזווג הקריאה לקריאת היו"ד הקודמת, שגם היא בהברת השורק; ונ"ל שאין זה כלום, כי לא מצאנו זריות לזיווג הקריאה אלא בשתי מלות, כמו 'הרו והגו' (ישעיה נ"ט י"ג), 'צִאֲיָנָה וְצִאֲיָנָה' (שיר השירים ג' י"א), 'את מוצאך ואת מובאך' (ש"ב ג' כ"ה), 'מוצאיו ומובאיו' (יחזקאל

יִרְדּוּ בַּמְצוֹלָת כְּמו־אֲבָן: וַיִּמְיֹנֶה יְהוָה נְאֻדָּרִי בַּכַּח יִמְיֹנֶה

רש"י בנקודתו, ודרכו להיות בנקודתו 'יכסיומו' והכשרים – כעופרת, שנחו מיד: (ו) ימינך... במלאפ"ם: כמו־אבן. ובמקום אחר (פסוק י): ימינך. שתי פעמים – כשישראל עושין את "צללו כעופרת", ובמקום אחר (פסוק ז): רצונו של מקום, השמאל נעשית ימין: ימינך ה' "יאכלמו כקש". הרשעים – כקש, הולכים ומטורפין עולין ויורדין, בינונים – כאבן,

שד"ל מ"ג י"א), אבל בתנועות מלה אחת לא מצאנו כזה, אלא בהפך מצאנו לה"ק אוהבת ההתחלפות והשנוי בתנועות המלה, כמו יִחְפֹץ יִחְפֹץ, ואין אומרים יִחְפֹץ, יִאָהֵב ולא יִאָהֵב (עין דקדוקי S. 255); וכן 'אָקַל' 'תִּקַּל' (ברא' ט"ז ד, ה') ולא אָקַל תִּקַּל (שם S. 689), וכן 'אָכַל' (למעלה י"ב מ"ג) ולא יִאָכַל, 'יִאָחַז' (שופטים ט"ז ג') ולא יִאָחַז (שם S. 714). ולשקר יסתייעו ממלת 'יִרְשָׁתָם', 'שְׁאֵלְתִּיו', 'שְׁאֵלְתָם' וכמו שכתב ראב"ע על 'וירשתם' (דברים ד' כ"ב) "בעבור שנח ונעלם היו"ד בשבר הוי"ו נשבר עין הפעל" כי אין זה כלום, כי כן מצאנו 'וּפְשָׁתָם' (מלאכי ג' כ') בלא שיהיה שם חירק אחר, וכן כמו שמצאנו 'והתגדלתי והתקדשתי' (יחזקאל ל"ח כ"ג) בחירק לפני חירק אחר, כן מצאנו 'והתקדשתי' (ויקרא י"א ל"ד) בלא חירק אחר, וידוע כי הפתח משתנה פעמים הרבה לחירק, כגון צַד צָדוּ, פֶת פִתָּךְ, ולא גם פעם אחת כינוי מו בשורק. לפיכך אני אומר כי טעם השורק לצייר לאזן השומע הנפילה במצולות והכסוי תחת המים, כי כן נראה מִטְבֵּעַ הברת u לעורר בנפשנו ציור החשך והמצולה; וכל היודע יקרת התמונה המליצית הנקראת בשם onomatopoeia לא ילעג לדבר הזה; ואחר שיונח כי השורק בסוף יכסיומו הוא לתכלית זאת שאמרתי, 'יצדקו בצד מה דברי המדקדקים, שהוא לזווגו עם הברת יו"ד הקודמת, כי באמת אם לא היה כאן שורק אחר (כגון אם היה כתוב יכסמו), לא היה מקום לשורק אחד העומד לבדו בסוף התבה לעורר ציור הנפילה והחשך, ורק בהיות שורק אחר לפניו יפה כחו של השורק האחרון לעורר בנפשנו הציור ההוא.

יכסיומו: עתיד במקום עבר, וכן 'תרעץ אויב', ורבים כן במליצות הנבואה והשיר; ולא שהעתיד משמש במקום העבר, אלא שהמשורר מצייר מה שהיה כאלו הוא עתה נגד עיניו, והעתיד משמש שמוש ההווה אשר איננו בלה"ק.

תהמת יכסיומו: המשורר מדמה, כאילו עתה נגד עיניו התהומות מכסים אותם.

במצולת: גם מצולה מים עמוקים, ואע"פ שהשם משרש צול נראה שגזור מפעל צלל, מלשון צללו כעופרת, ופעל צלל בלשון ערבי ענינו אָבַד, נעלם, לא יִרְאֶה עוד, ולפעמים ג"כ נקבר, ונראה כי כן קראו מצולה למים עמוקים, על שם שכל הנופל בהם אובד ונעלם מן העין, וקצת ראייה לזה 'במחשכים במצולות' (תהלים פ"ח ד'). והנה מצולה כמו בלשון רומי Vorago.

(ו) נאדרי בכח: חוזר לאל (כדעת רז"ל במכילתא), והוא כמאמר מוסגר, ימינך ה' שאתה נאדרי בכח, ימינך תרעץ אויב, ואם היה חוזר לימינך, נאדרת היל"ל.

נאדרי: נ"ל כי שרש אדר אח לשורש אזר בעברי, ולשרש חדר בסורי (שענינו סבב והקיף),

יְהוָה תִּרְעֵץ אוֹיֵב: זֶוֶבְרָב גְּאוֹנֶךָ תִּהְיֶה קִמִּיךָ תִּשְׁלַח

כו, ו). "ונתן ארצם נחלה, נחלה לישראל עמו" רש"י (תהלים קלה, יב): **נאדרי**. היו"ד יתרה, כמו: "רבתי עם" (איכה א, א), "שרתי במדינות" (שם), "גנבתי יום" (בראשית לא, לט): **תרעץ אויב**. תמיד היא רועצת ומשברת האויב. ודומה לו: "וירעצו וירצצו את-בני ישראל", בשופטים (י, ח). דבר אחר: ימינך הנאדרת בכח, היא משברת ומלקה אויב: (ז) **זוברב גאונך**. אם היד בלבד רועצת האויב כשהוא מרומם ברב גאונו, אז יהרס קמיו. ואם ברב גאונו לבד אויבו נהרסים, קל וחומר כששלח בם חרון אף יאכלמו: **תהרס**. תמיד אתה הורס קמין הקמים נגדך. ומי הם הקמים כנגדו? אלו הקמים על ישראל. וכן הוא

אויב, מה-שאי אפשר לאדם לעשות שתי מלאכות ביד אחת. ופשוטו של מקרא: ימינך הנאדרת בכח, מה-מלאכתה? ימינך היא תרעץ אויב. וכמה מקראות דוגמתו: "כי-הנה איביך ה', כי הנה איביך יאבדו" (תהלים צב, י). "עד-מתי רשעים ה', עד-מתי רשעים יעלזו" (תהלים צד, ג). "נשאו נהרות ה', נשאו נהרות קולם" (תהלים צג, ג). "לא לנו ה', לא לנו" (תהלים קטו, א). "אענה נא-ה', אענה את-השמים" (הושע ב, כג). "אנכי לה', אנכי אשירה" (שופטים ה, ג). "לולי ה' וכו', לולי ה' שהיה לנו בקום עלינו אדם" (תהלים קכד, א-ב). "עורי עורי דבורה, עורי עורי דברי-שיר" (שופטים ה, יב). "תרמסנה רגל, רגלי עני" (ישעיה

ונאדרי בכח כמו 'נאזר בגבורה' (תהלים ס"ה ז') ומזה אֶדְרֶת, לבוש המקיף את כל הגוף, ומזה אֶדִיר תחילת הוראתו נאזר, והושאל להוראת החוזק והתוקף, כמו 'אאזרך ולא ידעתי' (ישעיה מ"ה ה') שענינו אֶחֶזֶק אותך.

תרעץ: תִּשְׁבֵּר וְתִנְפֹץ, רעץ כמו רצץ, ובארמי רעע; והנה המקרא הזה הוא על דרך 'כי הנה אויביך ה' כי הנה אויביך יאבדו' (תהלים צ"ב י'), 'אל נקמות ה' אל נקמות הופיע' (שם צ"ד א'), 'עד מתי רשעים ה' עד מתי רשעים יעלזו' (שם צ"ד ג'), 'אתי מלבנון כלה אתי מלבנון תבאי' (שיר השירים ד' ח'), 'אל למלכים למואל אל למלכים שתו יין' (משלי ל"א ד'), 'עורי עורי דבורה, עורי עורי דברי שיר' (שופטים ה' י"ב). ואמר ראב"ע שהכוונה כי פעם אחר פעם, פעמים אין להן מספר תעשה ככה, שתרעץ ימינך את האויב; וזה שיבוש, והאמת כי הדרך הזה מוסיף כח המאמר כי השומע תלוי ועומד לשמוע מה יהיה סופו, וכשישמענו ינעם לו יותר, כמשפט כל דבר יקר המבוקש ובלתי מצוי מיד.

(ז) **גאונך**: שם גאון נאמר לפעמים על כח הפועל בעצמה ואין לעמוד לפניו, כמו 'בגאון גליך' (איוב ל"ח א'), 'בגאון הירדן' (ירמיה י"ב ה'), ובמשקל אחר 'בגאות הים' (תהלים פ"ט י'), וכן אצל האל 'עמד ורעה בעז ה' בגאון שם ה' אלהיו' (מיכה ה' ג'), הנה גאון קרוב לעוז (impetus, vehementia) וכן 'מפני פחד ה' ומהדר גאונו בקומו לערוץ הארץ' (ישעיה ב' י"ט). (ועיין למעלה אצל 'כי גאה גאה').

תהרס: תפיל בתזוקה, כמו 'וממעמדך יהרסך' (ישעיה כ"ב י"ט), 'הרוס שנימו בפימו' (תהלים נ"ח ז'), והוא לשון מכוון כנגד קמין, העומדים נגד תפילם ארצה, ואח"כ אמרו לשון הריסה על הפלת כתלי הבתים וחומות הערים, ואח"כ על הפורץ גדר ועובר גבולו (למטה י"ט כ"ד) כאילו הוא מפיל הגדר.

חֲרַנְךָ יִאֲכַלְמוּ כֶּקֶשׁ: הַ וּבְרוּחַ אֲפִיךָ נַעֲרְמוּ מִים נֶצְבּוּ

רש"י

אומר (תהלים פג, ג): "כי־הנה אויביך יהמיון". ומה־היא ההמיה? (שם, ד) "על־עמך יערימו סוד". ועל זה קורא אותם אויביו של מקום: (ח) **וברוח אפיק**. היוצא משני נחירים של אף. דבר הכתוב כביכול בשכינה דוגמת מלך בשר ודם, כדי להשמיע און הבריות כפי ההוה, שיוכלו להבין דבר — כשאדם כועס יוצא רוח מנחיריו. וכן "עלה עשן באפו" (תהלים יח, ט). וכן "ומרוח אפו יכלו" (איוב ד, ט). וזהו שאמר (ישעיה מח, ט): "למען שמי אאריך אפי" — כשזעפו נח נשימתו ארוכה, וכשהוא כועס נשימתו קצרה. "ותהלתי אחטם־לך" — ולמען תהלתי אשים חטם באפי לסתם נחירי בפני האף והרוח שלא יצאו. "לך" — בשבילך. "אחטם" — כמו "נאקה בחטם", במסכת שבת (נא ע"ב), כך נראה בעיני. וכל "אף" ו"חרון" שבמקרא, אני אומר כן: "חרה אף", כמו (איוב ל, ל): "ועצמי־חרה מני־חרב" — לשון שרפה ומוקד, שהנחירים מתחממים ונחירים בעת הקצף. ו"חרון" מגזרת "חרה", כמו "רצון" מגזרת "רצה". וכן "חמה" לשון חמימות, על כן הוא אומר (אסתר א, יב): "וחמתו בערה בו". ובנוח החמה אומר (יבמות סג

ע"א): "נתקררה דעתו": נערמו מים. אונקלוס תרגם לשון ערמימות. ולשון צחות המקרא, כמו: ערמת חטים. ו"נצבו כמו־נד" יוכיח. "נערמו מים" — ממוקד רוח שיצא מאף יבשו המים, והם נעשו כמין גלים וכריות של ערמה, שהם גבוהים: כמו־נד. כתרגומו: "כשור" — כחומה: נד. לשון צבור וכנוס, כמו (ישעיה יז, יא): "נד קציר ביום נחלה". "כונס כנד" — לא כתיב 'כונס כנאד' אלא "כנד". ואלו היה "כנד" כמו 'כנאד', ו"כונס" לשון הכנסה — היה לו לכתוב 'מכניס כבנאד מי הים', אלא "כונס" לשון אוסף וצובר הוא. וכן "קמו נד־אחד" (יהושע ג, טז), "ויעמדו נד אחד" (שם, ג). ואין לשון קימה ועמידה בנאדות אלא בחומות וצבורים, ולא מצינו נאד נקוד אלא במלאפוס, כמו: "שימה דמעתי בנאדך" (תהלים נו, ט), "את־נאוד החלב" (שופטים ד, יט): **קפאו**. כמו (איוב י, י): "וכגבנה תקפיאני", שהקשו ונעשו כאבנים, והמים זורקים את המצרים על האבן בכח, ונלחמים בם בכל־מיני קושי: **בלב־ים**. בחוזק הים. ודרך המקראות לדבר כן: "עד־לב השמים" (דברים ד, יא). "לב האלה" (שמואל ב, יח, יד). לשון עקרו

שד"ל

חרנך: חרון נגזר מן חרה (אחי חרר) שענינו חמימות ושרפה, לפיכך יתכן לומר יאכלמו כקש, כלומר יאכלם מהר כאכול האש את הקש.

יאכלמו: הו"ו הנוספת בסוף לתפארת השיר, כי בארמית במקום מלת אותם אומרים **המו**, כמו 'ותקרב המו' (עזרא ד' י"ז), ומזה אמרו תחילה ותקַרְבְּמוּ, ואח"כ השמיטו הו"ו ואמרו ותקַרְבְּם, ובעלי השיר בחרו להם המלות הנושנות והחזירו הו"ו למקומה.

(ח) **וברוח אפיק:** אַפִּים בלשון רבים (מספר זוגי) אין ענינו אף או נחירים, אלא פְּנִים (כמו אנפין בארמית), כמו 'בזעת אפיק' (ברא ג' י"ט), וכן 'זישתחו אפים ארצה' (שם י"ט א'), וכן 'ותפול לְאָפִי דוד' (ש"א כ"ה כ"ג) כמו לפני דוד (וכן בל"ח קלפי כמו קלאפִי); וכאן מדמה רוח קדים עזה אשר היתה דרך נס, כאילו הוא רוח ה' ונשמת אלוה, כאילו באפיו נשף במים ועמדו נד אחד. וכן 'ויפח באפיו נשמת חיים' (ברא ב' ז') עיין שם פירושי.

נערמו: נעשו כְּעֶרְמַת חטים.

כְּמוֹנֶד נִזְלִים קָפְאוּ תְּהִמַּת בְּלָבַיִם: ט אָמַר אוֹיֵב אֶרְדָּף אֲשִׁיג אֶחֱלֶק שָׁלָל תִּמְלָאֻמוֹ נַפְשִׁי אֶרִיק חֲרָבִי תִּזְרִישְׁמוּ

נופל בו לשון הרקה, כמו: "מריקים שקיהם" רש"י (בראשית מב, לה), "וכליו יריקו" (ירמיה מח, יב). ואם תאמר: אין לשון ריקות נופל על היוצא, אלא על התיק ועל השק ועל הכלי שיצא ממנה, אבל לא על החרב ועל היין, ולדחוק ולפרש "אריק חרבי" כלשון "וירק את-חניכיו" (בראשית יד, יד) – "אזדין בחרבי". מצינו הלשון מוסב אף על היוצא: "שמן תורק" (שיר השירים א, ג). "ולא-הורק מכלי אל-כלי" (ירמיה מח, יא). 'לא הורק הכלי' אין כתיב כאן, אלא 'לא-הורק היין מכלי אל-כלי', מצינו הלשון מוסב על היין. וכן "והריקו חרבותם על-יפי חכמתך" דחירם

ותקפו של דבר: (ט) אמר אויב. לעמו, כשפיתם בדברים: ארדף ואשיגם, ואחלק שלל עם שרי ועבדי: תמלאמו. תתמלא מהם: נפשי. רוחי ורצוני. ואל תתמה על תבה המדברת בשתים: "תמלאמו" – תמלא מהם, יש הרבה כלשון הזה: "כי ארץ הנגב נתתני" (יהושע טו, יט) – כמו 'נתת לי'. "ולא יכלו דברו לשלם" (בראשית לו, ד) – כמו 'דבר עמו'. "בני יצאני" (ירמיה י, כ) – כמו 'יצאו ממני'. "מספר צעדי אגידנו" (איוב לא, לו) – כמו 'אגיד לו'. אף כאן "תמלאמו" – תמלא נפשי מהם: אריק חרבי. אשלוף, ועל שם שהוא מריק את התער בשליפתו ונשאר ריק,

כמו נד: קרוב לערמה, כמו 'נד קציר' (ישעיה י"ז י"א), אבל במכילתא (בשלח ו') אמרו נצבו כמו נד, מה נוד צרור ואינו מוציא ומכניס וכו', נראה שקראו כמו נאד, וכן בתרגום ירושלמי המיוחס ליונתן בן עוזיאל קמו להין צירין הא כנזיקין, וזיקא הוא נאד, וכן בתהלים ל"ג ז' 'כונס כנד מי הים' מתורגם דמכניס היך זיקא מוי דימא; ואולי גם אנקלוס היה קורא כמו נאד, ולהיות הנוד דבר קטן וגרוע, הגדיל הענין לפאר המליצה לאוזן השומעים, ותירגם כשור, כל' כחומה; ואולי להיות נערמו ונצבו כמו נד (או נאד) כפל ענין במלות שונות, לפיכך בחר אנקלוס לשונות, ועשה נערמו מענין ערמה וחכמה. וכיוצא בזה למטה (ט"ו) 'עד יעבור עמך ה' עד יעבור עם זו קנית', הסיר אנקלוס כפל הלשון ופירש הראשון על עברת הארנון, והשני על עברת הירדן.

קפאו: מלשון 'וכגבינה תקפיאני' (איוב י"ז), והוא דרך הפלגת השיר, עמדו כאלו נקפאו.

(ט) **אמר אויב: בלבו, שאם היתה הכוונה אמר לעצמו, היל"ל בלשון רבים נרדוף נשיג וגו'; וזה אמנם דרך מליצת השיר, שהמשורר מדמה מחשבת זולתו, כטעם 'אתה אמרת בלבך השמים אעלה' וכו' (ישעיה י"ד י"ג).**

ארדף אשיג: העדר וי"ו החבור (Asyndeton) מורה על תכיפות הפעולות כאלו הרדיפה, ההשגה וחלוק השלל תכופות זו לזו ודוגמתו במקרא 'בין רגליה כרע נפל שכב' (שופטים ה' כ"ז), ודוגמתו בספרי העמים דבר יוליוס הקיסר: באתי, ראיתי, נצחתי (veni, vidi, vici), וכן למטה (פס' י') 'נשפת ברוחך כסמו ים'.

תמלאמו: תמלא אותם, כמו 'ומלאו בתי מצרים את הערוב' (שמות ח' י"ז), והכוונה תמלא בהם; וכיוצא בזה שרש שבע הקרוב בהוראתו לשרש מלא, 'תשבעו לחם' (למטה ט"ז י"ב), 'ושבעתם אותו' (ויאל ב' י"ט).

יְדִי: יִנְשַׁפֹּת בְּרוּחָהּ כְּסִמּוֹ יָם צָלָלוּ כְּעוֹפֶרֶת בְּמִים אֲדִירִים: יֵא מִי־כִמְכָּה בְּאֵלֶם יְהוָה מִי כְּמִכָּה נֶאֱדָר בְּקֹדֶשׁ

רש"י (יחזקאל כח, ז): **תורישמו**. לשון רישות ודלות, **צללו**. שקעו, עמקו, לשון מצולה: **כעופרת**. כמו (שמואל א ב, ז): "מוריש ומעשיר": (י) **נשפת**. לשון הפחה, וכן "וגם־נשף בהם" (ישעיה מ, כד): אבר, פלו"ם בלעז: (יא) **באלם**. בחזקים, כמו: "ואת־אילי הארץ לקח" (יחזקאל יז, יג), "אילותי

שד"ל תמלאמו נפשי: כל כך יהיה השלל מרובה, שנפשי ותאותי תהיה מלאה מהם ושבעה מהם. **נפשי: תאותי, כמו 'כנפשו שבעך'** (דברים כ"ג כ"ה), והנה אין ספק כי תמלאמו נפשי נקשר למעלה עם אחלק שלל, לא למטה עם אריק חרבי, והיה האתנח ראוי לבוא תחת נפשי, ודעת בה"ט פליאה ממני. והנה זה (לדעת הראב"ע) דבק עם אחלק שלל; ואין כן דעת בעל הטעמים, ונימוקו עמו, כי לפי זה היל"ל תמלאהו נפשי, ובאמרו תמלאמו משמע שהכוונה על תאות הנקמה, כלומר תשוקתי להנקם בהם, כי אריק חרבי ותורישמו ידי, אחר זמן מצאתי כי גם ידידי החכם רמ"ל נ"י תירגם מיינע ראכגיער.

אריק חרבי: אוציא חרבי מתערה, כמו 'וירק את חניכיו' (ברא' י"ד י"ד), הוציא את חניכיו, וכן 'לא הורק מכלי אל כלי' (ירמיה מ"ח א) והלשון מושאל, כי מתחלה אמרו הריק על הכלי הנשאר ריק, ואח"כ השאלו המילה על הדבר שמוציאין אותו מן הכלי (עיין רש"י); וכיצא בזה בלשון רומי (evacuare gladios). ועיין פירושי בברא' ל"ב כ"ו.

תורישמו ידי: ענין השמדה, כמו 'אכנו בדבר ואורישנו' (במדבר י"ד י"ב), ותחלת הוראת לשון הוריש גרם לפלוני שיהיה ממנו ירושה, וזה על ידי שהמית אותו. והנה להורות על קלות הנצחון שהיה האויב מדמה בלבו הזכיר תחלת המלחמה שהוא הוצאת החרב, וסוף הנצחון שהוא השמדת האויב, וקשר שתי הפעולות בלא וי", להורות על תכיפותן זו לזו.

(י) **נשפת:** לשון נשיבה והוצאת הרוח מן הפה, ומזה בהפוך אותיות נפש, כאשר מצאנו 'נפשו גחלים תלהט' (איוב מ"א י"ג) שהכוונה נשימתו, וכן רוח ונשמה תחילת הוראתם האויר שבעלי חיים שואפים ומוציאים בפה; כי ידוע בכל הלשונות כי המלות המורות על ענינים רוחניים נאמרו תחילה על ענינים גשמיים.

נשפת ברוחך: משל, כמו למעלה (ח) 'וברוח אפיך'; והנה בספור לא נזכר רוח אצל טביעת המצרים, וזה מחזק מה שכתבתי למעלה (י"ד כ"ד), כי באמרו 'וישקף ה' אל מחנה מצרים בעמוד אש וענן' נכללו קולות וברקים וחצי שדי ורוח סערה.

צללו: שקעו, ועיין למעלה (ה) על 'במצולות'.

כעופרת: שממהרת מפני כבדה לשקוע ולהסתגר מן העין.

אדירים: חזקים, עיין למעלה (ו) על 'נאדרי בכח'.

(יא) **מי כמכה באלם ה': המקרא הזה דוגמת 'מינך ה' נאדרי בכח' וגו', שחלק הראשון מהפסוק**

נכפל, ולא נשלם הענין אלא בסוף הכתוב, וכן כאן 'מי כמוכה באלים ה' איננו מאמר שלם, שד"ל אבל הכוונה מי באלים נאדר בקודש נורא תהלות ועושה פלא כמוכה ה'? (וכן דעת רמבמ"ן בפירושו). אלא שנשתנה המקרא הזה ממקרא ימינך וחבריו, במה שנשמטה בחלק השני מלת באלים (שהיל"ל מי כמוכה באלים ה' מי כמוכה באלים נאדר בקדש), ודוגמתו 'אשר חרפו אויביך ה' אשר חרפו עקבות משיחך' (תהלים פ"ט ג"ב), נשמטה מלת אויביך בחלק השני, וקרוב לזה 'הבנהרים חרה ה' אם בנהרים אפך' (חבקוק ג' ח'), שענינו הבנהרים חרה (ה')! אם בנהרים חרה אפך? החלק הראשון חסר מלת אפך (הבנהרים חרה אפך ה'), והחלק השני חסר מלת חרה; ולא יתכן לפרשו לפי דעת בעל הטעמים, שא"כ חרה אף ה' היל"ל, כי חרה ה' לא נמצא בשום מקום.

באלם: באלהים, כלומר באלהי העמים, כמו 'ועל אלים ידבר נפלאות' (דניאל י"א ל"ו), וכן 'מי בשחק יערוך לה' ידמה לה' בבני אלים' (תהלים פ"ט ז') ענינו בבני אלהים והם המלאכים, וכן 'הבו לה' בני אלים הבו לה' כבוד ועז' (שם כ"ט א') בני אלהים, כלומר המלאכים. וחזק מאלה לא מצאנו אלים להוראת אלהים, כי אם להוראת החוזק והגבורה, כמו למטה (טו) 'אילי מואב', וכן 'משותו יגורו אלים' (איוב מ"א ז'); וטעם הדבר, כי אֵל תחלת הוראתו חזק ואמין, ומזה נגזר אלוה אלהים. אך אלה נשתנו בצורתם, וכל השומע שם אלהים יודע שהכוונה מי שהוא נעבד, בין שיהיה בו כח וגבורה (כאלהי אמת) בין שלא יהיה בהם שום כח כמו אלהי העמים; אבל שם אלים לא נשתנה בצורתו, והשומע יבין בהכרח בעלי כוח וגבורה: לפיכך לא בחרו ישראל לקרוא בשם זה לאילי העמים, ולא אמרוהו הנביאים אלא כשהיה המאמר עצמו מוכיח שאין האלים ההם בעלי יכלת באמת, כמו כאן שהכתוב אומר שאין באלים מי שיהיה נאדר בקדש נורא תהלות ועושה פלא כמו ה', וכמו בדניאל שבאמרו אל אלים הורה שהם תחת יד האל האמתי.

נאדר בקדש: נאזר בקדש, מוקף קדושה, עיין למעלה (ו') על 'נאדרי בכח'. כלומר שהוא אלהי באמת, ולא בשם בלבד. ועיין מה שכתבתי בבכורי העתים החדשים, שנת תר"ו, עמוד ל"ה.

בקדש: שרש קדש נ"ל תחילת גזרתו מן קד אש כלומר יקד אש (כמו שדרשו בתלמוד קדושין נ"ב ב') על פן תקדש המלאה פן תוקד אש), והיתה תחלת הנחת לה"ק על הקרבנות הנשרפים באש לכבוד האל, ואח"כ הושאל על כל מה שהיה מופרש לכבוד האל ומרחיקין אותו מתשמישי חול, אע"פ שאין שם שרפה, כגון קדושת השבת ומקראי קדש, והר הקדוש ובית המקדש, ובגדי הקדש ושמן הקדש וזולתם, וכן האדם נקרא קדוש כשהיה דבק באל ומופרש לעבודתו; והנה שבה מלת קדוש להורות על כל דבר אלהי ומתיחס לאלהות, וכן מלת קדש הוראתה אלהיות, כח אלהית, מדה אלהית, וכיוצא בזה; והנה נאדר בקודש ענינו מוקף כוח אלהי, מידות אלהיות וכיוצא, כלומר שהוא אֵלֶּהי באמת, לא בשם בלבד. ועל ההוראה הזאת אמרו בהשאלה כי האל קדוש, והכוונה שהוא אלהי ומרומם על כל פחיתות הנמצאת באדם. והושאל ג"כ לשון קדושה על כל מה שאין נהנין ממנו ושבני אדם בדלין ממנו, כאלו הוא מופרש לשמים, אעפ"י שאיננו מופרש לשמים ואין בו שום קדושה אלא איסור בלבד, וזה טעם 'פן תקדש המלאה הזרע אשר תזרע' (דברים כ"ב ט'), 'הִקְדַּשׁ' (חגי ב' י"ב). ומפני שהיו הקרבנות נאכלים בטהרה, קודם שיאכלו מן הזבחים היו מטהרים עצמם

קודם שיאכלו מן הזבחים (ומזה בד' משל 'כי הכין ה' זבח הקדש קראו' צפניה א' י"ז).
 וכן היו מטהרים עצמם קודם בואם לבית המקדש (וזה טעם 'קדשו צום קראו עצרה וכו'
 בית ה' אלהיכם' יואל א' י"ד) וכן קודם מתן תורה כי היו יוצאים לקראת האלהים ('וקדשתם
 היום ומחר' שמות י"ט י'), וכן יהושע אמר לעם (ג' ה') 'התקדשו כי מחר יעשה ה' בקרבכם
 נפלאות', צוה אותם להיטהר כאלו היו יוצאים לקראת האלהים, כדי שיתרשם בלבם גודל
 הנס שיעשה ה' להם בהעבירו אותם בירדן בחרבה, וכיוצא בזה 'התקדשו למחר ואכלתם
 בשר' (במדבר י"א) התקדשו לקבל הנס; וכן יהושע (ז' י"ג) 'קום קדש את העם ואמרת
 התקדשו למחר' רצה שיטהרו עצמם קודם שיטיל הגורל לדעת מי אשר מעל בחרם, כאלו
 הם באים לפני ה' לשמוע משפטם, וזה כדי שיתרשם בלבם כי הגורל אשר יטיל ביניהם מה
 כל משפטו, ואח"כ השאילו ל' 'מתקדשת' (ש"ב י"א ד') לאשה מיטהרת מנדתה, אעפ"י שלא
 היתה טבילה לאכול בקדשים, אלא להטהר לבעלה, ואולי ג"כ שהיתה יולדת והיה לה לבוא
 לבהמ"ק ולהקריב קרבן; ומפני שהיו מקריבים קרבנות קודם גשתם למלחמה, להתפלל לאל
 שיהיה עמם, וגם בהיותם בצבא המלחמה היו נוהרים לשמור עצמם בטהרה ובקדושה,
 כטעם 'כי ה' אלהיך מתהלך בקרב מחניך וכו', והיה מחנך קדוש' (דברים כ"ג ט'), על כן אמרו
 'קדש מלחמה' (ירמיה ו' ד', יואל ד' ט', מיכה ג' ה'), ונקראו המזמנים למלחמה מקודשים (ישעיה י"ג
 ג'). ומה שכתוב 'ויקדישו את קדש בגליל' (יהושע כ' ז') אמת הוא שנכון היה לומר ויבדילו,
 ע"ד (דברים ד' מ"א) 'אז יבדיל משה שלש ערים, ונראה כי לאהבת הלשון הנופל על הלשון
 נכתב ויקדישו את קדש, ומכל מקום יפה נופל ל' קדושה בערי מקלט, כי קליטת הרוצחים
 היתה מתחילה סגולה מיוחדת למקדשות ולמזבחות, ככתוב (למטה כ"א י"ד) 'מעם מזבחי
 תקחנו למות', 'ויחזק בקרנות המזבח' (מ"א א' ב' כ"ח) ומפני שהתורה אסרה את הבמות
 וציותה שלא יהיה לכל האומה רק מקדש אחד ומזבח אחד, ולא היה אפשר שינוסו כל
 הרוצחים לבית המקדש, כי ירחק מהם המקום, ע"כ התקנה שש ערי מקלט, והיה זה כאילו
 היו בארץ ישראל שישה מקדשות ושישה מזבחות הקולטים כל מכה נפש בשגגה; הרי כי
 יפה נכתב ויקדישו את קדש, בלי שיהיה ויקדישו זו מלשון קדושה. ומה שכתוב (עמוס ז'
 י"ג) 'ובית אל לא תוסיף עוד להנבא כי מקדש מלך הוא ובית ממלכה הוא; מקדש מלך אין
 הכוונה בו בית המלך, אלא מקדש ממש, מקום עבודת העגל, וקרא אותו מקדש מלך כי שם
 היה המלך מקריב קרבנותיו, ולא בבית האחר שהיה בן, בקצה הגבול ורחוק מעיר הממלכה.
 גם לשון קדש וקדושה אינו זו מענין קדושה, כי היו קצת מאילי העמים (כגון עשתרת היא
 Astarte, היא Venus) שהיתה עבודתם במעשה הזנות, והיו הקדשים והקדשות מקדישים
 עצמם לאלילים ההם, הלא תראה שהיו המלכים הרשעים עושים להם בתים בבית ה', והיו
 הנשים אורגות שם בתים לאשרה (מ"ב כ"ג ז'). ובימי קצת מלכי יהודה החטאים היו התועבות
 האלה נעשות גם לכבוד אלהי אמת ובביתו, 'והיו לקדשים בתים בבית ה' (מ"ב כ"ג ז'), אעפ"י
 שהתורה כבר קדמה ואסרה כל זה באמרה 'לא תהיה קדשה' וגו', 'לא תביא אתנן זונה' וגו'
 (דברים כ"ג י"ח י"ט). ורבים חשבו של' קדושה נאמר על כל הזמנה גרידא, ואיננו כן, ומה
 שכתוב 'והקדשם ליום הריגה' (ירמיה י"ב ג') המשיל הנהרגים לצאן קדשים הנשחטות ביום
 זבח (כן השכיל לפרש תלמידי דח"א). והנה ידוע לכל משכיל כי המצות המורות על ענינים
 רוחניים ושכליים ובלתי נרגשים בחושים כולן לשונות מושאלים, הושאלו תחילה להורות על

ענינים גשמיים, כגון נפש רוח ונשמה, שלשתם נאמרו תחלה על הנשימה ושאיפת האויר. שד"ל והנה ענין קדושה הוא ענין מרומם ונשגב, ואח"כ הושאלו להורות על העצם הרוחני בעל המחשבות; וכן בלשונות העמים Anima תחלת הוראתה נשימה ושאיפת אויר, והנה ענין הקדושה הוא ענין מרומם ונשגב מהרגשת החושים, ולא יתכן שיהיה השרש מונח מתחלתו להוראה נשגבת כזאת; ואם נחפש באמתחות שאר הלשונות הקרובות ללה"ק נמצא בכלן השרש הזה להוראת הקדושה ולא לשום הוראה אחרת גשמית אשר יתכן לחשוב שממנה הושאלה להורות על הקדושה; והנה לפי שיטתי תחלת הנחת שרש קדש הוא על ענין גשמי והוא שרפת הקרבנות ואח"כ הושאל על כל דבר המיוחד לכבוד האל אעפ"י שאיננו נשרף. וקרוב לזה בל' רומי לדעת Servius המפרש הקדמון לשיירי Virgilius: Sanctum est sanctum aliquid, idest consecratum facere, fuso sanguine hostiae et dictum sanctum, Quasi sanguine sancitum. והנני מבטל מה שכתבתי בבה"ע תקפ"ז 204 ובכ"ח ג' עמוד 210 על פסוק 'שש מאות אלף רגלי' (במדבר י"א כ"א), והנני אומר כי באמרו 'התקדשו למחר ואכלתם בשר' (שם י"ח) כבר נרמז שיהיה הענין דרך נס; אך נ"ל שאם היה ה' מבטיח להם מזון חדש (כמו שהיה ענין המן) לא היה משה תמה, אבל הקב"ה אמר שיאכילם בשר, ומשה ראה כי לא היה בסביבתם ארץ נושבת שיהיו בה בקר וצאן, ולא ים שיהיו בו דגים, ואף עופות לא היו נראים במדבר הגדול והנורא ההוא, לפיכך תמה. וגזניוס בספרו Thesaurus עשה 'מתקדשת מטמאתה' (ש"ב י"א ד') בנין אב לכל לשון קדושה וחשב כי תחילת הנחת השורש הזה היתה להורות טהרה ונקיון; ואין זה נכון, כי אמנם ל' קדושה מורה תמיד מעלה יתרה על הטהרה, כי ל' קדושה מורה שהדבר מופרש לכבוד האל, וזה אינו נכלל כלל בהוראת לשון טהרה. הלא תראה כי כתוב (למטה כ' י"א) 'על כן ברך ה' את יום השבת ויקדשהו', ולא ייתכן כלל לומר כאן ויטהרהו; וכן בשאר מקומות לרוב מאד לא ייתכן להחליף ל' קדושה בל' טהרה, כי עיקר הוראת ל' קדושה הוא יחס הדבר אל האלהים, מה שאין כן עיקר הוראת ל' טהרה. ולענין גזרת המילה גזניוס לא מצא לשורש קדש דמיון רק שורש חדש, אשר גם הוא (לדעתו ולדעת אחרים) עיקר הוראתו על מה שהוא טהור ובהיר, וכל זה רחוק, מלבד כי שורש קדש הוא בשי"ן גם בארמית, אבל חדש הוא בארמית חדת. ולדעת אחרים תחילת הוראת שורש קדש היא הפרשה, והוא נגזר לדעתם מן קדד שענינו בערבית ובסורית כריתה ובקיעה, אבל כמה שורשים יש לנו בלה"ק המורים כריתה ומכולם לא בחרו אלא זה שאינו נמצא בל' הקודש אלא להוראה אחרת ('ויקד ארצה', שמות ל"ז ח')? ואם היינו צריכים לגזור שורש קדש משורש קדד ייתכן יותר לומר שהוא מן קדקד, שהוא גובה הראש, ויהיה ל' קדושה מורה מתחילתו גובה ורוממות. והנני מודה כי הרכבת מילה אחת משתי מילות (קדש מן קד אש) הוא ענין שאינו נוהג אלא מעט בל' הקודש והברותיה, וכבר חזרתי בי ממה שכתבתי זה עשרים שנה כי רָגַל נגזר מן רָע גֵּלָה, יתור מן אָתָה רָאָה; ואעפ"י אין להכחיש לגמרי מציאות שורשים מורכבים כגון מָחָר מן יום אַחֵר, בְּלִימָה מן בלי-מה, לוֹלֵא מן לו לא, מְאוּמָה מן מָה או מָה, וכן לדעתי עֲמִידִי מן עַם יְדִי, אֶצֶל מן אל-צלע, זולתי אֶל-צֶלַע (ad latum), זולתי מן, זו לא (ע"ד בְּלָתִי, בְּלִי, בַּל, שהם לדעתי מן בְּלֵא). ואם עדיין יש אדם הממאן בהרכבת המילות הרשות בידו לומר כי ל' קדושה נגזר מל' יקוד ושאמנם הוסיפו השי"ן בסופו למען הבדיל ענין הקדושה מענין ההבערה.

נֹרָא תִהְיֶה עֲשֵׂה פֶלֶא: יב נְטִית יְמִינְךָ תִּבְלַעְמוּ אֶרֶץ:
יג נְחִית בְּחֶסֶדְךָ עִם־נֹו גְאֻלַּת נְהִלַּת בְּעִזְךָ אֶל־נֹו
קִדְשֶׁךָ: יד שְׁמַעוּ עַמִּים יִרְגְּזוּן חֵיל אַחֲזוּ יִשְׁבִּי פִלְשֶׁת:

בידי אדם, מטה ידו מעט – והן נופלין ומשתברין: **תבלעמו ארץ**. מכאן שזכו לקבורה, בשכר שאמרו (שמות ט, כז): "ה' הצדיק": (יג) **נהלת**. לשון מנהל. ואונקלוס תרגם לשון נושא וסובל, ולא דקדק לפרש אחר לשון העברית: (יד) **ירגזון**. "מתרגזין": **ישבי פלשת**. מפני שהרגו את בני אפרים, שמהרו את הקץ

לעזרתי חושה" (תהלים כב, כ): **נורא תהלת**. יראוי מלהגיד תהלותיו פן ימעטו, כמו שכתוב (תהלים סה, ב): "לך דמיה תהלה": (יב) **נטית ימינך**. כשהקדוש־ברוך־הוא נוטה ידו, הרשעים כלים ונופלים, לפי שהכל נתון בידו ונופלים בהטיה, וכן הוא אומר (ישעיה לא, ג): "וה' יטה ידו, וכשל עוזר ונפל עזר". משל לכלי זכוכית הנתונים

נורא תהלת: ראוי לתהלות נוראות (גדולות ועצומות), על דרך 'נורא עלילה' (תהלים ס"ו ה'), **בעל עלילות נוראות**. קשה ערף, בעל ערף קשה, יפה תאר, בעל תאר יפה, לכן שנים, בעל שנים לבנות, אף כאן נורא תהלות, בעל תהלות נוראות, שתהלותיו נוראות, שהוא ראוי לתהלות נוראות.

(יב) **נטית ימינך**: כאדם המצוה לעבדיו בנטיית ידו, והם ממהרים לעשות רצונו, כן הארץ מהרה לעשות רצונך ולבלעם.

תבלעמו ארץ: תחלה אמר כסמו ים צללו כעופרת ועכשו אמר שנשארו נבלעים שם בקרקע הים. ורמב"ן פירש כי אחר שטבעו השליכם הים, כמנהג המים, ושם יָּכְלוּ וישוּבוּ לעפר על הארץ כשהיו. וזה דחוק.

(יג) **נחית וגו'**: אחר שהשלים מפלת המצרים, המשורר מסב מחשבתו לישראל, ומצייר חסד ה' עליהם, כי כל זה עשה בעבורם, וכמו שהוציאם ממצרים בלא נזק כן יביאם בשלום אל הארץ אשר נשבע להם.

נחית, נהלת: עבר במקום בינוני, המשורר מצייר העתיד כאילו הוא נגד עיניו (עיי' למעלה פסוק ה' על יכסיומו).

בחסדך: באהבה ובחמלה על עמך.

בעזך: בכח גדול נגד כל מי שיקום על עמך.

אל נוה קדשך: אל נוה קדש שלך, כלומר אל הנוה הקדוש אשר לך, כי נוה קדש כמו נוה קדוש, כמו 'אנשי קדש' (למטה כ"ב ל'), אנשים קדושים, 'אנשי אמת' (למטה י"ח כ"א), אנשים נאמנים; והנוה הוא ארץ כנען (רשב"ם) ונקראת נוה ה' כי היא תהיה מקום עבודתו, ואומרים שהאל יושב בכל מקום שעובדים אותו שם.

(יד) **שמעו עמים ירגזון**: כשתנחה עמך בחסדך אז העמים שכבר שמעו הנס הזה ירגזו וידמו

טו אַז נִבְהִלּוּ אֱלֹפִי אָדָם אֵילִי מוֹאָב יֶאֱחָזְמוּ רַעַד נִמְגּוּ

ויצאו בחזקה. כמפרש בדברי הימים^(ז, א; כא): עליהם הולכים!! אלא, מפני אנינות שהיו רש"י "והרגום אנשי-גת": (טו) אלוֹפִי אָדָם אֵילִי מוֹאָב. מתאוננים ומצטערים על כבודם של ישראל: והלא לא היה להם לירא כלום, שהרי לא נמגו. נמסו, כמו (תהלים סה, יא): "ברביבים

כאבן כשיעברו ישראל אצלם; ואמר תחלה עמים דרך כלל, ואח"כ פרט פלשת אדום ומואב שד"ל וכנען.

ירגזון: עיקר ענינו נדנוד ורעדה כמו 'ירגזון יריעות' (חבקוק ג' ו'), 'ומוסדי הרים ירגזו' (תהלים י"ח ח'), והושאל לנדנוד הנפש, הַמִּיָּתָה ושאוונה לכל סבה שתהיה, כמו 'ופחדו ורגזו' (ירמיה ל"ג ט'), 'ורגזו וחלו מפניך' (דברים ב' כ"ה), 'לב רָגַז' (שם כ"ח ס"ה) שהם על התפעלות הפחד; 'וירגז המלך' (ש"ב י"ט א'), 'מעצבך ומרגזך' (ישעיה י"ד ג') שהם על התפעלות העצבון; 'למרגזי אל' (איוב י"ב ו'), 'ברגז רחם תזכור' (חבקוק ג' א') שהם על החמה והחרון, וכן בל"ח רגזן ענינו בעל חמה; וכאן הכוונה על התפעלות הפחד.

חיל: גם הוא לשון רעדה, כמו 'ותרעש הארץ ותחל' (ירמיה נ"א כ"ט), 'חילו אף ירגזו תהומות' (תהלים ע"ז י'), אך נראה שהוא מיוחד לרעדה עם כאב וחבל, מלשון 'בטרם תחיל ילדה' (ישעיה ס"ז ז'), ובלעז compulsione; אע"פ שהושאל לפעמים לדברים בלתי חיים ובלתי מרגישים כאב. והנה הזכיר תחלה העמים שהיו קרובים אל הדרכים שהיו ישראל צריכים לעבור כדי ללכת ארצה כנען, ולבסוף הזכיר יושבי כנען שהם העמים שהיו ישראל הולכים לקחת את ארצם; כי תחלה היה צריך שיחתו הפלשתים ואדום ומואב, כדי שלא יעכבו את ישראל בעברם אצלם, ואח"כ היה צריך שיחתו הכנעניים ויפלו ביד ישראל. והנה כנגד פלשת ואדום ומואב אמר 'ידמו כאבן עד יעבור עמך', וכנגד יושבי כנען אמר 'תבאמו ותטעמו'.

(טו) אַז: מיד בשמעם קריעת ים סוף וטביעת המצרים. כשיתקרבו ישראל אצלם.

אלופי אדום: ראשי המשפחות; המשפחה אשר עליה שר אחד נקראת אלף, כמו 'הנה אלפי הדל במנשה' (שופטים ו' ט"ו), 'לשבטיםם ולאליפיהם' (ש"א י' י"ט), 'וחפשי אותו בכל אלפי יהודה' (שם כ"ג כ"ג), והאלוף הוא שר האלף ונשיא בית אב, והנה אלופי אדום הם שמות בתי אבות שנחלקה בהם אומת אדום, ולכל בית אב היה אלוף ונשיא, והיו באדום אלופים למשפחותם והם הנזכרים בברא' ל"ו מ' מ"ג, וגם היה מלך באדום (במדבר כ' י"ד, ברא' ל"ו ל"א), ונ"ל כי אלופי אדום לא היו תחת עול מלך אדום אלא מרדו בו או מעולם לא קיבלו עליהם מלך, והיתה קצת האומה תחת ממשלת האלופים (עיין רשב"ם דברים ב' ד'), והחלק השני הזה מאומת אדום מיוחד בשם בני עשו. והנה מלך אדום לא נבהל מפני בני ישראל ויצא לקראתם בעם כבד, אבל בני עשו יראו מהם (דברים ב' ד').

אילי מואב: גבוריהם. ואינו לשון אֵיל (כדעת ראב"ע), אלא לשון אֵל ואֵלִים, ונכתב לפעמים ביו"ד כי כן אומרים אֵיל, אֵלִילֹת, כולם לשון חוזק ותוקף. ונראה כי אֵלִים היה תואר לקצת שרים, כאשר מצאנו 'ואת נשי המלך ואת סריסיו ואת אילי הארץ הולך גולה מירושלם בבלה'

כָּל יִשְׂרָאֵל כְּנֻעַן: טז תִּפֹּל עֲלֵיהֶם אֵימָתָהּ וּפֶחַד בְּגָדָל זָרוּעַךְ יִדְמּוּ כְּאַבֶּן עֲדִי-עֶבֶר עִמָּךְ יְהוָה עֲדִי-עֶבֶר עִם-זֹו קִנִּיתָ:

רש"י תמגגנה" – אמרו: עלינו הם באים, לכלותינו ולירש את ארצנו: (טז) תפל עליהם אימתה. על הרחוקים: ופחד. על הקרובים, כענין שנאמר (יהושע ב, י): "כי שמענו את אשר-הוביש" וגו': עדי-עבר... עדי-עבר. כתרוממו: קנית. חבבת משאר אמות, כחפץ הקנוי בדמים יקרים

שד"ל (מל"ב כ"ד ט"ו), 'ואת אילי הארץ לקח' (יחזקאל י"ז ג), והנה במואב כתוב 'ויגר מואב מפני העם מאד כי רב הוא ויקץ מואב מפני בני ישראל' (במדבר כ"ב ג). נמגו: נמסו, כדבר הנמס בתוך המים (liquefieri), והוא משל כאלו אבד חוזק לבם והיה למים, כטעם 'וימס לבב העם ויהי למים' (יהושע ז' ה). וקרוב לזה כתב Ovidius (Ex Ponto I. 2. 57):

Sic mea perpetius liquescunt pectora curis
Ignibus admotis ut nova cera solet

ונראה כי שני השרשים האלה מוג ומסס נבדלים זה מזה במה שיקרא נמוג מה שניתך על ידי המים, ונמס מה שניתך על כמו 'ברביבים תמוגגנה' (תהלים ס"ה י"א), 'והטיפו ההרים עסיס וכל הגבעות תתמוגגנה' (עמוס ט' י"ג), שענינו תלכנה מים, וכן 'שערי הנהרות נפתחו וההיכל נמוג' (נחום ב' ז), אחר ששערי הנהרות נפתחו המים שוטפים את ההיכל והוא מתמוגג במים; ואולי כך (נגד הטעמים) 'נמוגו בים דאגה' (ירמיה מ"ט כ"ג) נמוגו בים של דאגה. ונמס הוא מה שניתך על ידי האש והחום, כמו 'וחם השמש ונמס' (שמות ט"ז כ"א), 'היה לבי כדונג נמס בתוך מעי' (תהלים כ"ב ט"ו), 'כהמס דונג מפני אש' (שם ס"ח ג'), 'הרים כדונג נמסו' (שם צ"ז ה'), 'כקדוח אש המסים' (ישעיה ס"ד א'), 'ונמסו הרים תחתיו וכו' כדונג מפני האש' (מכה א' ד'); וכן בשורש מסה, 'ישלח דברו וימסם' (תהלים קמ"ז י"ח), שענינו על ידי חום השמש, ושנים נראים כיוצאים מן הכלל 'בדמעתי ערשי אמסה' (שם ו' ז'), 'ונמסו ההרים מדמם' (ישעיה ל"ד ג'), אך גם באלה הכוונה על החום, כי הדם כשהוא לח הוא חם, וכן הדמעה חמה היא, ואמר כי דמעתי חמה כל כך שהיא ממסמסת בחומה מרובה מאד עד שיצדק לומר אשחה בכל לילה מיטתי, ומלבד זה היא ג"כ חמה כל כך שהיא ממסמסת ברתחתה את ערשו אשר אולי כלו או מקצתו היה כסף וזהב. אבל בענין הפחד היו אומרים בלא חלוק נמוג ונמס, מאחר שאין המליצה הזאת אלא לשון מושאל, כי אומרים שהלב או הדם נהפך למים, בלי שנדע אם זה נמשך מרובי החום או מרובי הלחות.

(טז) תפל עליהם: על אדום ומואב.

בגדל זרועך: בגודל זרועך; וכטעם 'כגדל זרועך הותר בני תמותה' (תהלים ע"ט י"ט). משקל פָּעַל מתחלף במשקל פָּעַל, כמו 'נשבעה בטוב ביתך קדוש היכלך' (תהלים ס"ה ה'), ענינו קִדְּשׁ היכלך, קדושת היכלך, וכן 'ואל גבוה קומתו' (ש"א ט"ז ז'), גובה קומתו, וכן 'תאומים' (ברא'

וַתְּבִיאֵמוּ וַתַּטְעֵמוּ בְּהַר נַחֲלַתְךָ מִכּוֹן לְשִׁבְתְּךָ פְּעֻלָּתְךָ

שחביב על האדם: (יז) **תבאמו**. נתבא משה שלא יכנס לארץ, לכך לא נאמר 'תביאנו': **מכון לשבתך**. מקדש של מטה מכון כנגד כסא של מעלה אשר פעלת: **מקדש**. הטעם עליו זקף גדול, להפרידו מתבת השם שלאחריו –

המקדש אשר כונו ידך ה'. חביב בית המקדש, שהעולם נברא ביד אחת, שנאמר (ישעיה מח, יג): "אף-ידי יסדה ארץ". ומקדש בשתי ידיים. ואימתי יבנה בשתי ידיים? בזמן שה' ימלך לעולם ועד – לעתיד לבא, שכל-המלוכה שלו

ל"ח כ"ז) ממשקל תָּאוֹם, ו'תאמי' (שיר השירים ו' ד') ממשקל תָּאֵם או תָּאֵם; וכן משקל פָּעַל מתחלף במשקל פָּעַל, פָּעַל, פָּעַל, כמו חָדַר חָדַר, הָבֵל הָבֵל, שָׁכַם שָׁכַם, וזולתם; וכל זה מפני שכל המשקלים אשר בסופם סגול ונח נראה אחריו, היו מתחילה בעלי שוא ופתח, או שוא וחולם, כמו שהם בארמית, כגון קֶשֶׁט ובארמית קֶשֶׁט, גָּבַר ובארמית גָּבַר. והדברים ארוכים (עיין בדקדוקי). וטעם בגדול זרועך, בראותם זרועך הנטויה על כל מי שיעמוד להרע לעמך.

ידמו כאבן: ישארו בלתי מתנועעים כאבן דומם, ולא יעכבו את ישראל בעברם אצלם.

ידמו: קל משורש דמם, כמו 'יתמו' (דברים ל"ד ח') מן תמם.

עד יעבור עמך ה' עד יעבור עם זו קניית: אין זה דוגמת ימינך ה', מי כמכה באלים ה' וחבריהם, כי בהם אין החלק הראשון מאמר שלם, וכאן הוא מאמר שלם (עד יעבור עמך ה'), ואולי היה כן מפני שהמאמר הזה משונה מכל חבריו הנכפלים גם בענין אחר, כי הם בתחילת הפסוק וזה בסופו, והיות הענין תלוי ומופסק הוא טוב ונעים בתחילת המאמר, אך לא בסופו. ואע"פ כן בא כאן בחלק השני קצת תוספת על החלק הראשון, כי במקום שאמר בחלק הראשון עד יעבור עמך, אמר בחלק השני עד יעבור עם זו קניית, וענין 'עם זו קניית' מוסיף על ענין 'עמך', כי פירושו שאתה עשית שיהיה שלך, כי לא בלבד היו עמך מפני מנהג אבותיהם שבידיהם (כי הם עובדים אותך כי גם אבותם עבדוך); אבל אתה עתה על ידי שהוצאתם מבית עבדים קניית אותם לעבדים כטעם 'עבדי הם אשר הוצאתי אותם מארץ מצרים' (ויקרא כ"ה נ"ה).

(יז) **תבאמו ותטעמו וגו'**: דעת בעל הטעמים נכונה מאד בכתוב הזה, והמפרשים לא הבינוה כלל; וזה שיעור הכתוב 'תביאמו' (וקודם לכן 'תטעמו בהר נחלתך') אל 'מכון לשבתך פעלת ה'', אשר הוא המקדש אשר 'כונונו ידיך'; 'תביאמו' דבק עם 'מכון לשבתך' והוא בית המקדש, 'ותטעמו' דבק עם 'בהר נחלתך' שהוא ארץ ישראל; ולפיכך בא 'מכון' ו'מקדש' בלא בי"ת כמו 'בהר נחלתך', כי הנטיעה נקשרת בהכרח עם בי"ת המקום, אבל לשון ביאה נמצא הרבה בלא אות משמשת אחריו, כמו 'באו שערי בתודה' (תהלים ק' ד'), 'כי ראתה גוים באו מקדשה' (איכה א' י'), אף כאן 'תביאמו' 'מכון לשבתך' 'מקדש כונונו ידיך', 'ותטעמו בהר נחלתך' הוא מאמר מוסגר, וע"כ בא תביאמו בטעם רביע המפרידו מן ותטעמו.

תבאמו ותטעמו: הווי"ן הנוספות בסוף לתפארת השיר ממקור לשון ארמית חוצבו, כי בארמית במקום מלת אותם אומרים המו, כמו 'ותקרב המו' (עזרא ד' י"ז), ומזה אמרו תחלה

יְהוָה מְקַדֵּשׁ אֶדְנִי כֹונֵנוּ יְדִידִי: יְהוָה | יִמְלֹךְ לְעֹלָם וָעַד:

רש"י לעולם: (יח) ועד. לשון עולמית הוא, והו"ו בו יסוד, לפיכך היא פתוחה. אבל, "ואנכי היודע ועד"

שד"ל ותְקַרְבֵמוּ, ואח"כ השמיטו הו"ו ואמרו ותְקַרְבֵם, ובעלי השיר בחרו להם המלות הנושנות, והחזירו הו"ו למקומה.

בהר נחלתך: כל ארץ הרים נקראת הר, כמו הר יהודה, הר אפרים. וכן 'ההר הטוב הזה' (דברים ג' כ"ה) 'עשה ה' צבאות לכל העמים בהר הזה' (ישעיה כ"ה ו'), 'ובלע בהר הזה' (שם שם ו'), 'כי תנוח יד ה' בהר הזה' (שם שם י'), שהכוונה על כל ארץ ישראל.

נחלתך: א"י נקראת נחלת ה', כאלו היא אחוזתו וחלק ירושתו החביבה על האדם (ובפרט אצל הקדמונים כנראה מענין נבות, מל"א כ"א ג'), כמו 'באו גוים בנחלתך' (תהלים ע"ט א'), 'ונחלתי שמתם לתועבה' (ירמיה ב' ד'), כמו שנקראו ישראל 'חלק ה' וחבל נחלתו', להורות חביבותם עליו.

מכון לשבתך פעלת ה': נקראו השמים מכון שבתו של הקב"ה (מל"א ח' ל"ט ומ"ג, ותהלים ל"ג י"ד), וגם בית המקדש נקרא כן, 'מכון לשבתך עולמים' (מל"א ח' י"ג), ופירוש מכון מְקוֹם (וכן בלשון ערבי מפאן), וכן 'אשקטה ואביטה במכוני' (ישעיה י"ח ד') במקומי, ורוב שמוש המלה הזאת להוראה הזאת הוא בשיר ובדבור המפואר, אמנם בדבור הפשוט אומרים מכונה ומכונות להוראת היסוד והבסיס, ועל ההוראה הזאת מצאנו בשיר מְכוֹנִים, 'יסד ארץ על מכוניה' (תהלים ק"ד ה').

פעלת: הכינות וגזרת במחשבתך, כמו 'הוי חושבי און ופועלי רע על משכבותם' (מיכה ב' א'), 'אף בלב עולות תפעלון' (תהלים נ"ח ג'), 'מי פעל ועשה' (ישעיה מ"א ד').

מקדש: דגש הקו"ף לתפארת הקריאה, ונ"ל ששמוהו כדי שיהיה השוא נע, וזה כדי להרבות הברות התיבה, וזה כדי שיהיה נשמע יותר נגון הזקף הגדול, וכיוצא בזה במלת 'הַצְפִּינוּ' (למעלה ב' ג') להיות המלה בטעם סגולתא ואין לפניה מלה בטעם משרת, רצו להרבות הברות התבה כדי להשמיע יפה נגון הסגולתא, אע"פ שאין הטעם הזה מתישב אצל כל שאר הדגשין לתפארת. וכיוצא בזה הוא מה שהחליפו שוא נח בחטף פתח במלת 'הַתְמַלֹּךְ' (ירמיה כ"ב ט"ו), כדי להרבות הברות התבה, בעבור נגון הזקף שאין לפניו משרת.

כוֹנֵנוּ יְדִידִי: אין ענינו כמו פעלת (כדעת ראב"ע), אלא לשון העמדה וקיום, כמו 'כוֹנֵנִי את כסא ממלכתו' (ש"ב ד' י"ג), 'אלהים יכוֹנֵנָה עד עולם סלה' (תהלים מ"ח ט'), הכוונה שהאל ישמור מקדשו שלא יחרב, והוא כענין מה שאומר אח"כ 'ה' ימלוך לעולם ועד'.

(יח) ה' ימלך לעולם ועד: איננו דרך תפלה, שאם כן היל"ל 'ימלוך ה' לעולם ועד, גם איננו דרך נבואה, אך הוא דרך מליצת השיר, כאשר יביא ה' את עמו אל מקדשו אז יהיה ה' מלך לעולם ועד, כלומר על עמו שיעבדוהו לעולם.

ימלך: יהיה מלך על ישראל, שיעבדוהו וילכו בתורתו ויהיה ה' בראשם במקום מלך, כי אמנם שימת מלך עליהם לא היה לפי עיקר כוונת התורה; אמנם שתהיה הכוונה ה' ימלוך על כל הארץ

בהתפרסם ייחודו, איננו לפי פשט הכתוב הזה ולא לפי סגנון השירה הזאת. ויש כאן ג"כ רמז למא שד"ל שיהיה לעתיד לבא, שיהיה ה' למלך על כל הארץ, ויהיה ה' אחד ושמו אחד.

לעולם: עקר הוראת מלת עולם על זמן נעלם ובלתי מיוחד הן לשעבר והן להבא, כמו 'זכור ימות עולם' (דברים ל"ב ז'), הם ימי קדם הרחוקים ונעלמים מזמנינו, 'עבד עולם' (דברים ט"ו י"ז), 'אחזת עולם' (ברא' מ"ח ד'), 'שמחת עולם' (ישעיה ס"א ז'), הכוונה על הזמן העתידי 'מעולם ועד עולם' (תהלים ק"ג י"ז), לשעבר ולהבא.

ועד: מלת עד הושאלה להורות כהוראת מלת עולם, על זמן רחוק הן לשעבר והן להבא (וכן בלשון רומי המשוררים אומרים לפעמים usque להוראת התמידות, כי באמר עד סתם ולא תפרש עד איזה גבול, משמע עד בלתי גבול, עד לאין קץ) כמו 'הזאת ידעת מני עד' (איוב כ' ד') לשעבר, 'בטחו בה' עדי עד' (ישעיה כ"ד') להבא, וְלְעַד כמו לעולם, ולהפלה אומרים בכפל לשון 'לְעַד לעולם' (תהלים קמ"ח ו') או לעולם ועד (ואין המליצה חסרה כדעת ראב"ע שחשב כי משפטה לעולם ועד עולם), והיתה המלה ראויה להינקד וְעַד, ומפני ההפסק (כי לא מצאנו המילה הזאת רק בהפסק) וְעַד, והסגול שתחת העי"ן זר מאד, וראב"ע בקש להולמו ולא הלמו, כי אמר שהוא בעבור ההפסק, כמו 'וְאֶכֶל' (ברא' ג' י"ב) מִן וְאֶכֶל, ואין זה כלום, ראשונה כי כאן סגול וכאן צירי, ושנית, כי גם בלא הפסק העתיד מנחי פ"א אל"ף פעמים בצירי, ופעמים בפתח, כמו 'וְאֶחָז בְּפִילגֶשֶׁת' (שופטים כ' ו'), וחוז' מפעלי נחי פ"א אל"ף עתיד לא מצאנו מעולם פתח משתנה בהפסק מאמר לצירי. ורש"י כתב כי הוי"ו משרש המילה ושהיא פתוחה, (וכן היא בפתח בחומש כ"י על קלף שבידי) אמנם לא נמצא כן ברוב הספרים והנכון כדעת בעל שפתי חכמים שכוונת רש"י על נקוד העי"ן, כי 'אנכי היודע וְעַד' (ירמיה כ"ט כ"ג) שהוא לשון עדות, העי"ן קמוצה כלומר נקודה קמץ קטן שהוא צירי, אבל וְעַד שענינו לעולם העי"ן נקודה פתח קטן שהוא סגול. אמנם ראב"ע באמרו: ומשפט לה"ק בהיות התנועה (זה נ"ל ט"ס, וצ"ל הנגינה) באות הבא אחר בא יפתחוהו כמו 'שור וכשב וְעַד' (ויקרא ז' כ"ג), ובעבור זה נפתח ועד עכ"ל. כוונתו על נקוד הוי"ו, וקרא פתיחה לקמץ, לא שהקמץ נקרא כן, אלא שהוא פתיחה בערך אל השוא שאיננו תנועה. ובביאורו הקצר מפורש יותר וזה לשונו: ובעבור היות הטעם באות הראשון כמו 'לחם ויין' (ברא' י"ד י"ח), נפתח הוי"ו. אמנם לענין שכתב רש"י שהוי"ו במלת וְעַד היא יסוד, לא יתכן שיוקח כמשמעו, כי לא נעלם מעיני רש"י ז"ל שאומרים לְעַד, 'מני עד' (איוב כ' ד'), 'ועולמי עד' (ישעיה מ"ה י"ז), בלא וי"ו, ואיך יאמר שהוי"ו כאן יסוד? גם מה שכתב במקום אחר (במדבר כ"א י"ד) 'את והב' כמו את יהב, כמו שיאמרו מן יעד ועד עכ"ל, לא יוכיח כלל שהוא מפרש וְעַד משרש וְעַד, כי שם כוונתו על הוי"ו הבאה במקום הוי"ו בנודע ובמועד וכן במלת וְעַד שבל"ח, ולא (כדעת המעמר) על מלת וְעַד שהכל יודעים שאיננה מן יעד אלא מן עד, כמו לְעַד ולעולמי עד. ונ"ל ברור כי כוונת רש"י ז"ל כי במלת וְעַד בצירי העי"ן מלת עד נוהגת גם בלא וי"ו, אמנם מלת וְעַד בסגול העי"ן לא תעמוד בלא וי"ו, כי בלא וי"ו אומרים עד בפתח לא עד בסגול, והנה הוי"ו בלתי מתפרד ממלת וְעַד וכאלו בה יסוד, וכיוצא בזה למטה (פסוק כ"ג) על מלת 'מרתה' כתב רש"י, והתי"ו היא במקום ה"א הנשרשת בתבת מרה, ועל מלת 'וחמתו' (שם) כתב הרי ה"א של שרש נהפכת לתי"ו הרי שהוא קורא שרשית לכל אות הבלתי מתפרדת מן התבה, ושבנטילתה ענין התבה משתנה, אע"פ שאיננה באמת מן השרש כי שרש מרה מרר ושרש חֲמָה יחם.

יֵט כִּי בָא סוֹס פֶּרְעָה בְּרֻכָּבוֹ וּבִפְרָשָׁיו בָּיִם וַיֵּשֶׁב יְהוָה
עֲלֵהֶם אֶת־מֵי הַיָּם וּבְנֵי יִשְׂרָאֵל הָלְכוּ בִּיבֶשֶׁת בְּתוֹךְ הַיָּם:
וַתִּקַּח מִרְיָם הַנְּבִיאָה אַחֹת אֶהֱרֹן אֶת־הַתֶּף בְּיָדָהּ

רש"י (ירמיה כט, כג) שהיו"ו בו שמושו, קמוצה היא: (יט) **כי בא סוס פרעה**. כאשר בא: (כ) **ותקח מרים הנביאה**. היכן נתנבאה? כשהיתה "אחות אהרן", קודם שנולד משה אמרה: עתידה אמי שתלד בן וכו', כדאיתא בסוטה (יג ע"א). דבר אחר: "אחות אהרן", לפי שמסר נפשו עליה כשנצטרעה, נקראת על שמו: **את־התף**. כלי של מיני זמר: **בתפים ובמחלת**. מובטחות היו

שד"ל (יט) **כי בא וגו'**: איננו מן השירה (כדעת ראב"ע), כי איננו כלשון השירה והנבואות, אלא דרך סיפור פשוט. אבל הוא נקשר למעלה, ופירושו 'אז ישיר משה' 'כי בא סוס פרעה' (רמב"ן ורמבמ"ן).

(כ) **הנביאה**: בעל דברי שבח או תוכחת בני אדם נקרא נביא (רשב"ם) וכן רש"י (למעלה ז' א'), וכאן נראה ענינו בקיאה במלאכת השיר והניגון, כטעם 'לבני אסף והימן וידותון הנביאים בכינורות ננבלים ובמצלתיים' (ד"ה א' כ"ה א'), 'הנבא על ידי המלך' (שם שם ב'), 'הנבא על הודות והלל לה' (שם שם ג').

אחות אהרן: הבנות נקראות על שם הבכור (רשב"ם) כמו 'אחות נביות' (ברא' כ"ח ט'). **את התף**: עיגול של מתכת או של עץ, ומתוח עליו עור, ובתוך העיגול תלויות חתיכות קטנות של מתכת, ומגביהים הכלי ביד שמאל, ומכים בו באצבעות יד ימין; והוא נוהג הרבה עד היום בארצות המזרח ונקרא דף; וכן במשנה (סוף קנים) עורו לתוף.

ותצאן כל הנשים אחריה: כן הוא עד היום דרך אנשי המזרח, שהנשים משוררות לעצמן, לא עם האנשים, והעלמה היותר גדולה ונכבדת הולכת בראש, ומשוררת ומרקדת, והשאר הולכות אחריה ומרקדות כמוה ועונות אחריה השיר.

ובמחלות: רבים מחכמי הגוים ובתוכם ראז' וגעז', וכן גם רמבמ"ן פירשו ריקוד (danza), והוא טעות בלא ספק, כי המקראות מוכיחים כי מחול הוא שם כלי זמר, כמו תף, הלא תראה (כאן ובשופטים י"א ל"ד) 'בתפים ובמחלות', וכן 'יהללו שמו במחול בתף וכנור' (תהלים קמ"ט ג'), 'הללוהו בתף ומחול הללוהו במינים ועוגב' (שם ק"ג ד'), וכן מלת חנגין שתרגם כאן אונקלוס היא תרגום מלת כנור, 'בתף וכנור' (ברא' ל"א כ"ז) מתורגם בתופין ובחנגין. ונראין דברי רד"ק שהוא משרש חלל, וקרוב לחליל, וכן מצאנו 'תף וחליל' (ישעיה ה' י"ב). וחכמי העמים גזרו המילה מן חול שענינו בערבי הליכה בסבוב, ואולי יצדק זה בקצת המקומות כגון 'לחול במחולות' (שופטים כ"א כ"א), 'המחללות' (שם שם כ"ג), 'יענו במחולות' (ש"א כ"א י"ב), 'וירא את העגל ומחולות' (שמות ל"ב י"ט), 'אז תשמח בתולה במחול' (ירמיה ל"א יב), א"כ שני מחול הם, שם הרקוד, ושם כלי זמר, ואולי השני מן הראשון נגזר, וקראו מחול לכלי זמר שהיה שמושו

וַתֵּצֵאֵן כָּל־הַנָּשִׁים אַחֲרֶיהָ בְּתַפִּים וּבְמַחְלָת: כא וַתֵּן
 לָהֶם מְרִים שִׁירוּ לַיהוָה כִּי־גָאָה גָאָה סוֹס וְרָכְבוֹ רָמָה
 בַּיָּם: כב וַיֹּסַע מֹשֶׁה אֶת־יִשְׂרָאֵל מִיַּם־סוּף וַיֵּצֵאוּ אֶל־
 מִדְבַּר־שׁוּר וַיֵּלְכוּ שְׁלֹש־תַּיִמִּים בַּמִּדְבָּר וְלֹא־מָצְאוּ מַיִם:
 כג וַיָּבֹאוּ מִרְתָּה וְלֹא יָכְלוּ לִשְׁתֹּת מִיַּם מִמֶּרְהָ כִּי מְרִים

צדקניות שבדור שהקדוש ברוך־הוא עושה להם נסים, והוציאו תפים ממצרים: (כא) וַתֵּן להם מרים. משה אמר שירה לאנשים, הוא אומר והם עונין אחריו. ומרים אמרה שירה לנשים: (כב) וַיֹּסַע משה. הסייען בעל כרחם, שעטרו מצרים סוסיהם בתכשיטי זהב וכסף ואבנים טובות, והיו ישראל מוצאין אותם בים, וגדולה היתה ביזת הים מביזת מצרים, שנאמר (שיר השירים א, יא): "תורי זהב נעשה־לך עם נקדות הכסף". לפיכך הוצרך להסייען בעל כרחם: (כג) וַיָּבֹאוּ מרתה. כמו למרה. ה"א בסוף תבה במקום למ"ד בתחלתה, והתי"ו

בעת הרקוד. ותרגמתי sistri כדעת בעל שלטי הגבורים, וכתב שהוא כלי מתכת עגול ודומה לטבעת גדולה, ופתוח מכל צדדיו, ובזר שלו סביב סביב קבועים פעמונים קטנים, וכשמנענעין הכלי הפעמונים משמיעים קול. ועל אלה יש להוסיף כי היה הכלי הזה נוהג הרבה במצרים בחגיהם, ועי"כ קרוב הדבר שהיה ידוע גם לישראל.

(כא) וַתֵּעֵן: לשון זמר, כמו 'יענו במחולות' (ש"א כ"א י"ב), והלשון נגזר ממה שהיה אחד משורר ושאר העם עונים אחריו, כמו שאמרתי למעלה (פסוק א').

להם: לנשים, אע"פ שכתוב במ"ם ואולי נכתב כן מפני המ"ם שאחריה (להם מרים); ורמבמ"ן תירגם וַתֵּעֵן כנגדם מרים, ר"ל כנגד משה ובני ישראל, ונ"ל שא"כ היל"ל וַתֵּעֵן אחריהם; עוד אמר שאם ענתה כן לנשים היל"ל שוֹרְנָה לא שירו; ואין זו ראייה, כי הוא צווי שירי, ואיננו חוזר לאנשים מיוחדים או לנשים מיוחדות, אלא לכל העולם, ורבים כאלה בנבואות ושירים (עיין רד"ק בישעיה ל"ה ג'). ואמנם מרים אמרה שירו ולא אמרה אשירה כי לא היתה בעלת השיר הזה, כי כבר חָבְרוּ משה, ונראה כדעת רש"י כי כל השירה אמרה מרים, והנשים ענו אחריה סוס ורכבו רמה בים, כמו שענו בני ישראל אחרי משה.

(כב) מדבר שור: הוא המדבר שבין מצרים וא"י ונקרא ג"כ מדבר איתם, ואולי חלק אחד ממדבר שור מיוחד בשם מדבר איתם; ושור שם עיר בקצה ארץ מצרים (ברא"ט ז' ז', כ' א', כ"ה י"ח, ש"א ט"ו ז', כ"ז ח'), ושם מדבר שור עתה Giofar. ומה שהביא רמבמ"ן בשם הראב"ע כי עמוד האש ועמוד הענן לא היו להם רק עד עברם את הים, הוא טעות, כמבואר בנחמיה ט' י"ט (אורינט ל"ב 1846 עמוד 222).

(כג) וַיָּבֹאוּ מרתה: הישמעאלים קוראים עיון מוסא (מענינות של משה) מענינות מים מרים

הֵם עַל־כֵּן קָרָא שְׁמָהּ מֵרָחֵק: כִּד וַיִּלְנוּ הָעָם עַל־מֹשֶׁה
לֵאמֹר מַה־נַּשְׁתָּה: כֹּה וַיַּעַק אֶל־יְהוָה וַיֹּרְהוּ יְהוָה לַעַן
וַיִּשְׁלַךְ אֶל־הַפְּתִיחַ וַיִּמְתְּקוּ הַמַּיִם שָׁם שָׁם לֹא חָק וּמִשְׁפָּט

(בראשית ב, ז) — "וזהמתו חיתו לחם" (איוב לג, כ).
"בין הרמה" (שופטים ד, ה) — "ותשבתו הרמתה"
(שמואל א, ז, יז): (כד) וילנו. לשון נפעל הוא, וכן
התרגום לשון נפעל הוא: "ואתרעמו". כן דרך
לשון תלונה, להסב הדבור אל האדם —
"מתלונן" "מתרועע", ולא אמר "לונן" "רועע".
וכן יאמר הלועז דיקומפליינש"ט שיי"י מוסב
הדבור אליו באמרו שיי"י: (כה) שם שם לו.
במרה נתן להם מקצת פרשיות של תורה,

רש"י היא במקום ה"א הנשרשת בתבת "מרה",
ובסמיכתה כשהיא נדבקת לה"א שהוא מוסיף
במקום הלמ"ד, תהפך הה"א של שרש לתי"ו.
וכן כלה"א שהיא שרש בתבה, תתהפך לתי"ו
בסמיכתה, כמו: "חמה אין לי" (ישעיה כז, ד) —
"וחמתו בערה בו" (אסתר א, יב). הרי ה"א של
שרש נהפכת לתי"ו, מפני שנסמכת אל הוא"ו
הנוספת. וכן "עבד ואמדה" (ויקרא כה, מד) —
"הנה אמתני בלהה" (בראשית ל, ג). "לנפש חיה"

הנמצאים דרך שבע שעות רחוק מן suz וחצי שעה מן ים סוף, אך לא יתכן שיהיו אלו מי
מרה האמורים כאן, כי בני ישראל הלכו שלשת ימים במדבר קודם בואם מרתה; אמנם עוד
נמצאים מים מרים למטה (לדרום) מן המעינות ההם, ודעת Burekardt וגעז' כי מרה במקום
הנקרא עתה Bir Howara (ביר הווארה).

(כה) ויורהו ה' עץ: על חוף ים Caromandel נמצא עץ הנקרא אצלם Nellimoran (עץ
גלי) הממתיק המים המרים, ומשליכים אותו במעינות וממתיק מימיהם; אמנם במדבר שור
לא נמצא דבר מזה, ואין יושבי המקומות ההם מכירים שום עץ שיהיה זה כחו, כן העיד
Niebuhr. וכתב רמב"ן: נראה בדרך הפשט כי העץ ההוא ימתיק המים בטבע והוא סגולה
בו וה' לימד אותה למשה, ואמר ויורהו כי לא היה העץ נמצא במקום ההוא והקב"ה הורהו
את מקומו, או שהמציאוהו אליו בנס.

שם שם לו חק ומשפט: הוא מה שמפרש והולך אם שמוע תשמע וכו', זהו החק והמשפט
הכללי שנתן להם בתחלת בואם תחת הנהגתו, וקודם שיתן להם מצוותיו הפרטיות.

כתב יד:

דפוס ראשון:

ושם נסהו: נתן להם נסיון, עשה שיבחנו מדת טובו
ויכירו כי בידו להטיב להם; נסה: נתן נסיון, גרם
לזולתו שינסה, כמו 'אשר לא נסתה כף רגלה הצג
על הארץ' (דברים כ"ח נ"ו), וכן 'כי לבעבור נסות
אתכם' (שמות כ' י"ז); ואולי ג"כ ושם נסהו חוזר
אל העם, העם ניסה את ה'.

ושם נסהו: נתן להם מחסורם, כביכול
כדי לבדוק אותם אם תלונותם אינן
אלא מפני המחסור האמיתי וכשיימלא
חסרונם יהיו נאמנים לו (כמו למטה ט"ז
ד'), ולכן הזהירם ואמר להם אם שמוע
תשמע וגו'.

וְשֵׁם נִסָּהּ: כו וַיֹּאמֶר אֱם־שָׁמוּעַ תִּשְׁמַע לְקוֹל | יְהוָה
 אֱלֹהֶיךָ וְהִיָּשֵׁר בְּעֵינָיו תַּעֲשֶׂה וְהֶאֱזַנְתָּ לְמִצְוֹתָיו וְשִׁמְרַתָּ
 כָּל־חֻקָּיו כָּל־הַמְּחֻלָּה אֲשֶׁר־שָׁמַתִּי בַּמִּצְרִים לֹא־אֶשִׁים
 עֲלֶיךָ כִּי אֲנִי יְהוָה רַפָּאֵךְ: ^{חמישי} כז וַיָּבֹאוּ אֵילָמָה וְשֵׁם
 שְׁתֵּים עָשָׂרָה עֵינַת מַיִם וְשִׁבְעִים תְּמָרִים וַיַּחֲנוּ־שָׁם
 עַל־הַמַּיִם: טז א וַיִּסְעוּ מֵאֵילָם וַיָּבֹאוּ כָל־עֵדַת בְּנֵי־
 יִשְׂרָאֵל אֶל־מִדְבַּר־סִין אֲשֶׁר בֵּין־אֵילָם וּבֵין סִינָי בְּחֻמְשָׁה
 עָשָׂר יוֹם לַחֹדֶשׁ הַשְּׁנִי לְצֵאתָם מֵאֶרֶץ מִצְרָיִם:

פשוטו: "כי אני ה' רפאך" — מלמדך תורה רש"י
 ומצות למען תנצל מהם, כרופא הזה האומר
 לאדם: אל תאכל דבר זה פן יביאך לידי חלי
 זה. וכן הוא אומר (משלי ג, ח): "רפאות תהי
 לשרך": (כז) שתיים עשרה עינת מים. כנגד שנים
 עשר שבטים נזדמנו להם: ושבועים תמרים.
 כנגד שבועים זקנים: (א) בחמשה עשר יום.
 נתפרש היום של חניה זו, לפי שבו ביום כלתה
 החררה שהוציאו ממצרים, והוצרכו למן.
 למדנו, שאכלו משירי הבצק ששים ואחת
 סעודות, וירד להם מן בט"ו באיר, ויום ראשון
 בשבת היה, כדאיתא במסכת שבת (פז ע"ב):

שיתעסקו בהם: שבת, ופרה אדומה, ודינין:
 ושם נסהו. לעם, וראה קשי ערפן שלא נמלכו
 במשה בלשון יפה: בקש עלינו רחמים שיהיה
 לנו מים לשתות, אלא נתלוננו: (כו) אם־שמוע
 תשמע. זו קבלה שיקבלו עליהם: תעשה. הוא
 עשיה: והאזנת. תטה אזנים לדקדק בהם: כל־
 חקיו. דברים שאינן אלא גזרת מלך בלא שום
 טעם, ויצר הרע מקנטר עליהם: מה אסור
 באלו? למה נאסרו? כגון: לבישת כלאים,
 ואכילת חזיר, ופרה אדמה, וכיוצא בהם: לא־
 אשים עליך. ואם אשים — הרי היא כלא
 הושמה, "כי אני ה' רפאך". זהו מדרשו. ולפי

(כז) כל המחלה אשר שמתי במצרים וכו': כי המתקת המים המרים הוא כנגד המכה הראשונה
 שהכה את המצרים, שהפך את מימיהם לדם ולא יכלו לשתות (רשב"ם וראב"ע).

מחלה: כמו מכה ותחלואים (דברים כ"ט כ"א) כולל כל מיני פורעניות (flagella).

כי אני ה' רפאך: כי שלפניו לא ענינו אבל, אבל בהפך אני ה' אהיה רופאך ואסיר מעליך כל
 מחלה שתבא עליך מדרך הטבע.

(כז) ויבאו אֵילָמָה וגו': אומרים שהוא בבקעה הנקראת Girondel או Gorondel או
 Garandel, רחוק שמונה מילין מעיר Tor כי שם מצא Shaw ט' עינות מים ושני אלפים
 תמרים, וגעז' אומר כי שמע מפני Ehrenberg כי קרוב לשם מצא בקעה הנקראת עאליים.

ב וַיִּלְוֵנוּ כְּלֵדֵי עֲדַת בְּנֵי־יִשְׂרָאֵל עַל־מֹשֶׁה וְעַל־אַהֲרֹן
בַּמִּדְבָּר: ג וַיֹּאמְרוּ אֲלֵהֶם בְּנֵי יִשְׂרָאֵל מִי־יִתֵּן מוֹתָנוּ בְּיַד־
יְהוָה בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם בְּשִׁבְתָּנוּ עַל־סִיר הַבָּשָׂר בְּאָכְלֵנוּ
לֶחֶם לָשֹׁבַע כִּי־הוֹצֵאתָם אֹתָנוּ אֶל־הַמִּדְבָּר הַזֶּה לְהָמִית
אֶת־כָּל־הַקָּהָל הַזֶּה בָּרָעַב: ד וַיֹּאמֶר יְהוָה אֶל־מֹשֶׁה הִנְנִי
מִמָּטִיר לָכֶם לֶחֶם מִן־הַשָּׁמַיִם וַיֵּצֵא הָעָם וַלְקֻטּוֹ דְּבַר־יֹזֶם
בְּיוֹמוֹ לְמַעַן אֲנִסְנוּ הַיֶּלֶד בְּתוֹרָתִי אִם־לֹא: ה וְהָיָה בְּיוֹם

ביומו, ולא ילקטו היום לצורך מחר: למען
אנסנו הילך בתורת. אם ישמרו מצות התלויות
בו: שלא יותירו ממנו, ולא יצאו בשבת ללקט:
(ה) והיה משנה. ליום ולמחרת: משנה. על שהיו
רגילים ללקוט יום של שאר ימות השבוע.
ואומר אני: "אשר יביאו והיה משנה" — לאחר

(ב) וילוונו. לפי שכלה הלחם: (ג) מי־יתן מותנו.
שנמות. ואינו שם דבר כמו "מותנו", אלא
כמו "עשותנו" "חנותנו" "שובנו" — לעשות
אנחנו, לחנות אנחנו, למות אנחנו. ותרגומו:
"לוי דמיתנא" — לו מתנו, הלוואי והיינו מתיים:
(ד) דבר־יום ביומו. צורך אכילת יום ילקטו

רש"י

(ב) וילוונו: עיין מה שכתבתי למעלה י"ד י"א .

שד"ל

(ג) מותנו ביד ה': מיתה טבעית כמות כל האדם (רשב"ם ורמבמ"ן).

בשבתנו על סיר הבשר: ובמקום אחר 'זכרנו את הדגה' וכו' (במדבר י"א ה'), ולא הזכירו בשר;
ואולי הכוונה שהיו עובדים גם עבודת הבית ומתקנים המאכל למצרים והנה סיר הבשר לא היה להם,
אבל בשבתם אצלו היו אוכלים ממנו; ויש להביא סיוע מן 'כפיו מדוד תעבורנה' (תה" פ"א ז') לפי
פירוש רש"י, אך יש פירושים אחרים לבעל התרגום ואחד לראב"ע וראו' וגעו'. (כדעת אח"מ) הדגה
והחציר וכו' הוא מה שהיו אוכלים חינם, כלומר שהיו נותנים להם המצרים, אבל מי שהיה לו צאן
ובקר הרבה בביתו היתה אשתו מביאה לו בשר ומבשלים אותו במקום שהיו עובדים עבודתם.

(ד) למען אנסנו: כאומר עכשו הם מתלוננים והדין עמהם, כי אין להם לחם לאכול, עכשו רוצה
אני למלא חסרונם, או אראה אם ילכו בתורתי ולא ילונו עוד, אך ישמרו מצותי בראותם שאני
מטיב להם, או בכל זאת לא יהיה לבם נכון עמי; וכל זה על דרך דברה תורה כלשון בני אדם.
והנה המקרא הזה ושלאחריו הם קצור דברי ה' שאמר למשה, והוא לא נצטוו להגיד כל זה
לישראל מיד, אלא אמר להם 'ערב וידעתם' וכו' (למטה פס' ו'). ועיין למטה פס' כ"ב.

(ה) והכינו: לצורך השבת.

והיה משנה: ואני אמטיר להם כפלים באופן שיוכלו להכין לשבת.

הַשִּׁשִּׁי וְהָכִינוּ אֶת אֲשֶׁר-יֵבִיאוּ וְהָיָה מִשְׁנֶה עַל אֲשֶׁר-
 יִלְקְטוּ יוֹם | יוֹם: וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה וְאַהֲרֹן אֶל-כָּל-בְּנֵי יִשְׂרָאֵל
 עֲרֹב וִידַעְתֶּם כִּי יְהוָה הוֹצִיא אֶתְכֶם מֵאֶרֶץ מִצְרָיִם:
 וּבִקֵּר וּרְאִיתֶם אֶת-כְּבוֹד יְהוָה בְּשִׁמְעוֹ אֶת-תְּלִנְתֵיכֶם
 עַל-יְהוָה וְנָחְנוּ מָה כִּי תִלְיִנוּ תִלְוֹנוּ כְּתִיב: עָלֵינוּ: ח וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה
 בְּתַת יְהוָה לָכֶם בְּעֶרֶב בָּשָׂר לֶאֱכֹל וּלְחֶם בַּבֹּקֶר לְשִׁבְעַ

אותו ומכרס מלאה. והלחם ששאלתם לצורך, רש"י
 בירידתו לבקר תראו את כבוד אור פניו,
 שיורידהו לכם דרך חבה בבקר, שיש שהות
 להכינו, וטל מלמעלה וטל מלמטה כמונח
 בקופסא: **את-תלנתיכם על-ה'.** כמו 'אשר
 על-ה': **ונחנו מה.** מה-אנחנו חשובין: **כי תלינו**
עלינו. שתדעו עלינו את הכל – את בניכם
 ונשיכם ובנותיכם וערב רב. ועל כרחי אני זקוק
 לפרש "תלינו" בלשון תפעילו, מפני דגשותו
 וקרייתו. שאלו היה רפה, הייתי מפרשו בלשון
 תפעלו, כמו (שמות יז, ג): "וילן העם על-משה".
 או אם היה דגוש ואין בו יו"ד ונקרא "תלונו",
 הייתי מפרשו לשון תתלונו. עכשו הוא משמע
 תלינו את אחרים, כמו במרגלים (במדבר יד, לו):
 "וילינו עליו את-כל-העדה": (ח) **בשר לאכל.** ולא

שיביאו ימצאו משנה במדידה על אשר ילקטו
 וימדו יום יום, וזהו: "לקטו לחם משנה" (לקמן
 פסוק כב) – בלקיטתו היה נמצא לחם משנה.
 וזהו: "עליכן הוא נתן לכם ביום הששי לחם
 יומים" (פסוק כט) – נותן לכם ברכה, פוישו"ן
 בבית, למלאות העמר פעמים ללחם יומים:
 (ו) **ערב.** כמו לערב: **וידעתם כי ה' הוציא אתכם**
מארץ מצרים. לפי שאמרתם לנו (פסוק ג): "כי-
 הוצאתם אתנו", תדעו כי לא אנחנו המוציאים,
 אלא ה' הוציא אתכם, שיגזיז לכם את השליו:
 (ז) **ובקר וראיתם.** לא על הכבוד – שנאמר (לקמן
 פסוק י): "והנה כבוד ה' נראה בענן" – נאמר,
 אלא כך אמר להם: ערב וידעתם כי היכולת
 בידו לתן תאותכם ובשר יתן, אך לא בפנים
 מאירות יתננה לכם, כי שלא כהגן שאלתם

(ו) **ערב וידעתם וגו':** כמו שמפרש למטה 'בתת ה' לכם בערב בשר לאכול' (פס' ח'), אז בראותכם
 שהוא מזמין לכם תאותכם תכירו כי הוא הוציא אתכם ממצרים, כלומר כי הוא רצה שנוציא
 אתכם משם לצמימות, ושנביא אתכם אל המדבר, ולא כמו שאמרתם 'כי הוצאתם אותנו'
 (למעלה פס' ג') (רש"י ורשב"ם).

(ז) **ובקר וראיתם את כבוד ה':** אין הכוונה כלל (כדעת ראב"ע) על הכבוד שנראה בענן אלא
 (כפירוש רש"י רשב"ם רמב"ן ורמבמ"ן) על ירידת המן, שהיה דבר פלא ונגלה בו כבוד ה'; ולא אמר
 כן בענין השליו, כי היה השליו בהשגחת ה' אך לא נס גמור.

בשמעו: ע"י המן הראה ה' כי שמע תלונותם.

(ח) **בתת ה' לכם:** זה שאמרתי יהיה ע"י שיתן ה' לכם וכו'.

בְּשִׁמְעַת יְהוָה אֶת־תְּלַנְתִּיכֶם אֲשֶׁר־אַתֶּם מְלִינִם עָלָיו וְנַחֲנוּ
מָה לֹא־עָלִינוּ תְּלַנְתִּיכֶם כִּי עַל־יְהוָה: ^ט וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה אֶל־
אַהֲרֹן אָמַר אֶל־כָּל־עַדְת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל קִרְבוּ לִפְנֵי יְהוָה כִּי
שָׁמַע אֶת תְּלַנְתִּיכֶם: ^י וַיְהִי כַּדְבָּר אַהֲרֹן אֶל־כָּל־עַדְת בְּנֵי־
יִשְׂרָאֵל וַיִּפְּנוּ אֶל־הַמִּדְבָּר וְהִנֵּה כְבוֹד יְהוָה נִרְאָה בָּעֲנָן:
^{יא} וַיְדַבֵּר יְהוָה אֶל־מֹשֶׁה לֵּאמֹר: ^{יב} שְׁמַעְתִּי אֶת־תְּלֹנוֹתָ
בְּנֵי יִשְׂרָאֵל דִּבַּר אֱלֹהִים לֵאמֹר בֵּין הָעֲרִבִים תֹּאכְלוּ בָשָׂר
וּבִבְקָר תִּשְׁבְּעוּ־לָחֶם וַיִּדְעֻתָם כִּי אֲנִי יְהוָה אֱלֹהֵיכֶם:
^{יג} וַיְהִי בָעֶרְב וַתַּעַל הַשָּׁלֹ וַתִּכָּס אֶת־הַמַּחֲנֶה וּבִבְקָר

אפשר להם בלא בשר, לפיכך נתן להם בשעת
טורח שלא כהוגן: אשר־אתם מלינים עליו. את
האחרים השומעים אתכם מתלוננים: (ט) קרבו.
למקום שהענן ירד: (יג) השלו. מין עוף, ושמן
מאד: היתה שכבת הטל. הטל שוכב על המן.

לשובע. למדה תורה דרך ארץ, שאין אוכלין
בשר לשובע. ומה ראה להוריד לחם בבקר ובשר
בערב? לפי שהלחם שאלו כהגן, שאי אפשר
לו לאדם בלא לחם, אבל בשר שאלו שלא
כהוגן, שהרבה בהמות היו להם. ועוד, שהיה

רש"י

(ט) קרבו לפני ה': נראה שלא היה עמוד הענן עליהם בהיותם חונים אלא בלכתם; רק אחרי
הקמת המשכן היה הענן שוכן על המשכן גם בעת חנייתם, ככתוב 'כל ימי אשר ישכן הענן
על המושכן יחנו' (במדבר ט' י"ח); והנה כשדבר אהרן אל העם לא היה להם עמוד הענן, ופתאום
נראה להם כבוד ה' בענן, כלו' נראה להם הענן. והנה כשאמר להם אהרן 'קרבו לפני ה' אין
הכוונה שילכו לשום מקום ולא שיתנועעו לשום צד, אלא טעמו קרבו אלינו ונשמיעכם את
דבר ה', ומיד נגלה ה' בענן כמקיים דברי משה, ולפיכך אמר משה אל אהרן 'אמור אל כל
עדת בני ישראל', כדי שאהרן יקראם והוא (משה) ידבר אליהם. ונראה כי תחילה כשאמרו להם
משה ואהרן 'ערב וידעתם' וכו' לא שמעו להם ולא נחו מתלוננתם, ועכשו ע"י שראו הענן הטו
און לדבריהם, ואז אמר להם משה כה אמר ה' 'שמעתי את תלונות' וכו', 'בין הערבים תאכלו
בשר' וגו' (למטה י"ב). ואעפ"י שלא נזכר בתורה שאמר להם משה זה, הנה כיון שאמר לו ה'
דבר אליהם לאמור, אין ספק שאמר להם.

שד"ל

(יב) כי אני ה' אלהיכם: כי אני ה' משגיח עליכם.

(יג) ותעל השלו: כן נקרא בל' ערבי העוף הנקרא ברומי coturnix ובלעז quaglia, והעופות

הִיתָה שְׁכֶבֶת הַטֹּל סָבִיב לַמַּחֲנֶה: יִד וְתַעַל שְׁכֶבֶת הַטֹּל וְהָיָה עַל־פְּנֵי הַמִּדְבָּר דֶּק מְחַסֵּפֶס דֶּק כִּכְפָּר עַל־הָאָרֶץ:

ובמקום אחר (במדבר יא, ט) הוא אומר: "וברדת הטל" וגו'. הטל יורד על הארץ והמן יורד עליו, וחוזר ויורד טל עליו, והרי הוא כמונח בקופסא: (יד) **ותעל שכבת הטל וגו'.** כשהחמה זורחת – עולה הטל שעל המן לקראת החמה, כדרך טל עולה לקראת החמה, ואף עם תמלא שפופרת של ביצה טל ותסתום את פיה ותניחה בחמה, היא עולה מאליה באויר. ורבותינו (תנחומא ישן בשלח סימן כ) דרשו: שהטל עולה מן הארץ [והמן יורד מן השמים שלא כדרך סדרי בראשית, הלחם מלמעלה והטל מלמטה], ובעלות שכבת הטל נתגלה המן, וראו "והנה על-פני המדבר"

וגו': דק, דבר דק: **מחספס.** מגולה. ואין דומה לו במקרא. ויש לפרש "מחספס" לשון חפיסא ודלסקמא שבלשון משנה (בבא מציעא כ ע"א), כשנתגלה משכבת הטל, ראו שהיה דבר דק מחספס בתוכו, בין שתי שכבות הטל. ואונקלוס תרגם: "מקלף", לשון "מחשף הלבן" (בראשית ל, יז); **ככפר.** כפור יליד"א בלעז. "דעדק כגיר" – כאבני גיר, והוא מין צבע שחור, כדאמרינן גבי כסוי הדם (חולין פב ע"ב): "הגיר והזרניק". "דעדק כגיר, כגלידא על ארעא" – דק היה כגיר ושוכב מוגלד כקרח על הארץ. וכן פרושו: "דק ככפר" – שטוח, קלוש, ומחבר

האלה פורחים מארץ אל ארץ, ונמצאים לאין מספר בארץ ערב שבאים שמה מים סוף, ומעופפים קרוב לארץ וצדים אותם בידים, וה' הומינם להם בעצם היום ההוא שהיו מלינים מפני הרעב. ונראים דברי דון יצחק כי השלו לא בא להם אלא ביום ההוא בלבד, לא כל יום כמו המן (כדעת רמב"ן וקצת מרד"ל), עד ששב להם בקברות התאוה (במדבר י"א ל"א).

שכבת הטל: הטל שוכב ושטוח על הארץ.

(יד) **ותעל שכבת הטל:** כשעלה הטל באויר, כלו' כשזרחה השמש ונתפזר הטל באויר כמנהגו, אז נראה המן שהיה תחתיו (רש"י וקלעריקוס), ונ"ל כי מילת והנה מכרחת הפירוש הזה, כי אין והנה בכל מקום אלא אז ראה, אז ראו, אז נגלה הדבר. דק: ראו על פני המדבר ענין דק, עשוי גרגירים קטנים.

מחספס: אין לו רע, אף לא בשאר לשונות, ע"כ לא נדע ענינו; ביומא (ע"ה ע"ב) דרשו דבר שנימוח על פיסת היד, ודבר שנבלע ברמ"ח אברים (כמנין מחספס) ומה שכתב רש"י כאן וי"ל מחספס לשון חפיסא וכו' איננו מן התלמוד; כי מה שאמרו טל מלמעלה וטל מלמטה ודומה כמי שמונח בקופסא, איננו פירוש מחספס, אך הוא דרש נסמך על מה שכתוב ותעל שכבת הטל, ובס' במדבר (י"א ט) כתוב 'וברדת הטל', ומזה דרשו טל מלמעלה וטל מלמטה. ואונקלוס לפי נסח הספרים תרגם מְקַלֵּף, מלשון 'מחשף הלבן' (בראשית ל' יז); אמנם הואיל ומצאנו בתרגום הפסוק הזה מילת כְּגִיר נוספת שאין לה תיבה בפסוק (כאשר העיר רש"י), והואיל ומצאנו כי גרסת רמב"ן ונוסחאות ישנות (עיין אוהב גר) דְּגִיר שענינו עשוי חמרים חמרים, לבי אומר לי כי אולי דגיר הוא תרגום מחספס, ונ"ל כי הנוסח המכוון כך הוא: והא על אפי מדברא דעדק דגיר דעדק כגלידא על ארעא, ומילת מקלף תוספת היא שהוסיפו האחרונים כי לא הבינו

טו וַיֵּרְאוּ בְנֵי־יִשְׂרָאֵל וַיֹּאמְרוּ אִישׁ אֶל־אָחִיו מִן הָאָדָם הַזֶּה לֹא יָדְעוּ מֶה־הוּא וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה אֲלֵהֶם הוּא הַלֹּחֶם אֲשֶׁר

רש"י כגליד. "דק" – טינבי"ש בלעז, שהיה מגליד גלד דק מלמעלה. ו"כגיר" שתרגם אונקלוס, תוספת הוא על לשון העברית, ואין לו תבה בפסוק: (טו) מן הוא. הכנת מזון הוא, כמו (דניאל

שד"ל מלת דגיר והיה נראה להם שאין כאן תרגום למילת מחספס, ותרגומו מחספס מן מחשוף שתרגומו קלוף, ועשו ממנו מקלף, ואין מקלף מתישב כאן כלל. וגעז' פירש desquamatum, id est squamis simile, ואינני מבין איך יהיה decortcatum, וראב"ע ורד"ק פירשו עגול (וראב"ע בביאור הקצר כתב זה בשם יש אומרים), ורש"י פירש מגולה, אולי משרש חשף, אע"פ שאמר שאין לו דומה, כל' בצורתו המרובעת (מחספס) ובסמך במקום סין; וגוסעציוס פירש קשה כחרס, "חספא" תרגום חרש. ו' ד' מיכאעליס (ואחריו רא') פירש מל' ערבי, דומה לשלג. ובתרגום ירושלמי מְסַרְגֵּל, וסרגול ענינו שרטוט, אולי דעת המתרגם שהיה המן נקוד וטלוא בגוונים שונים. ולא נחה דעתי באחת מאלה, ואולי דעת אנקלוס (דגיר) קרובה מכלן, שהיה חמרים חמרים. ולפי הענין הדעת נוטה יותר לפירוש יש אומרים שהביא ראב"ע, ולא שיהיה מחספס ענינו עגול, שא"כ למה לא יאמר עגול? אלא שיהיה מחספס תואר לדבר העשוי גרגרים עגולים קטנים, ולהיות מחספס מילה זרה חזר ופירש דק ככפור (אח"מ).

ככפר: גליד, הוא הטל הקרוש מפני הקור, והוא גרגירים גרגירים. והנה המן הידוע ברפואות הוא מין שרף הנוסף מקצת עצים בזמנים ידועים, ובמדבר סיני נמצא ממנו הרבה הנוסף מעץ tamarix בחדש סיון, וכבר היו גדולים ונכבדים מחכמי קדם (כגון Avicenna) שהאמינו שהוא יורד מן האויר על האילנות. והמן הנמצא בארץ פרס ונקרא בלשונם תרנגבין (terengiabin) הוא לבן כשלג ודומה בצורתו לזרע גד, וגם הוא נמצא בקצת חדשי השנה בלבד, ועל ענפי האילנות, וכן בסבוב ר' פתחיה בדברו על הרי אררט כתוב: וההרים מלאים קמשונים ועשבים, וכשירד הטל עליהם ירד מן עליהם, וחם השמש ונמס, ומי שמלקטים בלילה אם הוא ממתין הוא נמס, אלא לוקחים המן מן הקמשונים ועם העשבים וחותרים אותם, כי קשים הם מאד; והוא לבן כשלג, והעשבים והקמשונים מאד מרים, וכשמבשלים אותם עם המן יהיו מתוקים מדבש ומכל מיני מתיקה, ואם היו מבשלים אותם בלא קמשונים, אבריו היו מתפרדות מרוב המתיקה, והם כגרעינים קטנים, ונתנו לו לאכול מעט ונמס בפיו והיה מתוק ונכנס בכל אבריו ולא היה יכול לסבול המתיקה עכ"ל. והנה עם כל מה שהשתדלו החוקרים והכופרים לקרב ענין המן אל הטבע, עדיין על כרחם להודות כי המן הידוע אצלנו איננו מזון, וזה מלבד שאר נסים שהיו במן, שלא היה יורד בשבת ושהיה יורד ביום הששי לחם משנה, ושבשאר ימים היה מתליע, ולא ביום השבת ועיין ראב"ע (פסוק י"ג) ודון יצחק.

(טו) מן הוא: מה הוא, מן בקמץ בל' סורית מָה, ומן בפתח מי Ludovicus de Dieu בספרו דקדוק לשונות הקדם).

נָתַן יְהוָה לָכֶם לֶאֱכֹלָה: טז זֶה הַדָּבָר אֲשֶׁר צִוָּה יְהוָה
 לִקְטוּ מִמֶּנּוּ אִישׁ לְפִי אֲכָלוּ עֹמֶר לַגִּלְגָּלֹת מִסֵּפֶר נַפְשֹׁתֵיכֶם
 אִישׁ לְאִשֶּׁר בָּאֵהֶלֹו תִקְחוּ: יז וַיַּעֲשׂוּ־כֵן בְּנֵי יִשְׂרָאֵל
 וַיִּלְקְטוּ הַמֶּרְבֶּה וְהַמִּמְעִיט: יח וַיִּמְדּוּ בְעֹמֶר וְלֹא הֶעֱדִיף
 הַמֶּרְבֶּה וְהַמִּמְעִיט לֹא הֶחֱסִיר אִישׁ לְפִי־אֲכָלוּ לִקְטוּ:

א. ה': "וימן להם המלך": כי לא ידעו מה-הוא. שיקראוהו בשמו: (טז) עמר. שם מדה: מספר נפשתיכם. כפי מנין נפשות שיש לאיש באהלו, תקחו עמר לכל-גלגלת: (יז) המרבה והממעט. יש שלקטו הרבה ויש שלקטו מעט, וכשבאו לביתם ומדדו בעמר איש איש מה-שלקטו, ומצאו שהמרבה ללקוט לא העדיף על עמר לגלגלת אשר באהלו, והממעט ללקוט –

(טז) איש לפי אכלו: לפי מה שצריך לאנשי ביתו לפי מספרם. (יז) ויעשו כן בני ישראל וילקטו המרבה והממעט: אם עשו כדבר משה לא לקטו (כפי' רש"י

ואחרים) קצתם הרבה וקצתם מעט, אלא במדה עמר לגלגלת; ולמה נהפוך מה שהוא צווי ונעשה ממנו נס? וראב"ע פירש וילקטו המרבה והממעט לפי מספר נפשות אהלו; ולא אמר כלום, כי מה טעם א"כ ולא העדיף המרבה והממעט לא החסיר? כי כל זה מיותר, ויותר היה נראה שהיל"ל ולא החסיר המרבה (המרובה באוכלוסים) והממעט לא עדיף, איש לפי אכלו (למספר נפשות אשר באהלו) לקטו. ול"נ לפי פשט המקראות שעשו כן כדבר משה לקטו עמר לגלגלת אחד הרגיל לאכול הרבה ואחד הרגיל לאכול מעט; 'וימדו בעמר' הוא פירוש וילקטו, ועוד הוסיף לפרש לא העדיף המרבה, כי האוכל הרבה לא אכל יותר משיעור העמר, והממעט (האוכל מעט) לא החסיר, לא לקח פחות מן השיעור הקצוב, ולא לקטו איש לפי אכלו, לפי אכילת אנשי ביתו, כל' למספר האוכלים אשר באהלו. ומה שמחזיק אותי בפירוש זה הוא מה שהקפיד ה' לשמור לדורות דווקא מלא העומר, לא צנצנת בעלמא, ועוד הקפיד להכתיב בתורה שיעור העמר כמה הוא (פסוק ל"ו). ועוד נראה לי שאם היה כפי' המפרשים היל"ל ולא עדיף למרבה וְלִמְעִיט לֹא חָסַר. והנכון כדעת ראב"ע שלקטו המרבה והממעט לפי מספר נפשות אהלו אלא שהוא אומר וימדו בעמר מצא כל אחד לפי מה ששער, נראה שלדעתו לא לקטו במדה, אלא באומד, ואח"כ מדדו ומצאו שלקטו בכיוון עמר לגלגלת, וכן היה לדעת רלב"ג, וגם זה נס שאין בו צורך. ולדעתי עשו כדבר משה ולקטו במידה עומר לגלגלת, וטעם וילקטו המרבה והממעט לקטו זה הרבה וזה מעט לפי מספר הנפשות אשר באהלו זה עשרה עמרים וזה חמשה, עמר לגלגלת למספר נפשות ביתו; ואח"כ מפרש 'וימדו בעמר', שהיתה לקיטתם במידה, לא באומד; ולא העדיף המרבה והממעט לא החסיר, כלומר מי שלקט עשרה עמרים לא העדיף על השיעור הקצוב, לא לקט יותר מעמר לגלגלת, ומי שלקט חמשה עמרים לא החסיר מן השיעור, לא לקט פחות מעמר לגלגלת, אלא איש לפי אכלו עמר לגלגלת לקטו.

יט וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה אֲלֵהֶם אִישׁ אֶל-יֹתֵר מִמֶּנּוּ עַד-בֶּקֶר:
כ וְלֹא-שָׁמְעוּ אֶל-מֹשֶׁה וַיֹּתֵרוּ אֲנָשִׁים מִמֶּנּוּ עַד-בֶּקֶר
וַיֵּרָם תּוֹלָעִים וַיִּבְאֵשׁ וַיִּקְצֹץ עֲלֵהֶם מֹשֶׁה: כא וַיִּלְקְטוּ אֹתוֹ
בַּבֶּקֶר בַּבֶּקֶר אִישׁ כָּפִי אָכְלוּ וְחֵם הַשֶּׁמֶשׁ וְנָמַס: כב וַיְהִי |
בַּיּוֹם הַשְּׁשִׁי לָקְטוּ לֶחֶם מִשְׁנֶה שְׁנֵי הָעֶמֶר לְאֶחָד וַיִּבְאוּ

בסנהדרין בסוף ארבע מיתות (סנהדרין סז ע"ב):
(כב) לקטו לחם משנה. כשמדדו את לקיטתם
באהליהם, מצאו כפלים – שני העמר לאחד.
ומדרש אגדה (עין "תורה שלמה" סעיף קיט): "לחם
משנה" – משנה, אותו היום נשתנה לשבח,
בריחו וטעמו: ויגידו למשה. שאלוהו: מה-
היום מיומים? ומכאן יש ללמד, שעדין לא
הגיד להם משה פרשת שבת שנצטוו לומר
להם (פסוק ה): "והיה ביום הששי והכינו" וגו',
עד ששאלו את זאת. אמר להם (פסוק כג):
"הוא אשר דבר ה'" – שנצטוינו לומר לכם.
ולכך ענשו הכתוב, שאמר לו (פסוק כח): "עד-

לא מצא חסר מעמר לגלגלת. וזהו נס גדול
שנעשה בו: (כ) ויותרו אנשים. דתן ואבירים:
וירם תולעים. לשון רמה: ויבאש. הרי זה מקרא
הפוך, שתחלה הבאיש ולבסוף התליע, כענין
שנאמר (פסוק כד): "ולא הבאיש, ורמה לא-
היתה בו" וכן דרך כל-המתלעים: (כא) וחם
השמש ונמס. הנשאר בשדה נמוח ונעשה
נחלים, ושותין ממנו אילים וצבאים, ואומות
העולם צדין מהם וטועמין בהם טעם מן,
ויודעין מה-שבחן של ישראל. ותרגומו של
"נמס" – "פשר", לשון פושרין, על ידי השמש
מתחמם ומפשיר. דישיטימפרי"ר. ודוגמתו

רש"י

(כ) וירם: לשון רמה ותולעה, לפי' נקוד ג' נקודות להבדילו מענין רוממות, אע"פ שגם בהיותו
משורש רמם היה משפטו וַיֵּרָם על משקל וַיִּסָּב.

שד"ל

ויקצץ עליהם משה: כי לא האמינו באלהים, כאילו מחר לא יהיה להם מה לאכול; ולפיכך
היה מתליע, כדי שיצטרכו לסמוך על הנס, כי לא היה מטבעו להתליע, כמו שלא היה מתליע
ביום השבת.

(כא) וחם השמש: לא כשהיה השמש זורח, אלא כשהיה מתחמם, כלומר כפי מה שהיה חומו
הולך ומתחזק על הארץ, היה המן נמס מעט מעט.

(כב) לקטו לחם משנה: יפה אמר ראב"ע שהכתוב אמר 'לקטו' ולא אמר מצאו, א"כ בכוונה
ורצון לקטו לחם משנה, א"כ משה אמר להם כן על פי מה שאמר לו ה' (פסוק ה'). אלא שלא
פירש להם ענין השבת, ע"כ באו הנשיאים והגידו למשה כי העם עשו כדבר, ושאלוהו מה
יעשו בו אחרי שכבר אמר להם איש אל יותר ממנו עד בקר. וכן כתב דון יצחק. ואפשר גם
כן כי משה לא אמר להם בפירוש שילקטו כפלים, אלא ציוה למשרתו יהושע שילקט בעבורו
כפלים, וממנו ראו וכן עשו כל העם.

כָּל־נַשְׂיָאֵי הָעֵדָה וַיִּגִּדּוּ לְמֹשֶׁה: כג וַיֹּאמֶר אֲלֵהֶם הוּא
אֲשֶׁר דִּבֶּר יְהוָה שְׁבַתֹן שְׁבַת־קָדֶשׁ לַיהוָה מָחָר אֶת
אֲשֶׁר־תֹּאפּוּ אִפּוֹ וְאֶת אֲשֶׁר־תִּבְשְׁלוּ בִשְׁלוּ וְאֶת כָּל־
הָעֹדֶף הַנִּיחוּ לָכֶם לְמִשְׁמֶרֶת עַד־הַבֶּקָר: כד וַיִּנְיחוּ אֹתוֹ
עַד־הַבֶּקָר כַּאֲשֶׁר צִוָּה מֹשֶׁה וְלֹא הִבָּאִישׁ וְרָמָה לֹא־
הִיתָה־בּוֹ: כה וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה אֲכַלְהוּ הַיּוֹם כִּי־שַׁבַּת הַיּוֹם
לַיהוָה הַיּוֹם לֹא תִמְצָאֻהוּ בַשָּׂדֶה: כו שֵׁשֶׁת יָמִים תִּלְקְטֻהוּ

להם: את שבידכם אכלו. לערב, חזרו לפניו רש"י
ושאלוהו מהו לצאת. אמר להם: "שבת היום".
ראה אותם דואגים שמא פסק המן ולא ירד
עוד, אמר להם: "היום לא תמצאוהו". מה־
תלמוד לומר "היום"? – היום לא תמצאוהו
אבל מחר תמצאוהו: (כו) וביום השביעי שבת.
שבת הוא, המן לא יהיה בו. ולא בא הכתוב,
אלא לרבות יום הכפורים וימים טובים:

אנה מאנתם", ולא הוציאו מן הכלל: (כג) את
אשר־תאפו אפו. מה־שאתם רוצים לאפות
בתנור, אפו היום הכל לשני ימים. ומה־שאתם
צריכים לבשל ממנו במים, בשלו היום. לשון
אפיה נופל בלחם, ולשון בשול בתבשיל:
למשמרת. לגניזה: (כה) ויאמר משה אכלו היום
כי שבת היום. שחרית, שהיו רגילים לצאת
וללקט – באו לשאול אם נצא אם לאו. אמר

(כג) את אשר תאפו אפו: מאחר שלא אמר את אשר תאפו מחר אפו היום, נראה כדעת ראב"ע
שאין הכוונה מה שבדעתכם לאפות מחר אפו היום, רק כך אמר להם אפו ובשלו מן המן הזה
כל הצריך לכם לאכילת היום הזה, ואת כל העודף הניחו לכם למשמרת עד למחר, ומחר אומר
לכם מה תעשו. והנה אפשר היה לומר כי כמו שעשו מלאכה כמה וכמה שבתות קודם זמן
ירידת המן, כן עשו מלאכה גם בשבת ההוא הראשון, אלא שלא לקטו המן, מפני שלא ירד;
ומה שכתוב למעלה 'הכינינו את אשר יביאו' (פס' ה'), מדבר בכל השבתות חוץ מן הראשון; ומה
שכתוב למטה 'וישבתו העם ביום השביעי' (פס' ו') מדבר על שאר השבתות, או על היציאה
ללקוט המן, או על שאר מלאכות חוץ ממלאכת אוכל נפש; אמנם ממה שאמר להם משה
'אכלוהו היום' (למטה פס' כה) ולא אמר בשלוהו ואפוא היום נראה יותר כי ביום השבת ההוא
אכלו את המן חי בלא בישול, שהרי היה ג"כ נאכל כמות שהוא חי.

אפו: בא בצירי במקום חטף פתח, לא מפני שהוא מנוגן (כדברי רשב"ם) אלא להרחבת האל"ף,
ע"ד ל' סורי (עיין אוהב גר עמוד 95 ודקדוקי S. 146), כמו 'וְאֶסְעֶרֶם' (זכריה ו' י"ד), 'אֶתִּי' (ישעיה כ"א
י"ב), 'אֶהְיֶה' (ירמיה ו' ג').

(כו) וביום השביעי שבת: ביום השביעי יהיה לכם שבת, ולא יהיה בו מן (רש"י); וראב"ע אמר

וּבַיּוֹם הַשְּׁבִיעִי שֶׁבֶת לֹא יִהְיֶה-בּוֹ: כַּוְּיָהּ בַּיּוֹם הַשְּׁבִיעִי
 יֵצְאוּ מִן-הָעַם לִלְקוֹט וְלֹא מֵצְאוּ: כח וַיֹּאמֶר יְהוָה אֶל-
 מֹשֶׁה עַד-אַנָּה מֵאַנְתֶּם לִשְׁמֹר מִצְוֹתַי וְתוֹרָתִי: כט רְאוּ
 כִּי-יְהוָה נָתַן לָכֶם הַשְּׁבֶת עַל-כֵּן הוּא נָתַן לָכֶם בַּיּוֹם
 הַשְּׁשִׁי לֶחֶם יוֹמִים שְׁבוּ | אִישׁ תַּחְתּוֹ אֶל-יֵצֵא אִישׁ
 מִמָּקוֹמוֹ בַּיּוֹם הַשְּׁבִיעִי: ל וַיִּשְׁבְּתוּ הָעָם בַּיּוֹם הַשְּׁבִיעִי:
 לֹא וַיִּקְרְאוּ בֵּית-יִשְׂרָאֵל אֶת-שְׁמוֹ מִן וְהוּא כְּזָרַע גֹּד לְבָן

איש תחתיו. מכאן סמכו חכמים ארבע אמות
 ליוצא חוץ לתחום: אליצא איש ממקומו. אלו
 אלפים אמה של תחום שבת. ולא במפורש,
 שאין תחומין אלא מדברי סופרים, ועיקרו של
 מקרא על לוקטי המן נאמר: (לא) והוא כזרע גד

רש"י (כח) עד-אנה מאנתם. משל הדיוט הוא: בהדי
 הוצא, לקי כרבא — על ידי הרשעים מתגנין
 הכשרין: (כט) ראו. בעיניכם, כי ה' בכבודו
 מזהיר אתכם על השבת, שהרי נס נעשה
 בכל-ערב שבת לתת לכם לחם יומים: שבו

כי מלת בו תוספת ביאור, ואין הדבר כן, כאשר כבר העיר רמבמ"ן; אמנם אמת הוא כי ב' של
 'וביום' איננה צריכה, כי די היה אם יאמר 'ויום השביעי שבת' (ככתוב ב' הדיבורות למטה כ' ט'),
 ודוגמת זה למטה 'וביום השביעי שבת שבתון קדש לה' (ל"א ט'), וכן 'וביום השביעי יהיה
 לכם קדש' (ל"ה ב'); ואע"פ שאין הבית"ן הללו צריכות, אינן יתרות, כי 'ביום השביעי שבת'
 פירוש ביום השביעי תשבתו, וכן 'ביום השביעי יהיה לכם קדש שבתון' פירוש ביום
 השביעי תקראו מקרא קדש ותשבתו.

(כח) ויאמר ה' אל משה: שיאמר אל העם עד אנה מאנתם (ראב"ע).

(כט) ראו: הבינו.

כי ה' נתן לכם: כי ה' הוא שצוה אתכם על השבת.

שבו איש תחתיו: באהלו (ראב"ע), כמו 'ולא קמו איש מתחתיו' (למעלה י" כ"ג).

אל יצא איש ממקומו: ללקוט המן; עיקרו של מקרא על לוקטי המן נאמר, ואיסור תחומין
 מד"ס (רש"י); והנה כמו שלדורות היו צריכים לשבות מציאת אל השדה לעבוד האדמה או
 לרעות הבהמות, כן הם שלא היתה להם מלאכה אחרת למצוא מחייתם, רק לצאת וללקוט
 המן, נאסר להם לצאת ממקומם ללקוט המן, כי היא עקר עבודתם.

(ל) וישבתו העם ביום השביעי: ביום ההוא ומשם והלאה בכל שבת ושבת.

(לא) כזרע גד: בצורתו, ולבן במראהו (רשב"ם).

וְטַעְמוֹ כְּצִפְיַחַת בְּדָבֶשׁ: לֵב וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה זֶה הַדָּבָר אֲשֶׁר צִוָּה יְהוָה מִלֹּא הָעֵמֶל מִמֶּנּוּ לְמִשְׁמֶרֶת לְדֹרֹתֵיכֶם לְמַעַן | יֵרְאוּ אֶת־הַלֶּחֶם אֲשֶׁר הֶאֱכַלְתִּי אֶתְכֶם בַּמִּדְבָּר בְּהוֹצִיאִי אֶתְכֶם מֵאֶרֶץ מִצְרָיִם: לֵב וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה אֶל־אַהֲרֹן קַח צִנְצֻנֹת אֶחָת וְתַן־שָׁמָּה מִלֹּא־הָעֵמֶל מִן וְהֵנַח אֹתוֹ לִפְנֵי יְהוָה לְמִשְׁמֶרֶת לְדֹרֹתֵיכֶם: לֵד כֹּאֲשֶׁר צִוָּה יְהוָה אֶל־מֹשֶׁה וַיַּנִּיחֵהוּ אֶהֱרֹן לִפְנֵי הָעֵדֻת לְמִשְׁמֶרֶת:

אומרים: נניח מלאכתנו ונעסק בתורה, מהיכן נתפרנס? הוציא להם צנצנת המן, ואמר להם (ירמיה ב, לא): "הדור אתם ראו דברה" – 'שמעו' לא נאמר אלא "ראו" – בזה נתפרנסו אבותיכם, הרבה שלוחין יש'לו למקום להכין מזון ליראיו: (לג) צנצנת. צלוחית של חרס, כתרגומו: והנח אתו לפני ה'. לפני הארון. ולא נאמר מקרא זה, עד שנבנה אהל מועד, אלא

לבן. עשב ששמו אליינדר"א, וזרע שלו עגול ואינו לבן. והמן היה לבן, ואינו נמשל לזרע גד אלא לענין העגול, כזרע גד היה, והוא לבן: כצפיחת. בצק שמטגנין אותו בדבש, וקורין לו "אסקריטין" בלשון משנה (פסחים לו ע"א), והוא תרגום של אונקלוס: (לב) למשמרת. לגניזה: לדתיתכם. בימי ירמיהו. כשהיה ירמיהו מוכיחם: למה אין אתם עוסקים בתורה? והם

גד: תרגמו הקדמונים קוריאנדר. וכ"כ Dioscoride כי אנשי אפריקא (אנשי קרטגיני) קוראים לקוריאנדר Goid.

כצפיחת בדבש: בצק שמטגנים בדבש, והמילה משרש צפח שענינו בערבית שטיחה, בצק שטוח ודק; וקרוב לצפח טפח, ומזה טפח ומטפחת, כולם ענין שטיחה (געז). והנה במקום אחר כתוב 'והיה טעמו כטעם לשד השמן' (במדבר י"א ח'), והנכון כדברי רשב"ם וראב"ע כי כשהיה נאכל כמות שהוא חי היה טעמו כצפיחת בדבש, וכשהיו טוחנים אותו היה טעמו כטעם לשד השמן.

(לג) צנצנת: אין לו חבר במקרא, ואף לא בלשונות הקרובות ללה"ק, וגעז' מדמתו לטנא (בארמית ובתלמוד צנא ובאיטליק zana, ומזה לדעתי 'זאל מצניס יקהה', איוב ה' ה') ומפרש מין סל וקופה וזה רחוק, כי המן היה גרגירים קטנים, מלבד כי אין הסל והקופה עומדים לדורות. ואנקלוס תרגם צלוחית, ורש"י פירש שהיא כלי חרס, ובתרגום היוני המיוחס לע' זקנים כלי זהב. והנח אתו לפני ה': זה אמר משה לאהרן אחר שהוקם המשכן, ושלשלת המקראות הללו (ל"ג-ל"ה) כתבם משה בשנת הארבעים.

(לד) לפני העדת: לפני ארון העדות, שנקרא כן על שם הלוחות שבהם מצות ה' ועדותיו.

לֵה וּבְנֵי יִשְׂרָאֵל אָכְלוּ אֶת־הֶמֶן אַרְבַּעַיִם שָׁנָה עַד־בָּאָם
אֶל־אֶרֶץ נוֹשֶׁבֶת אֶת־הֶמֶן אָכְלוּ עַד־בָּאָם אֶל־קֶצֶה אֶרֶץ
כְּנָעַן: לוֹ וְהָעָמָר עֲשִׂרִית הָאִיפָה הוּא: שְׁבִיעִי יוֹ אִי־סָעוּ כָל־

ותרגום של "נושבת" – "יתבתא", רוצה לומר מיושבת: אל־קצה ארץ כנען. בתחלת הגבול, קודם שעברו את הירדן, והוא ערבות מואב. נמצאו מכחישינן זה את זה? אלא, בערבות מואב כשמת משה בז' באדר פסק המן מליד, ונסתפקו ממנו שלקטו בו ביום, עד שהקריבו העמר בששה עשר בניסן, שנאמר (יהושע ה, יא): "ויאכלו מעבור הארץ ממחרת הפסח": (לו) עשרית האיפה. האיפה שלש סאין, והסאה

רש"י שנכתב כאן בפרשת המן: (לה) ארבעים שנה. והלא חסר שלשים יום?! שהרי בט"ו באיר ירד להם המן תחלה, ובט"ו בניסן פסק, שנאמר (יהושע ה, יב): "וישבת המן ממחרת". אלא, מגיד שהעוגות שהוציאו ישראל ממצרים, טעמו בהם טעם מן: אל־ארץ נושבת. לאחר שעברו את הירדן, שאותה שבעבר הירדן מיושבת וטובה, שנאמר (דברים ג, כה): "אעברה־נא ואראה את־הארץ הטובה אשר בעבר הירדן".

(לה) ובני ישראל אכלו את המן ארבעים שנה וגו': אין שום ראיה לומר (כדעת קצת) שלא כתב משה את המקרא הזה, כי משה בסוף ימיו היה יכול לכתבו, ובפרט אחר שלא כתב 'וישבות המן' ככתוב ביהושע (ה' י"ב), רק אמר שאכלו את המן עד בואם אל קצה ארץ כנען, מקום שהיו שם בסוף ימיו של משה. ולענין התמדת נס המן ארבעים שנה, אע"פ שמדרך האות והמופת להיותו בלתי נמשך ועומד (כדברי הרמב"ם מורה ח"ב פכ"ט) פירש דון יצחק כי נס המן לא היה נמשך אבל היה מתחדש בכל יום כל הימים שהיו ישראל צריכים לו. ותלמידי שש"א אומר כי יש לחלק בין נס לנס, כי הנס שהוא בהפיכת דבר לדבר לא יתמיד, אך ישוב הדבר לאיתנו הראשון, אמנם יתכן שיעשה ה' נס שימציא דבר שלא היה, כגון כאן כי ה' צוה ונתהווה באויר מזון חדש, הוא המן, והמן הזה אחר שנתהווה יעמוד ויתמיד כפי טבעו, שאל"כ לא היה מכלכל את אוכליו. ומה נעמו דברי ר' סעדיה גאון (בהקדמת ס' האמונות והדעות), כי ענין המן נפלא מכל שאר הנסים, כי דבר המתמיד יותר נפלא מהנפסק. כי לא יעלה בדעת תחבולה שתכלכל עַם, מספרם קרוב לאלף אלפים אדם מ' שנה לא מִדְבָּר, כי אם ממזון מחודש יחדשהו הבורא להם באויר. ואילו היה שום פנים לתחבולה לקצת מזה, היו מקדימים אלה הפילוסופים הקדמונים והיו מכלכלים תלמידיהם בו. וגם לא יעלה על הדעת שהיו המון בני ישראל מסכימים לבדות מלבם הענין הזה ולהוריש לבניהם הספור הזה אם לא היה כן באמת, ואף לא שיהיו בניהם מקבלים מהם הסיפור הזה, אם היה שהם התפרנסו בדרך טבעי, עיין שם. ועל זה יש להוסיף כי ענין המן היה ביד ישראל לבחון אותו בכל יום ויום, לדעת אם היתה למשה שום תחבולה בו, כי לא היו שם קולות וברקים שיעכבו מחקור היטב איך היה הדבר; באופן שלא יצויר בנס הזה שום חשש זיוף, ע"כ הוא לדעתי יסוד אמונתו בתורה מן השמים.

(לו) עשרית האיפה: עיין רש"י, ושיעור המדות לא נודע לנו רק בקבלה. נראה שהיתה האיפה מפורסמת וידועה אצלם יותר (דון יצחק) ושם עומר בלתי נהוג כ"כ, וכן תראה כי בכמה מקומות

שד"ל

עֲדַת בְּנֵי־יִשְׂרָאֵל מִמִּדְבַּר־סִין לְמַסְעֵיהֶם עַל־פִּי יְהוָה
וַיַּחֲנוּ בְּרַפִּידִים וְאִין מִיַּם לַשִּׁתָּה הָעַם: ב וַיָּרֶב הָעָם עִם־
מֹשֶׁה וַיֹּאמְרוּ תָנוּ־לָנוּ מִיָּם וְנִשְׁתָּה וַיֹּאמֶר לָהֶם מֹשֶׁה
מִה־תָּרִיבֶנּוּ עִמָּדִי מִה־תִּנָּסֶה אֶת־יְהוָה: ג וַיַּעֲמָא שֵׁם הָעָם
לַמִּים וַיִּלֶן הָעָם עַל־מֹשֶׁה וַיֹּאמֶר לָמָּה זֶה הָעֲלִיתָנוּ
מִמִּצְרַיִם לְהָמִית אֹתִי וְאֶת־בְּנֵי וְאֶת־מִקְנֵי בְּעָמָא: ד וַיַּעֲקֹק
מֹשֶׁה אֶל־יְהוָה לֵאמֹר מָה אֶעֱשֶׂה לָּעָם הַזֶּה עוֹד מָעַט
וְסָקְלָנִי: ה וַיֹּאמֶר יְהוָה אֶל־מֹשֶׁה עֲבֹל לִפְנֵי הָעָם וְקַח

ששה קבין, והקב ארבעה לוגין, והלוג ששה ביצים. נמצא, עשירית האיפה מ"ג ביצים וחמש ביצה, והוא שעור לחלה ולמנחות: (ב) מה־תנסון. לומר: היוכל לתת מים בארץ ציה: (ד) עוד מעט. אם אמתין עוד מעט וסקלוני: (ה) עבר לפני העם. וראה אם יסקלך. למה הוצאת לעז רש"י

כתוב בתורה עצמה עשירית האיפה, גם מילת עשרון לְעַד; ואע"פ כן עקר שמו עומר, אולי הוא שיעור הדגן היוצא מעמר שבליים; וכן החמר (שהוא עשר איפות) אולי הוא מדת הדגן היוצא מכרי או חומר (לשון חמרים חמרים) של מאה עמרים, ועל שם כרי נקרא ג"כ כור.

(א) למסעיהם: בנסיעות שונות, כי לא באו במסע הראשון ממדבר סין לרפידים, כי אם משם לדפקה ואח"כ לאלוש, ומאלוש לרפידים (ראב"ע ורמבמ"ן), וכן כל למסעיהם, והוא ע"ד 'למינו', 'למינהו', עיין ברא' א' י"א, י"ב.

לשנת העם: שישתה העם, כמו 'כלם אליך ישברון לתת אכלם בעתו' (תהלים ק"ד כ"ז), שתתן אכלם, ורבים כן.

(ב) מה תריבון עמדי: כי אינני אלא שליח האל.

תנסון את ה': עדיין לא היו צריכים למים, כי היו עמהם מים שהביאו עמם מאלוש, אבל מיד שבאו לרפידים ולא מצאו מים התחילו לריב, כי לא בטחו בה' שישגיח עליהם וימציא להם צרכם (רמב"ן ודון יצחק). והנה היתה שאלתם כנסיון, לראות אם יוכל לתת שאלתם בעת שיעלה בדעתם.

(ד) עוד מעט וסקלני: עוד מעט מהכרח שיבא אליהם, יסקלוני (דון יצחק), אם עוד מעט תאריך הצרה יסקלוני (רנה"ו חכמת שלמה דף נ'). ולא כפי רש"י ולא כפי רמבמ"ן.

(ה) עבר לפני העם: ואל תירא שיסקלך.

אֶתְךָ מִזְקֵנִי יִשְׂרָאֵל וּמִטֶּיךָ אֲשֶׁר הִכִּיתָ בּוֹ אֶת־הַיָּאֵר קַח
 בְּיָדְךָ וְהִלַּכְתָּ: וְהִנְנִי עֹמֵד לְפָנֶיךָ שֵׁם | עַל־הַצּוּר בְּחֶרֶב
 וְהִכִּיתָ בַּצּוּר וַיֵּצְאוּ מִמֶּנּוּ מַיִם וְשָׁתָה הָעַם וַיַּעַשׂ כֵּן מִשֶּׁה
 לְעֵינֵי זִקְנֵי יִשְׂרָאֵל: וַיִּקְרָא שֵׁם הַמָּקוֹם מִסָּה וּמְרִיבָה
 עַל־רִיב | בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וְעַל נִסְתָּם אֶת־יְהוָה לֵאמֹר הִישׁ
 יְהוָה בְּקֶרְבָּנוּ אִם־אֵין: ח וַיֵּבֶא עֲמֶלֶק וַיִּלָּחֶם עִם־יִשְׂרָאֵל
 בְּרַפִּידִם: ט וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה אֶל־יְהוֹשֻׁעַ בְּחַר־לָנוּ אַנְשִׁים

ומזומן לכל־צרכיכם, ואתם אומרים (פסוק ז):
 "היש ה' בקרבנו אם־אין?" חייכם, שהכלב בא
 ונושך אתכם, ואתם צועקים לי, ותדעון היכן
 אני. משל, לאדם שהרכיב בנו על כתפו ויצא
 לדרך, היה אותו הבן רואה חפץ ואומר: אבא,
 טול חפץ זה ותן־לי. והוא נותן לו, וכן שניה
 וכן שלישית. פגעו באדם אחד, אמר לו אותו
 הבן: ראית את־אבא? אמר לו אביו: אינך יודע
 היכן אני? השליכו מעליו ובא הכלב ונשכו:
 (ט) בחר־לנו. לי ולך, השווה לו. מכאן אמרו
 חכמים (אבות ד, יב): יהי כבוד תלמידך חביב
 עליך כשלך, וכבוד חברך כמורא רבך. מניין?
 שנאמר (במדבר יב, יא): "ויאמר אהרן אל־משה,

על בני?: וקח אתך מזקני ישראל. לעדות, שיראו
 שעל ידך המים יוצאים מן הצור, ולא יאמרו
 מעינות היו שם מימי קדם: ומטן אשר הכית
 בו את־היאר. מה־תלמוד לומר: "אשר הכית
 בו את־היאר"? אלא, שהיו ישראל אומרים על
 המטה שאינו מוכן אלא לפרעניות — בו לקה
 פרעה ומצרים, כמה מכות במצרים ועל הים,
 לכן נאמר: "אשר הכית בו את־היאר" — יראו
 עתה שאף לטובה הוא מוכן: (ו) והכית בצור. 'על
 הצור' לא נאמר, אלא "בצור". מכאן, שהמטה
 היה של מין דבר חזק ושמו "סנפרינון",
 והצור נבקע מפניו. (ח) ויבא עמלק וגו'. סמך
 פרשה זו למקרא זה, לומר: תמיד אני ביניכם

שד"ל וקח אתך מזקני ישראל: לעדות שיראו שעל ידך המים יוצאים מן הצור, ולא יאמרו מעינות
 היו שם מימי קדם (רש"י).

(ו) הנני עמד לפניך שם: אהיה שם קודם בואך, כלומר השגחתי תמתין לך לעשות הנס בעת
 הכותך. תראה שם כבודי, ועל ידי כך תדע איזה הוא הצור שיש לך להכות, דוגמת 'על אחד
 ההרים אשר אמר אליך' (ברא' כ"ב ב') (אח"מ).

(ח) ויבא עמלק: בן אליפז בן עשו, וארצו בערב, בין ארץ מצרים ובין ארץ כנען.

(ט) יהושע: היה בן בנו של אלישמע בן עמיהוד נשיא לבני אפרים (ד"ה א' ז' כ"ז) (ראב"ע); ונראה
 כי רצה האל שיראו ישראל כי לא בחרב ובחנית הושיע ה', רק בבטחונם בו יוושעו כי בראותם
 ידי משה שהיו להם לנס, היו בוטחים במשה נביא ה' והיו גוברים; ואם היו משה ואהרן יוצאים

וַיֵּצֵא הַלָּחֶם בַּעֲמֶלֶק מִחֹר אֲנֹכִי נֶצַב עַל־רֹאשׁ הַגְּבֻעָה
וּמִטָּה הָאֱלֹהִים בְּיָדֵי: וַיַּעַשׂ יְהוֹשֻׁעַ כַּאֲשֶׁר אָמַר־לוֹ
מֹשֶׁה לְהַלָּחֶם בַּעֲמֶלֶק וּמֹשֶׁה אָהֳרֹן וְחֹזֶר עָלוּ רֹאשׁ
הַגְּבֻעָה: יֵא וְהָיָה כַּאֲשֶׁר יֵרִים מֹשֶׁה יָדוֹ וְגִבֹּר יִשְׂרָאֵל

ויראי חטא, שתהא זכותן מסיעתן. דבר אחר: רש"י
"בחר-לנו אנשים", שיודעין לבטל כשפים,
לפי שבני עמלק מכשפין היו: (י) ומשה ואהרן
וחזר. מכאן לתענית שצריכים שלשה לעבור
לפני התבה, שבתענית היו שרורים: חזר. בנה
של מרים היה, וכלב בעלה: (יא) כאשר ירים
משה ידו. וכי ידיו של משה עושות מלחמה או

בי אדני". והלא אהרן גדול מאחיו היה, ועושה
את חברו כרבו. ומורא רבך כמורא שמים,
מניין? שנאמר (במדבר יא, כח): "אדני משה
כלאם" – כלם מן העולם, חייבין הם כליה,
המורדים בך כאלו מרדו בהקדוש ברוך-הוא:
וצא הלחם. צא מן הענן והלחם בו: מחר. בעת
המלחמה, אנכי נצב: בחר-לנו אנשים. גבורים

למלחמה היה אפשר לומר כי בתחבולות עשו מלחמה וניצחו. ודעת אחרת עיין בס' במדבר
ל"א.

מחר: בעת המלחמה אנכי ניצב (רש"י).

אנכי נצב על ראש הגבעה ומטה האלהים בידי: להביא עליכם תשועת ה' דרך נס, כי כן היה
משה עושה האותות והמופתים בנטיית ידו במטהו; ולהיות זו המלחמה הראשונה וישראל לא
היו מלומדי מלחמה, היה מן הצורך לחזק את לבם לבטוח בה', ועל כן היה מן הצורך שתהיה
תשועתם דרך נס (תלמידי מהר"ם עהרענרייך). ואמנם עלה לראש הגבעה, כדי שיהיה רואה
משם את המלחמה, כי כן כל הרמת יד במטה היתה לנכח הדבר אשר בו יהיה הנס; ואמנם
שיהיה המכוון להתפלל, זה אינו, כי פרישת ידים לחוד, והרמת יד במטה לחוד. ואם כדעת
רשב"ם שהיה הענין על דרך שנושאים נס במערכות המלחמה, א"כ היה להם לשום מטה
משה על נס גבוה ולהוליכו לפני העם. ונ"ל כי לכך לא יצא משה לפני העם, כדי שלא יהיה
מקום לתלות תשועתם בדרך טבע על דרך שפירש רשב"ם, אך יהיה הכל מעשה ניסים כשאר
הנפלאות שעשה משה.

(י) ויעש יהושע: בחר לו אנשים.

וחזר: רו"ל אמרו (סוטה י"א ע"ב) בנה של מרים, ויוסף פלאיוס כתב בעלה של מרים.

(יא) והיה כאשר ירים משה וגו': כי כביכול הכול היה תלוי בהרמת היד במטה, כלומר שהיתה
התשועה מאת ה' ודרך נס כשאר האותות והמופתים שעשה משה. וכשראו כי נצחון המלחמה
תלוי בהרמת יד משה, תמכו בידי מזה אחד ומזה אחד, והוא ע"ד שמקריבים הקרבנות ועושים
עבודות כדי לפייס את האל ולמשוך עלינו השגחתו לטובה, ואם עפ"כ לא היה ה' חפץ בתשועת
ישראל לא יבצר ממנו לעשות, שאף אהרן וחזר לא יעצרו כח לתמוך בידי.

**וְכַאֲשֶׁר יֵנִיחַ יָדוֹ וְגִבֶּר עַמְּלֶק: יְבִי יְדֵי מֹשֶׁה כְּבָדִים וַיִּקְחוּ-
אֶבֶן וַיִּשְׁמֹו תַּחְתִּיו וַיֵּשֶׁב עָלֶיהָ וְאַהֲרֹן וְחֹר וְתַמְכוּ בְּיָדָיו
מִזֶּה אֶחָד וּמִזֶּה אֶחָד וַיְהִי יָדָיו אֲמוֹנָה עַד-בֹּא הַשָּׁמֶשׁ:**

אהרן וחור: **אבן וישימו תחתיו**. ולא ישב לו על כר וכסת, אמר: ישראל שרויין בצער, אף אני אהיה עמהם בצער: **ויהי ידיו אמונה**. ויהי משה ידיו באמונה – פרושות השמים בתפלה נאמנה ונכונה: **עד בא השמש**. שהיו עמלקים מחשבין את השעות באיטרולוגיא"ה באיזו

שוברות מלחמה (וכו') [אלא לומר לך: כל-זמן שהיו ישראל מסתכלין כלפי מעלה, ומשעבדין את לבם לאביהם שבשמים – היו מתגברין, ואם לאו – היו נופלים]. כדאיתא בראש השנה (כט ע"א): **(יב) וידי משה כבדים**. בשביל שנתעצל במצוה ומנה אחר תחתיו, נתיקרו ידיו: **ויקחו**.

רש"י

כאשר ירים משה ידו (והמטה) וגבר ישראל: שכן דרך עורכי מלחמה, כל זמן שרואים הרמת נסם, גוֹנְפֶלֶן בלעז (כצ"ל) הם מתגברים, וכשהוא מושלך רגילין לנוס ולהנצח (רשב"ם), ואם לא היו בוטחים בה' ובנביאו אין ספק שלא היה לבם מתחזק בראותם יד משה ומטהו. **(יב) כבדים:** לשון זכר על הידים, שלא כמנהג. וכמוהו ביחזקאל ב' ט'.

שד"ל

ויקחו אבן וכו': להגביה מקומו, כדי שעם היותו יושב יהיה נראה מרחוק. תלמידי מוהר"ר יוסף שבתי באזיבי אומר, לא שהיו רגליו עיפות ויגיעות מרוב העמידה, אלא כדי שיסמכו היטב ובלא יגיעה בשתי ידיו, ואם לא היה משה יושב, גם ידי אהרן וחור תכבדנה, ובהפך בהיות משה יושב והם עומדים נקל היה להם לתמוך בידיו, וזה דבר שהנסיון יורה; ופואה וכהן וחזק מכחישים ואומרים, שבהיותו יושב והם עומדים יכבד עליהם יותר לתמוך בידיו. והנכון כי כמו שהיו ידיו כבדים, היתה גם העמידה כבדה עליו, לפיכך הושיבוהו וגם תמכו בידיו.

תמכו בידיו מזה אחד ומזה אחד: בתחילה היה אוחז במטה ביד אחת, ואחר שנתגיע אחז אותו בשתי ידיו; ולדעת תלמידי מוהר"ר יצחק פארדו לעולם המטה בידו אחת, אלא שהיה מעבירו מן הימין אל השמאל, וכשהיה בימינו היה אהרן תומך בו, וכשהיה בשמאלו היה תומך בו חור.

אמונה: כתב ראב"ע דבר עומד וקיים, והוא שם דבר; ורמבמ"ן העתיק דבריו ואח"כ הוסיף וענינו כמו באמונה; ושני הפירושים סותרים זה את זה, שאם "אמונה" ענינו דבר עומד וקיים אין צורך לבי"ת באמונה; והנכון שהוא תואר הפועל, וענינו כמו באמונה, וכן "ידעתי ה'" כי צדק משפטיך ואמונה עניתני (תהלים קי"ט ע"ה), ענינו צדק משפטיך ובאמונה ובצדק היה מה שענית וייסרת אותי; ולפירוש ראב"ע יהיה משמעות הכתוב שנהפכו ידי משה להיות דבר קיים ועומד, וזה לא היה אלא כל עוד שתמכו בידיו היו באמונה – אחר זמן מצאתי קרוב לזה במעמר בשם ר"י וויססע.

יג וַיַּחֲלֹשׁ יְהוֹשֻׁעַ אֶת-עַמְלֶק וְאֶת-עֲמּוֹ לְפִי-חָרֶב׃
 יד וַיֹּאמֶר יְהוָה אֶל-מֹשֶׁה כְּתֹב זֹאת זִכְרוֹן בַּסֵּפֶר וְשִׁים
 בְּאַזְנֵי יְהוֹשֻׁעַ כִּי-מָחָה אֶמְחֶה אֶת-זִכְר עַמְלֶק מִתַּחַת

שעה הם נוצחים והעמיד להם משה חמה וערבב את השעות: (יג) ויחלש יהושע. חתר ראשי גבוריו, ולא השאיר אלא חלשים שבהם, ולא הרגם כלם. מכאן אנו למדין, שעשה על פי הדבור של שכינה: (יד) כתב זאת זכרון. שבא עמלק להזדוג לישראל קדם לכל-האומות: ושם באזני יהושע. המכניס את ישראל לארץ, שיצוה את ישראל לשלם-לו את-גמולו. כאן

(יד) כתב זאת זכרון בספר: נראה כי פרשה זו (כדברי ראב"ע) כתבה משה בסוף ימיו, וזה טעם בספר בה"א הידיעה וכאן נראה כי שלטו ידים בדברי ראב"ע להגיה אותו, או שהוא עצמו עשה שתי מהדורות מפירושו כי הנה לשונו לפנינו כך הוא: בספר, בפתחות הבי"ת, הנודע, והוא ס' התורה או ס' אחר היה להם ויקרא ס' מלחמות ה' ואיננו אתנו, כאשר אין לנו ס' הישר וכו', וז"ל רמב"ן: אמר ר' אברהם כי הוא ס' הנודע והוא ס' מלחמות ה' וכתוב בו המלחמות שעשה ה' בעבור יראיו, ויתכן שהיה מימות אברהם; ואין בדבריו אלה רק תואנה, והנכון בעיני כי בספר ירמוז לס' התורה וכו' עכ"ל. ומילות "ויתכן שהיה מימות אברהם" כתבם ראב"ע בספר במדבר כ"א י"ד. אמנם בראב"ע דפוס נאפולי שנת אומ"ר מצאתי: בס' הנודע והוא ס' מלחמות ה' ואיננו אתנו כאשר אין אתנו ס' הישר ומדרש עדו וס' ד"ה למלכי ישראל וספרי שלמה עכ"ל. אין הכוונה בספר הנודע, אלא כמו שאומרים כתוב על הנייר, וכן 'מי יתן בספר ויחקר' (איוב י"ט כ"ג).

ושם באזני יהושע: נ"ל (נגד הטעמים) שהוא דבק למטה, הודיעו כי מחה אמה וגו'. לא מצאנו במקום אחר מליצת שים באזני פלוני, ודברי רש"י ז"ל: ושם באזני יהושע לפי שהוא יכניס את ישראל לארץ, כדי שיצווה את ישראל לשלם לו את גמוליו - רחוקים מאד, כי אעפ"י שהיה הענין גלוי לפניו ית', לא ייתכן שירמוז זה למשה תכף אחר יציאת מצרים, כי בזה היה מרפה את ידיו; ורשב"ם וראב"ע תיקנו מעט ואמרו כי יהושע היה עתיד למלוך על ישראל ולהילחם באנשי כנען; ועדיין הפירוש רחוק, כי הנה יהושע לא נלחם בעמלק, ומה צורך להגיד הענין אליו ביחוד? והלא גלוי היה לפניו ית' שלא תהיה מלחמה בעמלק אלא כמה דורות אחר יהושע, ומה תועלת להזהיר את יהושע שיזהיר את ישראל על זה? ורמב"ן פירש ושם באזני יהושע, לצוותו להזכיר לישראל את כל התלאה אשר באה להם על ידו, כי הוא היודע ועד; ומה צורך לעדות יהושע? והרי כל ישראל היו עדים בדבריו כמוהו; ונ"ל שהכוונה אמור באזניו והוא יכתוב כי כמו שמלחמת עמלק משה ציוה ויהושע נלחם, כן כתיבת המאורע משה יאמר ויהושע יכתוב, והיתה בזה נחת רוח ליהושע וכבוד ויקר חלף עבודתו במלחמה. כי מחה אמה: לפי שבמלחמה ההיא החלישו את עמלק, ולא השמידוהו. לפיכך אמר ה' למשה שיכתוב בספר את המאורע ההוא לזכרון עולם, כדי שיזכרו ישראל את אשר עשה להם עמלק, כי אמנם כך הוא רצונו ית' למחות את זכר עמלק מתחת השמים.

הַשָּׁמַיִם: טו וַיֵּבֶן מֹשֶׁה מִזְבֵּחַ וַיִּקְרָא שְׁמוֹ יְהוָה | נְסִי: טז וַיֹּאמֶר כִּי־יָד עַל־כַּסֵּי יְהוָה מִלְחָמָה לַיהוָה בַּעֲמָלֶק מְדוּר: דָּר:

רש"י
נרמז לו למשה, שיהושע מכניס את ישראל לארץ: כי מחה אמה. לכך אני מזהירך כן, כי חפץ אני למחותו: (טו) ויקרא שמו. של מזבח: ה' נסי. הקדוש ברוך-הוא עשה לנו כאן נס גדול. לא שהמזבח קרוי "ה'", אלא המזכיר שמו של מזבח וזכר את הנס שעשה המקום, ה' הוא נס שלנו: (טז) ויאמר. משה: כייד על-כס יה. ידו של הקדוש ברוך-הוא הורמה לישיבע בכסאו, להיות לו מלחמה ואיבה בעמלק עולמית. ומהו "כס" ולא נאמר

רש"י
'כסא', ואף השם נחלק לחציו? נשבע הקדוש ברוך-הוא, שאין שמו שלם ואין כסאו שלם עד שימחה שמו של עמלק כלו, וכשימחה שמו יהיה השם שלם והכסא שלם, שנאמר (תהלים ט, ז): "האויב תמו חרבות לנצח" – זהו עמלק, שכתוב בו (עמוס א, יא): "ועברתו שמרה נצח" – "וערים נתשת, אבד זכרם המה". מהו אומר אחריו: "וה' לעולם ישב" – הרי השם שלם. "כונן למשפט כסאו" – הרי הכסא שלם:

שד"ל (טו) ה' נסי: האל הוא נסי שעל ידו גברו ישראל, לא ידי ולא המטה אשר בידי היו הנס המחזק לב הנלחמים, רק ה' הוא, כי בו בטחו ונושעו.

מה שהוא הנס לשאר העמים שכל זמן שרואים אותו אנשי המלחמה מתגברים, וכשהוא מושלך או שנפל ביד האויבים אז רגילים לנוס ולהינגף, כל זה היה ה' לי, כי ברום היד והמטה גבר ישראל, ובשפלות היד גבר עמלק, והכוונה כי מה' התשועה (אח"ס).

שמות הרבה הם מאמר שלם כמו 'עמנואל' (ישעיה ד' י"ד), 'ה' צדקנו' (ירמיה כ"ג ו'), 'חפצי בה' (מ"ב כ"א א', ישעיה ס"ב ד'), 'ה' שְׁמָה' (יחזקאל מ"ח ל"ה), ועיין ברא' ל"ג כ'.

(טז) כי יד וגו': נשבע ה' בכסאו שתהיה לו מלחמה בעמלק מדור דור לעולם.

יד על כס יה: דוגמת 'כי אשא אל שמים ידי' (דברים ל"ב מ') (רשב"ם וראב"ע). וקלעריקוס פירש כי עמלק שלח ידו על כסא יה, כלומר על ישראל, שה' שוכן בתוכם, לכך מלחמה לה' בעמלק מדור דור. ומלבד הפירוש הזה עוד עלה על דעתו של קלעריקוס פירוש אחר, ע"י חילוף כס בנס, משה קרא למזבח ה' נסי כי עמלק שלח ידו נגד נס ה', ע"כ מלחמה לה' בעמלק, ונס ה' הם לדעתו צבאות ישראל, שהם צבאות ה', או ג"כ מטה משה. וכל זה רחוק מאד, מלבד כי קריאת כס בכ"ף היא קדמונית מאד מאד, שהרי הכותים הגיהו כסא.

מדור דור: כמו 'מדור לדור תחרב' (ישעיה ל"ד י').

פרשת יתרו

יח א וַיִּשְׁמַע יִתְרוֹ כֹּהֵן מִדִּין חֹתֵן מֹשֶׁה אֶת כָּל-אֲשֶׁר עָשָׂה
אֱלֹהִים לְמֹשֶׁה וּלְיִשְׂרָאֵל עַמּוֹ כִּי-הוֹצִיא יְהוָה אֶת-יִשְׂרָאֵל

(א) וישמע יתרו. מה-שמועה שמע ובא? – קריעת ים סוף, ומלחמת עמלק: יתרו. שבע שמות נקראו לו: רעואל, יתר, יתרו, חובב, חבר, קיני, פוטיאל. יתר – על שם שיתר פרשה אחת בתורה (פסוק כא): "ואתה תחזה". יתרו – לכשנתגיר וקיים המצות, הוסיפו לו אות אחת על שמו. חובב – שחבב את התורה. וחובב הוא יתרו, שנאמר (שופטים ד, יא): "מבני חבב חתן משה". ויש אומרים:

רעואל, אביו של יתרו היה. ומה-הוא אומר (שמות ב, יח): "ותבאנה אל-רעואל אביהן"? שהתינוקות קורין לאבי אביהן אבא. בספרי: חתן משה. כאן היה יתרו מתכבד במשה: אני חותן המלך. ולשעבר היה משה תולה הגדולה בחמיר, שנאמר (שמות ד, יח): "וישב אל-יתר חתנו: למשה ולישראל. שקול משה כנגד כל-ישראל: את כל-אשר עשה. להם בירידת המן, ובבאר, ובעמלק: כי-הוציא ה' וגו'. זו גדולה על

(א) וישמע יתרו: לפי המשך הפרשה בא קודם מתן תורה והיא דעת ר' יהושע במכילתא, וכן דעת הגאון (הזכירו ראב"ע) ורמב"ן, ועיין בנתה"ש. למטה (כ"ז) כתוב 'וישלח משה את חותנו וילך לו לארצו', ובחומש הפקודים (י' כ"ט) 'בשנה השנית' (שם שם י"א) כתוב 'ויאמר משה לחובב בן רעואל המדיני חותן משה, א"כ עדיין היה במחנה ישראל; ואם יאמר אדם כי רעואל ולא חובב הוא חותן משה, כבר מצינו בס' שופטים (ד' י"א) 'מבני חובב חותן משה'. וכבר נחלקו בזה בני ר' חייא ור' יהושע בן לוי (זבחים קט"ז ע"א): חד אמר יתרו קודם מתן תורה היה, וחד אמר אחר מתן תורה היה, ולפניהם גם חכמי המשנה אמרו (שם שם) מה שמועה שמע יתרו? ר' יהושע אומר מלחמת עמלק שמע (ולא מתן תורה, כי קודם מתן תורה בא), ר' אלעזר המודעי אומר מתן תורה שמע; וכבר היו מן החכמים שבחרו לכרות הקשר הזה, אשר היה קשה להם להתירו, ואמרו כי חובב איננו יתרו. הראשון אשר הלך בדרך הזאת הוא המדקדק הנכבד ר' יונה בן גנאח שאמר כי חובב הוא בן ליתרו ואח לצפורה, ואמר כי גם אחי האשה יקרא לבעלה חותן (הביא דבריו רד"ק בשורש חתן, ודחה אותם). ואחריו החזיק בפירוש מילת חותן רמבמ"ן, אלא שהוא אומר (בפרשת בהעלותך, במדבר י' כ"ט) כי יתרו וחובב היו שני אחים לצפורה ושלשתם בני רעואל. גם ראב"ע, אעפ"י שהוא מודה כי חובב הוא יתרו, הוא אומר שהיה אחי צפורה, ולא אביה. והדעת הזאת בענין מילת חותן רחוקה מאד, כי לא מצאנו בשום מקום חותן וחותנת להוראה זו, ובהפך מצאנו (דברים כ"ז כ"ג) 'ארור שוכב עם חותנתו', והנה אחות האשה מותרת היא במות אחותה, ואין תבוא קללה בלשון הנשמע לשני פנים, שמשפטיהם שונים זה מזה, האחד אסור בכל זמן, והאחר אסור בזמן מה ומותר בזמן אחר? ואמנם רוב החכמים, חדשים גם ישנים, מישראל ומשאר האומות רחקו מעל דרכו של ר' יונה והסכימו בדעת רז"ל, כי חובב הוא יתרו ורעואל אבי יתרו ואבי אביה של צפורה. ואמר הרמב"ן כי חובב הוא שם חדש שקראו ליתרו כאשר שב לתורת ישראל, כי זה דרך כל המתגייר, כי לעבדיו ייקרא שם אחר, ואיננו רחוק שיהיה חובב

שם חדש שקראו ישראל ליתרו, אם מלשון חביבות, ואם מגזרה אחרת בלתי ידועה היום. אך מה שהרמב"ן ואחרים אומרים כי יתרו נתגייר, זה אינו נ"ל, שהרי אם נתגייר, איך השיב למשה 'לא כי אם אל ארצי ואל מולדתי אלך' (במדבר י' ל')? ואין ספק כי משמעות המילות האלה הוא הליכה לחלוטין, לא הליכה על מנת לגייר בני ביתו ולחזור. וגם אחר הדור ההוא אנו מוצאים כי חבר הקיני אע"פ שהיה יושב בארץ ישראל היה בשלום עם יבין צורר ישראל. ואינני אומר שהיה בית חבר הקיני אוהב את יבין, כי מעשה יעל מעיד הפך מזה (שופטים ד'), אבל יבין היה בשלום עם בית חבר וסיסרא בטח ביעל, וזה דבר שאין הדעת סובלתו, אם היו הקינים גרי צדק והיו מעורבים עם בני ישראל מכמה זמן קודם לכן. ורבה מזאת הנה בימי שאול היה הקיני בתוך עמלק (שמואל א' ט"ו ו'), הייתכן לגרי צדק שיקבעו דירתם בקרב העם המתועב, אשר ציוה ה' למחות את זכרו? ועוד הנה שאול אמר אל הקיני (שם שם) 'ואתה עשית חסד עם בני ישראל בעלותם ממצרים', ולא אמר ואתה שומר תורת ה' ואלהיך אלהי. ומה שהטעה את המפרשים הוא ענין משפחת הרכבים שהיתה בקרב ישראל (ירמיה ל"ה), ובדברי הימים (א' ב' נ"ה) כתוב 'המה הקינים הבאים מחמת אבי בית רכב, ורז"ל בספרי (פרשת בהעלותך פיסקא ע"ה), ובסוטה י"א ע"א וסנהדרין ק"ד ע"א, למען הראות מעלת הגרים שאין ראוי לבזותם חלילה ושהם שווים לישראל בכל דבר וראויים לישב אפילו בסנהדרין, אמרו כי הקינים שבדברי הימים הם בני קיני חותן משה, וזה אמנם דרך דרש ואסמכתא, ואשרי השומע אל המוסר הטוב היוצא ממנו. ואולם בדרך הפשט נראה כי הקינים שבדברי הימים והרכבים שבירמיה מבני יהודה היו ואין להם שום התייחסות אל בני קיני חותן משה; ואולי נקראו גם הרכבים קינים, מפני שהיו יושבי אהלים ונעים ממקום למקום כמוהם; ואם תרצה אמור כי אלה ואלה נקראו קינים על שם קין שהיה נע ונד בארץ; והנה מקרא אחד נראה כמסייע את האומרים שבני קיני חותן משה נתגיירו, והוא מה שכתוב בשופטים (א' ט"ז) 'ובני קיני חותן משה עלו מעיר התמרים את בני יהודה מדבר יהודה אשר בנגב ערד וילך וישב את העם'. ואמנם אחרי כל מה שראינו למעלה לא ייתכן לנו ללמוד מן המקרא הזה שהיו גרי צדק, אלא שהיו גרים תושבים; אך באמת מפקפק אני מאד בענין הכתוב הזה אם הוא כמחשבת המפרשים, כלומר אם ענינו שבני קיני ישבו עם בני יהודה, כי לא מצאתי להם פירוש מספיק ומדויק ללשון המקרא, ואולי המכוון בו הפך מה שחשבו ותהיה משמעות הכתוב הזה, כי בני קיני היושבים באהלים ונעים ממקום למקום היו אז במקרה שרויים אצל עיר התמרים, וכשראו כי בני יהודה יוצאים למלחמה על הכנעני, הם שהיו אנשי שלום (ולפיכך נקראו בארמית שלמאה) התרחקו ממקומות המלחמה, ועלו משם והלכו למדבר יהודה אשר בנגב ערד והלכו וישבו עם העם, כלומר עם העמלקי והכנעני יושבי הארץ, ומילות 'עלו מעיר התמרים את בני יהודה', ענינן מאת בני יהודה, ומ"ם מעיר התמרים מושכת אחרת עמה. וייתכן ג"כ לפרש 'עלו מעיר התמרים אשר היו שם את אנשי יהודה', שקודם לכן היו עם בני יהודה. ואשובה אל ענין הפרשה ואומר כי אחרי ההודאה שחובב הוא יתרו נחלקו המפרשים בהתרת הסתירה אשר בין פרשה זו לפרשת בהעלותך. ודעת הרמב"ן (ואחריו החזיק רבנו בחיי) כי יתרו בא אצל ישראל שתי פעמים, אחת קודם מתן תורה, והיא הנזכרת כאן, והלך לו, וחזר אחר מתן תורה, והחזרה הזאת לא נזכרה בתורה, רק

מִמְצָרִים: בַּיָּקָח יִתְרוֹ חֵתָן מֹשֶׁה אֶת־צִפְרָה אִשְׁתּוֹ מֹשֶׁה

כלם: (ב) אחר שלוחיה. כשאמר לו הקדוש ברוך־הוא במדין (שמות ד, יט ואילך): לך שוב מצרימה, רש"י

נזכר בחומש הפקודים (י" כ"ט) שאמר לו משה 'נוסעים אנחנו לכה אתנו', והוא השיב 'לא כי אם אל ארצי ואל מולדתי אלך', והפציר בו משה 'אל נא תעזוב אותנו', והוא (לדעת הרמב"ן) נתרצה לו ונשאר עם ישראל. ולפירוש זה יקשה מאד שלא נזכרה חזרת יתרו, אחר שכבר סופרה (למטה כ"ז) הליכתו אל ארצו. ורשב"ם וראב"ע ורד"ק (בתחילת ס' שופטים) אמרו כי יתרו לא בא רק פעם אחת, והיא אחר מתן תורה, ושאמנם בא הסיפור הזה כאן חוץ למקומו, לסיבות פרטיות (ע' רשב"ם למטה י"ג וראב"ע כאן), אשר אין כוח בהן להוציא מן הלב התמיהה הגדולה על כתיבת הסיפור במקום הזה, כי על כל אלה מפרשים אחרים הסכימו כי ביאת יתרו לא היתה אלא קודם מתן תורה, ושחזרתו לארצו לא היתה עכשיו, אלא בשנה השניה, ואמנם הפסוק האחרון (כ"ז) הכולל הליכת יתרו אל ארצו, או גם שלושה מקראות שלפניו הכוללים מינוי השופטים, הם חוץ למקומם ונכתבו כאן להשלמת הסיפור, והם כאן דרך כלל, ובמקום אחר (בפרשת בהעלותך ובפרשת דברים א' י"ג) הם מפורשים דרך פרט. זאת דעת רלב"ג ודון יצחק אברבנאל ור' יצחק עראמה ור' עובדיה ספורנו וניקולאוס דלירא (בפרשה הזאת ולא כן בפרשת בהעלותך), וקלעריקוס וידידי החכם יש"ר (בפרשה הזאת ולא בפרשה בהעלותך); ור' וואלף מאיר בעל המעמר הוסיף חיזוק לפירוש הזה ואמר: הלא ידענו כי כך היא דרכה של תורה להשלים הסיפורים על דרך כלל במקום אחד, ולהגיד אחרית דבר בראשיתו, כמו 'ויאמר משה אל אהרן קח צנצנת אחת' (לעיל ט"ז ל"ג), שבא הצווי הזה בשנה השניה אחרי שהוקם המשכן והזכיר הכתוב כאן; וכן 'ובני ישראל אכלו את המן ארבעים שנה' (שם ל"ה) ועוד הרבה כמוהו עכ"ל; הן אמת כי אין הנדון דומה לראיה מכל צדדיו, כי צווי הצנצנת ומשך זמן ירידת המן לא חזרו ונכתבו בתורה במקום אחר, כענין הליכת יתרו אל ארצו שכתוב כאן וכתוב פעם שנית בפרשת הפקודים (י" כ"ט). וכן מינוי השופטים שחזר ונכתב בפרשת דברים (א' י"ג). ואמנם הכפילה הזאת היא המידה הי"ג ממידות ר' אליעזר בר' יוסי הגלילי, וז"ל מכלל שאחריו מעשה ואינו אלא פרטו של ראשון, כיצד? 'ויבא אלהים את האדם' (ברא' א' כ"ח) זה הכלל, ואח"כ פרט מעשיו, שנאמר (שם ב' ז') 'וייצר ה' אלהים את האדם' וכו' 'ויפל תרדמה' וכו' 'ויבן את הצלע' (שם שם כ"א, כ"ב), השומע סבור שהוא מעשה אחר, ואינו אלא פרטו של ראשון, ע"כ. והדעת הזאת היא נכונה בעיני בהתרת הסתירות אשר בין פרשה זו לפרשת בהעלותך. גם רבנו סעדיה גאון אמר כי יתרו קודם מתן תורה בא, ואנחנו לא נדע אם דעתו כדעתנו או דעתו שהלך וחזר, כדעת הרמב"ן; כי לא ידענו מדברי הגאון אלא המעט שהביא מהם הראב"ע. ואמנם רש"י ז"ל לא רצה להכריע בדבר שנחלקו בו חכמי המשנה והתלמוד, ורק אמר (למטה י"ג) שאף לדברי האומר יתרו קודם מתן תורה בא, שילוחו אל ארצו לא היה עד שנה שניה.

(ב) אחר שלוחיה: עיין למעלה ד' כ"ג.

אֲחֵר שְׁלוּחֶיהָ: ג וְאֵת שְׁנֵי בָנֶיהָ אֲשֶׁר שָׁם הָאֶחָד גִּרְשֹׁם
כִּי אָמַר גֵּר הָיִיתִי בְּאֶרֶץ נִכְרִיָּה: ד וְשֵׁם הָאֶחָד אֱלִיעֶזֶר
כִּי־אֱלֹהֵי אָבִי בְּעֶזְרִי וַיַּצֵּלֵנִי מִחֶרֶב פְּרָעָה: ה וַיָּבֹא יִתְרוֹ
חֹתֵן מֹשֶׁה וּבָנָיו וְאִשְׁתּוֹ אֶל־מֹשֶׁה אֶל־הַמִּדְבָּר אֲשֶׁר־
הוּא חֲנָה שָׁם הָרַ הָאֱלֹהִים: ו וַיֹּאמֶר אֶל־מֹשֶׁה אֲנִי חֹתֶנְךָ
יִתְרוֹ בָּא אֵלַיךְ וְאִשְׁתְּךָ וּשְׁנֵי בָנֶיהָ עִמָּה: ז וַיַּצֵּא מֹשֶׁה
לְקִרְיַת חֹתְנוֹ וַיִּשְׁתַּחֲוּ וַיִּשְׁק־לוֹ וַיִּשְׁאַלּוּ אִישׁ־לְרֵעֵהוּ
לְשָׁלוֹם וַיָּבֹאוּ הָאֲהֻלָּה: ח וַיִּסְפֹּר מֹשֶׁה לְחֹתְנוֹ אֵת כָּל־

עולם, ונדבו לבו לצאת אל המדבר, מקום
תהו, לשמע דברי תורה: (ו) ויאמר אל-משה. על
ידי שליח: אני חתנך יתרו וגו'. אם אין אתה יוצא
בגיני — צא בגין אשתך, ואם אין אתה יוצא
בגין אשתך — צא בגין שני בניה: (ז) ויצא משה.
כבוד גדול נתכבד יתרו באותה שעה, כיון
שיצא משה — יצא אהרן נדב ואביהוא, ומי
הוא שראה את אלו יוצאין ולא יצא: וישתחו
וישק-לו. איני יודע מי השתחוה למי. כשהוא
אומר: "איש-לרעהו" — מי הקרוי "איש"? זה
משה, שנאמר (במדבר יב, ג): "והאיש משה":
(ח) ויספר משה לחתנו. למשוך את לבו, לקרבו

ויקח משה את-אשתו ואת-בניו וגו', ויצא
אהרן לקראתו ויפגשוהו בהר האלהים. אמר לו:
מי הם הללו? אמר לו: זו היא אשתי שנשאתי
במדין, ואלו בני. אמר לו: והיכן אתה מוליכן?
אמר לו: למצרים. אמר לו: על הראשונים אנו
מצטערים, ואתה בא להוסיף עליהם? אמר לה:
לכי אל-בית אביך! נטלה שני בניה והלכה לה:
(ד) ויצלני מחרב פרעה. כשגלו דתן ואבירם על
דבר המצרי, ובקש להרוג את משה, נעשה
צוארו כעמוד של שיש: (ה) אל-המדבר. אף
אנו יודעין שבמדבר היו? אלא, בשבחו של
יתרו דבר הכתוב, שהיה יושב בכבודו של

שד"ל (ה) אל המדבר: אם היה בטעם זקף היה דינו בפשטא זקף (אל-המדבר), לא בזקף גדול. וכן
הוא בחומש כ"י על קלף אשר בידי; אמנם אין ספק שאין זה אלא טעות סופר, וצ"ל בטעם
רביע, שהוא מפסיק פחות מן הטפחא שתחת שם, אל המדבר אשר הוא חונה שם, כל' אל
הר האלהים; וכן בתנ"ך כ"י על קלף משנת רמ"ט שהיה ביד רמבמ"ן אל המדבר בטעם רביע,
וכתוב בגליון כ"ה רביע, כל' כן הוא דווקא, וכן צריך להיות ברביע (עיין תקון סופרים למהרש"ד).
וכן בתנ"ך מפואר כ"י ביד ר"י ספיר בירושלים.

הר האלהים: שנקרא כך אחר מתן תורה. עיין למעלה ג' א.

(ו) ויאמר: ע"י שליח (רש"י).

אֲשֶׁר עָשָׂה יְהוָה לְפָרְעָה וּלְמִצְרַיִם עַל אוֹדֶת יִשְׂרָאֵל
 אֶת כָּל־הַתְּלָאָה אֲשֶׁר מָצְאָתֶם בְּדֶרֶךְ וַיֵּצֵאֵם יְהוָה:
 ט וַיַּחֲדֵ יִתְרוֹ עַל כָּל־הַטּוֹבָה אֲשֶׁר־עָשָׂה יְהוָה לְיִשְׂרָאֵל
 אֲשֶׁר הֶעִילּוּ מִיַּד מִצְרַיִם: וַיֹּאמֶר יִתְרוֹ בְּרוּךְ יְהוָה אֲשֶׁר
 הֶעִיל אֶתְכֶם מִיַּד מִצְרַיִם וּמִיַּד פָּרְעָה אֲשֶׁר הֶעִיל אֶת־
 הָעָם מִתַּחַת יַד־מִצְרַיִם: יא עַתָּה יִדְעָתִי כִּי־גָדוֹל יְהוָה
 מִכָּל־הָאֱלֹהִים כִּי בִדְבַר אֲשֶׁר זָדוּ עֲלֵיהֶם: יב וַיִּקָּח יִתְרוֹ

לתורה: את כלהתלאה. שעל הים ושל עמלק:
 התלאה. למ"ד אל"ף מן היסוד של התבה,
 והתי"ו הוא תקון ויסוד הנופל ממנו לפרקים,
 וכן: "תרומה" "תנופה" "תקומה" "תנואה":
 (ט) ויחד יתרו. וישמח יתרו. זהו פשוטו. ומדרשו
 (ילקוט שמעוני שמות יח, רמז רסח): נעשה בשרו
 חדודין חדודין, מיצר על אבוד מצרים. היינו
 דאמרי אינשי: גיורא, עד עשרה דרי לא תבזי
 ארמאה באפה: על כלהטובה. טובת המן,
 והבאר, והתורה. ועל כן — "אשר הצילו מיד
 מצרים", עד עכשו לא היה עבד יכול לברוח

ממצרים שהיתה הארץ מסגרת, ואלו יצאו רש"י
 ששים רבוא: (י) אשר הציל אתכם מיד מצרים.
 אומה קשה: ומיד פרעה. מלך קשה: מתחת
 יד־מצרים. כתרגומו, לשון רדוי ומרות, היד
 שהיו מכבידים עליהם, היא העבודה: (יא) עתה
 ידעתי. מכירו הייתי לשעבר, ועכשו ביותר:
 מכל־האלהים. מלמד שהיה מכיר בכל־עבודה
 זרה שבעולם, שלא הניח עבודה זרה שלא
 עבדה: כי בדבר אשר זדו עליהם. כתרגומו,
 במים דמו לאבדם והם נאבדו במים: אשר זדו.
 אשר הרשיעו. ורבותינו (סוטה יא ע"א) דרשוהו

(י) אשר הציל אתכם: משה ואהרן (רשב"ם, דון יצחק וספורנו).

שד"ל

(יא) כי בדבר וגו': כי לחזוק.

בדבר אשר זדו עליהם: ממה שהרבו המצרים להתנשא על ישראל ולהסתולל בהם בלי מורא,
 עד שהגיעו למרר את חייהם בכל מיני עינוי, ולהשליך בניהם היאורה, ולמנוע מהם גם התבן
 ללבון הלבנים, נודע בבירור שלא היה אפשר לישראל להנצל מידם בדרך טבע, זולתי ע"י
 האלהים, שהרי אם לא היו ישראל בתכלית החולשה והשפלות לא היו המצרים זדים עליהם
 עד השיעור ההוא, כי היה להם לפחד פן יתקוממו נגדם; והנה אלהי ישראל אשר גברה ידו
 להציל עם עני וחלש מיד עם תקיף ועצום כמצרים, ואלהי מצרים לא עמדו לפניו, גדול הוא
 מכל האלהים.

בדבר: ענין אופן ושיעור, כמו 'זוה הדבר אשר מל יהושע' (יהושע ה' ד') וכן למטה 'מה הדבר
 הזה אשר אתה עושה לעם' (פס' יד').

חֲתַן מֹשֶׁה עֹלָה וְזִבְחִים לֵאלֹהִים וַיָּבֹא אֶהֱרֹן וְכָל | זִקְנֵי
יִשְׂרָאֵל לֶאֱכֹל־לֶחֶם עִם־חֲתַן מֹשֶׁה לִפְנֵי הָאֱלֹהִים: ^{שני}
וַיְהִי מִמַּחֲרַת וַיֵּשֶׁב מֹשֶׁה לְשֹׁפֵט אֶת־הָעָם וַיַּעֲמֵד הָעָם
עַל־מֹשֶׁה מִן־הַבֶּקֶר עַד־הָעֶרֶב: ^{יד} וַיֵּרָא חֲתַן מֹשֶׁה אֶת
כָּל־אֲשֶׁר־הוּא עֹשֶׂה לָּעָם וַיֹּאמֶר מֶה־הַדָּבָר הַזֶּה אֲשֶׁר
אַתָּה עֹשֶׂה לָּעָם מִדּוּעַ אַתָּה יוֹשֵׁב לְבִדְדָךְ וְכָל־הָעָם נֹצֵב

תורה בא. שלוחו אל ארצו לא היה אלא עד שנה שניה, שהרי נאמר כאן (פסוק כז): "וישלח משה את־חתנו" ומצינו במסע הדגלים שאמר לו משה (במדבר י, כט־לא): "נסעים אנחנו אל־המקום וגו' אל־נא תעזב אתנו", ואם זו קודם מתן תורה — מששלחו והלך, היכן מצינו שחזר?! ואם תאמר: שם לא נאמר "יתרו" אלא "חובב", ובנו של יתרו היה? הוא חובב הוא יתרו, שהרי כתיב (שופטים ד, יא): "מבני חבב חתן משה": **וישב משה וגו' ויעמד העם.** יושב כמלך וכלן עומדים. והוקשה הדבר ליתרו, שהיה מזלזל בכבודן של ישראל, והוכיחו על כך, שנאמר (פסוק יד): "מדוע אתה יושב לבדך, וכל־העם נצב עליך": **מן־הבקר עד־הערב.** אפשר לומר כן? אלא, כל־דין שדן דין אמת לאמתו אפלו שעה אחת, מעלה עליו הכתוב כאלו עוסק בתורה כל־היום, וכאלו נעשה שותף להקדוש ברוך־הוא במעשה בראשית, שנאמר בו (בראשית א, ה): "ויהי־ערב ויהי־בקר

רש"י לשון "ויזד יעקב נזיד" (בראשית כה, כט) — בקדרה אשר בשלו, בה נתבשלו: (יב) **עלה.** כמשמעה, שהיא עולה כליל: **וזבחים.** שלמים: **ויבא אהרן וגו'.** ומשה היכן הלך? והלא הוא שיצא לקראתו וגרם לו את כל־הכבוד? אלא, שהיה עומד ומשמש לפניו: **לפני האלהים.** מכאן שהנהנה מסעודה שתלמידי חכמים מסבין בה, כאלו נהנה מזיו השכינה: (יג) **ויהי ממחרת.** מוצאי יום הכפורים היה. כך שנינו בספרי. ומהו "ממחרת"? — למחרת רדתו מן ההר. ועל כרחק, אי אפשר לומר אלא ממחרת יום הכפורים, שהרי קודם מתן תורה אי אפשר לומר (פסוק טז) "והודעתי את־חקי" וגו' ומשנתנה תורה עד יום־הכפורים לא ישב משה לשפט את העם, שהרי בי"ז בתמוז ירד ושבר את הלוחות, ולמחר עלה בהשכמה ושהה שמונים יום וירד ביום־הכפורים. ואין פרשה זו כתובה כסדר, שלא נאמר "ויהי ממחרת" עד שנה שניה, אף לדברי האומר: יתרו קודם מתן

שד"ל (יב) **וזבחים:** שלמים.

ויבא אהרן: ומשה לא הוצרך להזכר, כי האוהל שלו הוא (רשב"ם).
לפני האלהים: לשון נופל על אכילת קדשים.

(יד) **מדוע אתה יושב (ושופט) לבדך וכל העם:** ולפיכך כל העם נצב עליך מן הבקר ועד ערב (רשב"ם).

עֲלֶיךָ מִן־בֶּקֶר עַד־עֶרֶב: טו וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה לְחֹתְנֹו כִּי־יָבֵא
 אֵלַי הָעָם לְדֹרֵשׁ אֱלֹהִים: טז כִּי־יִהְיֶה לָהֶם דָּבָר בָּא אֵלַי
 וְשִׁפְטֹתִי בֵין אִישׁ וּבֵין רֵעֵהוּ וְהוֹדַעְתִּי אֶת־חֻקֵּי הָאֱלֹהִים
 וְאֶת־תּוֹרָתִיו: יז וַיֹּאמֶר חֹתֵן מֹשֶׁה אֵלָיו לֹא־טוֹב הַדָּבָר
 אֲשֶׁר אַתָּה עֹשֶׂה: יח נָבֵל תִּבֶּל גַּם־אַתָּה גַּם־הָעָם הַזֶּה
 אֲשֶׁר עִמָּךְ כִּי־כָבֵד מִמֶּךָ הַדָּבָר לֹא־תוֹכֵל עֲשֹׂהוּ לְבַדְּךָ:
 יט עֲתָה שָׁמַע בְּקֹלִי אִיעֲצֶךָ וִיהִי אֱלֹהִים עִמָּךְ הִיָּה אַתָּה

(ירמיה ח, יג), "כנבל עלה מגפן" וגו' (ישעיה לד, ד), רש"י
 שהוא כמוש על ידי חמה ועל ידי קרח, וכחו
 תש ונלאה: גס־אתה. לרבות אהרן וחור
 ושבעים זקנים: כִּי־כָבֵד מִמֶּךָ. כובדו רב יותר
 מכחך: (יט) אִיעֲצֶךָ וִיהִי אֱלֹהִים עִמָּךְ. בעצה אמר
 לו: צא המלך בגבורה: היה אתה לעם מול
 האלהים. שליח ומליץ בינותם למקום ושואל

יום אחד": (טו) כִּי־יָבֵא. כמו: 'כי־בא', לשון הווה:
 לדרש אלהים. כתרגומו: "למתבע אלפן" –
 לשאול תלמוד מפי הגבורה: (טז) כִּי־יִהְיֶה לָהֶם
 דָּבָר בָּא אֵלַי. מי שיהיה לו דבר, בא אלי:
 (יז) וַיֹּאמֶר חֹתֵן מֹשֶׁה. דרך כבוד קוראו הכתוב
 חותנו של מלך: (יח) נָבֵל תִּבֶּל. כתרגומו. ולשונו
 לשון כמישה, פלייטטריי"ר, כמו: "והעלה נבל"

(טו) לדרש אלהים: כלל שאחריו פרט, כי יהיה להם דבר וכו', והם דיני ממונות וכל מיני ריבות
 וכל עניני הנהגת הצבור. והנה מוכרח אני לשפוט לבדי, כי הם באים אלי לדרוש אלהים, כלומר
 לשמוע ממני מענה אלהים, ואין אדם אחר מבלעדי שיוכל לתת להם מענה אלהים.

(טז) בָּא אֵלַי: הדבר יובא אלי, כמו 'ורֵיב אֶלְמָנָה לֹא יָבֵא אֵלֶיהָ' (ישעיה א' כ"ג). והכוונה כשהיה
 להם איזה ריב, אז יובא הדבר לפני (לא כפירוש רש"י ולא כפירוש רמבמ"ן).

את חקי האלהים וגו': מה שהיה האל אומר לו להוראת שעה לצורך הנהגתם; ואין הכוונה על
 המצוות לדורות, ואין ללמוד מכאן שאחר מתן תורה בא יתרו, כי המצוות היה אומר אותן
 לכל העם בקהל, לא לכל יחיד ויחיד, ולא היה צריך לישב לפניהם כל היום. הן אמת כי מלת
 חוק לא תפול על הודעת המשפט בדין פרטי, אך ענינו משפט כללי קיים לדורות. אך הכוונה
 שהוא היה דן הדינים הפרטיים לפי המשפטים הכלליים שהיה האל מודיעו.

(יח) נָבֵל תִּבֶּל: פעל משרש בלל, ענין בלבול (רשב"ם). עיין רש"י.

(יט) וִיהִי אֱלֹהִים עִמָּךְ: ויעזור האל, דרך חבה, כמליצת ירחמך האל וזולתה.

לעם: בשביל העם.

מול האלהים: אצל האלהים, כמו 'וקרבת מול בני עמון' (דברים ב' י"ט), 'אל ירעו אל מול ההר

לָעַם מֹלֵה הָאֱלֹהִים וְהִבֵּאתָ אֶתְּהָאֱתֵּהדְבָרִים אֶל־
הָאֱלֹהִים: כֹּהִזְהִרְתָּה אֶתְּהָאֱתֵּהחֲקִים וְאֶתְּהָתּוֹרָה
וְהוֹדַעְתָּ לָהֶם אֶתְּהָדֶרֶךְ יִלְכוּ בָּהּ וְאֶתְּהַמַּעֲשֶׂה אֲשֶׁר
יַעֲשׂוּן: כא וְאֶתְּהָ תַחֲזֶה מִכָּל־הָעָם אֲנָשִׁי־חִיל יִרְאִי אֱלֹהִים
אֲנָשִׁי אִמָּת שְׁנָאִי בָצַע וְשָׁמַת עֲלֵהֶם שָׂרִי אֲלָפִים שָׂרִי
מֵאֹזֹת שָׂרִי חֲמִשִּׁים וְשָׂרִי עֶשְׂרֹת: כב וְשִׁפְטוּ אֶתְּהָעָם

דבריהם נשמעין: שנאי בצע. ששונאין את
ממונם בדין, כההיא דאמרינן (בבא בתרא נח ע"ב):
כל־דינא דמפקין ממנוא מנה בדינא — לאו
דינא הוא: שרי אלפים. הם היו שש מאות
שרים לשש מאות אלף: שרי מאות. ששת

משפטים מאתו: את־הדברים. דברי ריבותם:
(כא) ואתה תחזה. ברוח הקדש שעליך: אנשי־
חיל. עשירים, שאין צריכין להחניף ולהכיר
פנים: אנשי אמת. אלו בעלי הבטחה, שהם
כדאי לסמוך על דבריהם, שעל ידי כן יהיו

רש"י

ההוא' (שמות ל"ד ג'), 'זיסוב מאצלו אל מול אחר' (ש"א י"ז ל'), והטעם הנח לך כל מה שיש בו
צורך לנבואה מאת ה', והשאר נתן ביד אחרים.

שד"ל

(כ) את החקים ואת התורות את הדרך ואת המעשה וגו': כל השייך להנהגת העם בציבור
וביחיד, כל זה תאמר להם דרך מצוה לדורות, קודם שיבא מעשה לידך.

(כא) שנאי בצע: פעל בצע הקרוב לשורש בקע הונח תחלה על בקיעת דבר לשנים, והוא
שגור בל' ארמית, ומזה אצל רז"ל בציעת הפת, והושאל אח"כ על מה ששני בני אדם חולקים
ביניהם ממה שלקחו מזולתם בעקבה, וזה טעם כל בוצע שבמקרא. וכן כל בצע הוא שכר
ששנים או יותר חולקים ביניהם, וכן כאן שונאי בצע ששונאים לחלוק עם גנב, כלו' להשתתף
עם החייב כדי להצדיק רשע ולהרשיע צדיק; גם כי אולי אח"כ הושאל שם בצע לכל מין שכר
שיהיה.

שרי אלפים וגו': לדעת רז"ל (מכילתא יתרו ב') כל עשרה מישראל היה להם שר אחד, וכל
חמישה מהשרים ההם היה עליהם שר חמישים אחד, וכן על זה הדרך; ותמה על זה ראב"ע,
שא"כ יצטרך שיהיו שמינית הקהל כולם אנשי חיל יראי אלהים אנשי אמת שונאי בצע, מה
שהוא רחוק הרבה ממנהגו של עולם; והוא פירש בלשון הנשמע לשני פנים, ורלב"ג ודון יצחק
השיגו עליו. ואולי אין כוונתו כמו שהבינו הם, אך כוונתו כאחד מן הפירושים שאמר דון יצחק
בפסוק הזה, והוא שנקראו שרי אלפים אותם שרים שהעם או המלך נתן להם אלף איש
שומרים אותו וסרים אל משמעתו, וכן על הדרך הזה שרי המאות וזולתם; ודון יצחק אמר
עוד פירוש אחר בפסוק הזה, והוא כי טעם שרי אלפים עצה ובית דין גדול של אלף איש,

בְּכָל־עֵת וְהָיָה כָּל־הַדָּבָר הַגָּדֹל יָבִיאוּ אֵלָיָךְ וְכָל־הַדָּבָר
הַקָּטָן יִשְׁפֹּטוּ־הֶם וְהָקֵל מֵעַלְיָךְ וְנִשְׁאָו אִתָּךְ: כג אַם
אֶת־הַדָּבָר הַזֶּה תַּעֲשֶׂה וְצִוְּךָ אֱלֹהִים וְיִכְלָתָ עִמָּד וְגַם
כָּל־הָעַם הַזֶּה עַל־מָקוֹמוֹ יָבֹא בְּשָׁלוֹם: שד"ל כד וַיִּשְׁמַע

אלפים היו: שרי חמשים. שנים עשר אלף: (כב) וּשְׁפֹטוּ. "וידנון",
ושרי עשרות. ששים אלף: (כג) וַיִּדְנוּךְ. "וידנון",
לשון צווי: והקל מעליך. דבר זה להקל מעליך.
"והקל" — כמו: "והכבד את־לבו" (שמות ח, יא),
והכחות את־מואב" (מלכים ב ג, כד), לשון הווה: רש"י
(כג) וְצִוְּךָ אֱלֹהִים וְיִכְלָתָ עִמָּד. המלך בגבורה, אם
מצוה אותך לעשות כך — תוכל עמד, ואם
יעכב על ירך — לא תוכל לעמד: וגם כל־העם

וכן ב"ד של מאה, וכן על הדרך הזה. ורלב"ג פירש שרי אלפים שתחתם אלפים הרבה, ואינם
רק אחד לכל שבט, ושרי מאות שתחתם מאות הרבה, וכן שרי החמישים ושרי העשרות, היו
תחתם חמישים הרבה ועשרות הרבה, ולזה דעתי נוטה. ואני מוסיף כי תחילת הנחת השמות
האלה היתה באמת להורות מי שתחתיו עשרה, חמישים, מאה, ואלף, כדעת רז"ל, וראיה לזה
'שר חמשים וחמשי' (מלכים ב' א' ט'), ואחריו הוא אומר (שם שם י"ג): 'תיקר נא נפשי ונפש
עבדיך אלה חמשים בעיניך'; אך אמרו גם כן שר אלפים למי שתחתיו אלפים הרבה, ושר מאות
למי שתחתיו מאות הרבה אך פחות מאלף, ושר חמישים למי שתחתיו יותר מחמישים ופחות
ממאה, ושר עשרות למי שתחתיו יותר מעשרה ופחות מחמישים; אך בזאת לא אסכים עם
רלב"ג במה שאמר כי שרי האלפים לא היו רק אחד לכל שבט, ונ"ל כי נשיאי המטות לחוד,
ושרי האלפים לחוד, ושרי האלפים היו על אלפים הרבה, אך לא על השבט כולו, גם לא על
קצת אלפים משבט זה וקצת אלפים משבט אחר. ואח"ם מוסיף כי נראה שהשרים האלה לא
היו משועבדים אלה לאלה, כי לא אמר ששרי העשרות יביאו הדבר הקשה אל שר החמישים,
אלא כולם ישפטו הם או יביאו אל משה, רק לפי חכמתם ומעלת מידותיהם הופקדו על אנשים
רבים או על מעט. וראב"ע בביאורו הקצר קירב מה שריחק בפירושו הארוך, וקיים ששמינית
מחנה ישראל היו חכמים.

(כב) והקל: ע"י כן הם יקלו מעליך; והקל מקור, ויש בכחו הזמן והגוף המצויינים בפועל
שלפניו, כי לאהבת הקצור ישמיטו מה שנודע כבר; וכמהו 'זיקראו לפניו אברך ונתן' (בראשית
מ"א מ"ג), 'החריבו מלכי אשור את כל הארצות ונתן' (ישעיה ל"ז י"ח י"ט), 'זיתקעו בשופרות
ונפוצ' (שופטים ז' י"ט), 'כי גם אילת בשדה ילדה ועזוב' (ירמיה י"ד ה'), 'העברתי מעליך עוניך
והלבש' (זכריה ג' ד'), 'כי צמתם וספוד' (שם ז' ה'), 'שדות בכסף יקנו וכתוב בספר וחתום והעד
עדים' (ירמיה ל"ב מ"ד), 'לגר אשר בשעריך תתננה ואכלה או מכור' (דברים י"ד כ"א).

(כג) ויכלת עמד: תוכל לעמוד במה שיצוך מכאן ולהבא, שאם אתה דן יחידי לא תוכל להשלים
מה שיצוך מרוב הטרדות.

מֹשֶׁה לְקוֹל חֲתָנוּ וַיַּעַשׂ כָּל אֲשֶׁר אָמַר: כה וַיִּבְחַר מֹשֶׁה
אֲנָשֵׁי-חַיִּל מִכָּל-יִשְׂרָאֵל וַיִּתֵּן אֹתָם רָאשִׁים עַל-הָעָם
שָׂרֵי אֲלָפִים שָׂרֵי מֵאוֹת שָׂרֵי חֲמִשִּׁים וְשָׂרֵי עֶשְׂרֹת:
כו וַשִּׁפְטוּ אֶת-הָעָם בְּכָל-עֵת אֶת-הַדָּבָר הַקָּשֶׁה יִבְיֹאוּ
אֶל-מֹשֶׁה וְכָל-הַדָּבָר הַקָּטָן יִשְׁפּוּטוּ הֵם: כז וַיִּשְׁלַח מֹשֶׁה
אֶת-חֲתָנוּ וַיֵּלֶךְ לוֹ אֶל-אֶרְצוֹ: רביעי יט א בַּחֹדֶשׁ הַשְּׁלִישִׁי

לשון צווי, לכך מתרגמין "וידנון" "ייתון"
"ידנון", ומקראות הללו לשון עשיה: (כז) וילך לו
אל-ארצו. לגייר בני משפחתו: (א) ביום הזה.
בראש חדש. לא היה צריך לכתוב אלא 'ביום
ההוא' מהו 'ביום הזה'? — שיהיו דברי תורה

רש"י הזה. אהרן נדב ואביהוא ושבעים זקנים הנלוים
עתה עמך: (כו) ושפטו. "ודינין ית-עמא":
יביאו. "מיתין": ישפטוהם. כמו 'ישפטו'. וכן
"לא תעבורי" (רות ב, ח) — כמו 'לא תעברי'.
ותרגומו: "דינין אנון". מקראות העליונים הם

על מקמו יבא בשלום: לא יצטרכו לבא כולם אליך, אך ילך כל אחד אצל השר הקרוב אליו,
וביאתם אל המשפט תהיה בשלום ובלא ערבוביא, כי לא רבים ילכו אצל שר אחד כמו שהיה
הענין בהיות משה לבדו שופט.

(כד) וישמע משה לקול חתנו: אין ספק שאם היה מתחיל הנהגתו דרך שררה, ולא היה מתראה
אל העם ושומע דבריהם כקטון כגדול, לא היה לב העם נוטה אליו ולא היו מקבלים תורתו
ומצותיו; לפיכך לא אמר לו ה' שיעשה הדבר הזה, רק הניח לו שיעשהו אחר שכבר נסו העם
את לבבו ואת דרכיו ודבקו בו.

(כו) ישפטו: בשורק במקום שוא, וכן 'לא תעבורי מזה' (רות ב' ח'); ולדעת ראב"ע השורק
במקום חולם, כאלו המילה בסוף פסוק, הואיל ואין אחריה רק מלה זעירה (הם), ודוגמת 'זה
תהתלו בו' (איוב י"ג ט') בצירי מפני ההפסק; וזה לא יצדק במלת תעבורי שאין אחריה מלה
זעירה, וגם תהתלו אין הצירי בו מפני ההפסק, אלא מפני שמלה מן הכפולים היא (מל' חוכא
ואטלולא). והנה רש"י ז"ל העיר בצדק כי 'ושפטו', 'יביאו', 'ישפטו' שבפסוק כ"ב הם ל' עתיד
ממש, והכוונה בהם דרך צווי מה צריך שיעשו, אבל 'ושפטו', 'יביאו', 'ישפטו' שבפסוק זה הכוונה
בהם להגיד מה היו עושים; וראב"ע בפחזותו לא הבין וחשב כי כוונת רש"י להבדיל בין ישפטו
לישפטו, וכתב: "ורבנו שלמה רצה להפריד ביניהם ולא עלתה בידו", וזה שקר שאין לו רגלים.

(א) ביום הזה: ביום החדש, כל' יום התחדשות הירח, והוא ר"ח, כי זה עקר הוראת שם חדש
(כדברי ר' משה הכהן, הזכירו ראב"ע), אע"פ שהושאל אח"כ לכל משך החדש, כל' כ"ט או ל' יום,
שמהתחדשות הירח להתחדשותו פעם אחרת.

לְצֵאת בְּנֵי־יִשְׂרָאֵל מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם בַּיּוֹם הַזֶּה בָּאוּ מִדְבַּר
 סִינַי: ב וַיִּסְעוּ מֵרַפִּידִים וַיָּבֹאוּ מִדְבַּר סִינַי וַיַּחֲנוּ בַּמִּדְבָּר
 וַיַּחֲשֶׂם יִשְׂרָאֵל נֶגֶד הָהָר: ג וּמֹשֶׁה עָלָה אֶל־הָאֱלֹהִים
 וַיִּקְרָא אֵלָיו יְהוָה מִן־הָהָר לֵאמֹר כֹּה תֹאמַר לְבֵית יִעֲקֹב

חדשים עליך, כאלו היום נתנו: (ב) ויסעו מרפידים. למה הוצרך לחזור ולפרש מהיכן נסעו? והלא כבר כתב שברפידים היו חונים, בידוע שמשם נסעו?! אלא, להקיש נסיעתן מרפידים לביאתן למדבר סיני – מה-ביאתן למדבר סיני בתשובה, אף נסיעתן מרפידים בתשובה: ויחן שם ישראל. כאיש אחד בלב אחד. אבל שאר כל-החניות – בתרעמת ובמחלקת: נגד ההר. למזרחו, וכל-מקום שאתה מוצא "נגד" – פנים למזרח: (ג) ומושה עלה. ביום השני. וכל-עליותיו בהשכמה היו, שנאמר (שמות לד, ד): "וישכם משה בבקר": כה תאמר.

(ב) ויסעו מרפידים: אמר בתחילה דרך כלל שבאו ביום הראשון לחודש אל מדבר סיני, ועתה שד"ל פירש היאך היה זה כדרך סיפורי הכתוב (רמבמ"ן).

ויחן שם ישראל נגד ההר: אחר שאמר דרך כלל שחנו במדבר, פירש ואמר שחנו נגד ההר אשר במדבר ההוא, והוא הר סיני, כי על שמו נקרא המדבר סיני; וראב"ע (ואחריו רמבמ"ן) חשב כי 'ויחנו במדבר' נאמר על כל ישראל, אבל ויחן שהוא לשון יחיד נאמר על המועטים, והם ראשי המטות והזקנים, שהם חנו נגד ההר מפני כבודם; וזה הבל, כי אמנם הדיבור על העם בלשון יחיד, אך אין המכוון בו לדבר על קצת מהם, אבל בהפך הכוונה לדבר על כלל העם בבחינת היותם כולם כגוף אחד (עיי' מה שכתבתי ב"בכורי העתים" תקפ"ט עמוד צ' צ"א), והנה כשאמר, שחנו במדבר, אמר: ויחנו, בלשון רבים, כי במדבר גדול ורחב ידים היו נראים כיחידים מפוזרים כה וכה, אבל כשאמר שחנו נגד ההר, הנה ההר היה כמרכז לכולם וכולם פונים אליו, והנה הם אגודה אחת וגוף אחד, כי כולם עיניהם ולבם אל ההר ההוא, שכבר ידעו שהוא הר האלהים, כנראה ממה שכתוב למעלה (י"ח ה') 'אל המדבר אשר הוא חונה שם הר האלהים', לפיכך כתוב בלשון יחיד ויחן שם ישראל (כל העם כאיש אחד) נגד ההר.

(ג) ומושה עלה אל האלהים: אל ההר, ולא לראשו.

ויקרא אליו ה' מן ההר: מראש ההר, ואין זה ענין קריאה, כי כבר עלה, אך טעמו דבור בקול גדול; כי אמנם כה תאמר וכו' איננו דרך קריאה למשה שיעלה, אך הוא הדבור עצמו. כי כבר קרא לו (ראב"ע, המעמר גם בכור שור).

כה תאמר וגו': הרי זה דיבור שירי בכפל ענין במילות שונות, וזה למען ייכנס יותר בלב העם הדיבור הזה שהוא הקדמה לכל התורה כולה.

וְתִגִּיד לְבָנֶי יִשְׂרָאֵל: ד אַתֶּם רְאִיתֶם אֲשֶׁר עָשִׂיתִי לְמִצְרַיִם
וְאִשָּׁא אֶתְכֶם עַל־כַּנְפֵי נְשָׁרִים וְאָבָא אֶתְכֶם אֵלַי: ה וְעַתָּה
אִם־שָׁמַעַתְּ תִשְׁמָעוּ בְּקֻלִּי וְשִׁמַּרְתֶּם אֶת־בְּרִיתִי וְהִיִּיתֶם

כנשר הנושא גוזליו על כנפיו, שכל־שאר העופות נותנים את בניהם בין רגליהם, לפי שמתיראין מעוף אחר שפורח על גביהם, אבל הנשר הזה אינו מתירא אלא מן האדם שמא יזרק בו חץ, לפי שאין עוף אחר פורח על גביו, לכך נותנו על כנפיו, אומר: מוטב יכנס החץ בי ולא בבני. אף אני עשיתי כן (שמות יד, יט-כ): "ויסע מלאך האלהים וגו' ויבא בין מחנה מצרים" וגו'. והיו מצרים זורקים חצים ואבני בליסטראות, והענן מקבלם: **ואבא אתכם אלי.** כתרגמו: (ה) **ועתה.** אם עתה תקבלו עליכם, יערב לכם מכאן ואילך, שכל־התחלות קשות: **ושמרתם את־בריתי.** שאכרת עמכם על שמירת התורה: **סגלה.** אוצר חביב, כמו (קהלת ב, ח):

רש"י בלשון הזה וכסדר הזה: **לבית יעקב.** אלו הנשים, תאמר להן בלשון רכה: **ותגיד לבני ישראל.** ענשין ודקדוקין, פרש לזכרים דברים הקשין כגידין: (ד) **אתם ראיתם.** לא מסורת היא בידכם, ולא בדברים אני משגר לכם, לא בעדים אני מעיד עליכם, אלא "אתם ראיתם אשר עשיתי למצרים". על כמה עברות היו חייבין לי קדם שנודוגו לכם, ולא נפרעתי מהם אלא על ידכם: **ואשא אתכם.** זה יום שבאו ישראל לרעמסס, שהיו ישראל מפזרין בכל־ארץ גשן, ולשעה קלה כשבאו לסע ולצאת נקבצו כלם לרעמסס. ואונקלוס תרגם: "ואשא" – "ונטלית יתכון", כמו: "ואסיע אתכם", תקן את הדבר דרך כבוד למעלה: **על־כנפי נשרים.**

ו**תגיד:** כתוב ביו"ד והוא דרך אינדיקאטיף (דרך הודעה), והקריאה בצירי והוא דרך צווי. מה שכתב רש"י: קשין כגידין, הוא ממסכת שבת דף פ"ז ע"א, ופירוש גידין ירק מר, ובעל הערוך מוסיף שהדל"ת בדגש, והוא תרגום של לענה (עי' בתרגום לאיכה ג' ט"ו).

לבני ישראל: דרך חבה וכבוד חזר וקראם בני ישראל.

(ד) **ואשא אתכם על כנפי נשרים:** כאלו נשאתי אתכם על כנפי נשרים, כל' כאלו הפרחתי אתכם באויר, כי בזולת שתפרחו באויר לא היה אפשר לכם לצאת מתחת יד מצרים.

ואבא אתכם אלי: הוצאתי אתכם מרשות מצרים, והבאתי אתכם ברשותי, במקום שאין עליכם אדונים אלא אני; ואין הכוונה אל ההר הזה שבו שכניתי (כדעת ראב"ע), כי עקר יציאת מצרים לא היה לבוא אל המדבר, ומה שבח הוא זה שהביאם אל הר סיני? וכל תוחלתם ותאותם היתה לבוא לרשת את הארץ. הן אמת כי קבלת התורה הוא ענין נכבד יותר מירושת הארץ, אבל עדיין לא הגיד להם כי על ההר ההוא ישמיעם את תורתו.

(ה) **סגלה:** כקנין החביב לאדם מכל שאר קניניו.

כי לי כל הארץ: וכל העמים לי הם, וכל המין האנושי יקר אצלי, ואמנם אתם תהיו לי ממלכת כהנים וגוי קדוש (ר"ע ספורנו).

לִי סִגְלָה מִכָּל־הָעַמִּים כִּי־לִי כָל־הָאָרֶץ: ֹוּאַתֶּם תִּהְיוּ־לִי
מִמְלַכַת כְּהֲנִים וְגוֹי קָדוֹשׁ אֵלֶּה הַדְּבָרִים אֲשֶׁר תִּדְבֹּר
אֶל־בְּנֵי יִשְׂרָאֵל: חמישי וַיֵּבֹא מֹשֶׁה וַיִּקְרָא לְזִקְנֵי הָעָם
וַיֵּשֶׁם לִפְנֵיהֶם אֶת כָּל־הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה אֲשֶׁר צִוָּהוּ יְהוָה:

וסגלת מלכים" – כלי יקר ואבנים טובות, שהמלכים גונזים אותם. כך אתם תהיו לי סגלה משאר אמות. ולא תאמרו: אתם לבדכם שלי ואין לי אחרים עמכם, ומה־יש לי עוד שתהא חבתכם נכרת. "כי־לי כל־הארץ", והם בעיני ולפני לכולם: (ו) ואתם תהיו־לי ממלכת כהנים. שרים. כמה דאת אמר (שמואל־ב ח, יח): "ובני דוד כהנים היו": אלה הדברים. לא פחות

(ו) ממלכת כהנים וגוי קדוש: מפני שהיו הגוים מאמינים שכוהניהם קרובים וחביבים לאלהיהם, ושאלהיהם עושים להם כל חפצם, אמר כי האומה כלה תהיה קרובה אל האל, שיהיה האל קרוב אליה בכל קראה אליו, ומשגיח על כל עניניה, כאלו כל העדה כלם קדושים וכוהנים, וזה רק ע"י שמירת מצותיו.

(ז) וישם לפניהם וגו': ידוע כי בנוהג שבעולם כל דבר שאדם רוצה להשתמש בו להנאתו ולטובתו, יעמידהו תחילה לפניו (וזה מפני שהעיניים רואות לפניו ולא לאחור, והאכילה ודבר אחר לא יעשה אותם האדם אלא מצד פנים). ומה שהוא לפני האדם הוא ברשותו ותחת ידו ליהנות בו כחפצו ולעשות בו כטוב בעיניו, והבא לעכב על ידו ייקחהו תחילה מלפניו; ולפיכך הושאלה מילת "לפני" להורות שהדבר הוא ברשות פלוני ליהנות בו כרצונו, כגון 'הנה ארצי לפניך' (בראשית כ' ט"ו), 'והארץ תהיה לפניכם' (שם ל"ד י'), 'ארץ מצרים לפניך היא' (שם מ"ז ו'), 'הושע בן נון העומד לפניך' (דברים א' ל"ח), כלומר המשרת אותך, 'אמר נא אדונינו עבדיך לפניך' (ש"א ט"ז ט"ז), כלומר הנה אנחנו מוכנים לעשות את אשר תצוה, 'כאשר עבדתי לפני אביך כן אהיה לפניך' (ש"ב ט"ז י"ט) וזולתם, ומזה גם כן בל' ארמית מליצת 'קדם מלכא' (דניאל ב' ל"ו) שאומרים דרך כבוד במקום למלכא (עיין אוהב גר, עמוד י"ג) תחילת הנחתה היתה להורות שיעבוד והכנעות, שהמדבר עם המלך עושה עצמו כמוכן תמיד לעשות כל אשר יצווהו. והנה מליצת "שם לפני" מצאנוה במשמעותה הראשונה, כגון 'ויושם לפניו לאכול' (בראשית כ"ד ל"ג), 'וישם לפני שאול' (ש"א ט' כ"ד), ואשימה לפניך פת לחם ואכול' (שם כ"ח כ"ב), וזה אינו צריך פירוש; ומצאנוה ג"כ בלשון מושאל, וזה בשלושה מקומות, האחד כאן, והשני למטה (כ"א א') 'ואלה המשפטים אשר תשים לפניהם', והשלישי במשנה תורה (ד' מ"ד) 'וזאת התורה אשר שם משה לפני בני ישראל', ושלושם ענין אחד להם, והוא כי משה הגיד לישראל את דברי ה' והניח הענין ברשותם לקבל או שלא לקבל, כי תחילת נתינת התורה לישראל לא היתה דרך צווי והכרח, אלא ברצונם ובנפש חפצה באו בברית את ה' אלהיהם, כמו שכתוב כאן 'ויענו כל העם יחדו ויאמרו כל אשר דבר ה' נעשה', וכן לענין המשפטים כתוב (למטה כ"ד ג')

שד"ל ויבא משה ויספר לעם את כל דברי ה' ואת כל המשפטים ויען כל העם קול אחד ויאמרו כל אשר דבר ה' נעשה; ואח"כ כתוב (פסוק ז') ויקח ספר הברית ויקרא באזני העם ויאמרו כל אשר דבר ה' נעשה ונשמע; ואז לקח את הדם וזרק על העם והביא אותם בברית; וכמו שעשה עם האבות בצאתם ממצרים, כן עשה עם הבנים בשנת הארבעים, וזה טעם 'וזאת התורה אשר שם משה לפני בני ישראל', והתורה היא הברית אשר כרת אתם בערבות מואב (מפרק ה' עד סוף פרק כ"ח מס' הדברים), ומה שלא ענו גם בפעם ההיא 'כל אשר דבר ה' נעשה'; הוא כי כבר היו מורגלים לקבל עליהם דבר ה' ביד משה מארבעים שנה ולמעלה ולא היו צריכים לומר בפיהם 'נעשה ונשמע'; ושתיקתם היתה כהודאה; לא כן כאן שהיה משה עומד בתחילת שליחותו, הוצרכו לגלות דעתם בפירוש ולומר 'כל אשר דבר ה' נעשה'; והנה המשכיל יבין כי באמת לא הניח ה' ברשות ישראל לקבל או שלא לקבל תורתו, כי הנה קודם לכן כבר אמר להם (למעלה ט"ז כ"ח) 'עד אנה מאנתם לשמור מצותי ותורתי', אך אמיתת הענין היא כי גלוי היה לפניו ית' כי אז תכף ליציאתם משעבוד לגאולה לו היה שואל אותם אם רצונם לקבל תורתו ולבוא אתו בברית להיות לו לעם והוא יהיה להם לאלהים, ודאי לא יסרבו ואחור לא יסוגו, על כן שם הדבר לפניהם שיבחרו כרצונם. וכן בשנת הארבעים, אחרי אשר הכה לפניהם שני מלכי האמורי סיחון ועוג ונתן להם את ארצם, ודאי היה שבנפש חפצה יבואו איתו בברית. וכיוצא בזה עשה יהושע בזקנתו ואמר לישראל (כ"ד ט"ו) 'ואם רע בעיניכם לעבוד את ה' בחרו לכם היום את מי תעבדו'; לא שהיו רשאים לעזוב את תורת ה'; אך יודע היה יהושע שמאהבתם שאהבו אותו ואת אלהיו ומשמחתם ששמחו בו ובאלהיו אשר הביאם אל המנוחה ואל הנחלה ודאי יענו (כמו שענו) 'חלילה לנו מעזוב את ה'', וע"י כך גם אחר זמן יהיו יותר זהירים בשמירת מצוותיו, מאחר שברצונם קיבלו אותם עליהם. וכן מליצת 'נתן לִפְנֵי' מצאנוה במשמעותה הראשונה, כגון 'ויקח חמאה וחלב ובן הבקר אשר עשה ויתן לפניהם' (בראשית י"ח ה'), 'מה אתן זה לפני מאה איש' (מ"ב ד' מ"ג), 'ואתן לפני בני בית הרכבים גביעים מלאים יין' (ירמיה ל"ה ה'), 'ולפני עור לא תתן מכשול' (ויקרא י"ט י"ד), וגם זה איננו צריך פירוש, ואין אני רואה חילוק בין 'נתן לפני' ובין 'שם לפני' כשהלשון בהוראתו הראשונה הפשוטה ובלתי מושאלת, אבל מצאנו 'נתן לפני' בלשון מושאל, כגון 'ככל התורה הזאת אשר אנכי נותן לפניכם היום' (דברים ד' ח'), 'ושמרתם לעשות את כל החוקים ואת המשפטים אשר אנכי נותן לפניכם היום' (שם י"א ל"ב), 'על עזבם את תורתי אשר נתתי לפניהם' (ירמיה ט' י"ב), ואלה לדעתי ענין אחר להם, כי הנה 'ושמרתם לעשות' הוא צווי מוחלט, ואין יאמר אחר זה 'אשר אנכי נותן לפניכם היום', אם הכוונה אשר אנכי מניח ברשותכם לקבל ושלא לקבל? וכן (ירמיה ט' י"א, י"ב) מה טעם 'על מה אבדה הארץ', 'על עזבם את תורתי אשר נתתי לפניהם? והנה העיקר חסר, והיל"ל: אשר נתתי לפניהם והם קבלוה, ועיין עוד מלכים א' ט' ו', וירמיה כ"ו ד', מ"ד י'. לכך אומר אני כי לשון 'שם לפני' כשהוא נאמר בהשאלה, הוא בכוונה שתכף ומיד יבחר האיש אם לקבל ואם שלא לקבל, כמו כאן 'וישם לפניהם את כל הדברים האלה אשר צוה ה'', ומיד 'ויענו כל העם יחדו ויאמרו; אבל 'נתן לפני' הוא בכוונה שאימתי שירצה יבחר, כגון 'ראה אנכי נותן לפניכם היום ברכה וקללה' (דברים י"א כ"ו), 'והיה כי יבאו עליך כל הדברים האלה הברכה והקללה אשר נתתי לפניך' (שם ל' א'), 'החיים והמוות נתתי לפניך הברכה והקללה' (שם שם י"ט) בכל אלה אין הכוונה שיבחרו

ח וַיֵּעַן כָּל־הָעָם יַחְדָּו וַיֹּאמְרוּ כָּל־אֲשֶׁר־דִּבֶּר יְהוָה נַעֲשֶׂה
וַיֹּשֶׁב מֹשֶׁה אֶת־דִּבְרֵי הָעָם אֶל־יְהוָה: ט וַיֹּאמֶר יְהוָה
אֶל־מֹשֶׁה הִנֵּה אֲנֹכִי בָּא אֵלֶיךָ בְּעַבְדִּי בְּעֶבְרִי יִשְׁמַע
הָעָם בְּדִבְרֵי עַמֶּךָ וְגַם־בֶּךָ יֹאמְנוּ לְעוֹלָם וַיִּגַּד מֹשֶׁה

ולא יותר: (ח) וישב משה את־דברי העם וגו'. ביום המחרת שהוא יום שלישי, שהרי בהשכמה עלה. וכי צריך היה משה להשיב? אלא, בא הכתוב ללמדך דרך ארץ ממשה, שלא אמר: הואיל וידוע מי ששלחני איני צריך להשיב: (ט) בעב הענן. במעבה הענן, וזהו ערפל: רש"י וגם־בך. גם בנביאים הבאים אחריו: ויגד משה וגו'. ביום המחרת, שהוא רביעי לחדש: את־דברי העם וגו'. תשובה על דבר זה שמעתי מהם, שרצונם לשמע ממך, אינו דומה השומע

מיד, אלא גם מיד וגם לדורות בכל זמן שירצו יבחרו להם הברכה או הקללה. וכן התורה הניח ה' אותה לפנינו שנדבק בה או נתרחק ממנה כל זמן שנרצה. אמנם מה שכתוב בירמיה (כ"א ח, ט) 'הנני נותן לפניכם את דרך החיים ואת דרך המות היושב בעיר הזאת ימות' וגו' שלא היה הענין לדורות אלא לשעה, אין הלשון מדויק, והיה לו לומר הנני שם, או הנני משים, לא הנני נותן, אלא שרצה ירמיה לאחוז בלשון הכתוב בתורה "החיים והמוות נתתי לפניך", גם כי שם הכוונה לדורות וכאן לשעה; וידוע כי כן היה דרך ירמיה לקחת מליצותיו ממליצות הנביאים אשר היו לפניו.

(ח) וישב משה את דברי העם אל ה': לא עכשו, אלא אחר שאמר לו ה' הנה אנכי וכו', אמר תחלה דרך כלל, ואח"כ פירש, ורבים כן (רשב"ם). והנה משה לא חש להגיד לה' תשובת העם, כי הכל גלוי לפניו, רק הלך לה' כשליח שעשה שליחותו, לשמוע מה יצוהו עוד. וכשמעו שאמר לו 'הנה אנכי בא אליך בעב הענן בעבור ישמע העם בדברי עמך וגם בך יאמינו בך לעולם', אז אמר לפניו אי אתה צריך לך, כי כבר הם מאמינים בי, שהרי אמרו 'כל אשר דבר ה' נעשה', הרי שהאמינו כי מה שאמרתי להם הם דברי ה'. שלו היו מסופקים שמא מלבי אני בודה, לא היו אומרים: 'כל אשר דבר ה' נעשה', א"כ אין צורך שישמעו קולך למען יאמינו בי, כי כבר הם מאמינים בי.

(ט) הנה אנכי בא אליך בעב הענן: הנה עד עתה הייתי משמיעך את דברי בלא שום מחזה, כי אינך צריך מראות נפלאות למען דעת גדולתי; אבל בפעם הזאת רוצה אני לבוא אליך בעב הענן ולדבר אתך מתוך האש הענן והערפל, כדי שכל העם יראו המראה הגדול וישמעו את קולי בדברי עמך ויקנו אמונה קיימת לעולם גם בי וגם בך. והנה כאן רמז לו ענין מעמד הר סיני, אך לא פירש לו כל הענין בפעם אחת, כי לא אמר בדברי "עמהם", כמו שהיה מן הראוי, אם היתה הכוונה (כדעת ראב"ע והרמב"ם במורה נבוכים חלק ב' פרק ל"ג) על עשרת הדברות, אבל אמר 'בדברי עמך', והכוונה (כדעת רבנו סעדיה גאון ואחרים) על מה שהיה קודם מתן

אֶת־דְּבָרֵי הָעָם אֶל־יְהוָה: וַיֹּאמֶר יְהוָה אֶל־מֹשֶׁה לֵךְ
אֶל־הָעָם וְקִדַּשְׁתָּם הַיּוֹם וּמָחָר וּכְבָּסוּ שְׂמֹלֹתָם: יֵאָוְהוּ
נִכְנָיִם לַיּוֹם הַשְּׁלִישִׁי כִּי | בַּיּוֹם הַשְּׁלִישִׁי יֵרֵד יְהוָה לַעֲנִי
כָּל־הָעָם עַל־הָרֹם סִינַי: יִבְּהַבְּלָת אֶת־הָעָם סָבִיב לֵאמֹר
הִשְׁמְרוּ לָכֶם עֲלֹת בָּהָר וּנְגַע בְּקַצְהוּ כָּל־הַנֶּגַע בָּהָר
מוֹת יוֹמָת: יִגְּלֹא־תִגַּע בּוֹ יָד כִּי־סָקוֹל יִסָּקֵל אוֹ־יִרְה יִרְהָ

האמור בפרשת "ואלה המשפטים". ואין מקדם ומאוחר בתורה: לעיני כלהעם. מלמד שלא היה בהם סומא, שנתרפאו כלם: (יב) והגבלת. קבע להם תחומין לסימן, שלא יקרבו מן הגבול והלאה: לאמר. הגבול אומר להם: השמרו מעלות מכאן והלאה. ואתה תזהירם על כך: ונגע בקצהו. אפלו בקצהו: (יג) ירה ירה. מכאן

מפי השליח לשומע מפי המלך, רצוננו לראות את מלכנו: (י) ויאמר ה' אל־משה. אם כן, שמזיקין לדבר עמם, לך אל־העם: וקדשתם. וזמנתם שיכינו עצמם היום ומחר: (יא) והיו נכנים. מובדלים מאשה: ליום השלישי. שהוא ששה בחדש. ובחמישי בנה משה את המזבח תחת ההר, ושתיים עשרה מצבה, כל־הענין

רש"י

תורה, 'משה ידבר והאלהים יענו בקול' (פסוק י"ט), ואז הגיד משה לפניו תשובת העם, לומר שאין צורך לכך, כי אמנם לא ידע משה שכוונת האל להשמיע התורה לכל העם, ואז אמר לו ה': 'לך אל העם וקדשתם' וכו' כי ביום השלישי ירד ה' לעיני כל העם על הר סיני, ובזה רמז לו כי ביאתו בעב הענן לא תהיה לתכלית הנזכרת בלבד, כלומר כדי שיאמינו במשה, אבל שרצה הקב"ה לזכות את ישראל לענין אחר גדול ונכבד מאד שבעבורו ראוי שיתקדשו שני ימים, והוא שישמעו התורה מפיו ית'.

שד"ל

יאמינו לעולם: אמונה קיימת כל ימי חייהם, ואין הכוונה לדורות, ואין מתן תורה אות ומופת מספיק לכל הדורות (כדעת רמב"ן ורמבמ"ן), כמו שהוא בלא ספק ענין המן.

(י) לך אל העם: לא שמע אליו, וצוהו שיזמין את העם לקבל התורה.

וקדשתם: שלא יגשו אל אשה ושירחצו בשרם במים וכל זה אמר דרך כבוד כלפי מעלה, וכדי שיתרשם הענין ויוחק בלבם יותר.

(יא) ירד ה': מראה כבודו, והוא האש.

(יב) והגבלת את העם סביב וגו': כי היה הר סיני באותה שעה כמקדש ה', כי היה ה' עתיד להגלות עליו, ומקדושת המקדשים שלא יכנסו בהם העם לפנים מגבול מיוחד (ראו').

(יג) לא תגע בו יד: הנוגע בהר מות יומת, אך לא ילכו אחריו להמיתו, רק ימיתוהו מרחוק ע"י סקילה באבנים או ביריית חצים (רשב"ם וראב"ע).

אִם־בְּהֶמָּה אִם־אִישׁ לֹא יִחַיָּה בְּמִשְׁחַ הַיָּבֵל הֶמָּה יַעֲלֹו
 בָּהֶר: יד וַיֵּרֶד מֹשֶׁה מִן־הָהָר אֶל־הָעָם וַיְקַדֵּשׁ אֶת־הָעָם
 וַיַּכְבְּסוּ שְׂמֹלֹתָם: טו וַיֹּאמֶר אֶל־הָעָם הִיוּ נִכְנִים לְשִׁלְשֶׁת
 יָמִים אֶל־תִּגְשׁוּ אֶל־אִשָּׁה: טז וַיְהִי בַיּוֹם הַשְּׁלִישִׁי בָּהֵיִת
 הַבָּקָר וַיְהִי קֹלֹת וּבָרָקִים וַעֲנָן כָּבֵד עַל־הָהָר וְקֹל שֹׁפָר

האומר: בששה בחדש נתנו עשרת הדברות, רש"י לא הוסיף משה כלום. "לשלושת ימים" – כמו: 'ליום השלישי': אל־תִּגְשׁוּ אֶל־אִשָּׁה. כל־שלושת ימים הללו, כדי שיהיו הנשים טובלות ליום השלישי, ותהיינה טהורות לקבל תורה. שאם ישמשו תוך שלשה ימים, שמא תפלוט האשה שכבת זרע לאחר טבילתה, ותחזור ותטמא. אבל מששהתה שלשה ימים, כבר הזרע מסריח ואינו ראוי להזריע, וטהור מלטמא את הפולטת: (טז) **בהית הבקר**. מלמד שהקדים על דם, מה־שאינו דרך בשר ודם לעשות כן, שיהא הרב ממתין לתלמיד. וכן מצינו ביחזקאל (ג),

לנסקלין שהם נדחין למטה מבית הסקילה, שהיה גבוה שתי קומות: יירה. ישלך למטה לארץ, כמו (שמות טו, ד): "ירה בים": **במשך היבל**. כשימשוך היובל קול ארוך, הוא סימן סלוק שכונה והפסקת הקול. וכיון שנסתלק, הם רשאים לעלות: **היבל**. הוא שופר של איל, שכן בערביא קורין ל"דכרא" "יובלא". ושופר של אילו של יצחק היה: (יד) **מן־ההר אל־העם**. מלמד שלא היה משה פונה לעסקיו, אלא מן ההר אל העם: (טו) **היו נכנים לשלושת ימים**. לסוף שלשת ימים, הוא יום רביעי, שהוסיף משה יום אחד מדעתו. כדברי רבי יוסי. ולדברי

במשך היבל וגו': אמר הגאון כאשר יתקע משה בשופר אז נתן להם רשות לעלות, וזה היה אחר רדת משה ביום הכפורים וצוה לעשות המשכן; ואמר רב שמואל בן חפני טעם 'המה' אהרן ובניו וע' זקנים, שכתוב עליהם 'עלה אל ה' אתה ואהרן נדב ואביהוא ושבעים מזקני ישראל', ולשאר ישראל לא נתן רשות לעולם לעלות אל הר סיני, ודבריו טובים בעיני (ראב"ע). ולדעתי אין צורך לפרש 'המה' על האנשים ההם לבדם, אך נ"ל כי 'המה' הוא כמשמעו, העם סתם ובשעת מעשה פירש מי הם אשר יעלו, ואצילי העם עומדים במקום העם כולו; וכמה דברים נאמרו תחלה דרך כלל ואח"כ נתפרשו דרך פרט, והפרט הוא העיקר ולא הכלל, כגון 'ועבדו לעולם' (למטה כ"א ו').

(טו) **לשלושת ימים**: כמו ליום השלישי, ע"ד 'בעוד שלשת ימים ישא פרעה' (ברא' מ' י"ט), ושם כתוב 'ויהי ביום השלישי', וכן 'ויאסוף אתם אל משמר שלושת ימים' (שם מ"ב י"ז), ואח"כ כתוב 'ויאמר אליהם יוסף ביום השלישי' (ראב"ע), ולא הוסיף משה יום אחד מדעתו, ועיין שבת דף פ"ו ע"ב.

(טז) **ויהי קולות וברקים**: התבות האלה בקדמא ואזלא, מפסיק פחות מהפשטא שעל ענן כבד, להודיע שהקולות והברקים לא היו אלא על ההר ולא על המחנה.

חֲזַק מְאֹד וַיַּחֲרֹד כָּל־הָעָם אֲשֶׁר בַּמַּחֲנֶה: ^{יז} וַיֵּצֵא מֹשֶׁה
 אֶת־הָעָם לִקְרַאת הָאֱלֹהִים מִן־הַמַּחֲנֶה וַיִּתְּיֻצְבוּ בְּתַחֲתִית
 הַהֵר: ^{יח} וְהָר סִינַי עָשָׂן כֵּלֹּל מִפְּנֵי אֲשֶׁר יֵרֵד עָלָיו יְהוָה
 בָּאֵשׁ וַיַּעַל עֲשָׂנוּ כַּעֲשֵׂן הַכֶּבֶשֶׂן וַיַּחֲרֹד כָּל־הָהָר מְאֹד:
^{יט} וַיְהִי קוֹל הַשֹּׁפָר הוֹלֵךְ וְחֲזַק מְאֹד מֹשֶׁה יִדְבֹּר וְהָאֱלֹהִים
 יַעֲנֶנּוּ בְּקוֹל: ^{ששי כ} וַיֵּרֶד יְהוָה עַל־הָר סִינַי אֶל־רֹאשׁ
 הָהָר וַיִּקְרָא יְהוָה לְמֹשֶׁה אֶל־רֹאשׁ הָהָר וַיַּעַל מֹשֶׁה:

כאריה? אלא, אנו מכניין ומדמין אותו לבריותיו, כדי לשבר את האזן מה־שיכולה לשמע. כיוצא בו (יחזקאל מג, ב): "וקולו כקול מים רבים", וכי מי נתן קול למים, והלא הוא?! ואתה מכנה אותו לדמותו לבריותיו, כדי לשבר את האזן: (יט) הולך וחזק מאד. מנהג הדיוט – כל־זמן שהוא מאריך לתקוע קולו מחליש וכוהה, אבל כאן הולך וחזק מאד. ולמה כך מתחלה? לשבר אזניהם מה־שיכולין לשמע: משה ידבר. כשהיה משה מדבר ומשמיע הדברות לישראל, שהרי לא שמעו מפי הגבורה אלא "אנכי" ו"לא יהיה־לך", והקדוש־ברוך־הוא מסיעו לתת־בו כח להיות קולו מגביר ונשמע: יעננו בקול. יעננו על דבר הקול, כמו (מלכים־א יח, כד): "אשר־יענה באש" – על דבר האש להורידו: (כ) וירד ה' על־הר סיני. יכול, ירד עליו ממשי? תלמוד לומר (שמות כ, יח): "כי מן־השמים דברתי עמכם". מלמד, שהרכין שמים העליונים והתחתונים והציען על גבי ההר, כמצע על המטה, וירד

רש"י (כ"ג): "קום צא אל־הבקעה וגו', ואקום ואצא אל־הבקעה והנה־שם כבוד־ה' עמד": (יז) לקראת האלהים. מגיד שהשכינה יצאה לקראתם, כחתן היוצא לקראת כלה. וזה שנאמר (דברים לג, ב): "ה' מסיני בא", ולא נאמר 'לסיני בא': בתחתית ההר. לפי פשוטו: ברגלי ההר. ומדרשו (מכילתא פרק ג; שבת פח ע"א) שנתלש ההר ממקומו, ונכפה עליהם כגיגית: (יח) עשן כלו. אין "עשן" זה שם דבר, שהרי נקוד השי"ן פתח, אלא לשון "פעל", כמו: "אמר" "שמר" "שמע". לכך תרגומו "תנן כלה", ולא תרגם "תננא". וכל־"עשן" שבמקרא נקודים קמץ, מפני שהם שם דבר: הכבשן. של סיד. יכול ככבשן זה ולא יותר? תלמוד לומר (דברים ד, יא): "בער באש עד־לב השמים". ומה־תלמוד לומר "כבשן"? – לשבר את האזן מה־שהיא יכולה לשמע, נותן לבריות סימן הנכר להם. כיוצא בו (הושע יא, י): "כאריה ישאג", וכי מי נתן כח בארי, אלא הוא?! והכתוב מושלו

שד"ל (יט) משה ידבר: הנכון כדעת הגאון (הביאו ראב"ע) שהוא כמשמעו: משה היה מדבר עם האל והאל היה עוננו (ולא חש להזכיר הדברים), וזהו טעם 'בעבור ישמע העם בדברי עמך' (למעלה פס' ט), ואין הכוונה כלל על עשרת הדברות (כי אותן כלן מפי הגבורה שמענום לפי פשט

כא וַיֹּאמֶר יְהוָה אֶל־מֹשֶׁה רֵד הָעֵד בְּעַם פְּנִי־הָרָסוּ אֶל־
יְהוָה לְרָאוֹת וְנִפְל מִמֶּנּוּ רַב: כב וְגַם הַכֹּהֲנִים הַנִּגְזָשִׁים
אֶל־יְהוָה יִתְקַדְּשׁוּ פְנֵי־פָרֶץ בָּהֶם יְהוָה: כג וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה
אֶל־יְהוָה לֹא־יֻכַּל הָעָם לָעֵלֶת אֶל־הָר סִינַי כִּי־אֲתָה
הֶעֱדַתָּה בָּנוּ לֵאמֹר הִגְבַּל אֶת־הָהָר וְקִדְשְׁתּוֹ: כד וַיֹּאמֶר
אֵלָיו יְהוָה לִדְרֹד וְעָלִיתָ אֵתָה וְאֶהְרֵן עִמָּךְ וְהַכֹּהֲנִים

אלה'. להקריב קרבנות. אף הם לא יסמכו על רש"י חשיבותם לעלות: יתקדשו. יהיו מוזמנים להתיצב על עמדם: פני־פרץ. לשון פרצה, יהרוג בהם ויעשה בהם פרצה: (כג) לא־יוכל העם. איני צריך להעיד בהם, שהרי מותרין ועומדין הם היום שלשה ימים, ולא יוכלו לעלות, שאין להם רשות: (כד) לך־רד. והעד בהם שנית, שמזרזין את האדם קודם מעשה, וחוזרין

כסא הכבוד עליהם: (כא) העד בעם. התרה בהם שלא לעלות בהר: פני־ההרסו וגו'. שלא יהרסו את מצבם, על ידי שתאותם "אלה" לראות", ויקרבו לצד ההר: ונפל ממנו רב. כל־מה־שיפול מהם ואפלו הוא יחידי, חשוב לפני רב: יהרסו. כל־הריסה מפרדת אספת הבנין, אף הנפרדין ממצב אנשים הורסים את המצב: (כב) וגם הכהנים. אף הבכורות שהעבודה בהם: הנגשים

הכתובים), וזו ג"כ דעת רמב"ן, והוא אומר כי ה' יעננו הצווים האמורים למטה 'רד העד בעם' שד"ל וכו' (פס' כ"א).

(כא) פן יהרסו (לעלות) אל ה' לראות: לא שנאסרה להם ההבטה, אלא שלא יתקרבו לפנים מן הגבול בכוונה לראות יפה.

יהרסו: נ"ל שהל' מושאל מהריסת הקיר, כי ההולך למקום האסור לו כאלו הוא פורץ הגדר, וקרוב לזה 'מה פרצת' (ברא' ל"ח כ"ט).

(כב) וגם הכהנים: הבכורות.

הנגשים אל ה': שעומדים אצל הגבול, או שרגילים להתקרב אל ה' בהקרבת הקרבנות.

דפוס ראשון:

כתב יד:

יתקדשו: יתנהגו בקדושה יתקדשו: יהיו מוזמנים וזהירים לעמוד במורא ובאימה, שלא ואל יפרצו הגדר. יאמרו אנו כהנים וקרובים אצל הקב"ה (רש"י ור"י בכור שור).

(כד) לך רד ועלית אתה ואהרן עמך: נ"ל שהיה משה חפץ להשאיר על ההר, ולפיכך היה נשמט מלרדת ולהעיד בעם, וה' לא רצה ואמר לו שירד, ושאמנם אחר השלמת מתן תורה יעלה אל ההר ואהרן עמו, והוא מה שאמור למטה (כ"ד א') 'ואל משה אמר עלה אל ה' אתה ואהרן' וגו' (גם כי מיד אחר מתן תורה משה לבדו נגש אל הערפל וקבל מצות פרשת המשפטים),

וְהָעַם אֲלֵיהֶרְסוּ לַעֲלֹת אֶל־יְהוָה פֶּן־יִפְרֹץ־בָּם: כה וַיֵּרֶד מֹשֶׁה אֶל־הָעַם וַיֹּאמֶר אֲלֵהֶם: כ * וַיְדַבֵּר אֱלֹהִים אֶת

במקף משתנה הנקוד לחטף קמץ: (כה) וַיֵּרֶד מֹשֶׁה אֶל־הָעַם וַיֹּאמֶר אֲלֵהֶם. התראה זו: (א) וַיְדַבֵּר אֱלֹהִים. אין אלהים אלא דין. [וכן הוא אומר (שמות כב, כז): "אלהים לא תקלל", ותרגומו: "דינא"]. לפי שיש פרשיות בתורה, שאם עשאו אדם – מקבל שכר, ואם לאו – אינו מקבל עליהם פרענות, יכול אף עשרת הדברות כך? תלמוד לומר: "וידבר אלהים" – דין לפרע: את כל־הדברים האלה. מלמד שאמר הקדוש־ברוך־הוא עשרת

רש"י ומזרזין אותו בשעת מעשה: ועלית אתה ואהרן עמך והכהנים. יכול אף הם עמך? תלמוד לומר: "ועלית אתה". אמר מעתה, אתה מחיצה לעצמך, ואהרן מחיצה לעצמו, והכהנים מחיצה לעצמם. משה נגש יותר מאהרן, ואהרן יותר מן הכהנים, והעם כל־עקר אל־יהרסו את מצבם לעלת אל ה': פֶּן־יִפְרֹץ־בָּם. אף־על־פי שהוא נקוד חטף קמץ, אינו זו מגזרתו. כך דרך כל־תבה שנקדטה מלאפום, כשהיא סמוכה

רש"י ואמנם בשעת מתן תורה נ"ל ברור שלא היה משה בהר אלא עם העם, שהרי אמרו לו 'דבר אתה עמנו' (למטה כ' ט"ז). וכן דעת דון יצחק אלא שהוא מפרש והכהנים והעם אל יהרסו, על אותה שעה שעלו משה ואהרן והזקנים, ואין נ"ל כן, אלא כמשמעו אל יהרסו עתה בשעת מתן תורה. ושאר המפרשים פירשו ועלית אתה בשעת מתן תורה, אתה מחיצה לעצמך וכו'. ואין בכתוב רמז כלל לחילוק מחיצות בשעת מתן תורה, אלא כולם כאחד כקטון כגדול ישמעון, ומה שמצאנו כי אחר מתן תורה ניגש משה לבדו אל הערפל וכאן הוא אומר 'ועלית אתה ואהרן עמך' דע כי כשניגש משה אל הערפל לא נשלמה עדיין נתינת התורה, כי ישראל אמרו לו (למטה כ' ט"ז): 'דבר אתה עמנו ונשמעה ואל ידבר עמנו אלהים פן נמות', ואז משה ניגש אל ה' לקבל מה שנשאר מהתורה ואז קיבל פרשת המשפטים עם חמישה פסוקים שלפניה; וכאן באמרו 'ועלית אתה ואהרן עמך' לא היתה הכוונה לאותה עליה, כי העליה ההיא לא היה לה מקום, אלמלא שפחדו העם ולא יכלו לקבל התורה כולה מפי הקב"ה; אבל העליה האמורה כאן היא אחר השלמת קבלת התורה שאז הלכו גדולי העם להשתחוות לנוות התורה ית' ולתת לו תודה על התורה אשר נתן להם; וכאן כשראה ה' את משה מסרב מלרדת, אמר לו אל תצטער אם עכשיו תהיה כאחד מן העם, כי עוד יבוא זמן שתיגש אל ה' וידעו כל ישראל כי אתה ואהרן קרובים אלי יותר מכולם.

(כח) וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים: מֶה שֶׁאָמַר לוֹ ה' שִׁיעִיד בָּהֶם.

(א) וַיְדַבֵּר אֱלֹהִים אֶת כָּל הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה לְאַמֵּר: הנכון כדעת רבנן במדרש חזית (פסוק 'ישקני מנשיקות פיהו' שיר השירים א' ב') וכדעת הראב"ע ודון יצחק כי עשרת הדברים כלם ה' אמרם באזני כל קהל ישראל, כלו' כי ה' חֲדָשׁ ע"ד נס כאלו אדם מוציא מפיו המלות ההן מ'אנכי' עד 'אשר לרעך', וע"ד שחֲדָשׁ ג"כ שם (כדברי רלב"ג) על דרך המופת קול דומה לקול שופר, וזה בתכלית הפלא, ר"ל שיתחדש קול השופר מזולת שופר (עכ"ל). והמקראות מוכיחים כן, תחלה 'וידבר אלהים את כל הדברים האלה' האמור כאן, ושנית 'אתם ראיתם כי מן השמים

דברתי עמכם' (למטה י"ט), ושלישית 'וידבר ה' אליכם מתוך האש', ויגד לכם את בריתו עשרת הדברים' (דברים ד' י"ב י"ג), 'ודבריו שמעת מתוך האש' (שם שם ל"ו), ורביעית 'את הדברים האלה דבר ה' אל כל קהלכם בהר' וגו' (דברים ה' י"ח), 'ויהי כשמעכם את הקול מתוך החשך' (שם שם י"ט), 'ואת קולו שמענו מתוך האש היום הזה ראינו כי ידבר אלהים את האדם וחי' (שם שם כ'). ואין שום רמז מן הכתוב למה שאמרו בתלמוד (מכות כ"ד א') אנכי ולא יהיה לך מפי הגבורה שמענו, כלו' ולא שאר הדברות; גם אין ספק כי לא היה דבר זה להם בקבלה, אלא אגדות חלוקות הן, שהרי במכילתא אמרו (יתרו ד') שאמר המקום עשרת הדברות בדבור אחד, וחזר ופרטן דבור דבור בפני עצמו; ובמדרש חזית (פסוק 'ישקני מנשיקות פיהו' הנ"ל) ר' יהושע בן לוי ורבנן, ר"י אומר ב' דברות שמעו ישראל מפי הקב"ה אנכי ולא יהיה לך, ורבנן אמרין כל הדברות שמעו ישראל מפי הקב"ה. ואמנם הרמב"ם נראה היות דעתו כי מעמד הר סיני היה כלו במראה הנבואה, כי בחלק א' מס' המורה פרק מ"ו כתב: ולפי זה נאמר וכל העם רואים את הקולות ואת הלפידים, עם היות המאמר ההוא ג"כ מראה נבואה; אמנם בחלק ב' פרק ל"ג כתב שבמעמד הר סיני לא היה המגיע למשה מגיע לכל ישראל, אבל הדבור למשה לבדו ע"ה, ולזה בא ספור עשרת הדברות כלו ספור היחיד הנפרד (ר"ל בלשון יחיד 'אלהיך', 'אשר הוצאתיך', 'לא תשא', 'זכור', 'כבד', 'לא תרצח' וכו'), והוא ע"ה ירד לתחתית ההר, ויגד לבני אדם מה ששמע, וכו' ע"ש. וכבר האריך והשיב על דבריו החכם המפרש קרשקאש, ע"ש. גם ראב"ע השיב על הטענה שטענו ממה שבאו הדבור 'הג' והד' והה' מדברים על האל בלשון נסתר (כ"י לא ינקה ה'), 'את שמו', 'כי ששת ימים עשה ה' וכו') ואמר אחרי שקבלת זה השם להיות לך לאלהים, ע"כ אמר 'לא תשא את שם ה' אלהיך לשוא', גם 'כי ששת ימים עשה ה' (כלו' אותו האל שכבר קבלת עליך לאלוה), ועוד כי משפט אנשי לה"ק לדבר ככה, ע"ש. ואני לא אחליט מה היתה סברת הרמב"ם בענין הנכבד הזה, כי קשה הוא מאוד לעמוד בסודו, (ועיין בפירוש החכם ר' שם טוב לפרק ל"ו מחלק א'), וברוך המקום שפטרנו מאותה פילוסופיאה שגברה בימינו, אשר נטה אחריה הרמב"ם יותר מן הראוי, גם כי לטובה היתה כוונתו. ועתה מקרוב קם יאסט (Allgemeine geschichte des israelitischen Volkes), וכתב (ח"א עמוד 109) כי משה הוא שאמר לישראל עשרת הדברות, ופירש 'משה ידבר' על עשרת הדברים, 'והאלהים יענו בקול' (למעלה י"ט) על הקולות והלפידים שהיה קולם חזק כקול שופר. ואתה רואה כמה זה רחוק ממשמעות דברי התורה שהעידה כי ישראל שמעו הדברים מפי האל (כלומר קול נברא דרך נס, ולא מפי אדם), ושהם אמרו אל משה דבר אתה עמנו ואל ידבר עמנו אלהים, וכל שאר המקראות שהבאתי למעלה. ואתה רואה כי התורה הבדילה תמיד בין הקולות והלפידים וקול השופר, ואין משמעות הדברים כלל שהקולות היו דומים לקול שופר; מלבד כי אין הדעת סובלת להמשיל הקולות והרעמים לקול שופר, כי הרעם דבר ידוע לכל העם, וכל העם יודעים שא"ל לקול שופר שיהיה חזק כקול הרעם, ואיך יתמשל הרעם לקול שופר, לומר שהיה חזק כמוהו? ואולי היה אפשר להשיב שהיה הרעם נמשל לקול שופר לא מצד חוזק קולו, אלא מצד שיהיה קולו נמשך ולא היה פוסק ברגע כדרך הרעמים; ואתה רואה כי (מלבד שהכתוב מזכיר קול השופר כדבר נבדל מן הקולות) לא היה לו לומר 'וקול שופר חזק מאד' (למעלה ט"ז), אלא נמשך מאד, וכיוצא בזה. גם אמר המחבר הזה כי נראה שלא הוציא משה לקראת האלהים את העם כלו, רק ראשי שבטיהם וזקניהם, ונסתייע ממה שכתוב (דברים ה' י"ט) 'ותקרבון אלי כל ראשי שבטיכם וזקניהם'; ואתה רואה כי זה סיוע

כָּל־הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה לֵאמֹר: ַאֲנִכִּי יְהוֹה אֱלֹהֶיךָ אֲשֶׁר

כמעשה לבנת הספיר" – זו היתה לפניו בשעת השעבוד, "וכעצם השמים" – משנגאלו. הואיל ואני משתנה במראות, אל תאמרו שתי רשויות הן, אנכי הוא אשר הוצאתיך ממצרים, ועל הים. דבר אחר: לפי שהיו שומעין קולות הרבה, שנאמר (פסוק יד): "את־הקולות" – קולות באין מארבע רוחות ומן השמים ומן הארץ, אל תאמרו רשויות הרבה הן. ולמה אמר לשון יחיד – "אלהיך"? לתן פתחון פה

רש"י הדברות בדבור אחד, מה־שאי אפשר לאדם לומר כן. אם כן, מה־תלמוד לומר עוד "אנכי" ו"לא יהיה־לך"? שחזר ופרש על כל־דבור ודבור בפני עצמו: לאמר. מלמד שהיו עונין על הן הן ועל לאו לאו: (ב) אשר הוצאתיך מארץ מצרים. כדאי היא ההוצאה שתהיו משעבדים לי. דבר אחר: לפי שנגלה בים כגבור מלחמה, ונגלה כאן כזקן מלא רחמים, שנאמר (שמות כד, י): "ויראו את אלהי ישראל, ותחת רגליו

שאינ בו ממש, כי גם אם יהיו שם ההמון כולו, לא היה ראוי שיגשו אל משה לדבר אליו הדבר הזה כלם בערבוביא, כמורדים, אך שיקרבו אליו הראשים והזקנים וידברו בעד כלם, ובפרט אחר שההמון פחדו ורגזו ויעמדו מרחוק; ואתה רואה ג"כ, שאם היה שלא היו שם רק הזקנים וראשי השבטים, לא היה צריך לפרש 'ותקרבון אלי כל ראשי שבטיכם וזקניכם', אך היל"ל כלכם, כלו' כל העומדים שם; והנה בהפך סתם לך הכתוב בתחלתו 'ויהי כשמעכם', כי כל העם שמעו, ופרט בסופו, 'ותקרבון אלי כל ראשי וגו', כי אלה לבדם נגשו אליו. ואמנם מה שכתוב 'ואנכי עומד בין ה' וביניכם בעת ההיא להגיד לכם את דבר ה' כי יראתם מפני האש ולא עליתם בהר' (דברים ה' ה'), אין ענינו אלא (כפי' ראב"ע) מאותו יום הייתי עומד בין ה' וביניכם, כלו' בעת ההיא נהייתי מליץ בין ה' וביניכם להגיד לכם את מצותיו, כי יראתם מפני האש אע"פ שלא עליתם בהר והייתם בתחתיתו כאשר צוה ה', הנה יראתם משמוע קול ה', ובקשתם שאהיה אני עומד בין ה' וביניכם, כמו שמפרש למטה 'ותאמרו הן הראנו' וגו' (שם שם כ'), 'קרב אתה ושמע' וגו' (שם שם כ"ד). והנה אין שום סתירה בין הספור הכתוב כאן לספור משנה תורה, ושקר ענה יאסט באמרו מי שכתב כי ספור מתן תורה והדברות נשאר זכור בבחינת הענין ולא בבחינת המלות, כי נשארו ממנו ב' נסחאות, כאן ובמשנה תורה (כאלו לא כתב משה את הדברים, רק אחר כמה דורות נכתבו לפי המקובל פה אל פה), ושקר ענה ג"כ ביחסו הדעת הזאת לראב"ע, כי הוא לא אמר אלא כי ה' אמר עשרת הדברות כאשר הן כתובות כאן, וככה נכתבו על הלוחות, ושאמנם משה כשחזר ואמרן לישראל בשנת הארבעים החליף הלשון מעט ושמר הטעמים ולא המלות, כדרך כל הענינים הנכפלים בתורה, וכן עשה ג"כ בספור ענין המעמד כשהגידו לישראל בשנת הארבעים החליף לשונו ממה שכבר כתב בתורתו בפרשה הזאת. ומי יתן ואדע הגם סיפור אליעזר (ברא' כ"ד), וחלום פרעה (שם מ"א) נשארו מהן ב' נסחאות בזכרון בני אדם בעבור החלופים הנמצאים בספורים ההם בין הגדת הכותב והגדת אליעזר ופרעה בדיבורם.

(ב) אנכי ה' אלהיך: בעל הטעמים הרחיק מלת 'אנכי' ממלת 'ה'', ונפתו אחריו רוב המפרשים, כי לא ידעו דרכיו, ולא הכירו נתיבותיו שהם דומים לנתיבות אנקלוס ויונתן, לתקן הלשון מפני

שד"ל

ההדיוטות, והנה אם בעל הטעמים היה מקרב אנכי לשם ה', ומרחיק מלת ה' ממלת 'אלהיך', היה שד"ל
ההמון שומע כי ה' הוא אלהינו, ואמנם יתכן היות שם אלהים אחרים שאינם אלהינו אלא אלהי
עמים אחרים; ולפיכך תקן הלשון ושם מלת 'אנכי' לבדה, ו'ה' ו'אלהיך' מחוברות זו לזו, וע"י כן
א"א להוציא מכאן מציאות אלהים אחרים. ואחרי הודיע אלהים אותנו את כל זאת וזו היא התועלת
הגדולה הנמשכת ממאמרי אוהב גר, כי אמנם מימי לא עלה על דעתי ולא על דעת שום מפרש או
מדקדק לומר אולי דעת בעל הטעמים נטה לפעמים בכוונה ורצון מעל דרך פשט המקראות, עד
שראיתי שכן עשו במקומות הרבה אנקלוס ויונתן, ועד שראיתי אח"כ בהרבה מקראות מס' ישעיה
כי המתרגם והמטעים לדבר אחד נתכוונו – אם נחקור אחר עומק פשוטו של מקרא, יתברר לנו
כי מאמר 'אנכי ה' אלהיך' על הדרך שפירשוהו המפרשים (אני הוא ה' אלהיך) אין לו ענין כאן, כי
מאמר אני הוא פלוני יצדק באדם הנראה לחברו ואומר לו דע כי הגוף הזה העומד לפניך הוא גוף
האיש הנקרא בשם פלוני, ואחרי עברו מנגד עיניו תשאר דמותו נרשמת בזכרונו, ואם יראהו פעם
אחת יכירהו, אך כאן לא ראו שום תמונה, ומה הוא הרושם אשר יתרשם בזכרונו ע"י מאמר אני
הוא ה' אלהיך? ואם תאמר שהכוונה להודיעם כי המדבר אליהם הוא האל, זה כבר ידעו, כי לכך
התקדשו להקביל פני שכינה, ואם לא היו מאמינים לדברי משה לא היו מתקדשים, ואין זה כענין
'אנכי האל אלהי אביך' (ברא' מ"ז ג') כי שם היה במראות הלילה, והוצרך להודיעו כי חלום של
נבואה הוא; מלבד כי אפילו לא האמינו משה, הנה בראותם האש יורדת מן השמים ושאר הענין
הנורא ההוא, ואין ספק שהאמינו; ואם תמצא לומר כי בכל זה לא יאמינו, מה יוסיף להם מאמר
'אנכי ה' אלהיך'? גם אין לדמות מאמר זה למליצת אני ה' השגורה בסוף המצות, כגון בפרשת
קדושים (ויקרא י"ט) כי שם להיותה בסוף המאמר, יפה תתפרש אני ה' הנאמן או היכול לשלם
שכר טוב ולענוש העוברים, ולא יצדק זה בתחלת הדברות; מלבד כי לא יתיישב לפי זה מאמר 'אשר
הוצאתיך וגו'. ע"כ אומר אני כי ה' דבק עם מלת 'אנכי', והטעם אני הנקרא ה', אני הוא אלהיך
המשגיח עליך השגחה מיוחדת, אני שכבר הוצאתיך מארץ מצרים מבית עבדים, להייתי אלהיך
ומשגיח עליך ביחוד. וכיוצא בזה פירש בזה רנה"ו, וז"ל בשיר תפארת חלק ו' עמוד מ"ז ומ"ח:

אם אלהי כל הארץ נקראתי
אלהי כל גוים ולאמים יחד
כן אלהי ישראל תקראני
כי אנכי ה' אלהיך

וז"ל בפירושו לחכמת שלמה (דף צ"ב): כל' שמע ישראל אנכי ה' אף כי אין אל מבלעדי, הנני
אלהיך ביחוד, מנהיגך ומלכך, לכן אתה חייב לעבדני בתורותי ובמצותי שאצון, מה שלא צויתי
לשאר עמים וכו' ע"ש; ואחריו החזיק ידידי החכם יש"ר בפירושו: והנה הפסוק הזה הוא אחד מן
הדברות, אך איננו מצוה, וזה כי כל חובתנו לשמור את מצות ה' אמנם היא מצד הברית שכרת
עמנו שהוא יהיה לנו לאלהים ואנחנו נהיה לו לעם, והנה המקרא הזה נאמר מצדו ית' שהוא אלהינו
המשגיח עלינו, וממנו נמשך הצווי הכולל המפורש בפסוק שאחריו 'לא יהיה לך אלהים אחרים
על פני'. והנך רואה כי לפי זה לא היה אפשר שיאמר אנכי ה' אלהיך אשר בראתי את השמים ואת
הארץ. והנה גם ראב"ע הדביק מלת ה' לאנכי ופירש וז"ל: וטעם זה הדבור שיאמין ותהיה אמונת
לבו בלי ספק כי זה השם הנכבד שהוא נכתב ולא נקרא, הוא לבדו אלהיו עכ"ל, אפס כי אין דרכו
כדרכי במה שעשה אותו מצוה.

שד"ל **אנכי ה' אלהיך:** המקרא הזה הוא (כדברי דון יצחק) הקדמה למצות ואזהרות שאחריו, והכוונה (כדברי רמבמ"ן) אנכי המדבר והמצוה, אני ה' אלהיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים, וראוי לעבוד אותי ולא אחר זולתי. ולפירוש זה רמזו במכילתא באמרם: למה לא נאמרו עשרת הדברות מתחלת התורה? משלו משל למה הדבר דומה, למלך שנכנס למדינה, אמר להם אמלוך עליכם, אמרו לו כלום עשית לנו טובה שתמלוך עלינו? מה עשה? בנה להם את החומה והכניס להם את המים, עשה להם מלחמות, אמר להם אמלוך עליכם, אמרו לו הן הן. כך הוציא הקב"ה את ישראל ממצרים, קרע להם את הים, הוריד להם את המן, הגיז להם את השלל, העלה להם את הבאר, עשה להם מלחמת עמלק, אמר להם אמלוך עליכם, אמרו לו הן הן. כלומר אני המדבר אליכם, אני הוא ה' אלהיך שהוצאתיך מארץ מצרים, ועשיתי לכם כמה טובות וראוי לכם שתקבלוני עליכם למלך ותשמעו בקולי. והנה לפי זה מלת 'אנכי' הוא נושא המאמר, ומלות 'ה' אלהיך אשר הוצאתיך' וגו' הוא הנשוא; וזו גם כן דעת בעלי הטעמים. ואמנם אפשר להפסיק המלות האלה בדרך אחרת ולחבר מלת 'אנכי' אל השם, ולתת תחת השם טעם מפסיק, ויהיה 'אנכי ה' הוא הנשוא, ו'אלהיך אשר הוצאתיך' וגו' הוא הנשוא; ותהיה הכוונה: אני הנקרא ה' (פועל הטובות והרעות), אני לבדי אלהיך המשגיח עליך השגחה מיוחדת, אשר כבר הוצאתיך מארץ מצרים. ועל הדרך הזה פירש רנ"הו בפירושו לחכמת שלמה (דף צ"ב) וז"ל: כלומר שמע ישראל, אנכי ה', אף כי אין אל מבלעדי הנני אלהיך ביחוד, מנהיגך ומלכך, לכן אתה חייב לעבדני בתורותי ובמצותי שאצור, מה שלא צויתי לשאר עמים, ובשירי תפארת חלק ששי כתב:

אם אלהי כל הארץ נקראתי
אלהי כל גוים ולאומים יחד
כן אלהי ישראל תקראני
כי אנכי ה' אלהיך

גם הראב"ע הדביק השם לאנכי באמרו: וטעם זה הדבור, שיאמין ותהיה אמונת לבו בלי ספק, כי זה השם הנכבד שהוא נכתב ולא נקרא, הוא לבדו אלהיו. ומה שכתוב 'אנכי' ולא אני (לפי מה שהבדלתי בין שתי המצות האלה בביכורי העתים לשנת תקפ"ט עמוד 109) נראה סיוע לדרך הזה השני; ואמנם שני הדרכים האלה אל מקום אחד הולכים, ולשני הפירושים המכוון אחד הוא והנה הפסוק הזה הוא א' מהדברות אך איננו מצוה, גם בעל הלכות גדולות לא מנה אותו בכלל המצות; והרמב"ם עשהו מצוה. ולדעתו הוא צווי להאמין במציאות האל, והלכו אחריו מוני המצות ועשוהו מצוה, גם כי אין דעת כלם שוה בהגבלת המצוה הנרמזת בו, ולדעת בעל ס' המצות הגדול הוא צווי להאמין כי אותו שנתן לנו את התורה הוא ה' אלהים אשר הוציאנו מארץ מצרים. ואמנם אנחנו לא מצאנו בתורה צווי על האמונה, וכבר הורה זקן, הלא הוא הרב חסדאי ז"ל (רבו של ר' יוסף אלבו) כי האמונות והדעות אין לרצון ולבחירה מבוא בהן (עיין ספרו אור ה' מאמר שני כלל חמישי פרק חמישי); מלבד כי (כמו שהעיר דון יצחק) מאמר 'אנכי ה' אלהיך אשר הוצאתיך' וגו' הוא דמות ספור מה שקרה, ואיננו לשון המורה על מצוה. ואמנם למה אמר 'אשר הוצאתיך מארץ מצרים', ולא אמר אשר בראתי את השמים ואת הארץ? הטעם הוא כי יציאת מצרים היתה עדות לישראל שאלהיהם הוא המושל בשמים ובארץ,

הוצאתיך מארץ מצרים מבית עבדים: ג לא־יהיה לך

למשה ללמד סגוריא במעשה העגל, וזהו (שמות לב, יא): "למה ה' יחרה אפך בעמך", לא להם צוית לא יהיה לכם אלהים אחרים, אלא לי לבדי: **מבית עבדים**. מבית פרעה שהייתם עבדים לו. או אינו אומר אלא "מבית עבדים" שהיו עבדים לעבדים? תלמוד

לומר (דברים ז, ח): "ויפדך מבית עבדים מיד רש"י פרעה מלך-מצרים". אמור מעתה: עבדים למלך היו ולא עבדים לעבדים: (ג) **לא־יהיה לך**. למה נאמר: לפי שנאמר: "לא־תעשה לך", אין לי אלא שלא יעשה, העשוי כבר – מנין שלא יקים? תלמוד לומר: "לא־יהיה לך": **אלהים**

ולולא הקדמת האותות והמופתים מהיכן יתברר להם כי אלהיהם הוא שברא את השמים את שד"ל הארץ? והלא כל העמים היו עובדים אלהים אחרים, ואולי כל אחד מהם היה מאמין שאלהיו הוא בורא הכל. והואיל ואין מדרך תורתנו לצוות על האמונה לא היה מדרך נותנה יתברך לומר אנכי ה' אלהיך אשר בראתי את השמים ואת הארץ, בלי שיביא שום ראיה לדבריו, ומאמר אשר הוצאתיך הוא הראיה על אמתת אלהותו ית' (וזו היא התשובה שהשיב לשאלה זו ר' יהודה הלוי ז"ל בס' הכוזרי מאמר א' סימן ט"ו עד כ"ה). אלא שעדיין יש לשאול: היל"ל אני אשר הוצאתיך מארץ מצרים, אני הוא אשר בראתי את השמים ואת הארץ. ותשובת זה כי בריאת העולם היא טובה אשר עשה ה' לכל בני אדם בשוה, והיא נותנת שכל בני אדם יעבדוהו, ולא ימשך ממנה חיוב לבני ישראל בפרט לשמור מצות וחקים רבים אשר לא צוה לשאר אומות; אבל יציאת מצרים היא חסד שעשה ה' לישראל לבדם וממנה ימשך לישראל החיוב לעבוד אותו ולשמור מצותיו, כדברי המכילתא שהבאתי למעלה (וקרוב לזה כתבו רלב"ג ורמבמ"ן). ואולם מה שאמרתי כי הפסוק הזה אולי הוא דיבור אחד מעשרת הדיברות, הוא כי אף על פי שאין ספק כי הדיברות עשרה, כי כן כתוב (למטה ל"ד כ"ח) 'ויכתב על הלוחות את דברי הברית עשרת הדברים'; הנה באופן חלוקתן יש ספקות, כי לפי חילוק הפרשיות בספר תורה 'אנכי וְלֹא יִהְיֶה לְךָ' עד 'ולשמרי מצותי' אינו אלא פרשה אחת, אבל לא תחמוד נחלק לשתי פרשיות ויהיה 'לא תחמד בית רעך' דיבור תשיעי, ו'לא תחמוד אשת רעך' וגו' דיבור עשירי, והוא (כדברי דון יצחק) דבר זר מאד אין ראוי לקבלו. אבל בתרגום ירושלמי המכונה ליונתן לא תחמד אינו אלא דיבור אחד, ו'אנכי' הוא דיברא קדמאה, ו'לא יהיה לך' הוא דיברא תניינא, וכן היה מנהג האשכנזים והצרפתים בימי קדם לקרוא בחג השבועות עשרת הדיברות עם תרגום זה, ובין 'אנכי' ל'לא יהיה לך' היו מפסיקים בפיוטים ארמיים, ואחר כן היו אומרים דיברא תניינא כד הוה נפיק וכו' לא יהו לך אלה אוחרן וכו', ושני לא תחמד היו עושין אותן דיבור אחד; כן הוא במחזור ויטרי ובקצת ספרים אחרים כ"י נושנים מאד, ועיין ר' וואלף היידענהיים בחומש מודע לבינה בסוף ספר שמות. גם חכמי התלמוד (מכות כ"ד ע"א) מזכירים 'אנכי' ו'לא יהיה לך' כשתי מצוות ומסתמא כוונתם גם כן למנותם שתי דיברות, וזה נכון בלא ספק יותר מהדרך האחר המפריד לא תחמד לשתיים.

(ג) **לא יהיה לך אלהים אחרים**: כמו שאני אלהיך ביחוד, כלו' מנהיגך ומשגיח עליך, כן אתה תקבל אותי עליך לאלהים ביחוד, ולא תקבל עליך אלהים אחרים לעבדם.

רש"י אחרים. שאינן אלהות אלא אחרים עשאוּם אלהים עליהם. ולא יתכן לפרש: אלהים אחרים זולתי, שגנאי הוא כלפי מעלה לקרותם אלהות אצלו. דבר אחר: "אלהים אחרים" — שהם אחרים לעובדיהם, צועקים אליהם ואינן עונין אותם, ודומה כאילו הוא אחר שאינו מכירו מעולם: על-פני. כל-זמן שאני קיים, שלא תאמר: לא נצטוו על עבודה

שד"ל **על פני: כל לשון על פני, על פני, על פני** (כשאין ענינם על הפנים ממש, כמו ויפול על פניו), כלם לשון צער, נזק, פחד או כעס, כמו 'וימת הרן על פני תרח אביו' (ברא' י"א כ"ח), 'על פני כל אחיו נפל' (שם כ"ה י"ח), 'ועל פני כל העם אכבד' (ויקרא י' ג'), 'וימת נדב ואביהוא' וכו' 'על פני אהרן אביהם' (במדבר ג' ד', כפירוש רמב"ן, וכמפורש בדברי הימים א' כ"ד ב' ונגד הנגינה), 'ועל פניכם אם אכזב' (איוב ו' כ"ח), שענינו על אפכם ועל חמתכם תראו שאינני מכזב ושהאמת אתי; 'מי יגיד על פניו דרכו' (שם כ"א ל"א), וכן כל לשון שִׁלַח מעל פניו, הסיר מעל פניו, השליך מעל פניו, ענין כלם הרחקת דבר שראיתו מצערת אותנו; ואב לכלם 'העם המכעיסים אותי על פני תמיד' (ישעיה ס"ה ג'), 'חכם ושווד ישמע בה על פני תמיד' (ירמיה ו' ד'); ויוצא מכלל ההוראה הזאת לשון עבר על פני, כמו 'ותעבור המנחה על פניו' (ברא' ל"ב כ"ב), 'ועיבור ה' על פניו' (שמות ל"ד ו'), 'עוברים על פני המלך' (ש"ב ט"ו י"ח), שאין ענינם אלא עבר לפני פלוני; וכן בשרש חִלַף שהוראתו כשרש עָבַר, כמו 'ורוח על פני יחלוף' (איוב ד' ט"ו) שענינו עָבַר לְפָנַי. אמנם חוץ מלשון עבר וחלוף, כל על פני כשאין הוראתו על הפנים ממש, הוא תמיד לשון צער, וכן כאן לא יהיה לך אלהים אחרים על אפי ועל חמתי, כלו' להכעיסני; והטעם כי דע שדבר זה מכעיס אותי, כמו שאמר למטה 'כי אנכי ה' אלהיך אל קנא'. והנה כל משכיל יבין כי המליצות האלה על פני, ואל קנא, וכן כל לשון חרון אף עברה וחמה האמורים בבוא ית' לא יתכן להבין אותם כפשוטם, כי חלילה לאל מכל התפעלות; ואם היה שבאמת יחרה אפו ויקנא בעובדי זולתו, הלא ברגע יוכל לשלחם מעל פניו ולאבדם מן העולם. אמנם המכוון בכל המליצות האלה איננו אלא שהאל יענוש את ישראל עונש קשה אם יעבדו זולתו, ויכה אותם מכת אכזרי כאדם שהוא בתכלית הכעס, וכל זה ע"ד דברה תורה בלשון בני אדם; מה אמנם לסַבֵּר את האזן מה שהיא יכולה לשמוע וזה אמנם כלל גדול, כי לא נתנה תורה להעמיד בני אדם בסוד ה' ולהודיעם סתרי חכמת האלהות, כי אם להישירים אל המדות הטובות אשר בהן יתקיים הקבוץ המדיני; כי התורה ניתנה לכל העם, כקטון כגדול, ולא כל אדם מוכשר להבין סתרי חכמת האלהות; מלבד כי ע"ד האמת הקטון והגדול בינינו כלם צעירי צעירים הם בערכו ית', ואם היה בא להודיענו דרכיו על אמתתם, לא ימצא בינינו א' שיוכל להבין דבר, כי לא ידעוהו האדם וחי. ואמנם למה הקפיד הקב"ה כ"כ על אמונת יחודו, ומה איכפת לו אם נעבוד זולתו? וכי עבודת האלילים גורמת הפסד הקבוץ המדיני? כן הדבר: וזה לפי מה שאומר העולם הזה אשר אנחנו בו אם יִבְחַן בבחינת חלקיו זה לעצמו וזה לעצמו, הכל יודעים כי הַמִּצָּא יִמָּצָא בו מן הרע הרבה; אמנם אם יבחן בבחינת כללו, כל חכם לב יבין כי אך טוב הוא, כי אין בו שום רע בעצם, אבל כל הרע הנמצא בו תכליתו העצמית היא לטוב ורק במקרה נמשך ממנו לפעמים לרעה פרטית, והנה המאמין באל יחיד אפשר לו לציירו בלבו טוב בעצם ושלם בכל מיני שלמות, ומן הציור הזה תצא לו התולדה שהוא ג"כ אוהב הטוב והטובים ושונא הרע והרעים, ומזה ימשך להיטיב דרכיו, להיות לרצון לאלהיו. אמנם

המאמין באלהות הרבה, כל' המקבל עליו לאלוה כחות הטבע כל אחד לעצמו נפרד מזולתו, או קצת מן הנבראים איזה שיהיה, לא ימלט שיהיה לו אלוה אחד או רבים רעים, או בעלי חסרון ופחיתות מה, ומזה ימשך גם הוא לנטות אחר הרע או אחר הפחיתות ההיא, ויחשוב כי ע"י זה יהיה לרצון לאלוה פלוני אשר אלה דרכיו. וזה ידוע בנסיון לכל מי שקרא קורות העמים הקדמונים ומנהגיהם. ומלבד זה הנה לא יתכן כי יצויר שלם בתכלית השלמות אלא אלוה יחיד, אמנם אם יצוירו אלהות הרבה הנה כל א' מהם בהכרח חסר ובלתי שלם, כי כוח חברו יגביל את כוחו; ומזה ימשך גם כן שיצוירו למעלה קנאה שנאה ותחרות, כידוע מאמונות גויי קדם, ומזה ימשך בהכרח הפסד המדות בין בני אדם. ועוד מלבד זה אמונת אלהות הרבה גורמת פירוד הלבבות בין אנשי אומות מתחלפות, כי אנשי אומה זו העובדים אלוה פלוני ישנאו אנשי אומה אחרת העובדים אלוה אחר, ויאמינו שאין להם שום קורבה עמהם, וכאלו לא בני אדם הם כמוהם; ורק מאמיני היחוד יודעים כי אב אחד לכלנו ואל אחד בראנו, ושבני אדם כלם חביבים לפניו ית'; ובאמת רק אחר שנתפשטה תורת משה בעולם החלו האומות להכיר כי כלנו אנשים אחים אנחנו. ע"כ על כל הדברים האלה רצה ה' שתתקיים ידיעת יחודו בישראל, ואיים עליהם כל האיומים האלה, וגזם עליהם בכל מיני גיוזם, לבלתי יעבדו אלהים אחרים; וכל זה אמנם לא לתועלת ישראל בפרט, כי אם לתועלת המין האנושי בכלל, כי מישאל תצא תורה וידיעת יחוד ה' תתפשט מהם מעט מעט אצל בני אדם כלם, עד כי באחרית הימים תמלא הארץ דעה את ה'; ומה נעמו דברי ר' יהודה הלוי (כחורי מאמר ד' סימן כ"ג) באמרו: עם מה שיש לאלהים בְּנו סוד וחכמה כחכמה בגרגיר הזרע אשר יפול בארץ והוא משתנה ומתחלף בנראה אל הארץ ואל המים ואל הזבל, ולא ישאר לו שום רושם מוחש כפי מה שידומה למביט אליו; והנה הוא אשר יִשְׁנָה את הארץ והמים אל טבעו וכו' וכו'; וכן תורת משה, כל אשר בא אחריה ישתנה אליה באמיתת ענינו, ואם הוא בנראה דוחה אותה עכ"ל. והנה תבין כי הסוד הזה אשר לאלהים בנו לא היה אפשר שיפורש בתורה, כי פרסומו היה מפסיד המכוון, כי לא היו ישראל פורשים מגלולי האומות הקדמוניות ושומרים עצמם מהתדמיות אליהם (מה שהוא עקר תכלית כל' אותן המצות אשר אינן מצד עצמן לתועלת החברה, כאשר הוכיח רמב"ם בסוף המורה), אם לא היה ה' מקרבם לעבודתו בכל הדרכים אשר ראה בחכמתו לקרבם. וגם עתה הענין הזה אין ראוי לבארו לעם הארץ; גם כי סוף סוף יהיה המכוון מאתו ית' בנתינת תורתו מה שיהיה, הנה השכר אשר הבטיח לשומרי בריתו והענש אשר גזם לעובדי רצונו, קום יקומו בכל מקום ובכל זמן לא יפול מדבר ה' ארצה, כי (מלבד שכר הנשמה אחר המות) הנה הירא את דבר ה' שכרו אתו, והבוטח בה' חסד יסובבו, ואפי' ימצאוהו צרות רעות ורבות, שלום לבבו לא יסור מעליו, כי נכון לבו בטוח בה'; ואשר לא שם לבו אל דבר ה', עונותיו ילכדונו ובחלי חטאתו יִתְמַךְ, והוא עומד תמיד בתוך סערת התשוקות, והתקוה והתאוה יבהלוהו בכל עת, וכל הצלחותיו (גם אם יהיה איש מצליח) אינן רק פחם לגחלים ועצים לאש להבעיר לבבו ביקוד תאוותיו, והנה יתכן שיהיה בעיני זולתו מאושר ומבורך, אך שיהיה כן באמת לא יתכן (ועיין צעקת חטאים ורגנת ישרים בכנור נעים, עמוד 121-116). ושומרים עצמם מהתדמיות אליהם, אם לא היה ה' מקרבם לעבודתו בכל הדרכים אשר ראה בחכמתו לקרבם; וגם עתה הענין הזה אין ראוי לבארו לעם הארץ. ואמנם אם היתה נתינת התורה לטובת המין האנושי כלו, למה בחר ה' להגלות לבני ישראל לבדם,

אֱלֹהִים אֲחֵרִים עַל-פָּנָי: ד לא־תַעֲשֶׂה לָּךְ פֶּסֶל וְכָל־תְּמוּנָה אֲשֶׁר בַּשָּׁמַיִם מִמַּעַל וְאֲשֶׁר בָּאָרֶץ מִתַּחַת וְאֲשֶׁר בַּמַּיִם

רש"י זרה אלא אותו הדור: (ד) פסל. על שם שנפסל: וכל-תמונה. תמונת כל-דבר אשר בשמים:

שד"ל ולא נגלה למין האנושי בכללו? הנה זאת שאלת המכחישים החושבים להרוס עם זה היכל תורת ה' עד היסוד בו. ואמנם בטול הטענה הזאת איננו ממה שיקשה, לפי מה שאומר הגלות ה' לאדם או לגוי להודיעם יחודו יהיה בהכרח ללא תועלת, כי כל מי שהורגל באמונת אלהות רבים גם אם יגלה לו ה' ויאמר לו שאין שם אלוה אלא אחד, לא יתחייב האיש ההוא להטות לבבו אליו ולקבל ממנו אמונת היחוד, כי לעולם ישאר בלבו חשש ויאמר שמה האלוה הזה לכבוד עצמו אומר כן, כדי שלא אעבוד זולתו, ולמחר אולי יבא אלוה אחר ויאמר לי שאין אלוה אלא הוא, או שגם הוא אלוה כמוהו; לפיכך כשהיו כל האומות מורגלות באמונת רבוי אלוהות לא היה אפשר שיתגלה ה' אליהן, כי היה הגלותו אליהן לשוא ולהבל; ולפיכך אחרי אשר עמד אברהם אבינו וברוח בינתו הכיר שאין אלוה אלא אחד, מיד נגלה עליו הקב"ה וקרבו לעבודתו והבטיחו שירבה את זרעו ויעשה אותו לגוי גדול, למען יהיה זרע האמונה האמתית נשאר בצאצאיו ולא יאבד; וצוהו למול את בשרו, למען יהיה הוא וזרעו נבדל מכל גוי הארץ עובדי האלילים ולא יתערב בהם; וכאשר רבו בני יעקב והיו לעם, ועודם מחזיקים במצות המילה ובאמונת היחוד, הוציאם מבית עבדים ונתן להם את התורה, למען יהיו עם לבדד ישכון, ולא יתערבו בשאר גוים, אך יתקיימו באמונתם ובתורתם אשר היא חייהם, הכל לטובתם בכל זמן, ולטובת המין האנושי בכללו לעתיד. ואם אולי ימצא איש או אשה או משפחה או שבט (אשר לבבו פונה היום מעם ה' אלהינו) שיחשוב להסתייע מדברי אלה (או מדברי הרמב"ם בטעמי המצות) למען פרוק מעל צוארו על תורת ה' וחוקיו באיזה צד שיהיה, העידותי בכם היום כי תואנה הוא מבקש, ושאמנם לא תצא לו זאת מדברי אלה ולא מדברי הרמב"ם, אלא מהיותו בלתי מאמין בתורה מן השמים, ואולם אם היה מאמין כי משה אמת ותורתו אמת מאת ה' מן השמים, לא היה מעלה על לבו שתהיה חקירתנו בטעמי מצות ה' ובכוונתו בנתינת תורתו מְרָשָׁה אותנו בשום פנים לבטל את התורה חלילה! אבל היה גוזר אומר כדברי הרמבמ"ן בחתימת ספרו ירושלם, הלא היא כתובה על ספר היש"ר התורה והפילוסופיאה עמוד 161.

(ד) לא תעשה לך פסל: צורה מעץ או מאבן, ונקרא כן על שם שנפסל, כל' שמציירים אותה ע"י כריתה בגרון ומקבת, והוא נבדל מן המסכה שהיא של מתכת ונעשית ע"י יציקה; רק בד' מקומות מצאנו פסל לפי הנראה ענינו מסכה, 'את צפוי פסילי כספך' (שעיה ל' כ"ב), 'הפסל נסך חרש' (שם מ' י"ט), 'מי יצר אל ופסל נסך' (שם מ"ד י'), 'הוביש כל צורף מפסל כי שקר נסכו' (ירמיה י' י"ד ונ"א י"ז), ונ"ל כי גם באלה אין פסל זו ממשמעו, והוא של עץ או אבן, לא של מתכת, ושמצפים אותו בזהב או בכסף, ונופל בו לשון פסל וגם לשון נסך; והנה 'צפוי פסילי כספך'

ענינו פסיליך המצופים כסף, וכן 'הפסל נסך חרש וצורף בזהב ירקענו', הצורף שוטח הזהב על הפסל שכבר נעשה מעץ, וכן 'הביש כל צורף מפסל כי שקר נסכו', הוא פסל והוא ג"כ נסך, כי תוכו עץ וחיצוניותו מתכת; והנה בפסוק 'הפסל נסך חרש' אין חרש חרש עצים אלא כמו 'הנה אנכי בראתי חרש נופח באש פחם' (ישעיה נ"ד ט"ז), והוא הוא הצורף, ומלת נסך אפשר לפרשה מענין יציקה, שנסך עליו זהב ואפשר לפרש ענין כסוי וצפוי כמו 'הומסכה הנסוכה על כל הגוים' (שם כ"ה ז') כלו' הפסל שכסהו וצפהו הצורף, וכמו שפירש רד"ק בפירושו הא'; וכן הוא ג"כ הענין בפסוק 'מי יצר אל ופסל נסך'. והנה כאן הזכיר הפסל ולא הזכיר המסכה, כי דיבר בהווה, כי לא היו אז עשירים לעשות להם אלהי כסף ואלהי זהב, אא"כ ישתתפו בו כל העם, כמו שעשו במעשה העגל, וכאן (בעשרת הדברות) עם כל יחיד ויחיד הוא מדבר; ולמטה (פסוק כ') שאמר 'אלהי כסף ואלהי זהב לא תעשו לכם', מדבר עם הצבור, כמו שאמר 'מזבח אדמה תעשה לי' (למטה כ"א), ואמר 'בכל המקום אשר אזכיר את שמי, כלו' שאקבע לכם לבוא שמה, מה שלא יצדק לאמרו אל היחיד והנה הפסל אפשר מכל צורה שתהיה, וכענין שכתוב 'פסל תמונת כל סמל תבנית זכר או נקבה תבנית כל בהמה' וכו' (דברים ד' ט"ז ו"ח); ואמנם באמרו אח"כ 'וכל תמונה אשר בשמים' וגו' נראה כי פסל האמור כאן ענינו בצורת אדם, והוא מה שפרט שם (דברים ד' ט"ז) בראשונה באמרו תבנית זכר או נקבה.

וכל תמונה וכו': וכל צורה העשויה בדמות מה שבשמים או בארץ או במים; תמונה משרש מון בערבית מאן, שענינו שקר, הוא כנוי לצורה המתדמה לדבר אחר, כמו 'פסל תמונת כל סמל', 'פסל תמונת כל' (דברים ד' כ"ג ו"ה); ואמנם ממה שכתוב 'ותמונה אינכם רואים' (שם שם י"ב), 'כי לא ראיתם כל תמונה' (שם שם ט"ז), 'ותמונת ה' יביט' (במדבר י"ב ח'), 'ותמונה לנגד עיני' (איוב ד' ט"ז), 'אני בצדק אחזה פניך אשבעה בהקיץ תמונתך' (תהלים י"ז ט"ז), היה נראה כי תמונת שם צורת הנמצא הטבעי, תארו ותבניתו, לא צורה מלאכותית הנעשית בדמותו (וכן כתבתי בבה"ע תקפ"ח ע' 89); אמנם אחרי ראותי מיעוט שמוש השם הזה, ושלא נמצא אצל שם צורה ביחזקאל מ"ג, וגם לא נשאר שמושו בל"ח, ואחרי העמיק החקירה בכל המקראות שבא בהם (אשר אינם זולת אלה שהזכרתי), נ"ל שאין המילה זזה מענינה הא', אך ענינה תמיד צורה המתדמה לדבר אחר, והנה זה מובן במליצת 'ותמונת ה' יביט', שאין ענינו צורת ה' ותארו חלילה, אלא צורה נבראת (כבוד נברא) המעורר בלב הנביא ציור הבורא ית', וכן 'אשבעה בהקיץ תמונתך', הכוונה על הכבוד הנראה בחזון ובחלום (ושהיה הרואה אותו שבע ועליו גם אחר הקיצו), לא לצורת האל; וכן יעמוד 'ולא אכיר מראהו תמונה לנגד עיני', הכוונה צורה נבואית המעוררת ציור מה שאיננו גשם, ובל' רומי phantasma; וכן 'ותמונה אינכם רואים', 'כי לא ראיתם כל תמונה'; אין ענינם לא ראיתם צורת האל ותארו, אלא לא ראיתם שום צורה נבראת העומדת לעורר בדעתכם ציור האל המדבר אליכם; ואחרי אשר לא ראיתם שום תמונה שתעמוד במקום עצמותו, אין לכם ג"כ לעשות שום צורה למען תעמוד לכם לזכרון אלהיכם. והנה התבאר כל הכתובים שבאה בהם מלת תמונה, והתבאר כי הוראת השם הזה הוראה אחת שווה בכל מקום, והיא ג"כ מסכמת עם הוראת שרשה אשר נשאר בל' ערבי. ומן השרש הזה ג"כ שם מין שענינו בל' מקרא דבר הדומה ולא שווה, כגון 'את כל ערב למינו' (ויקרא י"א ט"ז) העורב עם כל שאר העופות הדומים לו ולא שווים לו, וכן 'עץ פרי עושה פרי למינו' (ברא' א' י"א), שענינו

מִתַּחַת לָאָרֶץ: הַלֹּא־תִשְׁתַּחֲוֶה לָהֶם וְלֹא תַעֲבֹדֵם כִּי אֲנֹכִי יְהוָה אֱלֹהֶיךָ אֵל קַנָּא פֶקֶד עֵוֹן אָבֹת עַל־בָּנִים עַל־שְׁלֵשִׁים

רש"י (ה) אל קנא. מקנא לפרע, ואינו עובר על מדתו אינפרינמיניט בלעז, נותן לב לפרע: לשנאי. למחול על עון עבודה זרה. כל-לשון "קנא" כתרגומו, כשאוחזין מעשה אבותיהם בידיהם:

שד"ל (לפי הנגינה ונגד פירוש המפרשים כלם, וכמו שפירשתי במקומו) עץ פרי הנחלק למחלקות הרבה, שכל אחת מהן דומה לחברתה במה שהוא עץ פרי כמוה, ואינה שוה לה כי היא מין אחר. ומן ההוראה הזאת הושאל אח"כ בל"ח שם מין לכלול אישים הרבה הדומים זה לזה, וכן בל' רומי שם species ענינו מראה ודמות, ואח"כ הושאל להורות על מין. ונ"ל כי גם לשון מין ואפיקורוס אינו זו ממשמעו הא', שהוא דומה ולא שוה לאחיו באמונתו, והוא וחבריו הם מין בפני עצמם; כי אמנם דעת התשבי שמין נגזר מן מאני (Manes) בטלה היא, עיין יאסט (geschichte des israelitischen IV. auck 222).

כתב יד:

דפוס ראשון:

ואשר במים מתחת לארץ: לא שהמים הארץ על המים' (תהלים קל"ו ו'), דיברה תורה כלשון בני אדם ולפי אמונתם בדורות ההם. ואשר במים מתחת לארץ: לא שהמים מתחת לארץ, אלא בעלי חיים שבמים עולים ויורדים בתוך המים, והנה משכנם גם מתחת לארץ.

(ה) לא תשתחוה להם: לאלהים אחרים או לשום פסל ותמונה.

ולא תעבדם: בכל שאר מיני עבודה; ומלת תעבדם זרה, שהיא נקודה בב' קמצין, והיה משפטה בב' פתחין, תעבדם, כמו 'עבדני' (למעלה ד' כ"ג), 'עבדנו' (שופטים י' י"ח), 'עבדכם' (ד"ה ב' ל"ג כ"ב), ונמצאת מילה זאת בב' קמצין גם למטה (כ"ג כ"ד), ובדברים (ה' ט'), וכמוהו 'ועבדכם' (דברים י"ג ג') וכתב רד"ק (מכלול ד"ק דף מ"ה), ובאו מפוארים בקמץ חטף ולא תעבדם, אשר לא ידעתם ונעבדם, והאות הנוספת נקודה בקמץ מפני הקמץ חטף אשר אחריה עכ"ל. ודוגמת הזרות במילת 'תאָרהו' 'תאָרהו' (ישעיה מ"ד י"ג); וחכמי העמים אומרים שהמלה מבנין הפעל, ולא תעבד להם, ולא יתכן לפי הענין, כי בנין הפעל מורה הכרח מן החוץ, וכאן הכוונה על מעשה ברצון, ובפרט בפסוק 'נלכה אחרי אלהים אחרים אשר לא ידעתם ונעבדם', לא יצויר שם שום הכרח ואין מקום להפעל.

אל קנא: עיין למעלה (ג) בפירוש על פני. תחילת הנחת השורש הזה היתה להורות על הפיכת המראה לאדום הרבה הנוטה לשחור, וההוראה הזאת נשארה בלשון סורית, ונמצא השורש הזה בתרגום סורי בפסוק 'חכלילות עינים' (משלי כ"ג כ"ט) ובפסוק 'עורנו כתנור נכמרו' (איכה ה' י'); וקרוב לשורש זה 'קינאה' שענינו בלשון ארמית צורף (בתרגום לירמיה י' ט'; אסתר ה' י"ד; תהלים ס"ו י'), לפי שמלאכתו להאדים המתכת באש; גם בלשון ערבית "קנא" ענינו אדום הרבה, ובלשון הקודש הושאל השורש הזה על התחממות הלב והתפעלות חזקה הגורמת

למראה הפנים שיתאדם ויחשך, והיא הרגשת כעס וחמה גדולה, כגון חמת גבר כשתשטה שד"ל תחתיו אשתו, או כשיינתן לאחרים מה שהיה ראוי שיינתן לו; ולפעמים יתחמם אדם גם בשביל אחרים ויקנא לרעהו, כשיראה אחרים מתלבשים בטלית ולוקחים לעצמם מה שלא היה ראוי אלא לו, כמו 'המקנא אתה לי' (במדבר י"א כ"ט), או כשיראה אחרים מצערים אותו בכל ענין שיהיה, כגון 'קנאתי לירושלם ולציון קנאה גדולה וקצף גדול אני קוצף על הגוים השאננים אשר אני קצפתי מעט והמה עזרו לרעה' (זכריה א' י"ד וט"ו). והנה עיקר הוראת לשון קנאה אינו אלא חמה וקצף גדול; והנה הרמב"ם (מורה ח"א פרק ל"ו) כתב כי לא ימצא בכל התורה ובכל ספרי הנביאים לשון חרון אף ולא לשון כעס ולא לשון קנאה אלא בע"ז בלבד; והרמב"ן הביא נגד זה מה שכתוב 'ויחר אף ה' במשה' (למעלה ד' י"ד) 'ויחר אף ה' בס' (במדבר י"ב ט) 'חרה אפי בך ובשני רעיק' (איוב מ"ב ז), וסיים: "אבל בלשון קנאה אמת הוא" כלומר אמת הוא שלא נכתבה קנאה אלא נגד עובדי ע"ז. ואני אומר כי גם זה איננו אמת, כי מצינו (נחום א' ב') 'אל קנאו ונוקם ה'', ושם מדבר על אשור שהרע לישראל והקנאה והנקמה היא על מה שהרעו לישראל, לא על ע"ז שעבדו, כי (כדברי הרמב"ם עצמו) הכתוב יזכיר קנאה בע"ז בישראל בלבד (ולא באומות). והנה אע"פ שהפסוק הזה מדבר בע"ז, מכל מקום נ"ל כי 'אל קנא' ו'פוקד עון אבות' לא על ע"ז בלבד נאמרו, אלא דרך כלל נאמרו, לומר שהוא נוקם ובעל חמה, כלומר שהעושה חטאים גדולים הוא נפרע ממנו במכות גדולות כאדם שעלתה חמתו באפו.

פקד עון אבות וגו': לפי פשוטו של מקרא, מפני חומר ע"ז גזם עליו ביותר, ע"ד שאמר אל קנא, וידוע 'כי קנאה חמת גבר ולא יחמל ביום נקם' (משלי ו' ל"ד), ע"כ אמר כי לשונאיו והם עובדי ע"ז יעשה כדבר הזה שיפקוד עונם על בניהם, ויעניש גם הבנים בעון אביהם (וכן היא ג"כ הסכמת הרמב"ם (מורה ח"א פ' נ"ד) שאין זה אלא בע"ז בלבד, גם דעת רמב"ן נוטה לזה); והנה אין ספק כי לא יעשה ה' עֹל כזה, השופט כל הארץ לא יעשה משפט? אמנם אם תעמיק החקירה בענין, ראה תראה כי עון ע"ז משונה הוא משאר עבירות במה שהבן נוסה בטבע לעבוד את עבודת אלהי אביו, ואם יראה אביו עובד ע"ז קשה לו להבין טעותו של אביו ולפרוש ממנה, מה שאין כן בשאר עבירות, כי כל אדם רואה ומבין כי גנוב רצוח ונאוף לא טוב, ואם יראה את אביו עושה כאלו יבזהו בלבו וירחק מדרכיו, ולא כן בע"ז; והנה נמשך מזה כי בענין ע"ז הבן ישא בעון האב, כי אביו גרם לו שיעבדנה גם הוא, וזה דבר מובן מאליו שאם אין הוא אוהו מעשה אביו ועובד ע"ז גם הוא, לא ישא בעון אביו. והנה אין דברי יחזקאל (י"ח כ') סותרים כלל את האמור כאן, וכן דברי רז"ל שפירשו כשאוחזין מעשי אבותיהם בידיהם, צדקו יחדו. אמנם שיהיה פירוש מלת 'לשונאי' כשהבנים שונאי, לא יתכן, כי לא ימלט הדבר מחלוקה, כשהבנים הם שונאי ה' יענישם יותר מרשעתם, מפני עון אביהם, או לא יענישם יותר מרשעתם; והנה אם יהיה ענשם יותר מרשעם חזר העֹל למקומו, ואם לא יהיה אלא כרשעם, א"כ פוקד עון אבות על בנים מאמר בטל לגמרי; ויותר מזה אם תפרש בפסוק הסמוך ועושה חסד לאלפים כשהם אוהבי ושומרי מצותיו, הנה הפסוק כלו למה נכתב? כי ידוע כי ה' יעשה חסד עם אוהביו ושומרי מצותיו. והנני חוזר בי ממה שפירשתי באוהב גר (עמוד 19) עון אבות, עון שהבנים עושים בירושת אבות, שראו אבותיהם עושים, ועושים גם הם אחריהם; גם כי סוף סוף אע"פ שאין זה פירוש פשוטו של מקרא, מסכים הוא עם עומק אמונת הענין לפי מה שפירשתי למעלה, כי דבר זה עצמו שהעון

שד"ל

הוא ירושה מאבות לבנים, כל' שהבנים נמשכים אחרי עבודת האלילים מפני מה שהם רואים את אבותיהם עושים, הוא עון פקידת אבות על בנים. והרמב"ם (מורה ח"א פנ"ד) פירש בזה פירוש רחוק, ואמר שאין הכוונה כי ה' יעשה כדבר הזה להעניש הבן בעון האב, אלא שאחת ממצותיו היא שאם תהיה עיר שתעבור ע"ז הכה יכו את כל תושבי העיר ההיא לפי חרב, וגם הבנים אשר לא חטאו. ורלב"ג פירש שעונש האבות נמשך גם לבניהם במקרה, ע"ד שאבותינו חטאו וגלו מארצם, ואנחנו ע"י זה עונותיהם סבלנו; וזה אמנם רחוק ממשמעות מליצת פוקד עון אבות על בנים, שענינה מעניש בכוונה מכוונת, כמו 'ופקדתי עליהם חטאתם' (שמות ל"ב ל"ד), 'ופקדתי על תבל רעה ועל רשעים עונם' (ישעיה י"ג י"א), 'ופקדתי עליו דרכיו' (הושע ד' ט'), ומזה 'באו ימי הפקודה באו ימי השלום' (שם ט' ז'), 'ומה תעשו ליום פקודה' (ישעיה י' ג'). פירוש פוקד עון אבות, עיין בבכורי העתים שנת התר"ו.

אין ספק כי לא יצויר אלוה יחיד אדון הכול יודע הכול, משגיח ומשלם שכר ועונש, בלי שנאמינהו ג"כ שופט צדק ואמת, וכמו שאמר אברהם (בראשית י"ח כ"ה) 'השופט כל הארץ לא יעשה משפט?' ומשה אמר (דברים ל"ב ד') 'הצור תמים פעלו כי כל דרכיו משפט אל אמונה ואין עול צדיק וישר הוא'. ואמנם שיהיו הבנים נענשים בעון אבותם אין זה משפט צדק, והתורה עצמה הזהירה את הדיינים שלא לשפוט כזה (לא יומתו אבות על בנים ובנים לא יומתו על אבות, דברים כ"ד ט"ז). ואעפ"י כן אנו רואים כי אמונת היות הבנים נענשים בעון אבותם היתה מפורסמת בישראל עד שהיתה למשל בפיהם (ירמיה ל"א כ"ט) ויחזקאל י"ח ב') 'אבות יאכלו בסר ושני הבנים תקהינה', והמשורר אומר (תהלים ק"ט י"ד) 'יזכר עון אבותיו אל ה' וחטאת אמו אל תמח', והמקונן אומר (איכה ה' ז') 'אבותינו חטאו ואינם ואנחנו עונותיהם סבלנו', ורבות כאלה בספרי הקודש. וכנגד זה אנו רואים יחזקאל מתאמץ להשבית המשל הנזכר 'אבות יאכלו בסר' וכו' והוא אומר (י"ח כ') 'בן לא ישא בעון האב', 'הנפש החוטאת היא תמות', וירמיה אומר (ל"א כ"ח) 'כי בימים הבאים לא יאמרו עוד המשל ההוא'. והנה רז"ל תירצו ואמרו (ברכות ז' ע"א), כי פקידת עון אבות על בנים היא כשאוחזין מעשי אבותיהם בידיהם, ודברי יחזקאל הם כשאין אוחזין מעשי אבותיהם; ועדיין יש לשאול: כשאוחזין מעשי אבותיהם יענישם האל יותר מכדי רשעתם או לא? אם לא יהיה ענשם יותר מכדי רשעתם, אין כאן פקידת עון אבות, ואם יהיה ענשם גדול מכדי רשעתם, הרי זה עיוות הדין. והרמב"ם (מורה ח"א פי נ"ד) אומר שהכוונה בפוקד עון אבות אינה אלא כי אחת ממצות ה' היא כי בעיר הנידחת (דברים י"ג ט"ז) הכה יכו את כל יושביה לפי חרב וגם הבנים אשר לא חטאו; ואתה רואה כמה זה רחוק ודחוק, מלבד שאין שום ראייה לומר שאין הענין נוהג אלא בעון ע"ז, כי אעפ"י שכאן בע"ז מדבר, מ"מ מידת פוקד עון אבות מצאנוה ג"כ ב"ג מידות (שמות ל"ד ז'), ושם לא נאמרה לענין ע"ז, אלא סתם נאמרה, ומי יאמין כי אחת מה"ג מידות אין המכוון בה אלא מצווה מן המצוות, והיא מצווה שמציאות קיומה מועטת ואולי מעולם לא נתקיימה? ועוד, אם 'פוקד עון אבות' הכוונה בו על מצווה מן המצוות, גם 'ועושה חסד לאלפים' ראוי שיהיה מצווה מן המצוות, וכמו שזה לא ייתכן, לא ייתכן גם זה. ואשר אני אחזה לי הוא כי ודאי משמעות המקרא הוא שאף על בנים צדיקים ה' פוקד עון אבות, וכן היתה אמונת אבותינו, וכן אמרו (ברכות י' ע"א): צדיק ורע לו צדיק בן רשע, והוא דבר שהחוש מעיד עליו, כי בכמה וכמה ענינים טובים ורעים האב זוכה לבנו ומעשי האב

ודרכיו ומעלליו גורמים בהכרח טובה או רעה לזרעו אחריו, והמידה הזאת היא אחד מסודות שד"ל השגחה הנסתרת בכל המאורעות ההוות בעולם, והאלהים עשה שייראו מלפניו, כי כל אב אוהב את זרעו והדאגה שמא חטאיו יביאו רעות גם לבניו תעצרנו אם מעט ואם הרבה מלכת תמיד בשרירות לבו, ואף אם לא תעצרנו, הנה הרואים את בניו מדוכאים בעינו יצחק מרה עליו ויהיה האיש למשל ולשנייה ורבים ישמעו וייראו ולא יעשו כמעשהו; אבל הרע הזה הבא על הבנים בעוון אבותם איננו רע מוחלט ומתמיד, כי הוא יכאיב ויחבש ימחץ וידיו תרפינה, ומי שכל עתותינו וכל קורותינו בידו אין רע מוחלט יוצא מתחת ידו ולא ייבצר ממנו להמשיך טובות גדולות מבטן הרעות והצרות, והדברים ארוכים, אין כאן מקומם. כללו של דבר, פקידת עוון אבות על בנים איננה להינקם מן הרשע, אלא להועיל לבני אדם לבלתי יחטאו, לפיכך איננה באמת מקלקלת שורת הדין, ובנו של רשע אם שקול ישקול רעתו וטובתו שבאו עליו מיום הוולדו עד יום מותו, יודע כי לא נעשה עמו עוול וחמס חלילה, רק מצאוהו קצת רעות וצרות מבהילות הרואים להרחיק את האדם מן העבירה. ולפיכך בשר ודם מוזהר על זה שלא לענוש בנים על אבות, כי האדם אין בידו לחבש המחץ אשר ימחץ, אבל מה שהוא עוול בבשר ודם הוא משפטי צדק באדון הכול שהכול בידו. ועדות ברורה לדברי הוא מה שאנו רואים ברשע בן צדיק, כי הנה כאן הוא אומר 'ועושה חסד לאלפים לאוהבי', וכן מצאנו בדוד (תהלים פ"ט) 'לעולם אשמר לו חסדי' וגו' 'ושמתי לעד זרעו' וגו' - אבל וכי מפני זה הבנים החטאים לא ישאו חטאם? - 'אם יעזבו בניו תורת' וגו' 'ופקדתי בשבט פשעם ובנגעים עוונם וחסדי לא אפיר מעמו'. וכן בגוי כולו, הנה ה' כרת ברית עם אברהם ויבחר בזרעו אחריו ולא ימאסם ולא יגעלם לעולם; וכי בשביל זה לא ענש אותם כשחטאו? הרי מבואר כי אהבת ה' את האבות אינה מקלקלת שורת הדין ויושר המשפט. ואם במידה טובה כך הוא, קל וחומר במידת הפורענות (אשר מפסוק זה עצמו מוכח שמידה טובה מרובה הימנה הרבה, כי פקידת עון אבות אינה אלא על בנים על שלשים ועל רבעים, ומידה טובה היא לאלפים כלומר עד אלף דור), הלא אין ספק כי בפקוד ה' את עוון האב על הבן לא בשביל זה יטה משפט גבר, כי פלס ומאזני משפט לה' והרבה שלוחים למקום לקיים פקידת עוון אבות לאיים על בני אדם, בלי שיהיה משפט הבן מעוקל ומעוות באמת. והנה בימי ירמיה ויחזקאל שהיו הנביאים אומרים אל העם כי ה' משליכם מעל פניו בגלל חטאות מנשה שהחטיא את ישראל נהיתה למשל בפי ההמון 'אבות אכלו בסר' וגו', והיה זה לקצת העם למכשול עוון לבלתי שוב בתשובה; על כן הוצרך יחזקאל (י"ח כ') להתקומם נגד המשל הזה ולהזכירם כי הצור תמים פעלו כל דרכיו משפט ובן לא ישא בעוון האב עונש מוחלט ומתמיד, רק הנפש החוטאת היא תמות, ומי שאינו אוחד חטאות אבותיו בידו חיה יחיה, על כן ראוי להם לשוב אל ה' וירחמם, וכמו שחתם דבריו (שם שם ל"א ל"ב) 'שובו והשיבו' וגו' 'השליכו מעליכם את כל פשעיכם' וכו' 'ולמה תמותו בית ישראל כי לא אחפוץ במות המת' וכו' 'והשיבו וחיו'. והנה זה שאמרתי כי ענין פקידת עוון אבות על בנים הוא דבר שהחוש מעיד עליו וכו', הוא דומה למה שפירש הרלב"ג שעונש האבות נמשך גם לבניהם במקרה, על דרך 'אבותינו חטאו ואינם ואנחנו עונותיהם סבלנו' (איכה ה' ז'); ואני בשנת תקצ"ד הקשיתי עליו ואמרתי כי מליצת 'פוקד עוון אבות על בנים' אין משמעותה שהעונש נמשך לבנים במקרה, אלא שהאל מעניש את הבנים בכוונה מכוונת, כמו 'ופקדתי עליהם חטאתם' (שמות ל"ב ל"ד), 'ופקדתי עליו דרכיו

שד"ל (הושע ד' ט'), וכן מילת פקודה ענינה עונש מכוון לא רע נמשך במקרה, כמו 'באו ימי הפקודה באו ימי השלום' (שם ט' ז'), 'ומה תעשו ליום פקודה' (ישעיה י' ג'), ואולם עתה בשנת תר"ה רואה אנכי כי כן הוא דרך התורה לצייר לנו הטובות והרעות כדורות מלמעלה בכוונה לשכר ולעונש, אף אם הן נמשכות ובאות בדרך הטבע לפי מנהגו של עולם; כי באמת אין דבר בעולם שיהיה במקרה, אלא הכל נמשך מסיבותיו, והכול משתלשל אל הסיבה הראשונה (עיין כוזרי מאמר ה' סימן י'), וכמו שלאיים על בני אדם ולהדריכם בדרך ישרה חקק ה' בחוקות הטבע שיהיו עוונות האב גורמים רע לזרעו אחריו, וכמו שלאיים על בני ישראל אמרה תורה כי ה' אל קנא ונוקם ובעל חמה, כך אמרה ג"כ שהוא פוקד עון אבות על בנים כאילו הוא עושה זה דרך נקמה וחרון אף, גם כי באמת לא יקרה הדבר אלא בדרכי הטבע ולא לנקמה חלילה, אלא הכול לטובת בני אדם, וגם כשהוצרכה התורה לצייר את האל כנוקם ובעל חמה, הנה מיד חזרה לצייר לנו מידת טובו יתרה הרבה על מידת פורענותו, באמרה 'ועושה חסד לאלפים', כי אמנם זה הוא עיקר כל התורה כולה להודיענו כי ה' עושה חסד, משפט וצדקה בארץ כי באלה הוא חפץ, כלומר זה הוא רצונו שיהיה אדם שומר דרך ה' להתנהג עם חבריו במשפט (לתת לכל אחד מה שראוי לו) ובצדקה (לתת לו משלו לפנים משורת הדין).

לשנאי: עם שונאי אני נוהג כך לפקוד עוונם על בניהם, וכן 'ועושה חסד לאלפים לאוהבי', הכוונה עם אוהבי אני נוהג כך לעשות חסד עם בניהם עד אלף דור, ומילת 'לשנאי' ומילת 'לאהבי' חוזרת אל האבות (כדעת רלב"ג), לא (כדעת ראב"ע ורשב"ם ואולי גם רש"י) אל הבנים. וחכמי התלמוד שאמרו (ברכות י' ע"א) כשאוחזין מעשי אבותיהם בידיהם, לא אמרו זה לפרש מילת לשונאי, אלא לפרש במה הכתוב מדבר, לומר כי ענין הפקידה הזאת אינה אלא כשאוחזין וגו', לא שיהיה זה פירוש מילת לשנאי; וכן אנקלוס תירגם לשנאי: לסנאי, ואח"כ הוסיף (דרך תוספת ולא לפרש מילת לשנאי): כד משלמין בניה וכו', ואין התוספת הזאת (כאשר חשב רמב"ם ואולי גם רש"י) לפרש מילת לשנאי שהכוונה אם הבנים שנאי, שאם כן היה לו להשמיט מילת לסנאי לגמרי, הואיל ומילות כד משלמין וכו' הן הן פירוש מילת לשנאי. ולא אכחד תחת לשוני כי בתרגום כ"י על קלף שבידי חסרה מילת לסנאי והוסיפו בגליון, אבל אין זה אלא טעות סופר, שהרי בדקתי בפרשת ואתחנן (דברים ה' ט') ושם אין המילה חסרה כלל. והנני מבטל מה שכתבתי על עוון אבוקית באוהב גר עמוד י"ט. והנה 'והתודו את עונם ואת עון אבותם' (ויקרא כ"ו מ') הוא כמשמעו, עוונם ענין אחד, ועוון אבותם ענין אחד, יתוודו על מה שחטאו וגם על מה שלא חטאו הם אלא אבותיהם, וכן מצאנו מפורש בנחמיה (ט' ב') 'ויתודו על חטאתיהם ועוונות אבותיהם', ואח"כ מזכיר והולך באורך את חטאת אבותיהם מפסוק ט"ז עד ל"ה. לפיכך גם מה שכתוב בירמיה (י"ד כ') 'ידענו ה' רשענו עון אבותינו', אינו אלא חסר וי"ו רשענו ועוון אבותינו, והכוונה בכל זה כי מאחר שכך היא מידת הקב"ה לפקוד עוון אבות על בנים, הנה הבא להתוודות ראוי שיתוודה לא לבד על חטאתיו, אך גם על חטאת אבותיו, כי גם עליהם הוא חייב עונש, וביודיו ותפילה ותשובה יתכפרו לו אלו ואלו. והנה ידידי החכם המפואר י' ש' ריגוי נ"י ב"כורי העתים" לשנת תר"ו אחז בפירושי שכתבתי באוהב גר וקירב את אשר ריחקתי והכחיש מכול וכול ענין עונש הבנים בגלל אבותם, ועל מה שאמר דוד (תהלים ק"ט י"ד) 'יזכר עון אבותיו אל ה' וחסאת אמו אל תמח', ועל מה שאמר

וְעַל־רַבְעִים לְשָׁנָאִי: וְעֵשָׂה חֶסֶד לְאֶלְפִים לְאַהֲבִי וּלְשֹׁמְרֵי

(ו) **ועשה חסד וגו'.** נצר חסד שהאדם עושה, טובה יתרה על מדת פרענות אחת על חמש רש"י
לשלם שכר עד לאלפים דור. נמצאת מדה מאות, שזו לארבעה דורות וזו לאלפים:

ישעיה (י"ד כ"א) 'הכינו לבניו מטבח בעוון אבותם', אמר שאינם אלא צד מליצת השיר; וזו שד"ל
אינה תשובה, כי אמנם מדברי המשוררים שבכל אומה ולשון אנו למדים מה היו אמונות הגוי
ההוא בימי המשוררים ההם, ולולא שפשטה בימי דוד אמונת עונש הבנים בחטאת אבותם,
איך יעלה על דעתו לומר דבר זה? וזו 'יזכר עון אבותיו אל ה' וחטאת אמו אל תמח' וגם
החכם גזניוס בפירוש ישעיה כתב כי פסוק 'יחיו מתוך נבלתי יקומון' (ישעיה כ"ו י"ט), אף אם
יפורש דרך משל ומליצה (כמו שהוא באמת), מכל מקום הוא ראה שאמונת תחיית המתים
היתה מפורסמת בישראל בימי הכותב, ואולם ידידי החכם המפואר נ"י בחר לעוות עלינו את
הכתובים בכוונה טובה להסיר תלונה מעל אלהינו וכדי להסכים התורה עם הפילוסופיה.
ואמנם הנה מצד אחד אין כל זה מספיק להסיר התלונה, כי היות הבנים לוקים בעוון אבותם
הוא דבר שהחוש מעיד עליו, ואף אם לא היה דבר זה כתוב בתורה, תלונת צדיק ורע לו
במקומה עומדת; ומצד אחר כבר קדמתי והשבתי תשובה לאותה טענה באמרי "אבל הרע
הזה הבא על הבנים בעוון אבותם איננו רע מוחלט ומתמיד... שהכל בידו". והנה ידידי החכם י'
ש' ריגיו נ"י אומר כי אף אם יקרה לפעמים לאיזו סיבה פרטית שהצדיק יאבד בצדקו בעבור
רוע מעללי אחרים, עוד לא ייתכן בשביל כן לייחס לאלהי עולם אשר כל דרכיו משפט צדק
מידה זו שיעניש תמיד הבנים בעבור חטאת אבותיהם וכו'. ואני אומר כי החילוק הזה בין תדיר
לשאינו תדיר אינו אלא תנחומין של הבל, ואם נניח שיקרה לפעמים עוול בעולם שיהיה צדיק
אובד בצדקו, אף לא יהיה זה אלא אחת לאלף שנים, כבר כפרנו בהשגחה, שאם יש אלהים
שופטים בארץ, לא יבצר ממנו לעשות משפט גם בפעם ההיא. והאמת היא כי היושב על חוג
הארץ ויושביה כחגבים, הוא יודע שאין שום עוול בעולם, לא תמיד ולא לפעמים, והמתבוננים
בתולדות הדורות יבינו כי כל מה שהיה, לא היה אלא לטוב, ואף אם העומדים בזמן המאורעות
(כגון בזמן נירון קיסר, ואטילא ורוֹבֶספֶּיֶאר וחבריהם) היו הדברים עוול וחמס בעיניהם, הנה
אחר זמן נודע כי הכל היה לטובת המין האנושי. וכן פקידת עוון אבות על בנים היא לטובת
המין האנושי. ואם היא עוול בעינינו, אין הענין כן באמת, כי הוא יכאיב ויחבש ימחץ וידיו
תרפינה, כמו שכתבתי למעלה. והמעמר אומר (ויקרא כ' ה') כי 'פוקד עון אבות על בנים', הוא
שבניו ובני בניו, ואם גם דור רביעי יראה, ימותו כולם ועיניו ראות; אבל משמעות הכתוב
איננה שימותו, אלא שיקבלו עונש, ואם כדבריו היה הכתוב אומר (כמו ויקרא כ' כ') 'עירים
ימותו', אבל פוקד עון אבות על בנים משמע בלא ספק שהכוונה על עונש הבנים, לא על עונש
אבות.

(ו) **ועשה חסד לאלפים:** עם שונאי אני אל קנא ואפקוד עון אבות על בנים, ובהפך עם
אוהבי ושומרי מצותי אני עושה חסד עד הבנים האלפים, הנולדים אחר אלף דורות (כפירוש

מִצּוֹתַי: לֹא תֵשָׂא אֶת־שֵׁם־יְהוָה אֱלֹהֶיךָ לְשׁוֹא כִּי לֹא

רש"י (ז) לשוא. (השני לשון שקר, כתרומו) כמה דתימר: הידוע – על עמוד של אבן שהוא של זהב. אי זהו שבועת שוא? נשבע לשנות את (הראשון לשון מגן, כתרומו) זה הנשבע לחנם

שד"ל רשב"ם ורמבמ"ן), דוגמת מה שמצינו באברהם שנקרא אוהבו (ישעיה מ"א ח', וד"ה ב' כ' ז'), ונאמר עליו 'ישמור משמרת מציאות חקותי ותורותי' (ברא' כ"ו ה'), ובזכותו בחר ה' בזרעו אחריו ויכרת עמם ברית עולם, וכענין שכתוב 'ותחת כי אהב את אבותיך ויבחר בזרעו אחריו' (דברים ד' ל"ז), 'רק באבותיך חשק ה' לאהבה אותם ויבחר בזרעם אחריהם' (שם י' ט"ו); וכן בפינחס 'והיתה לו ולזרעו אחריו ברית כהונת עולם' (במדבר כ"ה י"ג). לשונאי אני פוקד עונם על בניהם ועל שלשים ועל רבעים, ולאחבי ולשומרי מצותי אני עושה חסד לאלפים, כלו לבנים שאחר אלף דור כמפורש במקום אחר (דברים ז' ט') 'שומר הברית והחסד לאחביו ולשומרי מצותיו לאלף דור'.

אלפים: שם התואר, ע"ד שלשים ורבעים, והושמטה מילת 'בנים' הנזכרת בפסוק הקודם, והכוונה בנים אלפים, בני דור האלף (רשב"ם ורמבמ"ן); וענין 'עושה חסד לאלפים' הוא כמו שמצאנו באברהם שנקרא אוהבו (ישעיה מ"א ח', וד"ה ב' כ' ז') ובזכותו בחר ה' בזרעו אחריו וכרת לו ברית עולם, וכן בפינחס 'והיתה לו ולזרעו אחריו ברית כהונת עולם' (במדבר כ"ה י"ג), וכן בדוד (שמואל ב' ז' ט"ז, ירמיה ל"ג י"ז) וכל זה בלא עיוות הדין, כי החוטאים עונם ישאו כמפורש בשמואל (ב' ז' י"ד) 'אשר בהעותו והכחתיו בשבט אנשים ובנגעי בני אדם', ובמזמור (תהלים) פ"ט ל"א, ל"ב, ל"ג 'אם יעזבו בניו תורת' וכו' 'ופקדתי בשבט פשעם' וכו', וכמו שכתבתי בפסוק הקודם.

(ז) **לא תשא את שם ה' אלהיך לשוא:** לא תשא על שפתיך, כלשון 'ובל אשא את שמותם על שפתי' (תהלים ט"ז ד'), 'ותשא בריתי עלי פיך' (שם נ' ט"ז), ונמצא לשון נשא גם בזולת על פה ועל שפתיים, והוא דרך קצרה, כמו 'לא תשא שמע שוא' (שמות כ"ג א'), 'אחרפה לא נשא על קרובו' (תהלים ט"ז ג'), ומענין זה מליצת (ישעיה י"ד ד') נשא משלו, וכן מִשָּׂא; וכיוצא בזה בל' רומי profero שענינו דבור מן fero שענינו נשא. ואמנם נשיאת שם ה' ענינה הזכרת שם ה' דרך שבועה והוא דבר הלמד מענינו.

לשוא: שוא הוא שקר, גם פחות משקר, והוא דבר שאין לו קיימא, שאין לו על מה שיסמוך, שהוא שקר מעקרו; אלא שהושאל אח"כ לכל דבר שקר, אפילו יש לו על מה שיסמוך. ונ"ל כי תחלת הוראת המלה נשימה והבל פה, והמלה קרובה לשרש נשף, נשב ושאף; והנה מה שאין לו קיימא נקרא שוא כלומר הבל פה, כמו שנקרא רוח והבל ששתייהן מלות מורות על הרוח היוצא מן הפה, כגון 'ישא רוח יקח הבל' (ישעיה נ"ז י"ג), והבל פה ידוע בל"ח ובסורי; ואח"כ אמרו לשוא להוראת לרוח, להבל, והוא כשאדם פועל לתכלית מה, ואח"כ לא ישיג תכליתו, כגון 'לשוא הכיתי את בניכם מוסר לא לקחו' (ירמיה ב' ל'), 'לשוא תתיפי' (שם ד' ל'), 'לשוא הרביתי רפואות תעלה אין לך' (שם מ"ו י"א), אך הוראה זאת אין לה ענין לכאן, שא"כ

יִנְקָה יְהוָה אֶת אֲשֶׁר-יֵשָׁא אֶת-שְׁמוֹ לְשׂוֹא: ה זָכוֹר אֶת-

ולחבל – על של עץ עץ, ועל אבן אבן: (ח) זָכוֹר. "זָכוֹר" ו"שְׁמוֹר", בדבור אחד נאמרו. וכן "מחלליה מות יומת" (שמות לא, יד) – "וביום השבת שני־כבשים" (במדבר כח, ט). וכן "לא תלבש שעטנז" – "גדלים תעשה־לך" (דברים כב, יא־יב). וכן "ערות אשת־אחִיךָ" (ויקרא יח, טז) – "יבמה יבא עליה" (דברים כה, ה). הוא רש"י שנאמר (תהלים סב, יב): "אחת דבר אלהים, שתי־זו שמעתי". "זָכוֹר" – לשון פעול הוא, כמו: "אכול ושתו" (ישעיה כב, יג), "הלך ובכה" (שמואל־ב ג, טז). וכן פתרונו: תנו לב לזכור תמיד את יום השבת, שאם נזדמן לך חפץ יפה, תהא

יהיה ענינו לא תשבוע כשתדע שלא יאמינו לך, אבל אם יאמינו לך תוכל להשבוע אפילו על שקר. ונשיאת שם ה' לשוא אמנם היא בלא ספק להשבוע בשמו לשקר; וגם שבועת שוא האמורה במשנה (שבועות פרק ג' משנה ח') היא שבועת שקר שנשבוע לקיים דבר שכבר ידוע שאינו כן; ורק בירושלמי (שבועות פרק ג' הלכה ח') מצינו שהנשבוע על שניים שהם שניים לוקה משום שבועת שוא; והרמב"ם (הלכות שבועות פרק א' הלכה א') הכניס גם את זו בכלל ארבע מחלקות של שבועות שוא. ודע כי ברש"י כ"י ודפוסים עתיקים לא נזכר אלא על עמוד של אבן שהוא של זהב (שבועות כ"ה ע"ב ד"ה והוא שניכר), אבל על של עץ שהוא עץ היא תוספת שהוסיפו האחרונים, ולדעתי שבועה כזו שהיא אמת (על של עץ שהוא עץ) אלא שהיא שלא לצורך ולבטלה לא נאסרה, רק דרך סייג, כי גם זה זלזול בכבוד האל, ומי שרגיל להשבוע בחינם יקל לו לנפול ג"כ בשבועת שקר;

ודרך סייג קראו רז"ל שבועת שוא גם לשבועה שהיא ללא צורך, ולבטלה, כי גם זה זלזול בכבוד האל, והרגיל להשבוע בחנם, יקל לו לנפול ג"כ בשבועת שקר. ואח"כ כללו באיסור זה גם הזכרת שם שמים לבטלה, כי גם זה זלזול בכבוד האל, ובפרט כי פשט המילות לא תשא את שם יורה הזכרה בעלמא; ואנקלוס התחכם לתרגם הראשון למגנא, כי האיסור על דעת חז"ל הוא גם על השבועה לבטלה, ותרגם השני לשיקרא, כי העונש החמור הנזכר בתורה איננו באמת אלא על שבועת שקר.

כי לא ינקה ה' וגו': הנה הנשבוע לשקר לא יירא מדיני העם, כי יאמינו בדבריו, ועל המעט יקרה שתתגלה שקרותו, ע"כ אמר שאף אם ינוקה מדיני אדם לא ינקה מדיני שמים.

(ח) זָכוֹר אֶת יוֹם הַשַּׁבָּת: הזכירה הזאת אין ענינה (כמו שכתבתי בבה"ע תקפ"ח עמוד 90) זָכוֹר מה שנצטווית כבר במדבר סין לקדש את יום השבת; כי אמנם לשון זכירה איננו מיוחד למה שעבר, כי נמצא גם למה שעתיד להיות, כמו 'לא זכרה אחריתה' (איכה א' ט'), 'לא זכרת אחריתה' (ישעיה מ"ז ד'), 'יען אשר לא זכר עשות חסד' (תהלים ק"ט ט"ז), 'ברוגז רחם תזכור' (חבקוק ג' ב'); והנה זָכוֹר ענינו להבא כמו שמור, כלומר שים אל לבך יום השבת, שתהיה מצפה מתי יבוא כדי לקדשו, ולא יסור מלבך ותחללו מפני השכחה. ואמנם הקידוש שתקנו רז"ל הוא כענין כל ברכות המצות, שהתקינו שיהיה אדם מברך על המצות עובר לעשייתן, וזה כדי שלא יעשה המצות כמצות אנשים מלומדה, אלא ישים אל לבו כי ה' צוה ויעשה הדבר בכוונה לעשות רצון יוצרו.

יוֹם הַשַּׁבָּת לְקַדְשׁוֹ: ט שֵׁשֶׁת יָמִים תַּעֲבֹד וְעָשִׂיתָ כָּל-
מְלֹאכְתְּךָ: י וְיוֹם הַשְּׁבִיעִי שַׁבָּת לַיהוָה אֱלֹהֶיךָ לֹא-
תַעֲשֶׂה כָל-מְלָאכָה אַתָּה | וּבִנְךָ וּבִתְּךָ עֲבָדְךָ וְאִמְתְּךָ
וּבְהִמְתְּךָ וְגֵרְךָ אֲשֶׁר בְּשַׁעְרֶיךָ: יא כִּי שֵׁשֶׁת-יָמִים עָשָׂה
יְהוָה אֶת-הַשָּׁמַיִם וְאֶת-הָאָרֶץ אֶת-הַיָּם וְאֶת-כָּל-אֲשֶׁר-
בָּם וַיָּנַח בַּיּוֹם הַשְּׁבִיעִי עַל-כֵּן בֵּרַךְ יְהוָה אֶת-יוֹם הַשַּׁבָּת

ששנינו (שבת קכא ע"א): קטן שבא לכבות – אין שומעין לו, מפני ששביתתו עליך: (יא) וינח ביום השביעי. כביכול הכתיב בעצמו מנוחה, ללמד הימנו קל וחמר לאדם שמלאכתו בעמל וביגיעה, שיהא נח בשבת: ברוך... ויקדשהו. ברכו במן, לכופלו בששי לחם משנה. וקדשו

מזמינו לשבת: (ט) ועשית כל-מלאכתך. כשתבא שבת, יהא בעיניך כאלו מלאכתך עשויה, שלא תהרהר אחר מלאכה: (י) אתה ובנך ובתך. אלו קטנים. או אינו אלא גדולים? אמרת, הרי כבר מוזהרים הם. אלא, לא בא אלא להזהיר גדולים על שביתת הקטנים. וזה

רש"י

זכור: מקור להוראת השוני, והוא מליצה קצרה, צריך לזכור את יום השבת.

שד"ל

לְקַדְשׁוֹ: לעשותו נבדל משאר ימים, שלא תשתמש בו להנאתך לעשות כל מלאכתך, אך תתנהו לגבוה כקרבן וכתרומה, כלומר תמשוך ירך מליהנות בו לצרכיך ולעסקיך, ויהיה כולו מפורש לכבוד שמים, לשבות בו לכבוד האל אשר צוך על השביתה בו.

(ט) ששת ימים וגו': סוף הכתוב פירוש תחלתו, 'ששת ימים תעבד', כלומר תעשה כל מלאכתך, תעשה כל מה שיצטרך לך לעשות.

(י) לא תעשה כל מלאכה אתה: כולל בלא ספק האיש והאשה, שהרי בקטנים הזכיר בנך ובתך, ובעבדים עבדך ואמתך; א"כ האשה שוה לאיש, והיא ברשות עצמה כמו בעלה, שאם היתה האשה משועבדת לבעלה כשפחה, היה צריך להזהיר את האיש על שביתתה, כדרך שהזהירו על שביתת בניו ועבדיו, מפני שאינם ברשות עצמם. וכן בכל מצות שבתורה הכתוב מדבר בלשון זכר, וגם האשה בכלל; ורז"ל פטרו אותה ממצות עשה שהזמן גרמא, נראה שבימיהם נשתנה מצב הנשים והכבידו הגברים את עולם עליהן.

(יא) כי ששת ימים וגו': אין גם אחת מעשרת הדברות שיהיה טעם המצוה מפורש אצלה, אלא בקצת מהן מפורש מתן שכרן או עונשן, 'כי אנכי ה' אלהיך אל קנא' וגו', 'כי לא ינקה ה' וגו', 'למען יאריכון ימיך' וגו', וכן כאן לא פירש כלל טעם מצות השבת, כי לא אמר למען תזכור כי ששת ימים עשה ה' וגו'. והנה במשנה תורה (ה' ט"ו) כתב 'זוכרת כי עבד היית בארץ מצרים ויוציאך ה' אלהיך משם ביד חזקה ובזרוע נטויה על כן צוך ה' אלהיך לעשות את יום

השבת, וגם זה אמנם איננו (כמו שחשבתי בבה"ע תקפ"ח עמוד 91) הטעם האמתי אשר בעבורו צוה שד"ל אותנו לשמור את יום השבת; כדרך שלא יתכן לומר כי לכך נצטוינו שלא להטות משפט גר ויתום כדי שנוכח יציאת מצרים, מפני שכן כתוב (דברים כ"ד י"ז י"ח) 'לא תטה משפט גר יתום ולא תחבול בגד אלמנה וזכרת כי עבד היית במצרים ויפדך ה' אלהיך משם על כן אנכי מצוך לעשות את הדבר הזה', וכדבר הזה כתוב ג"כ במצות 'הענק תעניק לו' (שם ט"ו י"ד), ובמצות 'כי תחבט זיתך' ו'כי תבצור כרמך' (שם כ"ד כ' כ"א), וכן בחג השבועות במצות 'ושמחת לפני ה' אלהיך אתה ובנך ובתך עבדך ואמתך והלוי והגר והיתום והאלמנה' (שם ט"ו י"א), ובא זה ולימד על זה (כדברי ידידי החכם יש"ד בפירושו לס' בחינת הדת עמוד 63) שבכל פעם שצוה הכתוב על החמלה והחנינה והעזר אל הגרים ואל העבדים הוסיף זכרון יציאת מצרים, כאומר גם אתה היית עבד וגר במצרים, ולכן חל עליך יותר מעל שאר בני אדם החוב לחון הגרים והעבדים ושלא להטות משפטם ולהעניק להם מאשר לך ולהניח להם העוללות ולשמח לבבם בחגיך וכדומה, למדנו א"כ שאף בדברות האחרונות לא הוזהר הכתוב לזכור יציאת מצרים, רק לפי שאמר שם למען ינוח עבדך ואמתך כמוך, ולכן יצדק לומר שיציאת מצרים הוא הטעם רק להשבתת העבד והאמה ממלאכה, עכ"ל. ואשר אני אחזה לי כי מליצת על כן צוך ועל כן אנכי מצוה הנאמרת בכל המצות האלה אין פירושה על כן, כדי שתזכור יציאת מצרים, ושאין זכרון יציאת מצרים הטעם לאותן המצות כלל, ולא להשבתת העבד והאמה ממלאכה; אלא טעמה מפני שתזכור כי גר ועבד היית, וע"כ לא יקשה בעיניך לעשות חסד עם הגרים והעבדים והעניים, כי לבך (אחרי כל מה שסבלת) נוטה אל החמלה והחנינה; ע"כ היה שצוך האל לעשות את כל החסדים האלה, ולא נמנע מלצוות אותך בכל אלה שמא יכבד משאם עליך, כי אמנם בטוח הוא כי עשה תעשה בלב שלם ובנפש חפצה. והיוצא לנו מזה כי גם במשנה תורה לא נזכר כלל טעם מצות השבת. ובמקום אחר כתוב (שמות ל"א י"ג) 'כי אות היא ביני וביניכם לדורותיכם לדעת כי אני ה' מקדשכם', וזה אמנם הגדלת מצות השבת, ואיננו טעמה באמת, שהרי כמה דברים היו יכולים להיות כמו כן לאות בינו ובינינו. ואולם דעת הרמב"ם בטעם השבת כך היא (מורה ח"ג פמ"ג): ענין השבת טעמו מפורסם וא"צ לביאור, כבר נודע מה שבו מהמנוחה עד שיהיה שביעית חיי האדם בהנאה ובמנוחה מן העמל והטורח שלא ימלט ממנו קטן וגדול; עם מה שמתמיד ומקיים לדורות הדעת הנכבד מאד, והיא האמונה בחידוש העולם, עכ"ל. והנה לדעת הזאת יש לשאול מה צורך לצוות לבני חורין על המנוחה? כי הם הלא ישבתו כל עת שירצו והיה די לצוות על שביתת העבדים והבהמה (וזה יקשה יותר לדעת יאסטר, שאמר (allgem. Gesch. I. 112) כי עקר הטעם הוא מנוחת העבדים והבהמה). ע"כ נ"ל שראוי לחלק בין שביתת ישראל ושביתת עבדיו ובהמתו, כי שביתת עבדיו ובהמתו היא מכוונת לעצמה לחמלה וחנינה עליהם, ואמנם שביתת ישראל עצמם ביום השביעי היא ג"כ לתועלת ישראל עצמם בלא ספק, אך לא כדי שינוחו בלבד, אחר שהרשות בידם לנוח כל זמן שירצו, אבל הוא כדי שתהיה מנוחת כלם ביום מיוחד, ועי"כ יוכלו להקבץ יחדו לאכול ולשתות ולדבר אלה עם אלה, ותתרבה האהבה ביניהם, וגם יוכלו להתאסף בבתי עבודת האל ולשמוע תורה מפני החכמים; וכמו שמצאנו 'חדש ושבת קרא מקרא' (ישעיה א' י"ג). ולכן היה שאמר כאן וינח, ולא וישבות, להזכיר את ישראל שלא

וַיִּקְדְּשֵׁהוּ: יב כִּבֵּד אֶת־אֲבִיךָ וְאֶת־אִמְךָ לְמַעַן יֵאָרְכוּ
יָמֶיךָ עַל הָאָדָמָה אֲשֶׁר־יְהוָה אֱלֹהֶיךָ נָתַן לָךְ: יג לֹא
תִרְצַח לֹא תִנָּאֵף לֹא תִגְנֹב לֹא־תַעֲנֶה בְרַעַךְ עַד שֹׁקֶר:

"האשה המנאפת, תחת אישה תקח את־
זרים": לא תגנב. בגונב נפשות הכתוב מדבר.
"לא תגנבו" (ויקרא יט, יא) — בגונב ממון. או אינו
אלא זה בגונב ממון ולהלן בגונב נפשות?
אמרת, דבר הלמד מענינו — מה "לא תרצח"
"לא תנאף" מדבר בדבר שחיבין עליהם מיתת

רש"י במן, שלא היה יורד בו: (יב) למען יארכון ימך.
אם תכבד — יארכון ימך, ואם לאו — יקצרון.
שדברי תורה נוטריקון הם נדרשים — מכלל הן
לאו, ומכלל לאו הן: (יג) לא תנאף. אין נאוף
אלא באשת איש, שנאמר (ויקרא כ, י): "מות־
יומת הנאף והנאפת". ואומר (יחזקאל טז, לב):

לִבְד יִשְׁבְּתוּ מִמְּלֹאכָה, אֲלֵא ג"כ יִנּוּחוּ וִיקְרְאוּ לִשְׁבֹּת עֲנֵג, וְזֶה יִבְיָאם לְהִקְבֵּץ יַחֲדוּ אֲגוּדוֹת
אֲגוּדוֹת כְּדִי לְהִתְעַנֵּג בְּיוֹם הַמְּנוּחָה. וְה' צִירָף לִזֶּה תוֹעֵלֶת אַחֲרֵת, שִׁיְהִיָּה יוֹם הַשְּׁבֹת זָכֹר
לְמַעֲשֵׂה בְרָאשִׁית, שְׁעִי"כ יִזְכְּרוּ כִי אֵל אֶחָד לְבָדוּ בְרָא אֶת הַשָּׁמַיִם וְאֶת הָאָרֶץ, וְהִנֵּה אֵין אֱלֹהִים
מִבְּלַעֲדֵינוּ; וּמְרֹב חֲבִיבוֹת הַמִּצְוָה הַזֹּאת לִפְנֵינוּ ית' מִפְּנֵי עוֹצֵם הַתּוֹעֵלֶת הַנִּמְשַׁכֶּת מִמֶּנָּה בְּקִבּוּץ
הַמִּדְיָנִי, וְלִהְיוֹתָ עִם זֶה זָכֹר לְעֶקֶר הַגְּדוּל שֶׁהוּא יְחִיד הָאֵל, וְעוֹד לְהִיְיוֹתָ חוֹק פְּרָטִי וּמִיּוֹחַד
לְיִשְׂרָאֵל, כִּי לֹא הִיָּה דָבָר כְּמוֹהוּ אֲצֵל שׁוֹם אֶחָד מִן הַגּוֹיִם הַקְּדוּמוֹנִים עוֹבְדֵי אֱלִילִים, אָמַר ה' שֶׁהִיא
לְאוֹת בֵּינוּ וּבֵינֵינוּ.

(יב) כבד את אביך ואת אמך: התנהג עמהם כדרך שאדם מתנהג עם איש נכבד וחשוב.

למען יארכון ימך: אין טעמו בכוונה שיארכו ימך, אלא כי עי"כ יארכו ימך; פעמים הרבה
מלת למען נאמרת לא להורות על התכלית המכוונת, אלא להורות מה יהיה המסובב; כגון
'לא ישמע אליכם פרעה למען רבות מופת' (שמות י"א ט'), 'וזהרע בעיניך עשיתי למען תצדק
בדברך' (תהלים נ"א ו'), 'והיה להם דבר ה' צו לצו' וכו' 'למען ילכו וכשלו אחור' וכו' (ישעיה
כ"ח י"ג).

יארכון: פעל עומד אע"פ שהוא הפעיל, ודוגמתו 'כשגלג ילבינו' 'יאדימו כתולע' (ישעיה א' יח).
למען יארכון ימך על האדמה וגו': הכוונה על כלל האומה, שלא יגלו מעל אדמתם, כי בזה
ישלם תקון קבוץ הבית אשר הוא התחלה לתקון קבוץ המדינה, וע"י תקון קבוץ המדינה
תשלם ההסכמה בין האנשים, ויקבלו צעיריהם המוסר מגדוליהם (רלב"ג), וזה הוא עיקר תוקף
האומות, מלבד העזר האלהי הנלוו אל עושי רצונו. והנה השכר הזה איננו אל היחיד, אלא
לציבור, אע"פ שהמצוה היא לכל יחיד ויחיד.

(יג) לא תרצח: יחיד ההורג אדם בכוונה ומדעת עצמו נקרא רוצח, יוצא שליח ב"ד שהורג
ברשות ובמצות השופטים, ולא מדעת עצמו.

לא תנאף: אין נאוף אלא באשת איש, שנאמר 'ואיש אשר ינאף את אשת איש אשר ינאף את

יִדְּ לֹא תַחֲמַד בֵּית רַעֲךָ לֹא־תַחֲמַד אִשְׁתִּי רַעֲךָ וְעַבְדְּךָ
וְאִמָּתְךָ וְשׁוֹרְךָ וְחִמְרְךָ וְכָל אֲשֶׁר לְרַעֲךָ: שביעי טו וְכָל־הָעָם

אשת רעהו מות יומת הנואף והנואפת' (ויקרא כ' י'), ואומר 'האשה המנאפת תחת אישה תקח שד"ל את זרים' (יחזקאל ט"ז ל"ב) (רש"י), וטעות היא ביד ראב"ע שהכחיש דבר זה, ונסתייע ממה שכתוב 'ותנאף את האבן ואת העץ' (ירמיה ג' ט'), והוא לא הבין שאינו אלא משל, והכוונה על עבודת האלילים שהיא נמשלת לניאוף, כי האומה נמשלת כאלו היא אשת איש עמו ית', כמבואר בכל הפרשה ההיא (ירמיה ג').

לא תגנב: לקיחת ממון אחרים בלא ידיעתם, ורז"ל עשוהו אזהרה לגונב נפשות שמצאנו בו עונש בלא אזהרה פרטית, ולפי הפשט הרי זו אזהרה לכל מיני גנבה, ולהלן פירש עונשם כל מין בפני עצמו.

לא תענה ברעך: נגד רעך, כמו 'הנני ענו בי' (ש"א י"ב ג').

עד שקר: רד"ק ראז' וגעז' פירשו עד כמו עדות, וראב"ע אחר שחפש בלבבו שנים רבות פירש אתה עד שקר לא תענה ברעך, וזה הבל, שאם לא יעיד איך יהיה עד שקר; ובביאורו הקצר פירש לא תענה ברעך ואתה עד שקר כלומר לא תענה ברעך בהיותך עד שקר, ורמבמ"ן לא תענה ברעך דבר שעל ידו תהיה עד שקר. ונ"ל לפרש לא תענה ברעך ענייית עד שקר, כי הפעל מושך אחריו שם הנגזר ממנו, כגון 'פן אישן המות' (תהלים י"ג ד'), טעמו פן אישן שנת המות, וכמו שכתב שם ראב"ע: כי השמות בכוח הפעלים; וכן למטה (כ"ב כ"ה) 'אם חבול תחבול שלמת רעך עד בא השמש תשיבנו לו', כנוי הזכר שבמלת 'תשיבנו' חוזר לשם 'חבול' שבכח הפעל 'אם חבול תחבול'; וכן 'וברך ולא אשיבנה' (במדבר כ"ג כ') טעמו וברך ברכה ולא אשיב ברכתו, וכן 'וברוב יועצים תקום' (משלי ט"ז כ"ב), טעמו וברוב יועצים עצה תקום העצה.

(יד) לא תחמד וגו': החמדה היא תאוה לדבר שהוא עתה ברשות אחרים והוא אסור לנו, כלומר שאינו עומד להימכר. והנה כל תאוה וחמדה תבא מאליה בלב האדם אחרי ראיית הדבר הנחמד, בידו וברצונו הוא להשבית התאוה בהולדה ולהרחיקה מלבו, כשידע שהשגת הדבר הנחמד בלתי אפשרית לו, או יעצרנה בלבבו ויגדיל מדורתה עד שיוציאנה לפעל, כשידע שהוצאתה לפעל אפשרית לו; והנה אחר שאמר ה' לא תנאף ולא תגנוב, ואסר בזה כל מה שהוא לזולתנו, אמר כי מה שהוא לרענו צריך שיהיה בעינינו כדבר שהשגתו בלתי אפשרית לנו, אחרי שכן צוה ה' שלא נקח מכל אשר לזולתנו דבר, ועי"כ לא נחמדהו. והנה כל החומד, דבר ה' בזה, והחמס קל בעיניו ודבר אפשרי; והירא את דבר ה', החמס בעיניו דבר נמנע, ואשר לא לו, כאילו בשמים הוא, שלא יוכל לקחתו, ולא יחמדהו. זה שמח בחלקו ושמה בטובת רעהו, אוהב רעיו ואהוב להם; וזה כל ימיו בסערת התאוות והדאגות, חומד מה שאינו שלו, וחומס רעהו, מקנא ברעיו ושונאם ושנוא להם, הוא ימות באין מוסר, ופותה תמית קנאה. וע' דברי ראב"ע כי נעמו.

רֹאִים אֶת־הַקּוֹלֹת וְאֶת־הַלַּפִּידִם וְאֵת קוֹל הַשֹּׁפָר וְאֶת־
הָהָר עָשָׁן וַיֵּרָא הָעָם וַיִּנָּעוּ וַיַּעֲמְדוּ מֵרָחֹק: ^{טו} וַיֹּאמְרוּ
אֶל־מֹשֶׁה דַּבֵּר־אַתָּה עִמָּנוּ וְנִשְׁמָעָה וְאַל־יְדַבֵּר עִמָּנוּ
אֱלֹהִים פֶּן־נָמוּת: ^{יז} וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה אֶל־הָעָם אֶל־תִּירְאוּ כִּי

לאחוריהם שנים עשר מיל, כאורך מחניהם, ומלאכי השרת באין ומסיעין אותן להחזירם, שנאמר (תהלים סח, יג): "מלכי צבאות ידדון ידדון": ^(יז) **לבעבור נסות אתכם.** לגדל אתכם בעולם, שיצא לכם שם באומות, שהוא בכבודו נגלה עליכם: **נסות.** לשון הרמה וגדלה, כמו: "הרימו נס" (ישעיה סב, י), "ארים נסי" (ישעיה מט, כב), "וכנס על־הגבעה" (ישעיה ל, יז), שהוא זקוף: **ובעבור תהיה יראתו.** על ידי שראיתם אותו

רש"י בית דין, אף "לא תגנב" דבר שחייב עליו מיתת בית דין: ^(טו) **וכל־העם ראים.** מלמד שלא היה בהם אחד סומא. ומנין שלא היה בהם אלם? תלמוד לומר (שמות יט, ח): "ויענו כל־העם". ומנין שלא היה בהם חרש? תלמוד לומר (שמות כד, ז): "נעשה ונשמע": **ראים את־הקולות.** רואין את הנשמע, שאי אפשר לראות במקום אחר: **את־הקולות.** היוצאין מפי הגבורה: **וינעו.** אין נוע, אלא זיע: **ויעמדו מרחק.** היו נרתעין

שד"ל

כתב יד:

דפוס ראשון:

^(טו) **וינעו:** תנועה בלא כוונה (רמבמ"ן).

^(טו) **וינעו:** אין נוע אלא זיע (רש"י ממכילתא יתרו ט') כמו 'וינע לבבו ולבב עמו כנוע

עצי יער' (ישעיה ז' ב'), 'נוע תנוע ארץ כשכור' (שם כ"ד כ'), ואין הכוונה שהתנועעו לאחור, אך (כדברי תלמידי מוהר"ר דוד חזק) אין הכתוב מדבר אחר אמירת עשרת הדיברות, אלא בצאתם לקראת האלהים שמעו הקולות וראו הפיידים ונודעזעו ונשארו מרחוק ולא ניגשו אל ההר אפי' עד המקום שהיה מותר להם, וכמפורש אח"כ (פסוק י"ח) 'ויעמוד העם מרחוק ומשה נגש אל הערפל' (וכן נראה שהיא ג"כ דעת רבנו בחיי).

כתב יד:

דפוס ראשון:

^(יז) **לבעבור נסות אתכם:** לתת לכם נסיון, כדי שתבחנו ותכירו גדולתו ויכלתו, כדי שתהיה יראתו על פניכם, ולא כדי להרע לכם, ועיין למעלה ט"ו כ"ה.

^(יז) **לבעבור נסות אתכם:** נ"ל לשון ניסיון כמשמעו, כי רצה ה' לעשות כל ישראל ממלכת כהנים וגוי קדוש והיה המנהג בין המצרים, כשהיו מכניסין אדם בסודותם לעשותו קדוש לאלהיהם (initiatu) היו

מנסים אותו בכמה נסיונות ואיומים, ואם היה מפחד ובלתי עומד בכל הנסיונות, לא היו מקבלים אותו, והנה ישראל פחדו מאד אך לא חזרו לאהליהם, אבל עמדו שם לשמוע דבר ה' ובהה הראו עצמם ראויים להיות ממלכת כהנים (י"ז אדר ראשון תרכ"ד).

לְבַעֲבוֹר נַסוֹת אֶתְכֶם בָּא הָאֱלֹהִים וּבַעֲבוֹר תִּהְיֶה יְרֵאתוֹ
עַל־פְּנֵיכֶם לְבִלְתִּי תַחֲטְאוּ: ^{יח} וַיַּעֲמֵד הָעָם מֵרָחֵק וּמֹשֶׁה
נִגַּשׁ אֶל־הָעֶרְפֶּל אֲשֶׁר־שָׁם הָאֱלֹהִים: ^{מפס"ר יט} וַיֹּאמֶר יְהוָה
אֶל־מֹשֶׁה כֹּה תֹאמַר אֶל־בְּנֵי יִשְׂרָאֵל אַתֶּם רְאִיתֶם כִּי
מִן־הַשָּׁמַיִם דִּבַּרְתִּי עִמָּכֶם: ^כ לֹא תַעֲשׂוּן אֵתִי אֱלֹהִי כִסְף
וְאֱלֹהִי זָהָב לֹא תַעֲשׂוּ לָכֶם: ^{כא} מִזְבַּח אֲדָמָה תַעֲשֶׂה־לִּי

כבודו בשמים ואשו וגבורתו על הארץ. דבר רש"י
אחר: הרכין שמים ושמי השמים, והציען על
ההר, וכן הוא אומר (תהלים יח, י): "ויט שמים
וירד": ^(כ) לא תעשון אתי. לא תעשון דמות
שמישי המשמשים לפני במרום: אלהי כסף. בא
להזהיר על הכרובים שאתה עושה לעמוד
אתי, שלא יהיו של כסף, שאם שניתם
לעשותם של כסף — הרי הן לפני כאלהות:
ואלהי זהב. בא להזהיר שלא יוסיף על שנים,
שאם עשית ארבע — הרי הן לפני כאלהי זהב:
לא תעשו לכם. לא תאמר: הריני עושה כרובים
בבתי כנסיות ובבתי מדרשות, כדרך שאני
עושה בבית עולמים. לכך נאמר: "לא תעשו
לכם": ^(כא) מזבח אדמה. מחובר באדמה, שלא

יראו ומאויים, תדעו כי אין זולתו, ותיראו
מפניו: ^(יח) נגש אל־הערפל. לפני משלש
מחיצות: חשך ענן וערפל, שנאמר (דברים ד, יא):
"וההר בער באש עד־לב השמים, חשך ענן
וערפל". "ערפל" — הוא עב הענן, שנאמר לו
(שמות יט, ט): "הנה אנכי בא אליך בעב הענן":
^(יט) כה תאמר. בלשון הזה: אתם ראתם. יש
הפרש בין מה־שאדם רואה למה־שאחרים
משיחין לו, שמה־שאחרים משיחין לו —
פעמים שלבו חלוק מלהאמין: כי מן־השמים
דברתי. וכתוב אחד אומר (שם, כ): "וירד ה' על־
הר סיני". בא הכתוב השלישי והכריע ביניהם
(דברים ד, לו): "מן־השמים השמיעך את־קלו
ליסרך, ועל־הארץ הראך את־אשו הגדולה" —

^(יט) אתם ראתם כי מן השמים וגו': בלא שתעשו צורה ואף לא מקדש ובית למשון אלהותי שד"ל
עליכם, אלא מן השמים בלא שום הכנה מצדכם דיברתי עמכם.

^(כ) לא תעשון אתי: לפי הנקוד ענינו לא תעשו דבר לשתפו עמי; אמנם אין זה מתישב כלל
עם מה שלפניו ועם מה שאחריו מזבח אדמה תעשה לי. ונ"ל לקרוא לא תעשון אתי, כלומר
לא תעשו צורת, לא תצייירוני בשום צורה, ופירש ואמר אלהי כסף ואלהי זהב לא תעשו
לכם, אפי' לזכרון שמים (כפירוש רשב"ם), וזה בכוונה להוריד שפע האל למטה. אינך צריך לכל
זה, אלא מזבח אדמה תעשה לי. ואתה מבין כי אתי הוא תקון שתקנו חכמים, כי מליצת לא
תעשו אותי היתה קשה על ההמון.

^(כא) מזבח אדמה תעשה לי: להרחיק הפסילים והצלמים, הודיעם שאינם צריכים כדי להתקרב
אליו ית' אפי' למזבח אבנים, כי די לו במזבח אדמה.

וּזְבַחַת עָלָיו אֶת־עֹלֹתֶיךָ וְאֶת־שְׁלָמֶיךָ אֶת־צֹאנְךָ וְאֶת־
בְּקָרְךָ בְּכָל־הַמָּקוֹם אֲשֶׁר אֶזְכֹּר אֶת־שְׁמִי אֲבֹא אֵלֶיךָ
וּבְרַכְתִּיךָ: כב וְאִם־מִזְבֵּחַ אֲבָנִים תַּעֲשֶׂה־לִּי לֹא־תִבְנֶה

משמש בלשון "כאשר" — כאשר תעשה־לי מזבח אבנים, לא־תבנה אתהן גזית, שהרי חובה עליך לבנות מזבח אבנים, שנאמר (דברים כז, ו): "אבנים שלמות תבנה". וכן "אם־כסף תלזה" (שמות כב, כד) — חובה הוא, שנאמר (דברים טו, ח): "והעבט תעביטנו", ואף זה משמש בלשון "כאשר". וכן "ואם־תקריב מנחת בכורים" (ויקרא ב, יד) — זו מנחת העמר שהיא חובה. ועל כרחק אין "אם" הללו תלוין אלא ודאין, ובלשון "כאשר" הם משמשים: **גזית**. לשון גזיזה, שפוסלן ומסתתן בברזל: **כי חרבך הנפת עליה**. הרי "כי" זה משמש בלשון "פן" שהוא "דלמא" — פן תניף חרבך עליה: **ותחללה**. הא למדת, שאם הנפת עליה ברזל — חללת, שהמזבח נברא להאריך ימיו של אדם והברזל נברא לקצר ימיו של אדם, אין זה בדין שיונף המקצר על המאריך. ועוד, שהמזבח מטיל שלום בין ישראל לאביהם שבשמים, לפיכך לא יבא עליו כורת ומחבל. והרי דברים קל וחומר: ומה אבנים שאינם ראות ולא

יבנו על גבי עמודים או על גבי כפים. דבר אחר: שהיה ממלא את חלל מזבח הנחשת אדמה, בשעת חניתו: **תעשה־לי**. שתהא תחלת עשיתו לשמי: **וזבחת עליו**. אצלו, כמו (במדבר ב, כ): "ועליו מטה מנשה". או אינו אלא עליו ממש? תלמוד לומר (דברים יב, כז): "הבשר והדם על־מזבח ה' אלהיך", ואין שחיטה בראש המזבח: **את־עֹלֹתֶיךָ ואת־שְׁלָמֶיךָ**. אשר מצאנך ומבקרך: **את־צֹאנְךָ ואת־בְּקָרְךָ**. פרוש ל"את־עֹלֹתֶיךָ ואת־שְׁלָמֶיךָ": **בְּכָל־הַמָּקוֹם אֲשֶׁר אֶזְכֹּר את־שְׁמִי**. אשר אתן לך רשות להזכיר שם המפורש שלי, שם "אבוא אליך וברכתיך" — אשרה שכינתי עליך. מכאן אתה למד, שלא נתן רשות להזכיר שם המפורש, אלא במקום שהשכינה באה שם, וזהו בית הבחירה, שם נתן רשות לכהנים להזכיר שם המפורש בנשיאת כפים לברך את העם: (כב) **וְאִם־מִזְבֵּחַ אֲבָנִים**. רבי ישמעאל אומר: כל "אם" ו"אם" שבתורה — רשות, חוץ משלושה: "וְאִם־מִזְבֵּחַ אֲבָנִים תַּעֲשֶׂה־לִּי" (שמות כ, כא) — הרי "אם" זה

בכל המקום אשר אזכיר את שמי: שאקבע לך להזכיר שם שמי, שאצוך לבנות לי שם מזבח ולהתפלל שם לפני ולתת תודה לשמי, וזה הוא ענין הזכרת שם האל כאשר מצאנו 'לבד בך נזכיר שמך' (ישעיה כ"ו י"ג), 'ואנחנו בשם ה' אלהינו נזכיר' (תהלים כ' ח'). (כב) **לא תבנה אתהן גזית: נ"ל הטעם** (כדעת רשב"ם) כדי להרחיק כל ריח פסל ומצבה, שאם היו מותרים לעשות אבני המזבח גזית, ויכלו ג"כ לעשותן בצורת חמה ולבנה ושאר צורות, ומעט מעט יעשו להם מצבה ופסל ומסכה.

כי חרבך הנפת עליה ותחללה: תלה הדבר בתכונת הברזל שהוא משמש להריגה, ואיננו ראוי לשמש באבני המזבח, ולא רצה להזכיר הטעם האמתי שהוא כדי שלא יבואו לעשות צורות, שאם היה מפרש שהאיסור הוא משום כך, לא יחושו לו כי יאמרו אנו נעשה גזית ולא נעשה צורות.

אֶתְהֶן גְּזִית כִּי חֲרַבְךָ הַנֶּפֶת עָלֶיהָ וְתַחֲלֶלָה: כג וְלֹא־תַעֲלֶה בְּמַעַלְתָּ עַל־מִזְבְּחִי אֲשֶׁר לֹא־תִגְלֶה עֲרוֹתְךָ עָלָיו:

פסיעותיך. ואף-על-פי שאינו גלוי ערוה ממנו, רש"י שהרי כתיב (שמות כח, מב): "ועשה להם מכנסים בד". מכל-מקום, הרחבת הפסיעות קרוב לגלוי ערוה הוא, ואתה נוהג בהם מנהג בזיון. והרי דברים קל וחומר: ומה אבנים הללו, שאין בהם דעת להקפיד על בזיון, אמרה תורה: הואיל ויש בהם צורך לא תנהג בהם מנהג בזיון. חברך שהוא בדמות יוצרך, ומקפיד על בזיונו — על אחת כמה וכמה:

שומעות ולא מדברות, על ידי שמטילות שלום, אמרה תורה (דברים כז, ה): "לא־תניף עליהם ברזל". המטיל שלום בין איש לאשתו, בין משפחה למשפחה, בין אדם לחברו — על אחת כמה וכמה שלא תבואהו פרענות: (כג) וְלֹא־תַעֲלֶה בְּמַעַלְתָּ. כשאתה בונה כבש למזבח, לא תעשהו מעלות מעלות, אישקילונ"ש בלעז, אלא חלק יהא ומשפע: אֲשֶׁר לֹא־תִגְלֶה עֲרוֹתְךָ. שעל ידי המעלות אתה צריך להרחיב

(כג) וְלֹא תַעֲלֶה בְּמַעַלְתָּ: גם זה נ"ל כדי להרחיק שיעשו ציורים באבני המעלות, ולא רצה שד"ל לגלות הטעם האמתי הזה, ואמר בו טעם אחר, שלא תגלה עליו הערוה ע"י הרחבת הפסיעות.

פרשת משפטים

כא א וְאֵלֶּה הַמִּשְׁפָּטִים אֲשֶׁר תִּשֶׁם לִפְנֵיהֶם: ב כִּי תִקְנֶה

טעמי הדבר ופרשו. לך נאמר: "אשר תשים לפניהם" – כשלחן הערוך ומוכן לאכל לפני האדם: לפניהם. ולא לפני גוים. ואפילו ידעת בדין אחד שהם דנין אותו כדיני ישראל, אל תביאהו בערכאות שלהם, שהמביא דיני ישראל לפני גוים – מחלל את השם ומיקר שם עבודה זרה להחשיבה, שנאמר (דברים לב, לא): "כי לא כצורנו צורם, ואיבינו פלילים" – כשאויבינו פלילים, זהו עדות לעלוי יראתם: (ב) כי תקנה עבד עברי. עבד שהוא עברי. או

רש"י (א) ואלה המשפטים. כל-מקום שנאמר "אלה" – פסל את הראשונים. "ואלה" – מוסיף על הראשונים, מה הראשונים מסיני, אף אלו מסיני. ולמה נסמכה פרשת דינין לפרשת מזבח? לומר לך, שתשים סנהדרין אצל המקדש: אשר תשים לפניהם. אמר לו הקדוש ברוך-הוא למשה: לא תעלה על דעתך לומר: אשנה להם הפרק וההלכה שנים או שלשה פעמים, עד שתהא סדורה בפניהם כמשנתה, ואיני מטריח עצמי להבינם

שד"ל (א) ואלה המשפטים: משפט שם נגזר מן הפעל, וענינו פסק דין שהשופט גוזר. והנה 'לא תרצח' 'לא תנאף' 'לא תגנוב' (למעלה כ' י"ב) אינם משפטים, אך הם שרשים וכללים גדולים אשר אין בני אדם צריכים ללמדם מפי השופט, כי כל אדם מודה בהם. אבל הדינים האמורים בפרשה הזאת הם ענפים אשר יפול בהם חילוק הדעות, ובהם בני אדם צריכים לשופט שיחתוך הדין, לך נקראים משפטים. ולהיות כי כן דרך השופט לגזור מי חייב למי, והוא מודיע מי ראוי שיתן ומי ראוי שיקבל, מזה נמשכו לקרוא בשם משפט לכל מה שהוא ראוי לאיש פלוני או לדבר פלוני, אם לטוב כגון 'כמשפט הבנות' (למטה פסוק ט'), 'משפט הכהנים' (דברים י"ח ג'), 'משפט הבכורה' (שם כ"א י"ז), אם לרע כמו 'משפט מות לאיש הזה' (ירמיה כ"ו י"א), ובדברים שאין בהם רוח חיים, כגון 'את המשכן כמשפטו' (למטה כ"ו ל'), 'כחקת הפסח וכמשפטו' (במדבר ט' י"ד), 'ונסכיהם כמשפטם' (שם כ"ט ו') כלם ענינם מה שראוי לאותו דבר. מה שהוא jus לאותו דבר. גם האל יש לו משפט, והם הדברים שרצונו שנעשה אותם לעבודתו כטעם 'את משפט אלהי הארץ' (מל"ב י"ז כ"ו); וכן בפרשה הזאת כשהשלים המשפטים שבין אדם לחברו, הזכיר גם משפט אלהי הארץ, והוא 'ששת ימים תעשה מעשיך', 'שש רגלים תחג לי', ושאר הענין (למטה כ"ג י"ב-י"ט); ואמנם שורש שפט (אשר איננו לא בל' ארמית ולא בל' ערבית) נ"ל נגזר מן שָׁפַט, כי ראש המשפחה נקרא שבט וראש המשפחה הוא היה קצין, שוטר ומושל בבני משפחתו, ע"כ נקראו הנשיאים והקצינים שבטים, כטעם (בראשית מ"ט ט"ז) 'דן ידן עמו כאחד שבטי ישראל'; ומי שהעם בוחרים בו לעשות מעשי שבט, לגזור אומר ויקום, וכולם נשמעים אליו כאילו הוא ראש המשפחה, נקרא (בחילוף ב"ת בפ"א) שופט.

אשר תשים לפניהם: שיהיו ידועים לכל העם כקטון כגדול, שלא יוכלו השופטים לעוות משפט ולא יהיו בעלי הדין מכירים, וכמה דורות היו הרומיים בלא משפטים ותורות כתובות וידועות לעם, והיו השופטים דנים איש אשר בעיניו. עיין למעלה י"ט ז'.

(ב) עבד עברי: ישראלי, עיין רש"י וראב"ע.

עֶבֶד עֲבָרִי שֵׁשׁ שָׁנִים יַעֲבֹד וּבְשִׁבְעַת יָצֵא לְחֻפְשֵׁי חָנָם:

אינו אלא עבדו של עברי, עבד כנעני שלקחתו מישראל, ועליו הוא אומר: "שש שנים יעבד", ומה אני מקיים "והתנחלתם אתם" (ויקרא כה, מז) – בלקוח מן הגוי, אבל בלקוח מישראל יצא בשש? תלמוד לומר (דברים טו, יב): "כִּי־מִכַּר לךְ אַחִיר הָעֶבְרִי", לא אמרתי אלא באחיר:

כי תקנה. מיד בית דין שמכרוהו בגנבתו, רש"י כמו שנאמר (שמות כב, ב): "אם־אין לו ונמכר בגנבתו". או אינו אלא במוכר עצמו מפני דחקו, אבל מכרוהו בית דין לא יצא בשש? כשהוא אומר (ויקרא כה, לט): "וכִּי־יִמְוֹךְ אַחִיר עִמָּךְ וְנִמְכַּר־לָךְ", הרי מוכר עצמו מפני דחקו

כי תקנה עבד עברי: התורה אשר דרכיה דרכי נועם ורחמים פתחה משפטיה במשפט העבד והאמה אשר בימי קדם היו נחשבים כבהמה ולא היה השופט דן דינם ורב ריבם נגד אדוניהם. עברי המוכר עצמו מפני עניו, או שמכרו אביו. בכל אופן שיהיה, בין מוכר עצמו ובין מכרוהו בית־דין, בין כך ובין כך יוצא בשש, כן נראה פשט הכתוב, כי אחר שלא פרט לך איך תהיה הקנייה הזאת משמע כי בכל אופן שתהיה קנייתו עבד עברי יוצא בשש. ובברייתא (קדושין י"ד ע"ב) נחלקו בזה, ולדעת תנא קמא מוכר עצמו נמכר לשש ויתר על שש, מכרוהו בית דין אינו נמכר אלא לשש, מוכר עצמו אינו נרצע וכו'; והרמב"ם (הלכות עבדים פ"ג ה"ב) פסק כתנא קמא, ואין כן דעת רש"י, כי בויקרא (כ"ה מ') כתב 'עד שנת היובל יעבוד עמך' אם פגע בו יובל לפני שש שנים היובל מוציא, ושם מדבר במוכר עצמו מפני עניו אשר לדעת תנא קמא אין לו משפט שש, כי יכול למכור עצמו ליתר על שש. גם דברי ריב"ז במכילתא (הביאם רש"י למטה פסוק ו') מוכיחים שגם מוכר עצמו נרצע, גם דברי ריב"ז לפי מה שהם בקידושין כ"ב ע"ב ובתוספתא דבבא קמא פרק ז', ב' מוכיחים שגם מוכר עצמו נרצע; אבל לפי מה שהם במכילתא (משפטים ב') הם כדעת תנא קמא; ורש"י (למטה פסוק ו') הכניס בדברי ריב"ז שתי הסברות. ואמנם מה שפירש רש"י כאן כי תקנה מיד ב"ד שמכרוהו בגנבתו, אין כוונתו לומר שהמוכר עצמו אינו בדינים אלו, אך כוונתו ליישב יתור המקראות שלא תהיה פרשת 'וכי ימוך אחיר' מיותרת. והנה כאן לא הזכיר כלל ענין שנת היובל, ואחר זמן נאמרה פרשת היובל (ויקרא כ"ה) ושם (מ' מ"א) כתוב 'עד שנת היובל יעבוד עמך ויצא מעמך הוא ובניו עמו', ואחר שניתנה תורת היובל היא פוסלת בצד מה כל תורה שלפניה, שאם פגע בו יובל בתוך שש יוצא ביובל; ואע"פ כן אין תורת שש בטלה, ולא מפני שכתוב עד שנת היובל יעבוד עמך יתחייב העבד לעבוד אחר שש שנים, שהרי מצינו ירמיהו מוכיח בני דורו על זה ואומר להם (ל"ד י"ג י"ד) 'כֹּה אָמַר ה' אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל אֲנִי כִרְתִּי בְרִית אֶת אֲבוֹתֵיכֶם בְּיוֹם הוֹצֵאֵנִי אוֹתָם' וגו' 'מִקֵּץ שִׁבְעֵי שָׁנִים תִּשְׁלְחוּ אִישׁ אֶת אַחִיו הָעֶבְרִי אֲשֶׁר יִמְכַר לָךְ וְעַבְדְּךָ שֵׁשׁ שָׁנִים וְשִׁלַּחְתּוּ חֻפְשֵׁי מַעֲמָךְ', א"כ מה שכתוב עד שנת היובל יעבוד עמך אינו אלא בעבד נרצע שלא רצה לצאת בשש, ויש בכלל ג"כ שאם פגע בו יובל בתוך שש יוצא לחרות. זה נ"ל לפי פשוטן של מקראות, ורז"ל נחלקו (קדושין י"ד ע"ב).

חפשי: שם נקבה, ע"ד ל' ארמית, כמו 'נָלִי' (דניאל ב' ה'), ומשפטו ועל מנהג בלה"ק היה משפטו בתי"ו בסוף (חפשית), כמו 'מרבית' (ש"א ב' ל"ג) ו'תרבית' (ויקרא כ"ה ל"ה).

ג אֶסְבְּגֹפוּ יָבֵא בְּגֹפוּ יֵצֵא אֶסְבְּעַל אִשָּׁה הוּא וַיֵּצֵא
אִשְׁתּוֹ עִמּוֹ: ד אֶסְאֲדֹנִיו יִתֵּן-לּוֹ אִשָּׁה וַיִּלְדֶּה-לּוֹ בָּנִים אוֹ
בָּנוֹת הָאִשָּׁה וַיִּלְדֶּיהָ תִּהְיֶה לְאֲדֹנֶיהָ וְהוּא יֵצֵא בְּגֹפוּ:

אם-בעל אשה הוא. ישראלית: ויצאה אשתו עמו. וכי מי הכניסה שתצא? אלא מגיד הכתוב, שהקונה עבד עברי חייב במזונות אשתו ובניו: (ד) אם-אדוניו יתן-לו אשה. מכאן, שהרשות ביד רבו למסור לו שפחה כנענית להוליד ממנה עבדים. או אינו אלא בישראלית? תלמוד לומר: "האשה וילדיה תהיה לאדניה",

רש"י אמור, ומה אני מקים "כי תקנה"? בנמכר בבית דין: לחפשי. לחירות: (א) אם-בגפו יבא. שלא היה נשוי אשה, כתרגמו: "אם-בלחודוהי". ולשון "בגפו" – בכנפו, שלא בא אלא כמות שהוא יחידי בתוך לבושו בכנף בגדו: בגפו יצא. מגיד, שאם לא היה נשוי מתחלה, אין רבו מוסר לו שפחה כנענית להוליד ממנה עבדים:

שד"ל (ג) אם בגפו יבא: גף, חף מורים כסוי, ומזה בתוספת נו"ן כנף מורה כסוי (ישעיה ל' כ', וכן בלשון ערבי), ומזה כנפים ובארמית גפין, על שם שמכסים העוף; והנה 'בגפו' כמו בכסותו, כלומר לבדו בבגדו (כפירוש רש"י), ע"ד 'כי במקלי עברתי את הירדן הזה' (ברא' ל"ב י"א).

אם בעל אשה הוא: לפי הפשט גם אשתו באה עמו בבית האדון ומשרתת בבית, וזה יצדק במוכר עצמו שהוא יכול להמכר עם אשתו, אבל לדעת רש"י וקצת מרז"ל שפירשו פרשה זו במכרוהו ב"ד לא יצדק זה שתהיה האשה נמכרת בעון בעלה שגנב, ולפיכך אמרו (קידושין כ"ב ע"א) וכי מי הכניסה שתצא? אלא מגיד הכתוב שהקונה עבד עברי חייב במזונות אשתו ובניו; וכל זה להרבות מדת החסד והרחמים בישראל. וגם במוכר עצמו לא התירו חכמים שתבוא האשה לבית האדון, אבל חייבו את האדון לפרנס אותה ואת בניה והיא יושבת בביתה ומעשה ידיה לעצמה ולא לאדון, כן פסק הרמב"ם, (אך להרמב"ן האדון לוקח מעשה ידי האשה והבנים, אלא שהיא ברשות עצמה ולא תבוא אל ביתו לעבוד עבודתו), ולפיכך על פסוק 'ויצא מעמך הוא ובניו עמו' (ויקרא כ"ה מ"א) שהוא בלא ספק במוכר עצמו מפני עניו, אמר ר' שמעון (קידושין כ"ב ע"א) (והביאו רש"י) אם הוא נמכר בניו מי מכרן. אבל התורה כמו שהתירה שיהיה האב מוכר את בתו הקטנה, כך נראה שהתירה שימכור עצמו ואת אשתו ואת בניו הקטנים, והנה ידוע כי בימי קדם היה האב שליט על בני ביתו וחיהם בידו (כנראה מדברי יהודה בראשית ל"ח כ"ד 'הוציאנה ותשרף'), והתורה נטלה ממנו השלטון הזה ולא התירה מיתת בן סורר ומורה אלא על ידי גזרת השופטים (דברים כ"א י"ט); וכן מכירת האשה והבנים הותרה בתורה שבכתב ונאסרה בתורה שבעל פה. ועוד הוסיפו (קדושין כ' ע"א) כי אין האדון מוסר לו שפחה כנענית אלא אם כן יש לו כבר אשה ובנים, וזה (כדברי תלמידי משה כהן פורטו) כי אין ראוי שיוליד עבדים לאדוניו קודם שיקיים מצוות פריה ורביה ויעמיד בנים להקים שמו בישראל.

(ד) אשה: שפחה כנענית, עיני רש"י.

וְאִם-אָמַר יֹאמַר הָעֶבֶד אֶהְבֵּתִי אֶת-אֲדֹנִי אֶת-אִשְׁתִּי
וְאֶת-בְּנֵי לֹא אֵצֵא חֲפָזִי: ֹוְהִגִּישׁוּ אֲדֹנָיו אֶל-הָאֱלֹהִים
וְהִגִּישׁוּ אֶל-הַדֹּלֶת אוֹ אֶל-הַמְּזוּזָה וְרָצַע אֲדֹנָיו אֶת-אֲזָנוֹ
בַּמַּרְעֶע וַעֲבָדוּ לְעֵלָם: ֹוְכִי-יִמָּכַר אִישׁ אֶת-בִּתּוֹ לְאִמָּה

שאר אברים שבגוף? אמר רבי יוחנן בן זכאי: רש"י
אזן זאת ששמעה על הר סיני (שמות כ, יג) "לא
תגנב", והלך וגנב — תרצע. ואם מוכר עצמו,
אזן ששמעה על הר סיני (ויקרא כה, נה) "כי-לי
בני-ישראל עבדים", והלך וקנה אדון לעצמו —
תרצע. רבי שמעון היה דורש מקרא זה כמין
חומר: מה-נשתנו דלת ומזוזה מכל-כלים
שבבית? אמר הקדוש ברוך-הוא: דלת ומזוזה
שהיו עדים במצרים כשפסחתי על המשקוף
ועל שתי המזוזות, ואמרתי: "כי לי בני ישראל
עבדים" — עבדי הם ולא עבדים לעבדים, והלך
זה וקנה אדון לעצמו — ירצע בפניהם: **ועבדו
לעלם**. עד היובל. או אינו אלא לעולם כמשמעו?
תלמוד לומר (ויקרא כה, י): "ואיש אל-משפחתו
תשבו", מגיד שחמשים שנה קרוים "עולם".
ולא שיהא עובדו כל-חמשים שנה, אלא עובדו
עד היובל בין סמוך בין מופלג: (י) **וכי-ימכר**

הא אינו מדבר אלא בכנענית, שהרי העבריה
אף היא יוצאה בשש, ואפילו לפני שש אם
הביאה סימנין יוצאה, שנאמר (דברים טו,
יב): "אחריך העברי או העבריה", מלמד שאף
העבריה יוצאה בשש: (ה) **את-אשתי**. השפחה:
(ו) **אל-האלהים**. לבית דין, צריך שימלך במוכריו
שמכרוהו לו: **אל-הדלת או אל-המזוזה**. יכול,
שתהא המזוזה כשרה לרצועע עליה? תלמוד
לומר (שם, יז): "ונתתה באזנו ובדלת" — בדלת
ולא במזוזה. הא מה-תלמוד לומר: "או אל-
המזוזה"? הקיש דלת למזוזה — מה-מזוזה
מעומד, אף דלת מעומד: **ורצע אדניו את-אזנו**.
הימנית. או אינו אלא של שמאל? תלמוד
לומר: "אזן און' לגזרה שוה: נאמר כאן "ורצע
אדניו את-אזנו", ונאמר במצורע (ויקרא יד, יד):
"תנון און המטרה הימנית". מה-להלן הימנית
אף כאן הימנית. ומה ראה און להרצע מכל-

(ו) **אל האלהים**: אל השופטים, כמו למטה כ"ב ח'. והטעם שצריך שילך אל השופטים ויעשה
הרציעה לפניהם, כדי שאם העבד יינחם אח"כ ויקוץ בעבדות, לא יוכל להכחיש כי ברצונו
נתעכב אצלו, ולא יוכל ללכת אל השופטים ולהתרעם על אדוניו הכובש אותו לעבוד אחר
שש שנים.

ועבדו לעלם: כמשמעו, אלא שאח"כ נאמרה פרשת היובל ופסלה במקצת מה שנאמר קודם
לכן; ע' למעלה ב'. והנה מנהג רציעת אונים מצאוהו הולכי למרחקי ארץ גם בין הפרסיים
וההודיים שרצועים אוני הילדים לקדשם לעבודת אליהם, והילדים ההם נקראים בל' הודו
dasa או dasaia, כלומר עבד (ראו); ואומר אני כי לכך רצה ה' שתהיה רציעת האונים סימן
עבדות וגנאי, כדי להרחיק את ישראל מאותו מנהג ע"ז. ולדעת הכורם (ר' הערץ האמבערג)
הרציעה היא לאות שאינו עובד מצד חיוב, אלא בבחירה ורצון.

(ז) **לא תצא כצאת העבדים**: בשש שנים, אלא יקחנה לו לאשה, כמו שמפרש והולך (רשב"ם) או

לֹא תֵצֵא כִּצְאָת הָעֶבְדִּים: ה אִם־רָעָה בְּעֵינֵי אֲדֹנָיהָ אִשָּׁר־

רש"י

איש את־בתו לאמה. בקטנה הכתוב מדבר. יכול, אפלו הביאה סימנים? אמרת קל וחומר: ומה־מכורה קודם לכן יוצאה בסימנין, כמו שכתוב (פסוק יא): "ויצאה חנם אין כסף", שאנו דורשים אותן לסימני נערות. שאינה מכורה – אינו דין שלא תמכר?! לא תצא כצאת העבדים. כיצאת עבדים כנענים, שיוצאים בשן ועין. אבל זו לא תצא בשן ועין, אלא עובדת שש, או עד היובל, או עד שתביא סימנין, וכל־הקודם – קודם לחירותה, ונותן לה דמי עינה או דמי שינה. או אינו אלא לא תצא כצאת העבדים בשש וביובל? תלמוד לומר (דברים טו, יב): "כִּי־יִמְכַר לְךָ אַחִיךָ הָעֶבְרִי או הָעֶבְרִיָּה" – מקיש עבריה לעברי לכל־יציאותיו, מה עברי יוצא בשש וביובל, אף עבריה יוצאה בשש וביובל. ומהו "לא תצא כצאת העבדים"?

לא תצא בראשי אברים כעבדים כנענים. יכול, העברי יוצא בראשי אברים? תלמוד לומר: "העברי או העבריה" – מקיש עברי לעבריה, מה־העבריה אינה יוצאה בראשי אברים, אף הוא אינו יוצא בראשי אברים: (ח) אִם־רָעָה בְּעֵינֵי אֲדֹנָיהָ. שלא נשאה חן בעיניו לכנסה: אִשָּׁר־לֹא יַעֲדָה. שהיה לו ליעדה ולהכניסה לו לאשה, וכסף קנייתה הוא כסף קדושה. כאן רמז לך הכתוב, שמצוה ביעוד. ורמז לך, שאינה צריכה קדושין אחרים: והפדה. יתן־לה מקום להפדות ולצאת, שאף הוא מסיע בפדיונה. ומה־הוא מקום שנותן לה? שמגרע מפדיונה כמספר השנים שעשתה אצלו, כאלו היא שכורה אצלו. כיצד? הרי שקנאה במנה ועשתה אצלו שתי שנים, אומרים לו: יודע היית שעתידיה לצאת לסוף

שד"ל

אביה יפדה אותה; ואין זה סותר כלל מה שנ' במשנה תורה (ט"ו י"ב) 'כי ימכר לך אחיך העברי או העבריה ועבדך שש שנים', בשלא יעדה, גם לא פדה אביה אותה ונשארה בעבדותה. כי שם אינו מדבר בקטנה שמכרה אביה אלא בגדולה המוכרת עצמה ואין בה תורת ייעוד. והנה הדבר מובן מאליה שלא בא הכתוב להחמיר על הבת אלא להקל, ושם נשלמו שש שנים קודם שתביא סימנים היא יוצאה בשש (קידושין פ"א משנה ב').

(ח) אִשָּׁר־לֹא יַעֲדָה: שאינו רוצה ליעדה לו לאשה (רשב"ם); והנה העיקר לא באל"ף כמו שהוא כתוב, אלא שהמקרא קצר, ושיעורו אשר לא יעדה לו; וכן תירגמו עקילס סומכוס ותיאודוציון אשר לא יעדה באל"ף, וכן בתרגום סורי ושומרוני; וגם אנקלוס אפשר שתרגם די לא יקיימנה ליה, והסופרים השמיטו מלת לא לפי הקרי. אחר כן מצאתי בתרגום כ"י משנת קע"א (ואולי הוא יותר קדמון) דלא קיימה ליה. ורש"י פירש לפי הקרי שהיה לו ליעדה, וראב"ע ורמב"ן (ג"כ לפי הקרי) פירשו שלא מצאה חן בעיניו אחר שקנה אותה שישאנה לאשה, כי הקונה בת ישראל לקחתה לו לאשה יקנה אותה, והנה היא מיועדת לו מן הסתם.

והפדה: אביה כי אסור לו להניחה עוד ביד האדון מעת שיאמר לא חפצתי לקחתה; גם לא יוכל למכרה לעם נכרי בבואו לבגוד בה, כי זאת בגידה שימכור אדם בתו למי שלא יוכל לישא אותה (רמב"ן), ושלא יניחנה לצאת בשש (תלמידי מרדכי מורטארה). ומפני שהנכרי שהיה משעבדה לעולם היה יכול להרבות כסף מקנתה יותר מהעברי שלא היה משעבדה יותר משש, לכך הוצרכה התורה להזהיר על האב לבלתי יאמר אמכרנה לנכרי שישלם יותר (יח"ף). והנה

לֹא כְּתִיב יַעֲדָה וְהַפְּדָה לְעַם נֹכְרִי לֹא־יִמְשַׁל לְמִכְרָה בְּבִגְדֹד־ בָּהּ: ט וְאִם־לְבָנוּ יִיעֲדָנָה כְּמִשְׁפֵּט הַבְּנוֹת יַעֲשֶׂה־לָּהּ:

שש, נמצא שקנית עבודת כל-שנה ושנה בששית המנה, ועשתה אצלך שתי שנים, הרי שלישית המנה, טל שני שלישיות המנה ותצא מאצלך: לעם נכרי לא-ימשל למכרה. אינו רשאי למכרה לאחר, לא האדון ולא האב: בנגדויה. אם בא לבגד בה, שלא לקיים בה מצות יעוד. וכן אביה, מאחר שבגד בה ומכרה לזה: (ט) ואם-לבנו ייעדנה. האדון. מלמד, שאף בנו קם תחתיו ליעדה, אם ירצה אביו. ואינו צריך לקדשה קדושין אחרים, אלא אומר לה: הרי את מייעדת לי, בכסף שקבל אביך בדמיך: כמשפט הבנות. שאר כסות ועונה:

והפדה הפועל, והוראתו כמו בקל. ורש"י פירש הוראת ההפעיל שהאדון יתן לה מקום להפדות ולצאת, והוא כדחזקיה (קדושין י"א ע"ב) וזה אמנם דבר שאין צריך לאמרו, שמגרע מפדינה מספר השנים שעבדה אצלו; וראב"ע פירש שהאדון יבקש פדינה ויקבלנו.

לעם נכרי לא ימשל למכרה: אוהרה לב"ד שלא ימכרנה לגוי (מכילתא), שלא יניחו לאב שימכרנה לגוי, אולי אחרי ראותו שאינה יפה בעיני אדוניה ליעדה תעלה בדעתו למכרה לנכרי (תלמידי מוהר"ר שש"א). והיום ג' אדר תקצ"ט נ"ל פירוש והפדה שישתדל האדון אצל קרובה שיפדו אותה, או דודה או בן דודה יגאלנה או אחד מכל בני משפחתה ומכל בני שבטה יגאלנה; ופירוש לעם נכרי לא ימשול למכרה, שאינו רשאי למכרה לאיש משבט אחר שאין לו קורבה עמה ואם יקנה ישתעבד בה, לא כן איש ממשפחתה אם יפדה אותה יוציאנה לחרות או יקחנה לו לאשה. וכבר מצאנו מילת עם שענינו שבט, כגון 'לקהל עמים' (ברא' כ"ח ג'; ומ"ח ד'), גם הוא יהיה לעם' (שם מ"ח י"ט), 'עמים הר יקראו' (דברים ל"ג י"ט), 'נדיבי עמים נאספו' (תהלים מ"ז י'); ומצאנו נכרי שענינו זר אעפ"י שהוא מישראל, כגון 'כי איש נכרי יאכלנו' (קהלת ו' ב'), 'ועצבך בבית נכרי' (משלי ה' י'), 'נכרי ואל שפתיך' (שם כ"ז ב'), וכן כל נכריה שבס' משלי. ובימי קדם שהיו להם ספרי יוחסין היו כל בני שבט אחד מכירים קורבתם זה עם זה, וכל מי שהיה מאותו שבט יתכן שיגאל את בת שבטו, אבל בני שני שבטים לא היו נחשבים כקרובים, אלא זרים היו זה לזה. ואחר כך במשך הדורות הקורבה שבין אנשי שבט אחד נשכחה, והיו גם בני שבט אחד זרים ונכרים זה לזה, ולא היה אדם שיפדה כי אם שארו הקרוב אליו; לפיכך הוצרכו חז"ל לפרש לעם נכרי לגבר אחרון, כי ידעו כי כל איש מישראל, אף אם הוא מאותו שבט נכרי הוא לה ולא יפדנה להוציאה לחרות, אלא אם יקנה אותה ישעבדה לו לשפחה.

בנגדו בה: כשהוא בוגד בה, שאינו לוקחה לו לאשה (כי המוכר בתו לא היה מוכרה אלא לתקווה זו שהאדון ייעדנה לו), אינו רשאי למכרה לאיש נכרי שאיננו קרוב אליה, שיקחנה להשתעבד בה ולא לפדותה.

(ט) כמשפט הבנות יעשה לה: הבן הלוקח אותה יתנהג עמה כמשפט עם בנות ישראל, והוא 'שארה כסותה ועונתה' (רש"י על פי המכילתא). ולא תהיה קלה ובזויה בעיניו כשפחה.

וְאִם־אַחֶרֶת יִקַּח־לוֹ שְׂאֵרָה כְּסוּתָהּ וְעִנְתָּהּ לֹא יִגְרַע:

רש"י (י) אם־אחרת יקח־לו. עליה: שארה כסותה וענתה לא יגרע. מן האמה שיעד לו כבר: שארה. מזונות:

שד"ל (י) אם אחרת יקח לו: אם יקחה האדון, אבל יקח עוד אשה אחרת וזולתה.

שארה: אלו מזונותיה מלשון 'וימטר עליהם כעפר שאר' (תהלים ע"ח כ"ז) (מכילתא ורוב המפרשים וראו' וגעו'), וראב"ע פירש שנקרא המזון שאר מפני שמעמיד הבשר.

וענתה: זו דרך ארץ, דברי ר' יאשיה, ואחריו רוב המפרשים; והנה ר' יאשיה במכילתא מפרש מלת ענתה מלשון 'וישכב אותה ויענה' (ברא' ל"ה ב'), וזה רחוק מאד; וראב"ע כתב: ופירוש וענתה על המשכב שהוא עת דודים, כי מילת עת בחסרון נו"ן כמו אמת, עכ"ל, וכן כתב רד"ק (שורש עון) ועונתה, עת הקבוע לתשמיש, כמו שאמרו רז"ל (כתובות ס"ב ע"ב) עונה של ת"ח מע"ש לע"ש וכו' ע"ש. וזה דבר שאין הדעת סובלתו, שהתורה תכנה ביאת אדם אל אשתו בשם עת קבוע, מלבד שאין בכל התורה שום לוח הקביעות לענין זה. ואשר אני אחזה לי הוא כי צדקו דברי ראב"ע שהמלה מלשון עת ומלת עת חסרה נו"ן, וכן מצאנו שאומרים בל' ארמית קען, קענת בנו"ן, וקענת בלא נו"ן; אמנם נ"ל כי מלת עת אין תחלת הוראתה על הזמן, אך תחלת הוראתה כהוראת השרש אשר ממנו לוקחה; והנה שרש ענה הונח תחילה על הדבור המתיחס לדבור וזולתו, ומורה ג"כ זמרת ב' כתות בני אדם שמזמרים אלו כנגד אלו, ומורה ג"כ עשיית בקשת וזולתו ומילוי שאלתו; ומן השרש הזה מילת יען המורה על יחס המסובב בהצטרפות אל התכלית המבוקשת על ידו; וכן מילת קען אין עקר הוראתה לזמן, אך היא מלה קושרת הנמשך מן המדובר עם הקודם, כטעם אם כן אפוא, כגון 'איתי גבר במלכותך' וכו' וכו' 'קען דניאל יתקרי ופשרה יהחזה' (דניאל ה' י"א י"ב), וכן 'ואנה שמעת עלך די תכול פשרין למפשר וקטרין למשרא כען הן תכול כתבא למקרא' (שם שם ט"ז), וכן 'אתיעטו כל סרכי מלכותא' וגו' 'כען מלכא תקים אסרא' (שם ו' ח' ט'), וכן 'כען ידיע להוא למלכא די הן קריתא דך תתבנא' (עזרא ד' י"ג), 'כען כל קבל די מלח היכלא מלחנא' וגו' 'על דנה שלחנא והודענא למלכא' (שם שם י"ד), וכן 'כען שימו טעם' (שם שם כ"א); וכיוצא בזה מלת עתה, כגון 'אתה עתה ברוך ה'" (ברא' כ"ז כ"ט), 'ועתה ארור אתה' (שם ד' י"א), וזולתם רבים. וכן מלת 'וקענת' או 'וקענת' (עזרא ד' י' י"א וי"ז, וז' י"ב) נ"ל הוראתה כמו קען או ועתה, והיתה שגורה בפי הארמיים בתחילת אגרותיהם אחרי דרישת השלום. והנה הזמן להיותו מן הציורים היותר מופשטים לא הונח לו שם עצמי אליו בבחינת מה שהוא בעצמו, אבל קראו שמו ענת, ענה ועת, והכוונה על התנאים הראויים לכל דבר ודבר לפי מה שהוא, אשר בהתאמתם יכון הדבר ההוא לענין מה, כטעם 'עת לאהוב ועת לשנוא', ושאר עתים שבקהלת (ג'), וכן 'ושריך בעת יאכלו' (שם י' י"ז), בתנאים הראויים, וכן 'והנה עתך עת דודים' (יחזקאל ט"ז ח'), היו כך התנאים הראויים ('שדים נכונו ושערך צמח') למשכב דודים, וכן 'ודבר בעתו מה טוב' (משלי ט"ו כ"ג). וכן מלת עונה בל"ח, ענינה התנאים הראויים בדבר המכשירים אותו לדבר מה, כגון המקדיש פרותיו ער שלא באו לעונת המעשרות (פאה פרק ד' משנה ח', חלה פרק ג' משנה ד') פירש הרע"ב (במס' חלה)

יֵאָמֵר שְׁלֹש־אַלֶּה לֹא יַעֲשֶׂה לָהּ וַיֵּצֵאָה חֲנָם אֵין כֶּסֶף:

כסותה. כמשמעו: ענותה. תשמיש: (יא) ואם-
שלש-אלה לא יעשה לה. אם אחת משלש-
אלה לא יעשה לה. ומה-הן השלש? ייעדנה לו, רש"י
או לבנו, או יגרע מפדיונה ותצא. וזה לא ייעדה

כל אחד כמשפט המפורש בפ"ק דמעשרות, עכ"ל. ובמעשרות (פ"א משנה ב') מפורש: מאימתי הפירות חיבות במעשרות, התאנים משיבחילו, וכו' וכו'. ואח"כ הושאלה מלת עונה להורות על הזמן בכלל, כמו שהושאלה מלת עת, עיין בערוך, ערך ע"ן, ששי. ואחרי הדברים והאמת האלה אומר אני כי וענתה הוא התנאי הראוי לה במה שהיא אשה בעולת בעל, והתנאי הזה הוא התשמיש בלא ספק. והנה התורה הזהירה את האדון שלקח את אמתו לאשה, שאף אם יקח לו עוד אשה אחרת אינו רשאי לגרוע חקה של זו, ולא מפני שאביה עני עד שהוכרח למכרה לו לאמה, תהיה קלה בעיניו מהאחרת שאביה עשיר, אך ראוי לו שיזכור תמיד כי כשלקח הראשונה השתעבד לה בכל ממונו ובכל כוחותיו, וקודם שיקח השניה, צריך שיראה אם ממונו וכוחותיו כדאי לשתי נשים, ואם לאו אין לו ליקח אשה שניה. וכל זה אמרה תורה במי שנשא את אמתו, קל וחומר במי שנשא בת חורין, שהוא חייב בלא ספק בשארה כסותה ועונתה, לפי שעור ממונו וכוחותיו, והתורה לא נכנסה בפרטי הדברים, שאין להם סוף, ורז"ל עשו כמו שעשו בכל שאר חלקי התורה, והגבילו השיעורים שאם יפחת הבעל מהשיעור המוגבל לו לפי מה שהוא אדם, תוכל אשתו לבוא לצעוק חמס לפני בית דין והם יחקרו אם פושע הוא אם אנוס הוא. ואם פושע הוא יצו עליו לתת לה חקה או ישלחנה מביטו. והנה חז"ל בחכמתם ובצדקתם ראו כי האשה איננה כלי, ולא נבראת לתועלת האיש ולהנאתו בלבד, אבל איש ואשתו שני שותפים, התחברו ברצונם לעזור איש את רעהו באהבה ואחוה, ולא לבד השגיתו שלא יהיה האיש גורע חק אשתו, אבל השגיתו גם על הפרטים היותר קלים, לבלתי יהא האיש גורע הנאת אשתו, כגון אם אמר הוא בבגדו והיא בבגדה. ומה נכבד מאמרם בשכר שמשנהין עצמן (נדה ל"א), והפך זה מצד אחד דרכי הנבלים, שאינם מבקשים רק הנאת עצמם והם משוטטים תמיד לבקש זימה, ונשיהם נמאסות בעיניהם ויושבות ענות אלמנות חיות, והפך מזה מצד אחר דרכי המתחכמים, אשר האשה היא להם כשפחה לשרתם, וכסם לשמירת בריאותם (לא יבעול אלא כשימצא גופו בריא וחזק ביותר וכו' וכו' הלכות דעות פרק ד'). אבל מי שתורתו היא תורת משה והמשנה והתלמוד, הוא אוהב את אשתו כגופו ומכבדה יותר מגופו ועליו הכתוב אומר 'ידעת כי שלום אהלך' (יבמות ס"ב). ורשב"ם ואחרים פירשו עונתה מלשון מעון, כלומר בית דירה, וראו' וגעז' פירשו ג"כ מלשון מעון, ופירשו cohabitatio, והוא כנוי לתשמיש. ור' יונתן במכילתא אומר שארה כסותה, כסות שהיא נופלת לשארה, אם היתה ילדה לא יתן לה של זקנה, אם היתה זקנה לא יתן לה של ילדה, ושלא יתן לה של ימות החמה בימות הגשמים ולא של ימות הגשמים בימות החמה, אלא נותן לה כל אחת ואחת בעונתה. ולרמב"ן דעת אחרת, ורחוקה היא מאד.

(יא) ואם שלש אלה: כמשמעו, שאר כסות ועונה (וכן דעת החזקוני), ורז"ל פירשו אם אחת משלש

יב מִכָּה אִישׁ וּמֵת מוֹת יוֹמָת: יג וְאִשָּׁר לֹא צָדָה וְהָאֱלֹהִים

רש"י

לא לו ולא לבנו, והוא לא היה בידה לפדות את עצמה: **ויצאה חנם**. ריבה לה יציאה לזו יותר ממה שרבה לעבדים. ומה היא היציאה? ללמדך שתצא בסימנין, ותשהה עמו עד שתביא סימנין. ואם הגיעו שש שנים קודם סימנין — כבר למדנו שתצא, שנאמר (דברים טו, יב): "העברי או העבריה, ועבדך שש שנים". ומהו האמור כאן: "ויצאה חנם"? — שאם קדמו סימנים לשש שנים, תצא בהן. או אינו אומר שתצא אלא בבגרות? תלמוד לומר: "אין כסף" — לרבות יציאת בגרות. ואם לא נאמרו שניהם, הייתי אומר: "ויצאה חנם" — זו בגרות, לכך נאמרו שניהם, שלא לתן פתחון-פה לבעל הדין לחלוק: (יב) **מכה איש ומת**. כמה כתובים נאמרו בפרשת [מיתת] רוצחין, ומה שבידי

לפרש למה באו כלם, אפרש: **מכה איש ומת**. למה נאמר? לפי שנאמר (ויקרא כד, יז): "ואיש כי יכה כל-נפש אדם, מות יומת", שומע אני בהכאה בלא מיתה. תלמוד לומר: "מכה איש ומת" — אינו חייב אלא בהכאה של מיתה. ואם נאמר: "מכה איש" ולא נאמר "ואיש כי יכה", הייתי אומר: אינו חייב עד שיכה איש. הכה את האשה ואת הקטן, מניין? תלמוד לומר: "כי יכה כל-נפש אדם" — אפילו קטן ואפילו אשה. ועוד, אלו נאמר: "מכה איש", שומע אני אפילו קטן שהכה והרג יחייב. תלמוד לומר: "ואיש כי יכה" — ולא קטן שהכה. ועוד, "כי יכה כל-נפש אדם" — אפילו נפלים במשמע. תלמוד לומר: "מכה איש" — אינו חייב עד שיכה בן-קימא, הראוי להיות איש: (יג) **ואשר לא צדה**. לא

שד"ל

אלה, אם לא יקחנה הוא, ולא בנו, ולא יגרע מפדיונה. וזה רחוק, כי היל"ל ואם אחת מאלה, לא ואם שלש אלה, ועוד יהיה זה שסותר מה שכתוב במשנה תורה (דברים ט"ו י"ב), 'כי ימכר לך אחיך העברי או העבריה ועבדך שש שנים', שהרי גם קודם שש ראויה שתצא, אחרי שלא יעשה לה אחת מאלה. אמנם מה שהביא רז"ל לפרש כן הוא כי היה קשה אצלם שתצא אשת איש בלא גט; אחת משלש אלה (כמו יגע טמא נפש בכל אלה) שיקחנה הוא או בנו או שיתן מקום לפדותה (רז"ל רוב המפרשים). ורבים חשבו (לפי עדות ראב"ע) שהכוונה על שארה כסותה ועונתה, וכן דעת החזקוני, גם דון יצחק נוטה לפירוש זה. ונ"ל כי הפירוש הזה לא יתכן, שאם כבר לקחה לו הרי היא אשת איש, ואיך תצא ממנו בלא ספר כריתות שתהיה מותרת לכל אדם? ומליצת ויצאה חנם אין כסף יצדק באמה ולא באשת איש. ואם תאמר כופין אותו שיתן לה גט א"כ העקר חסר. ואם תאמר הנה במקום אחר (דבר' ט"ו י"ב) כתוב כי ימכר לך אחיך העברי או העבריה ועבדך שש שנים, א"כ אף הנערה מחויבת לעבוד שש שנים, ואינה יוצאה בהבאת סימנים, עיין מה שפירשתי שם. דע כי לפי הפשט שם מדבר במוכרת עצמה ואינה קטנה וכבר הביאה סימנים, ואז היא צריכה לעבוד שש שנים, אבל כאן מדבר בקטנה שמכרה אביה וכשתגדיל ולא ירצה האדון לקחתה לו לאשה או לתתה לבנו או לפדותה, היא יוצאה לחפשי בלא פדיון.

(יב) **מכה איש**: בכל דבר שיהיה, אפי' בידו, וזה בין שעשה בו חבורה, בין שלא עשה בו חבורה, כי לשון הכה עקר הוראתו הקיש גוף על גוף, ואח"כ הושאל על ההריגה, כגון 'זה' הכה כל בכור' (למעלה י"ב כ"ט).

ארב לו ולא נתכון. "צדה" – לשון ארב, וכן הוא אומר (שמואל א' כד, יא): "ואתה צדה את-נפשי לקחתה". ולא יתכן לומר "צדה" לשון "הצד-ציד" (בראשית כז, לג), שצדת חיות אין נופל ה"א בפועל שלה. ושם דבר בה – "ציד",

וזה שם דבר בו – "צדיה". ופועל שלו "צודה", רש"י וזהו פועל שלו – "צד". ואומר אני: פתורנו כתרגומו: "ודלא כמן לה". ומנחם חברו בחלק "צד ציד", ואין אני מודה לו, ואם יש לחברו באחת ממחלקות של "צד" נחברנו בחלק:

ומת: בין מיד, בין לאחר זמן, כי לא אמר 'ומת תחת ידו', כמו בעבד (למטה כ'), וכמו שלמדנו למטה (י"ח וי"ט) ממה שכתוב שגם המכה מתוך מריבה ולא ימות ונפל למשכב, לא ינקה אלא א"כ יקום המכה והתהלך בחוץ; ומה שביאר זה למטה רחוק מכאן, אינו אלא מפני העבד שאם יעמוד יום או יומים לא יוקם. והנה לפי הפשט גם אם לא נתכוון להמית, כשהכה בדעת ובכוונה להכות, יומת אם מת מחמת המכה ולא מחמת דבר אחר שנוסף עליו במקרה; וזה אמנם יתחלק לפרטים אין להם מספר, והתורה הניחה המשפט לשופטים, ורז"ל נטו בזה להקל ולא להחמיר, ע' סנהדרין פרק ט'.

מות יומת: ע"י ב"ד, ואם יש לנהרג גואל רשאי לנקום דמו, כי זה נלמד ממה שאומר מיד 'ואשר לא צדה' וכו' 'ושמתי לך מקום אשר ינוס שמה', כל' שינוס מן הגואל (וכמפורש בס' במדבר ל"ה י"ב למקלט מגואל) שאם לא כן למה ינוס? הלא אין ספק כי השופטים לא ימיתוהו בלא דרישה וחקירה אם הרג בשוגג או במזיד, והיה די שיאמר: רק אשר לא צדה והאלהים אנה לידו, לא יומת. ובמכילתא אמרו בהפך: מות יומת בב"ד; או אינו אלא שלא בב"ד, ת"ל ולא ימות הרוצח עד עמדו לפני העדה למשפט, עכ"ד; אך נ"ל ברור שאם היתה כוונת התורה לאסור גאולת הדם בהחלט, מה צורך לערי מקלט? והנה כוונת התורה להרחיק גאולת הדם, אך לא אסרה אותה, ואם הרג גואל הדם את הרוצח בפגעו בו חוץ מערי מקלט, אין לו דמים. ואמנם לא כל אדם יש לו גואל, ולא כל גואל ירצה להסתכן כדי להמית הרוצח, ועוד בכמה ענינים אחרים נאמרה המליצה הזאת מות יומת, שאין ספק שהמכוון בה יומת ע"י ב"ד. והנה השופטים לא יתכן שישפטו אלא על פי עדות, ובמקום אחר מפורש שצריך שיהיו שני עדים; ורז"ל הוסיפו להתראה כדי להבחין בין שוגג למזיד, וגם זה להקל.

מות יומת: בסייף, או אינו אלא וכו' ת"ל 'שופך דם האדם באדם דמו יושפך' (ברא ט' ו'), עדיין אני אומר יקיו לו דם משני איברים וימות, ת"ל 'וערפו שם את העגלה בנחל ואתה תבער הדם הנקי' (דברים כ"א ד'), הוקשו שופכי דמים לעגלה, מה עגלה ערופה בהתזת הראש, אף כל שופכי דמים בהתזת הראש (מכילתא), וגם זה להקל למהר מיתתו, על פי מאמרים (כתובות ל"ז ע"ב) ואהבת לרעך כמוך ברור לו מיתה יפה, ועיין למטה פסוק ט"ו.

(יג) **צדה:** קרוב לשורש צוד, וענינו ארב ובקש להזיק, כמו 'ואתה צודה את נפשי לקחתה' (שמ"א כ"ד י"א), 'בצדיה' (במדבר ל"ה כ'), 'בלא צדיה' (שם שם כ"ב), וכן הצייד אורב לבע"ח ומשתדל להמיתם או לתפשם.

והאלהים אנה לידו: אך האל הקרה לו מקרה רע, שיהיה הורג את רעהו בבלי דעת; כל מה שאין אדם עושה בכוונה ורצון מיוחס לאל סבת הסבות, כי מה שהוא בערכנו מקרה, בגזרת האל הוא.

אִנֶּה לִידּוֹ וְשִׁמְתִי לְךָ מָקוֹם אֲשֶׁר יָנוֹס שְׁמָה: יד וְכִי־יִזְדּ
אִישׁ עַל־רַעְיָהוּ לְהַרְגוֹ בְּעֶרְמָה מֵעַם מִזְבְּחִי תִקְחֶנּוּ לְמוֹת:
טו וּמִכָּה אֲבִיו וְאִמּוֹ מוֹת יוֹמָת: טז וְגִנֵּב אִישׁ וּמִכָּרוֹ וְנִמְצָא

על זה שהרג במזיד והורגו, ועדים מעידים עליו ומחייבים אותו לגלות. נמצא, זה שהרג בשוגג גולה, וזה שהרג במזיד נהרג: ושמתִי לך מקום. אף במדבר, שינוס שמה. ואיזה מקום קולטו? זה מחנה לוי: (יד) וכי־יזד. למה נאמר? לפי שנאמר (פסוק יב): "מכה איש" וגו', שומע אני אפילו [הרג] גוי, והרופא שהרג, ושליח בית דין שהמית במלקות ארבעים, והאב המכה את בנו, והרב הרודה את תלמידו, והשוגג? תלמוד לומר: "וכי יזד" — ולא שוגג. "על־רעהו" — ולא על גוי. "להרגו בערמה" — ולא שליח בית דין, והרופא, והרודה את בנו ותלמידו, שאף־על־פי שהם מזידין אין מערימין: מעם מזבחי. אם היה כהן ורוצה לעבוד עבודה, תקחנו למוֹת: (טו) ומכה אביו ואמו. לפי שלמדנו על החובל בחברו שהוא בתשלומין ולא במיתה, הוצרך לומר על החובל באביו שהוא במיתה, ואינו חייב אלא בהכאה שיש בה חבורה: אביו ואמו. או זה או זה: מות יומת. בחנק: (טז) וגנב איש ומכרו. למה נאמר? לפי שנאמר (דברים

רש"י "על־צד תנשאו" (ישעיה טו, יב), "צדה אורה" (שמואל־א כ, כ), "ומלין לצד עלאה ימלל" (דניאל ז, כה), אף כאן: "אשר לא צדה" — לא צדד למצוא לו שום צד מיתה. ואף זה יש להרהר עליו, סוף דבר לשון אורב הוא: והאלהים אנה לידו. זמן לידו, לשון "לא־תאנה אליך רעה" (תהלים צא, י), "לא־יאנה לצדיק כל־און" (משלי יב, כא), "מתאנה הוא לי" (מלכים־ב ה, ז) — מזדמן למצוא לי עלה: והאלהים אנה לידו. ולמה תצא זאת מלפניו? הוא שאמר דוד (שמואל־א כד, יג): "כאשר יאמר משל הקדמני, מרשעים יצא רשע". ו"משל הקדמני" הוא התורה, שהיא משל הקדוש ברוך־הוא, שהוא קדמונו של עולם. והיכן אמרה תורה "מרשעים יצא רשע"? — "והאלהים אנה לידו", במה הכתוב מדבר? — בשני בני אדם, אחד הרג שוגג ואחד הרג מזיד, ולא היו עדים בדבר שיעידו, זה לא נהרג וזה לא גלה. והקדוש ברוך־הוא מזמנן לפנדק אחד, זה שהרג במזיד — יושב תחת הסלם, וזה שהרג שוגג — עולה בסלם ונופל

שד"ל ושמתִי לך מקום: אקבע לכם ערים למקלט כשתבאו אל הארץ. וכן דעת רשב"ם.

אשר ינוס שמה: מפני הגואל, עיין בפסוק שלמעלה.

(יד) מעם מזבחי: המזבחות והמקדשים היו מקומות מקלט אצל הקדמונים, ע"כ אחר שאמר 'ושמתִי לך מקום אשר ינוס שמה', הוסיף כי אין מקלט למזיד, ואפילו יתפוש בקרנות המזבח, יקחהו משם וימיתוהו.

(טו) ומכה אביו: אפי' לא מת בה, וגם זה יתפרד לפרטים אין מספר, כי רחוק הוא שיומת על הכאה כל שהיא, ורז"ל פירשו בעושה חבורה.

ואמו: או מכה אמו; וראב"ע וכן האפודי במעשה אפוד שלו מפרשים ומכה אביו ומכה אמו, וכן נראה דעת בעל הטעמים.

בִּידוֹ מוֹת יוֹמָת: וּמִקְלָל אָבִיו וְאִמּוֹ מוֹת יוֹמָת:

ונראה לי, הינו פלגתא דמר סבר מקשינן רש"י הכאה לקללה, ומר סבר לא מקשינן: (יז) **ומקלל אביו ואמו**. למה נאמר? לפי שהוא אומר (ויקרא כ, ט): "איש איש אשר יקלל את-אביו", אין לי אלא איש שקלל את אביו. אשה שקללה את אביה מניין? תלמוד לומר: "ומקלל אביו ואמו" – סתם, בין איש ובין אשה. אם כן, למה נאמר: "איש אשר יקלל"? להוציא את הקטן: **מוֹת יוֹמָת**. בסקילה. וכל-מקום שנאמר "דמיו בו" – בסקילה. ובנין אב לכלם: "באבן ירגמו אתם, דמיהם בם" (שם כז), ובמקלל אביו

כד, ז): "כִּי־יִמְצָא אִישׁ גֹּנֵב נֶפֶשׁ מֵאֲחִיו", אין לי אלא איש שגנב נפש. אשה או טמטום או אנדרוגינוס שגנבו מניין? תלמוד לומר: "וגנב איש ומכרו". ולפי שנאמר כאן: "וגנב איש" – אין לי אלא גונב איש. גונב אשה מניין? תלמוד לומר: "גנב נפש". לכך הוצרכו שניהם, מה-שחסר זה גלה זה: **ונמצא בידו**. שראוהו עדים שגנבו ומכרו, ונמצא בידו כבר קודם מכירה: **מוֹת יוֹמָת**. בחנק. כל-מיתה האמורה בתורה סתם – חנק היא. [והפסיק הענין וכתב: "וגנב איש", בין מכה אביו ואמו למקלל אביו ואמו.

מוֹת יוֹמָת: בחנק, או אינו אלא באחת מכל מיתות האמורות בתורה, אמרת זו מדה אמורה שד"ל בתורה, כל מיתה שנאמרה בתורה סתם אין אתה רשאי לדורשה להחמיר עליה אלא להקל עליה, דברי ר' יאשיה (מכילתא משפטים ה').

כתב יד:

(טז) **מכרו ונמצא בידו**: או מכרו או נמצא בידו (הכורם) וכן בדברים ("כ"ד ז') 'והתעמר בו ומכרו' ישתעבד בו בביתו או ימכרנו. ורז"ל מצריכים עדים שגנבו, ועדים שראהו ברשותו, ועדי מכירה.

דפוס ראשון:

(טז) **מכרו ונמצא בידו**: לפנים פירשתי כדעת הכורם 'ומכרו' או 'נמצא בידו', וכן פירשתי 'והתעמר בו ומכרו' (דברים כ"ד ז') או מכרו; ועתה (ד' סיון תרי"ט) נ"ל שאין זה משפט צדק שיומית הגנב, אם רק הביא בן חורין לביתו והעביד אותו, אבל אם ימכרהו

לאחרים, אז נגמר המעשה הרע ואבדה חרות האיש ההוא לצמיתות, כי מי שקנה אותו קנה אותו בדמים וחושב שבדין הוא משתעבד בו, כי כספו הוא. והנה פירוש 'ונמצא בידו' בשעת המכירה, אם יש עדים שיודעים שהוא בן חורין וראוהו בידו והוא מוכר אותו לאחרים, אז הוא חייב מיתה; ורז"ל (מכילתא משפטים ה') החמירו עוד יותר עד שיהיה אדם חייב מיתה והצריכו גם עדים שגנבו, כי סוף סוף אף אם הם מכירין אותו שהוא בן חורין, ייתכן שאחרים גנבוהו ומכרוהו לו.

(יז) **ומקלל אביו וגו'**: בימי קדם היה האב שליט בביתו לענוש ולהמית, כמו שידוע מדברי הימים של האומות, וכן בתורה מצאנו יהודה אומר 'הוציאוהו ותשרף' (בראשית ל"ח כ"ד), והנה התורה נטלה השלטון הזה מן האב ונתנתו לב"ד, ולפיכך החמירה על הבנים, כי כבר היו מורגלים בכך; אמנם השופטים אין ספק שהיו נוטים להקל, על פי מה שמסר להם משה בעל פה, וכן מצאנו רז"ל (מכילתא שם שם) מצריכים שתהיה הקללה בשם המפורש; ודוגמת

יח וְכִי־יָרִיבוּ אַנְשֵׁים וְהִכָּה־אִישׁ אֶת־רֵעֵהוּ בֶּאֱבָן אוֹ
בֶּאֱגָרָף וְלֹא יָמוּת וְנִפְלַל לְמִשְׁכָּב: יט אִם־יִקְוֶם וְהִתְהַלֵּךְ
בַּחוּץ עַל־מִשְׁעֲנֹתָיו וְנָקָה הַמֶּכָּה רַק שְׁבִתּוֹ יִתֵּן וּרְפָא

שחובשים אותו עד שנראה אם יתרפא זה. וכן משמעו: כשקם זה והולך על משענתו – אז נקה המכה. אבל עד שלא יקום זה – לא נקה המכה: רק שבתו. בטול מלאכתו מחמת החלי – אם קטע ידו או רגלו, רואין בטול מלאכתו מחמת החלי כאלו הוא שומר קשואין, שהרי אף לאחר החלי אינו ראוי למלאכת יד ורגל, והוא כבר נתן לו מחמת נזקו

ואמו נאמר (שם, ט): "דמיו בו": (יח) וכי־יריבו אנשים. למה נאמר? לפי שנאמר (פסוק כד): "עין תחת עין", לא למדנו אלא דמי אבריו. אבל שבת ורפוי לא למדנו, לכך נאמרה פרשה זו: ונפל למשכב. כתרגומו: "ויפל לבטלן" – לחלי שמבטלו ממלאכתו: (יט) על־משענתו. על בוריו וכחו: ונקה המכה. וכי תעלה על דעתך שיהרג זה שלא הרג! אלא למדך כאן,

רש"י

זה הוא ענין בן סורר ומורה, וגם שם הצריכו רז"ל (סנהדרין ע"א ע"א) תנאים רבים, עד שמייתנו קרוב לנמנע. וזה אמנם כלל גדול, הרבה משפטים צריכים להאמר דרך גזום ואיום מבלי שיצדק להוציאם לפעל אלא בתנאים שאין מציאותם קרובה, ודברים אלו צריך שיהיו נמסרים לשופטים בסתר, ולפיכך נצטוונו לשמוע תמיד אל השופט אשר יהיה בכל דור ודור. ולענין סמיכת הפרשיות נ"ל שהכתוב הולך מן הקשה אל הקל, פתח ברוצח (מכה איש ומת) ופירש פרטיו (שוגג ומזיד), אח"כ הזכיר מכה אביו בלא מיתה, ואח"כ גונב איש, שאיננו ממיתו, אך משעבדו כעבד, אח"כ הזכיר מקלל אביו שהוא דבור בעלמא, ומ"מ הוא במיתה; אח"כ הזכיר המכה מתוך מריבה שהוא קל מכלם, כי לפעמים פטור ממיתה.

שד"ל

(יח) וכי יריבו אנשים וגו': פירש זה כאן מפני ענין העבד שהוא אומר אח"כ שאם יום או יומים יעמד לא יקם. במקצת ספרים מלת אנשים בטעם רביע, אך אין ספק שהנכון בזקף.

(יט) על משענתו: על מקלו, מיד יקה המכה, אף אם אח"כ ימות המוכה, כי יש לתלות שהוא גרם לעצמו שלא נשמר כשהתחיל להבריא; ור' ישמעאל (במכילתא שם ו') דורש כמין משל, על משענתו, על בוריו; וזה חומרא.

רק שבתו יתן: ישלם לו שכרו שהיה משתכר בימי חליו שבטל ממלאכה, והמילה יתכן שתהיה שם משרש שבת, או מקור מן ישב, ואין ספק כי גם פעל שבת נגזר מן ישב. ויותר קרוב היותה מן ישב, כלומר ישיבתו בבית, והוא הפך והתהלך בחוץ (ראב"ע).

ורפא ירפא: לחבשו מכתו וכיוצא ברפואות חיצוניות, וזה אם ע"י עצמו ואם ע"י רופא. והנה המקרא הזה אינו מדבר אם קטע ידו או רגלו, אלא שהביאו לידי חולי הנרפא, ולפיכך פירשתי רק שבתו יתן על מה שביטל ממלאכה בימי חליו, לא מה שיבטל כל ימיו מחמת המכה ההיא. ורז"ל (בבא קמא פ"ד ע"א) דברו גם על אם קטע ידו או רגלו, ופירשו 'רק שבתו' יתן על ביטול מלאכתו משם ואילך כל ימי חייו, ועיין למטה פסוק כ"ד. ודע כי גם בדתי

יִרְפָּא: שני כ וְכִי־יָכָה אִישׁ אֶת־עַבְדּוֹ אוֹ אֶת־אִמָּתוֹ בַּשָּׁבֶט

ידו ושהה מעת לעת פטור: בשבט. כשיש בו כדי להמית הכתוב מדבר. או אינו אלא אפילו אין בו כדי להמית? תלמוד לומר בישראל (במדבר לה, יז): "ואם באבן יד אשרימות בה הכהו", והלא דברים קל וחומר: ומה-ישראל חמור אין חייב עליו אלא אם כן הכהו בדבר שיש בו כדי להמית, ועל אבר שהוא כדי למות בהכאה זו, עבד הקל – לא כל-שכן: נקם ינקם. מיתת סיף. וכן הוא אומר (ויקרא כו, כה): "חרב

דמי ידו ורגלו, שנאמר (פסוק כד): "יד תחת יד, רגל תחת רגל". ורפא ירפא. כתרגומו, ישלם שכר הרופא: (כ) וכי־יָכָה אִישׁ אֶת־עַבְדּוֹ אוֹ אֶת־אִמָּתוֹ. בעבד כנעני הכתוב מדבר. או אינו אלא בעברי? תלמוד לומר (פסוק כא): "כי כספו הוא", מה-כספו קנוי לו עולמית, אף עבד הקנוי לו עולמית. והרי היה בכלל "מכה איש ומת" (פסוק יב)? אלא, בא הכתוב והוציאו מן הכלל, להיות נדון בדין "יום או יומים", שאם לא מת תחת

הרומיים הקדמונים נמצא דין תשלומי רפוי נזק ושבית, וזה לשונם: (fr. 7. dig. IX. 3. de his qui effud.) Cum liberi hominis corpus ex eo, quod dejectum effusumve quid erit, laesum fuerit, iudex computat mercedes medicis praestitas, ceteraque impendia, quae in curatione facta sunt: praeterea operarum quibus caruit, aut cariturus est ob id quod inutilis factus est. Cicatricium autem, aut deformitatis, nulla fit aestimatio: quia liberum corpus nulla recipit aestimationem. וכאן ראוי להתבונן כי רז"ל חייבו החובל בחברו לשלם גם הצער והבושת (שם פ"ג ע"א), אבל לפי תורת הרומיים החובל חייב בתשלומי רפוי ושבית ונזק, ואינו חייב בתשלומי צער ובושת, כי (לפי דבריה) מי שהוא בן חורין אין לגופו תשלומין. ראה כמה רחקו מדרך האמת קצת מחכמי הדור שכתבו כי חכמי המשנה למדו הדינים מתורות הרומיים.

(כ) את עבדו וכו': עבד כנעני, עיין רש"י וראב"ע; והנה ידוע כי היה האדון אצל הקדמונים שליט בעבדיו להמיתם, והתורה נטלה ממנו השלטון הזה, ואם מת תחת ידו, באופן שיש לחשוב שנתכוון להמיתו, יומת האדון, אך אם יום או יומים יעמוד, באופן שיש לתלות שנתכוון ליסרו ולא נתכוון להמיתו לא יוקם. וכן כתב הרמב"ם בהלכות רוצח פרק ב' הלכה י"ד וז"ל: ייראה לי שהמכה את עבדו בסכין וסייף או באבן ואגרופו וכיוצא בהן ואמדו למיתה ומת, אינו בדין יום או יומים, אלא אפי' מת לאחר שנה נהרג עליו, לכך נאמר 'בשבט', שלא נתנה תורה רשות להכותו אלא בשבט ומקל ורצועה וכיוצא בהן, ולא בהכאת רציחה.

נקם ינקם: מיתת סיף, עיין רש"י וראב"ע. והנה אצל הרומיים היה האדון שליט בעבדיו להמיתם בכל מיתה משונה, ולאִיזו סיבה שתהיה, ונמשך זה עד זמן הקיסרים אדריאנוס ואנטונינוס, אשר רחמו עליהם ואסרו הריגתם (קלער) וכאן ראוי להזכיר דברי רז"ל במכילתא (משפטים ז') (הביא דבריה רש"י כאן, והובאו גם בילקוט), וז"ל: והרי היה (עבד כנעני) בכלל מכה איש ומת! אלא בא הכתוב והוציאו מן הכלל, להיות נדון בדין יום או יומים, הרי מבואר כי גם לדעת התנאים, גם הגוים, ואפילו העבדים הכנענים, נכללים בתורת מכה איש ומת, וישראל

וּמֵת תַּחַת יָדוֹ נָקָם יִנָּקֶם: כא אֶךְ אִם־יֹזֵם אוֹ יוֹמִים יַעֲמֹד
לֹא יִקָּם בִּי כִסְפּוֹ הוּא: כב וְכִי־יִנָּצוּ אַנְשֵׁים וְנִגְפּוּ אִשָּׁה
הָרָה וַיֵּצְאוּ יְלָדֶיהָ וְלֹא יִהְיֶה אִסּוֹן עֲנוּשׁ יַעֲנֶשׁ כַּאֲשֶׁר

יענש. לשלם דמי ולדות לבעל. שמין אותה כמה היתה ראויה למכר בשוק, להעלות בדמיה בשביל הריונה: ענוש יענש. יגבו ממון ממנו, כמו (דברים כב, יט): "וענשו אתו מאה כסף": כאשר ישית עליו וגו'. כשיתבענו הבעל בבית־דין להשית עליו עונש על כך: ונתן. המכה דמי ולדות: בפללים. על פי הדינים: (כג) ואם אסון יהיה. באשה: ונתתה נפש תחת נפש. רבותינו (סנהדרין עט ע"א) חולקים בדבר, יש אומרים: נפש ממש, ויש אומרים: ממון אבל לא נפש ממש, שהמתכון להרג את זה

נקמת נקם־ברית": (כא) אך אם־יזם או יומים יעמד לא יקם. אם על יום אחד הוא פטור על יומים לא כל־שכן? אלא, יום שהוא כיומים, ואיזה זה? מעת לעת: לא יקם כי כספו הוא. הא אחר שהכהו, אף־על־פי ששהה מעת לעת קדם שמת – חייב: (כב) וכי־ינצו אנשים. זה עם זה, ונתכון להכות את חברו והכה את האשה: ונגפו. אין נגיפה אלא לשון דחיפה והכאה, כמו: "פן־תגף באבן רגלך" (תהלים צא, יב), "ובטרם יתנגפו רגליכם" (ירמיה יג, טז), "ולאבן נגף" (ישעיה ח, יד): ולא יהיה אסון. באשה: ענוש

רש"י

ההורג אותם חייב מיתה. ואעפ"כ צריך עיון, כי מהמשך דברי המכילתא נראה כי תנא קמא האומר: 'והרי היה בכלל מכה איש ומת' היה מפרש הכתוב בעבד עברי.

שד"ל

(כא) אך אם יום או יומים: אמר בלשון זה כי יום לפעמים כולל היום והלילה, ולפעמים כולל היום לבדו, ובאמרו יום או יומים משמע זמן שהוא קרוב ליום וקרוב ליומים, א"כ איננו היום לבדו, אלא לכל הפחות יום ולילה, כלומר מעת לעת כדברי רבותינו.

כי כספו הוא: ורשאי הוא ליסרו, גם רחוק הוא שנתכוון להמיתו שהרי מפסיד ממנו.

(כב) וכי ינצו: בידים, והוא קשה מלשון ריב, כענין 'שני אנשים עברים נצים ויאמר לרשע למה תכה רעך' (שמות ב' י"ג), 'בהצותו את ארם נהרים' (תהלים ס' ב'); והושאל על מריבה קשה, אע"פ שלא תהיה בידים, כגון 'אשר הצו על משה ועל אהרן בעדת קרח בהצותם על ה' (במדבר כ"ו ט').

ונגפו: יכו בבטנה במקרה ולא בכוונה, כגון שבאה להפריד ביניהם.

ונגפו: א' מהם, ע"ד 'באש ישרפו אותו ואתהן', אחת מהן (ראב"ע).

ולא יהיה אסון: מיתה משונה ע"י מקרה רע, כמו 'פן יקראנו אסון' (ברא' מ"ב ד'). והטעם שלא תמות האשה, כי העובר מסתמא ימות.

ענוש יענש: ממון, כמו 'וענשו אותו מאה כסף' (דברים כ"ב י"ט).

ונתן בפללים: הנענש ישלם קנסו בהסכמת השופטים, שלא יניחוהו לבעל האשה להכביד עליו הקנס יותר מן הראוי; וכן אמרו במכילתא (משפטים ח'): כאשר ישית עליו, שומע אני

יִשִּׁית עָלָיו בְּעַל הָאִשָּׁה וְנָתַן בְּפִלִּים: כג וְאִם-אֶסֶן יִהְיֶה
וְנָתַתָּה נָפֶשׁ תַּחַת נָפֶשׁ: כד עֵין תַּחַת עֵין שֵׁן תַּחַת שֵׁן יָד
תַּחַת יָד רָגֶל תַּחַת רָגֶל: כה בְּיֹהֵל תַּחַת בְּיֹהֵל פָּצַע תַּחַת

והרג את זה – פטור ממיתה ומשלם ליורשיו
דמיו, כמו שהיה נמכר בשוק: (כד) עֵין תַּחַת עֵין.
סימא עין חברו – נותן לו דמי עינו, כמה
שפחתו דמיו למכר בשוק, וכן כלם. ולא נטילת
אבר ממנו, כמו שדרשו רבותינו בפרק החובל
(בבא קמא פד ע"א): (כה) כויה תַּחַת כויה. מכות אש.
ועד עכשו דבר בחבלה שיש בה פחת דמים,
ועכשו בשאין בה פחת דמים אלא צער, כגון
כואו בשפוד על צפרניו, אומדים כמה אדם

כיוצא בזה רוצה לטול להיות מצטער כך: פצע.
רש"י
היא מכה המוציאה דם, שפצע את בשרו,
נברדור"א בלעז. הכל לפי מה-שהוא, אם יש-
בו פחת דמים נותן נזק, ואם נפל למשכב –
נותן שבת ורפוי ובשת וצער. ומקרא זה יתר
הוא, ובהחובל (בבא קמא פה ע"ב) דרשוהו
רבותינו לחייב על הצער אפלו במקום נזק,
שאף-על-פי שנותן לו דמי ידו, אין פוטרין
אותו מן הצער לומר הואיל וקנה ידו יש עליו

כל שירצה, ת"ל 'ונתן בפלילים', מגיד שאינו משלם אלא על פי הדיינין; וקרובה לזה דעת
רמב"ן, אלא שהוא מפרש 'ונתן' על בעל האשה שישית עליו הקנס בפלילים, כדי שלא ירבה
אותו יותר מדאי.

(כג) ואם אסון יהיה: באשה.

ונתתה נפש תחת נפש: יומת המכה, אע"פ שלא נתכוון להכות את האשה; ורבותינו חולקים
בדבר (סנהדרין ע"ט ע"א), עיין רש"י.

(כד) עֵין תַּחַת עֵין: אינו ענין למכה אשה הרה דוקא, אלא הואיל ואמר 'נפש תחת נפש' סָמַךְ
לו גם 'עֵין תַּחַת עֵין' וגו', לומר שכל חובל בחברו כאשר יתן מום באדם כן ינתן בו, והוא ג"כ
מפני שצריך לומר אח"כ דין החובל בעבדו שדינו משונה. בין נתכוון לחבול בו בין לא נתכוון
לחבול בו אלא בחברו, כמו שהוא הענין בנגיפת האשה; ורז"ל פירשו שמשלם ממון (ב"ק דף
פ"ג), והנה ממה שכתוב 'ולא תקחו כפר לנפש רוצח אשר הוא רשע למות כי מות יומת' (במדבר
ל"ה ל"א) ראייה גמורה שהתירה התורה לקחת כפר ממון בשאר חבלות שאין בהן מיתה, וכן
למטה (כ"ט ול') 'אם שור נגח הוא' וכו' 'וגם בעליו יומת', 'אם כפר יושת עליו' וגו', התירה
התורה לקחת כפר ממי שלא המית בידיו, רק פשע בשמירת שורו; וזה מן הדברים שהניחה
התורה ביד השופטים, כי אמנם אם ימצא איש עשיר שלא יחוש לאבוד ממנו וימצא קורת
רוח בהזיקו לבני אדם, יוכלו השופטים לעשות בו משפט כתוב עין תחת עין. ובתורות רומי
(Tab. XII) כתוב: Si membrum rupit, ni cum eo pacit, talio est.

(כה) פָּצַע: חתוך; שורש פצע קרוב לשורש בצע, בזע (בארמי'), בקע, פוץ פצץ, נפץ, כלם ענין
חתוך קריעה ושבירה; ורש"י פירש בלעז נברדור (navradure), והוא מן הפעל העתיק navrer
שענינו blesser.

פָּצַע חֲבוּרָה תַּחַת חֲבוּרָה: כו וְכִי־יִכָּה אִישׁ אֶת־עֵין עַבְדּוֹ
אוֹ־אֶת־עֵין אִמּוֹתוֹ וְשַׁחֲתָהּ לַחֲפָשִׁי יִשְׁלַחֲנוּ תַּחַת עֵינָיו:
כז וְאִם־שָׁן עַבְדּוֹ אוֹ־שָׁן אִמּוֹתוֹ יִפֹּל לַחֲפָשִׁי יִשְׁלַחֲנוּ תַּחַת
שָׁנָו: כח וְכִי־יִגַּח שׂוֹר אֶת־אִישׁ אוֹ אֶת־אִשָּׁה וּמַת סָקוֹל
יִסְקַל הַשׂוֹר וְלֹא יֵאָכַל אֶת־בְּשָׂרוֹ וּבָעַל הַשׂוֹר נָקִי:

אצבעות הידים והרגלים, ושתי אזנים, והחטם, וראש הגויה שהוא גיד האמה. ולמה נאמר שן ועין? שאם נאמר "עין" ולא נאמר "שן", הייתי אומר: מה עין שנברא עמו, אף כל־שנברא עמו, והרי שן לא נברא עמו. ואם נאמר "שן" ולא נאמר "עין", הייתי אומר: אפלו שן תינוק שיש לה חליפין. לכך נאמר "עין": (כח) וְכִי יִגַּח שׂוֹר. אחד שור ואחד כל־בהמה וחיה ועוף, אלא שדבר הכתוב בהווה: ולא יאכל את־בשרו. ממשמע שנאמר: "סקול יסקל השור" איני יודע שהוא נבלה, ונבלה אסורה באכילה? אלא, מה־תלמוד לומר: "ולא יאכל את־בשרו" — שאפילו שחטו לאחר שנגמר דינו,

לחתכה בכל־מה־שירצה, אלא אומרים יש לו לחתכה בסם, שאינו מצטער כל־כך, וזה חתכה בברזל וצער: חבורה. היא מכה שהדם נצרך בה ואינו יוצא, אלא שמאדים הבשר כנגדו. ולשון חבורה טי"א בלעז, כמו (ירמיה יג, כג): "ונמר חברברתיו", ותרגמו: "משקופי" לשון חבטה, בטדור"א בלעז. וכן "שדפות קדים" (בראשית מא, כג) "שקיפן קדום" חבוטות ברוח. וכן "על־המשקוף" (שמות יב, כג), על שם שהדלת נושק עליו: (כו) את־עֵין עַבְדּוֹ. כנעני. אבל עברי אינו יוצא בשן ועין, כמו שאמרנו אצל "לא תצא כצאת העבדים" (שמות כא, ז): תחת עינו. וכן בעשרים וארבעה ראשי אברים:

חבורה: מכה בלא פרוק חבור, אלא הדם נצרך, ומראית הבשר משתנה, והוא מענין 'ונמר חברברותיו' (ירמיה י"ג כ"ג), וכן בל' ערבי שרש חבר נאמר על מה שהוא מנומר בגוונים שונים; ורש"י תרגם בלעז טקא (tache) והוא קָתָם; ור' סעדיה פירש פצע שבירת עצם, וחבורה מכת דם.

(כו) את עֵין עַבְדּוֹ: הכנעני.

לחפשי ישלחנו תחת עינו: וזה יהיה סבה שימנע מהכות את עבדו מכת אכזרי, שאם ישחית א' מאבריו, ואפי' שנו, יצא לחרות, ונמצא האדון מפסיד כספו (ראב"ע). ורז"ל אמרו (קידושין כ"ד ע"א, נגעים פ"ו מ"ד) בכ"ד איברים אחרים העבד יוצא לחרות, והם כ' אצבעות, ושתי אזנים והחטם וראש הגויה, ונראה שאם השחית ידו או רגלו כל שכן שיוצא לחרות, ולא הוצרכו רז"ל להזכירם, כי בהשחת היד או הרגל תשחיתנה גם האצבעות.

(כח) וכי יגח: אין נגיחה אלא בקרן, וכן הוא אומר 'זיעש לו צדקיה בן כנענה קרני ברזל ויאמר כה אמר ה' באלה תנגח את ארם' (מ"א כ"ב י"א), ואומר 'בכור שורו הדר לו וקרני ראם קרניו

כט וְאִם שׁוֹר נִגָּח הוּא מִתְמַל שְׁלֹשׁ וְהוֹעֵד בִּבְעָלָיו וְלֹא יִשְׁמְרֵנוּ וְהִמִּית אִישׁ אֹו אִשָּׁה הַשׁוֹר יִסְקַל וְגַם-בִּבְעָלָיו

(בראשית מג, ג): "העד העד בנו האיש": והמית איש וגו'. לפי שנאמר (פסוק כח): "וכי־יגח", אין לי אלא שהמיתו בנגיחה. המיתו בנשיכה, דחיפה, רביצה, בעיטה — מניין? תלמוד לומר: "והמית" — מכל־מקום: וגם־בעליו יומת. בידי שמים. יכול בידי אדם? תלמוד לומר (במדבר לה, כא): "מות־ימות המכה רצח הוא" — על רציחתו אתה הורגו, ואי אתה הורגו על רציחת שורו:

אסור באכילה. בהנאה מניין? תלמוד לומר: "ובעל השור נקי" — כאדם האומר לחברו: יצא פלוני נקי מנכסיו, ואין לו בהם הנאה של כלום. זהו מדרשו (בבא קמא מא ע"א). ופשוטו כמשמעו: לפי שנאמר במועד (פסוק כט): "וגם־בעליו יומת", הוצרך לומר בתם: "ובעל השור נקי": (כט) מתמל שלשם. הרי שלש נגיחות: והוּעֵד בבעליו. לשון התראה בעדים, כמו

בהם עמים ינגח יחדו' (דברים ל"ג י"ז) (בבא קמא ב' ע"ב); והנה השרשים נגח, נגע, נקף, נקה, נכה, שד"ל נקש, יקש, כלם קרובים זה לזה בהוראת ההכאה ונפרדים באופן ההכאה.

סקול יסקל: בזריקת אבנים עליו, וכן הוא אומר 'וסקלתו באבנים' (דברים י"ג י"א), 'וסקלתם באבנים' (שם י"ז ה'), 'וסקלתם אתם באבנים' (שם כ"ב כ"ד), וכן מצאנו כי איזבל כתבה 'והוציאוהו וסקלוהו' (מ"א כ"א י'), ובמעשה כתוב 'יוציאוהו מחוץ לעיר ויסקלוהו באבנים' (שם שם י"ג), וכן ראינו ממה שכתוב למעלה (י"ט י"ג), 'לא תגע בו יד כי סקול יסקל או ירה יירה' (ע' פרושי שם); ורז"ל הקלו באדם לקרב מיתתו (עיין סנהדרין פרק ששי משנה ד'). והנה הריגת השור איננה עונש לשור אלא לבעליו, כדי שישמור בהמותיו; וכבר היה אפשר שילקח ממנו שורו מבלי שיסקל, אלא שסקילתו תעשה רושם בכל העם, וכל העם יראו וישמעו וייראו; ועוד כי ע"י זה תתחזק בלב העם שנאת הרציחה, ויתרשם בלבם כי 'שופך דם האדם', יהיה מי שיהיה, 'באדם דמו ישפך', וכענין שנאמר (ברא' ט' ה') 'מיד כל חיה אדרשנו ומיד האדם מיד איש אחיו אדרוש את נפש האדם'.

ולא יאכל את בשרו: כי עדיין לא צוה על הנבלה, וגם יש במשמע (כפי' רשב"ם) לא לנכרי ולא לכלב, כלו' שהוא אסור בהנאה; ורז"ל (בבא קמא מ"א ע"א) אמרו שאפי' שחטו קודם שיסקל (לאחר שנגמר דינו לסקילה) אסור בהנאה, והדין דין אמת, אע"פ שאינו פשוטו של מקרא.

ובעל השור נקי: ממיתה ושאר עונשים.

(כט) נגח: רגיל בכך, ע"ד גָּבַח, דָּגַן.

מתמל שלשם: מליצה היא וענינה מקודם לכן, כמו 'כי לא שונא הוא לו מתמול שלשום' (דברים י"ט ו'), 'כי לא עברתם בדרך מתמול שלשום' (יהושע ג' ד'), וכן כתמול שלשום ענינו כמלפנים, כקודם לכן, כגון 'וישובו מי הירדן למקומם וילכו כתמול שלשום' (יהושע ד' י"ח), וכן תמול שלשום, כגון 'ותלכי אל עם אשר לא ידעת תמול שלשום' (רות ב' י"א); והנה לא פירשה תורה בכמה פעמים תהיה חזקת השור שהוא נגח, ואמרו רז"ל (בבא קמא כ"ג ע"ב) איזהו מועד?

**יוֹמַת: לֹא אֶסְכַּפֵּר יוֹשֶׁת עָלָיו וְנָתַן פְּדִין נַפְשׁוֹ כָּכָל אֲשֶׁר-
יוֹשֶׁת עָלָיו: לֹא אוֹרְבֵּן יִגַּח אוֹרְבַת יִגַּח כַּמִּשְׁפָּט הַזֶּה יַעֲשֶׂה
לּוֹ: לֹא אֶסְעֶבֶד יִגַּח הַשּׁוֹר אוֹ אִמָּה בָּסָף | שְׁלֹשִׁים**

אשה", יכול אינו חייב אלא על הגדולים?
תלמוד לומר: "ארבן יגח" וגו' – לחייב על
הקטנים כגדולים: (לב) **אסעבד... או אמה.**
כנעניים: **שלשים שקלים יתן.** גזרת הכתוב
הוא, בין שהוא שוה אלף זוז בין שאינו שוה
אלא דינר. והשקל משקלו ארבעה זהובים,
שהם חצי אוקיא למשקל הישר של קולוני"א:

רש"י (ל) **אסכפר יושת עליו.** "אם" זה אינו תלוי, והרי
הוא כמו (שמות כב, כד): "אם-כסף תלוה" –
לשון "אשר". זה משפטו – שישיתנו עליו בית-
דין כפר: **ונתן פדיון נפשו.** דמי נזק. דברי רבי
ישמעאל. רבי עקיבא אומר: דמי מזיק:
(לא) **אורבן יגח.** בן שהוא קטן: **אורבת.** שהיא
קטנה. לפי שנאמר (פסוק כט): "והמית איש או

שד"ל כל שהעידו בו ג' פעמים, כל' שנגח ג' פעמים קודם לכן. והועד בבעליו לשון התראה ואזהרה,
כמו 'העד העיד בנו האיש' (ברא' מ"ג ג'), 'רד העד בעם' (שמות י"ט כ"א).

ולא ישמרנו: אחר שהזהר.

וגם בעליו יומת: לפי הפשט יומת בב"ד, אלא שהתירה התורה לקחת כפרו, הואיל ולא הרג
בידים, והניחה ביד השופטים לשפוט לפי ענין האיש ולפי ענין המאורע, אם ראוי הוא למיתה
ואם ראוי להנצל בכפר, ומה יהיה שיעור הכפר; ורז"ל אמרו יומת בידי שמים.

(ל) **אם כפר יושת עליו:** אם יראו הדיינים שהוא ראוי להנצל ממיתה ויקבעו עליו כופר; ולדעת
אח"מ אם הקרובים יתפייסו בכופר.

פדיון נפשו: כסף תחת נפשו, לפי מה שישפטו הדיינים, לפי עשרו, ולפי מה שפשע
הרבה או מעט בשמירת שורו; ואין נראה שתהיה הכוונה דמי שוויו לא של מזיק ולא של
ניזק, שא"כ היל"ל ערך נפשו, ועוד לא היה לו להוסיף ככל אשר יושת עליו, אלא כאשר
יעריכוהו.

(לא) **או בן יגח או בת:** קטנים, ואע"פ שפשע אביהם שלא שמרם, ואולי הם גירו בעצמם חמת
השור, מכל מקום כמשפט הזה יעשה לו.

(לב) **אם עבד:** עבד כנעני.

כסף שלשים שקלים: אין זה פדיון נפשו, אלא דמי הנזק שגרם לאדוניו משלם לו, ומלבד זה
הוא מפסיד שורו.

שקלים: האחרונים שקלו השקלים הנמצאים עד היום הזה מימי החשמונאים, ומצאו משקלם
רט"ו עד רכ"ט גרגירים (grana) במשקל מוכרי רפואות, מששים לדרהם (drachma). ואין
ספק שנתמעט משקלם קצת במשך אלפים שנה שעברו משעה שנעשו.

שְׁקָלִים יִתֵּן לְאֹדָנָיו וְהַשּׁוֹר יִסְקָל: ^{לג} וְכִי־יִפְתַּח אִישׁ בּוֹר
אוֹ כִי־יִכְרֶה אִישׁ בֶּר וְלֹא יִכְסֶּנּוּ וְנִפְל־שָׁמָּה שׁוֹר אוֹ
חֲמֹר: ^{לד} בַּעַל הַבּוֹר יִשְׁלֵם כֶּסֶף יָשִׁיב לְבַעְלָיו וְהֵמֶת
יְהִי־לָו: ^{לה} וְכִי־יִגַּף שׁוֹר־אִישׁ אֶת־שׁוֹר רֵעֵהוּ וַתָּמֶת וּמָכְרוּ

רש"י
'חמור' ולא כלים: (לד) בעל הבור. בעל התקלה, רש"י
אף-על-פי שאין הבור שלו שעשאו ברשות
הרבים, עשאו הכתוב בעליו להתחייב עליו
בנזקין: כסף ישיב לבעליו. "ישיב" לרבות שוה
כסף, ואפלו סבין: והמת יהיה-לו. לנזק. שמין
את הנבלה ונוטלה בדמים, ומשלם-לו המזיק
עליה תשלומי נזק: (לה) וכי-יגף. ידחף. בין
בקרניו, בין בגופו, בין ברגליו, בין שנשכו
בשניו, כלן בכלל נגיפה הם, שאין נגיפה
אלא לשון מכה: שור-איש. שור של איש:
ומכרו את-השור וגו'. בשוים הכתוב מדבר –
שור שוה מאתים שהמית שור שוה מאתים,

(לג) וכי-יפתח איש בור. שהיה מכסה וגלהו: או
כי-יכרה. למה נאמר? אם על הפתיחה חייב על
הכריה לא כל-שכן? אלא, להביא כורה אחר
כורה, שהוא חייב: ולא יכסנו. הא אם כסוהו
פטור. ובחופר ברשות הרבים דבר הכתוב: שור
או חמור. הוא הדין לכל-בהמה וחיה, שבכל-
מקום שנאמר שור וחמור, אנו למדין אותו
'שור שור' משבת, שנאמר (שמות כג, יב): "למען
ינוח שורך וחמורך", מה-להלן כל-בהמה וחיה
כשור, שהרי נאמר במקום אחר (דברים ה, יג):
"וכל-בהמתך", אף כאן כל-בהמה וחיה כשור.
ולא נאמר שור וחמור, אלא 'שור' ולא אדם,

שד"ל

(לג) כי יפתח איש בור: שהיה מכוסה וגלהו (רש"י).

או כי יכרה: או אפי' כי יכרה איש בור ולא יכסנו בכל יום לעת ערב בצאתו ממלאכתו, לפי
שעדיין למחר צריך ליכנס בו ולחפור עוד, וטרח הוא לו לכסותו בכל יום, אעפ"כ חייב הוא
בעל הבור הפותח או הכורה (רשב"ם). והנה הבור הזה עשוי במקום מרעה הבהמות, והוא
רשות הרבים, אלא שהבור ומימיו הם למי שחפר אותו. וזה אמנם היה בימי אברהם ובימי
משה, קודם כבוש א"י וחלוקה; אך אחר שנחלקה הארץ לכל שבט ולכל משפחה, היו מקומות
המרעה גם הם רשות היחיד, ואז לא יתכן שיהיה בעל הבור חייב בנזקי בורו שהוא ברשותו,
כי מי הרָשָׁה את שור רעהו לבוא שם? ולפיכך פירשו רז"ל (בבא קמא נ' ע"ב) שהבור ברשות
הרבים, ומפני שהיה קשה אצלם איך יאמר הכתוב בעל הבור, אמרו אע"פ שאין הבור שלו
עשאו הכתוב כאלו הוא בעליו, להתחייב עליו בנזקיו.

(לד) והמת יהיה לו: למזיק, מאחר ששלם כל דמיו (רשב"ם). ורז"ל הקלו על המזיק, ואמרו
שאינו חייב לשלם לו כסף ממש, ויכול לשלם לו בכל דבר, ואפי' סובין, ולפיכך מניח לו
הנבלה ומשלם לו מה שהחיי שוה יותר מן הנבלה, ועיין למטה ל"ו.

(לה) וכי יגף: בין בקרניו בין בגופו, שאין נגיפה אלא ל' הכאה.

ומכרו את השור החי וגו': בשוין הכתוב מדבר, עיין רש"י, והנה הוא משלם חצי הנזק.

אֶת־הַשּׁוֹר הַחִי וְחָצוּ אֶת־כַּסְפּוֹ וְגַם אֶת־הַמֶּת יַחְצִיזוּ:
 לוֹ אֹז נֹדַע כִּי שׁוֹר נִגַּח הוּא מִתְמָוֶל שְׁלָשׁ וְלֹא יִשְׁמְרֻנוּ
 בְּעָלָיו שְׁלֹשׁ יִשְׁלַם שׁוֹר תַּחַת הַשּׁוֹר וְהַמֶּת יִהְיֶה־לּוֹ:
 לוֹ כִּי יִגְנַב־אִישׁ שׁוֹר אוֹ־שֶׁה וְטָבְחוֹ אוֹ מִכְרוֹ חֲמִשָּׁה
 בָּקָר יִשְׁלַם תַּחַת הַשּׁוֹר וְאַרְבַּע־צֶאֱן תַּחַת הַשֶּׁה:

רש"י

בין שהנבלה שוה הרבה בין שהיא שוה מעט, כשנוטל זה חצי החי וחצי המת וזה חצי החי וחצי המת, נמצא כל־אחד מפסיד חצי נזק [שהזיקה המיתה. למדנו, שהתם משלם חצי נזק, שמן השוין אתה למד לשאינן שוין], כי דין התם לשלם חצי נזק, לא פחות ולא יותר. או יכול, אף בשאינן שוין בדמיהן, כשהן חיים אמר הכתוב יחצו את שניהם? אם אמרת כן, פעמים שמזיק משתכר הרבה, כשהנבלה שוה למכר לנכרים הרבה יותר מדמי שור המזיק, ואי אפשר שיאמר הכתוב שיהא המזיק נשכר. או פעמים שהנזק נוטל הרבה יותר מדמי נזק שלם, שחצי דמי שור המזיק שוין יותר מכל־דמי שור הנזק, ואם אמרת כן, הרי תם חמור ממועד. על כרחך לא דבר הכתוב אלא בשוין, ולמדך שהתם משלם חצי נזק, ומן השוין תלמד לשאינן שוין, שהמשתלם

חצי נזקו שמין לו את הנבלה, ומה־שפחתו דמיו בשביל המיתה נוטל חצי הפחת והולך. ולמה אמר הכתוב בלשון הזה, ולא אמר 'ישלם חציו'? ללמד שאין התם משלם אלא מגופו, ואם נגח ומת — אין הנזק נוטל אלא הנבלה, ואם אינה מגעת לחצי נזקו — יפסיד. או שור שוה מנה שנגח שור שוה חמש מאות זוז, אינו נוטל אלא את השור, שלא נתחייב התם לחייב את בעליו לשלם מן העליה: (לו) או נודע. או לא היה תם, אלא נודע כי שור נגח הוא היום ומתמול שלשום, הרי שלש נגיחות: שלם ישלם שור. נזק שלם: והמת יהיה־לו. לנזק. ועליו ישלם המזיק, עד שישתלם נזק כל־נזקו: (לז) חמשה בקר וגו'. אמר רבי יוחנן בן זכאי: חס המקום על כבודן של בריות: שור שהולך ברגליו, ולא נתבזה בו הגנב לנושאו על כתפו — משלם חמשה. שה שנסאו על

שד"ל (לו) או נודע: אמנם אם נודע.

שלם ישלם שור תחת השור: משמע שיתן לו ממש שור אחר תחת שורו, ולפי זה ברור הדבר שהמת יהיה לו, ורז"ל הקלו ופירשו כמו למעלה ל"ד.

(לז) כי יגנב איש שור או שה וגו': החמיר הכתוב בענש הגונב שור ושה יותר מבשאר גנבים שאינם משלמים אלא שנים, מפני שהבהמות הרועות בשדה נקל הוא לנגנבן, וקשה הוא שתתגלה הגנבה אחר שיטבחה או ימכרה; והענש ראוי שיהיה חמור בערך שהמעשה המגונה קל להעשות, וכמו שכתב רמב"ם (מורה ח"ג פמ"א). ודע כי כל אשר יהיה מן העברה והחטא יותר נמצא ויותר קרוב להעשות, ראוי שיהיה ענשו יותר קשה כדי שימנעו ממנו, והענין שאינו נמצא רק מעט, ענשו יותר קל; ומפני זה היה תשלומי גונב צאן כפל תשלומי שאר

כב א אִם־בַּמַּחֲתֶרֶת יִמָּצָא הַגֵּנֵב וְהִכָּה וּמָת אֵין לוֹ דָּמִים:

כתפו – משלם ארבעה, הואיל ונתבזה בו. אמר רבי מאיר: בא וראה כמה גדולה כחה של מלאכה: שור שבטלו ממלאכתו – משלם חמשה. שה שלא בטלו ממלאכתו – ארבעה: תחת השור... תחת השת. שנאן הכתוב, לומר שאין מדת תשלומי ארבעה וחמשה נוהגת אלא בשור ושה בלבד: (א) אִם־בַּמַּחֲתֶרֶת. כשהיה חותר את הבית: אין לו דמים. אין זו רציחה, הרי הוא כמת מעקרו. כאן למדתך תורה, אם בא להרגך השכם להרגו. וזה להרגך

המטלטלים, ר"ל תשלומי ארבעה, ובתנאי שהוציאים מתחת ידו במכר או ששחטם, מפני שמנהגם הוא על הרוב תמיד להיותם בשדות, וא"א לשמרם כמו ששומרים הדברים שבתוך המדינה, ומפני זה מדרך הגונבים אותם שימהרו למכרם עד שלא יִדְעוּ אתם, או לשחוט אותם בעבור שתשתנה צורתם, ומפני זה היה עונש הענין הנמצא יותר גדול, ותשלומי גנבת הבקר הוסיף בו אחד, מפני שגנבתן קלה יותר, כי הצאן ירעו מקובצים ואפשר לרועה לשמרם, ויותר מה שאפשר לגנבם הוא בלילה, אמנם הבקר ירעו מפוזרים מאד, וא"א לרועה לשמרם ותרבה בהם הגנבה. וכיוצא בזה כתב החכם המפורסם Cesare Beccaria בספרו היקר Dei delitti e della pene, וז"ל: Piu forti debbono essere gli ostacoli, che rispingono gli uomini dai delitti, a misura che sono contrarj al ben pubblico ed a misura della spinte che gli portano ai delitti. ור' מאיר (בבא קמא ע"ט ע"ב) אומר שור חמשה מפני שבטלו ממלאכתו, כלומר שגרם לו נזק לאותו יום או יומים שלא היה השור אצלו לחרוש חרישו; וכן דעת ר' סעדיה.

(א) אם במחתרת: כשהיה חותר את הבית ובוקע בקיר להכנס, וזה בלילה, כי ביום לא יחתור; והכתוב הבא אחריו לַעֲד (ראב"ע).

כתב יד:

אין לו דמים: אין לו למי שיכהו עון רציחה (ראב"ע), ופטור הוא; ודוגמתו ורצח גואל הדם את הרוצח אין לו דם (במדבר ל"ה כ"ז). והנה הפקירה תורה את דם החותר בלילה, מאחר שאין שם עדים ובעל הבית הרוצח להציל את שלו מוכרח להתקומם נגדו, ואם לא יִתֵּר להרגו אז הגנב ימיתו או יצטרך בעל הבית לראות

דפוס ראשון:

אין לו דמים: ימים רבים פירשתי כראב"ע, המכה אותו אין לו עון רציחה, וכן נדפס בפירושי לפרשת משפטים בס' בן גרני (אמשטרדם, תרי"א), ועתה (ערב שבועות תרי"ט) רואה אני כי נושא המאמר בפסוק הזה ושלאחריו הוא הגנב, ולא בעל הבית, והנה טעם אין לו דמים שאינו נחשב כבן אדם חי ובעל דם, אבל הוא נחשב כמת ומי שהרגו גברא קטילא קטל, וכן היא דעת רש"י שכתב: אין לו דמים, אין זו רציחה, הרי הוא כמת מעיקרו; 'דמים לו' (פסוק ב') כחי הוא חשוב, ורציחה היא אם יהרגנו בעל הבית. וראב"ע כתב: ויש לתמוה מן המפרשים דמים חיים, א"כ מה הוא 'איש דמים' (ש"ב ט"ז ח') 'דמיו בו' (ויקרא כ' ט')? וטענתו בטלה, כי בודאי דמים כמו חיים, כי הדם הוא הנפש, ואיש דמים היא מליצה

ב אִם-זָרְחָה הַשֶּׁמֶשׁ עָלָיו דָּמִים לֹא שָׁלֵם יִשְׁלַם אִם-אֵין

רש"י בא, שהרי יודע הוא שאין אדם מעמיד עצמו מנת כן בא, שאם יעמד בעל הממון כנגדו — והוא שנוטלין ממנו בפניו ושותק, לפיכך על יהרגנו: (ב) אם-זרחה השמש עליו. אין זה אלא

שד"ל

כתב יד (המשך):

דפוס ראשון (המשך):

ולשתוק; ויפה למדו חז"ל מכאן הבא להורגן השכם להרגו; וקרובים לזה דברי רבא (סנהדרין ע"ב).

קצרה, וענינו שופך דמים, וכן דמיו בו היא מליצה קצרה, והכוונה שפיכת דמו ומיתתו אינה תלויה אלא בו, וכן 'ולא תשים דמים בביתך' (דברים כ"ב ח') הכוונה שפיכות דמים. אבל אין לו דמים איננה מליצה קצרה, אך היא כמשמעה, וסיוע לזה הלמ"ד המשמשת (אין לו דמים, דמים לו), וכן (במדבר ל"ה כ"ו כ"ז) 'ואם יצוא יצא הרוצח את גבול עיר מקלטו' וכו' 'אין לו דם', הכוונה הרוצח נחשב כמת; אבל 'והיה עליך דמים' (דברים י"ט י') הכוונה עון שפיכות דמים, לפיכך הוא נקשר במילת על; ואמרתי כי זה סיוע ולא ראיה גמורה, מפני שמצאנו 'אין' לנערה חטא מות' (דברים כ"ב כ"ו) שגם העין נקשר עם למ"ד; וכן חכמי המשנה הבינו מליצת 'אין' לו דמים' חוזרת לגנב ולא לבעל הבית, כי אמרו (סנהדרין פרק ח' משנה ו') הבא במחתרת וכו' אם יש לו דמים חייב, אם אין לו דמים פטור. והנה הפקירה התורה את דם החותר בלילה מאחר שאין שם עדים, ובעל הבית הרוצה להציל את שלו מוכרח להתקומם נגדו, ואם לא יותר לו להרגו, אז הגנב ימיתוהו, או יצטרך בעל הבית לראות ולשתוק; ויפה לימדו רז"ל (סנהדרין ע"ב ע"א) הבא להרגך השכם להרגו; וקרובין לזה דברי רבא. והנה מאחר שמליצת אין לו דמים חוזרת לגנב שהוא נחשב כמת, אם כן לא בעל הבית לבדו, אך גם כל אדם רשאי להרגו, וכן פסק הרמב"ם (הלכות גנבה פרק ט' הלכה ז'), ואעפ"י שלמדו מכאן הבא להרגך השכם להרגו, הריגתו מותרת גם לשאר כל אדם, מפני שכל אדם חייב להציל את הנרדף אפילו בנפשו של רודף. והנה גם ראב"ע באמרו אין על הורגו שפיכות דמים, נראה שהוא מסכים שהריגתו מותרת לכל אדם, ואולי גם הוא הבין כי מילת 'לוי' חוזרת לגנב, ותהיה הכוונה אין בעבורו עון שפיכות דמים, וכמו שתירגם רמבמ"ן; אבל גם ראב"ע וגם רמבמ"ן היה קשה להם הלשון הזה המושאל והשירי שמי שהוא חי וקיים יהיה נחשב כמת וכאילו אין לו דם, ונדחקו לפרש שלא יהיה בעבורו עון שפיכות דם. אבל רש"י היה לו חך טועם הדיבור העברי והבין הדבר על בוריו. והיירונימוס גם קלעריקוס גם גזניוס ואחרים פירשו על ההורג, שלא יהיה לו עין שפיכת דמים. רק גוסיציוס הבין כי נושא המאמר הוא הגנב, ולא ההורג, אך לא הבין שיהיה נחשב כמת ופירש גם הוא בלשון מושאל, אך בדוחק גדול, ואמר שדם ההורג ניתן על הרוצח ומביא עליו עין רציחה, והתורה אומרת כאן כי הבא במחתרת אין דמו ניתן על הרוצח ואיננו מביא עליו חטא; וכמה זה רחוק מלהתקבל על הדעת! ברוך שבחר ברש"י ונתן ליראיו עין רואה ואוזן שומעת. והיום ה' אדר שני תרכ"ד הראני תלמידי יוסף ירא כי ראב"ע בפירושו הקצר גילה דעתו בהדיא שאין לו דמים לגנב, וז"ל: והטעם אין מי שיבקש דמו לגאול.

(ב) אם זרחה השמש עליו: אם בעוד שהיה חותר (אחר שהתחיל בלילה) זרחה השמש אסור

לֹא וְנִמְכַּר בְּגִבּוֹתָיו: אִם-הִמָּצָא תִמָּצֵא בִידּוֹ הַגִּבָּהּ מִשּׁוֹר עַד-חֲמֹר עַד-שָׁה חַיִּים שָׁנִים יִשְׁלַם:

שלישי

בעל הבית, וכשבא בעל הבית נגדו התרו בו רש"י שלא יהרגו – "דמים לו" – חייב עליו אם הרגו, שמאחר שיש רואים לו, אין הגנב הזה בא על עסקי נפשות, ולא יהרג את בעל הממון: (א) אִם-הִמָּצָא תִמָּצֵא בִידּוֹ. ברשותו, שלא טבח ולא מכר: מִשּׁוֹר עַד-חֲמֹר. כל-דבר בכלל תשלומי כפל, בין שישבו רוח חיים בין שאין בו רוח חיים, שהרי נאמר במקום אחר (פסוק ח): "על-שה על-שלמה על-כל-אבדה וגו' ישלם שנים לרעהו": חיים שנים ישלם. ולא ישלם לו

כמון משל – אם ברור לך הדבר שישלו שלום עמך, כשמשל הזה שהוא שלום בעולם, כך פשוט לך שאינו בא להרוג אפלו יעמוד בעל הממון כנגדו, כגון אב החותר לגנב ממון הבן, בידוע שרחמי האב על הבן, ואינו בא על עסקי נפשות: דמים לו. כחי הוא חשוב, ורציחה היא אם יהרגו בעל הבית: שלם ישלם. הגנב, ממון שגנב, ואינו חייב מיתה. ואונקלוס שתרגם: "אם עינא דסהדיא נפלת עלוהי", לקח לו שטה אחרת, לומר שאם מצאוהו עדים קדם שבא

להרגו ולקחת הגנבה מידו בחזקה ובמכת אכזרי שיש בה סכנה, כי אז אפשר להעמיד עליו עדים ולהביאו לב"ד, ואז שלם ישלם, חמשה בקר תחת השור, ארבע צאן תחת השה, ואם אין לו לשלם ימכרוהו בעבור גנבתו. ולפי זה תרגם אונקלוס אם עינא דסהדיא נפלת עלוהי, פירש אמתת הענין, כי לכך הותר לבעל הבית להרוג החותר, מפני שאינו מוצא עדים, אך אם הוא בזמן ובמקום שעין בני אדם שולטת בו לראותו ויוכל להעמיד עליו עדים, אין ליחיד לעשות משפטו בידיו בזולת הכרח עצום, כי לכך נוסדו בתי דינים; ולפי זה אף אם הוא ביום, אלא שאין שם אדם, רשאי בעל הבית להמיתו, וכן הוא במכילתא (משפטים י"ג), וכן פסק הרמב"ם (הלכות גנבה פרק ט'), ואין כן דעת הראב"ד ור' חננאל (הביאו בעל מגיד משנה שם). ורז"ל דרשו בזה אם ברור לך הדבר כשמשל שאינו בא על עסקי נפשות (עיין רש"י, וסנהדרין ע"ב), ומשפט אמת הוא, אך איננו פשט הכתוב, רק אסמכתא.

שלם ישלם: הגנב הנמלט והגנבה בידו, ובעל הבית והעדים רואים אותו ישלם; לפיכך אסור להרגו, וההורגו חייב עליו. וכן מתורגם בתרגום ירושלמי (המיוחס ליונתן בן עוזיאל) ואין ישתזיב מידה.

(ג) **אם המצא וגו':** חוזר למעלה (כ"א ל"ז) אם גנב וטבח או מכר ישלם חמשה בקר תחת השור וכו', ואם נמצא בידו (שלא מכר) ובחיים (שלא טבח) לא ישלם אלא שנים; וזה יהיה סבה שלא ימהר לטבוח ולמכור, וע"ז זה תתגלה הגנבה.

כתב יד:

דפוס ראשון:

חיים: בחיים, והוא תאר הפעל.

חיים: חוזר לשור וחמור ושה, כתרגומן.

שנים ישלם: כמשפט כל גנב (למטה ו'), והוא מדה כנגד מדה, ישיב מה שגנב, ויפסיד מביתו אחר כמוהו.

ד כִּי יִבְעַר-אִישׁ שָׂדֶה אוֹ-כָרֶם וְשָׁלַח אֶת-בְּעִירָהּ וּבְעַר
בְּשָׂדֶה אַחֵר מִיֵּטֶב שָׂדֶהוּ וּמִיֵּטֶב כְּרָמֹו יִשְׁלֹם: ה כִּי-תֵצֵא
אִשׁ וּמִצָּאָה קִצִּים וְנֶאֱכַל גְּדִישׁ אוֹ הַקָּמָה אוֹ הַשָּׂדֶה

האכלת ומבערת: בשדה אחר. בשדה של איש
אחר: מיטב שדהו... ישלם. שמין את הנזק, ואם
בא לשלם לו קרקע דמי נזקו, ישלם-לו ממיטב
שדותיו – אם היה נזקו סלע, יתן-לו שוה סלע
מעידית שיש-לו. למדך הכתוב, שהנזקין שמין
להם בעידית: (ה) כִּי-תֵצֵא אִשׁ. אפלו מעצמה:
ומצאה קצים. קרדונ"ש בלעז: ונאכל גדיש.

מתים, אלא חיים או דמי חיים: (ד) כי יבער...
את-בעירה. ובער. כלם לשון בהמה, כמו (במדבר
כ, ד): "אנחנו ובעירנו": כי יבער. יוליק בהמותיו
בשדה וכרם של חברו, ויזיק אותו באחת
משתי אלה, או בשלוח את-בעירה או בבעור.
ופרשו רבותינו (בבא קמא ב ע"ב): "ושלח" – הוא
נזקי מדרך כף רגל. "ובער" – הוא נזקי השן

רש"י

(ד) כי יבער איש: נ"ל לשון בעור והשחתה. מה שכתוב בפירוש הראב"ע והוא מהבנין הדגוש
אינו אלא טעות סופר, וראוי להגיה (כמו שכתוב בביאור הקצר): מהבנין הכבד הנוסף; ובער,
מהדגוש. אח"כ בדקתי בשני ראב"ע כ"י ומצאתי באחד מהם (כתיבת ר' דניאל יע"ל) כתוב כך:
ויבער מל' אנחנו ובעירנו מבנין הכבד, ובער בשדה אחר כמוהו; רק הוא מהבנין הדגוש; וכמהו
ואתם בערתם הכרם; ובאחר הכתוב בשנת קס"א מצאתי: ואמרו כי יבער איש מגזרת אנחנו
ובעירנו והוא מהבנין הכבד, וטעם ובער בשדה אחר (בגליון נוסף: אדם אחר) כמוהו רק הוא
מהבנין הדגוש וכמהו ואתם בערתם הכרם.
ושלח: הוא פירוש הכלל.

שד"ל

את בעירה: אמר בעירו להיותו לשון הנופל על לשון כי יבער ולשון ובער, והמשפטים נאמרו
קצת ע"ד השיר, כדי שיתרשמו בזכרון ההמון, וכן למטה (כ"ג ה) 'וחדלת מעזוב לו עזוב תעזוב
עמו'.

מיטב שדהו וגו': של נזק, דברי ר' ישמעאל, וכן פירש רשב"ם, וכן אמר רב אידי בר אבין
(בבא קמא דף ו' ע"ב), כגון שאכל ערוגה בין הערוגות ולא ידעין אי כחושה אכל אי שמנה אכל,
דמשלם שמנה; ונ"ל כי הבהמה השחיתה מעט או הרבה בכל הערוגות שעברה עליהן, והתורה
נתנה יד המזיק על התחתונה, וחייבתו לשלם כאלו בהמתו השחיתה כל המיטב. ורבא הקשה
(שם) הלא המוציא מחברו עליו הראיה; והכלל הזה אמנם יצדק כשלא הוחזק זה שהזיק לזה,
אבל אחר שהוחזק למזיק איננו רחוק שתקנסהו התורה שישלם כאלו הוא המיטב. ודעת ר'
עקיבא שלא בא הכתוב אלא לגבות לנזיקין מן העידית, כל' שאם בא ליתן לו קרקע בשביל
מה שהזיק, יתן לו מן המיטב.

(ה) כי תצא אש: אפילו מעצמה (רש"י) או ע"י רוח מצויה. נוהגים בקצת מקומות, קודם
בוא זמן הגשמים שורפים באש את העשב היבש על פני השדה (וזה נקרא בלשון איטלקי
debbiare) וקרוב הוא שתהיה האש עוברת משדה לשדה וגורמת נזק רב. וכתב Chandler

שְׁלֹם יִשְׁלֹם הַמִּבְעֵר אֶת־הַבְּעֵרָה: ^וכִּי־יִתֵּן אִישׁ אֶל־רֵעֵהוּ
כֶּסֶף אוֹ־כֶלִים לְשֹׁמֵר וְגִגְבַּ מִבֵּית הָאִישׁ אִם־יִמָּצֵא הַגִּגְבַּ
יִשְׁלֹם שְׁנַיִם: ^זאִם־לֹא יִמָּצֵא הַגִּגְבַּ וְנִקְרַב בְּעַל־הַבֵּית

שלחכה בקוצים עד שהגיעה לגדיש או לקמה
המחברת בקרקע: או השדה. שלחכה את נירו,
וצריך לניר אותה פעם שניה: שלם ישלם
המבער. אף־על־פי שהדליק בתוך שלו והיא
יצאה מעצמה על ידי קוצים שמצאה, חייב

לשלם, לפי שלא שמר את גחלתו שלא תצא
ותזיק: (ו) וגנב מבית האיש. לפי דבריו: אם ימצא
הגנב. ישלם הגנב שנים לבעלים: (ז) אם לא
ימצא הגנב. ובא השומר הזה שהוא בעל הבית:
ונקרב. אל הדיינין, לדון עם זה, ולשבע לו

במסעותיו באסיאה הקטנה כי פעם אחת בא אצלו איש טורקי והיה מְדַשֵּׁן קֶנֶה שאיפת
הטבאק שלו ונפל ניצוץ ארצה, והצית אש בעשב היבש מחום השמש, ונשבה בו הרוח,
ונהיתה ע"י זה בערה גדולה בעצי היער ורק אחר איזה שעות וברוב עמל ויגיעה עלה בידם
לכבות הדלקה.

גדיש: כך נקראת התבואה אחר שנקצרה, כשהיא צבורה בגורן (רד"ק); והוא משרש גדיש
שאיננו נמצא במקרא ונשאר בל"ח, שאומרים מדה גדושה כשהיא מלאה למעלה משפתה,
כמין גל וחמך; ומזה נקראת הקובה שהיו עושים על הקבר 'גדיש' (איוב כ"א ל"ב) (רד"ק בשם רב
האי), והקבר עצמו נקרא כן בלשון ערבי (געז) על שם אותה קובה, וכן בלשון רומי tumulus
ענינו גל וקבר.

הקמה: תבואה המחוברת לקרקע, על שם שזקופה בקומתה.

(ו) כי יתן איש אל רעהו כסף או כלים לשומר: מטלטלים הם ולשמרם בתוך ביתו כשאר חפציו
נתנם לו, לפיכך אם נגנבו מביתו פטור, כי שמרם כשמירת חפציו; אבל פרשה שניה שכתוב
בה כי יתן איש אל רעהו חמור או שור או שה וכל בהמה לשמור, ודרך בהמות לרעות בשדה,
ודאי כשהפקידם ע"מ לשמרם מגנבים הפקידם לו, ולפיכך אם נגנבו חייב (רשב"ם). ורז"ל
פירשו (בבא מציעא צ"ד ע"ב) פרשה זו בשומר חנם, ופרשה שניה בשומר שכר; ואמת הוא כי
כסף או כלים שאינם זזים ממקומם, דרך לשמור אותם בחנם, אבל בעלי חיים שמירתם קשה,
ודרך ליטול עליה שכר; ואמנם אין זה מוכרח, כי יתכן שיקבל עליו אדם לשמור בהמת רעהו
עם שאר בהמותיו בחנם, ואע"פ שרשאי היה שלא לקבל שמירתה, הנה אחר שקבלה חייב
בפשיעה אם נגנבה, אע"פ שאיננו נוטל שכר; והנה רז"ל הקלו כמשפטם, ואמרו שלא התחייב
בפשיעה אם איננו נוטל שכר.

וגנב מבית האיש: לפי דבריו (רש"י), כי גם אפשר שלא נגנב מביתו, והוא עצמו גנבו לעצמו,
ואז השופטים יחקרו וישפטו לפי ראות עיניהם, כמפורש למטה (פס' ח') 'אשר ירשיעון אלהים
ישלם שנים לרעהו'.

(ז) אם לא שלח ידו: רש"י רמבמ"ן וראו' פירשו ישבע שלא שלח ידו, וכן למטה (פס' י')

אֶל־הָאֱלֹהִים אִם־לֹא שָׁלַח יְדוֹ בְּמִלְאֶכֶת רַעְהוּ: הַעֲלֵה־
כָּל־דְּבַר־פֶּשַׁע עַל־שׁוֹר עַל־חֲמֹז עַל־שֶׁה עַל־שְׁלֵמָה
עַל־כָּל־אַבְדָּה אֲשֶׁר יֵאמֹר כִּי־הוּא זֶה עַד הָאֱלֹהִים יִבֹּא
דְּבַר־שְׁנִיָּהם אֲשֶׁר יִרְשִׁיעַן אֱלֹהִים יִשְׁלַם שְׁנַיִם לְרַעְהוּ:

שנשבע ואחר כך באו עדים. שכן דרשו רבותינו (בבא קמא סג ע"ב): "ונקרב בעל־הבית אל־האלהים" (פסוק ז) — קריבה זו שבועה היא. אתה אומר לשבועה, או אינו אלא לדין? שכיון שבא לדין וכפר לומר נגנבה, מיד יתחייב כפל, אם באו עדים שהוא בידו. נאמר כאן 'שליחות

רש"י שלא שלח ידו בשלו: (ה) על־כל־דבר־פשע. שימצא שקרן בשבועתו, שיעידו עדים שהוא עצמו גנבו, וירשיעוהו אלהים על פי העדים: ישלם שנים לרעהו. למדך הכתוב, שהטוען בפקדון לומר נגנב הימנו, ונמצא שהוא עצמו גנבו, משלם תשלומי כפל. ואימתי? בזמן

ש'שבועת ה' תהיה בין שניהם אם לא שלח ידו במלאכת רעהו'; והנה רמבמ"ן וראו' אומרים כי 'אם לא' הוא לשון שבועה, וטעות גדולה טעו, שהרי כל 'אם לא' שאצל שבועה ענינם לחייב ולא לשלול, כגון 'אם לא כאשר דברתם באזני כן אעשה לכם' (במדבר י"ד כ"ח), 'אם לא כאשר דמיתני כן היתה' (ישעיה י"ד כ"ד), 'אם לא אשיתך מדבר' (ירמיה כ"ב ו'), 'כה יעשה לי אלהים וכה יוסיף אם לא שר צבא תהיה לפני כל הימים תחת יואב' (ש"ב י"ט י"ד). וכן הוא בהכרח כי כל האומר 'אם לא', כוונתו כך וכך יבא לי אם לא אעשה כך וכך, והכוונה בלא ספק לומר שבאמת עשה או יעשה כך וכך, וא"כ כאן אם מלות אם לא הן לשון שבועה, תהיה הכוונה שישבע ובהפך כשהכוונה לשלול אומרים אם בלא מילת לא, כמו 'אם מחוט ועד שרוך נעל ואם אקח' (בראשית י"ד כ"ג) שלא אקח, 'אם תשקור לי' (שם כ"א כ"ג) שלא תשקור לי, ורבים כאלה. והנה באמרו 'אם לא שלח ידו', אם היתה הכוונה לשון שבועה תהיה הכוונה שישבע שבאמת שלח ידו במלאכת רעהו. לפיכך אומר אני כי אין 'אם לא' האמור כאן לשון שבועה, אלא כמשמעו; אלא שהמקרא קצר ושיעורו: ונקרב בעל הבית אל האלהים למען יתברר אם לא שלח ידו במלאכת רעהו, והבירור הזה לא יהיה ע"י שבועה, אלא כחקירת השופטים ולפי ראות עיניהם; ואם הם ישפטו ששלח ידו שהוא הגנב, אז ישלם שנים כאמור בפסוק שאחר זה.

שלח ידו במלאכת רעהו: שולח יד בדבר נקרא הנוגע בו בשלטון לעשות בו כרצונו, כמו 'ובבזה לא שלחו את ידם' (אסתר ט' ט"ו), וכן כאן אם לא שלח ידו במלאכת רעהו, אם לא גנב אותה; ולדברי רז"ל (בבא קמא ס"ז ע"ב) השולח יד בפקדון להשתמש בו להנאתו חייב באחריותו.

(ח) **על כל דבר פשע:** אחר שדבר במכחש בפקדון ואומר שנגנב ממנו, דָּבָר במכחש באבדה, ובכל דבר שלא הופקד, אלא שראובן אומר לשמעון דבר זה שבידך שלי הוא, ואתה גנבת

ט כִּי־יִתֵּן אִישׁ אֶל־רֵעֵהוּ חֲמֹר אוֹ־שׂוֹר אוֹ־שֶׁה וְכָל־
בְּהֵמָה לְשֹׁמֵר וּמֵת אוֹ־נֹשֶׁבֶר אוֹ־נִשְׁבָּה אֵין רָאָה:
י שְׁבַעַת יְהוָה תִּהְיֶה בֵּין שְׁנֵיהֶם אִם־לֹא שָׁלַח יָדוֹ

יד' ונאמר למטה (פסוק י) 'שליחות יד' – "שבעת ה' תהיה בין שניהם אם־לא שלח ידו", מה־להלן שבועה אף כאן שבועה: אשר יאמר כִּי־הוא זה. לפי פשוטו: אשר יאמר העד, כי־הוא זה שנשבעת עליו הרי הוא אצלך. עד הדינין יבא דבר שניהם, ויחקרו את העדים, ואם כשרים הם וירשיעוהו לשומר זה – ישלם שנים. ואם ירשיעו את העדים שנמצאו זוממין – ישלמו הם שנים לשומר. ורבותינו זכרונם לברכה (בבא קמא קז ע"א) דרשו: "כי־הוא זה" – ללמד שאין מחיבין אותו שבועה, אלא אם כן הודה במקצת, לומר: כך וכך אני חייב לך, והמותר נגנב ממני: (ט) כִּי־יִתֵּן אִישׁ אֶל־רֵעֵהוּ

חמור אוֹ־שׂוֹר. פרשה ראשונה נאמרה בשומר חנם, לפיכך פטר בו את הגנבה, כמו שכתוב (פסוקים יז): "וגנב מבית האיש... אם־לא ימצא הגנב ונקרב בעל־הבית" לשבועה, למדת שפוטר עצמו בשבועה זו. ופרשה זו אמורה בשומר שכר לפיכך אינו פטור אם נגנבה, כמו שכתוב (פסוק יא): "ואם־גנב יגנב מעמו ישלם". אבל על האנס, כגון: מת מעצמו, או נשבר, או נשבה בחזקה על ידי לסטים, ואין רואה שיעיד בדבר: (י) שְׁבַעַת ה' תהיה. ישבע שכן הוא כדבריו, והוא לא שלח בה יד להשתמש בה לעצמו. שאם שלח בה יד ואחר כך נאנסה – חייב באנשים: ולקח בעליו. השבועה: ולא ישלם.

אותו, או מצאת אותו, אז יקרב שניהם לפני ב"ד, ומי שירשיעוהו השופטים, בין תובע בין נתבע, ישלם שנים כגנב, ואע"פ שאם התובע הוא חייב הנה הוא לא גנב אלא בא על רעהו בעלילה, הנה ישלם כגנב על אשר זמם לעשות לאחיו, שבקש לחייבו כגנב.

על כל אבדה: על כל דבר שראובן אומר שנאבד ממנו ואומר כי הוא זה הנמצא בבית שמעון. ורז"ל (מכילתא משפטים ט"ו) הקלו כדרכם, עיין פירושם ברש"י. והנה המקרא הזה איננו בשומר ואין כאן מקומו; אך מפני שיש בו 'עד האלהים יבא דבר שניהם' כמו במקרא שלפניו ונקרב בעל הבית אל האלהים לפיכך נכתב כאן (יא"א).

(ט) כי יתן איש אל רעהו חמור וגו': עיין למעלה פסוק ו'.

או נשבה: אין לשון שביה נופל רק על בני אדם, וכאן אמר כן כדי לומר לשון הנופל על לשון 'או נשבר'.

(י) שְׁבַעַת ה' תהיה בין שניהם: לברר אם לא שלח ידו במלאכת רעהו. כאן תועיל לו השבועה, כי הבהמה לפנינו היא, מתה או שבורה, לא כן למעלה שהיה טוען שנגנב החפץ מביתו. וגם כשאין הבהמה לפנינו והוא טוען טענת נִשְׁבָּה, הנה זה ענין יותר מצוי ממה שיהיה החפץ נגנב מתוך ביתו, כי הבהמות רועות בשדה, וקרוב היה הדבר בימיהם שיפשוט גדוד בחוץ וישבֶה שבי ביד חזקה.

בְּמִלְאֶכֶת רַעְהוּ וְלִקַּח בְּעַלְיוּ וְלֹא יִשְׁלֹם: יא וְאִם־גָּנַב יִגְנַב
מִמֶּמּוֹ יִשְׁלֹם לְבַעְלָיו: יב אִם־טָרַף יִטָּרַף יִבְאֶהוּ עַד הַטְּרֶפָה
לֹא יִשְׁלֹם: יג וְכִי־יִשְׁאֵל אִישׁ מֵעַם רַעְהוּ וְנִשְׁבַּר אוֹזֶמֶת

ודב ונחש — אינו משלם. ומי לחשך לדון כן? שהרי כתיב (פסוק ט): "ומת אוֹ־נִשְׁבַּר אוֹ־נִשְׁבָּה" — מה־מִּיתָה שאין יכול להציל, אף שבר ושביה שאין יכול להציל: (יג) וְכִי יִשְׁאֵל. בא ללמדך על השואל שחייב באנסין: בעליו אין־עמו. אם בעליו של שור אינו עם השואל

רש"י לו השומר כלום: (יב) אִם־טָרַף יִטָּרַף. על ידי חיה רעה: יבאהו עד. יביא עדים שנטרפה באנס ופטור: הטרפה לא ישלם. אינו אומר 'טרפה לא ישלם', אלא "הטרפה" — יש טרפה שהוא משלם ויש טרפה שאינו משלם: טרפת חתול ושועל ונמיה — משלם. טרפת זאב ארי

שד"ל אם לא שלח ידו וגו': להשתמש בה, כי כשמתה הבהמה או נשברה, יש לחוש שמא העביד אותה לצרכו ועל ידי כך מתה.

ולקח בעליו: בעל הבהמה יקחנה כמות שהיא, מתה או שבורה, והשומר לא ישלם (הכורם) (דון יצחק). ורז"ל אמרו (בבא קמא ק"ו ע"א) יקח השבועה, והענין אחד, אלא כשטוען טענת נשבה אז אין לו מה יקח, ע"כ אמרו יקח השבועה.

(יא) ואם גנב יגנב מעמו: אע"פ שאיננו שומר בשכר, כיון שקבל עליו לשמור בעלי חיים שדרכם ללכת כה וכה, וקל הוא לגנבם, פושע הוא וחייב. ורז"ל הקלו, עיין למעלה פסוק ו'. (יב) יבאהו עד: יביא קצת מאיברי הטרפה להיות לו לעד ולראיה שנטרפה, כמ"ש 'כאשר יציל הרועה מפי הארי שתי כרעים או בדל און' (עמוס ג' י"ב) (רשב"ם וראב"ע), וכענין שאמר יעקב 'טרפה לא הבאתי אליך' (ברא' ל"א ל"ט). וכן הוא בתרגום ירושלמי באחת מנסחותיו ייתי ליה מן אברוהי סהיד, ובנוסחא האחרת (המיוחסת ליב"ע) פירוש מורכב מב' קריאות, ע"ד ועד: מייתי ליה סהדין (לשון ע"ד) או ימטיניה עד גופא (לשון ע"ד), ונ"ל שצ"ל גובא, יביא הבעלים אצל גוב הבהמה הטורפת, ואין צ"ל שמלת הטרפה חוזרת לפניו ולאחריה, יביאהו עד הטרפה; והטרפה לא ישלם, וכמו שפירש המפרש התרגום ההוא, וכן היא ג"כ דעת צונץ עמוד 76 הערה C.

יבאהו: יביא אליו, או (כדעת יח"ף) יביא הנטרף להיות לו ע"ד, ע"ד 'טרפה לא הבאתי אליך'. ואם לא נשאר שום חלק מהטרפה, אלא החיה הביאה אותה שְׁלֵמָה לחור שלה, דינו כדין נשבה, וישבע (אח"מ).

(יג) בעליו אין עמו: הושמטה מלת אם, כדרכה במקומות הרבה. והנה השואל בהמה לעשות בה מלאכתו פעמים הרבה ליקח עמה גם בעליה שיעמוד עליה במלאכתה, ואז על בעליה לשמרה שלא תמות ושלא תשבר; אך אם אין בעליה עמה, חזקת השואל שהעבידה יותר מיכלתה, או שלא השגיח עליה כראוי, ע"כ ישלם.

בְּעָלֵיו אֵין-עָמּוֹ שְׁלָם יִשְׁלָם: יד אִם-בְּעָלֵיו עָמּוֹ לֹא יִשְׁלָם

במלאכתו: (יד) אִם-בְּעָלֵיו עָמּוֹ. בין שהוא באותה מלאכה בין שהוא במלאכה אחרת. היה עמו בשעת שאלה, אינו צריך להיות עמו בשעת שבורה ומתה: אִם-שָׁכִיר הוּא. אם השור אינו שאול אלא שכור – "בא בשכרו" ליד

השוכר הזה ולא בשאלה. ואין כל-הנאה שלו, שהרי על ידי שכרו נשתמש, ואין לו משפט שואל להתחייב באונסין. ולא פרש מה-דינו, אם כשומר חנם או כשומר שכר. לפיכך נחלקו בו חכמי ישראל: שוכר כיצד משלם? רבי

(יד) **אם שכיר הוא וגו':** אמנם אם בעל הבהמה היה שכיר אצל השואל לעשות אצלו מלאכה אחרת, ולא להיות אצל בהמתו, אז לא היה יכול להשגיח על בהמתו, כי בא בשכרו וצריך לעבוד עבודתו, ולכן אין השואל פטור מלשלם בטענה שהיה בעליו עמו. ורז"ל הקלו ואמרו שאם בעליו עמו, בין שהוא באותה מלאכה בין שהוא במלאכה אחרת, ופירשו אם השור איננו שאול אלא שכור; ולא מצאתי לשון שכיר נאמר על הבהמה. גם מה שכתוב 'תער השכירה' (ישעיה ז' כ') איננו אלא דרך מליצת השיר, והכוונה על בני אדם, כלומר על חיל מלך אשור. אבל אם השור או החמור אינו שאול אלא שכיר, בא בשכרו ליד השוכר הזה ולא בשאלה, ואין כל הנאה שלו, שהרי ע"י שכרו נשתמש בו ואין לו משפט שואל להתחייב באונסין (רש"י), ואז לא ישלם אם נשבר או מת, מאחר שהשור הזה לא בא אצלו חינם אין כסף, אבל בא אצלו בשכרו, בשביל השכר שזה נותן לו, ובעל השור על מנת כן מקבל השכר, שאם ימוט או יישבר יהיה הנזק שלו, וכמו שכתב ראב"ע, על זה קיבל שכרו; אלא שבביאורו הקצר כתב: בא לו זה הרע בעבור שכרו שלקח; נראה שלדעתו מילת בא חוזרת אל הנזק, וכן דעת תרגום ירושלמי המיוחס לרב"ע, וכן דעת רמבמ"ן והחכם י' ש' ריגיו; ולדעתי נכון יותר כפירוש רש"י בא השור בשכרו, בלי שנצטרך להסב פועל בא לנושא בלתי נזכר, והוא הרע או הנזק. והנה השוכר פטור מן האונסין, כלומר אם נשבר או מת אינו משלם, אבל אם נגנב או אבד חייב לשלם, וכן הוא סתם משנה (שבועות פרק ח' משנה א'): נושא שכר והשוכר נשבעין על השבורה ועל השבוייה ועל המתה, ומשלמין את האבדה ואת הגנבה; וכן פסק הרמב"ם (הל' שכירות פ' א' הלכה ב'), וכן הדעת נותנת, כי המשכיר בהמתו יודע שאין הבהמה עושה מלאכה אם אין אדם עומד על גבה, וכשמסר אותה לשוכר על מנת כן מסרה לו שיעמוד על גבה, לא שיעזבנה באופן שתאבד או שיגנבוה, לפיכך אם נגנבה או אבדה חייב לשלם; אבל בבריתא נחלקו ר' מאיר ור' יהודה (בבא מציעא צ"ג ע"א, וצ"ה ע"ב) ורש"י הביא מחלוקתם. ורמבמ"ן שכתב כי לדברי רש"י לא פירש הכתוב בשוכר מענייני התשלומין דבר, טעות היא בידו, כי לדברי רש"י 'בא בשכרו' מלמדנו שאין השוכר משלם אם נשבר או מת כי אינו חייב באונסין. ורמבמ"ן עצמו בסוף דבריו סותר תחילתם באמרו כי לשון בא בשכרו מוסב על ביאת השור ליד השוכר, לתת טעם מדוע דין השוכר אינו כדין השואל, הרי הוא מודה כי לדברי רש"י בא בשכרו משמע שאין דין השוכר כדין השואל כלומר שאין השוכר משלם אם נשבר או מת כמו שמשלם השואל; ואיך יאמר כי לדברי רש"י לא פירש הכתוב מענייני התשלומין דבר? ואמנם מה שכתב רש"י לא פירש מה דינו, ענינו שאעפ"י שבא בשכרו משמע שאינו חייב

אִם-שָׂכִיר הוּא בָּא בְּשִׁכְרוֹ: טו וְכִי-יִפְתָּה אִישׁ בְּתוּלָה אֲשֶׁר לֹא-אֶרְשָׁה וְשָׁכַב עִמָּה מָהָר יְמֵהֶרְנָה לוֹ לְאִשָּׁה:

רש"י מאיר אומר: כשומר חנם. רבי יהודה אומר: ששומעת לו. וכן תרגומו: "ואריי־שדל" – כשומר שכר: (טו) וכי־יפתה. מדבר על לבה עד שדול בלשון ארמי, כפתוי בלשון עברי: מהר

שד"ל באונסין, הנה הכתוב לא פירש כל פרטי דיניו, כלומר לא פירש מה דינו בגנבה ואבדה, ולפיכך נחלקו בזה חכמי ישראל. והנה לפי זה מילת שכיר הכתובה כאן היא תואר לשור ולחמור, וכבר מצאנו בישעיה (ז' כ') תואר שכיר מושאל על בלתי בן אדם, וגם על בלתי בעל חיים, 'בתער השכירה'. ובשנת תקצ"ו היה נ"ל שאין הכוונה על הבהמה אלא על האדם, וכך הייתי מפרש: אם בעל הבהמה היה שכיר אצל השואל לעשות אצלו מלאכה אחרת, ולא להיות אצל בהמתו, אז לא היה יכול להשגיח על בהמתו כי בא בשכרו, וצריך לעבוד עבודתו, ולכך אין השואל פטור מלשלם בטענה שהיה בעליו עמו; ורז"ל הקלו על השואל ואמרו (בבא מציעא צ"ד ע"א, צ"ה ע"ב): אם בעליו עמו בין שהוא מאותה מלאכה בין שהוא במלאכה אחרת. ועתה בשנת תר"ד נ"ל שאין להכחיש שיהיה שכיר תואר לשור, שאל"כ לא נזכר בתורה כלל דין השוכר. ועתה (סיון תרי"ט) מצאתי כי גם ר"י בכור שור והחזקוני פירשו כמו שפירשתי בשנת תקצ"ו, והנני חוזר ומקיים פירושי הראשון, ומה שהיה קשה לי שלא נזכר בתורה דין השוכר, אינו כלום, כי בימי משה לא היו נוהגים להשכיר בהמות, אבל כל אחד עשה מלאכתו בבהמות שלו; ואם לפעמים היה צריך ליותר ממה שיש לו היה שואל מחברו, והיו משאילים זה לזה בחינם, היום אתה משאיל לי ומחר אני משאיל לך, ובכל המקרא לא מצאנו זכר ורמז לשכירות בהמות, רק בימי גלות בבל (זכריה ח' י') מצינו 'ושכר הבהמה'; וגם שם אין שום ראיה שתהיה הכוונה על שכירות הבהמות, אבל הכוונה על כל מיני תועלת שאדם מקבל מבהמותיו, כלומר הוולדות והחלב והגיזה והעבודה.

(טו) **וכי יפתה איש:** איש עשיר מפתה בתו של עני, ע"י שיאמר לה שיקחנה לאשה, ואח"כ בוגד בה, ע"כ צותה התורה שיקחנה (דון יצחק). על הרוב אין אדם מפתה נערה בתולה הראויה כפי כבודו להנשא לו, כי אם היה כן היה שואל אותה לנשואין, אבל הנכבדים בעיניהם בראותם את בנות האדם כי טובות הנה ויתאוו להן, יפתו אותן לשכב עמהן וידרו להן נדרים ללקחם לנשים ובזה תתצרה הנערה הבתולה כדי להנשא לאיש נכבד, והוא לא כן יחשוב ולבבו לא כן ידמה, אלא למלאות בה תאוותיו ולעזבה; ע"כ צותה תורה שהמפתה מהור ימהרנה לו לאשה ויקחה בנשואין, אעפ"י שלא תהיה בת גילו; אך אם יקרה הדבר בהפך שתהיה הנערה נכבדת מן המפתה אותה, ולכן מאן ימאן אביה לתתה לו לאשה, אז כסף ישקול האיש לאביה כמוהר הבתולות לפי שפסל אותה בעיני הבחורים (דון יצחק).

מהר ימהרנה לו לאשה: יקחנה לו לאשה ויתן לאביה כמהר הבתולות, מה שהיו אחרים נותנים לאביו לקחת את בתו אם היתה והמוהר הוא (לדעת רז"ל) חמשים כסף האמורים באונס (דברים

טז אִם־מֵאֵן יִמָּאֵן אָבִיהָ לְתַתָּהּ לוֹ כֶּסֶף יִשְׁקַל כְּמָהֶר
הַבְּתוּלָה: יז מְכַשְׁפָּה לֹא תִחִיָּה: יח כָּל־שֹׁכֵב עִם־בְּהֵמָה
מוֹת יוּמָת: יט זָבַח לָאֱלֹהִים יֹחֵרֶם בְּלִתִּי לִיהוָה לְבָדוּ:

ימהרנה. יפסק לה מוהר כמשפט איש לאשתו, שכותב לה כתבה וישאנה: (טז) כמהר הבתולת. שהוא קצוב חמשים כסף אצל התופס את הבתולה ושוכב עמה באנס, שנאמר (דברים כב, כט): "ונתן האיש השכב עמה לאבי הנערה חמשים כסף": (יז) מכשפה לא תחיה. אלא

תומת בבית־דין. ואחד זכרים ואחד נקבות, אלא שדבר הכתוב בהווה, שהנשים מצויות מכשפות: (יח) כל־שוכב עם־בהמה מות יומת. בסקילה. רובע כנרבעת, שכתוב בהן (ויקרא כ, טז): "דמיהם בם": (יט) לאלהים. לעבודה זרה. אלו היה נקוד "לאלהים", היה צריך לפרש

כ"ב כ"ט) ורש"י פירש יכתוב לה כתובה, אבל הכתובה תקנת חכמים היא כדי שלא תהא קלה שד"ל בעיניו לגרשה.

(טז) כסף ישקל כמהר הבתולת: כי פסלה בעיני הבחורים, וקשה הוא לאביה למצוא מי שיקחנה ויתן לו מוהר ומתן בגללה, ע"כ יתן לו המפתה מה שהפסידו. והנה חסה התורה על האב, שיכול למאן לתתה לו בלי שיפסיד המוהר; שלולא כן, היה איש עני מפתה בתו של עשיר, והיה נושא בתו בלא מהר על אפו ועל חמתו של האב.

(יז) מכשפה לא תחיה: לא תניח לה שתחיה, אלא חקור אחריה להרגה, כי דרך המכשפות לעשות מעשיהן בסתר (רשב"ם), והזכיר מכשפה נקבה, וה"ה לזכר אלא שדבר הכתוב בהווה, כי הנשים היו רגילות בכך (סנהדרין ס"ב), וכן מצאנו 'עד זנוני איזבל אמך וכשפיה הרבים' (מ"ב ט' כ"ב), 'מרוב זנוני זונה טובת חן בעלת כשפים המוכרת גוים בזנוניה וממלכות בכספיה' (נחום ג' ד'), 'עמדי נא בחברך וברב כשפיך' (ישעיה מ"ז י"ב); וכן העיד הרמב"ם (מורה ח"ג פל"ז) לפי מה שמצא בספרי הצאבה, כי רוב מעשי הכשוף צריך עכ"פ שיהיו נעשים על ידי נשים; והמלה נגזרת לדעתי (כמילת אשף) מן שוּף שענינו ג"כ כסוי והסתור, כמו 'אך חשך ישופני' (תהלים קל"ט י"א), וכטעם 'בלטיהם' (שמות ז' כ"ב) (artes occultae), מעשים הנעשים בסתר ובהעלם; וטעם התחייב המכשף, כי כל מכשף הוא עובד ע"ז (כדברי הרמב"ם במורה שם), ויותר מזה שהוא מביא את הרבים להאמין בע"ז וביכלתה.

(יח) כל שוכב עם בהמה: נ"ל כי גם זה היה ממנהגי ע"ז, והוא ע"ד כל מיני כלאים, שגם הם היו חקים לע"ז (כמו שהעיד הרמב"ם), וכן דעת דון יצחק ובעל העקדה, והביאו סמך ממה שאמרו רז"ל (סנהדרין ק"ה ע"א) על בלעם שהיה שוכב עם אתונו; ולכך נכתב בין המכשפה והזוהב לאלהים אחרים, וידענו כי בקצת מדינות מארץ מצרים היו עובדים השעירים, וגם היו הנשים נרבעות להם.

(יט) זבח לאלהים יחרם וגו': פירשו בו זובח לאלהים בלתי לה' לבדו.

יחרם: יומת; וקשה שלא מצאנו לשון חרם באחד מהרוגי ב"ד, וגם בלתי לה' לבדו לשון

כִּי יִגְרַל אֶת־תּוֹנָה וְלֹא תִלְחָצֶנּוּ כִּי־גֵרִים הֵייתֶם בְּאֶרֶץ

כבר נאמר בו מיתה במקום אחר (דברים יז, ה): "והוצאת את־האיש ההוא או את־האשה ההיא" וגו'! אלא, לפי שלא פרש על איזו עבודה חבי מיתה, שלא תאמר כל־עבודות במיתה, בא ופרש לך כאן: "זבח לאלהים יחרם" – לומר לך, מה־זביחה עבודה הנעשית בפנים לשמים, אף אני מרבה המקטיר והמנסך והמשתחוה, שהן עבודות בפנים, וחיבים עליהם לכל־עבודה זרה, בין שדרכה לעבדה בכך בין שאין דרכה לעבדה בכך. אבל שאר עבודות, כגון: המכבד, והמרבץ, והמגפף, והמנשק – אינו במיתה אלא באזהרה: (כ) וגר לא־תוֹנֶה. אונאת דברים, קונטרליי"ר בלעז, כמו (ישעיה מט, כו): "והאכלתי את־מוניך את־בשרם": ולא תלחצנו. בגזלת ממון: כי־גֵרִים

ולכתוב "אחרים", עכשו שאמר "לאלהים", אין צריך לפרש "אחרים", שכל־למ"ד ובי"ת וה"א המשמשות בראש התבה, אם נקודה בחטף, כגון: "למלך" "למדבר" "לעיר", צריך לפרש לאיזה מלך, לאיזה מדבר, לאיזו עיר. וכן "למלכים" "לרגלים" – צריך לפרש לאיזה. ואם אינו מפרש, כל־מלכים במשמע, וכן "לאלהים" – כל־אלהים, משמע אפלו קדש. אבל כשהיא נקודה פתח [או קמץ], כמו: "למלך" "למדבר" "לעיר", נודע באיזה מלך, ובאיזה מדבר, באיזה עיר – מדבר. וכן "לאלהים" – לאותן שהזהרתם עליהם במקום אחר. כיוצא בו: "אין־כמוך באלהים" (תהלים פו, ח), לפי שלא פרש, הוצרך לנקד פתח [או קמץ]: יחרם. יומת. ולמה נאמר "יחרם"? והלא

מיותר, וראוי היה שיאמר זובח לאלהים אחרים יחרם. ורמב"ן אמר שיתכן שיכלול הכתוב הזובח גם הזבח שהכל יהיה לחרם. ובתרגום ירושלמי יתקטל בסייפא ונכסוי יתגמרון. וכן ג"ל פשוטו של מקרא, יחרם הוא ורכושו, וכמו שהיו עושים בעיר הנדחת, ושם נאמר (דברים י"ג יח) "ולא ידבק בידך מאומה מן החרם"; ולפי זה יתיישב יפה בלתי לה' לבדו, שאין ענינו על הזביחה, אלא על החרם, כי כל חרם נתן לאבוד ואין ליהנות בו, אלא לה' לבדו, כי קצת מן הדברים שהיו עושים אותם חרם היו מקדישים אותם לשמים, ע"ד שמצאנו בחרם יריחו (יהושע ו' י"ט) 'וכל כסף וזהב וכלי נחשת וברזל קדש הוא לה' אוצר ה' יבא', וכן כתוב (במדבר י"ח י"ד) 'כל חרם בישראל לך יהיה', ר"ל לכהנים. והנה זה מדה כנגד מדה, כי הזובח לאלילים הוא גזול את הכהנים החלק הראוי להם, לפיכך יהיה ממונו לכהנים, אמנם הוא עצמו (הזובח) יומת, ואין לו פדיון, ככתוב (ויקרא כ"ז כ"ט) 'כל חרם אשר יחרם מן האדם לא יפדה מות יומת'. וכמו שעשו בעכן (יהושע י' כ"ה).

זבח לָאלֹהִים: כמו 'אין כמוך באלהים ה' (תהלים פ"ו ח) הכוונה שאר אלהים, אלהים אחרים, ומענינו הוא למד; והכותים הגיהו זובח לאלהים אחרים.

בלתי לה' לבדו: שיעורו לא תזבחו בלתי וגו'.

(כ) וגר לא תוֹנֶה: ענין עושק שהחזק עושק את החלש, שיודע שאין רב ריבו ומחזיק בידו, והוא בדברים שבממון, ככתוב 'וכי תמכרו ממכר לעמיתך או קנה מיד עמיתך אל תונו איש את אחיו' (ויקרא כ"ה י"ד), 'ולא יונו עוד נשיא־י את עמי' (יחזקאל מ"ה ח), 'ולא יקח הנשיא מנחלת

מְצַרִּים: כֹּא כָּל־אַלְמָנָה וַיְתוֹם לֹא תַעֲנֹן: כב אִם־עֲנָה תַּעֲנֶה אֹתוֹ כִּי אִם־צָעֶק יִצְעַק אֵלַי שָׁמַע אֲשַׁמַּע צָעֲקָתוֹ:

הייתם. אם הוניתו, אף הוא יכול להונותך ולומר לך: אף אתה מגרים באת, מום שבך אל תאמר לחברך. כל-לשון "גר" – אדם שלא נולד באותה מדינה, אלא בא ממדינה אחרת לגור שם: (כא) **כל-אלמנה ויתום לא תענון.** הוא הדין לכל-אדם, אלא שדבר הכתוב בהווה,

לפי שהם תשושי כח ודבר מצוי לענותם: רש"י (כב) **אם-ענה תענה אתו.** הרי זה מקרא קצר. גזם ולא פרש ענשו, כמו (בראשית ד, טו): "לכן כל-הרג קין" – גזם ולא פרש ענשו. אף כאן: "אם-ענה תענה אתו" – לשון גזם, כלומר: סופך לטול את שלך. למה? "כי אם-צעק יצעק

העם להונותם מאחזתם' (שם מ"ו י"ח), וכן ההנאה שבל"ח גם היא בממון, אלא שאומרים ג"כ אונאת דברים על כל מאמר המכאיב את שומעו, ופירשו (בבא מציעא נ"ח) 'לא תונה' האמור כאן בהנאת דברים, מפני שכבר נצטוינו שלא להונות את אחינו בממון בפסוק 'וכי תמכרו ממכר' וגו'. אע"פ שאין מכאן שום ראיה לפירוש הכתוב, שהרי כמה פעמים נכפלה האזהרה על הגר. והנכון כמו שאמרו במשנה (שם) כשם שאונאה במקח וממכר כך אונאה בדברים, כלומר שעקר ההונאה היא במקח וממכר, אבל גם הונאת דברים היא דבר מכוער וראוי להיזהר ממנה. והנה דבר הכתוב בהווה, כי הגר אין לו קרובים שיחזיקו בידו, וכמו שאמר אח"כ כל אלמנה ויתום לא תענון.

ולא תלחצנו: כל שאר מיני לחיצה חוץ מעשק וגזלת ממון, כמו למעלה (ג' ט) 'את הלחץ אשר מצרים לוחצים אותם', ושורש לחץ קרוב לשרש אלץ ואיץ.

כי גרים הייתם בארץ מצרים: כן הוא בתולדת נפש אדם, שיִקְמְרוּ רחמיו בראותו את רעהו במכאוב שהרגיש הוא בעצמו לשעבר (רמבמ"ן). והנה זה כטעם 'אתם ידעתם את נפש הגר כי גרים הייתם בארץ מצרים' (למטה כ"ג ט), התורה עשתה סמוכין למצותיה ב' דברים, והם הגמול האלהי (שכר וענש) והרגשת הרחמים, אשר היא טבעית באדם, אלא שההרגל יכול להוסיף כחה או להמעיטו. והנה הרגשת הרחמים היא באמת היסוד היותר נכון ועומד לתורת האדם ולמעלות המדות, ובלעדיה לא יעשה אדם טובה לזולתו אם לא לתועלת עצמו. והנה התורה מצד אחד סומכת מצותיה על ההרגשה הזאת, ומצד אחר עשתה להרגשה זו סמוכין כדי להוסיף כחה, ולשמרה שלא תתמעט, וזה ע"י מצות הרבה שאינן מכוונות לעצמן, כי אם לתכלית זאת, כגון 'אותו ואת בנו לא תשחטו ביום אחד' (ויקרא כ"ב כח), וזולתה.

(כא) **לא תענון:** בלשון רבים, צווי לכלל האומה, כלומר לשופטים שיעשו משפטם ולא יניחו לשום יחיד שיענה אלמנה ויתום בלי שיהיה נענש; ולפיכך בא הענש על כלל האומה, והרגתי אתכם בחרב' (למטה כ"ג).

(כב) **אם ענה תענה אתו:** מקרא קצר, עיין רש"י. דבק למטה וחרה אפי, ומאמר (למעלה כ"א) 'כי אם צעוק יצעק אלי' וגו' הוא מאמר מוסגר, והטעם: אל תאמר אין לו מושיעים, כי אמנם

כג וַחֲרָה אַפִּי וְהָרַגְתִּי אֶתְכֶם בַּחֶרֶב וְהָיוּ נְשִׁיכֶם אֱלֻמָּנוֹת וּבְנֵיכֶם יְתֻמִּים: כד אִם־כֶּסֶף | תִּלְוֶה אֶת־עַמִּי אֶת־הָעֹנִי

את־עמי. עמי וגוי – עמי קודם. עני ועשיר – עני קודם. עני עירך ועניי עיר אחרת – עני עירך קודמין. וזה משמעו: אם־כסף תלוה, את־עמי תלוהו ולא לגוי. ולאִיזה מעמי? את־העני. ולאִיזה עני? לאותו שעמך. דבר אחר: "את־העני" – שלא תנהג בו מנהג בזיון בהלואה, שהוא עמי: את־העני עמך. הוי מסתכל בעצמך כאלו אתה העני: לא־תהיה לו כנשה. לא תתבענו בחזקה, אם אתה יודע שאין לו. אל תהי דומה עליו כאלו הלוינו, אלא כאילו לא

רש"י אלי" וגו': (כג) והיו נשיכם אלמנות. ממשמע שנאמר: "והרגתי אתכם", איני יודע שנשיכם אלמנות ובניכם יתומים? אלא הרי זו קללה אחרת, שיהיו הנשים צרורות כאלמנות חיות, שלא יהיו עדים למיתת בעליהן, ותהיינה אסורות להנשא. והבנים יהיו יתומים, שלא יניחום בית דין לירד לנכסי אביהם, לפי שאין יודעים אם מתו אם נשבו: (כד) אם־כסף תלוה את־עמי. רבי ישמעאל אומר: כל־"אם" ו"אם" שבתורה רשות, חוץ משלש. וזה אחד מהן:

גואלם חזק הוא יריב את ריבם אתך, כי אני אבי יתומים ודיין אלמנות, ואם אין לו למי יצק ולמי ישמיע טענותיו, אנכי, אנכי אשמע צעקתו.

(כג) וחרה אפי וגו': אעשה כמעשה הגואל אשר יחס לבבו לנקום דם קרובו.

והיו נשיכם אלמנות וגו': ע"ד 'כי גרים הייתם' (למעלה כ'), סמך על הרגשת הלב, וצייר לפניכם אפשרות היות נשיהם אלמנות ובניהם יתומים, וע"י כן יכמרו רחמיהם על היתום והאלמנה.

(כד) אם כסף תלוה את עמי: את ישראל, כי ההלואה בלא שום ריבית איננה מחוייבת לפי משפט השכל, ולכן המנהג בכל האומות, הוא שמקבלים נשך זה מזה בשכר מה שהיה בעל הכסף יכול להשתכר במעותיו אלמלא הלוח אותן; ואולם התורה צותה לישראל שיהגו זה עם זה לא במשפט לבד, אלא בחסד וברחמים ובאחזה.

את העני עמך: הוא פירוש הקודם, לא אמרתי אלא לעני הלוח מפני דחקו, לא לעשיר הלוח לעשות סחורה ולהשתכר.

עמך: מקרב אחיך.

לא תהיה לו כנשה: אם לא יוכל לשלם למועד הקצוב ויבקש ממך שתאריך לו הזמן, אל תעשה כדרך הנושים שאינם מאריכים הזמן אלא ברבית (וכיוצא בזה כתב רשב"ם: לא תשימון עליו נשך, למען הרחיב את זמנו). נשא בלשון ערבי ענינו האריך הזמן ללֹוֹה (ראו') ואח"כ הושאל על כל מְלוֹה, ואח"כ קראו נְשִׁי גם לחוב עצמו, כגון 'ושלמי את נְשִׁיך' (מ"ב ד' ז'). ופירש ואמר 'לא תשימון עליו נשך', ואמר תשימון לשון רבים, לכלל האומה, כלומר לב"ד, שלא יניחו את המלוה לתבוע ממנו נשך.

נשך: ע"ש שנושך וכן Lucanus אמר usura vorax (I. 171) (געז').

עֲמֹךְ לֹא־תִהְיֶה לוֹ כְּנִשָּׂה לֹא־תִשְׁיָמוֹן עָלָיו נָשֶׁךְ: כה אִם־
חָבֵל תַּחְבֹּל שְׁלֵמַת רֵעֶךָ עַד־בָּא הַשֶּׁמֶשׁ תִּשְׁיָבְנוּ לוֹ:
כו כִּי הוּא כְּסוּתָהּ לְבִדָּהּ הוּא שְׁמֵלָתוֹ לְעָרֹ בַּמָּה יִשְׁכָּב

הוא: כמה אתה חייב לי? והרי נפשך עולה רש"י
אצלי כל־אמש ואמש, ונותנת דין וחשבון
ומתחייבת לפני, ואני מחזירה לך, אף אתה –
טול והשב, טול והשב: עַד־בָּא הַשֶּׁמֶשׁ תִּשְׁיָבְנוּ
לו. כל־היום תשיבנו לו עד בא השמש, וכבוא
השמש – תחזור ותטלנו עד שיבא בקר של
מחר. ובכסות יום הכתוב מדבר, שאין צריך
לה בלילה: (כו) כִּי הוּא כְּסוּתָהּ. זו טלית: שמלתו.
זה חלוק: במה ישכב. לרבות את המצע:

הלוייתו, כלומר, לא תכלימהו: נשך. רבית,
שהוא כנשיכת נחש, שנושך חבורה קטנה
ברגלו ואינו מרגיש, ופתאום הוא מבצבץ ונופח
עד קדקדו. כך רבית, אינו מרגיש ואינו נכר, עד
שהרבית עולה ומחסרו ממון הרבה: (כה) אִם־
חבל תחבל. כל־לשון חבלה אינו משכון בשעת
הלואה, אלא שממשכנין את הלואה כשמגיע
הזמן ואינו פורע. "חבל תחבל" – כפל לך
בחבלה עד כמה פעמים, אמר הקדוש ברוך־

(כה) **שלמת רעך:** השלמה היא כסות מרובעת שמתכסים בה ביום, בלא בתי ידיים, והוא נוהג
עד היום בין הערביים הנקראים Beduins, ומהם באה גם בינינו ונקראת Beduine, ומתכסים
בה על בגדיהם בצאתם, וגם מתכסים בה בלילה על מיטתם.

תשיבנו: חזור לחבול, שהוא בכל הפעל חבול תחבול (ראב"ע); והנה לא הזכיר הכתוב שיחזור
ויטלנה בבקר, ונראה לפי הפשט כי אחר שהוא עני כ"כ שאין לו מה יתן במשכון רק שמלתו,
התירה התורה לקחת ממנו שמלתו לפי שעה, להתבונות ברבים, ולצאת בלא שמלה או להיות
כלוא בבית, כדי שישלם חובו. ואם בכל זאת לא ישלם, האמינה התורה שאין ידו משגת
לשלם, וחייבה את הנושה להשיב לו שמלתו, ולהרפות ידיו ממנו. וזה אמנם בחובל, שהוא
הלוקח משכון בחזקה, כי כל ל' חבלה אינו משכון הניתן ברצון בשעת הלואה אך הוא מה
שלוקחין מן הלֵקָה כשמגיע הזמן ואינו פורע (עיין רש"י). אבל אם הלֵקָה נותן משכון בשעת
הלואה אינו בדין זה, כי כבר גלה דעתו (כרלב"ג) שאפשר לו לעמוד בזולת הכסות ההיא. ורז"ל
אמרו (במכילתא משפטים י"ט) ממשכנין כסות יום בלילה וכסות לילה ביום, ומחזירין כסות יום
ביום וכסות לילה בלילה; הקלו על המֵלֶקָה כדי שלא לנעול דלת לפני לוי. ומ"מ מה הועיל
המלוה מאחר שהוא צריך להחזיר המשכון בכל יום? השיב רבנו סעדיה כי לקיחת המשכון
תועיל לו כדי שלא ילך הלווה וילווה מעות מאיש אחר ויתן לו המשכון. ותלמידי מוהר"ר שש"א
אומר כי לוהו בהיותו מוכרח ללכת בכל ערב או בכל בוקר לקחת שמלתו ישתדל לשלם חובו.
(כו) **כי היא כסותה לבדה וכו':** הכול לעורר החמלה, לעשות לפני משורת הדין. אם היתה
כוונת הכתוב שיחזיר ויטלנה למחר, אין צורך לעורר החמלה, כי אין הנושה מפסיד כלום, כי עם
כל זה הלֵקָה יעשה כל מה שיוכל כדי לשלם את נִשְׁיוֹ, אחר שאין לו שמלתו שהוא מתכסה בה
גם ביום. ולדעת רז"ל שהיא כסות המיוחדת ללילה או ליום, אין הלֵקָה מפסיד כלום, כי תשוב

וְהָיָה כִּי־יִצְעַק אֵלַי וְשָׁמַעְתִּי כִּי־חֲנֹן אֲנִי: רביעי כז אֱלֹהִים

שד"ל אליו בזמנה; וא"כ מה טעם שיקחנה, המלנה? והשיב רבנו סעדיה כי לכך יקחנה, מפני שהוא ירא שמא ילוה מאחר ויתן לו שמלתו במשכון. אמנם הואיל וגם המלוה השני יצטרך להשיבה אליו בלילה, איך ילוהו על שמלתו המיוחדת ללילה? והיה אפשר להשיב כי המלוה השני לא יצטרך להשיבה אליו בלילה, כי הצווי איננו אלא בלוקח משכון בשעת הלואה (עיי' רש"י), כי כשהלנה נותן המשכון כבר גלה דעתו (כדברי רלב"ג) שאפשר לו לעמוד בזולת הכסות ההוא. אלא שאם יהיה הענין כן, נמצא שאין זו כסותו לבדה, אחר שאפשר לו למשכנה אצל מלוה אחר; כיון שאמר הכתוב 'כי היא כסותו לבדה', א"כ אין הענין כמו שדקמה הגאון, וחזרה השאלה, מה טעם יקחנה המלוה, ומה הרויח בזה, אחר שהוא חייב להחזירה בשעת תשמישה? מלבד שהוא צריך לטרוח ללכת אליו בבקר בבקר לקחת שמלתו. ותמידי שש"א השיב כי יתכן טעם המצוה כי הלנה בהיותו מוכרח ללכת בכל ערב לקחת שמלתו, ישתדל לשלם חובו.

כתב יד:

(כז) **אלהים לא תקלל וגו':** לשון ארירה ענינו כשהאל הוא הפועל הבאת הרעות, כמו אשר אררה ה' (ברא' ה' כ"ט), וכשהפועל הוא אדם הכוונה אמירת ארור יהי פלוני; אמנם לשון קללה נופל על כל דבור של קלון וגדוף, כמו וכה אמר שמעי בקללו צא צא איש הדמים ואיש הבליעל (ש"ב ט"ז ז'); והנה הארירה חמורה מן הקללה, והאלהים שהם השופטים, והם יותר מאחד (כי אין דין יחיד), הם נכבדים מן הנשיא שהוא יחיד, ע"כ אסר בהם כל מין קללה וגדוף, ולא הזהיר בנשיא רק על הארירה. בפניהם; לא תאור, אפי' שלא בפניו, ע' בראשית י"ב ג'.

דפוס ראשון:

(כז) **אלהים לא תקלל וגו':** לשון "קללה" תחילת הנחתו על המקלל אדם בפניו, כי זה יהיה קלון וביזוי למקולל, ולשון "ארירה" הונח על המקלל חברו שלא בפניו ואומר: ארור פלוני; וכשאמר: ארור אתה, אז יקרא מקלל (תלמידי מוהר"ר יוסף שבתי באזיבי). אמר באברהם 'ומקללך אאר' (בראשית י"ב ג'), מי שיקלל או יקלה את אברהם בפניו, ה' יגזור עליו ארירה שלא בפניו, כי לא יתגלה ה' אל הרשע ההוא לומר לו ארור אתה. והנה כל מקום שנזכר פועל ארר הוא קללה שלא בפניו, כגון 'ארו מרוז ארו ארור יושביה כי לא באו לעזרת ה' (שופטים ה' כ"ג) וכן 'לכה נא ארה לי את העם הזה... ואשר תאור יואר' (במדבר כ"ב ו'), ואעפ"י שבלעם היה רואה את ישראל כשהיה עומד לקללם, מ"מ הם לא היו רואים אותו ולא שומעים את דבריו, ולא היה מגיע אליהם קלון ובושת אם היה מקלל אותם. אמנם אח"כ בדרך העברה אמרו ל' קללה גם על הארירה שלא בפניו ואמרו על בלעם 'לקללך' (דברים כ"ג ה'), 'לקלל אתכם' (יהושע כ"ד ט'), 'לקללו' (נחמיה י"ג ב'), וכן 'ויקללו את אבימלך' (שופטים ט' כ"ז), 'ויקלל את יומי' (איוב ג' א'), 'ובקרבים יקללו' (תהלים ס"ב ה'), 'גם במדעך מלך אל תקלל' (קהלת י' כ'); והנה בנשיא אמר 'לא תאור', כי רחוק הוא שיזיד איש לקללו בפניו, ובשופטים אמר 'לא תקלל', שהוא לשון כולל כל מיני קללה וגידוף, בין בפניו בין שלא בפניו.

לֹא תִקְלַל וְנָשִׂיא בְעַמֶּךָ לֹא תֹאָר: כח מִלֹּאֲתָךְ וְדַמְעָךְ לֹא
תֵּאָחֵר בְּכוֹר בְּנֶיךָ תִּתֵּן-לִי: כט כִּן-תַּעֲשֶׂה לְשִׁרְךָ לְצֹאֲנֶךָ
שִׁבְעַת יָמִים יִהְיֶה עִם-אִמּוֹ בַּיּוֹם הַשְּׁמִינִי תִתְּנוּ-לִי:

לאחר שלשים יום פודהו, שנאמר (במדבר יח, רש"י
טז): "ופדויו מבן-חדש תפדה", אף בכור בהמה
דקה מטפל בו שלשים יום, ואחר כך נותנו
לכהן: (כט) **שבעת ימים יהיה עם-אמו**. זו אזהרה
לכהן, שאם בא למחר את הקרבנו, לא ימהר
קודם שמונה, לפי שהוא מחסר זמן: **ביום
השמיני תתנו-לי**. יכול, יהא חובה לבו ביום?
נאמר כאן "שמיני" ונאמר להלן (ויקרא כב, כז):
"**ומיום השמיני והלאה ירצה**". מה-שמיני
האמור להלן — להכשיר משמיני ולהלן, אף
שמיני האמור כאן — להכשיר משמיני ולהלן.

(כז) **אלהים לא תקלל**. הרי זו אזהרה לברכת
השם, ואזהרה לקללת דין: (כח) **מלאתך**. חובה
המוטלת עליך, כשתתמלא תבואתך להתבשל.
והם בכורים: **ודמעך**. התרומה. ואיני יודע מהו
לשון "דמע": **לא תאחר**. לא תשנה סדר
הפרשתו, לאחר את המוקדם ולהקדים את
המאוחר — שלא יקדים תרומה לבכורים,
ומעשר לתרומה: **בכור בניך תתן-לי**. לפדותו
בחמש סלעים מן הכהן. והלא כבר צוה עליו
במקום אחר (במדבר יח, טז)?! אלא, כדי לסמוך
לו: "כן-תעשה לשרך לצאנך" — מה-בכור אדם

ונשיא בעמך: כל מין נשיא, אף נשיא שבט, כי גם השבט יקרא עם. ורז"ל (סנהדרין ס"ו ע"א) שד"ל
עשו 'אלהים לא תקלל' אזהרה לקללת השם לברכת השם ולקללת דיין; ואין ספק כי ברכת
השם היא באה בק"ו מקללת הדיינים; כי אין גדולת הדיינים אלא מפני שהם עומדים על
המשפט שהוא לאלהים, ודבריהם כדברי אלהים, ולפיכך נקראו בשם אלהים, והנה אזהרת
קללת הדיין יש בכללה בק"ו ברכת השם (גם כי לדעת רז"ל אזהרה מן הדין כלומר בק"ו
אינה אזהרה). וידידיה האלכסנדרני ויוסף פלאויוס פירשו אלהי העמים לא תקלל, ואין זה
אלא להחניף לאומות.

(כח) **מלאתך ודמעך**: מענינו הוא למד, כי אמר אחריו 'בכור בניך תתן לי' ג"כ 'תעשה לשרך
לצאנך', שמדבר בבכור, אף כאן מדבר בתרומות ראשית התבואה החדשה והיא לכהן, כמו
הבכור שפדיונו לכהן, וכן בכור הבהמה נאכל לכהנים. ונראין דברי ר' סעדיה שהמלאה כוללת
תבואת הדגן (כלשון 'פן תקדש המלאה הזרע אשר תזרע', דברים כ"ב ט'), גם התירוש,
(כלשון 'וכמלאה מן היקב' במדבר י"ח כ"ז), והדמע הוא היצטר שהווא יורד טיפין טיפין כמו
הדמעה.

(כט) **כן תעשה לשרך לצאנך**: שתקדש מהם הבכורות.

ביום השמיני תתנו לי: תפרישהו לי, שלא תעבוד בבכור שורך, ולא תגז בכור צאנך, ואח"כ
כשתרצה תתנהו לכהן. במדבר היו יכולים להקריבו בו ביום, אבל משבאו לארץ לא היה אפשר
תמיד להעלותו לירושלם ביום השמיני דוקא לפיכך פירשו במכילתא (משפטים י"ט) מיום
השמיני ולהלן (תלמידי דח"א). (תלמידי מוהר"ר דוד חי אשכנזי ע"ה).

וְאִנְשֵׁי־קֹדֶשׁ תִּהְיוּ לִי וּבֶשֶׂר בַּשָּׂדֶה טְרֵפָה לֹא תֹאכְלוּ לְכָל־בֶּלֶב תִּשְׁלַכּוּן אֹתוֹ: כַּג א לֹא תִשָּׂא שְׁמַע שְׂוֹא אֶל־תַּשֵּׁת

ושנתלש על ידי טרפת זאב או ארי, מן חיה כשרה או מבהמה כשרה, בחייה: לכלב תשלכון אתו. אף הגוי ככלב. או אינו אלא כלב כמשמעו. תלמוד לומר בנבילה (דברים יד, כא): "או מכר לנכרי", קל וחומר לטריפה שמותרת בכל־הנאות. אם כן, מה־תלמוד לומר "לכלב"? למדך הכתוב שאין הקדוש ברוך־הוא מקפח שכר כל־בריה, שנאמר (שמות יא, ז): "ולכל בני ישראל לא יחרץ־כלב לשנו". אמר הקדוש ברוך־הוא: תנו לו שכרו: (א) לא תשא שמע

וכן משמעו: וביום השמיני אתה רשאי לתנו־ לי: (ב) ואנשי־קדש תהיון לי. אם אתם קדושים ופרושים משקוצי נבלות וטרפות — הרי אתם שלי, ואם לאו — אינכם שלי: ובשר בשדה טרפה. אף בבית כן, אלא שדבר הכתוב בהווה, מקום שדרך בהמות לטרף. וכן "כי בשדה מצאה" (דברים כב, כז). וכן "אשר לא־יהיה טהור מקרה־לילה" (דברים כג, יא) — הוא הדין מקרה יום, אלא שדבר הכתוב בהווה. ואונקלוס תרגם: "ובשר תליש מן חיוא חיא" — בשר

(ל) וְאִנְשֵׁי קֹדֶשׁ תִּהְיוּ לִי: שלא תאכלו דבר טמא, כגון טרפה, וכן כתוב 'לא תאכלו כל נבלה' וגו' 'כי עם קדוש אתה לה' אלהיך' (דברים י"ד כ"א) (רשב"ם), וכן הוא אומר 'אל' תשקצו את נפשותיכם בכל השרץ השורץ' וגו' 'והתקדשתם והייתם קדושים כי קדוש אני' (ויקרא י"א מ"ג מ"ד) (רמב"ן).

ובשר בשדה טרפה: נ"ל שיעורו בשר הנמצא בשדה, כלומר טרפה, שטרפה חיה את הבהמה ונשארו ממנה אברים על פני השדה. וטעם האיסור לדעת ר' משה הכהן (הביאו ראב"ע ורמב"ם מורה ח"ג פמ"ג) ורלב"ג הוא מפני שהוא מזון רע, ודון יצחק אמר (בשטת רמב"ן) שהוא מוליד מזג רע ומושחת. ונ"ל כי אכילת המאכלות הפחותים, כגון בשר הנשאר ממה שטרפה החיה, וכן אכילת הנבלה והשרצים, לא תפָּרד מתכונה נפשית פחותה ושפלה. ואדם האוכל מאכלות כאלה שלא ע"ד ההכרח הוא אדם פחות וגרוע, הבלתי מרגיש במעלת האדם, והוא קרוב לנפול בכל מיני פחיתויות ומעשים רעים; ובהפך אדם המכיר מעלתו איננו קרוב כ"כ להתגאל במעשים מכוערים; על הכוונה הזאת נ"ל שצוה תורה להיותנו אנשי קדש, ושלא נשקץ נפשותינו במאכלים הגרועים, ולכך הוסיפה 'לכלב תשליכון אותו', כלומר אל תשוה עצמך לכלב, כי הטרפה והנבלה הן מאכל הכלב, לא מאכל אדם. וביותר היתה התורה צריכה לרומם נפש בני ישראל, כי עד אותה שעה היו בתכלית השפלות והשעבוד, ואין ספק כי גם מעלת נפשם ירדה מטה מטה; וגם כי היה מכוונת התורה ג"כ להבדיל את ישראל משאר אומות, לבלתי ילמדו ממעשיהם, והנה היתה צריכה לרשום בלבם רוממות מעלתם על שאר גוים, כדי שלא יתערבו בהם, ואיסור המאכלות גם הוא מועיל לזה, ולפיכך קראה תורה להתרחקות ממאכלות כאלה קדושה, ותִּלְתֶּה הדבר בהיותנו אנשי קדש ועם קדוש, הכול לרומם נפש ישראל, ולהרחיקה ע"י זה מהתערב בגוים, ומהכשל בפחיתויות.

(א) לא תשא שמע שוא: לא תוציא מפִּיךְ שמועת שקר להוציא דבה (ראב"ע) עיין למעלה (כ' ז'),

יִדְּלָ עַם־רָשָׁע לִהְיוֹת עַד חֹמֶס: בַּל־אֶתְהִי אַחֲרֵי־רִבִּים לְרַעַת וְלֹא־תַעֲנֶה עַל־רֵב לְנֹטֶת אַחֲרֵי רִבִּים לְהִטֹּת:

שוא. כתרגומו: "לא תקבל שמע דשקר", אזהרה למקבל לשון הרע, ולדיין שלא ישמע דברי בעל־דין עד שיבוא בעל־דין חברו: אל־תשת ירך עם־רשע. הטוען את חברו תביעת שקר, שהבטיחהו להיות לו עד חמס: (ב) לֹא־תהיה אחרי־רבים לרעת. יש במקרא זה מדרשי חכמי ישראל, אבל אין לשון המקרא מיושב בהן על אפניו. מכאן דרשו (סנהדרין ב' רש"י סע"א) שאין מטין לחובה בהכרעת דיין אחד. וסוף המקרא דרשו: "אחרי רבים להטות" – שאם יש שנים במחבין יותר על המזכין, הטא הדין על פיהם לחובה. ובדיני נפשות הכתוב מדבר. ואמצע המקרא דרשו (סנהדרין לו ע"א): "ולא־תענה על־רב" – על רב, שאין חולקין על

גם אל תשת ירך עם רשע הבודה עדות מלבו, להשתתף עמו להעיד שקר. ומפני רשע הטוען את חברו תביעת שקר (רש"י) ומפני שענין לא תשא שמע שוא נכלל בצד מה באיסור לא תענה ברעך עד שקר, עשו ממנו רז"ל אזהרה למקבל לה"ר (פסחים קי"ח ע"א), ולדיין שלא ישמע דברי בעל דין עד שיבוא בעל דין חברו (סנהדרין ז' ע"ב).

(ב) לא תהיה אחרי רבים לרעת: אחר שאמר אל תשת ירך עם רשע הוסיף שאף אם הרשעים גמורים לא ישתתף עמהם בדברים הרעים כלומר להעיד שקר. ואח"כ הוסיף שאפילו אם אין ברור לו שהדבר שקר, אלא שהוא לא ראה לא יענה ולא יעיד על ריב לנטות אחרי רבים שמעידים באופן שאולי ימשך מזה להטות המשפט ולהרשיע צדיק (שש"א תלמיד). נראה שמדבר בעדות כמו שהוא הענין במקרא הקודם ובסוף המקרא הזה ולא תענה על ריב, אלא שסוף הכתוב הוא במקום ריב, ותחלתו שלא במקום ריב, כגון להעיד על ראובן שחלל שבת ובזה אמר לרעות, כי במקום מה שהוא רע לזה הוא טוב לזה, אבל להעיד על ראובן שחטא והוא לא חטא אין בזה שום טוב אלא רע.

ולא תענה על רב וגו': לא תעיד עדות שקר לענין מריבה, בנטותך אחרי רבים המעידים, וזה כדי להטות משפט להרשיע צדיק ולהצדיק רשע (ראב"ע). ואפילו אין אתה יודע שהוא שקר אלא שאתה לא ראית, אין לך לסמוך על רבים המעידים ולהעיד מה שלא ראית, כי אולי תצא מזה הטיית משפט (שש"א). ואם תאמר והלא כיון שיש שם רבים המעידים, תוספת עד אחד לא תיטיב ולא תזיק; הנה יתכן שזה הנוסף אם הוא בחזקת כשרות יגרום לדיינים שלא ירבו בחקירות ובדיקות כל כך כמו שהיו מרבים אם לא היו שם אלא העידים האחרים.

לנטות: להטות, לשון הנופל על הלשון בשתי הוראות שונות, ע"ד 'כי יבער איש שדה או כרם ושלח את בעירו' (למעלה כ"ב ד'). ודרשת רז"ל (סנהדרין ב' ע"א) אחרי רבים להטות שמצוה לפסוק הדין אחרי הרוב (וכתרגומו) אסמכתא היא, ואין ספק כי אין דרך לפסוק הדין אלא על פי הרוב, כי רחוק הוא שתהיה דעת כולם שוה; אמנם המקרא הזה איננו מדבר בשופטים, אלא ביחיד הבא להעיד. ורש"י ז"ל עזב דרשת רז"ל וביקש ליישב המקרא על פי פשוטו, אלא שפירש גם הוא הכתוב בדין ולא בעד והוצרך לפרש על 'ולא תענה' פירוש דחוק מאד; ויש

ג וְדָל לֹא תִהְדָּר בְּרִיבוֹ: דַּ כִּי תִפְגַּע שׁוֹר אֵיבֶךָ, אֹ חֲמֹרוֹ

דבעינך על דינא", ולשון העברי לפי התרגום כך הוא נדרש: "לא-תענה על-רב לנטת" – אם ישאלך דבר למשפט, לא תענה לנטת לצד אחד ולסלק עצמך מן הריב, אלא הוי דן אותו לאמתו. ואני אומר לישבו על אפניו כפשוטו, וכך פתרונו: "לא-תהיה אחרי-רבים לרעת" – אם ראית רשעים מטין משפט, לא תאמר: הואיל ורבים הם, הנני נוטה אחריהם. "ולא-תענה על-רב לנטת" וגו', ואם ישאלך הנדון על אותו המשפט, אל תענו על הריב דבר הנוטה אחרי אותן רבים, להטות את המשפט מאמתו, אלא אמר את המשפט כאשר הוא, וקולר יהא תלוי בצואר הרבים: (א) לא תהדר. לא תחלוק לו כבוד לזכותו בדין ולומר: דל הוא, אזכנו

רש"י מופלא שבבית-דין, לפיכך מתחילין בדיני נפשות מן הצד – לקטנים שבהן שואלין תחלה שיאמרו את דעתם. ולפי דברי רבותינו, כך פתרון המקרא: "לא-תהיה אחרי-רבים לרעת" – לחיב מיתה בשביל דיין אחד, שירבו המחביין על המזכין. "ולא-תענה על-רב, לנטת" מדבריו. ולפי שהוא חסר יו"ד, דרשו בו כן. "אחרי רבים להטת", ויש רבים שאתה נוטה אחריהם, ואימת? בזמן שהן שנים המכריעין במחביין יותר מן המזכין. וממשמע שנאמר: "לא-תהיה אחרי-רבים לרעת" שומע אני: אבל היה עמהם לטובה. מכאן אמרו: דיני נפשות מטין על-פי אחד לזכות, ועל פי שנים לחובה. ואונקלוס תרגם: "לא תתמנע מלאלפא מה

שד"ל לתמוה עליו הרבה איך חשב שאם הנדון ישאל את הדיין על משפטו אין לדיין לענותו דבר הנוטה אחרי הרבים החולקים עליו, אלא יאמר לו הדין לפי מה שהוא לפי דעתו; והלא זה דבר הגורם תקלות הרבה, והלכה רווחת היא במשנה (סנהדרין פרק ג' משנה ז'), ומנין לכשיצא א' מן הדיינים לא יאמר אני מזכה וחברי מחייבין, אבל מה אעשה שחברי רבו עלי, על זה נאמר הולך רכיל מגלה סוד; ויותר יש לתמוה על בעל הסמ"ג שבלאו קצ"ה וקצ"ו העתיק דברי רש"י אלה ולא העיר עליהם דבר, וכן הרא"ם ואחרים לא העירו על זה כלום. ומוהר"ר מרדכי מורטארה אומר כי המשנה מדברת בסתם דיינים, כלומר בכשרים, שאין כוונתם להטות משפט, אלא מזכים ומחייבים כפי מה שהוא האמת והישר לפי ראות עיניהם, אבל רש"י מדבר בדיינים רשעים, כמו שאמר אם ראית רשעים מטין משפט. ותלמידי מוהר"ר משה הלוי עהרענרייך אומר כי לדעת רש"י אין הפסוק כלל אזהרה לאדם אחד, אלא לשני בני אדם: 'לא תהיה אחרי רבים לרעות' היא אזהרה לדיין שבאו בעלי הדין לפניו, וחבריו רוצים להטות משפט, ולא תענה על ריב' היא אזהרה לחכם אחר שאינו דיין או שאינו באותו ב"ד אלא בב"ד אחר, וכוונת רש"י שאם הנדון היוצא מב"ד חייב יבא אצל חכם אחר וישאלהו על אותו המשפט ששפטוהו אותם הדיינים, אין לו לשאת להם פנים, אלא יאמר את המשפט כאשר הוא.

(א) לא תהדר בריבו: שרש הדר בארמית ענינו חזרה לאחור, וכן בלשון רומי vereor קרוב לשרש verter, והכוונה אל תהי חרד ונרתע לאחורייך מלחייבו בדינו אם הוא חייב. והנה התורה משתדלת לחזק הרגשת החמלה והחנינה ביחידים, ואסרה אותה בשופטים, והטעם כי היחיד נותן משלו, והשופט נותן משל אחרים.

(ד) השב תשיבנו לו: לא תתעלם ממנו ותניחהו על הדרך, אלא אע"פ שהבעלים הוא אויבך,

תָּעָה הָשֵׁב תְּשִׁיבֵנוּ לוֹ: הַכִּי־תִרְאֶה חֲמוֹר שֶׁנֶּאֱמָר רִבֵּן
תַּחַת מִשְׁאוֹ וְחִדְלָתָּ מֵעֲזֹב לוֹ עֲזֹב תַּעֲזֹב עִמּוֹ: ^ו חמישי וְלֹא
תָּטָה מִשְׁפָּט אֲבִינֶךָ בְּרִיבוֹ: ^ז מְדַבֵּר־שָׁקֶר תִּרְחֹק וְנָקִי

הגויים האלה ממני" וגו' – שמא תאמר כן, רש"י
בתמיהה – "לא תירא מהם" (שם יח). ומדרשו,
כך דרשו רבותינו (מכילתא פרק כ): "כִּי־תִרְאֶה...
וְחִדְלָתָּ" – פעמים שאתה חדל ופעמים שאתה
עוזר, הא כיצד? זקן ואינו לפי כבודו – וְחִדְלָתָּ.
או בהמת נכרי ומשאווי ישראל – וְחִדְלָתָּ: **עֲזֹב**
תַּעֲזֹב עִמּוֹ. לפרק המשא. "מלמשקל לה" –
מליטול משאווי ממנו: ^(ו) אֲבִינֶךָ. לשון אובה,
שהוא מדלדל ותאב לכל־טובה ^(ז) וְנָקִי וְצַדִּיק

ואכבדנו: ^(ה) כִּי־תִרְאֶה חֲמוֹר שֶׁנֶּאֱמָר וגו'. הרי "כי"
משמש בלשון "דלמא", שהוא מארבעה
לשונות של שמושי "כי". וכה פתרונו: שמא
תראה חמורו רובץ תחת משאו: **וְחִדְלָתָּ מֵעֲזֹב**
לוֹ. בתמיהה: **עֲזֹב תַּעֲזֹב עִמּוֹ**. עזיבה זו לשון
עזרה, וכן "עצור ועזוב" (דברים לב, לו), וכן
"ויעזבו ירושלים עד החומה" (נחמיה ג, ח) –
מלאוה עפר, לעזוב ולסיע את חוזה החומה.
כיוצא בו (דברים ז, יז): "כי תאמר בלבבך רבים

תאספהו אליך ותשלחו לבעליו. והנה למעלה הזכיר ענינים שבהם האהבה מקלקלת השורה שד"ל
'אל תשת ירך עם רשע', 'לא תהיה אחרי רבים' וגו', 'ודל לא תהדר', ועכשו מוסיף ענינים
שהשנאה מקלקלת השורה, והם 'כי תפגע' ו'כי תראה', ואח"כ הוסיף 'לא תטה משפט אביונך',
כי הבזיון הדבק באביון קרוב הוא לקלקל את השורה.

^(ה) **חמור שנאך**: כאן אמר שונא ולמעלה אויב, כי אויב קשה משונא, ואולי הוא ירא להתקרב
אל אויבו שמא יהרגהו, לפיכך לא חייבתו תורה אלא בהשבת אבדתו, שאינו צריך להתקרב
אליו, כי יוכל לשלוח לו האבדה ע"י אחרים; אבל בשונא צותה להתקרב אליו ולהתחבר עמו
בפריקת משא בהמתו, ואולי ע"י כך גם שונאו ישרים אתו. והיום י"ג אלול תר"ך אמר תלמידי
יצחק קלינעבערג כי התורה חסה גם על הבהמה, לפיכך כשהחמור רובץ תחת משאו ויש
שם צער בעל חיים, צייתה לכל מי שרואה אותו, אף אם רחוק משם, שיתקרב אליו ויעזור
לבעליו לפרוק משאו, אבל כשהחמור תועה אין כאן צער בעל חיים, על כן לא אמרה תורה,
שאם יראהו מרחוק, ילך אליו כדי להחזירו לבעליו, רק אם יפגע בו והוא קרוב לו, אז ישגיח
עליו להשיבו לבעליו.

מעזב לו עזב תעזב עמו: לשון הנופל על הלשון בהוראות מתחלפות, דוגמת 'כי יבער איש'
וגו' (למעלה כ"ב ד'). 'מעזוב לו' ענינו להניח לו שיעשה בלי שתעזרהו; 'עזב תעזב עמו', תפרוק
המשא מעל הבהמה, באופן שיפול המשא לארץ והבהמה תנוח מעט מיגיעה (ראב"ע ורמב"מ^ו).

^(ו) **לא תטה וגו'**: זה הפך 'לא תהדר' (למעלה ג'), והכוונה הוזהר שלא תחייבהו בדינו להיותו
בלתי חשוב בעיניך מפני דלותו.

^(ז) **מדבר שקר תרחק**: אזהרה לדיין שיהיה מפחד תמיד מלטעות בדין ויחשוב בלבו כי טוב
שִׁינֶכָּה את החייב משיחייב הזכאי.

וְצִדִּיק אֶל־תִּהְיֶה כִּי לֹא־אֶצְדִּיק רָשָׁע: ה וְשָׁחַד לֹא תִקַּח
כִּי הַשָּׁחַד יַעֲזֹר פְּקָחִים וְיִסְלַף דְּבָרֵי צִדִּיקִים: ט וְגַר לֹא
תִלְחָץ וְאַתָּם יִדְעֶתֶם אֶת־נַפְשׁ הַגֵּר כִּי־גֵרִים הָיִיתֶם
בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם: י וְשֵׁשׁ שָׁנִים תִּזְרַע אֶת־אַרְצְךָ וְאַסַּפְתָּ
אֶת־תְּבוּאָתָה: יא וְהִשְׁבִּיעַתָּ תִּשְׁמַטְנָה וְנִטְשָׁתָה וְאָכְלוּ

כדי להטות הדין, שהרי כדי להטות את הדין נאמר כבר לעיל (פסוק ו): "לא תטה משפט": **יעזר פקחים**. אפלו חכם בתורה ונוטל שוחד – סוף שתטרף דעתו עליו, וישתכח תלמודו, ויכהה מאור עיניו: **ויסלף**. כתרגומו: "ומקלקל": **דברי צדיקים**. דברים המצדקים, משפטי אמת. וכן תרגומו: "פתגמין תריצין" – ישרים: (ט) **וגר לא תלחץ**. בהרבה מקומות הזהירה תורה על הגר, מפני שסורו רע: **את־נפש הגר**. כמה קשה לו כשלוחצים אותו: (י) **ואספת את תבוואתה**. לשון הכנסה לבית, כמו (דברים כב, ב): "ואספתו אל־תוך ביתך": (יא) **תשמטנה**. מעבודה: **ונטשתה**. מאכילה. אחר זמן הבעור. דבר אחר:

רש"י **אל־תהרג**. מניין ליוצא מבית־דין חבי, ואמר אחד: יש לי ללמד עליו זכות, שמחזירין אותו? תלמוד לומר: "ונקי אל־תהרג", וזה אף־על־פי שאינו צדיק שלא נצטדק בבית־דין, מכל־מקום נקי הוא מדין מיתה, שהרי יש לך לזכותו. ומנין ליוצא מבית דין זכאי, ואמר אחד: יש לי ללמד עליו חובה, שאין מחזירין אותו לבית־דין לחיבו? תלמוד לומר: "וצדיק אל־תהרג", וזה צדיק הוא שנצטדק בבית־דין: **כי לא־אצדיק רשע**. אין עליך להחזירו, כי אני לא אצדיקנו בדיני, אם יצא מידך זכאי – יש לי שלוחים הרבה להמיתו במיתה שנתחייב בה: (ה) **ושחד לא תקח**. אפלו לשפט אמת, וכל־שכן

כד"ל **כי לא אצדיק רשע**: כי כבר הרבה שליחים יש לי להמית החייב.

(ח) **ושחד לא תקח**: אפילו שלא בכוונה להטות משפט.

ויסלף דברי צדיקים: יגרום לצדיקים שיהיו דבריהם מסולפים, כלומר שיעוותו המשפט.

(ט) **וגר לא תלחץ**: מדבר עם הדיין שלא יטה משפט הגר שאינו יכול לתת שחד ואחר שהזהיר על עוות הדין הנמשך מפני קירוב דעת הזהיר על עוות הדין הנמשך מפני ריחוק דעת, כי לב האזרח (ובפרט בימי קדם) רחוק ולא קרוב אל הגר הבא מארץ אחרת, ובפרט כי על הרוב לא היה עשיר ולא היה יכול לקרב אליו דעת האזרח במתנות, ועיין שו"ת חוות יאיר ריש דף קכ"ו.

(י) **ושש שנים**: אחרי שהשלים עניני המשפטים הזכיר מצות התלויות בחנינה וחסד, שהן לפני משורת הדין, והנה בשמיטה אמר 'ואכלו אביוני עמך', ובשבת אמר 'וינפש בן אמתך, והגר' (למטה י"א ב'), וצוה ג"כ על החמלה על בעלי חיים, באמרו 'ויתרם תאכל חית השדה', ו'למען ינוח שורך וחמורך' (שם שם).

(יא) **תשמטנה**: שלא תעבוד את האדמה.

אֲבִינִי עִמָּדִי וַיִּתְּרֵם תֹּאכַל חֵית הַשָּׂדֶה בְּזִתְעֶיךָ לְכַרְמֶךָ
 לַיִּיתְךָ: יב שֶׁשֶׁת יָמִים תַּעֲשֶׂה מַעֲשֶׂיךָ וּבַיּוֹם הַשְּׁבִיעִי
 תִּשְׁבֹּת לְמַעַן יָנוּחַ שׁוֹרְךָ וַחֲמֹרְךָ וַיִּנְפֹּשׁ בֶּן־אִמְתְּךָ וְהַגֵּר:
 יג וּבְכָל אֲשֶׁר־אָמַרְתִּי אֵלֵיכֶם תִּשְׁמְרוּ וְשֵׁם אֱלֹהִים אֲחֵרִים

לא תעקר שבת בראשית ממקומה, שלא רש"י
 תאמר: הואיל וכל־השנה קרויה שבת, לא
 תנהג בה שבת בראשית: למען ינוח שורך
 וחמורך. תן־לו ניח, להתיר שיהא תולש ואוכל
 עשבים מן הקרקע. או אינו אלא יחבשנו בתוך
 הבית? אמרת: אין זה ניח אלא צער: בן־אמתך.
 בעבד הערל הכתוב מדבר: והגר. גר תושב:
 (יג) ובכל אשר־אמרתי אליכם תשמרו. לעשות
 כל־מצות עשה באזהרה, שכל־"שמירה"

"תשמטנה" – מעבודה גמורה, כגון: חרישה
 וזריעה. "ונטשתה" – מלזבל ומלקשקש:
 ויתרם תאכל חית השדה. להקיש מאכל אביון
 למאכל חיה – מה־חיה אוכלת בלא מעשר,
 אף אביונים אוכלים בלא מעשר. מכאן אמרו:
 אין מעשר בשביעית: כן־תעשה לכרמך. ותחלת
 המקרא [מדבר] בשדה הלבן, כמו שאמור
 למעלה הימנו (פסוק י): "תזרע את־ארצך":
 (יב) וביום השביעי תשבת. אף בשנה השביעית

ונטשתה: שתעזוב תבואתה היוצאת מאליה (רשב"ם).

שד"ל

(יב) בן אמתך: יליד בית הנולד בעבדות, והוא הפחות והנבזה שבעבדים, כי הוא עבד מלידה
 ומבטן, וגם עליו ראוי לך להיות מרחם.

(יג) ובכל אשר אמרתי אליכם תשמרו וגו': אחר שהשלים שורת הדין ולפנים משורת הדין
 הזכיר קצת מצות אשר הן לכבוד המקום, אשר אמנם תכלית המכוון בהן הוא שייראו בני אדם
 את האלהים וירחקו מכל חמס ועול ויאהבו צדק לכך אמר השמרו בכל מה שאמרתי לכם עד כאן
 בדברים שבין אדם לחברו, ומלבד הזהירו שלא להזכיר שם אלהים אחרים, שלא תבאו מעט מעט
 לעבדם, ותעזבו תורת אלהי אמת האוסרת כל מעשה חמס ותועבה, ותדבקו בתורות מזוייפות
 ומתועבות כאשר היו תורות העמים עובדי אלילים. והנה לא הוצרך כאן להזהיר על העבודה זרה
 עצמה, שכן הזהיר עליה בעשרת הדברות, אך הזכיר המדרגה התחתונה ממה שיוכל להביא האדם
 אליה, והיא הזכרת שם האלילים.

לא ישמע על פיך: המצות שבין אדם לחברו, חזר למצות שבין אדם למקום, וסיים במה שפתח
 למעלה בסוף פרשת יתרו (כ' כ'). והנה שם הזהיר על עשיית הצלמים וצוה על עשיית מזבח,
 לכבודו ית', ואח"כ הזכיר המשפטים שבין אדם לחברו, ועתה חזר להזהיר על ענין האלילים
 ולצוות על כבודו ית', והנה אמר 'ובכל אשר אמרתי אליכם תשמרו', והכוונה על 'לא תעשון אתי
 אלהי כסף ואלהי זהב' וכו' וכו' (שם י"ט) עד סוף הפרשה, ועוד אני מצוה אתכם שלא תזכירו
 שם אלהים אחרים לתהילה ולתפארת, על דרך שאמר בשמו יתברך (שם כ"א) 'בכל המקום
 אשר אזכיר את שמי, ועיין מה שכתבתי שם; והוסיף 'לא ישמע על פיך', והוא כמשמעו לא

לֹא תִזְכְּרוּ לֹא יִשְׁמַע עַל-פִּידִי: יִדְּשָׁלֶשׁ רִגְלִים תַּחַג לִי
בַּשָּׁנָה: ^{טו} אֶת-תַּחַג הַמִּצּוֹת תִּשְׁמַר שְׁבַעַת יָמִים תֹּאכַל
מִצּוֹת כָּאֲשֶׁר צִוִּיתִךָ לְמוֹעֵד חֹדֶשׁ הָאָבִיב כִּי-בּו יֵצֵאת
מִמִּצְרַיִם וְלֹא-יֵרָאוּ פָנַי רִיקָם: ^{טז} וְחַג הַקִּצִּיר בְּכוּרֵי
מַעֲשֵׂיךָ אֲשֶׁר תִּזְרַע בַּשָּׂדֶה וְחַג הָאָסֶף בַּצֵּאת הַשָּׁנָה

רש"י

שבתורה אזהרה היא במקום לאו: לא תזכירו. שלא יאמר לו: שמור לי בצד עבודה זרה פלונית! או, תעמוד עמי ביום עבודה זרה פלונית! דבר אחר: "ובכל אשר-אמרתי אליכם תשמרו, ושם אלהים אחרים לא תזכירו" – ללמדך, ששקולה עבודה זרה כנגד כל-המצוות כלן, והנזהר בה כשומר את כלן: לא ישמע. מן הגוי: על פך. שלא תעשה שתפות עם נכרי, וישבע לך בעבודה זרה שלו, נמצאת שאתה גורם שיזכר על ידך: (יד) רגלים. פעמים, וכן "כי הכיתני זה שלש רגלים" (במדבר כב, כח):

(טו) חדש האביב. שהתבואה מתמלאת בו באביב. לשון אחר: "אביב" לשון אב – בכור וראשון לבשל פרות: ולא-יראו פני ריקם. כשתבאו לראות פני ברגלים, הביאו לי עולות: (טז) וחג הקציר. הוא חג שבועות: בכורי מעשיך. שהוא זמן הבאת בכורים, ששתי הלחם הבאים בעצרת היו מתירין החדש למנחות, ולהביא בכורים למקדש, שנאמר (במדבר כח, כו): "וביום הבכורים" וגו': וחג האסף. הוא חג הסכות: באספך את-מעשיך. שכל-ימות החמה התבואה מתיבשת בשדות, ובחג

שד"ל

יהיה שם האלילים נשמע על פך, כלומר אפילו לפרקים ודרך עראי, אך לעולם הדבר למד מענינו שאין האיסור אלא להזכיר דרך כבוד לתהלה ולתפארת או דרך תפלה ותחנה, ולא שתהיה הזכרת שם האלילים אסורה בהחלט, כי הנה משה אמר (דברים ד' ג') 'כי כל האיש אשר הלך אחרי בעל פעור'.

(יד) שלש רגלים וגו': גם זה ממה שמחזק עבודת ה' באומה, ומרחיק אנשיה מהתערב בגוים. רגלים: כמו פעמים, כי גם פעם ענינו רגל, כמו 'מה יפו פעמיך בנעלים' (ש"ה ז' ב'). (טו) חדש האביב: עיין פירושי למעלה י"ג ד'.

ולא יראו פני ריקם: לא יהיו פני נראים, לא תבאו לראות את פני בידים ריקניות; הביאה לבית ה' נקראת ראיית פני ה', עיין פירושי בישעיה א' י"ב. וטעם המצווה הזאת כי העולות המובאות בחגים מגדילות בעיני העם ענין החג והאל הנעבד, והשלמים הקרבים בהם מרבים השלום והאהבה בין אנשי הקהל.

(טז) באספך את מעשיך: גם התבואה הנולדת מעבודת האדם נקראת מעשהו, כי היוצא מן הפעולה מכונה בשם פעולה, וכן שכר העבודה נקרא פעל ופעלה, כמו 'ופעלו לא יתן לו' (ירמיה כ"ב י"ג), 'הנה שכרו אתו ופעלתו לפניו' (ישעיה מ' י').

בְּאַסְפֹּךְ אֶת־מַעֲשֵׂיךָ מִן־הַשָּׂדֶה: י' שְׁלֹשׁ פְּעָמִים בַּשָּׁנָה
יֵרָאֶה כָּל־זְכוּרְךָ אֶל־פְּנֵי הָאֵדֶן | יְהוָה: יח לֹא־תִזְבַּח עַל־
חֶמֶץ דֶּם־זִבְחִי וְלֹא־יֵלִין חֶלֶב־חֲגִי עַד־בֹּקֶר: יט רֵאשִׁית
בְּכוּרֵי אֲדָמָתְךָ תָּבִיא בֵּית יְהוָה אֱלֹהֶיךָ לֹא־תִבְשֹׁל גִּדִּי

אוספים אותה אל הבית, מפני הגשמים: (יז) שלש פעמים וגו'. לפי שהענין מדבר בשביעית, הצורך לומר שלא יסתרו רגלים ממקומן: כל־זכוּרְךָ. הזכרים שבך: (יח) לא־תִזְבַּח עַל־חֶמֶץ וגו'. לא תשחט את הפסח ב"ד בניסן, עד שתבער החמץ: וְלֹא־יֵלִין חֶלֶב־חֲגִי וגו'. חוץ למזבח: עַד־בֹּקֶר. יכול, אף על המערכה יפסל בלינה? תלמוד לומר (ויקרא ו, ב):

"על מוקדה על־המזבח כל־הלילה": ולא־יֵלִין. רש"י אין לינה אלא בעמוד השחר, שנאמר: "עַד־בֹּקֶר". אבל כל־הלילה יכול להעלותו מן הרצפה למזבח: (יט) ראשית בכורי אדמתך. אף השביעית חיבת בכורים, לכך נאמר אף כאן: "בכורי אדמתך". כיצד? אדם נכנס לתוך שדהו ורואה תאנה שבכרה — כורך עליה גמי לסימן, ומקדישה. ואין בכורים אלא משבעת המינין

(יז) שלש פעמים וגו': כלל שאחר פרט והוסיף שמצוה בזכרים, והוסיף ג"כ שהוא ע"ד שהאריס הולך לראות את אדונו בעל השדה, וזה כדי שיתרשם בלבבם כי לה' הארץ, ומידו היא להם.

אל פני: בקצת ספרים כתוב את פני. ועיין מה שכתבתי בישעיה א' י"ב.

(יח) דם זבחי: הוא קרבן, ולמטה (ל"ד כ"ה) 'ולא ילין לבקר זבח חג הפסח'; והנה לא תזבח על חמץ דם זבחי, אזהרה שיהיה החמץ מבוער קודם שחיתת הפסח, וזה כדי שיעשו הקרבן מוכנים ומקודשים לחג, לא דרך עראי, והכל להגדיל ענין החג אצל העם.

ולא ילין חלב חגי עד בקר: שלא יתעצבו בשריפת חלבי הפסח, ואע"פ הפסחים מרובים לא ישאירו קצת מן החלבים עד הבקר, אלא יהיה מה שהוא מאכל גבוה נאכל באותו לילה שהבשר נאכל להדיוט, שאל"כ נמצא כי קצת מישראל אכל את פסחו קודם שיאכל המזבח את חלבו, והוא זלוזל כלפי מעלה, דומה למעשה בני עלי.

לא תזבח דם זבחי: יקשה איך יפול לשון זביחה על הדם, ונ"ל כי שרש זבח נגזר מן זוב, והח"ת נוספת, וטעם זביחה הגרת הדם; וכן שרש שחט נ"ל נגזר מן שחט בסי"ן שענינו מצוי והוצאת המשקה הנבלע בגוף, כמו 'את הענבים ואשחט' (ברא' מ' י"א), וכן רוב דיני השחיטה המכוון בהם הוצאת הדם.

כתב יד:

דפוס ראשון:

(יט) ראשית בכורי אדמתך תביא בית ה' אלהיך: ועי"כ תהיה הברכה בתבואתך, כטעם וראשית כל בכורי כל וגו' להניח ברכה (יט) ראשית בכורי אדמתך תביא בית ה' אלהיך: ראשית ענינו המובחר והיותר משובח, כמו 'ראשית גוים עמלק'

בַּחֲלֵב אֱמוֹ: שְׁשִׁי כִּהְיֶה אֲנֹכִי שֹׁלַח מִלֶּאךָ לִפְנֵיךָ לְשַׁמְרֶךָ

רש"י

האמורין במקרא (דברים ח, ח): "ארץ חטה ושערה" וגו': לא-תבשל גדי. אף עגל וכבש בכלל גדי, שאין גדי אלא לשון ולד רך, ממה-שאתה מוצא בכמה מקומות בתורה שכתוב "גדי" והוצרך לפרש אחריו "עזים", כגון: "אנכי אשלח גדי-עזים" (בראשית לח, יז), "את-גדי

העזים" (שם, כ), "שני גדיי עזים" (בראשית כז, ט). ללמדך, שכל-מקום שנאמר "גדי" סתם, אף עגל וכבש במשמע. ובשלשה מקומות נכתב בתורה, אחד לאסור אכילה, ואחד לאסור הנאה, ואחד לאסור בשול: (כ) הנה אנכי שלח מלאך. כאן נתבשרו שיעידין לחטוא, ושכינה

שד"ל

כתב יד (המשך):

אל ביתך, ולא תעשה כמעשה עובדי ע"ז שמבשלים גדי בחלב אמו כדי שיתברכו פירותיהם (רע"ס). כך נראה מספרא שהיה מנהג הקדמונים, אע"פ שהרמב"ם (מורה ח"ג פמ"ח) לא מצא זה בספריהם. ודון יצחק העיד כי במלכות ספרד נשאר עד ימיו המנהג שהרועים היו מתקבצים ב' פעמים בשנה להתייעץ ולעשות תקנות בעניני הרועים והצאן, ובזמן ההוא היה מאכלם בשר בחלב.

דפוס ראשון (המשך):

(במדבר כ"ד כ'), 'צאן ובקר ראשית החרם' (ש"א ט"ו כ"א).

ראשית בכורי אדמתך תביא בית ה' אלהיך לא תבשל גדי בחלב אמו: מאומדן הדעת נ"ל שהיה מנהג קצת העמים או קצת אנשים גם מבני ישראל להקריב בכורות צאנם מבושלים בחלב אמם, כי כמו שנותנים לכהן ראשית הגז כן יתכן שיהיה טוב וראוי להקריב ראשית החלב, והנה היו שוחטים הבכור והיו מבשלים אותו בחלב

אמו והיו מאכילים אותו לכהנים (או היו נותנים לו הבכור והחלב והוא היה מבשלם יחד ואוכלם, ואם תרצה אומר שהיו מבשלים ושורפים הכול על המזבח), ועל ידי כן היו נותנים לגבוה ראשית הנולדים וראשית החלב יחד, לפיכך אחר שהזכיר ראשית בכורי האדמה הזכיר ג"כ בישול הגדי בחלב אמו, ויובן ג"כ למה הזכיר הבישול ולא האכילה, כי בישול הוא העיקר ולא האכילה, ואם אין בישול אין אכילה. ואמנם הטעם למה נאסר המנהג הזה אעפ"י שהכוונה בו לשם שמים, הוא (כדעת רשב"ם וראב"ע ויוחנן דוד מיכאעליס) מפני שיש בזה אכזריות לב לבשל הבן בחלב האם, והוא על דרך 'אותו ואת בנו לא תשחטו ביום אחד' (ויקרא כ"ב כ"ח). ואעפ"י שאחר ששחטת הגדי מותרת, מה איכפת לו ולאמו באיזה משקה יבושל? מכל מקום המעשה הזה מקנה תכונה רעה בנפש האדם העושה והרואה. הגע בעצמך שיהיה אדם עושה עצמות אביו תרודות וגלגלותו קערה ויאכל בהם, הנה אין מזיק לאביו המת, ואעפ"כ מידת אכזריות היא והמעשה הזה מפסיד מידת החמלה והחנינה בו וברואיו.

וקצת מן הקראים פירשו לא תניח לגדי הבכור שיתבשל ויגדל בחלב אמו, אלא ביום השמיני תתנו לי. אמנם (כאשר העיר ראב"ע) אם מצאנו שרש בשל בבשול התבואות שחום השמש מבשיל אותן כאלו הוא אש, לא מצאנו כגידול בעלי חיים שאין גידולם ע"י אש או חום חיצוני. (כ) הנה אנכי שלח מלאך לפניך: הקדמונים פירשו מלאך רוחני, והערדר וראז' פירשו עמוד

בְּדֶרֶךְ וְלִהְיָאֵךְ אֶל־הַמָּקוֹם אֲשֶׁר הִכֵּנִתִּי: כא הַשֹּׁמֵר
מִפְּנֵיו וְשָׁמַע בְּקוֹלוֹ אֶל־תִּמְרָ בּוֹ כִּי לֹא יִשָּׂא לְפִשְׁעֶכֶם כִּי
שָׁמִי בְּקִרְבּוֹ: כב כִּי אִם־שָׁמוּעַ תִּשְׁמַע בְּקוֹלוֹ וְעָשִׂיתָ כֹּל
אֲשֶׁר אֲדַבֵּר וְאֵיבַתִּי אֶת־אֵיבֶיךָ וְצִרְתִּי אֶת־צִרְרֶיךָ: כג כִּי־
יֵלֶךְ מִלֵּאכִי לִפְנֶיךָ וְהִבִּיאֵךְ אֶל־הָאֹמְרִי וְהַחֲתִי וְהַפְּרִזִּי
וְהַכְּנַעֲנִי הַחֲזִי וְהִיבּוֹסִי וְהִכְחַדְתִּיו: כד לֹא־תִשְׁתַּחֲוֶה
לְאֱלֹהֵיהֶם וְלֹא תַעֲבֹדֵם וְלֹא תַעֲשֶׂה כַּמַּעֲשִׂיָּהֶם כִּי הָרַס
תִּהְרָסֻם וְשֹׁבֵר תִּשְׁבֹּר מִצְבֹּתֵיהֶם: כה וְעַבְדֶּתָם אֶת יְהוָה

פי"ך: "כי לא ישא לפשעכם. אינו מלומד בכך, רש"י
שהוא מן הכת שאין חוטאין. ועוד, שהוא
שליח, ואינו עושה אלא שליחותו: כי שמי
בקרבו. מחובר לראש המקרא: השמר מפניו,
כי שמי משותף בו. ורבותינו (סנהדרין לח ע"ב)
אמרו: זה מטטרון, ששמו כשם רבו —
"מטטרון" בגמטריא "שדי": (כב) וצירתי.
כתרגומו: "ואעיק": (כד) הרס תהרסם. לאותם

אומרת להם (שמות לג, ג): "כי לא אעלה
בקרבתך: אשר הכנתי. אשר זמנתי לתת לכם.
זהו פשוטו. ומדרשו (תנחומא משפטים סימן יח):
"אל־המקום אשר הכנתי" — כבר מקומי (נכר)
כנגדו. וזה אחד מן המקראות שאומרים,
שבית־המקדש של מעלה מכוון כנגד בית־
המקדש של מטה: (כא) אל־תמר בו. לשון
המראה, כמו (יהושע א, יח): "אשר־ימרה את־

האש והענן, ולא יובן לפי זה מאמר 'ושמע בקלו'. ונ"ל כדעת רלב"ג שהמלאך הוא נביא,
והוא משה, ולפי שחטאו ונתעכבו במדבר לא הביאם הוא אל הארץ, ומלא יהושע את
מקומו.

(כא) כי לא ישא לפשעכם: אע"פ שהוא עָנוּ וסבלן, אין הסליחה בידו, ואם תקניטוהו אני
אענוש אתכם, כי חייבים אתם לשמוע בקולו מפני ששמי בקרבו ומאתי כל דבריו.

שמי: אלהותי, ע"ד 'הנה שם ה' בא ממרחק' (ישעיה ל' כ"ז). 'כי שמי בקרבו' מחובר לראש
המקרא, 'השמר מפניו' 'כי שמי בקרבו' (רש"י), והוא נגד הטעמים, ולפי מה שפירשתי יתכן
גם לפי הטעמים.

(כב) אשר אדבר: כי כל דבריו דברי הם.

(כג) מלאכי: הנביא כמו למעלה, והנה לא אמר שהמלאך ישמיד האומות, אבל אמר 'והכחדתיו'.

(כד) לא תשתחוה וגו': כיון שהזכיר ביאתם אצל האומות עכו"ם, הזהיר שלא ילמדו ממעשיהם.

אֱלֹהֵיכֶם וּבִרְךָ אֶת־לַחְמְךָ וְאֶת־מִימֶיךָ וְהִסְרֹתִי מִחֻלָּה
מִקֶּרְבְּךָ: ^{כו} שביעי כו לֹא תִהְיֶה מְשַׁכְּלָה וְעַקְרָה בְּאַרְצְךָ אֶת־
מִסְפַּר יְמֶיךָ אֲמַלֵּא: ^{כז} אֶת־אֵימַתִּי אֲשַׁלַּח לְפָנֶיךָ וְהַמְתִּי
אֶת־כָּל־הָעָם אֲשֶׁר תָּבֹא בָהֶם וְנָתַתִּי אֶת־כָּל־אִיְבֶיךָ
אֵלֶיךָ עֶרְף: ^{כח} וְשַׁלַּחְתִּי אֶת־הַצִּרְעָה לְפָנֶיךָ וְגִרְשָׁה אֶת־
הַחֹזִי אֶת־הַכֹּנַעֲנִי וְאֶת־הַחֲתִי מִלְּפָנֶיךָ: ^{כט} לֹא אֲגַרְשֶׁנּוּ

מלאפ"ם. אלא 'והמתי', כגון: "והמתה את־
העם הזה" (במדבר יד, טו), והתי"ו מדגשת לפי
שתבא במקום שתי תויו"ן — האחת נשרשת,
לפי שאין מיתה בלא תי"ו. והאחרת משמשת,
כמו "אמרת" "חטאת" "עשיתי". וכן "ונתתי",
התי"ו מדגשת, שהיא באה במקום שתיים, לפי
שהיה צריך שלש תויו"ן — שתיים ליסוד, כמו:
"ביום תת ה'" (יהושע י, יב), "מתת אלהים היא"
(קהלת ג, יג). והשלישית לשמוש: ערף. שינוסו
מלפניך, ויהפכו לך ערפם: (כח) הצרעה. מן שרץ
העוף. והיתה מכה אותם בעיניהם, ומטילה
בהם ארס, והם מתים. והצרעה לא עברה את
הירדן. והחתי והכנעני, הם ארץ סיחון ועוג,
לפיכך מכל־שבעה אמות לא מנה כאן אלא
אלו. וחזי, אף־על־פי שהוא מעבר הירדן
והלאה, שנו רבותינו במסכת סוטה (לו ע"א): על
שפת הירדן עמדה, וזרקה בהם מרה:
(כט) שממה. ריקנית מבני אדם, לפי שאתם

אלהות: מצבתיהם. אבנים שהם מציבין
להשתחוות להם: (כו) לֹא תִהְיֶה מְשַׁכְּלָה. אם
תעשה רצוני: משכלה. מפלת נפלים, או קוברת
את בניה, קרויה "משכלה": (כז) והמתי. כמו:
"והממותי". ותרגומו: "ואשגש". וכן כל־תבה
שפועל שלה בכפל האות האחרונה, כשתהפוך
לדבר בלשון "פעלתי", יש מקומות שנוטל אות
הכפולה ומדגיש את האות ונוקדו במלאפ"ם,
כגון: "והמתי" — מגזרת: "והמם גלגל עגלתו"
(ישעיה כח, כח). "וסבותי" (קהלת ב, כ) — מגזרת:
"וסבב בית־אל" (שמואל־א ז, טז). "דלותי" (תהלים
קמב, ז) — מגזרת: "דללו וחרבו" (ישעיה יט, ו).
"על־כפים חקתיך" (ישעיה מט, טז) — מגזרת:
"חקקי־לב" (שופטים ה, טו). "את־מי רצותי"
(שמואל־א ג, יב) — מגזרת: "רצץ עזב דלים" (איוב
כ, יט). והמתרגם "והמתי" — "ואיקטל", טועה
הוא, שאלו מגזרת מיתה היה, אין ה"א שלה
בפת"ח, ולא מ"ם שלה מדגשת, ולא נקודה

שד"ל (כז) והמתי: עיין פירושי לישעיה כ"ח כ"ז. רש"י ז"ל, אחר שהשכיל מאד לפרש דקדוק
'והמותי', טעה במילת 'ונתתי' באמרו שהיה צריך שלשה תוין, שתיים ליסוד כמו 'ביום תת'
(יהושע ב' י"ד), 'מתת אלהים היא' (קהלת ג' י"ג), והשלישית לשמוש עכ"ל, כי אמנם הדגש במלת
'ונתתי' הוא במקום נו"ן, לא במקום תי"ו, ובמילת 'תת' אין התי"ו האחרונה מן השרש, אלא
נוספת כמו גַּעַת מן נגע. ומלת 'מתת אלהים היא' במקום מְתַנֶּת.

מִפְּנֵיךְ בְּשָׁנָה אַחַת פִּוְתֶהִיָּה הָאָרֶץ שְׁמֶמָה וְרִבְהָ עֲלֶיךָ
 חֵית הַשָּׂדֶה: לֹמַעַט מְעַט אֶגְרִשְׁנוּ מִפְּנֵיךְ עַד אֲשֶׁר
 תִּפְּרָה וְנַחֲלָתָ אֶת־הָאָרֶץ: לֹא וְשִׁתִּי אֶת־גְּבֻלְךָ מֵיַם־סוּף
 וְעַד־יָם פְּלִשְׁתִּים וּמִמִּדְבָּר עַד־הַנָּהָר כִּי | אֶתֶּן בְּיַדְכֶם
 אֶת יוֹשְׁבֵי הָאָרֶץ וְגִרְשָׁתֶמוּ מִפְּנֵיךְ: לֹב לֹא־תִכְרַת לָהֶם
 וְלֹא־לִהְיֵהֶם בְּרִית: לֹג לֹא יֵשְׁבוּ בְּאֶרֶצְךָ פֶּן־יִחַטְּאוּ

מעט, ואין בכם כדי למלאות אותה: ורבה עליך. ושבאה תחת שנים, שאין "שיתה" בלא תי"ו, רש"י והאחת לשמוש: עדיהנהר. פרת: וגרשתמו. ותגרשם: (לג) כי תעבד... כי־יהיה לך למוקש. הרי אלו "כי" משמשין במקום "אשר", וכן (לא) ושתי: לשון השתה, והתי"ו מודגשת מפני

(ל) עד אשר תפרה ונחלת את הארץ: שרש נחל ענינו האחיזה בחלק מן הירושה המגיע לכל שד"ל אחד מן האחים, והנה אמר כשתוליד בנים ובני בנים תוכלו להאחז איש איש בחלקו בלי שתהיה הארץ שממה. ושרש נחל נגזר מן חול, מלשון 'יחולו על ראש יואב' (ש"ב ג' כ"ט), 'על ראש רשעים יחול' (ירמיה כ"ג י"ט), ונאמר על מי שנאחו בנחלתו ומחזיק בה (דח"ו) (מוהר"ר דוד חנניה ויטרכי); ובבה"ע אמרתי שהמלה נגזרת משרש חלק, והנני מבטל דברי.

(לא) ועד ים פלשתים: הוא חלק מהים הנקרא mare mediterraneum.

ולדעת בני אוהב גר עד עכו היה נקרא ים פלשתים, ומשם צפונה לבני צור וצידון.

עד הנהר: הוא נהר פרת. וזה כמה שנשבע לאברהם בברית בין הבתרים (ברא' ט"ו י"ח).

וממדבר: אמרו שהוא המדבר שהלכו בו ישראל, ולפי זה הוא מיותר אחר שהזכיר ים סוף; ונראה כדברי בני שהוא למזרח א"י, והוא קו אחד עם נהר פרת, כמו שים סוף וים פלשתים הם קו אחד.

וגרשתמו: אני אתנם בידכם, ואתם עשו את שלכם וגרשו אותם ולא תכרתו להם ברית. והנה נתן להם גבולים טבעיים, הים והמדבר והנהר, כדי שיהיו מפרשים מכל האומות עכו"ם, ואם לא היו מקיימים ביניהם אנשי הנכר היו עומדים בארצם לבטח כל ימי עולם, אך הם מרו דברו. וסוף סוף כל מה שהיה איננו אלא מה שעלה במחשבתו ית', כי ע"י כן מלאה הארץ דעה את ה'.

(לב) ולא־להיהם: שאם תכרות להם ברית, על כרחך תכרות ברית גם לא־להיהם, כי תצטרך להניח להם שיקיימו אותם, כי אמנם להכריח אדם לעזוב יראתו אשר גדל בה לא יתכן.

(לג) כי יהיה לך למוקש: העם שאמר עליהם בלשון יחיד אגרשנו מפניך, אותו עם יהיה לך למוקש אם ישב בארצך.

אֶתְּךָ לִי כִּי תַעֲבֹד אֶת־אֱלֹהֵיהֶם כִּי־יִהְיֶה לְךָ לְמוֹקֵשׁ:
 כד א וְאֶל־מֹשֶׁה אָמַר עֲלֶה אֶל־יְהוָה אֶתְּהָ וְאַהֲרֹן נָדָב
 וְאַבִּיהוּא וְשִׁבְעִים מִזִּקְנֵי יִשְׂרָאֵל וְהִשְׁתַּחֲוִיתֶם מֵרָחֹק:
 ב וְנִגַּשׁ מֹשֶׁה לְבַדּוֹ אֶל־יְהוָה וְהֵם לֹא יִגָּשׁוּ וְהָעָם לֹא
 יֵעָלוּ עִמּוֹ: ג וַיָּבֹא מֹשֶׁה וַיְסַפֵּר לָעָם אֵת כָּל־דִּבְרֵי יְהוָה
 וְאֵת כָּל־הַמִּשְׁפָּטִים וַיַּעַן כָּל־הָעָם קוֹל אֶחָד וַיֹּאמְרוּ
 כָּל־הַדְּבָרִים אֲשֶׁר־דִּבֶּר יְהוָה נַעֲשֶׂה: ד וַיִּכְתֹּב מֹשֶׁה אֵת
 כָּל־דִּבְרֵי יְהוָה וַיִּשְׁכֵּם בִּבְקָר וַיָּבֶן מִזְבֵּחַ תַּחַת הָהָר
 וּשְׁתֵּים עָשָׂר מִצֵּבָה לְשִׁנַּיִם עָשָׂר שְׁבִטֵי יִשְׂרָאֵל:

לו "עלה": (ב) ונגש משה לבדו. אל הערפל:
 (ג) ויבא משה ויספר לעם. בו ביום: את כל־דברי
 ה'. מצות פרישה והגבלה: ואת כל־המשפטים.
 שבע מצות שנצטוו בני נח, ושבת, וכבוד אב
 ואם, ופרה אדמה, ודינין שנתנו להם במרה:
 (ד) ויכתב משה. מ"בראשית" ועד מתן תורה,

רש"י בכמה מקומות, וזהו לשון "אי" שהוא אחד
 מארבע לשונות שה"כ" משמש. וגם מצינו
 בהרבה מקומות "אם" משמש בלשון "אשר",
 כמו (ויקרא ב, יד): "ואם־תקריב מנחת בכורים",
 שהיא חובה: (א) ואל משה אמר עלה. פרשה זו
 נאמרה קדם עשרת הדברות, ובד' בסיון נאמר

שד"ל (א) ואל משה אמר: עד כאן אמר לו המשפטים שיאמר לכל ישראל, ועכשו אמר לו מה
 שיעשה אחר שישלים להגיד לעם את המשפטים.

עלה אל ה': ולא אמר אלי, כמו שאמר 'נגש משה' (למטה ב') ולא אמר ונגשת.

והשתחוויתם מרחק: לתת שבח והודאה לפניו ית' על התורה אשר נתן לעמו, והיה עולה עמהם
 משה, כעבד המלך נאמן ביתו, שבבוא אנשים אל המלך יבא לפניהם וידבר בעדם (דון יצחק).

(ב) והעם לא יעלו עמו: אהרן והאחרים יעלו עמו, ולא יגשו עמו, והעם אפילו עליה כל שהוא
 לא יעלו.

(ד) את כל דברי ה': נראה שהכוונה על עשרת הדברות ועל מה שנאמר אחריהן מן 'אתם
 ראיתם כי מן השמים' (כ' י"ח) עד 'כי יהיה לך למוקש' (כ"ג ל"ג), וזה נקרא ס' הברית.

ושתיים עשרה מצבה: הציב; הפעל בכח השם.

ה וַיִּשְׁלַח אֶת־נְעָרֵי בְנֵי יִשְׂרָאֵל וַיַּעֲלוּ עֹלֹת וַיִּזְבְּחוּ זִבְחִים
 שְׁלָמִים לַיהוָה פָּרִים: וַיִּקַּח מֹשֶׁה חֲצֵי הַדָּם וַיִּשֶׂם בְּאֵגָנוֹת
 וַחֲצֵי הַדָּם זָרַק עַל־הַמִּזְבֵּחַ: ז וַיִּקַּח סֵפֶר הַבְּרִית וַיִּקְרָא
 בְּאָזְנֵי הָעָם וַיֹּאמְרוּ כָּל אֲשֶׁר־דִּבֶּר יְהוָה נַעֲשֶׂה וְנִשְׁמָע:
 ח וַיִּקַּח מֹשֶׁה אֶת־הַדָּם וַיִּזְרַק עַל־הָעָם וַיֹּאמֶר הִנֵּה דַם־
 הַבְּרִית אֲשֶׁר כָּרַת יְהוָה עִמָּכֶם עַל כָּל־הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה:
 ט וַיַּעַל מֹשֶׁה וְאַהֲרֹן נָדָב וָאֵבִיהוּא וְשִׁבְעִים מִזִּקְנֵי יִשְׂרָאֵל:

וכתב מצות שנצטוו במרה: וישכם בבקר. בחמשה בסיון: (ה) את־נערי. הבכורות: (ו) ויקח משה חצי הדם. מי חלקו? מלאך בא וחלקו: באגנות. שתי אגנות — אחד לחצי דם עולה, ואחד לחצי דם שלמים, להזות אותם על העם.

ומכאן למדו רבותינו (כריתות ט ע"א) שנכנסו אבותינו לברית — במילה, וטבילה, והרצאת דמים, שאין הזאה בלא טבילה: (ז) ספר הברית. מ"בראשית" ועד מתן תורה, ומצות שנצטוו במרה: (ח) ויזרק. ענין הזאה. ותרגומו: "וזרק

שד"ל

(ה) נערי בני ישראל: הבכורות.

ויעלו עלת וגו': לתודה לה' על התורה שנתן להם, ולשמחה על זה. וכל זה סימן שהעם כלו מקבלים עליהם התורה ההיא וכורתים עליה ברית.

פרים: אין ידוע אם חוזר לשלמים בלבד (כמו שהוא לפי הטעמים), או גם לעולות (חגיגה ו' ע"ב).

(ז) נעשה: מצות עשה.

ונשמע: מצות לא תעשה, שאין בהן עשייה, אלא לשמוע בקול ה' (וכן מצאתי אח"כ לרד"ק בשרש סכת).

(ח) הנה דם הברית וגו': הדם ההוא היה דינו להזרק כלו על המזבח, והנה הוא לחם ה', וה' צוה לזרוק חציו על העם, כאדם הנושא משאות מאת פניו אליהם, דרך חבה על שקבלו תורתו. והנה הוא כאלו אכלו משלחנו של מקום, והאכילה הזאת היא סעודת הברית אשר כרת ה' עמם להיות להם לאלהים ולקחת אותם לו לעם כל עוד שיעשו את כל הדברים האלה אשר צום; וכן כל כורתי ברית אהבה סועדים סעודה יחדו.

על כל הדברים האלה: כמו להלן (ל"ד כ"ז) 'כי על פי הדברים האלה כרתי אתך ברית ואת ישראל'. אנקלוס שינה הענין ותירגם: וזרק על מדבחה לכפרא על עמא (כך הוא נוסח ר') בחיי כך מצא בעל ספר יא"ר (בתרגום ספרדי), ורש"י הגיה וכתב: ותרגומו ואדי על מדבחה, כן הוא ברש"י כ"י שבידי, והמדפיסים לא הבינו כוונתו, וכתבו גם ברש"י וזרק על מדבחה

וַיֵּרְאוּ אֶת אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל וַתַּחַת רַגְלָיו כַּמַּעֲשֵׂה לְבַנְתִּי
הַסִּפִּיר וּכְעָצֶם הַשָּׁמַיִם לְטָהֶר: יא וְאֶל־אֶצִּילִי בְנֵי יִשְׂרָאֵל
לֹא שָׁלַח יָדוֹ וַיַּחֲזֹז אֶת־הָאֱלֹהִים וַיֹּאכְלוּ וַיִּשְׁתּוּ: יב וַיֹּאמֶר

כתרגומו, לשון מראה: לטהר. לשון ברור וצלול: (יא) ואל־אֶצִּילִי. הם נדב ואביהוא והזקנים: לא שלח ידו. מכלל שהיו ראויים להשתלח בהם יד: ויחזו את־האלהים. היו מסתכלין בו בלב גס – מתוך אכילה ושתייה. כך מדרש תנחומא (בהעלותך סימן טו). ואונקלוס לא תרגם כן. "אצילי" – לשון גדולים, כמו: "ומאציליה קראתיך" (ישעיה מא, ט), "ויאצל מן־הרוח" (במדבר יא, כה), "שש אמות אצילה" (יחזקאל מא, ח): (יב) ויאמר ה' אל־משה. לאחר מתן תורה: עלה אלי ההרה והיה־שם. ארבעים יום:

רש"י על־מדבחא לכפרא על־עמא: (י) ויראו את אלהי ישראל. נסתכלו והציצו ונתחיבו מיתה, אלא שלא רצה הקדוש ברוך־הוא לערבב שמחת התורה, והמתין לנדב ואביהוא עד יום חנכת המשכן. ולזקנים עד "ויהי העם כמתאננים וגו' ותבער־בם אש ה' ותאכל בקצה המחנה" (במדבר יא, א) – בקצינים שבמחנה: כמעשה לבנת הספיר. היא היתה לפניו בשעת השעבוד, לזכר צרתן של ישראל, שהיו משועבדים במעשה לבנים: וכעצם השמים לטהר. משגאלו, היה אור וחדודה לפניו: וכעצם.

לכפרא על עמא. גם בתרגום המיוחס ליונתן מתורגם: וזרק על מדבחא לכפרא על עמא; ונראה שהמתרגמים שינו הענין מפני ההדיטות והנכרים, שלא ילעגו על התורה (כ"ז אדר שני תרכ"ד) (תלמידי שלום שמעון מודינה).

(י) ויראו וגו': גם זה לתת כבוד לאומה שקבלה תורתו, רצה ה' שיתקרבו אליו הנכבדים שבהם, ובמראה להם התודע.

כמעשה: נ"ל כי מילת מעשה נאמרת על כל דבר, יהיה מה שיהיה, וכן כאן הכוונה ראו דבר מה שהיה דומה (במראהו) ללובן הספיר.

לבנת: מן לְבָנָה, וכן יחזקאל ראה כמראה אבן ספיר דמות כסא (ראב"ע), לובן וזוהר (ר' יונה ורשב"ם ורמבמ"ן); ורמבמ"ן חשב שכן הוא ג"כ בתרגום ירושלמי, וזה טעות, כי בתרגום ירושלמי מתורגם: כעובד לבן דספירינון, ובלשון ארמית אין אומרים לבן אלא חיוור להוראת הלבניות, אבל אומרים לבנין להוראת לבנים (כ"ח אדר שני תרכ"ד). והדבר ההוא שהיה כמעשה לבנת הספיר היה ג"כ כעצם השמים לטהר; וכל זה מראה שראו אצילי בני ישראל, והוא כבוד נברא לשעתו, אבל העם במתן תורה לא ראו שום תמונה; וכל זה ע"ד מלכותא דרקיעא כעין מלכותא דארעא, ובימי קדם לא היו המלכים מתראים לכל העם, כי אם לקצת נבחרים.

(יא) ואל אֶצִּילִי: אהרן ושאר העולים אתו.

לא שלח ידו: לא ניזוקו בראותם תמונת ה', כי ה' רצה לכבדם.

ויאכלו וישתו: אחר שראו מה שראו ירדו ואכלו עם אחיהם בבשר השלמים.

(יב) ואתנה לך את לחת האבן והתורה והמצוה: הלחות עם התורה והמצוה שכתבתי עליהם, הם

יְהוָה אֱלֹהֵי מֹשֶׁה עָלָה אֵלַי הָהָרָה וַהֲיִה-שָׁם וְאָתָנָה לִי
 אֶת-לַחַת הָאֲבֵן וְהַתּוֹרָה וְהַמִּצְוָה אֲשֶׁר כָּתַבְתִּי לְהוֹרֹתָם:
 יג וַיָּקָם מֹשֶׁה וַיְהוֹשֶׁעַ מִשְׁרָתוֹ וַיַּעַל מֹשֶׁה אֶל-הַר
 הָאֱלֹהִים: יד וְאֶל-הַזִּקְנִים אָמַל שְׂבוּ-לָנוּ בָּזָה עַד אֲשֶׁר-
 נָשׁוּב אֵלֵיכֶם וְהִנֵּה אֶהְרֶן וְחֹרֶן עִמָּכֶם מִי־בַעַל דְּבָרִים
 יגש אֲלֵהֶם: טו וַיַּעַל מֹשֶׁה אֶל-הָהָר וַיִּכַּס הָעָנָן אֶת-הָהָר:
 טז וַיִּשְׁכֵּן כְּבוֹד-יְהוָה עַל-הָרָה סִינַי וַיִּכְסְהוּ הָעָנָן שְׁשֶׁת

מפס"ר

לב, יז), למדנו שלא היה יהושע עמהם: (יד) ואל-
 הזקנים אמר. בצאתו מן המחנה:
 שבוֹלָנוּ בָּזָה. והתעכבו כאן עם שאר העם
 במחנה, להיות נכונים לשפט לכל-איש ריבו:
 חור. בנה של מרים היה, ואביו כלב בן יפנה,
 שנאמר (דברי הימים"א ב, ט): "ויקח־לו כלב את־
 אפרת, ותלד לו את־חור". אפרת — זו מרים,
 כדאיתא בסוטה (יא ע"ב): מִי־בַעַל דְּבָרִים. מי
 שיש לו דין: (טז) ויכסהו הענן. רבותינו (יומא ד
 ע"א וע"ב) חולקין בדבר, יש מהם אומרים: אלו
 ששה ימים שמראש חדש עד עצרת, יום מתן
 תורה: ויכסהו הענן. להר: ויקרא אל־משה ביום

את־לַחַת הָאֲבֵן וְהַתּוֹרָה וְהַמִּצְוָה אֲשֶׁר כָּתַבְתִּי
 לְהוֹרֹתָם. כל־שש מאות ושלוש עשרה מצות
 בכלל עשרת הדברות הן. ורבנו סעדיה פרש
 באזהרות שיסד, לכל־דבור ודבור מצות
 התלויות בו: (יג) ויקם משה ויהושע משרתו.
 לא ידעתי מה־טיבו של יהושע כאן? ואומר
 אני, שהיה התלמיד מלווה לרב עד מקום
 הגבלת תחומי ההר, שאינו רשאי לילך משם
 והלאה, ומשם — ויעל משה לבדו אל הר
 האלהים, ויהושע נטה שם אהלו ונתעכב
 שם כל־ארבעים יום, שכן מצינו כשירד משה:
 "וישמע יהושע את־קול העם ברעה" (שמות

עשרת הדברות. 'אשר כתבתי': חוזר על הלוחות ולהורותם על התורה והמצוה, ושיעור הכתוב
 ואתנה לך את לחות האבן אשר כתבתי והתורה והמצוה להורותם, והוא כאשר אמר במשנה
 תורה (ה' כ"ז) 'ואתה פה עמוד עמדי ואדברה אליך את כל המצוה והחקים והמשפטים אשר
 תלמדם' (רמב"ן), לפי עקר הוראתו נופל על הלוחות, ובדרך השאלה יפול גם על התורה והמצוה.
 ולשעבר הייתי מפרש הכל על הלוחות ואתנה לך את הלוחות האבן עם התורה והמצוה שכתבתי
 עליהם; אך נ"ל שלא יצדק שם תורה על עשרת הדברות, מפני שלא נזכר בהם שום תנאי,
 כשיארע כך תעשה כך, וכשיארע כך תעשה כך, עיין מה שכתבתי בבראשית כ"ו ה'.

(יד) וחור: עיין למעלה י"ז י'.

(טז) וישכן כבוד ה': הוא האש האוכלת הנזכרת במקרא שאחר זה.

יָמִים וַיִּקְרָא אֶל־מֹשֶׁה בַּיּוֹם הַשְּׁבִיעִי מִתּוֹךְ הָעֲנָן:
 וַיִּמְרֹאֶה כְבוֹד יְהוָה כְּאֵשׁ אֲכָלֶת בָּרֹאשׁ הָהָר לְעֵינֵי בְנֵי
 יִשְׂרָאֵל: יח וַיָּבֹא מֹשֶׁה בְּתוֹךְ הָעֲנָן וַיַּעַל אֶל־הָהָר וַיְהִי
 מֹשֶׁה בְּהָר אַרְבָּעִים יוֹם וְאַרְבָּעִים לַיְלָה:

הלוחות. ולמדך, שכל-הנכנס למחנה שכינה,
 טעון פרישה ששה ימים: (יח) בתוך הענן. ענן זה
 כמין עשן הוא, ועשה לו הקדוש ברוך-הוא
 למשה שביל בתוכו:

רש"י השביעי. לומר עשרת הדברות. ומשה וכל-בני
 ישראל עומדים, אלא שחלק הכתוב כבוד
 למשה. ויש אומרים: "ויכסהו הענן" – למשה,
 ששה ימים לאחר עשרת הדברות, והם היו
 בתחלת ארבעים יום שעלה משה לקבל

פרשת תרומה

כה וַיִּדְבֹּר יְהוָה אֶל-מֹשֶׁה לֵאמֹר: בִּדְבַר אֶל-בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וַיִּקְחוּ-לִי תְרוּמָה מֵאֵת כָּל-אִישׁ אֲשֶׁר יִדְבְּנוּ לָבוֹ תִּקְחוּ אֶת-תְּרוּמָתִי: וְזֹאת הַתְּרוּמָה אֲשֶׁר תִּקְחוּ מֵאֵתָם זָהָב וְכֶסֶף וְנַחֲשֶׁת: וְתִכְלֹת וְאַרְגָּמָן וְתוֹלַעַת שָׁנִי וְשֵׁשׁ וְעִזִּים:

(ג) זהב וכסף ונחשת וגו'. כלם באו בנדבה, רש"י איש איש מה-שנדבו לבו, חוץ מן הכסף שבא בשוה – מחצית השקל לכל-אחד. ולא מצינו בכל-מלאכת המשכן שהצריך שם כסף יותר, שנאמר (שם כה"כ): "וכסף פקודי העדה וגו' בקע לגלגלת" וגו', ושאר הכסף הבא שם בנדבה, עשאוה לכלי שרת: (ד) ותכלת. צמר צבוע בדם חלזון, וצבעו ירק: וארגמן. צמר צבוע ממין צבע ששמו "ארגמן": ושש. הוא פשתן: ועזים. נוצה של עזים. לכך תרגם אונקלוס: "ומעזי" – הבא מן העזים, ולא עזים עצמם. שתרגום של "עזים" – "עזיא":

(ב) ויקחו-לי תרומה. "לי" – לשמי: תרומה. הפרשה, יפרישו לי מממונם נדבה: ידבנו לבו. לשון נדבה, והוא לשון רצון טוב, פרישנ"ט בלעז: תקחו את-תרומתי. אמרו רבותינו (מגילה כט ע"ב): שלש תרומות אמורות כאן: אחת – תרומת בקע לגלגלת, שנעשו מהם האדנים, כמו שמפרש ב"אלה פקודי" (שמות לח, כ"ז). ואחת – תרומת המזבח בקע לגלגלת, לקפות, לקנות מהן קרבות צבור. ואחת – תרומת המשכן, נדבת כל-אחד ואחד. שלשה עשר דברים האמורים בענין, כלם הצרכו למלאכת המשכן, או לבגדי כהנה, כשתדקדק בהם:

(א) אחר שקיבלו עליהם המשפטים והתורות והיה ה' בישורון מלך, ראוי שיעשו לו מקדש, כאילו מלכם שוכן בתוכם, כי יהיה סבה חזקה לשמירת האחדות באומה והתמדת דבקותה בתורה, ואעפ"י שעדיין לא נגזר עליהם להתעכב במדבר, לא רצה ה' שימתינו לעשות לו מקדש עד שיכבשו ויחלקו את הארץ, ויהיה להם מקום נבחר להיות מרכז לכל הממלכה, וציוה לעשות משכן מיטלטל, שגם בבואם אל הארץ יוכלו להקימו בכל מקום שירצו לפי צורך השעה, והמשכן הזה שימש שמונים שנה וארבע מאות שנה עד שנבנה הבית בימי שלמה (מלכים א' ו' א').

(ב) ויקחו לי: מצווה לכלל האומה שיפקידו פקידים לקבל מיד המתנדבים וכמו שאומר תכף 'מאת כל איש' וכו' 'תקחו את תרומתי', 'וזאת התרומה אשר תקחו מאתם', וכן אמר להם משה (ל"ה ה') 'קחו מאתכם תרומה לה' (שאנשי האומה הממונים לכך יקחו משאר האומה ויקבלו מידם מה שיתנדבו) כל נדיב לבו יביאה את תרומת ה' (לידי הממונים); ונראה כי העם לא הפקידו פקידים, אלא הביאו אל משה עצמו, ככתוב (ל"ו ו') 'ויקחו מלפני משה', 'והם הביאו אליו עוד' וגו'.

(ג) זהב וכסף: (לדעת רש"י) עיין למטה (ל' ט"ו) נתנו איש מחצית השקל, וגם התנדבו כסף איש כרצונו.

ה וְעֵרַת אֵילִם מֵאֲדָמִים וְעֵרַת תַּחֲשִׁים וְעֵצֵי שֹׁטִים: וְשֹׁמֶן
לְמֶאֱרֹא בְּשָׂמִים לְשֹׁמֶן הַמִּשְׁחָה וְלִקְטֹרֶת הַסָּמִים: ז אֲבִי-
שֹׁהֵם וְאֲבִי מְלָאִים לְאֹפֶד וְלַחֲשֹׁן: ח וְעָשׂוּ לִי מִקְדָּשׁ
וְשִׁכְנֹתִי בְּתוֹכָם: ט כָּכֹל אֲשֶׁר אֲנִי מֵרָאה אוֹתָךְ אֵת
תְּבִנֹת הַמִּשְׁכָּן וְאֵת תְּבִנֹת כָּל-כֵּלָיו וְכֵן תַּעֲשׂוּ: י וְעָשׂוּ
אֲרוֹן עֵצֵי שֹׁטִים אֲמָתִים וְחֲצֵי אַרְכּוֹ וְאִמָּה וְחֲצֵי רָחְבּוֹ

למלאות הגמא, קרויים "אבני מלואים".
ומקום המושב קרוי "משבצות": לאפוד
ולחשן. אבני השהם לאפוד, ואבני המלואים
לחשן. וחשן ואפוד מפורשים ב"ואתה
תצוה" (שם, ויל), והם מיני תכשיט: (ה) ועשו
לי מקדש. ועשו לשמי בית קדשה: (ט) ככל
אשר אני מראה אותך. כאן את תבנית המשכן.
המקרא הזה מחבר למקרא שלמעלה
הימנו: "ועשו לי מקדש, ככל אשר אני
מראה אותך": וכן תעשו. לדורות, אם יאבד
אחד מן הכלים, או כשתעשו לי כלי בית
עולמים, כגון: שלחנות, ומנורות, וכיורות,
ומכונות שעשה שלמה, כתבנית אלו תעשו
אותם. ואם לא היה המקרא מחבר למקרא
שלמעלה הימנו, לא היה לו לכתב "וכן
תעשו" אלא 'כן תעשו', והיה מדבר על
עשית אהל מועד וכליו: (י) ועשו ארון. כמין
ארוכות שעושים בלא רגלים, עשויים כמין
ארגז שקורין אישקרי"ן, יושב על שוליו:

רש"י (ה) מאדמים. צבועות היו אדם לאחר עבודן;
תחשים. מין חיה. ולא היתה אלא לשעה,
והרבה גונים היו לה, לכך מתרגם: "ססגונא" –
ששש ומתפאר בגוין שלו: ועצי שטים.
מאין היו להם במדבר? פרש רבי תנחומא
(תרומה סימן ט): יעקב אבינו צפה ברוח הקדש
שעתידין ישראל לבנות משכן במדבר, והביא
ארוזים למצרים ונטעם, וצוה לבניו לטלם עמהם
כשיצאו ממצרים: (י) שמן למאור. שמן זית זך,
להעלות נר תמיד: בשמים לשמן המשחה.
שנעשה למשח כלי המשכן, והמשכן לקדשו,
והצרכו לו בשמים, כמו שמפרש ב"כי תשא"
(שמות ל, כג-ט): ולקטרת הסמים. שהיו מקטירין
בכל-ערב ובקר, כמו שמפרש ב"ואתה תצוה"
(שם, ז-ח). ולשון "קטרת" – העלאת קטור
ותמרות עשן: (ז) אבני-שהם. שטים הצרכו
שם, לצרך האפוד האמור ב"ואתה תצוה"
(שמות כה, יב): מלאים. על שם שעושין להם
בזהב מושב כמין גמא, ונותנין האבן שם

ה) וערת תחשים: תחש לא נמצא חוץ מסיפור המשכן רק פעם אחת (ביחזקאל ט"ז י') 'ואנעלך
תחש'. לדעת המתרגמים הוא שם עור צבוע בצבע מיוחד, וכן דעת בושארט, וחכמי
התלמוד אמרו (שבת כ"ח) שהוא שם חיה, וכן דעת גיז', והוא אומר שהוא Pocha או כיצא
בו.

שטים: בערבי שֶׁטַּט ובלעז Acacia (עיין נתי"ש).

וְאִמָּהּ וְחָצִי קִמְתּוֹ: יא וְצִפִּית אֹתוֹ זֶהב טָהוֹר מִבֵּית וּמִחוּץ
תִּצְפְּנוּ וְעָשִׂיתָ עָלָיו זָר זֶהב סָבִיב: יב וְיִצְקָתָ לֹא אֲרָבַע
טִבְעֹת זֶהב וְנִתְּתָה עַל אֲרָבַע פְּעֻמָּתָיו וּשְׁתֵּי טִבְעֹת עַל-
צִלְעוֹ הָאֶחָת וּשְׁתֵּי טִבְעֹת עַל-צִלְעוֹ הַשְּׁנִית: יג וְעָשִׂיתָ
בְּדֵי עֲצֵי שֹׁטִים וְצִפִּיתָ אֹתָם זֶהב: יד וְהִבַּאתָ אֶת-הַבָּדִים
בְּטִבְעֹת עַל צִלְעֹת הָאָרֶץ לִשְׂאֵת אֶת-הָאָרֶץ בָּהֶם:
טו בְּטִבְעֹת הָאָרֶץ יִהְיוּ הַבָּדִים לֹא יִסְרוּ מִמֶּנּוּ: טז וְנִתְּתָה
אֶל-הָאָרֶץ אֵת הָעֵדֹת אֲשֶׁר אָתָּן אֵלֶיךָ: שני זי וְעָשִׂיתָ כַּפֶּרֶת

של ארון מפסיק בין הבדים אמתים וחצי בין רש"י
בד לבד, שיהיו שני בני אדם הנושאים את
הארון מהלכין ביניהם. וכן מפרש במנחות
בפרק "שתי הלחם" (מנחות צח ע"ב): וּשְׁתֵּי
טִבְעֹת עַל-צִלְעוֹ הָאֶחָת. הן הן ארבע טבעות
שבתחלת המקרא, ופרש לך היכן היו. והיו"ו
זו יתרה היא, ופתרונו כמו "שתי טבעות".
ויש לך לישבה כן: ושתי מן הטבעות האלו
על צלעו האחת: צלעו. צדו: (יג) בדי. מוטות:
(טו) לֹא יִסְרוּ מִמֶּנּוּ. לעולם: (טז) וְנִתְּתָה אֶל-הָאָרֶץ.
כמו "בארץ": הַעֵדֹת. התורה, שהיא לעדות
ביני וביניכם, שצוית אתכם מצות הכתובות
בה: (זי) כִּפֶּרֶת. כסוי על הארון, שהיה פתוח
מלמעלה, ומניחו עליו כמין דף: אִמָּתִים וְחָצִי
אֶרְכָּה. כארכו של ארון, ורחבה כרחבו של

(יא) מבית ומחוץ תצפנו. שלשה ארונות עשה
בצלאל: שנים של זהב ואחד של עץ. וארבעה
כתלים ושולים לכל-אחד, ופתוחים מלמעלה.
נתן של עץ בתוך של זהב, ושל זהב בתוך של
עץ, וחפה שפתו העליונה בזהב. נמצא מצפה
מבית ומחוץ: זר זהב. כמין כתר מקיף לו
סביב למעלה משפתו, שעשה הארון החיצון
גבוה מן הפנימי, עד שעלה למול עבי הכפרת
ולמעלה הימנו משהו, וכשהכפרת שוכב על
עבי הכתלים, עולה הזר למעלה מכל-עבי
הכפרת כל-שהוא, והוא סימן לכתר תורה:
(יב) וְיִצְקָתָ. לשון התכה, כתרגומו: פְּעֻמָּתָיו.
כתרגומו: "זויתתה". ובזויות העליונות סמוך
לכפרת היו נתונות, שתיים מכאן ושתיים מכאן
לרחבו של ארון, והבדים נתונים בהם. וארכו

(יא) זר: מלשון נזר.

(יב) פְּעֻמָּתָיו: עיין מלכים א' ז' ל' ול"ד, כי משם ראינו כי פְּעֻמָּתָיו כמו פִּינוֹתָיו. וי"ו ושתי
טבעות עניינה idest, וכמוה בבראשית ל"ד מ"א, שמות י"ד י"ט, ישעיה כ"א י', ירמיה ב' ט',
מ' ח', מ"ו כ"ו; יחזקאל כ"ג ל"ז, שמואל א' כ"ח ג', וכיוצא בזה למטה פסוק י"ט.

שד"ל

זֶהב טָהוֹר אֲמָתִים וְחֲצִי אַרְכָּה וְאִמָּה וְחֲצִי רַחְבָּה:
יח וְעָשִׂיתָ שְׁנַיִם כְּרִבִּים זֶהב מְקֻשָּׁה תַעֲשֶׂה אֹתָם מִשְׁנֵי
קְצוֹת הַכַּפֹּרֶת: יט וְעָשִׂהָ כְרוֹב אֶחָד מְקַצָּה מִזֶּה וּכְרוֹב־
אֶחָד מְקַצָּה מִזֶּה מִן־הַכַּפֹּרֶת תַעֲשֶׂוּ אֶת־הַכְּרִבִּים

וראשין בולטין למעלה, וציר הכרובים בבליטת קצותיו: מקשה: בטדי"ן בלעז, כמו (דניאל ה, ו): "דא לדא נקשן": קצות הכפרת. ראשי הכפרת: (יט) ועשה כרוב אחד מקצה. שלא תאמר: שנים כרובים לכלי-קצה וקצה, לכך הצרך לפרש: "כרוב אחד מקצה מזה": מן־הכפרת. עצמה תעשו את הכרובים. זהו פרושו של "מקשה תעשה אתם" (פסוק יח) — שלא תעשה

ארון, ומונחת על עבי הכתלים ארבעתם. ואף־על־פי שלא נתן שעור לעביה, פרשו רבותינו (סוכה ה"א) שהיה עביה טפח: (יח) כרבים. דמות פרצוף תינוק להם: מקשה תעשה אתם. שלא תעשה בפני עצמם ותחברם בראשי הכפרת לאחר עשייתם, כמעשי צורפים שקורין שולדי"ן, אלא הטל זהב הרבה בתחלת עשית הכפרת, והכה בפטיש ובקרנס באמצע,

רש"י

(טז) עדת: ענינו תורה מלשון 'העד העיד בנו האיש', וכל תורה היא אוהרה והתראה.

שד"ל

(יח) כרבים: כמו הפוך רכוב, כסברת Gussetius והחכם יש"ר בבכורי העתים תק"צ עמוד ז', רק לא להיותם מורכבים מצורות שונות (כדעת יש"ר), כי לשון הרכבה להוראה כזו היא לשון שבדו להם האחרונים. אך נקראו כן מפני שהם רכב אלהים, כטעם 'זירכב על כרוב' (תהלים י"ח י"א), 'ולתבנית המרכבה הכרובים זהב' (דברי הימים א' כ"ח י"ח).

מקשה: מענין קשה, שלא יהיו חלולים, לא מן נקש, כי אין הקו"ף דגושה. מלבד כי הוצאת הכרובים והמנורה, גביעה כפתוריה ופרחיה, מְעֻשֶׁת אחד אי אפשר לעשותה בהכאת קורנס, אבל עיקר המלאכה צריך שיהיה בחרט ובכלים חותכים, וכן כתב גם רש"י וחותר בכלי האומנות. וגז' טען נגד מי שפירש כפירוש, כי מצאנו במלכים (א' ו' כ"ג וכו') שהיו הכרובים מעץ שמן ומצופים זהב. ואני אומר שאין להביא ראיה ממה שעשה שלמה למה שעשה משה, כי של שלמה היו גדולים הרבה, לפיכך לא עשה אותם מקשה זהב. הלא תראה שהיתה קומתם עשר אמות, ואותם של משה אי אפשר שהיו גדולים כל כך, כי המשכן כולו לא היה גבוה יותר מעשר אמות, שנאמר 'עשר אמות ארך הקרש', והכרובים היו מונחים על הכפורת, והכפורת על הארון, והארון היה אמה וחצי קומתו. והיה אפשר לטעון ממה שמצאנו מקשה בחצוצרות כסף (במדבר י' ב'), ואין ספק שהיו חלולות, ואני אומר כי מכל מקום היה אפשר לעשותן עץ (או נחושת) מצופה בכסף, ולכן אמר 'מקשה תעשה אותם' (סיון תרי"ט). ועיין מלת מקשה במסכת מידות ריש פרק ג' ברמב"ם ובר"ע ברטנורה.

(יט) מן הכפרת: מחוברים אל הכפורת ובלתי נפרדים ממנה, כאילו הם חלק ממנה. וכן 'גביעה כפתוריה ופרחיה ממנה יהיו' (ל"א), 'ממנו תהיינה קרנותיו' (כ"ז ב'), 'ממנו קרנותיו' (ל' ב'), 'חשב אפודתו אשר עליו כמעשהו ממנו יהיה' (כ"ח ח'), 'ממנו הוא כמעשהו' (ל"ט ה').

עַל־שְׁנֵי קְצוֹתָיו: כ וְהָיוּ הַכִּרְבִּים פְּרָשֵׁי כְנָפִים לְמַעַלָּה
 סֹבְכִים בְּכַנְפֵיהֶם עַל־הַכַּפֹּרֶת וּפְנֵיהֶם אִישׁ אֶל־אָחִיו
 אֶל־הַכַּפֹּרֶת יִהְיוּ פְנֵי הַכִּרְבִּים: כא וְנָתַתְּ אֶת־הַכַּפֹּרֶת עַל־
 הָאָרֶץ מִלְמַעַלָּה וְאֶל־הָאָרֶץ תִּתֵּן אֶת־הָעֵדוּת אֲשֶׁר אֶתָּן
 אֵלֶיךָ: כב וְנוֹעַדְתִּי לָךְ שֵׁם וְדִבַּרְתִּי אִתָּךְ מֵעַל הַכַּפֹּרֶת
 מִבֵּין שְׁנֵי הַכִּרְבִּים אֲשֶׁר עַל־אֲרוֹן הָעֵדוּת אֵת כָּל־אֲשֶׁר
 אֲצַוֶּה אוֹתָךְ אֶל־בְּנֵי יִשְׂרָאֵל: כג וַעֲשִׂיתָ שְׁלָחוֹן עֲצֵי

ובמקום אחר (ויקרא א, א) הוא אומר: "וידבר רש"י
 ה' אליו מאהל מועד לאמר" — זה המשכן
 מחוץ לפרכת. נמצאו שני כתובים מכחישים
 זה את זה. בא הכתוב השלישי והכריע ביניהם
 (במדבר ז, פט): "ובבא משה אל־אהל מועד...
 וישמע את־הקול מדבר אליו מעל הכפרת"
 וגו' — משה היה נכנס למשכן, וכיון שבא בתוך
 הפתח קול יורד מן השמים לבין הכרובים,
 ומשם יוצא ונשמע למשה באהל מועד: (ואת
 כל־אשר אצוה אותך אל־בני ישראל. הרי וי"ו
 זו יתרה וטפלה, וכמוהו הרבה במקרא, וכה
 תפתר: ואת אשר אדבר עמך שם את כל־אשר
 אצוה אותך, אל־בני ישראל הוא) [את כל־
 אשר אצוה אותך אל־בני ישראל. "אל" כתוב
 בלא וי"ו]: (כג) קמטו. גבה רגליו עם עבי השלחן:

בפני עצמם ותחברם לכפרת: (כ) פרשי כנפים.
 שלא תעשה כנפיהם שוכבים, אלא פרושים
 וגבוהים למעלה אצל ראשיהם שיהא עשרה
 טפחים בחלל שבין הכנפים לכפרת, כדאיתא
 בסכה (סוכה ה ע"ב): (כא) ואל־הארץ תתן את־
 העדות. לא ידעתי למה נכפל, שהרי כבר נאמר
 (פסוק ט): "ונתת אל־הארץ את העדות"? ויש
 לומר, שבא ללמד, שבעודו ארון לבדו בלא
 כפרת, יתן תחלה העדות לתוכו ואחר כך
 יתן את הכפרת עליו. וכן מצינו, כשהקים את
 המשכן נאמר (שמות מ, כ): "ויתן את־העדות אל־
 הארץ", ואחר כך "ויתן את־הכפרת על־הארץ
 מלמעלה": (כב) ונועדתי. כשאקבע מועד לך
 לדבר עמך, אותו מקום אקבע למועד שאבא
 שם לדבר אליך: ודברתי אתך מעל הכפרת.

(כ) אל הכפרת יהיו פני הכרבים: נוטים מעט למטה (ראב"ע), הכרובים היו פורשים כנפיהם
 למעלה כאילו מעופפים. ואמנם אין הכרובים דמות האל חלילה, אלא כמו שראה יחזקאל
 שעל ראשי החיות היה דמות רקיע ועל הרקיע דמות כסא, ועליו השכינה.

(כא) ואל הארץ תתן את העדות: קודם שאמר 'ונועדתי לך שם ודברתי אתך מעל הכפרת' וגו',
 חזר והזכיר מה שינתן בתוך הארון להודיע כי קדושת הארון היא בעבור הלוחות שבתוכו לא
 בשביל הכפרת והכרובים (אייר תרכ"ד).

(כב) ונועדתי: שם יהיה מקום בואי לדבר איתך. שרש יעד נופל על המקום ועל הזמן, וכאן
 הכוונה על המקום ולא על הזמן, ורמבמ"ן ויש"ר תרגמו בזמנים קבועים, והוא טעות.

שָׁטִים אֲמַתִּים אָרְכוֹ וְאִמָּה רַחְבּוֹ וְאִמָּה וַחֲצִי קִמְתּוֹ:
 כד וְצִפִּית אֹתוֹ זֶהב טְהוֹר וְעָשִׂיתָ לוֹ זָר זֶהב סָבִיב:
 כה וְעָשִׂיתָ לוֹ מִסְגֶּרֶת טַפַּח סָבִיב וְעָשִׂיתָ זֶרֶז־זֶהב
 לְמִסְגֶּרֶתוֹ סָבִיב: כו וְעָשִׂיתָ לוֹ אַרְבַּע טַבַּעֲתֵי זֶהב וְנָתַתָּ
 אֶת־הַטַּבַּעֲתֵי עַל אַרְבַּע הַפָּאֵת אֲשֶׁר לְאַרְבַּע רַגְלָיו:
 כז לְעֵמֶת הַמִּסְגֶּרֶת תַּהֲיֶינָה הַטַּבַּעֲתֵי לְבָתִּים לְבָדִים לְשֵׁאת
 אֶת־הַשְּׁלֶחָן: כח וְעָשִׂיתָ אֶת־הַבָּדִים עֲצֵי שָׁטִים וְצִפִּיתָ
 אֹתָם זֶהב וְנִשְׁאֲבָם אֶת־הַשְּׁלֶחָן: כט וְעָשִׂיתָ קְעֶרְתָּיו

תקועות, כנגד ראשי המסגרת: לבתים לבדים. אותן הטבעות יהיו בתים להכניס בהן הבדים: לבתים. לצרך בתים: לבדים. כתרוממו: "לאתרא לאריחיא": (כח) ונשאבם. לשון נפעל – יהיה נשא בם את השלחן: (כט) ועשית קערתי וכפתי. "קערתי" – זה הדפוס שהיה עשוי כדפוס הלחם, והלחם היה עשוי כמין תבה פרוצה משתי רוחותיה, שולים לו למטה וקופל מכאן ומכאן כלפי מעלה כמין כתלים, ולכך קרוי "לחם הפנים", שיש לו פנים רואין לכאן ולכאן לצדי הבית, מזה ומזה, ונותן ארכו

רש"י (כד) זר זהב. סימן לכתר מלכות, שהשלחן שם עשר וגדלה כמו שאומרים (עיי' עבודה זרה סח ע"ב): "שלחן מלכים": (כה) מסגרת. כתרוממו: "גדנפא". ונחלקו חכמי ישראל (מנחות צו ע"ב) בדבר – יש אומרים: למעלה היתה סביב לשלחן, כמו לבזבזין שבשפת שלחן שרים. ויש אומרים: למטה היתה תקועה, מרגל לרגל בארבע רוחות השלחן, ודף השלחן שוכב על אותה מסגרת: ועשית זר־זהב למסגרתו. הוא זר האמור למעלה, ופרש לך כאן שעל המסגרת היה: (כו) לעמַת המסגרת תהיין הטבעות. ברגלים

שד"ל (כה) מסגרת: למעלה לסגור בעד מה שעל השלחן, לבלתי יטול ממנו דבר, ולפיכך נקראת מסגרת, ואם היתה למטה לחזק השלחן נ"ל שלא יפול עליה שם מסגרת, כי אין דבר נסגר בתוכה. ותלמידי יצחק פארדו מוסיף כי אף על פי כן היתה משמשת לחזק השלחן, כי יתכן שלא היה השלחן מונח על ראשי הרגלים, אך היו נכנסים בעביו ובעובי המסגרת.

(כו) לעמַת המסגרת תהיין הטבעות: תקועות ברגלים אצל המסגרת.

(כט) מה שפירשו רז"ל ורש"י בכלים האלה נראה שכן היה בבית שני, ואין נראה שהיה כן במדבר.

כף: מסתמא שהוא כפוף ככף היד, וכן בתמיד פרק ה', והכף דומה לתרקב גדול של זהב מחזיק ג' קבים; וכיוצא בזה כף אחת מלאה קטורת. א"כ הקערה פשוטה או עמוקה פחות מן הכף,

וּכְפַתִּיו וּקְשׁוֹתָיו וּמִנְקֵיתָיו אֲשֶׁר יֵסַךְ בָּהֶן זָהָב טָהוֹר תַּעֲשֶׂה אֹתָם: וְנָתַתְּ עַל־הַשְּׁלֶחָן לֶחֶם פָּנִים לִפְנֵי תִמִּיד:

וראשי הקנים שבין לחם לחם סמוכין על רש"י אותן פצולין, כדי שלא יכבד משא הלחם העליונים על התחתונים וישברו. ולשון "מכילתה" – סבלותיו, כמו (ירמיה ו, יא): "נלאיתי הכיל". אבל לשון "מנקיות" איני יודע איך נופל על סניפין. ויש מחכמי ישראל (מנחות צז ע"א) אומרים: "קשותיו" – אלו סניפין שמקשין אותן ומחזקין אותו שלא ישבר. "ומנקיותו" – אלו הקנים שמנקין אותו שלא יתעפש. אבל אונקלוס שתרגם "מכילתה", היה שונה כדברי האומר: מנקיות הן סניפין: אשר יסך בהן. אשר יכסה בהן. ועל קשותיו הוא אומר: "אשר יסך", שהיו עליו כמין סכך וכסוי. וכן במקום אחר (במדבר ד, ז) הוא אומר: "ואת קשות הנסך". וזה וזה – "יסך" ו"הנסך" – לשון סכך וכסוי הם: (ל) לחם פנים. שישלו פנים, כמו שפרשתי (פסוק כט). ומנין הלחם וסדר מערכותיו, מפרשים ב"אמר אל-הכהנים"

לרחבו של שלחן, וכתליו זקופים כנגד שפת השלחן. והיה עשוי לו דפוס זהב ודפוס ברזל, בשל ברזל הוא נאפה, וכשמוציאו מן התנור נותנו בשל זהב, עד למחר בשבת שמסדרו על השלחן, ואותו הדפוס קרוי "קערה": וכפתיו. בזיכין שנותנים בהם לבונה. ושתיים היו, לשני קומצי לבונה שנותנין על שתי המערכות, שנאמר (ויקרא כד, ז): "ונתת על-המערכת לבנה זכה": וקשותיו. הן כמין חצאי קנים חלולים הנסדקין לארכן, דגמתן עשה של זהב. ומסדר שלשה על ראש כל-לחם, שישב לחם האחד על גבי אותן הקנים, ומבדילין בין לחם לחם, כדי שתכנס הרוח ביניהם ולא יתעפשו. ובלשון ערבי, כל-דבר חלול נקרא קסו"ה: ומנקיותו. תרגומו: "ומכילתה", הן סניפים כמין יתדות זהב, עומדין בארץ וגבוהים עד למעלה מן השלחן הרבה, כנגד גבה מערכת הלחם. ומפצלים ששה פצולים זה למעלה מזה,

כי אמנם פשוטה ממש לא יתכן שתהיה, כי שרש קער מורה בערבי עמוק (ומזה קעורית) שד"ל ואע"פ כן הכף כפופה ועמוקה ממנה.

הקשות: במשנה הגונב את הקסוה, א"כ איננו לא הסניפין ולא הקנים שהם קבועים וקשה לגנבם, אלא הם כלים קטנים לנסך בהם, כאמרו 'ואת קשות הנסך', ומנקיותיו כולל יתר כלי הנסוך. והקערות והכפות לכבוד השלחן שלא יחסר בו מה שדרכו להנחתן על השלחנות אע"פ שלא היה תשמישן לצורך השלחן, כמו שגם הקשות והמנקיות שהיו לנסך לא היה תשמישן לצורך השלחן אלא לצורך המזבח.

ומנקיותיו: תרגום סורי ומִנְקֵיתָא דְמִתְנָקָה בהין, ונסך לא תסכו עליו, תרגום סורי ונוקִיָּא לָא תִנְקֵן עֲלוּהִי, א"כ מנקיות ל' נסך וכן יוסך בהן ל' נסך כתרגום אנקלוס. הן אמת כי סכך ל' כסוי; אבל הקנים שהזכיר רש"י לא היו מכסים לא את השלחן ולא את הלחם. מניקתא הוא ג"כ תרגום סורי של לוג, ופירש בר באלול שהיא מדה הנקראת בערבי כאשאת והוא מחזיק Cyathos 2. והנה התבאר כי הקשות והמנקיות אחיות, והן מדות הלח או כלים קטנים להחזיק משקים, ונראה כי המנקיות גדולות מן הקשות, מאחר והמנקיה היא כשיעור לוג,

לא וְעָשִׂיתָ מִנֶּרֶת זֶהָב טָהוֹר מִקֶּשֶׁה תִּיעָשֶׂה הַמִּנְזָרָה
יִרְכָּה וְקִנָּה גְבִיעֶיהָ כַּפֹּתֶיהָ וּפְרָחֶיהָ מִמָּנָה יִהְיוּ:
לב וְשָׂשָׂה קָנִים יִצְאִים מִצִּדֵּיהָ שְׁלֹשָׁה | קָנֵי מִנְזָה מִצִּדֵּיהָ
הָאֶחָד וְשְׁלֹשָׁה קָנֵי מִנְזָה מִצִּדֵּיהָ הַשֵּׁנִי: לג שְׁלֹשָׁה גְבָעִים
מִשְׁקָדִים בִּקְנָה הָאֶחָד כַּפֹּתָר וּפְרָחַ וְשְׁלֹשָׁה גְבָעִים

ארכים וקצרים, וקורין להם מדרינ"ש. ואלו עשוין מזהב, ובולטין ויוצאין מכל-קנה וקנה כמנין שנתן בהם הכתוב, ולא היו בה אלא לנוי: כפתריה. כמין תפוחים עגולין היו סביב, בולטין סביבות הקנה האמצעי, כדרך שעושין למנורות שלפני השרים, וקורין להם פומיל"ש. ומנין שלהם כתוב בפרשה, כמה כפתורים בולטין ממנה וכמה חלק בין כפתור לכפתור: ופרחיה. ציורין עשוין בה כמין פרחין: ממנה יהיו. הכל מקשה יוצא מתוך חתיכת העשת, ולא יעשם לבדם וידביקם: (לב) יצאים מצדיה. לכאן ולכאן באלכסון, נמשכים ועולין עד כנגד גובהה של מנורה, שהוא קנה האמצעי, ויוצאין מתוך קנה האמצעי זה למעלה מזה – התחתון ארוך, ושל מעלה קצר הימנו, והעליון קצר הימנו, לפי שהיה גבה ראשיהן שווה לגובהו של קנה האמצעי השביעי שממנו יוצאים ששת הקנים: (לג) משקדים. כתרגומו – מצירים היו, כדרך שעושין לכלי

רש"י (ויקרא כד, ה'ו): (לא) מקשה תיעשה המנורה. שלא יעשנה חליות, ולא יעשה קניה ונרותיה אברים אברים ואחר כך ידביקם, כדרך הצורפים שקורין שולדי"ר. אלא, כלה באה מחתיכה אחת, ומקיש בקרנס וחותר בכלי האמנות ומפריד הקנים אילך ואילך: מקשה. תרגומו: "נגיד", לשון המשכה, שממשיך את האברים מן העשת לכאן ולכאן בהקשת הקרנס. ולשון "מקשה" – מכת קרנס. (בטדי"ץ בלעז, כמו (דניאל ה, ו): "דא לדא נקשן"): תיעשה המנורה. מאליה. לפי שהיה משה מתקשה בה, אמר לו הקדוש ברוך-הוא? השלך את הככר לאור והיא נעשית מאליה, לכך לא נכתב 'תעשה': ירכה. הוא הרגל של מטה, העשוי כמין תבה. ושלשה רגלים יוצאין הימנו ולמטה: וקנה. הקנה האמצעי שלה, העולה באמצע הירך זקוף כלפי מעלה, ועליו נר האמצעי עשוי כמין בזך, לצוק השמן לתוכו ולתת הפתילה: גביעיה. הן כמין כוסות שעושין מזכוכית,

והכאשאת אינה אלא Cyathos 2. וטעה בר באלול באמרו שהיא היא, ויש חלוק ביניהם בשיעורם.

(לא) כפתריה: אולי מן כף תור, כלומר כף שור, פרסה שסועה, ודוגמת זה במשנה במסכת כלאים ראש תור, ואיננו מעניין 'תורי זהב' (כדעת הרב שם, פרק ב' משנה ז'), ולא כל קרן זוית נקראת ראש תור, אלא קרן זוית המכה על קו ישר (כזה: ∞) נקרא כן, כי הוא דומה לראש שור בעל שתי קרנים.
(לג) כל גביע הוא כפתור ופרח.

מִשְׁקָדִים בִּקְנֵה הָאֶחָד כִּפְתָר וּפְרַח בֶּן לִשְׁשֶׁת הַקָּנִים
הַיֵּצְאִים מִן־הַמְּנוּרָה: ^{לד} וּבַמְּנוּרָה אַרְבַּעַה גְּבִיעִים מִשְׁקָדִים
כִּפְתָרֶיהָ וּפְרָחֶיהָ: ^{לה} וְכִפְתָר תַּחַת שְׁנֵי הַקָּנִים מִמְּנָה
וְכִפְתָר תַּחַת שְׁנֵי הַקָּנִים מִמְּנָה וְכִפְתָר תַּחַת־שְׁנֵי הַקָּנִים
מִמְּנָה לִשְׁשֶׁת הַקָּנִים הַיֵּצְאִים מִן־הַמְּנוּרָה: ^{לו} כִּפְתָרֶיהָ
וּקְנָתָם מִמְּנָה יִהְיוּ כֻלָּהּ מִקְשָׁה אַחַת זָהָב טָהוֹר:

ושני קנים יוצאים ממנו אילך ואילך, נמשכים ועולים כנגד גובהה של מנורה. וטפחים חלק. וטפח כפתר, ושני קנים יוצאים ממנו. וטפחים חלק. וטפח כפתר, ושני קנים יוצאים ממנו, ונמשכים ועולים כנגד גובהה של מנורה. וטפחים חלק. נשתירו שם שלשה טפחים, שבהם שלשה גביעים וכפתור ופרח. נמצאו גביעים עשרים ושנים: שמונה עשר לששה קנים, שלשה לכל־אחד ואחד, וארבעה בגופה של מנורה, הרי עשרים ושנים. ואחד עשר כפתורים: ששה בששת הקנים, ושלשה בגופה של מנורה, שהקנים יוצאים מהם, ושנים עוד במנורה, שנאמר (פסוק לד): "משקדים כפתריה" — מעוט "כפתורים" שנים, האחד למטה אצל הירך והאחד בשלשה טפחים העליונים עם שלשת הגביעים. ותשעה פרחים היו לה: ששה לששת הקנים, שנאמר (פסוק לג): "בקנה האחד כפתר ופרח", ושלשה למנורה, שנאמר (פסוק לד): "משקדים כפתריה ופרחיה" — ומעוט "פרחים" שנים, ואחד האמור בפרשת "בהעלותך" (במדבר ח, ד): "עד־ירכה עד־פרחה". ואם תדקדק במשנה זו

כסף וזהב, שקורין ניילי"ר: ושלשה גביעים. בולטין מכל־קנה וקנה: כפתר ופרח. היה לכל־קנה וקנה: ^{לד} (ובמנורה ארבעה גביעים. בגופה של מנורה היו ארבעה גביעים, אחד בולט בה למטה מן הקנים, והשלשה למעלה מן יציאת הקנים היוצאים מצדיה: משקדים כפתריה ופרחיה. זה אחד מחמשה מקראות שאין להם הכרע, שאין ידוע אם גביעים משקדים, או משקדים כפתריה ופרחיה: ^{לה}) וכפתר תחת שני הקנים. מתוך הכפתור היו הקנים נמשכים משני צדיה אילך ואילך. כך שנינו במלאכת המשכן (פרק י): גובהה של מנורה שמונה עשר טפחים, הרגלים והפרח שלשה טפחים, הוא הפרח האמור בירך, שנאמר (במדבר ח, ד): "עד־ירכה עד־פרחה". וטפחים חלק. וטפח שבו גביע מהארבעה גביעים, וכפתר ופרח משני כפתורים ושני פרחים האמורים במנורה עצמה, שנאמר (פסוק לד): "משקדים כפתריה ופרחיה". למדנו, שהיו בקנה שני כפתורים ושני פרחים לבד מן השלשה כפתורים שהקנים נמשכין מתוכם, שנאמר: "וכפתר תחת שני הקנים" וגו'. וטפחים חלק. וטפח כפתר,

^{לד} (ארבעה גביעים: אחד למטה ממקום יציאת הקנים, והשלשה האחרים הם כפתור תחת כל שני קנים.

^{לו} (כפתריהם: של הקנים, וקנותם של הכפתורים.

וְעָשִׂיתָ אֶת־נִרְתִּיָּה שְׁבַעַה וְהָעֵלָה אֶת־נִרְתִּיָּה וְהָאִיר
עַל־עֶבֶר פָּנֶיהָ: ל^ח וּמִלְקָחֶיהָ וּמַחְתִּתֶּיהָ זֶה־ב טָהוֹר: לט כָּכָר
זֶה־ב טָהוֹר יַעֲשֶׂה אֹתָהּ אֵת כָּל־הַפָּלִים הָאֵלֶּה: מ וְרָאָה
וַעֲשֶׂה בְּתַבְנִיתָם אֲשֶׁר־אֵתָה מְרָאָה בָּהֶר: ש^י כו א וְאֵת־

כמו (ישעיה ל, יד): "לחתות אש מיקוד": (לט) ככר
זהב טהור. שלא יהיה משקלה עם כל-כליה
אלא ככר, לא פחות ולא יותר. והככר של
חול – ששים מנה, ושל קדש היה כפול –
מאה עשרים מנה, והמנה הוא ליטרא ששוקלין
בה כסף למשקל קולוני"א, והם מאה זהובים
עשרים וחמשה סלעים, והסלע ארבעה
זהובים: (מ) וראה ועשה. ראה כאן בהר תבנית
שאני מראה אותך. מגיד שנתקשה משה
במעשה המנורה, עד שהראה לו הקדוש ברוך-
הוא מנורה של אש: אשר-אתה מראה.
כתרגומו: "דאת מתחזי בטורא". אלו היה
נקוד "מראה" בפתח, היה פתרונו: אתה
מראה לאחרים, עכשו שנקוד חטף קמץ –
פתרונו: "דאת מתחזי" – שאחרים מראים לך:
(א) ואת-המשכן תעשה עשר יריעת. להיות לו

רש"י הכתובה למעלה, תמצאם כמנינם איש איש
במקומו: (לז) את-נרתיה. כמין בזיכין שנותנין
בתוכם השמן והפתילות: והאיר על-עבר פניה.
עשה ששת הנרות שבראשי הקנים היוצאים
מצדיה, מוסבים כלפי האמצעי, כדי שיהיו
הנרות – כשתדליקם – מאירים אל עבר פניה,
מוסב אורם אל צד פני הקנה האמצעי שהוא
גוף המנורה: (לח) ומלקחיה. הם הצבתיים,
העשויין לקח בהם הפתילה מתוך השמן,
לישבן ולמשכן בפי הנרות. ועל שם שלוקחים
בהם, קרויים "מלקחים". "וצבתיהא" שתרגם
אונקלוס – לשון צבת, טינליי"א בלעז:
ומחתתיה. הם כמין בזיכין קטנים, שחותה בהן
את האפר שבנר בבקר בבקר, כשהוא מטיב
את הנרות מאפר הפתילות שדלקו הלילה
וכבו. ולשון "מחתה" – פוישידור"א בלעז,

שד"ל (לז) והעלה את נרתיה: על שם שהשלהבת עולה למעלה, וכן ואש נשקה ביעקב, מסיקין את
התנור, נסק סלק בארמית ענין עלייה.

על עבר פניה: כל הנרות יהיו מאירין לצד השלחן שכנגד המנורה, שנ' 'ואת המנורה נוכח
השלחן', וכן כתוב 'אל מול פני המנורה יאירו שבעת הנרות', וכל שבעתן מאירין לצד השלחן
שכנגדה לפניה (רשב"ם).

(מ) וראה... בתבניתם: ענין הסתכלות, כמו 'ירא בסלותם', 'ראה בכבוד' (יחזקאל כ"א כ"ו).

(א) שש משזר ותכלת וארגמן ותלעת שני: לפי פשוטו כל אחד מן המינים האלה היה משמש
לבדו, כי כל אחד היה צבעו מיוחד, ועי"כ היו עושים ציורים של גוונים שונים, ודעת רז"ל
שכל חוט היה מארבעה מינים.

חשב: עושה ציורים מגוונים שונים באריגה, ועיין למטה כ"ח ל"ט.

(א) הלולאות היו מחברות בגוף היריעה, חמשים מכאן וחמשים מכאן, והיה מכניס קרס נחשת

הַמִּשְׁכָּן תַּעֲשֶׂה עֶשֶׂר יְרִיעֹת שֶׁשׁ מִשְׁזָר וּתְכַלֶּת וְאַרְגָּמָן
וְתַלְעֵת שְׁנֵי כִרְבִּים מַעֲשֶׂה חֹשֶׁב תַּעֲשֶׂה אֹתָם: בִּאֲרָךְ |
הַיְרִיעָה הָאֶחָת שְׁמֹנֶה וְעֶשְׂרִים בָּאֲמָה וְרֹחַב אַרְבַּע
בָּאֲמָה הַיְרִיעָה הָאֶחָת מֵדָה אֶחָת לְכָל־הַיְרִיעֹת: גִּ חֲמֵשׁ
הַיְרִיעֹת תִּהְיֶינָן חִבְרֹת אִשָּׁה אֶל־אֶחָתָהּ וְחֲמֵשׁ יְרִיעֹת
חִבְרֹת אִשָּׁה אֶל־אֶחָתָהּ: דִּ וְעָשִׂיתָ לָּלֵאֲת תְּכַלֶּת עַל

מצד זה, וכמו שאורגין חגורות של משי רש"י
שקורין בלעז פיישי"ש: (א) תהיין חברת. תופרן
במחט, זו בצד זו, חמש לבד וחמש לבד: אשה
אל־אחתה. כך דרך המקרא לדבר בדבר שהוא
לשון נקבה. ובדבר שהוא לשון זכר אומר:
"איש אל־אחיו", כמו שנאמר בכרובים (שמות
כה, כ): "ופניהם איש אל־אחיו": (ד) ללאַת.
לצול"ש בלעז, וכן תרגם אונקלוס: "ענובין",
לשון עניבה: מקצה בחברת. באותה יריעה
שבסוף החבור. קבוצת חמשת היריעות קרויה

לגג ולמחיצות מחוץ לקרשים, שהיריעות
תלויות מאחוריהן לכסותן: שש משזר ותכלת
וארגמן ותלעת שני. הרי ארבעה מינין יחד בכל־
חוט וחוט – אחד של פשתים ושלשה של
צמר, וכל־חוט וחוט כפול ששה, הרי ארבעה
מינין כשהן שזורין יחד עשרים וארבעה כפלים
לחוט: כרבים מעשה חשב. כרובים היו מצירין
בהם באריגתן, ולא ברקימה שהוא מעשה
מחט אלא באריגה בשני כתלים, פרצוף אחד
מכאן ופרצוף אחד מכאן, ארי מצד זה ונשר

שד"ל בתוך שתי לולאות. המשכן היה ארוך ממזרח למערב 30 אמה, ורחב מצפון לדרום 10 אמות, והיה פתחו בצד מזרח (עיין רד"ק ביחזקאל ח' ט"ז). והיו על גגו 4 מכסאות: א': יריעות שש משזר ותכלת וארגמן ותולעת שני; ב': יריעות עזים; ג': מכסה עורות אלים מאדמים; ד': מכסה עורות תחשים. יריעות שש ותכלת וכו' היה ארכן 28 ורחבן 4 והיו עשר יריעות, נמצא רחבן 40, 30 לאורך המשכן, 1 כנגד עובי הקרשים שבמערב, 9 לאחורי המשכן (זה כר' נחמיה שעובי הקרשים אמה. ולר' יהודה הקרשים עבים למטה אמה, ולמעלה מתקצרים והולכים עד כאצבע, ולדעתו 19 לאחורי המשכן והיו גם האדנים מכוסים) וארכן 28, 10 לרוחב המשכן, ואמה מכאן ואמה מכאן, לכסות עובי הקרשים (כר' נחמיה), ושמונה אמות מכאן ושמונה מכאן מכסות הקרשים, ושתי אמות התחתונות מגולות. ולר"י לא נשאר אלא אמה מגולה, והיא אמת האדנים. למעלה מיריעות אלו היו יריעות עזים והיה ארכן 30 (שתי אמות יותר מיריעות ראשונות) נמצא רחבן 44. והנה היה ארכן מכסה אמה מכאן ואמה מכאן יותר מן הראשונות (עד האדנים לר' נחמיה, וגם האדנים לר' יהודה, עיין רש"י פסוק ח'), ורחבן היה 30, אמה לארכו של המשכן, וט' או י' אחורי המשכן, והיריעה העודפת היה חציה (ב' אמות) אל מול פני המשכן לצד מזרח, וחציה סרוח על אחורי המשכן (לר' נחמיה אתה אחת נגדרת על הארץ, ולר"י שתיהן נגדרות). למעלה מזה מכסה עורות אילים, ומכסה עורות תחשים, על הגג בלבד, ארכן 30 ורחבן 10.

שִׁפְתַּי הִירִיעָה הָאֶחָת מִקֶּצֶה בַּחֲבֶרֶת וְכֵן תַּעֲשֶׂה בְּשִׁפְתַּי
הִירִיעָה הַקִּיצוֹנָה בַּמַּחְבֶּרֶת הַשְּׁנִית: הַחֲמִשִּׁים לִלְאֹת
תַּעֲשֶׂה בִּירִיעָה הָאֶחָת וְחֲמִשִּׁים לִלְאֹת תַּעֲשֶׂה בִּקְצֵה
הִירִיעָה אֲשֶׁר בַּמַּחְבֶּרֶת הַשְּׁנִית מִקְבִּילַת הַלִּלְאֹת אֲשֶׁה
אֶל־אֶחָתָהּ: וְעָשִׂיתָ חֲמִשִּׁים קְרָסִי זָהָב וְחֲבֶרֶת אֶת־
הִירִיעֹת אֲשֶׁה אֶל־אֶחָתָהּ בִּקְרָסִים וְהָיָה הַמִּשְׁכָּן אֶחָד:
וְעָשִׂיתָ יְרִיעֹת עֲזִים לְאֶהָל עַל־הַמִּשְׁכָּן עֲשִׂיתִי־עֲשֶׂרָה

אמה — שמונה לצפון ושמונה לדרום —
מכסות קומת הקרשים שגבהן עשר, נמצאו
שתי אמות התחתונות מגלות. רחבן של
יריעות ארבעים אמה כשהן מחברות, עשרים
אמה לחוברת, שלשים מהן לגג חלל המשכן
לארכו, ואמה כנגד עבי ראשי הקרשים
שבמערב, ואמה לכסות עבי העמודים
שבמזרח, שלא היו קרשים במזרח אלא
ארבעה עמודים שהמסך פרוש ותלוי בוויין
שבהן כמין וילון, נשתירו שמונה אמות התלויין
על אחורי הקרשים שבמערב, ושתי אמות
התחתונות מגלות. זו מצאתי בבריתא
דארבעים ותשע מדות. אבל במסכת שבת (צח
ע"ב): אין היריעות מכסות את עמודי המזרח,
ותשע אמות תלויות אחורי המשכן. והכתוב
מסיענו (פסוק לג): "ונתת את־הפרכת תחת
הקרסים", ואם כדברי הבריתא הזאת, נמצאת
פרכת משוכה מן הקרסים ולמערב — אמה:
(ו) קרסי זהב. פירמיל"ץ בלעז. ומכניסין ראשן
אחד בלולאות שחוברת זו, וראשן אחד
בלולאות שבחוברת זו, ומחברן בהן: (י) יריעת
עזים. מנוצה של עזים: לאהל על־המשכן.
לפרש אותן על היריעות התחתונות:

רש"י "חוברת": וכן תעשה בשפת היריעה הקיצונה
במחברת השנית. באותה יריעה שהיא קיצונה,
לשון קצה, כלומר לסוף החוברת: (ה) מקבילת
הללאת אשה אל־אחתה. שמר שתעשה
הלולאות במדה אחת מכונות הבדלתן זו מזו,
וכמתן ביריעה זו כן יהא בחברתה, כשתפרש
חוברת אצל חוברת יהיו הלולאות של יריעה זו
מכונות כנגד לולאות של זו. וזהו לשון
"מקבילת" — זו כנגד זו, תרגומו של "נגד" —
"קבל". היריעות ארכן עשרים ושמונה ורחבן
ארבע, וכשחבר חמש יריעות יחד נמצא רחבן
עשרים, וכן החוברת השנית. והמשכן ארכו
שלשים מן המזרח למערב, שנאמר (פסוק יח):
"עשרים קרש לפאת נגבה תימנה", וכן לצפון.
וכל־קרש אמה וחצי האמה, הרי שלשים מן
המזרח למערב. רוחב המשכן מן הצפון לדרום
עשר אמות, שנאמר (פסוקים כב־כג): "ולירכתי
המשכן ימה וגו' ושני קרשים [תעשה]
למקצעת", הרי עשר. ובמקומם אפרשם
למקראות הללו. נותן היריעות ארכן לרחבו של
משכן עשר אמות, אמצעות לגג חלל רוחב
המשכן, ואמה מכאן ואמה מכאן לעבי ראשי
הקרשים שעבין אמה, נשתירו שש עשרה

יִרְיעַת תַּעֲשֶׂה אֹתָם: ^ח אֶרֶץ | הִירְיעָה הָאֶחָת שְׁלֹשִׁים
בָּאֲמָה וְרָחֵב אַרְבַּע בָּאֲמָה הִירְיעָה הָאֶחָת מִדָּה אֶחָת
לְעִשְׂתֵּי עֶשְׂרֵה יִרְיעַת: ^ט וְחִבְרַת אֶת־חֲמֵשׁ הִירְיעַת לְבָד
וְאֶת־שֵׁשׁ הִירְיעַת לְבָד וְכִפְלַת אֶת־הִירְיעָה הַשְּׁשִׁית אֶל־
מֹל פְּנֵי הָאֹהֶל: ^י וְעָשִׂיתָ חֲמִשִּׁים לֵלָאֵת עַל שֹׁפֵת הִירְיעָה
הָאֶחָת הַקִּיצָנָה בַּחֲבֵרֶת וְחֲמִשִּׁים לֵלָאֵת עַל שֹׁפֵת
הִירְיעָה הַחֲבֵרֶת הַשְּׁנִיָּת: ^{יא} וְעָשִׂיתָ קֶרֶסִי נְחֹשֶׁת חֲמִשִּׁים
וְהִבֵּאתָ אֶת־הַקֶּרֶסִים בְּלֵלָאֵת וְחִבְרַת אֶת־הָאֹהֶל וְהָיָה
אֶחָד: ^{יב} וְסִרְחַ הָעֹדֶף בִּירְיעַת הָאֹהֶל חֲצִי הִירְיעָה הָעֹדֶפֶת
תִּסְרַח עַל אַחֲרֵי הַמִּשְׁכָּן: ^{יג} וְהָאֲמָה מִזָּה וְהָאֲמָה מִזָּה
בְּעֹדֶף בָּאֶרֶץ יִרְיעַת הָאֹהֶל יִהְיֶה סְרוּחַ עַל־צִדֵּי הַמִּשְׁכָּן

שקרוים "אהל", כמו שכתוב בהן (פסוק ז): רש"י
"לאהל על-המשכן". וכל-אהל האמור בהן,
אינו אלא לשון גג, שמאהילות ומסככות על
התחתונות. והן היו עודפות על התחתונות,
חצי היריעה למערב, שהחצי של יריעה אחת-
עשרה היתרה היה נכפל אל מול פני האהל,
נשארו שתי אמות רוחב-חציה עודף על רוחב
התחתונות: תסרח על אחרי המשכן. לכסות
שתי אמות שהיו מגלות בקרשים: אחרי
המשכן. הוא צד מערבי, לפי שהפתח במזרח
שהוא פניו, וצפון ודרום קרויין "צדדין" לימין
ולשמאל: ^(ג) והאמה מזה והאמה מזה. לצפון
ולדרום: בעדף בארך יריעת האהל. שהן עודפות

(ח) שלשים באמה. שכשנותן ארכן לרוחב
המשכן, כמו שנתן את הראשונות, נמצאו אלו
עודפות אמה מכאן ואמה מכאן, לכסות אחת
מהשתי אמות שנשארו מגלות מן הקרשים.
והאמה התחתונה של קרש, שאין היריעה
מכסה אותה, היא האמה התחובה בנקב האדן,
שהאדנים גבהן אמה: ^(ט) וכפלת את-היריעה
הששית. העודפת באלו העליונות יותר מן
התחתונות: אל-מול פני האהל. חצי רחבה היה
תלוי וכפול על המסך שבמזרח, כנגד הפתח.
דומה לכלה צנועה המכסה בצעיף על פניה:
^(יב) וסרח העדף ביריעת האהל. על יריעות
המשכן. יריעות האהל הן העליונות של עזים,

(יד) לדברי ר' יהודה שמכסה אחד היה (עיין רש"י), כך היה ראוי להתאים הפסוק הזה: 'ועשית
מכסה לאהל עורות אילים מאדמים ומכסה עורות תחשים מלמעלה'.

מִזֶּה וּמִזֶּה לְכִסְתּוֹ: יד וְעָשִׂיתָ מִכָּסֶּה לְאַהֲלֵ עֹרֹת אֵילִם
מֵאֲדָמִים וּמִכָּסֶּה עֹרֹת תַּחֲשִׁים מִלְּמַעֲלָה: טו וְעָשִׂיתָ
אֶת־הַקְּרָשִׁים לַמִּשְׁכָּן עֲצֵי שִׁטִּים עֲמֻדִים: טז עֲשֹׂר אַמּוֹת
אַרְבֵּי הַקְּרֶשׁ וְאַמָּה וַחֲצֵי הָאֹמָה רֹחַב הַקְּרֶשׁ הָאֶחָד:
יז שְׁתֵּי יָדוֹת לַקְּרֶשׁ הָאֶחָד מְשֻׁלָּבֹת אִשָּׁה אֶל־אַחֲתָה בֵּין

לכן: עצי שטים עמדים. אישטנטיבי"ש בלעז. שיהא ארך הקרשים זקוף למעלה בקירות המשכן, ולא תעשה הכתלים בקרשים שוכבים, להיות רוחב הקרשים לגובה הכתלים קרש על קרש: (טו) עשר אמות ארך הקרש. למדנו שגבהו של משכן עשר אמות: ואמה וחצי האמה רחב. למדנו ארכו של משכן לעשרים קרשים, שהיו בצפון ובדרום מן המזרח למערב, שלשים אמה: (יז) שתי ידות לקרש האחד. היה חוריץ את הקרש מלמטה באמצעו בגובה אמה, ומניח רביע רחבו מכאן ורביע רחבו מכאן, והן הן הידות. והחריץ חצי רוחב הקרש באמצע. ואותן הידות מכניס באדנים שהיו חלולים, והאדנים גבהן אמה, ויושבים רצופים ארבעים זה אצל זה, וידות הקרש הנכנסות בחלל האדנים חרוצות משלשת צדיהן, רוחב החריץ כעבי שפת האדן, שיכסה הקרש את כל ראש האדן, שאם לא־כן נמצא רוח בין קרש לקרש כעבי שפת שני האדנים שיפסיקו ביניהם, וזהו שנאמר (פסוק כד): "ויהיו תאמם מלמטה", שיחוריץ את צדי הידות, כדי שיתחברו הקרשים זה אצל זה: משלבת. עשויות כמין שליבות סלם, מבדלות זו מזו,

על אורך יריעות המשכן, שתי אמות: יהיה סרוח על־צדי המשכן. לצפון ולדרום, כמו שפרשתי למעלה. למדה תורה דרך ארץ, שיהא אדם חס על היפה: (יד) מכסה לאהל. לאותו גג של יריעות עזים עשה עוד מכסה אחד של עורות אילים מאדמים, ועוד למעלה ממנו מכסה עורות תחשים. ואותן מכסאות לא היו מכסין אלא את הגג, ארכן שלשים ורחבן עשר. אלו דברי רבי נחמיה. ולדברי רבי יהודה: מכסה אחד היה, חציו של עורות אילים מאדמים, וחציו של עורות תחשים: (טו) ועשית את־הקרשים. היה לו לומר 'ועשית קרשים', כמה־שנאמר בכל־דבר ודבר, ומהו "הקרשים"? מאותן העומדין ומיוחדין לכך. יעקב אבינו צפה ברוח הקדש ונטע ארזים במצרים, וכשמת — צוה לבניו להעלותם עמהם כשיצאו ממצרים, ואמר להם שעתיד הקדוש ברוך־הוא לצוות אתכם לעשות משכן במדבר מעצי שטים, ראו שיהיו מזמנים בידכם. הוא שישד הבבלי (שלמה הקטן ברבי יהודה הבבלי) בפיוט שלו (בפיוט לפסח יום א', לברכת יוצר אור, ד"ה אור ישע מאושרים): "טס מטע מזורזים, קורות בתינו ארזים". שנזדרזו להיות מוכנים בידם מקדם

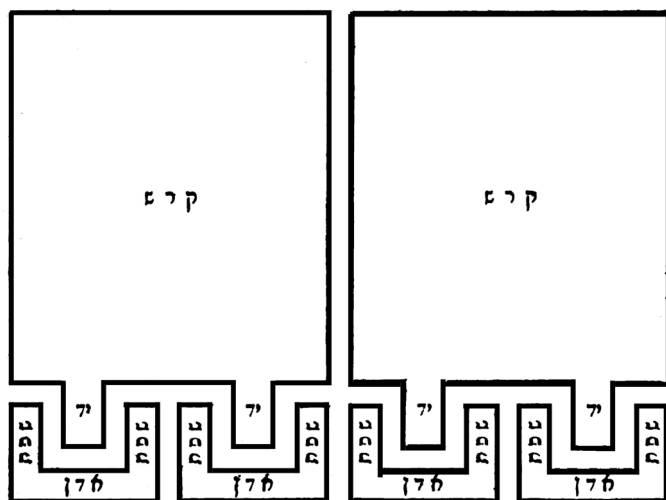
(יז) משלבת: ערוך ערך שלב ב', וקדירה של בשר דאית לה שליבה, פי כגון דדי הכיור שמקלחין המים. א"כ אפשר שיהיה משולבות בולטות, וכן בלשון חז"ל שליבות הסולם, הם העצים הבולטים בו שעליהם מניחים הרגלים, ועיין רש"י למטה כ"ה. אשה אל אחתה: תרגם אנקלוס חד לקבל חד.

תַּעֲשֶׂה לְכָל קָרְשֵׁי הַמִּשְׁכָּן: יח וְעָשִׂיתָ אֶת־הַקָּרָשִׁים
לַמִּשְׁכָּן עֶשְׂרִים קָרֶשׁ לַפֶּאֶת נִגְבָּה תִּימְנָה: יט וְאַרְבָּעִים
אֲדָנִי־כֶסֶף תַּעֲשֶׂה תַּחַת עֶשְׂרִים הַקָּרֶשׁ שְׁנֵי אֲדָנִים
תַּחַת־הַקָּרֶשׁ הָאֶחָד לְשֵׁתִי יִדְחִיו וְשְׁנֵי אֲדָנִים תַּחַת־
הַקָּרֶשׁ הָאֶחָד לְשֵׁתִי יִדְחִיו: כ וּלְצֹלַע הַמִּשְׁכָּן הַשְּׁנִית
לַפֶּאֶת צָפוֹן עֶשְׂרִים קָרֶשׁ: כא וְאַרְבָּעִים אֲדָנִיהֶם כֶּסֶף שְׁנֵי
אֲדָנִים תַּחַת הַקָּרֶשׁ הָאֶחָד וְשְׁנֵי אֲדָנִים תַּחַת הַקָּרֶשׁ

ומשפין ראשיהם לכנס בתוך חלל האדן, כשליבה הנכנסת בנקב עמודי הסלם: אשה אל־אחתה. מכונות זו כנגד זו, שיהיו חריציהם שוים זו כמדת זו, כדי שלא יהיו שתי ידות זו משוכה לצד פנים וזו משוכה לצד חוץ, בעבי הקרש שהוא אמה. ותרגום של "ידות" – "צירין", לפי שדומות לצירי הדלת הנכנסים בחורי המפתן: (יח) לפאת נגבה תימנה. אין פאה

(יח) נראה כי השם השני תוספת באור אל הראשון כי השני יותר המוני, וכן קדמה מזרחה, המזרח ידוע לכל. ותימן מן ימין, והצפון נקרא שמאל, כשאדם פונה כנגד המזרח תהיה ימינו לצד דרום, ושמאלו לצד צפון:

עין רש"י

הָאֶחָד: כב וְלִירְכָתִי הַמִּשְׁכָּן יִמָּה תַעֲשֶׂה שְׂשֵׁה קֶרְשִׁים:
 כג וּשְׁנֵי קֶרְשִׁים תַעֲשֶׂה לַמִּקְצָעַת הַמִּשְׁכָּן בִּירְכָתִים:
 כד וַיְהִי תֵאֵמֶם מַלְמָטָה וַיַּחֲדוּ יִהְיוּ תָמִים עַל־רֹאשׁוֹ אֶל־
 הַטִּבְעֶת הָאֶחָת בֶּן יִהְיֶה לְשֵׁנֵיהֶם לְשְׁנֵי הַמִּקְצָעַת יִהְיוּ:
 כה וַהֲיוּ שְׁמֹנֶה קֶרְשִׁים וְאֲדָנֵיהֶם כֶּסֶף שְׂשֵׁה עָשָׂר אֲדָנִים

"תאומים": על-ראשו. של קרש: אל-הטבעת האחת. כל-קרש וקרש היה חרוץ למעלה ברחבו שני חריצין בשני צדיו, כדי עבי טבעת, ומכניסו בטבעת אחת, נמצא מתאים לקרש שאצלו. אבל אותן טבעות, לא ידעתי אם קבועות הן אם מטלטלות. ובקרש שבמקצע, היה טבעת בעבי הקרש הדרומי והצפוני, וראש קרש המקצוע שבסדר מערב נכנס לתוכו, נמצאו שני הכתלים מחברים: כן יהיה לשניהם. לשני הקרשים שבמקצע, לקרש שבסוף צפון ולקרש המערבי, וכן לשני המקצועות: (כה) והיו שמנה קרשים. הם האמורים למעלה (פסוקים כב-כג): "תעשה ששה קרשים, ושני קרשים תעשה למקצועות". נמצאו שמנה קרשים בסדר מערבי. כך שנויה במשנת מעשה סדר הקרשים במלאכת המשכן (פרק א): היה עושה את האדנים חלולים, וחורץ את הקרש מלמטה, רביע מכאן ורביע מכאן, והחריץ חציו באמצע, ועשה לו שתי ידות כמין שני חמוקין, ולי נראה (היינו לרש"י. עיין "בית הלל") שהגרסא: "כמין שני חוקין" – כמין שתי שליבות סלם המבדלות זו מזו, ומשפות להכנס בחלל האדן כשליבה הנכנסת בנקב עמוד הסלם, והוא לשון

רש"י זו לשון מקצע, אלא כל-הרוח קרויה "פאה", כתרוממו: "לרוח עבר דרומא": (כב) ולירכתי. לשון סוף, כתרוממו "ולסיפיי". ולפי שהפתח במזרח, קרוי המזרח "פנים" והמערב "אחורים", וזהו סוף, שהפנים הוא הראש: תעשה ששה קרשים. הרי תשע אמות רוחב: (כג) ושני קרשים תעשה למקצועת. אחד למקצוע צפונית מערבית, ואחד למערבית דרומית. כל-שמנה קרשים בסדר אחד הן, אלא שאלו השנים אינן בחלל המשכן, אלא חצי אמה מזו וחצי אמה מזו נראות בחלל, להשלים רחבו לעשר. והאמה מזה והאמה מזה באות כנגד אמת עבי קרשי המשכן הצפון והדרום, כדי שיהא המקצוע מבחוץ שוה: (כד) ויהיו כל-הקרשים "תאמם" זה לזה "מלמטה", שלא יפסיק עבי שפת שני האדנים ביניהם להרחיקם זו מזו. זהו שפרשתי (פסוק יז) שיהיו צידי הידות חרוצים מצדיהן, שיהא רוחב הקרש בולט לצדיו חוץ ליד הקרש, לכסות את שפת האדן, וכן הקרש שאצלו, ונמצאו תואמים זה לזה. וקרש המקצע שבסדר המערב, חרוץ לרחבו בעביו כנגד חריץ של צד קרש הצפוני והדרומי, כדי שלא יפרידו האדנים ביניהם: ויחדו יהיו תמים. כמו

(כד) תאמם: כאילו הם תאומים, וכן "יחדו יהיו תמים" פירש רש"י כמו תאומים, ואני תרגמתי כפי הנקוד (finiranno), והכתוב אחז בלשון הנופל על הלשון, תחלה תואמים (לשון תאומים), ואח"כ תמים, מענין תם ונשלם.

וְשֵׁנִי אֲדָנִים תַּחַת הַקֶּרֶשׁ הָאֶחָד וְשֵׁנִי אֲדָנִים תַּחַת הַקֶּרֶשׁ
הָאֶחָד: כו וְעָשִׂיתָ בְּרִיחַם עֲצֵי שִׁטִּים חֲמִשָּׁה לְקֶרְשֵׁי
צֶלַע הַמִּשְׁכָּן הָאֶחָד: כז וְחֲמִשָּׁה בְּרִיחַם לְקֶרְשֵׁי צֶלַע
הַמִּשְׁכָּן הַשֵּׁנִית וְחֲמִשָּׁה בְּרִיחַם לְקֶרְשֵׁי צֶלַע הַמִּשְׁכָּן
לִירְכָתַיִם יָמָה: כח וְהַבְּרִיחַ הַתִּיכֹן בְּתוֹךְ הַקֶּרֶשִׁים מִבֶּרֶחַ
מִן־הַקֶּצֶה אֶל־הַקֶּצֶה: כט וְאֶת־הַקֶּרֶשִׁים תַּצְפֶּה זָהָב וְאֶת־
טַבַּעְתֵּיהֶם תַּעֲשֶׂה זָהָב בְּתָיִם לְבְּרִיחַם וְצִפִּיתָ אֶת־

הקרש, חלק אחד מן הטבעת העליונה רש"י ולמעלה, וחלק אחד מן התחתונה ולמטה, וכל־חלק הוא רביע ארך הקרש, ושני חלקים בין טבעת לטבעת, כדי שיהיו כל־הטבעות מכוונות זו כנגד זו. אבל לבריח התיכון אין טבעות, אלא הקרשים נקובין בעבין, והוא נכנס בהם דרך הנקבים, שהם מכונין זה מול זה, וזהו שנאמר (שם): "בתוך הקרשים". הבריחים העליונים והתחתונים שבצפון ושבדרום, ארך כל־אחת חמש עשרה אמה, והתיכון ארכו שלשים אמה. וזהו "מן־הקצה אל־הקצה" — מן המזרח ועד המערב. וחמשה בריחים שבמערב, ארך העליונים והתחתונים שש אמות, והתיכון ארכו שנים עשרה, כנגד רוחב שמנה קרשים. כך היא מפורשת במלאכת המשכן (פרק א'): (כט) **בתיים לבריחם**. הטבעות שתעשה בהן, יהיו בתיים להכניס בהן הבריחים: **וצפית את־הבריחם זהב**. לא שהיה הזהב מדבק על הבריחים, שאין עליהם שום צפוי, אלא בקרש היה קובע כמין שני פיפיות של זהב, כמין שני סדקי קנה חלול, וקובען

"משלבת" (פסוק יז) — עשויות כמין שליבה, ומכניסן לתוך שני אדנים, שנאמר (פסוק יט): "שני אדנים... ושני אדנים". וחורץ את הקרש מלמעלה, אצבע מכאן ואצבע מכאן, ונותן לתוך טבעת אחת של זהב, כדי שלא יהיו נפרדים זה מזה, שנאמר (פסוק כד): "ויהיו תאמם מלמטה" וגו'. כך היא המשנה, והפרוש שלה הצעתי למעלה בסדר המקראות: (כו) **בריחם**. כתרגומו: "עברין", ובלעז אישבר"ש: **חמשה לקרשי צלע־המשכן**. אלו חמשה — שלשה הן, אלא שהבריח העליון והתחתון עשוי משתי חתיכות, זה מבריח עד חצי הכתל וזה מבריח עד חצי הכתל, זה נכנס בטבעת מצד זה וזה נכנס בטבעת מצד זה, עד שמגיעין זה לזה, נמצאו שעליון ותחתון שנים שהן ארבע. אבל האמצעי, ארכו כנגד כל־הכתל, ומבירח מקצה הכתל ועד קצהו, שנאמר (פסוק כח): "והבריח התיכון וגו' מברח מן־הקצה אל־הקצה", שהעליונים והתחתונים היו להן טבעות בקרשים להכנס לתוכן שתי טבעות לכל־קרש, משלשים בתוך עשר אמות של גבה

(כט) פיפיות שכתב רש"י יש דומה לו בלשון איטלקי pippio, עיין רש"י ומה שכתב סדקי שד"ל קנה חלול הכוונה קנה חלול חלוק לארכו (mezzo tubo).

הַבְּרִיחַם זֶהָב: לְוַהֲקִמַּת אֶת־הַמִּשְׁכָּן כְּמִשְׁפָּטוֹ אֲשֶׁר
הָרְאִיתָ בַּהָר: ^{חמישי} לֹא יַעֲשֶׂיתָ פִּרְכָּת תְּכֵלֶת וְאַרְגָּמָן
וְתוֹלַעַת שָׁנִי וְשֵׁשׁ מִשְׁזָר מַעֲשֶׂה חֹשֶׁב יַעֲשֶׂה אֹתָהּ
כְּרִבִּים: ^{לב} וְנָתַתָּה אֹתָהּ עַל־אַרְבָּעָה עֲמֻדֵי שֹׁטִים מִצָּפִים
זָהָב וְזֵהָב עַל־אַרְבָּעָה אֲדָנֵי־כֶסֶף: ^{לג} וְנָתַתָּה אֶת־
הַפִּרְכָּת תַּחַת הַקְּרָסִים וְהִבֵּאתָ שָׁמָּה מִבֵּית לַפִּרְכָּת אֶת
אֲרוֹן הָעֵדוּת וְהִבְדִּילָהּ הַפִּרְכָּת לָכֶם בֵּין הַקֹּדֶשׁ וּבֵין
קֹדֶשׁ הַקֹּדָשִׁים: ^{לד} וְנָתַתָּ אֶת־הַפֶּפֶרֶת עַל אֲרוֹן הָעֵדוּת
בְּקֹדֶשׁ הַקֹּדָשִׁים: ^{לה} וְשִׁמַּתָּ אֶת־הַשְּׁלֹחַן מִחוּץ לַפִּרְכָּת
וְאֶת־הַמִּנְרָה נֹכַח הַשְּׁלֹחַן עַל צֶלַע הַמִּשְׁכָּן תִּימָנָה

להושיב עליהן כלונס שראש הפרכת כרוך בה. והאנקליות הן הווין, שהרי כמין ווין הן עשויים. והפרכת ארכה עשר אמות לרחבו של משכן, ורחבה עשר אמות כגבהן של קרשים, פרוסה בשלישית של משכן, שיהא הימנה ולפנים עשר אמות, והימנה ולחוץ עשרים אמה. נמצא, בית קדשי הקדשים עשר על עשר, שנאמר (פסוק לג): "ונתתה את־הפרכת תחת הקרסים" המחברים את שתי חוברות של יריעות המשכן. ורוחב החוברת עשרים אמה וכשפרשה על גג המשכן מן הפתח למערב, כלתה בשני שלישי המשכן. והחוברת השניה כסתה שלישו של משכן, והמותר תלוי לאחוריו לכסות את הקרשים: ^(לה) ושמית את־השלחן. שלחן בצפון משוך מן הכתל הצפוני שתי אמות ומחצה, ומנורה בדרום משוכה מן הכתל הדרומי שתי אמות ומחצה, ומזבח הזהב נתון כנגד אויר שבין שלחן למנורה, משוך קמעא כלפי המזרח, וכלם נתונים מן

רש"י אצל הטבעות לכאן ולכאן. ארכן ממלא את רוחב הקרש מן הטבעת לכאן, וממנה לכאן, והבריח נכנס לתוכו, וממנו לטבעת, ומן הטבעת לפה השני. נמצאו הבריחים מצפין זהב כשהו תחובין בקרשים. והבריחים הללו מבחוץ היו בולטות, והטבעות והפיפיות לא היו נראות בתוך המשכן, אלא כל־הכתל חלק מבפנים: ^(לז) והקמת את־המשכן. לאחר שיגמר הקימהו: **הראית בהר.** קדם לכן, שאני עתיד ללמדך ולהראותך סדר הקמתו: ^(לא) פרכת. לשון מחיצה הוא. ובלשון חכמים "פרגוד" – דבר המבדיל בין המלך ובין העם: **תכלת וארגמן.** כל־מין ומין היה כפול בכל־חוט וחוט חשב חוטי: **מעשה חשב.** כבר פרשתי ^(לעיל) פסוק א ד"ה כרובים שזו היא אריגה של שני קירות, והציורין שמשני עבריה אינן דומין זה לזה: **כרבים.** ציורין של בריות יעשה בה: ^(לב) ארבעה עמודי שטים. תקועים בתוך ארבעה אדנים, ואנקליות קבועין בהן עקומים למעלה,

וְהִשְׁלַחְתָּן תִּתֵּן עַל-צֹלַע צִפּוֹן: לו' וְעָשִׂיתָ מִסָּךְ לִפְתַּח הָאֹהֶל
 תְּכֵלֶת וְאַרְגָּמָן וְתוֹלַעַת שָׁנִי וְשֵׁשׁ מִשְׁזָר מַעֲשֵׂה רֶקֶם:
 לו' וְעָשִׂיתָ לַמִּסָּךְ חֲמִשָּׁה עֲמוּדֵי שֹׁטִים וְצִפִּיתָ אֹתָם זָהָב
 וְוִיהֶם זָהָב וַיִּצְקֶתָ לָהֶם חֲמִשָּׁה אֲדָנִי נְחֹשֶׁת: ששי
 כז א וְעָשִׂיתָ אֶת-הַמִּזְבֵּחַ עֲצֵי שֹׁטִים חֲמִשָּׁ אַמּוֹת אָרְךְ
 וְחֲמִשׁ אַמּוֹת רָחֵב רְבֹועַ יְהִי־הַמִּזְבֵּחַ וְשָׁלֹשׁ אַמּוֹת
 קָמָתוֹ: ב וְעָשִׂיתָ קֶרְנָתָיו עַל אַרְבַּע פְּנֵתָיו מִמָּנוּ תִּהְיֶינָּה
 קֶרְנָתָיו וְצִפִּיתָ אֹתוֹ נְחֹשֶׁת: ג וְעָשִׂיתָ סִירְתָיו לְדֹשְׁנוֹ וַיַּעֲזֹ
 וּמִזְרָקָתָיו וּמִזְלָגָתָיו וּמַחְתָּתָיו לְכָל-כֵּלָיו תַּעֲשֶׂה נְחֹשֶׁת:

"ושלש אמות קמתו"? משפת סובב ולמעלה: רש"י
 (ב) ממנו תהיין קרנתיו. שלא יעשה לבדם,
 ויחברם בו: וצפית אתו נחשת. לכפר על עזות
 מצח, שנאמר (ישעיה מח, ד): "ומצחק נחושה":
 (ג) סירתיו. כמין יורות: לדשנו. להסיר דשנו
 לתוכם, והוא שתרגם אנקלוס: "למספי
 קטמה" — לספות הדשן לתוכם. כי יש מלות
 בלשון עברית, מלה אחת מתחלפת בפתרון
 לשמש בנין וסתירה, כמו: "ותשרש שרשיה"
 (תהלים פ, י), "אויל משריש" (איוב ה, ג). וחלופו
 (איוב לא, יב): "ובכל-תבואתי תשרש". וכמוהו
 (ישעיה יז, ו): "בסעפיה פריה". וחלופו (ישעיה י,
 לג): "מסעף פארה" — מפשח סעפיה. וכמוהו
 (ירמיה נ, יז): "וזוה האחרון עצמו" — שבר עצמיו,
 וכמוהו (מלכים-א כא, ג): "ויסקלהו באבנים",

חצי המשכן ולפנים. כיצד? ארך המשכן מן
 הפתח לפרכת — עשרים אמה, המזבח
 והשלחן והמנורה משוכים מן הפתח לצד
 מערב עשר אמות: (לו) ועשית מסך. וילון,
 שהוא מסך כנגד הפתח, כמו (איוב א, י): "שכת
 בעדו", לשון מגן: מעשה רקם. הצורות עשויות
 בו מעשה מחט, כפרצוף של עבר זה כך פרצוף
 של עבר זה: רקם. שם האמן ולא שם האמנות.
 ותרגומו: "עובד ציר". מדת המסך כמדת
 הפרכת — עשר אמות על עשר אמות:
 (א) ועשית את-המזבח וגו' ושלש אמות קמתו.
 דברים ככתבן. דברי רבי יהודה. רבי יוסי אומר:
 נאמר כאן "רבוע", ונאמר בפנימי (שמות ל, ב)
 "רבוע", מה-להלן גבהו פי שנים כארכו, אף
 כאן גבהו פי שנים כארכו. ומה אני מקים

שד"ל

(ג) יעיו: לאסוף הדשן.

מזרקתיו: לקבלת הדם.

מזלגתיו: להפוך הנתחים על האש.

מחתתיו: לחתות האש.

וְעָשִׂיתָ לוֹ מִכָּבֶד מַעֲשֵׂה רֶשֶׁת נְחֹשֶׁת וְעָשִׂיתָ עַל-
הָרֶשֶׁת אַרְבַּע טַבַּעַת נְחֹשֶׁת עַל אַרְבַּע קְצוֹתָיו: ה וְנָתַתָּה
אֹתָהּ תַּחַת כָּרֶכֶב הַמְּזַבֵּחַ מִלְמָטָה וְהִיְתָה הָרֶשֶׁת עַד

חריצין עגולין בקרשי דפני התבות וספסלי העץ. אף למזבח עשה חריץ סביבו, והיה רחבו אמה בדפנו לנוי, והוא לסוף שש אמות של גבהו, כדברי האומר גבהו פי שנים כארכו. הא, מה אני מקים "ושלש אמות קמתו" (פסוק א)? משפת סובב ולמעלה. אבל "סובב" להלוך הכהנים, לא היה למזבח הנחשת, אלא על ראשו לפניו מקרנותיו. וכן שנינו בזבחים (סב ע"א): איזהו כרכב? בין קרן לקרן, ולפנים מהן אמה של הלוך רגלי הכהנים, ושתי אמות הללו קרויים "כרכב". ודקדקנו שם: והכתיב: "תחת כרכב המזבח מלמטה", למדנו שהכרכב בדפנו הוא, ולבוש המכבר תחתיו? ותרץ המתריץ: תרי הוו: חד לנוי, וחד לכהנים דלא ישתרגו. זה שבדפן לנוי היה, ומתחתיו הלבישו המכבר, והגיע רחבו עד חצי המזבח. נמצא שהמכבר רחב אמה, והוא היה סימן לחצי גבהו, להבדיל בין דמים העליונים לדמים התחתונים. וכנגדו עשו למזבח בית עולמים, חגורת חוט הסקרא באמצעו. וכבש שהיו עולין בו, אף-על-פי שלא פרשו בענין זה, כבר שמענו בפסוק (שמות כ, כ- כב): "מזבח אדמה תעשה-לי... ולא-תעלה במעלת" — לא תעשה לי מעלות בכבש שלו, אלא כבש חלק. למדנו שהיה לו כבש. כך

רש"י וחלופו (ישעיה סב, י): "סקלו מאבן" — הסירו אבניה, וכן "ויעזקהו ויסקלהו" (ישעיה ה, ב), אף כאן: "לדשנו" — להסיר דשנו. ובלעז דישצינדרר: ר' ויעני. כתרגומו, מגרפות שנטל בהם הדשן, והן כמין כסוי הקדרה של מתכת דק ולו בית יד. ובלעז ודי"ל: ומזרקתיו. לקבל בהם דם הזבחים: ומזלגתיו. כמין אנקליות כפופים, ומכה בהם בבשר ונתחבים בו, ומתהפכין בהן על גחלי המערכה, שיהא ממחר שרפתן. ובלעז קרוציני"ש. ובלשון חכמים: "צנוריות": ומחתתיו. בית קבול יש להם, לטל בהן גחלים מן המזבח, לשאתם על מזבח הפנימי לקטרת. ועל-שם חתיתן קרויים "מחתות", כמו (ישעיה ל, יד): "לחתות אש מיקוד", לשון שאיבת אש ממקומה, וכן "היחתה איש אש בחיקו" (משלי ו, כז): לכל-כליו. כמו "כל-כליו": (ד) מכבר. לשון כברה שקורין קריבל"א, כמין לבוש עשוי לו למזבח עשוי חורין חורין כמין רשת. ומקרא זה מסורס, וכה פתרונו: ועשית לו מכבר נחשת מעשה רשת: (ה) כרכב המזבח. סובב. כל-דבר המקיף סביב בעגול, קרוי "כרכב", כמו ששנינו ב"הכל שוחטין" (חולין כה ע"א): אלו הן גולמי כלי עץ, כל-שענית לשוף ולכרכב. והוא כמו שעושין

שד"ל (ד) כפירוש רש"י ונגד הטעמים, המכבר סביבות המזבח לקבל הנתחים והעצים הנופלים (תרגום ירושלמי).

ועשית על הרשת ארבע טבעת נחשת: לשאת בהן את המזבח, עיין למטה ל"ח ה' ו' ז' (יא"א), והיו על הרשת אצל המכבר למעלה, אך לא היו קבועות במכבר, אלא במזבח. המכבר לא היה קבוע אלא מיטלטל, כי למטה (ל"ט ל"ט) הזכיר שהביאו אל משה את מזבח הנחשת ואת מכבר הנחשת אשר לו, ושם לא נזכר דבר ממה שהיה קבוע בגוף אחר, כגון הלולאות, המסגרת, הזר, הגביעים, הכפתורים והפרחים (אח"ם).

חֲצִי הַמִּזְבֵּחַ: וְעֵשִׂיתָ בַּיָּדִים לַמִּזְבֵּחַ בְּיָדֶי עֲצֵי שִׁטִּים
וְצִפִּיתָ אֹתָם נְחֹשֶׁת: זֶהוּבָא אֶת־בִּדְיוֹ בְּטַבְעֹת וְהָיוּ
הַבַּיִת עַל־שְׁתֵּי צִלְעֹת הַמִּזְבֵּחַ בְּשֵׂאת אֹתוֹ: ח נָבוֹב לַחַת
תַּעֲשֶׂה אֹתוֹ בְּאֶשֶׁר הִרְאָה אֶתְךָ בָּהָר בֵּן יַעֲשׂוֹ: שביעי
ט וְעֵשִׂיתָ אֶת חֲצֵר הַמִּשְׁכָּן לִפְאֹת נֶגְב־תִּימָנָה קִלְעִים
לְחֲצֵר שֵׁשׁ מִשְׁזָר מֵאָה בָּאֶמָּה אֶרֶךְ לִפְאֹת הָאֲחֻת:
י וְעַמְדָּיו עֶשְׂרִים וְאַדְנִיָּהֶם עֶשְׂרִים נְחֹשֶׁת וְוֵי הָעַמְּדִים
וְחֻשְׁקֵיהֶם כֶּסֶף: יא וְכֹן לִפְאֹת צָפוֹן בְּאֶרֶךְ קִלְעִים מֵאָה
אֶרֶךְ וְעַמְּדוֹ עֶשְׂרִים וְאַדְנִיָּהֶם עֶשְׂרִים נְחֹשֶׁת וְוֵי הָעַמְּדִים
וְחֻשְׁקֵיהֶם כֶּסֶף: יב וְרָחֵב הַחֲצֵר לִפְאֹת־יָם קִלְעִים חֲמִשִּׁים

(פסוק ד) המתרגם "סרדא", לפי שהן מנקבין רש"י
ככברה: לפאה האחת. כל-הרוח קרוי "פאה":
(י) ועמדיו עשרים. חמש אמות בין עמוד
לעמוד: ואדניהם, של העמודים נחשת. האדנים
יושבים על הארץ, והעמודים תקועים לתוכן.
היה עושה כמין קנדסין שקורין פל"ש, ארכן
ששה טפחים ורחבן שלשה, וטבעת נחשת
קבועה בו באמצעו, וכורך שפת הקלע סביביו
במיתרים כנגד כל-עמוד ועמוד, ותולה הקנדס
דרך טבעתו באנקליות שבעמוד העשוי כמין
וי"ו, ראשו זקוף למעלה וראשו אחד תקוע
בעמוד, כאותן שעושין להציב דלתות שקורין
גוני"ש. ורחב הקלע תלוי מלמטה, והיא קומת
מחיצות החצר: ווי העמודים. הם האנקליות:
וחשקיהם. מקפין היו העמודים בחוטי כסף
סביב. ואיני יודע אם על פני כלן, אם בראשם,
אם באמצעם. אך יודע אני ש"חשוק" לשון
חגורה, שכן מצינו בפילגש בגבעה (שופטים
יט, י): "ועמו צמד חמורים חבושים", תרגומו:

שנינו במכילתא (בחדש פרק יא). ומזבח אדמה
הוא מזבח הנחשת, שהיו ממלאין חללו אדמה
במקום חניתן. והכבש היה בדרום המזבח,
מבדל מן המזבח מלא חוט השערה, ורגליו
מגיעין עד אמה סמוך לקלעי החצר שבדרום,
כדברי האומר: עשר אמות קומתו. ולדברי
האומר: דברים ככתבן, שלש אמות קומתו –
לא היה ארך הכבש אלא עשר אמות. כך
מצאתי במשנת ארבעים ותשע מדות (הובא
בילקוט שמעוני פקודי רמז תיט). וזה שהיה מבדל מן
המזבח מלא החוט, במסכת זבחים (סב ע"ב)
למדוה מן המקרא: (י) בטבעת. בארבע טבעות
שנעשו למכבר: (ח) נבוב לחת. כתרגומו: "חליל
לוחין" – לוחות עצי שטים מכל-צד, והחלל
באמצע. ולא יהא כלו עץ אחד שיהא עביו
חמש אמות על חמש אמות כמין סדן:
(ט) קלעים. עשוין כמין קלעי ספינה, נקבים
נקבים, מעשה קליעה ולא מעשה אורג.
ותרגומו: "סרדין", כתרגומו של "מכבר"

אִמָּה עֲמִדֵיהֶם עֲשֶׂה וְאֲדִנֵיהֶם עֲשֶׂה: יג וְרָחַב הַחֲצֵר
לְפָתָה קִדְמָה מִזְרָחָה חֲמִשִּׁים אַמָּה: יד וְחֲמֵשׁ עֲשֶׂה
אִמָּה קְלָעִים לְכַתֵּף עֲמִדֵיהֶם שְׁלֹשָׁה וְאֲדִנֵיהֶם שְׁלֹשָׁה:
טו וְלְכַתֵּף הַשְּׁנִית חֲמֵשׁ עֲשֶׂה קְלָעִים עֲמִדֵיהֶם שְׁלֹשָׁה
וְאֲדִנֵיהֶם שְׁלֹשָׁה: טז וְלִשְׁעַר הַחֲצֵר מָסָךְ | עֲשִׂרִים אַמָּה
תְּכֵלֶת וְאַרְגָּמָן וְתוֹלַעַת שָׁנִי וְשֵׁשׁ מְשֹׁר מַעֲשֶׂה רֶקֶם
עֲמִדֵיהֶם אַרְבָּעָה וְאֲדִנֵיהֶם אַרְבָּעָה: מפטיר יז כָּל-עֲמוּדֵי
הַחֲצֵר סָבִיב מְחֻשָּׁקִים כָּסֹף וְוִיהֶם כָּסֹף וְאֲדִנֵיהֶם נְחֹשֶׁת:
יח אֶרֶץ הַחֲצֵר מֵאָה בָּאִמָּה וְרָחַב | חֲמִשִּׁים בְּחֲמִשִּׁים

לשלישי – חמש אמות, וכן לכתף השנית, וארבעה עמודים למסך, הרי עשרה עמודים למזרח כנגד עשרה למערב: (יז) כל-עמודי החצר סביב וגו'. לפי שלא פרש ווין וחשוקים ואדני נחשת אלא לצפון ולדרום, אבל למזרח ולמערב לא נאמר ווין וחשוקים ואדני נחשת, לכך בא ולמד כאן: (יח) ארך החצר. הצפון והדרום, שמן המזרח למערב מאה באמה: ורחב חמשים בחמשים. חצר שבמזרח היתה מרבעת חמשים על חמשים, שהמשכן ארכו שלשים ורחבו עשר, העמיד מזרח פתחו בשפת חמשים החיצונים של ארך החצר, נמצא כלו בחמשים הפנימים וכלה ארכו לסוף שלשים. נמצאו, עשרים אמה רוח לאחוריו בין הקלעים שבמערב ליריעות של אחורי המשכן, ורוחב המשכן עשר אמות באמצע רוחב החצר, נמצאו לו עשרים אמה רוח לצפון

רש"י "חשוקים": (ג) לפאת קדמה מזרחה. פני המזרח קרוי "קדם" לשון "פנים". "אחור" לשון "אחוריים", לפיכך המזרח קרוי "קדם" שהוא פנים, ומערב קרוי "אחור" כמו שתרגם אונקלוס: "הים האחורון" (דברים יא, כד) – "ימא מערבא": חמשים אמה. אותן חמשים אמה לא היו סתומים כלם בקלעים, לפי ששם הפתח אלא חמש עשרה אמה קלעים לכתף הפתח מכאן, וכן לכתף השנית, נשאר רחב חלל הפתח בינתיים – עשרים אמה. וזה שנאמר (פסוק טז): "ולשער החצר מסך עשרים אמה". וילון למסך כנגד הפתח, עשרים אמה ארך כרחב הפתח: (יד) עמדיהם שלשה. חמש אמות בין עמוד לעמוד – בין עמוד שבראש הדרום העומד במקצוע דרומית מזרחית, עד עמוד שהוא מן השלשה שבמזרח – חמש אמות, וממנו לשני – חמש אמות, ומן השני

שד"ל (יד) וחמש עשרה אמה קלעים לכתף: עיין רש"י פסוק י"ג.

(יח) ורחב חמשים בחמשים: עיין רש"י, וזו היא צורתו: (בעמוד הבא)

פרשת תצוה

כז וְאֵתָהּ תַצְוֶה | אֶת־בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וְיִקְחוּ אֵלֶיךָ שֶׁמֶן זַיִת
 זָךְ כִּתִּית לַמָּאֹר לְהַעֲלֹת נֵר תָּמִיד: כא בְּאֵהָל מוֹעֵד מְחוּץ
 לַפֶּרֶכֶת אֲשֶׁר עַל־הַעֲדֹת יַעֲרֹף אֹתוֹ אֶהְרֹן וּבָנָיו מֵעֶרֶב
 עַד־בֹּקֶר לִפְנֵי יְהוָה חֻקַּת עוֹלָם לְדֹרֹתָם מֵאֵת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל:
 כח וְאֵתָהּ הִקְרַב אֵלֶיךָ אֶת־אֶהְרֹן אַחִיךָ וְאֶת־בָּנָיו אֹתוֹ
 מִתּוֹךְ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל לְכַהֲנוֹ־לִי אֶהְרֹן נָדָב וַאֲבִיהוּא אֱלֻעָזָר
 וְאִיתָמָר בְּנֵי אֶהְרֹן: ב וַעֲשִׂיתָ בְּגֵד־קֹדֶשׁ לְאֶהְרֹן אַחִיךָ

כמו שאתה אומר (במדבר כח, ו): "עלת תמיד", ואינה אלא מיום ליום. וכן במנחת חביתין (ויקרא ו, יג) נאמר: "תמיד", ואינה אלא מחציתה בבקר ומחציתה בערב. אבל "תמיד" האמור בלחם הפנים (ויקרא כד, ח) – משבת לשבת הוא: (כא) מערב עד־בקר. תן־לה מדתה, שתהא דולקת מערב עד־בקר. ושערו חכמים (מנחות פט ע"א): חצי לוג ללילי טבת הארכין, וכן לכל־הלילות, ואם יותר – אין בכך כלום: (א) ואתה

(ב) ואתה תצוה... זך. בלי שמרים, כמו ששנינו במנחות (פו ע"א): מגרגרו בראש הזית וכו': כתיית. הזיתים, היה כותש במכתשת ואינו טוחן בריחים, כדי שלא יהו בו שמרים, ואחר שהוציא טפה ראשונה מכניסין לריחים וטוחן. והשמן השני פסול למנורה וכשר למנחות, שנאמר: "כתיית למאור" – ולא כתיית למנחות: להעלת נר תמיד. מדליק עד שתהא שלהבת עולה מאליה: תמיד. כל־לילה ולילה קרוי "תמיד",

רש"י

(ב) ויקחו אליך: יקחו ויביאו אליך, כמו 'קחם נא אלי' (בראשית מ"ח ט').

שד"ל

כתיית: תאר לשמן, וכן זך, ולא לזית.

תמיד: כל ערב וערב, ולא היה דולק אלא מערב עד בוקר, ככתוב במקרא שאחר זה.

(כא) מאת: ע"ד 'כי חק לכהנים מאת פרעה' (בראשית מ"ז כ"ב), 'וזה יהיה משפט הכהנים מאת העם מאת זבחי הזבח' (דברים י"ח ג').

(א) ואתה הקרב אליך: אין הכוונה שתקראם שיבואו אליך, אך הוא כמו 'ויקרב אותך ואת כל אחיך בני לוי אתך' (במדבר ט"ז י'), ענין הפרשה והבדלה לגדולה וכבוד.

לכהנו: אין הוי"ו כנוי, אלא ע"ד ל' ארמית, לקטלה, לקטלותיה; ולהיות כאן אחר הפעל מלת לי שהיא מלה זעירה עשוה ככנוי מחובר, ואמרו לכהנו לי כדרך שאמרו לקטלותיה. ואמנם שיהיה לכהנו פעל יוצא (לעשות אותו כהן) איננו נראה, כי לא מצאנו כהן אלא פעל עומד; מלבד שאם היה יוצא, היל"ל לְכַהֵנִם לי. והנה הכהונה ניכרת בבגדים, ומזה 'כחתן יכהן פאר' (ישעיהו ס"א י'), ולפיכך פירש מיד הבגדים אשר יעשו.

לְכַבֹּד וּלְתַפְאֶרֶת: ^ג וְאַתָּה תִּדְבֹּר אֶל-כָּל-חֲכָמֵי-לֵב
אֲשֶׁר מִלְּאֵתֶיךָ רוּחַ חֲכָמָה וְעָשׂוּ אֶת-בְּגְדֵי אֱהֲרֹן לְקַדְּשׁוֹ
לְכֹהֲנֵנוּ-לִי: ^ד וְאַלֶּה הַבְּגָדִים אֲשֶׁר יַעֲשׂוּ חֹשֶׁן וְאַפֹּד וּמַעֲלִיל
וְכִתְנֹת תִּשְׁבֵּץ מְצַנֶּפֶת וְאַבְנֹט וְעָשׂוּ בְּגֵדֵי-קָדֵשׁ לְאַהֲרֹן
אֶחָד וּלְבָנָיו לְכֹהֲנֵנוּ-לִי: ^ה וְהֵם יִקְחוּ אֶת-הַזָּהָב וְאֶת-
הַתְּכֵלֶת וְאֶת-הָאַרְגָּמָן וְאֶת-תּוֹלַעַת הַשָּׁנִי וְאֶת-הַשֵּׁשׁ:

הקרב אליך. לאחר שתגמר מלאכת המשכן: ^(א) לקדשו לכהנוֹ-לִי. לקדשו — להכניסו בכהנה על ידי הבגדים, שיהא כהן לי. ולשון "כהנה" — שרות הוא, שיריינטריא"ה בלעז: ^(ד) חשן. תכשיט כנגד הלב: ואפוד. לא שמעתי ולא מצאתי בבריתא פרוש תבניתו. ולבי אומר לי, שהוא חגור לו מאחוריו, רחבו כרוחב גב איש, כמין סינר שקורין פורציינ"ט שחוגרות השרות כשורוכבות על הסוסים. כך מעשהו מלמטה, שנאמר (שמואל ב ו, יד): "ודוד חגור אפוד בד", למדנו שהאפוד חגורה היא. ואי אפשר לומר שאין בו אלא חגורה לבדה, שהרי נאמר (ויקרא ח, ז): "ויתן עליו את-האפד", ואחר כך: "ויחגר אתו בחשב האפד", ותרגם אנקלוס: "בהמין אפודא", למדנו שהחשב הוא החגור, והאפוד שם תכשיט לבדו. ואי אפשר לומר שעל שם שתי הכתפות שבו הוא קרוי "אפוד", שהרי נאמר (לקמן פסוק כז): "שתי כתפות האפוד", למדנו שהאפוד שם לבד, והכתפות שם לבד, והחשב שם לבד. לכך אני אומר, שעל שם הסינר של מטה קרוי "אפוד", על שם שאופדו ומקשטו בו, כמו שנאמר (ויקרא ח, ז): "ויאפד לו בו". והחשב הוא חגור שלמעלה הימנו,

והכתפות קבועות בו. ועוד אומר לי לבי, שיש ראייה שהוא מין לבוש, שתרגם יונתן: "ודוד חגור אפוד בד" — "כרדוט דבוץ". ותרגם כמו כן "מעילים" — "כרדוטין", במעשה תמר אחות אבשלום (שמואל ב יג, יח): "כי כן תלבשן בנות המלך הבתולות מעילים": ומעיל. הוא כמין חלוק. וכן הכתונת, אלא שהכתונת סמוך לבשרו, ומעיל קרוי חלוק העליון: תשבץ. עשויין משבצות לנוי, והמשבצות הן כמין גומות העשויות בתכשיטי זהב למושב קביעות אבנים טובות ומרגליות, כמו שנאמר באבני האפוד (פסוק יא): "מסבת משבצות זהב". ובלעז קוראין אותו קשטונ"ש: מצנפת. כמין כפת כובע שקורין קויפ"א בלעז, שהרי במקום אחר (שמות לט, כח) קורא להם "מגבעת", ומתרגמינן: "כובעין": ואבנט. היא חגורה על הכתונת, והאפוד חגורה על המעיל, כמו שמצינו בסדר לבישתן (ויקרא ח, ז): "ויתן עליו את-הכתנת, ויחגר אתו באבנט, וילבש אתו את-המעיל, ויתן עליו את-האפד": בגדי קדש. מתרומה המקדשת לשמי יעשו אותם: ^(ה) והם יקחו. אותם חכמי לב שיעשו הבגדים, יקבלו מן המתנדבים את הזהב ואת התכלת, לעשות

(א) אשר מלאתיו: כל אחד מהם, ולדעת ראב"ע הכנוי חוזר ללב, ואינו נכון, כי מצאנו 'וימלא אותו רוח אלהים', 'מלא אותם חכמת לב', 'ויהושע בן נון מלא רוח חכמה', ומליצת מלא לבו רוח חכמה לא מצאנו.

וַעֲשׂוּ אֶת־הָאֹפֶד זֶהב תְּכֵלֶת וְאַרְגָּמָן תּוֹלַעַת שָׁנִי וְשֵׁשׁ מִשְׁזָר מַעֲשֵׂה חֹשֶׁב: ז שְׁתֵּי כִתְפֹת חִבְרַת יִהְיֶה־לּוֹ אֶל־

רש"י

מהן את הבגדים: (י) **ועשו את־האפד**. אם באתי לפרש מעשה האפוד והחשן על סדר המקראות, הרי פרושן פרקים פרקים, וישגה הקורא בצרופן, לכך אני כותב מעשיהם כמות שהוא, למען ירוץ הקורא בו, ואחר כך אפרש על סדר המקראות. האפוד עשוי כמין סינר של נשים ורכבות סוסים, וחוגר אותו מאחוריו כנגד לבו למטה מאציליו, רחבו כמדת רוחב גבו של אדם ויותר, ומגיע עד עקביו. והחשב מחבר בראשו על פני רחבו מעשה אורג, ומאריך לכאן ולכאן כדי להקיף ולחגור בו. והכתפות מחברות בחשב, אחד לימין ואחד לשמאל, מרחקות זו מזו שעור הבדלת כתפים מאחורי הכהן לשני קצות רחבו של סינר, וכשזוקפן – עומדות לו על שני כתפיו, והן כמין שתי רצועות עשויות ממין האפוד, ארכות כדי שעור לזקפן אצל צוארו מכאן ומכאן, ונקפלות לפניו למטה מכתפיו מעט. ואבני השם קבועות בהם, אחת על כתף ימין ואחת על כתף שמאל והמשבצות נתונות בראשיהם לפני כתפיו, ושתי עבותות הזהב תחובות בשתי טבעות שבחשן, בשני קצות רחבו העליון, אחת לימין ואחת לשמאל. ושני ראשי השרשרת [הימנית] תקועין במשבצות לימין, וכן שני ראשי השרשרת השמאלית תקועין במשבצות שבכתף שמאל. נמצא, החשן תלוי במשבצות האפוד על לבו מלפניו. ועוד שתי טבעות בשני קצות החשן בתחתיתו,

וכנגדם שתי טבעות בשתי כתפות האפוד מלמטה בראשו התחתון המחבר בחשב, טבעות החשן אל מול טבעות האפוד שוכבים זה על זה, ומרכסן בפתיל תכלת תחוב בטבעות האפוד והחשן, שיהא תחתית החשן דבוק לחשב האפוד, ולא יהיה נד ונבדל הולך וחוזר: **זהב תכלת וארגמן תולעת שני ושש משזר**. חמשת מינים הללו שזזרין בכל־חוט וחוט. היו מרדדין את הזהב כמין טסין דקין, וקוצצין פתילים מהם, וטווין אותן חוט של זהב עם ששה חוטים של תכלת, וחוט של זהב עם ששה חוטים של ארגמן. וכן בתולעת שני, וכן בשש, שכל־המינין חוטן כפול ששה, וחוט של זהב עם כל־אחד ואחד, ואחר כך שזזר את כלם כאחד. נמצא, חוטן כפול עשרים ושמונה. וכן מפרש במסכת יומא (עב ע"א), ולמד מן המקרא הזה (שמות לט, א): "וירקעו את־פחי הזהב, וקצץ פתילים לעשות בתוך התכלת ובתוך הארגמן" וגו'. למדנו, שחוט של זהב שזזר עם כל־מין ומין: **מעשה חשב**. כבר פרשתי (שמות כו, א) שהוא אריגת שתי קירות, שאין צורות שני עבריה דומות זו לזו: (י) **שתי כתפת וגו'**. הסינר מלמטה, וחשב האפוד היא החגורה וצמודה לו מלמעלה, דגמת סינר הנשים. ומגבו של כהן היו מחברות בחשב שתי חתיכות כמין שתי רצועות רחבות, אחת כנגד כל־כתף וכתף, וזוקפן על שתי כתפותיו עד שנקפלות לפניו כנגד החזה, ועל ידי חיבורן

(י) זהב תכלת וארגמן ושאר המינים כל אחד מהם היה משמש לבדו.

שד"ל

מעשה חושב: שאורג חוטים של צבעים הרבה ומוציא מהם ציורים שונים. ומה שכתוב: 'וירקעו את פחי הזהב וקיצץ פתילים לעשות בתוך התכלת ובתוך הארגמן' וגו', גם הוא כך פירושו: פתילי הזהב היו משמשים בקצת מקומות בין שאר החוטים שהיו משמשים באריגה.

שְׁנֵי קִצּוֹתָיו וְחִבְרָה: ה' וְחָשַׁב אֶפְדָּתוֹ אֲשֶׁר עָלָיו כְּמַעֲשֵׂהוּ
מִמֶּנּוּ יִהְיֶה זֶהב תְּכֵלֶת וְאַרְגָּמָן וְתוֹלַעַת שָׁנִי וְשֵׁשׁ מִשְׁזָר:
ט וְלִקְחָתָּ אֶת־שְׁתֵּי אַבְנֵי־שֹהַם וּפְתַחְתָּ עֲלֵיהֶם שְׁמוֹת בְּנֵי
יִשְׂרָאֵל: י שֵׁשֶׁה מִשְׁמָתָם עַל הָאֶבֶן הָאֶחָת וְאֶת־שְׁמוֹת
הַשֵּׁשֶׁה הַנּוֹתָרִים עַל־הָאֶבֶן הַשֵּׁנִית כְּתוּלְדָתָם: יא מַעֲשֵׂה
חֶרֶשׁ אֶבֶן פְּתוּחֵי חֹתָם תִּפְתַּח אֶת־שְׁתֵּי הָאֲבָנִים עַל־
שְׁמַת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל מִסִּבַּת מִשְׁבְּצוֹת זֶהב תַּעֲשֶׂה אֹתָם:

ומחמשת מינין: ממנו יהיה. עמו יהיה ארוג, רש"י ולא יארגנו לבד ויחברנו: (י) כתולדתם. כסדר שנולדו: ראובן, שמעון, לוי, יהודה, דן, נפתלי – על האחת. ועל השניה: גד, אשר, יששכר, זבולון, יוסף, בנימין מלא שכן הוא כתוב במקום תולדתו, עשרים וחמש אותיות בכל־אחת ואחת: (יא) מעשה חרש אבן. מעשה אמן של אבנים. "חרש" זה דבוק הוא לתבה שלאחריו, ולפיכך הוא נקוד פתח בסופו. וכן "חרש עצים נטה קו" (ישעיה מד, יג) – חרש של עצים. וכן "חרש ברזל מעצד" (שם, יב), כל־אלה דבוקים ופתוחים: פתוחי חתם. כתרומו: "כתב מפרש כגלף דעזקא" – חרוצות האותיות בתוכן, כמו שחורצין חותמי טבעות שהם לחתם אגרות, כתב נכר ומפרש: על־שמות. כמו 'בשמות': מסבת משבצות. מוקפות האבנים במשבצות זהב, שעושה מושב האבן בזהב,

לטבעות החשן נאחזין מלפניו כנגד לבו שאין נופלות, כמו שמפרש בענין. והיו זקופות והולכות כנגד כתפיו, ושתי אבני השוהם קבועות בהן, אחת בכל־אחת: אל־שני קצותיו. אל רחבו של אפוד, שלא היה רחבו אלא כנגד גבו של כהן, וגבהו עד כנגד האצילים שקורין קודי"ש, שנאמר (יחזקאל מד, יח): "לא יחגרו ביזע" – אין חוגרין במקום זעה, לא למעלה מאציליהם ולא למטה ממתניהם, אלא כנגד אציליהם: וחבר. האפוד עם אותן שתי כתפות האפוד, יחבר אותם במחט למטה בחשב, ולא יארגם עמו, אלא אורגם לבדם ואחר כך מחברים: (ח) וחשב אפדתו. וחגור שעל ידו, הוא מאפדו ומתקנהו לכהן ומקשטו: אשר עליו. למעלה בשפת הסינר היא החגורה: כמעשהו. כאריגת הסינר – מעשה חושב ומחמשת מינים, כך אריגת החשב – מעשה חושב

(ח) האפוד לא היה אלא לאחוריו כמו שפירש רש"י בפסוק ו'. אך היה בו חשב האפוד שהיה מקיף את כל הגוף, כמ"ש 'ויחגור אותו בחשב האפוד ויאפד לו בו' (ויקרא ח' ז'), ואח"כ הוא אומר וישם עליו את החשן. א"כ קודם נתינת החשן היה האפוד חגור על הגוף, ואין חגור אלא מה שמקיף מכל צד. וכן יפה יובן מ"ש (פסוק כ"ח) 'להיות על חשב האפוד', שהחשן נתון ממש על חשב האפוד, כי החשב מקיף מכל צד.

(יא) מעשה חרש אבן: כך היו ראויים להיות טעמי התבות הללו, עיין רש"י.

יב וְשִׁמְתָּ אֶת־שְׁתֵּי הָאֲבָנִים עַל כְּתָפְתְּ הָאֶפֶד אֲבָנֵי זִכְרוֹן
 לְבָנֵי יִשְׂרָאֵל וְנִשְׂאָ אֹהֶרֶן אֶת־שְׁמוֹתָם לִפְנֵי יְהוָה עַל־
 שְׁתֵּי כְתֻפֵּיו לְזִכְרוֹן: שני יג וְעָשִׂיתָ מִשְׁבָּצַת זָהָב: יד וְשְׁתֵּי
 שְׂרָשְׁרֹת זָהָב טָהוֹר מְגַבְּלֹת תַּעֲשֶׂה אֹתָם מַעֲשֶׂה עֲבֹת
 וְנָתַתָּה אֶת־שְׂרָשְׁרֹת הָעֲבֹת עַל־הַמִּשְׁבָּצַת: טו וְעָשִׂיתָ
 חֲשֵׁן מִשְׁפָּט מַעֲשֶׂה חֲשֵׁב כַּמַּעֲשֶׂה אֶפֶד תַּעֲשֶׂנוּ זָהָב
 תְּכֵלֶת וְאַרְגָּמָן וְתוֹלַעַת שָׁנִי וְשֵׁשׁ מִשְׁזָר תַּעֲשֶׂה אֹתוֹ:
 טז רְבוע־יָהּ כְּפֹל זֶרֶת אֲרָכּוֹ וְזֶרֶת רָחְבּוֹ: יז וּמִלֵּאת בּוֹ

מקצת צרך המשבצות שצוה לעשות עם האפוד, וכתב לך זאת, לומר לך: המשבצות הללו יזקקו לך, לכשתעשה שרשרות מגבלות על החשן, תתנם על המשבצות הללו: (טו) חשן משפט. שמכפר על קלקול הדין. דבר אחר: "משפט" – שמברר דבריו, והבטחתו אמת. דיריישנימינ"ט בלעז. שה"משפט" משמש שלשה לשונות: דברי טענות הבעלי דינים, וגמר הדין, וענש הדין – אם ענש מיתה, אם ענש מכות, אם ענש ממון. וזה משמש לשון ברור דברים, שמפרש ומברר דבריו: כמעשה אפד. מעשה חושב ומחמשת מינין: (טז) זרת ארכו וזרת רחבו. כפול ומוטל לו לפניו כנגד לבו, שנאמר (פסוק ל): "והיו על־לב אהרן" – תלוי בכתפות האפוד הבאות מאחוריו על כתפיו, ונקפלות ויורדות לפניו מעט, והחשן תלוי בהן בשרשרות וטבעות, כמו שמפרש בענין: (יז) ומלאת בו. על־שם שהאבנים ממלאות גמות המשבצות המתקנות להן, קורא אותן

רש"י כמין גמא למדת האבן, ומשקיעה במשבצות. נמצאת המשבצת סובבת את האבן סביב. ומחבר המשבצות בכתפות האפוד: (יב) לזכרון. שיראה השבטים כתובים לפניו, ויזכר צדקתם: (יג) ועשית משבצת. מעוט "משבצת" – שתיים, ולא פרש לך עתה בפרשה זו אלא מקצת צרכן, ובפרשת החשן גומר לך פרושן: (יד) שרשרת זהב. שלשלאות: מגבלות. לסוף גבול החשן תעשה אותם: מעשה עבות. מעשה קליעת חוטין, ולא מעשה נקבים וכפלים כאותן שעושין לבורות, אלא כאותן שעושין לערדסקאות שקורין אינצינשייר"ש: ונתתה את־שרשרת. של עבותות העשויות מעשה עבות, על המשבצות הללו. ולא זה הוא מקום צואת עשיתן של שרשרות ולא צואת קביעתן, ואין "תעשה" האמור כאן לשון צווי, ואין "ונתתה" האמור כאן לשון צווי אלא לשון עתיד, כי בפרשת החשן חוזר ומצוה על עשיתן ועל קביעתן. ולא נכתב כאן, אלא להודיע

שד"ל (טו) חשן משפט: על שם האורים והתומים הכתובים בו.

(טז) כפול: כדי לתת בו האורים.

מִלֵּאת אֶבֶן אֲרֶבֶעָה טוּרִים אֶבֶן טוּר אָדָם פִּטְדָה וּבִרְקַת
הַטּוּר הָאֶחָד: יח וְהַטּוּר הַשֵּׁנִי נֶפֶךְ סִפִּיר וַיְהִי: יט וְהַטּוּר
הַשְּׁלִישִׁי לָשֶׁם שָׁבוּ וְאַחֲלָמָה: כ וְהַטּוּר הָרְבִיעִי תִרְשִׁישׁ
וְשֵׁהם וַיִּשְׁפֹּה מִשְׁבָּצִים זָהָב יִהְיוּ בְּמִלּוֹאֲתָם: כא וְהָאֲבָנִים
תִּהְיֶינָה עַל־שְׁמֹת בְּנֵי־יִשְׂרָאֵל שְׁתֵּים עָשָׂרָה עַל־שְׁמֹתָם
פְּתוּחֵי חוֹתָם אִישׁ עַל־שְׁמוֹ תִּהְיֶינָה לְשֵׁנִי עֶשֶׂר שִׁבְטִים:
כב וְעָשִׂיתָ עַל־הַחֹשֶׁן שְׁרָשֶׁת גְּבֻלָּת מַעֲשֶׂה עֶבֶת זָהָב
טָהוֹר: כג וְעָשִׂיתָ עַל־הַחֹשֶׁן שְׁתֵּי טַבָּעוֹת זָהָב וְנָתַתָּ אֶת־

שבהם יהיה תלוי באפוד. והן שתי שרשרות רש"י
האמורות למעלה (פסוק יד) בענין המשבצות.
ואף "שרשרות" פתר מנחם בן סרוק לשון
שרשים, ואמר שהרי"ש יתרה, כמו מ"ם
שב"שלשום" ומ"ם שב"ריקם". ואיני רואה את
דבריו, אלא "שרשרת" בלשון עברית
כ"שלשלת" בלשון משנה (כלים יד, ג): גבלת.
הוא "מגבלת" האמור למעלה (פסוק יד),
שתתקעם בטבעות, שיהיו בגבול החשן. וכל־
גבול לשון קצה, אשומי"ל בלעז: מעשה עבות.
מעשה קליעה: (כג) עלי־החשן. לצורך החשן,

בלשון "מלואים": (כ) משבצים זהב. יהיו
הטורים במלואותם מוקפים משבצות זהב,
בעמק שעור שיתמלא בעובי האבן. זהו לשון
"במלואתם" — כשעור מלוי עבין של אבנים
יהיה עמק המשבצות, לא פחות ולא יותר:
(כא) איש על־שמו. כסדר תולדותם סדר
האבנים: אדם — לראובן, פטדה — לשמעון,
וכן כלם: (כב) על־החשן. בשביל החשן, לקבעם
בטבעותיו, כמו שמפרש למטה בענין: שרשת.
לשון שרשי אילן, המאחיזין לאילן להאחז
ולהתקע בארץ, אף אלו יהיו מאחיזין לחשן,

(כא) תהיין על שמות בני ישראל: הכוונה יהיו עליהם שמות בני ישראל, וכיוצא בזה (יחזקאל
מ"ח ל"א) 'ושערי העיר על שמות שבטי ישראל' וכו' 'שער ראובן אחד שער יהודה אחד' וגו',
הכוונה השערים יהיו נקראים על שמות שבטי ישראל, יהיו נקראים עליהם שמות השבטים,
וכאן האבנים תהיין על שמות בני ישראל, הכוונה שיהיו שמות בני יעקב נקראים וחרותים
עליהם.

שתים עשרה על שמותיו: איננו כפל לשון, אבל הכוונה כי לכך היו י"ב כנגד שמות השבטים.
פתוחי חותם וגו': האבנים תהיינה מפותחות פתוחי חותם באופן שיהיה עליהן כל שבט בשמו,
והנה האבנים תהיינה לשני עשר שבט, תהיין אותם וזכרון לכל השבטים.

שְׁתִּי הַטְּבָעוֹת עַל־שְׁנֵי קְצוֹת הַחֹשֶׁן: כד וְנִתְּתָה אֶת־שְׁתֵּי
עֲבֹתָת הַזָּהָב עַל־שְׁתֵּי הַטְּבָעוֹת אֶל־קְצוֹת הַחֹשֶׁן: כה וְאֵת
שְׁתֵּי קְצוֹת שְׁתֵּי הָעֲבֹתָת תִּתֵּן עַל־שְׁתֵּי הַמְּשַׁבְּצוֹת
וְנִתְּתָה עַל־כַּתְּפוֹת הָאֶפֶד אֶל־מֹל פָּנָיו: כו וְעָשִׂיתָ שְׁתֵּי
טְבָעוֹת זָהָב וְשִׂמְתָּ אֹתָם עַל־שְׁנֵי קְצוֹת הַחֹשֶׁן עַל־שְׁפָתָיו
אֲשֶׁר אֶל־עֶבֶר הָאֶפֶד בֵּיתָה: כז וְעָשִׂיתָ שְׁתֵּי טְבָעוֹת זָהָב:

ובאה ונוקשת על כרסו ואינה דבוקה לו יפה, לכך הצרך עוד שתי טבעות לתחתיתו, כמו שמפרש והולך: אל־מול פניו. של אפוד, שלא יתן המשבצות בעבר הכתפות שכלפי המעיל, אלא בעבר העליון שכלפי החוץ. והוא קרוי "מול פניו" של אפוד, כי אותו עבר שאינו נראה אינו קרוי "פנים": (כו) **על־שני קצות החשן.** הן שתי פאותיו התחתונות, לימין ולשמאל: **על־שפתו אשר אל־עבר האפוד ביתה.** הרי לך שני סימנים: האחד — שיתנם בשני קצות של תחתיתו, שהוא כנגד האפוד, שעליו אינו כנגד האפוד, שהרי סמוך לצואר הוא והאפוד נתון על מתניו. ועוד, נתן סימן שלא יקבעם בעבר החשן שכלפי החוץ, אלא בעבר שכלפי פנים, שנאמר: "ביתה". ואותו העבר הוא לצד האפוד, שחשב האפוד חוגרו הכהן, ונכפל הסינר לפני הכהן על מתניו, וקצת כרסו מכאן ומכאן עד כנגד קצות החשן, וקצותיו שוכבין עליו: (כז) **על־שתי כתפות האפוד מלמטה.** שהמשבצות נתונות בראשי כתפות האפוד העליונים, הבאים על כתפיו כנגד גרונו, ונקפלות ויורדות לפניו. והטבעות צוה לתן בראשן השני, שהוא מחבר לאפוד, והוא שנאמר: "לעמת מחברתו" — סמוך למקום חבורן באפוד, למעלה מן החגורה מעט, שהמחברת לעמת החגורה, ואלו נתונים

רש"י כדי לקבעם בו. ולא יתכן לומר שתהא תחלת עשיתן עליו, שאם כן מה־הוא שחוזר ואומר: "ונתת את־שתי הטבעות", והלא כבר נתונים בו?! היה לו לכתב בתחלת המקרא: 'ועשית על קצות החשן שתי טבעות זהב'. ואף בשרשרות (פסוק כב) צריך אתה לפתר כן: **על־שני קצות החשן.** לשתי פאות שכנגד הצואר, לימנית ולשמאלית הבאים מול כתפות האפוד: (כד) **ונתתה את־שתי עבטת הזהב.** הן הן שרשרות גבולות הכתובות למעלה, ולא פרש מקום קבוען בחשן, עכשו מפרש לך שיהא תוחב אותן בטבעות. ותדע לך שהן הן הראשונות, שהרי בפרשת "אלה פקודי" לא הכפלו: (כה) **ואת שתי קצות.** של "שתי העבטת", שני ראשיהם של כל־אחת: **תתן על־שתי המשבצות.** הן הן הכתובות למעלה (פסוק יד) בין פרשת החשן ופרשת האפוד, ולא פרש את צרכן ואת מקומן, עכשו מפרש שיתקע בהן ראשי העבותות התחובות בטבעות החשן לימין ולשמאל אצל הצואר, שני ראשי השרשרת הימנית תוקע במשבצות של ימין, וכן בשל שמאל שני ראשי שרשרות השמאלית: **ונתתה.** המשבצות: **על־כתפות האפוד.** אחת בזו ואחת בזו, נמצאו כתפות האפוד מחזיקין את החשן שלא יפל, ובהן הוא תלוי. ועדין שפת החשן התחתונה הולכת

וַנִּתְּנָהּ אֲתָם עַל־שִׁתִּי כְתָפוֹת הָאֶפֹּד מִלְמָטָה מִמּוֹל
 פָּנָיו לְעִמָּת מַחְבְּרָתוֹ מִמֶּעַל לְחֹשֶׁב הָאֶפֹּד: כח וַיִּרְכְּסוּ
 אֶת־הַחֹשֶׁן מִטְּבַעְתּוֹ אֶל־טְבַעַת הָאֶפֹּד בְּפִתִּיל תְּכֵלֶת
 לַהֲיוֹת עַל־חֹשֶׁב הָאֶפֹּד וְלֹא־יִזַּח הַחֹשֶׁן מֵעַל הָאֶפֹּד:
 כט וְנִשְׂא אֹהֶרֶן אֶת־שְׁמוֹת בְּנֵי־יִשְׂרָאֵל בְּחֹשֶׁן הַמִּשְׁפָּט
 עַל־לְבָבוֹ בָּבֹאוֹ אֶל־הַקֹּדֶשׁ לְזָכְרוֹן לִפְנֵי־יְהוָה תָּמִיד: ל וַנִּתְּנָהּ
 אֶל־חֹשֶׁן הַמִּשְׁפָּט אֶת־הָאוּרִים וְאֶת־הַתָּמִים וְהָיוּ עַל־
 לֵב אֹהֶרֶן בָּבֹאוֹ לִפְנֵי יְהוָה וְנִשְׂא אֹהֶרֶן אֶת־מִשְׁפָּט
 בְּנֵי־יִשְׂרָאֵל עַל־לְבָבוֹ לִפְנֵי יְהוָה תָּמִיד: לא וְעָשִׂיתָ

נתוק ולשון ערבי הוא, כדברי דונש בן לברט: רש"י
 (ל) את־האורים ואת־התמים. הוא כתב שם
 המפרש, שהיה נותנו בתוך כפלי החשן, שעל
 ידו הוא מאיר דבריו ומתמם את דבריו.
 ובמקדש שני היה החשן, שאי אפשר לכהן
 גדול להיות מחסר בגדים, אבל אותו השם לא
 היה בתוכו, ועל שם אותו הכתב הוא קרוי
 "משפט", שנאמר (במדבר כז, כא): "ושאל לו
 במשפט האורים": את־משפט בני־ישראל. דבר
 שהם נשפטים ונוכחים על ידו אם לעשות דבר
 או לא לעשות. ולפי מדרש אגדה (זכחים פח ע"ב)
 שהחשן מכפר על מעוטי הדין, נקרא "משפט"
 על־שם סליחת המשפט: (לא) את־מעיל
 האפוד. שהאפוד נתון עליו לחגורה: כליל
 תכלת. כלו תכלת, שאין מין אחר מעורב בו:

מעט בגבה זקיפת הכתפות, הוא שנאמר:
 "ממעל לחשב האפוד", והן כנגד סוף החשן.
 ונותן פתיל תכלת באותן הטבעות ובטבעות
 החשן, ורוכסן באותן פתילין לימין ולשמאל,
 שלא יהא תחתית החשן הולך לפניו וחוזר
 לאחור ונוקש על כרסו, ונמצא מישב על
 המעיל יפה: ממול פניו. בעבר החיצון:
 (כח) וירכסו. לשון חבור, וכן "מרכסי איש"
 (תהלים לא, כא) — חבורי חבלי רשעים. וכן
 "והרכסים לבקעה" (ישעיה מ, ד) — הרים
 הסמוכים זה לזה, שאי אפשר לירד לגיא
 שביניהם אלא בקושי גדול, שמתוך סמיכתן
 הגיא זקופה ועמוקה, יהיו לבקעת מישור
 ונוחה לילך: להיות על־חשב האפוד. להיות
 החשן דבוק אל חשב האפוד: ולא־יזח. לשון

שד"ל

(כח) ולא יזח: עיין רד"ק בשרשים.

(ל) עיין למטה ויקרא ח'.

(לא) שהאפוד נתון עליו (רש"י) ואפוד כולל גם החשן, כמו 'אפוד ירד בידו' (שמואל א' כ"ג ו'),
 שהכוונה בו אפוד וחושן עם אורים ותומים.

אֶת־מַעֲלֵי הָאֶפֹּד כָּלִיל תְּכֵלֶת: ^{לב} וְהָיָה פִּי־רֹאשׁוֹ בְּתוֹכוֹ שֹׁפָה יִהְיֶה לְפָנָיו סָבִיב מַעֲשֶׂה אֹרֶג כָּפִי תַחְרָא יִהְיֶה־לּוֹ לֹא יִקְרָע: ^{לג} וְעָשִׂיתָ עַל־שׁוּלָיו רִמְנֵי תְכֵלֶת וְאַרְגָּמָן וְתוֹלַעַת שָׁנִי עַל־שׁוּלָיו סָבִיב וּפַעֲמָנֵי זָהָב בְּתוֹכָם סָבִיב: ^{לד} פַּעֲמָן זָהָב וְרִמְזֵן פַּעֲמָן זָהָב וְרִמְזֵן עַל־שׁוּלֵי הַמַּעֲלֵי סָבִיב: ^{לה} וְהָיָה עַל־אַהֲרֹן לְשֵׁרֶת וְנִשְׁמַע קוֹלּוֹ בְּבֹאוֹ אֶל־הַקֹּדֶשׁ לִפְנֵי יְהוָה וּבִצְאָתוֹ וְלֹא יָמוּת: ^{לו} וְעָשִׂיתָ צִיץ זָהָב טָהוֹר וּפִתְחָתָה עָלָיו פִּתּוּחֵי חֹתָם קֹדֶשׁ לַיהוָה: ^{לז} וְשַׂמְתָּ אֹתוֹ עַל־פֶּתִיל תְּכֵלֶת וְהָיָה עַל־הַמִּצְנֶפֶת אֶל־מֹל פְּנֵי־

רש"י

(לב) וְהָיָה פִּי־רֹאשׁוֹ. פי המעיל שבגבהו, הוא פתיחת בית הצואר: בתוכו. כתרוממו: "כפיל לגוה" – כפול לתוכו, להיות לו לשפה, כפילתו. והיה מעשה אורג ולא במחט: כפי תחרא. למדנו שהשריונים שלהם כפול פיהם כפול לתוכן: לא יקרע. כדי שלא יקרע. והקורעו עובר בלאו, שזה ממנין לאוין שבתורה, וכן "ולא־יזח החשן" (פסוק כח). וכן "לא יסרו ממנו" (שמות כה, טו), הנאמר בבדי הארון: (לג) רִמְנֵי. עגולים וחלולים היו, כמין רמונים העשויים כביצת תרנגולת: ופעמני זָהָב. זגין עם ענבלין שבתוכם: בתוכם סָבִיב. ביניהם סביב, בין שני רמונים פעמון אחד דבוק ותלוי בשולי המעיל: (לד) פַּעֲמָן זָהָב וְרִמְזֵן אצלו פעמון אצלו ורמון אצלו: (לה) וְלֹא יָמוּת. מכלל לאו אתה שומע הן: אם יהיו לו – לא יתחייב מיתה, הא אם יכנס מחסר אחד מן הבגדים הללו – חייב מיתה בידי שמים: (לו) צִיץ. כמין טס של זָהָב היה,

רוחב שתי אצבעות, מקיף על המצח מאזן לאזן: (לז) עַל־פֶּתִיל תְּכֵלֶת. ובמקום אחר (שמות לט, לא) הוא אומר: "ויתנו עליו פתיל תכלת?" ועוד, כתיב כאן: "והיה על־המצנפת", ולמטה (פסוק לח) הוא אומר: "והיה על־מצח אהרן?" ובשחיטת קדשים (זבחים יט ע"א וע"ב) שנינו: שערו היה נראה בין ציץ למצנפת, ששם מניח תפלין. למדנו, שהמצנפת למעלה בגבה הראש, ואינה עמקה לכנס בה כל־הראש עד המצח, והציץ מלמטה. והפתילים היו בנקבים, ותלויין בו בשני ראשים ובאמצעיתו ששה בשלושה מקומות הללו: פתיל מלמעלה, אחד מבחוץ ואחד מבפנים כנגדו, וקושר ראשי הפתילים מאחורי הערף שלשתן, ונמצאו בין ארך הטס ופתילי ראשיו מקיפין את הקדקד, ופתיל האמצעי שבראשו קשור עם ראשי השנים הולך על פני רוחב הראש מלמעלה, ונמצא עשוי כמין כובע. ועל פתיל האמצעי

שד"ל (לז) בַּרְשִׁי כ"י שבידי, והיה נותן את הציץ על ראשו כמין כובע, והפתיל האמצעי מחזיקו וכו'.

הַמִּצְנֶפֶת יִהְיֶה: ^{לח} וְהָיָה עַל־מִצַּח אֶהְרֹן וְנִשָּׂא אֶהְרֹן אֶת־
עֹנֵן הַקִּדְשִׁים אֲשֶׁר יִקְדִּישׁוּ בְנֵי יִשְׂרָאֵל לְכָל־מִתְנַת
קִדְשֵׁיהֶם וְהָיָה עַל־מִצְחוֹ תָמִיד לְרָצוֹן לָהֶם לִפְנֵי יְהוָה:
^{לט} וְשִׁבְצָתָ הַכֹּתֶנֶת שֵׁשׁ וְעָשִׂיתָ מִצְנֶפֶת שֵׁשׁ וְאַבְנֵט
תַּעֲשֶׂה מַעֲשֶׂה רֶקֶם: ^מ וְלִבְנֵי אֶהְרֹן תַּעֲשֶׂה כֹתֶנֶת וְעָשִׂיתָ
לָהֶם אֲבִנֵּיטִים וּמִגְבָּעוֹת תַּעֲשֶׂה לָהֶם לְכָבוֹד וּלְתִפְאָרֶת:

שיכפר על עון הכהן שהקריב טמא, שהרי "עון הקדשים" נאמר, ולא "עון המקריבים". הא אינו מרצה, אלא להכשיר הקרבן: והיה על־מצחו תמיד. אי אפשר לומר שיהא על מצחו תמיד, שהרי אינו עליו אלא בשעת העבודה. אלא, תמיד לרצות להם אפלו אינו על מצחו, שלא היה כהן גדול עובד באותה שעה. ולדברי האומר: עודדה על מצחו מכפר ומרצה, ואם לאו אינו מרצה — נדרש "על־מצחו תמיד" מלמד שימשמש בו בעודו על מצחו, שלא יסיח דעתו ממנו: ^(לט) ושבצת. עשה אותם משבצות משבצות, וכלה של שש: ^(מ) ולבני אהרן תעשה כתנת. ארבעה בגדים הללו ולא

הוא אומר: "והיה על־המצנפת", והיה נותן הציץ על ראשו כמין כובע על המצנפת, והפתיל האמצעי מחזיקו שאינו נופל, והטס תלוי כנגד מצחו. ונתקמו כל־המקראות — פתיל על הציץ, וציץ על הפתיל, והפתיל על המצנפת מלמעלה: ^(לח) ונשא אהרן. לשון סליחה. ואף־על־פי כן אינו זז ממשמעו: אהרן נושא את המשא של עון. נמצא מסלק העון מן הקדשים: את־עון הקדשים. לרצות על הדם ועל החלב שקרבו בטמאה, כמו ששינינו ^(פסחים טז ע"ב): אי זה עון הוא נושא? אם עון פגול, הרי כבר נאמר ^(ויקרא ז, יח): "לא ירצה". ואם עון נותר, הרי נאמר ^(שם): "לא יחשב". ואין לומר

^{לח} לרצון להם: שאם יקריבו ויקדישו איזה דבר בלא טהרת הכוונה, אעפ"כ יהיו קרבנותיהם לרצון, ע"י הציץ שהיה כתוב עליו קדש לה', כלומר בזכות הכהן הגדול שהיה קדוש והנה הוא כמו מליץ בין העם לאלהיו. ברש"י כ"י שימשמש בו.

^(לט) מעשה רקם: נ"ל כי מתחילה לא היתה מלאכת הרקמה במחט, אלא שהיו מציירים הצורה בבגד בפני עצמו, ואח"כ היו מדבקים אותה על הבגד האחר. ומזה 'אבני פוך ורקמה' ^(דבה"א כ"ט ב'), אבנים שמדבקין אותן על הקיר לנוי; עיין פירושי לישעיה נ"ד י"א. והנה שרש רקם קרוב לשורש רקם, שעניינו שטיחת העור המתדבק על הגוף, וקרוב לזה ג"כ שרש רקע שענינו שטיחה, ובלשון ארמית ענינו תיקון הבגד ע"י טלאי ששוטחים ומחברים עליו: ואח"כ התחכמו לעשות הרקמה ע"י מחט בלא תוספת בגד על בגד, ונשאר למלאכה זו שם רקמה, כימי קדם: ואח"כ התחכמו לעשות הצורות באריגה עצמה, וקראו למעשה זה מעשה חושב לרוב החכמה והעיון הנצרכת לה.

מא וְהִלַּבְשֶׁתָּ אֹתָם אֶת־אֶהָרֶן אֶחָיד וְאֶת־בָּנָיו אֹתוֹ וּמִשְׁחָתָּ
 אֹתָם וּמִלֵּאתָ אֶת־יָדָם וְקִדַּשְׁתָּ אֹתָם וְכִהְנֹוּ־לִי: מב וַעֲשֵׂה
 לָהֶם מְכַנְסֵי־בָד לְכִסּוֹת בֶּשֶׂר עָרוּהָ מִמָּתְנֵים וְעַד־יָרְכֵם
 יִהְיוּ: מג וְהָיוּ עַל־אֶהָרֶן וְעַל־בָּנָיו בְּבָאָם | אֶל־אֹהֶל מוֹעֵד
 אוּ בְגָשְׁתָם אֶל־הַמִּזְבֵּחַ לְשֵׁרֶת בִּקְדָּשׁ וְלֹא־יִשָּׂאוּ עֹן
 וּמָתוּ חֻקַּת עוֹלָם לֹו וְלִזְרַעוֹ אַחֲרָיו: כט רביעי וְזֶה הַדָּבָר
 אֲשֶׁר תַּעֲשֶׂה לָהֶם לְקִדָּשׁ אֹתָם לְכַהֵן לִי לִקַּח פֶּר אֶחָד
 בֶּן־בָּקָר וְאַיִלִּים שְׁנַיִם תְּמִימִם: ־ וְלֶחֶם מִצּוֹת וְחֹלֶת מִצַּת
 בָּלוּלָת בִּשְׁמֵן וְרִקִּיקֵי מִצּוֹת מְשֻׁחִים בִּשְׁמֵן סָלַת חֹטִים

אהרן. כל־הבגדים האלה על אהרן, הראויין לו: ועל־בניו. האמורים בהם: בבאם אל־אהל מועד. להיכל, וכן למשכן: ומתו. הא למדת, שהמשמש מחסר בגדים במיתה: חקת עולם לו. כל־מקום שנאמר "חקת עולם", הוא גזרה מיד ולדורות לעכב בו: (א) לקח. כמו "קח". ושתי גזרות הן, אחת של קיחה ואחת של לקיחה, ולהן פתרון אחד: פר אחד. לכפר על מעשה העגל שהוא פר: (ב) ולחם מצות וחלת מצת... וריקיקי מצות. הרי אלו שלשה מינין: רבוכה, וחלות, וריקיקים. "לחם מצות" — היא הקרויה למטה בענין: "חלת לחם שמן" (פסוק כג), על־שם שנותן שמן ברבוכה כנגד החלות והריקיקין, וכל־המינין באים עשר עשר חלות: בלולת בשמן. כשהן קמח יוצק בהן שמן ובוללן: משחים בשמן. אחר אפיתן מושחן כמין "כי" יונית,

יותר: כתנת, ואבנט, ומגבעות היא מצנפת, ומכנסים, הכתובים למטה בפרשה (פסוק מב): (מא) והלבשת אתם את־אהרן. אותם האמורים באהרן: חשן, ואפוד, ומעיל, וכתנת תשבץ, מצנפת, ואבנט, וציץ, ומכנסים, הכתובים למטה בכלם: ואת־בניו אתו. אותם הכתובים בהם: ומשחת אתם. את אהרן ואת בניו, בשמן המשחה: ומלאת את־יָדָם. כל־מלוי ידים לשון חנוך, כשהוא נכנס לדבר להיות מחזק בו מאותו יום והלאה, הוא מלוי. ובלשון לעז כשממנין אדם על פקדת דבר, נותן השליט בידו בית יד של עור שקורין גנ"ט, ועל ידו הוא מחזיקו בדבר. וקורין לאותה מסירה — ריושטי"ר, והוא מלוי ידים: (מב) ועשה להם. לאהרן ולבניו: מכנסי־בד. הרי שמונה בגדים לכהן גדול, וארבעה לכהן הדיוט: (מג) והיו על־

שד"ל

(מא) עיין למטה כ"ט ט'.

(ב) וריקיקי מצות: תרגם אנקלוס אספוגין, ועליו סמכתי בתרגומי.

(ג) והקרבת אתם: אל חצר המשכן (רש"י).

תַּעֲשֶׂה אַתָּם: ג וְנָתַתְּ אוֹתָם עַל־סֵל אֶחָד וְהִקְרַבְתָּ אֹתָם
בַּסֵּל וְאֶת־הַפָּר וְאֶת שְׁנֵי הָאֵילִם: ד וְאֶת־אֶהֱרֹן וְאֶת־בָּנָיו
תִּקְרִיב אֶל־פֶּתַח אֹהֶל מוֹעֵד וּרְחַצְתָּ אֹתָם בַּמַּיִם:
ה וְלִקַּחְתָּ אֶת־הַבָּגְדִים וְהַלְבַּשְׁתָּ אֶת־אֶהֱרֹן אֶת־הַכֹּהֵנֶת
וְאֶת מַעֲלֵי הָאֹפֶד וְאֶת־הָאֹפֶד וְאֶת־הַחֹשֶׁן וְאָפַדְתָּ לוֹ
בַּחֹשֶׁב הָאֹפֶד: ו וְשָׂמַתָּ הַמִּצְנֶפֶת עַל־רֹאשׁוֹ וְנָתַתָּ אֶת־
גִּזְרֵי הַקֹּדֶשׁ עַל־הַמִּצְנֶפֶת: ז וְלִקַּחְתָּ אֶת־שֶׁמֶן הַמִּשְׁחָה
וַיִּצְקֶתָ עַל־רֹאשׁוֹ וּמִשַּׁחְתָּ אֹתוֹ: ח וְאֶת־בָּנָיו תִּקְרִיב
וְהַלְבַּשְׁתָּם כֹּהֲנֵת: ט וְחִגַּרְתָּ אֹתָם אֲבִיט אֶהֱרֹן וּבָנָיו
וְחִבַּשְׁתָּ לָהֶם מַגְבָּעֹת וְהִיתָה לָהֶם כֹּהֵנָה לְחֻקַּת עוֹלָם

הקשורין שלשתן מאחורי הערף, הוא נותנו
על המצנפת כמין כובע: (ז) ומשחת אתו.
אף משיחה זו כמין "כ"י" יונית — נותן שמן
על ראשו ובין רסי עיניו, ומחברן באצבעו:
(ט) והיתה להם. מלוי ידיים זה, לכהנת עולם:
ומלאת. על ידי הדברים האלה: יד־אהרן ויד־

שהיא עשויה כנו"ן שלנו: (א) והקרבת אתם. אל
חצר המשכן ביום הקמתו: (ד) ורחצת. זו
טבילת כל־הגוף: (ה) ואפדת. קשט ותקן החגורה
והסינר סביבותיו: (ו) נזר הקדש. זה הציץ: על־
המצנפת. כמו שפרשתי למעלה (כח, לז): על
ידי הפתיל האמצעי ושני פתילין שבראשו

שד"ל

(ד) אל פתח אהל מועד: הוא חצר המשכן, ע' רש"י פסוק ג' וי"א.

(ו) ומשחת אתו: הכוונה ע"י היציקה הזאת תעשה אותו משיח, כלומר מאותה שעה הרי
הוא וכל זרעו כהנים. המשיחה היתה סימן לגדולה ושררה קדושה העוברת מאב לבן, ולכן
לא נמשחו בני אהרן, ולא בני המלכים (אם לא בשעת מחלוקת, כמו שנמשח שלמה מפני
מחלוקתו עם אדוניהו). ולמטה פסוק כ"ט 'למשחה בהם', באה המלה להוראת הגדולה בלי
שתהיה שם משיחה ממש. וכן 'ען משך ה' אותי' (ישעיה ס"א א'), 'את אלישע בן שפט תמשך
לנביא תחתיו' (מלכים א' י"ט ט"ז), הם לשון מושאל ודרך משל, כי לא היתה שם משיחה, גם
לא יתכן שיהיה הנביא נמשח, כי אין גדולתו ירושה לבניו.

(ט) ומלאת יד אהרן: נראה עיקר המליצה הזאת כי הבא לכהן היה בא לפני האל בידים מלאות
מנחה, כענין התנופה; וכיוצא בזה ומי מנדב למלאת ידו היום לה' (ד"ה א' כ"ט ה'), וכן כאן ושמת
הכל על כפי אהרן, וצ"ע.

וּמִלֹּאֲתֵי יְדֹאֲהֶרֶן וַיִּדְבְּנוּ: וְהִקְרַבְתָּ אֶת־הַפָּר לִפְנֵי אֹהֶל
 מוֹעֵד וְסִמְךָ אֹהֶרֶן וּבְנָיו אֶת־יְדֵיהֶם עַל־רֹאשׁ הַפָּר:
 יא וְשַׁחֲטֶתָ אֶת־הַפָּר לִפְנֵי יְהוָה פֶּתַח אֹהֶל מוֹעֵד:
 יב וְלִקַּחְתָּ מִדָּם הַפָּר וְנָתַתָּה עַל־קִרְנֹת הַמִּזְבֵּחַ בְּאֶצְבָּעְךָ
 וְאֶת־כָּל־הַדָּם תִּשְׁפֹּךְ אֶל־יִסּוּד הַמִּזְבֵּחַ: יג וְלִקַּחְתָּ אֶת־
 כָּל־הַחֶלֶב הַמִּכְסָּה אֶת־הַקֶּרֶב וְאֵת הַיִּתְרֹת עַל־הַכֶּבֶד
 וְאֵת שְׁתֵּי הַכִּלִּיֹּת וְאֶת־הַחֶלֶב אֲשֶׁר עָלֶיהֶן וְהִקְטַרְתָּ
 הַמִּזְבֵּחַ: יד וְאֶת־בֶּשֶׂר הַפָּר וְאֶת־עֲרֹו וְאֶת־פָּרְשׁוֹ תִשְׂרֹף
 בְּאֵשׁ מִחוּץ לַמִּחֲנֶה חֲטָאת הוּא: טו וְאֶת־הָאֵיל הָאֶחָד
 תִּקַּח וְסִמְכוּ אֹהֶרֶן וּבְנָיו אֶת־יְדֵיהֶם עַל־רֹאשׁ הָאֵיל:
 טז וְשַׁחֲטֶתָ אֶת־הָאֵיל וְלִקַּחְתָּ אֶת־דָּמֹו וְזִרְקֶתָ עַל־הַמִּזְבֵּחַ
 סָבִיב: יז וְאֶת־הָאֵיל תִּנְתַּח לְנִתְחָיו וְרַחֲצֶתָ קִרְבּוֹ וְכִרְעִיו
 וְנָתַתָּ עַל־נִתְחָיו וְעַל־רֹאשׁוֹ: יח וְהִקְטַרְתָּ אֶת־כָּל־הָאֵיל

רש"י

בניו. במלוי ופקדת הכהנה: (יא) פתח אהל מועד.
 בחצר המשכן שלפני הפתח: (יב) על־קִרְנֹת.
 למעלה בקרנות ממש: ואת־כָּל־הַדָּם. שירי
 הדם: אֶל־יִסּוּד הַמִּזְבֵּחַ. כמין בליטת בית קבול
 עשוי לו סביב סביב, לאחר שעלה אמה מן
 הארץ: (יג) הַחֶלֶב הַמִּכְסָּה אֶת־הַקֶּרֶב. הוא הקרום
 שעל הכרס שקורין טייל"א: ואת היתרת. הוא
 "טרפשא דכבדא" שקורין איבדי"ש: עַל־
 הַכֶּבֶד. אף מן הכבד יטל עמה: (יד) תִּשְׂרֹף בְּאֵשׁ.
 לא מצינו חטאת חיצונה נשרפת אלא זו:
 (טז) וְזִרְקֶתָ. בכלי, אווז במזרק וזורק כנגד הקרן,

כדי שיראה לכאן ולכאן. ואין קרבן טעון מתנה
 באצבע אלא חטאת בלבד, אבל שאר זבחים
 אינן טעונין קרן ולא אצבע, שמתן דמם מחצי
 המזבח ולמטה, ואינו עולה בכבש אלא עומד
 בארץ וזורק: סביב. כך מפרש בשחיטת קדשים
 (זבחים נג ע"ב) שאין "סביב" אלא שתי מתנות
 שהן ארבע, האחת בקרן זוית זו והאחת בקרן
 שכנגדה באלכסון, וכל־מתנה נראית בשני צדי
 הקרן אילך ואילך. נמצא, הדם נתון בארבע
 רוחות סביב, לכך קרוי "סביב": (יז) עַל־נִתְחָיו.
 עם נתחיו, מוסף על שאר הנתחים: (יח) רִיחַ

שד"ל (יד) חטאת: ע' ויקרא ד'.

הַמִּזְבֵּחַ עָלָה הוּא לַיהוָה רֵיחַ נִחֻחַ אֲשֶׁה לַיהוָה הוּא:
 חמישי יט וְלִקְחַתָּ אֶת הָאֵיל הַשָּׁנִי וְסִמְךָ אֹהֶרֶן וּבָנָיו אֶת־
 יְדֵיהֶם עַל־רֹאשׁ הָאֵיל: כ וּשְׁחַטְתָּ אֶת־הָאֵיל וְלִקְחַתָּ
 מִדָּמּוֹ וְנָתַתָּה עַל־תְּנוּךְ אֹזֶן אֹהֶרֶן וְעַל־תְּנוּךְ אֹזֶן בָּנָיו
 הַיְמָנִית וְעַל־בֶּהֱן יָדָם הַיְמָנִית וְעַל־בֶּהֱן רִגְלָם הַיְמָנִית
 וְזָרַקְתָּ אֶת־הַדָּם עַל־הַמִּזְבֵּחַ סָבִיב: כא וְלִקְחַתָּ מִן־הַדָּם
 אֲשֶׁר עַל־הַמִּזְבֵּחַ וּמִשְׁמֶן הַמִּשְׁחָה וְהַיִּזֵּית עַל־אֹהֶרֶן וְעַל־
 בָּגְדָיו וְעַל־בָּנָיו וְעַל־בָּגְדֵי בָנָיו אֹתָם וְקָדַשׁ הוּא וּבָגְדָיו
 וּבָנָיו וּבָגְדֵי בָנָיו אֹתָם: כב וְלִקְחַתָּ מִן־הָאֵיל הַחֹלֵב וְהָאֵלִיָּה
 וְאֶת־הַחֹלֵב | הַמִּכָּסֶּה אֶת־הַקָּרֵב וְאֶת יִתְרַת הַכֹּהֵן
 וְאֶת | שְׁתֵּי הַכֹּלִיֹּת וְאֶת־הַחֹלֵב אֲשֶׁר עָלֵיהֶן וְאֶת שֹׁק
 הַיָּמִין כִּי אֵיל מִלֵּאִים הוּא: כג וְכָפַר לָחֶם אֶחָת וַחֲלֹת

ניחות. נחת רוח לפני, שאמרתי ונעשה רצוני:
 אשה. לשון אש. והיא הקטרת אברים שעל
 האש: (כ) תנוך. הוא הסחוס האמצעי שבתוך
 האזן שקורין טינורו"ם: בהן ידם. הגודל, ובפרק
 האמצעי: (כב) החלב. זה חלב הדקים או הקבה:
 והאליה. מן הכליות ולמטה, כמו שמפרש
 ב"ויקרא" שנאמר (ויקרא ג, ט): "לעמת העצה
 יסירנה" – מקום שהכליות יועצות. ובאמורי
 הפר לא נאמר "אליה", שאין אליה קרבה אלא
 בכבש וכבשה ואיל, אבל שור ועז אין טעונים
 אליה: ואת שוק הימין. לא מצינו הקטרה

בשוק הימין עם האמורים, אלא זו בלבד: כי
 איל מלאים הוא. "שלמים" לשון שלמות,
 שמשלם בכל. מגיד הכתוב שהמלואים
 שלמים, שמשלמים שלום למזבח ולעובד
 העבודה ולבעלים, לכך אני מצריכו החזה
 להיות לו לעובד העבודה למנה, וזהו משה
 ששמש במלואים והשאר אכלו אהרן ובניו
 שהם בעלים, כמפרש בענין: (כג) וכנר לחם.
 מן החלות: וחלת לחם שמן. ממין הרבוכה:
 ורקיק. מן הרקיקין אחד מעשרה שבכל־מין
 ומין. ולא מצינו תרומת לחם הבא עם זבח

(כב) כי איל מלאים הוא: לפיכך תקח גם שוק הימין להקטיר עם האמורים שלא מצאנו הקטרה שד"ל
 בשוק הימין עם האמורים אלא זו בלבד, עיין רש"י.

לֶחֶם שֶׁמֶן אַחַת וְרִקִּיק אֶחָד מִסֵּל הַמִּצּוֹת אֲשֶׁר לִפְנֵי
יְהוָה: כד וְשִׁמְתָּ הַכֹּל עַל כַּפֵּי אֹהֶלֶן וְעַל כַּפֵּי בִגְדֵי וְהִנֵּפְתָּ
אֹתָם תְּנוּפָה לִפְנֵי יְהוָה: כה וְלִקַּחְתָּ אֹתָם מִיָּדָם וְהִקְטַרְתָּ
הַמִּזְבֵּחַ עַל-הָעֹלָה לְרִיחַ נִיחּוֹחַ לִפְנֵי יְהוָה אֲשֶׁה הוּא
לִיהוָה: כו וְלִקַּחְתָּ אֶת-הַחֹזָה מֵאֵיל הַמֵּלֵאִים אֲשֶׁר לְאֹהֶלֶן
וְהִנֵּפְתָּ אֹתוֹ תְּנוּפָה לִפְנֵי יְהוָה וְהָיָה לָךְ לְמִנָּה: כז וְקִדַּשְׁתָּ
אֵת | חֲזֵה הַתְּנוּפָה וְאֵת שׁוֹק הַתְּרוּמָה אֲשֶׁר הוֹנֵף וְאֲשֶׁר

רעות. תרומה מעלה ומוריד למי שהשמים
והארץ שלו, ומעכבת טללים רעים: (כה) על-
העלה. על האיל הראשון שהעלית עולה:
לריח ניחות. לנחת רוח למי שאמר ונעשה
רצונו: אשה. לאש נתן: לה'. לשמו של מקום:
(כז) וקדשת את חזה התנופה ואת שוק התרומה
וגו'. קדשם לדורות, להיות נוהגת תרומתם
והנפתם כחזה ושוק של שלמים, אבל לא

נקטרת, אלא זו בלבד, שתרומת לחמי תודה
ואיל נזיר נתונה לכהנים עם חזה ושוק, ומזה
לא היה למשה למנה אלא חזה בלבד: (כד) על
כפי אהרן וגו' והנפת. שניהם עסוקין בתנופה –
הבעלים והכהן, הא כיצד? כהן מניח ידו תחת
יד הבעלים ומניף. ובזה היו אהרן ובניו בעלים,
ומשה כהן: תנופה. מוליך ומביא למי שארבע
רוחות העולם שלו, ותנופה מעכבת רוחות

רש"י

(כד) התנופה היא הגבהה והולכה והבאה, כי הכהן הגדול היה מקבל מיד מביאי הקרבן ומגביה
ומוליך ומביא לסימן שהדבר יוצא מרשות הבעלים לרשות גבוה, וכן אהרן קבל את הלויים
שהיו נתונים לה' מאת בני ישראל והניף אותם (במדבר ח' י"א וכ"א), וכן בכל השלמים המקריב
את זבח שלמיו לה' ידיו תביאנה את אישי ה' את החלב על החזה יביאנו, את החזה להניף
אותו תנופה לפני ה' (ויקרא ז' ל') שפירושו יביא את החזה כדי שעליו יניף הכהן את החלב
לפני ה'. והנה החזה לא היה משמש אלא כדי לשטוח עליו החלבים שהיו צריכים תנופה כי
היו נקטרים על המזבח, ולכן נקרא חזה התנופה, והיה נשאר לכהן כמו הסל שהיו נותנים בו
הבכורים. אבל השוק הוא תרומה לה' והאל נותנו לכהן, על כן נקרא שוק התרומה. ובפעם
הזאת שהיא התחלת הקרבנות, וחונך אהרן ובניו, רצה ה' שיוודע כי השוק הוא חלק גבוה, על
כן נקטר גם הוא, ומשה שהיה משמש ככהן לא קבל רק החזה, והניף גם אותו ונשאר לו למנה,
ולשון תנופה נאמר ג"כ להוראת ההפרשה ונתינה לגבוה, כי כל דבר הניתן לגבוה נקרא בלשון
הגבהה והרמה, כגון 'אשר הניף תנופת זהב' (למטה ל"ה כ"ב), 'לכל תנופת בני ישראל' (במדבר
י"ח י"א); ועיין מה שכתבתי בדברים ט"ז י' ושם נדפס בטעות מלה יונית, וצ"ל מלה רומית.

(כז) וקדשת: לדורות, עיין רש"י, א"כ וקדשת אינו דבק עם איל המילואים, וראוי האתנח

שד"ל

הוֹרֵם מֵאֵיל הַמִּלֵּאִים מֵאֲשֶׁר לְאַהֲרֹן וּמֵאֲשֶׁר לְבָנָיו:
 כח וְהָיָה לְאַהֲרֹן וּלְבָנָיו לְחֶקֶד־עוֹלָם מֵאֵת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל כִּי
 תְּרוּמָה הוּא וּתְרוּמָתָהּ יְהִיָּה מֵאֵת בְּנֵי־יִשְׂרָאֵל מִזִּבְחֵי
 שְׁלָמֵיהֶם תְּרוּמָתָם לַיהוָה: כט וּבִגְדֵי הַקֹּדֶשׁ אֲשֶׁר לְאַהֲרֹן
 יִהְיוּ לְבָנָיו אַחֲרָיו לְמִשְׁחָה בָהֶם וּלְמִלֵּאֲבָם אֶת־יָדָם:
 ל שִׁבְעַת יָמִים יִלְבָּשׁם הַכֹּהֵן תַּחֲתֵיו מִבְּנָיו אֲשֶׁר יָבֹא אֶל־
 אֹהֶל מוֹעֵד לְשָׁרֵת בַּקֹּדֶשׁ: לא וְאֵת אֵיל הַמִּלֵּאִים תִּקַּח
 וּבִשְׁלֹת אֶת־בָּשָׂרוֹ בְּמָקָם קֹדֶשׁ: לב וְאָכַל אַהֲרֹן וּבָנָיו אֶת־
 בָּשָׂר הָאֵיל וְאֶת־הַלֶּחֶם אֲשֶׁר בַּסֵּל פֶּתַח אֹהֶל מוֹעֵד:

רש"י לבשם הכהן. אשר יקום מבניו תחתיו לכהונה גדולה, כשימננוהו להיות כהן גדול: אשר יבא אל־אהל מועד. אותו כהן המוכן ליכנס לפני ולפנים ביום הכפורים, וזהו כהן גדול, שאין עבודת יום הכפורים כשורה אלא בו: תחתיו מבניו. מלמד, שאם יש־לו לכהן גדול בן ממלא את מקומו, ימננוהו כהן גדול תחתיו: הכהן תחתיו מבניו. מכאן ראינו כל־לשון "כהן" לשון פועל — עובד ממש, לפיכך נגזר תביר נמשך לפניו: (לא) במקום קדש. בחצר אהל מועד, שהשלמים הללו קדשי קדשים היו: (לב) פתח

להקטרה, אלא והיה לאהרן ולבניו לאכול: תנופה. לשון הולכה והבאה. וינטילי"ר בלעז: הורם. לשון מעלה ומוריד: (כח) לחק־עולם מאת בני ישראל. שהשלמים לבעלים, ואת החזה ואת השוק יתנו לכהן: כי תרומה הוא. החזה ושוק הזה: (כט) לבניו אחרי. למי שבא בגדלה אחרי: למשחה. להתגדל בהם, שיש משיחה שהיא לשון שררה כמו: "לך נתתים למשחה" (במדבר יח, ח), "אל־תגעו במשיחי" (תהלים קה, טו): ולמלא־בם את־יָדָם. על ידי הבגדים הוא מתלבש בכהונה גדולה: (ל) שבעת ימים. רצופין:

לכא במלת התרומה, ומלות אשר הונף ואשר הורם דבקות עם איל המילואים, החזה והשוק שבפעם הזאת הונף והורם מאיל המילואים לעתיד יהיו לאהרן ולבניו (אח"ס).

אשר הונף ואשר הורם: שניהם הונפו תרומה לפני ה' כמפורש כאן וביקרא ח' כ"ז כ"ט, ושניהם יתנו תרומה לה', השוק נקטר, והחזה היה למנה למשה שהיה מכהן בימי המילואים והיה אוכל משלחן גבוה.

(ל) רש"י היה גורם ילבשם הכהן וכן עיקר, אבל בכ"י שבידי ובשני כ"י של רמבמ"ן אינו, ובאמת אין נראה שיהיה הכהן כמו המכהן, אך הוא מקרא קצר, הכהן אשר יקום תחתיו, כמו שהוא בתרגום ירושלמי.

לג וְאָכְלוּ אֹתָם אֲשֶׁר כָּפַר בָּהֶם לְמַלֵּא אֶת־יָדָם לְקַדֵּשׁ
 אֹתָם וְזָר לֹא־יֵאָכֵל בִּי־קֹדֶשׁ הֵם: לו וְאִם־יִוָּתֵר מִבֶּשֶׂר
 הַמִּלֵּאִים וּמִן־הַלֶּחֶם עַד־הַבָּקָר וְשָׂרְפָתָ אֶת־הַנּוֹתָר בָּאֵשׁ
 לֹא יֵאָכֵל בִּי־קֹדֶשׁ הוּא: לה וַעֲשִׂיתָ לְאַהֲרֹן וּלְבָנָיו כָּכָה
 כָּכָל אֲשֶׁר־צִוִּיתִי אֹתָךְ שִׁבַּעַת יָמִים תְּמַלֵּא יָדָם: לו וּפָר
 חֲטָאת תַּעֲשֶׂה לַיּוֹם עַל־הַכֹּהֲנִים וְחֲטָאתָ עַל־הַמִּזְבֵּחַ
 בְּכַפֵּרֶךָ עָלָיו וּמִשַּׁחֲתָ אֹתוֹ לְקַדְּשׁוֹ: לו שִׁבַּעַת יָמִים תְּכַפֵּר
 עַל־הַמִּזְבֵּחַ וְקִדַּשְׁתָּ אֹתוֹ וְהָיָה הַמִּזְבֵּחַ קֹדֶשׁ קִדְּשִׁים כָּל־
 הַנִּגָּע בַּמִּזְבֵּחַ יִקְדָּשׁ: ששי לח וְזֶה אֲשֶׁר תַּעֲשֶׂה עַל־הַמִּזְבֵּחַ

תמלא ידם", אין לי אלא דבר הבא בשבילם, כגון האילים והלחם. אבל הבא בשביל המזבח, כגון פר, שהוא לחטוי המזבח, לא שמענו. לכך הצרך מקרא זה. ומדרש "תרת כהנים" (מלואים סימן טו) אומר: כפרת המזבח הצרך, שמא התנדב איש דבר גזל, במלאכת המשכן והמזבח: וחטאת. "ותדכי", לשון מתנת דמים הנתונים באצבע קרוי "חטוי": ומשחת אתו. בשמן המשחה. וכל־המשיחות כמין "כי" יונית: (לו) והיה המזבח קדש. ומה־היא קדשתו? — "כל־הנגע במזבח יקדש", אפלו קרבן פסול שעלה עליו, קדשו המזבח להכשירו שלא ירד. מתוך שנאמר: "כל־הנגע במזבח יקדש", שומע אני בין ראוי בין שאינו ראוי, כגון דבר שלא היה פסולו בקדש, כגון: הרובע, והנרבע,

רש"י אהל מועד. כל־החצר קרוי כן: (לג) ואכלו אתם. אהרן ובניו, לפי שהם בעליהם: אשר כפר בהם. כל־זרות ותעוב: למלא את־יָדָם. באיל ולחם הללו: לקדש אתם. שעל ידי המלואים הללו, נתמלאו ידיהם ונתקדשו לכהנה: כי־קדש הם. קדשי קדשים. ומכאן למדנו, אזהרה לזר האוכל קדש קדשים, שנתן המקרא טעם לדבר — משום דקדש הם: (לה) ועשית לאהרן ולבניו ככה. שנה הכתוב וכפל, לעכב, שאם חסר דבר אחד מכל־האמור בענין, לא נתמלאו ידיהם להיות כהנים, ועבודתם פסולה: אתכה. כמו "אותך": שבעת ימים תמלא וגו'. בענין הזה ובקרבנות הללו, בכל־יום: (לו) על־הכפורים. בשביל הכפורים, לכפר על המזבח מכל־זרות ותעוב. ולפי שנאמר (פסוק לה): "שבעת ימים

שד"ל (לו) יקדש: עיין למטה ל' כ"ט ברש"י ובראב"ע. והנה רז"ל חילקו בין ראוי לשאינו ראוי, שהמזבח וכן כל כלי שרת מקדשין כל מה שנוגע בהם אם דבר הראוי להיות קדש, לא אם אינו ראוי. ונ"ל כי אף מה שאינו ראוי להיות קדש כיון שנגע בכלי שרת הרי הוא אסור בהנאה לזרים.

כְּבִשִּׁים בְּיָגֶשְׁנָה שְׁנַיִם לַיּוֹם תָּמִיד: לט אֶת־הַכֶּבֶשׂ הָאֶחָד
 תַּעֲשֶׂה בַבֶּקֶר וְאֵת הַכֶּבֶשׂ הַשֵּׁנִי תַעֲשֶׂה בֵּין הָעֶרְבִים:
 מ וְעִשְׂרֹן סֹלֶת בָּלוּל בְּשֶׁמֶן כָּתִית רֶבַע הֵהִין וְנָסַד רִבִּיעֵת
 הֵהִין יַיִן לִכְבֹּשׂ הָאֶחָד: מא וְאֵת הַכֶּבֶשׂ הַשֵּׁנִי תַעֲשֶׂה בֵּין
 הָעֶרְבִים כְּמִנְחַת הַבֶּקֶר וּכְנִסְכָּהּ תַעֲשֶׂה־לָּהּ לָרִיחַ נִיחַח
 אִשָּׁה לַיהוָה: מב עֲלֹת תָּמִיד לְדֹרֹתֵיכֶם פֶּתַח אֹהֶל־מוֹעֵד
 לִפְנֵי יְהוָה אֲשֶׁר אֹנֶעַד לָכֶם שָׁמָּה לְדַבֵּר אֵלַיִךְ שֵׁם:
 מג וְנַעַדְתִּי שָׁמָּה לִבִּנִי יִשְׂרָאֵל וְנִקְדַּשׁ בְּכַבְדִּי: מד וְקִדְשְׁתִּי

ומקצה, ונעבד, והטרפה, וכיוצא בהן. תלמוד לומר: "וזה אשר תעשה" הסמוך אחריו – מה עולה ראויה אף כל־ראוי שנראה לו כבר ונפסל משבא לעזרה, כגון: הֵלֶן, והיוצא, והטמא, ושנשחט במחשבת חוץ לזמנו וחוץ למקומו, וכיוצא בהן: (מ) וְעִשְׂרֹן סֹלֶת. עשירית האיפה ארבעים ושלש ביצים וחמש ביצה: בִּשְׁמֵן כִּתִּית. לא לחובה נאמר "כתית" אלא להכשיר. לפי שנאמר (שמות כז, כ): "כתית למאור" ומשמע למאור ולא למנחות, יכל לפסלו למנחות? תלמוד לומר כאן: "כתית". ולא נאמר "כתית למאור" אלא למעט מנחות שאין צריך כתית, שאף הטחון בריחים כשר בהן: רֶבַע הֵהִין. שלשה לוגין: וְנָסַד. לספלים. כמו ששינינו במסכת סכה (מח ע"א וע"ב): שני ספלים של כסף היו בראש המזבח, ומנוקבים כמין שני חוטמים, דקים נותן היין לתוכו והוא מקלח ויוצא דרך החטם ונופל על גג המזבח, ומשם יורד לשיתין במזבח בית עולמים. ובמזבח הנחשת יורד מן המזבח לארץ:

(מא) לריח ניחח. על המנחה נאמר, שמנחת נסכים כלה כליל. וסדר הקרבנות: האברים בתחלה, ואחר כך המנחה, שנאמר (ויקרא כג, לו): "עלה ומנחה": (מב) תמיד. מיום אל יום, ולא יפסיק יום בינתיים: אֲשֶׁר אֹנֶעַד לָכֶם. כשאקבע מועד לדבר אליך, שם אקבענו לבא. ויש מרבותינו (בריייתא דמלאכת המשכן פרק יד) למדים מכאן, שמעל מזבח הנחשת היה הקדוש ברוך־הוא מדבר עם משה, משהוקם המשכן. ויש אומרים: מעל הכפרת, כמו שנאמר (שמות כה, כב): "ודברתי אתך מעל הכפרת". ו"אשר אועד לָכֶם" האמור כאן, אינו אמור על המזבח, אלא על אהל מועד הנזכר במקרא: (מג) וְנַעַדְתִּי שָׁמָּה. אתוועד עמם בדבור, כמלך הקובע מקום מועד לדבר עם עבדיו שם: וְנִקְדַּשׁ. המשכן: בְּכַבְדִּי. שתשרה שכינתי בו. ומדרש אגדה (זבחים קטו ע"ב): אל תקרי "בכבדי" אלא 'בכבדי' – במכבדים שלי. כאן רמז לו מיתת בני אהרן ביום הקמתו, וזהו שאמר משה (ויקרא י, ג): "הוא אשר־דבר ה' לאמר, בקרבי אקדש".

אֶת־אֱהֹל מוֹעֵד וְאֶת־הַמִּזְבֵּחַ וְאֶת־אֹהֶלן וְאֶת־בְּנֵי אֶקְדָּשׁ
 לְכַהֵן לִי: ^{מה} וְשִׁכְנֹתַי בְּתוֹךְ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וְהֵייתִי לָהֶם
 לְאֱלֹהִים: ^{מו} וַיֵּדְעוּ כִּי אֲנִי יְהוָה אֱלֹהֵיהֶם אֲשֶׁר הוֹצֵאתִי
 אֶתְכֶם מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם לְשִׁכְנִי בְּתוֹכְכֶם אֲנִי יְהוָה אֱלֹהֵיהֶם:
^{שביעי} ל ^א וְעָשִׂיתָ מִזְבֵּחַ מִקְטָר קֹטֶרֶת עֲצֵי שִׁטִּים תַּעֲשֶׂה
 אֹתוֹ: ^ב אֲמָה אֶרְכּוֹ וְאֲמָה רָחְבּוֹ רַבּוּעַ יִהְיֶה וְאַמָּתַיִם
 קָמָתוֹ מִמֶּנּוּ קִרְנָתָיו: ^ג וְצִפִּיתָ אֹתוֹ זָהָב טָהוֹר אֶת־גִּגּוֹ
 וְאֶת־קִירָתוֹ סָבִיב וְאֶת־קִרְנָתָיו וְעָשִׂיתָ לוֹ זָר זָהָב סָבִיב:
^ד וְשִׁתִּי טַבַּעַת זָהָב תַּעֲשֶׂה־לוֹ | מִתַּחַת לְזִרּוֹ עַל שְׁתֵּי
 צִלְעֹתָיו תַּעֲשֶׂה עַל־שְׁנֵי צַדָּיו וְהָיָה לְבָתִּים לְבָדִים לְשֹׂאת

גג, אלא ממלאים חללו אדמה בכל־חנייתן: זר
 זהב. סימן הוא לכתר כהנה: (ד) צלעתי. כאן
 הוא לשון זווית, כתרגומו, לפי שנאמר: "על־
 שני צדיו" — על שתי זוויתיו שבשני צדיו:

והיכן דבר? "ונקדש בכבדי": (מו) לשכני בתוכם.
 על מנת לשכון אני בתוכם: (א) מקטר קטרת.
 להעלות עליו קטור עשן סמים: (ג) את־גגו.
 זה היה לו גג, אבל מזבח העולה לא היה לו

רש"י

(ד) על שתי צלעתי תעשה על שני צדיו: היום (כ"ה בתמוז תרי"ט) נראה לי שהכוונה שתיים
 שהן ארבע, שתי טבעות על שתי צלעותיו, אך לא שתיים בין הכל, אלא שתיים מכל צד, כמו
 שהיה בארון ובשולחן ובמזבח העולה, כי ודאי בטבעת אחת מכאן ואחת מכאן (כמו שפירש ר"י
 בכור שור) לא היה נכון לשאת אותו, כי יהיה מתמוטט ומזדעזע. ומה שלא נכתב בהדיא ארבע
 טבעות, אינו אלא לאהבת החילוף, על דרך מנהג לשון הקודש לכפול העניין במילות שונות.
 הלא תראה כי בכל אחד משלושה כלים שזכרו בהם בדים הלשון משונה תמיד: בארון כתוב
 (כ"ה י"ב) 'ויצקת לו... ושתי טבעות על צלעו האחת ושתי טבעות...', ובשולחן כתוב (כ"ה כ"ו)
 'ועשית לו ארבע טבעות זהב ונתת את הטבעות על ארבע הפאות... ובמזבח העולה (כ"ז ד')
 כתוב 'ועשית על הרשת ארבע טבעות נחושת על ארבע קצותיו', ואחר־כך (פסוק ז) כתוב 'והיו
 הבדים על שתי צלעות המזבח'. וכאן במזבח הקטורת שינה ג"כ בלשונו ואמר שתי טבעות
 ולא אמר ארבע טבעות, אבל פירש שתהיינה על שתי צלעותיו כלשון הנאמר במזבח העולה.
 ושם היו הטבעות ד' ולא ב', וחזר ופירש על שני צדיו, כלומר ב' מכל צד. אח"כ מצאתי שכן
 היא ג"כ דעת דון יצחק שהיו שם ד' טבעות, אלא שהוא אומר שהיו על הזוויות, וזה אפשר,

שד"ל

אֹתוֹ בַּהֲמָה: ה' וַעֲשִׂיתָ אֶת־הַבָּדִים עֲצֵי שִׁטִּים וְצִפִּיתָ אֹתָם
 זָהָב: וּנְתַתָּה אֹתוֹ לִפְנֵי הַפָּרֹכֶת אֲשֶׁר עַל־אֹרֶן הָעֵדֻת
 לִפְנֵי הַכֹּפֶרֶת אֲשֶׁר עַל־הָעֵדֻת אֲשֶׁר אֹנֵקֵד לָךְ שָׁמָּה:
 וְהִקְטִיר עָלָיו אֶהָרֹן קִטְרֶת סַמִּים בַּבֶּקֶר בַּבֶּקֶר בְּהִיטִיבוֹ
 אֶת־הַנִּזְרֹת יִקְטִירָנָה: מִפִּטִּיר ח' וּבִהְעֵלֹת אֶהָרֹן אֶת־הַנִּזְרֹת
 בֵּין הָעֲרֵבִים יִקְטִירָנָה קִטְרֶת תָּמִיד לִפְנֵי יְהוָה לְדֹרֹתֵיכֶם:
 לֹא־תַעֲלֹו עָלָיו קִטְרֶת זָרָה וְעֹלָה וּמִנְחָה וְנֶסֶךְ לֹא תִסְכּוּ
 עָלָיו: י' וְכִפֹּר אֶהָרֹן עַל־קִרְנֹתָיו אַחַת בַּשָּׁנָה מִדָּם חֲטָאת
 הַכֹּפָרִים אַחַת בַּשָּׁנָה יִכַּפֵּר עָלָיו לְדֹרֹתֵיכֶם קֹדֶשׁ־קֹדָשִׁים
 הוּא לִיהוָה:

והיה. מעשה הטבעות האלה: לבתים לבדים. (ט) לא־תַעֲלֹו עָלָיו. על מזבח זה: קטרת זרה. רש"י שום קטרת של נדבה, כלן זרות לו חוץ מזו: ועלה ומנחה. ולא עולה ומנחה. עולה של בהמה ועוף, ומנחה היא של מין לחם: (י) וכפר אהרן. מתן דמים: אחת בשנה. ביום הכפורים, הוא שנאמר ב"אחרי מות" (ויקרא טז, יח): "ויצא אל־המזבח אשר לפני־ה' וכפר עליו": חטאת הכפרים. הם פר ושעיר של יום הכפורים, המכפרים על טמאת מקדש וקדשיו: קדש־קדשים. המזבח מקדש לדברים הללו בלבד, ולא לעבודה אחרת:

לכל־בית תהיה הטבעת לבד: (י) לפני הפרכת. שמא תאמר: משוך מכנגד הארון לצפון או לדרום? תלמוד לומר: "לפני הכפרת" — מכון כנגד הארון מבחוץ: (יז) בהיטיבו. לשון נקוי הבזיכין של המנורה. מדשן הפתילות שנשרפו בלילה, והיה מטיבן בכל־בקר ובקר: הנרת. לוצי"ש בלעז, וכן כל־נרות האמורות במנורה, חוץ ממקום שנאמר שם העלאה, שהוא לשון הדלקה: (ח) ובהעלת. כשידליקם להעלות להבתן: יקטירנה. בכל־יום, פרס מקטיר שחרית, ופרס מקטיר בין־הערבים:

אבל אין ספק כי צלעותיו איננו זוויתיו. ואולי אנקלוס בחר לתרגם זיוייתיה, כי היה הענין מתמיה וזר להזכיר הצדדים שתי פעמים תכופות, אך באמת אין מילת צלע מורה כלל על הזוית.

פרשת כי תשא

לֹא יִדְבַּר יְהוָה אֶל-מֹשֶׁה לֵאמֹר: יֵבְךָ תִּשָּׂא אֶת-רֹאשׁ
בְּנֵי-יִשְׂרָאֵל לַפִּקְדֵיהֶם וְנָתַנוּ אִישׁ כְּפָר נַפְשׁוֹ לַיהוָה

רש"י (יב) כי תשא. לשון קבלה, כתרגומו. כשתחפץ לקבל סכום מנינם לדעת כמה הם, אל תמנע לגלגלת, אלא יתנו כל-אחד מחצית השקל, ותמנה את השקלים ותדע מנינם: ולא ייהיה

שד"ל (יב) כי תשא וגו': כשאדם מונה את כספו ואת זהבו או כשהמלך מונה את אנשי צבאו, קרוב הדבר מאד שיהיה בוטח בעשרו ובריבוי חייליו ויתגאה בלבו ויאמר בכוחי ועוצם ידי עשיתי חיל, או אעשה חיל. ואז יקרה על הרוב שיתהפך עליו הגלגל ותבואתו שואה לא ידע (כי אמנם זה אחד ממשפטי ההשגחה, לפני שבר גאון, וזה התאמת ומתאמת בכל הדורות, גם ביחידים, גם באומות ובמלכים), ומזה נולדה בכל העמים אמונת העין הרע. ונראה שכבר התפשטה האמונה הזאת בישראל בדורות שקודם מתן תורה. והנה לא רצה ה' לבטל האמונה הזאת מכל וכל, יען יסודתה על אמונת ההשגחה והיא מרחיקה את האדם מבטוח בכוחו והונו, וזהו עיקר כל התורה כולה. לפיכך מה עשה? ציוה שימנו בעת ההיא, בתחילת היותם לגוי אחד, ושייתנו כופר בקע לגולגולת, וייתן הכסף ההוא על עבודת אהל מועד לזכרון לפני ה' לכפר על נפשתיים, באופן שמהיום ההוא והלאה יוכלו להימנות בלי שייראו מעין הרע, כי המשכן העשוי מכסף הכיפורים הוא יכפר עליהם. והנה אמר 'כי תשא' וגו' ונתנו איש כופר נפשו' וכו' וכו', ומשמעות הדברים היא שזה דבר הנוהג גם לדורות, שכל זמן שימנו ולא ייתנו כופר יהיה בהם נגף; אבל בסוף הענין אמר 'ולקחת את כסף הכפורים מאת בני ישראל ונתת אתו על עבדת אהל מועד והיה לבני ישראל לזכרון לפני ה' לכפר על נפשתיים', הורה בזה שהכסף ההוא יעמוד לזכרון לפני ה' לדורות הבאים ולא יצטרכו עוד לכופר, כי אעפ"י שהנמנים צריכים לכופר, הנה המשכן העשוי בכסף הכיפורים הוא יכפר עליהם. ולפי זה 'כי תשא' אינה מצווה אלא לאותה שעה בלבד, כדעת דון יצחק. רק בזאת לא אסכים עמו במה שאמר שהיה עיקר הצויה הזה למען אסוף הכסף הצריך לעבודת המשכן, כי אחר שוב שבזולת התחבולה הזאת היו מרבים להביא כסף הרבה יותר מדי המלאכה, כמו שהביאו מן הזהב והאבנים ומכל שאר המינים (למטה ל"ח). אבל עיקר המכוון במצווה הזאת היה, כדי שתהיה שם תרומה אחת שישוו בה העשיר והעני, ושמן התרומה ההיא יעשו האדנים, שעליהן המשכן והפרכת עומדים, באופן שלא יוכל העשיר לומר לעני: חלקי גדול במקדש יותר ממך (כמו שכתבו חכמי התוספות בס' דעת זקנים). וזאת שנית כדי להחליש אימת העין הרע כשימנו לצורך, כי המשכן העומד על אותו הכסף שנתנו איש כופר נפשו יכפר עליהם. וכן מצאנו כי כמה פעמים אחר זה התפקדו בני ישראל ולא נזכר שנתנו כופר ולא היה בהם נגף. וכל זה אמנם כשנמנו לצורך, אבל אם היו נמנים שלא לצורך ורק מפני גאוות המושל, אז ייתכן שיפגעם מקרה רע לעונש הגאווה ולפי דרכי ההשגחה העליונה. וכן אמרו במדרש תנחומא (כי תשא ט'), כל זמן שנמנו ישראל לצורך לא חסרו, שלא לצורך חסרו. והנה דוד בסוף ימיו התאוה תאוה לדעת מספר מפקד העם (שמואל ב' כ"ד) ולא היה זה לצורך, כי לא עשה עוד מלחמה, רק דרך גאווה וגאון, ולכן פחד יואב פן יהיה קצף מאת ה',

בִּפְקֹד אַתֶּם וְלֹא־יִהְיֶה בָּהֶם נֶגֶף בִּפְקֹד אַתֶּם: יג. זֶה | יִתְּנוּ כָּל־הָעֵבֶר עַל־הַפְּקָדִים מַחְצִית הַשָּׁקֶל בַּשָּׁקֶל הַקֹּדֶשׁ

בהם נגף. שהמנין שולט בו עין הרע, והדבר בא עליהם, כמו שמצינו בימי דוד: (יג) זה יתנו. הראה לו כמין מטבע של אש, ומשקלה מחצית השקל, ואומר לו: כזה יתנו: העבר על־הפקדים. דרך המונין מעבירין את הנמנין זה אחר זה, וכן לשון: "כל אשר־יעבר תחת השבט" (ויקרא כז, לב), וכן "תעברנה הצאן על־ידי מונה" (ירמיה לג, יג): מחצית השקל בשקל

הקדש. במשקל השקל שקצבתי לך לשקל בו שקלי הקדש, כגון: שקלים האמורין בפרשת ערכין, ושדה אחוזה: עשרים גרה השקל. עכשו פרש לך כמה הוא: גרה. לשון מעה, וכן בשמואל(א ב, לו): "יבוא להשתחות לו לאגורת כסף וככר־לחם": עשרים גרה השקל. השקל השלם, שהשקל ארבעה זוזים, והזוז מתחלתו חמש מעות, אלא באו והוסיפו עליו שתות

והיה דבר המלך נתעב בעיניו, וגם ה' שלח נגף בעם. ובאותה שעה נתעורר דוד להקים בית לה' שיהיה מכפר על ישראל והתנדב והכין בכל כוחו זהב וכסף ונחושת וברזל ועצים ואבן יקרה ואבני שיש, ושאל ג'כ מהקהל כולו שיתנדבו גם הם, ומיד התנדבו בלב שלם נדבה גדולה (דה"א כ"ט ב' ט'), והיה כל זה לכפר על ישראל לדורות הבאים. ואבואה לגוף הענין, והוא ענין עין הרע, ואומר כי קצת מן המתפלספים כגון רלב"ג ביקשו לפרשו על דרך הטבע ואמרו שהאידים היוצאים מעיני המביט אל פני האיש הנשקף יוכלו להיות ארסיים ולהזיקו או להמיתו, הכול לפי טבע המקבל. וחכמי דורנו בהפך, רובם לועגים לאמונת העין הרע ולדברים אחרים רבים הבלתי מובנים על דרך הטבע. ולדעתי אלו ואלו טועים. אבל העולם איננו מתנהג על פי חוקות הטבע החומרי לבדן, אבל יש עוד חוקות אחרות, חקקה אותן החכמה העליונה בתחילת הבריאה, על פיהן תסובינה מסיבות המאורעות להביא על גוי ועל אדם יחד הטובות והרעות המעידות על ההשגחה; אשר יביט אליהן המתפלסף, ויאמר מקרה הם, ויביט אליהן ההמון, ויאמר מעשה נסים המה: ובאמת הם מסובבים טבעיים הנמשכים בהכרח מסיבותם הטבעיות, אבל המסובבים וסיבותיהם כולם מסודרים מתחילת הבריאה בחכמת המסדר העליון ית' שמו; והיא שגורה שיהיה הקור קשה ומקדים בשנת התקע"ג, למען הפיל מלך עריץ ולהשקיט ארץ ומלואה. היא חקקה בתהלוכות קורות הציבור והיחיד גזרת לפני שבר גאון, וממנה יימשך כי כשאדם (או הגוי כולו) עומד ברום ההצלחה ומתגאה ומתפאר בה ומביא קנאה בלב רואיו יקרה לו שיתהפך עליו הגלגל ותבואתו שואה לא ידע. וההמון ייחס זה לעין הרע ולפעמים ייחס זה לקללת השונאים. ולפי האמת אין העין מזקת ולא הקללות מביאות רעה, אבל המשפט לאלקים הוא, והוא גזר וחקק בסדר השתלשלות מסיבות הטוב והרע, שגאות אדם תשפילנו ושפל רוח יתמוך כבוד. ומשורר צרפתי אמר: Du triomphe a` la chute il n'est souvent qu'un pas. (Voltaire, la Mort de Cesar). והמעמר כתב כי אנשי הדור ההוא הוצרכו לתת כופר מפני שחטאו בעגל ונתחייבו כלייה; ולא זכר, כי הצווי הזה קדם למעשה העגל.

עֲשִׂים גֵּרָה הַשָּׁקֶל מִחֲצִית הַשָּׁקֶל תְּרוּמָה לַיהוָה: יד כָּל
הַעֲבֹר עַל־הַפְּקָדִים מִבֶּן עֲשָׂרִים שָׁנָה וּמַעְלָה יִתֵּן תְּרוּמַת
יְהוָה: טו הָעֹשִׂיר לֹא־יִרְבֶּה וְהַדֹּל לֹא יִמְעִיט מִמִּחֲצִית
הַשָּׁקֶל לִתֵּת אֶת־תְּרוּמַת יְהוָה לְכַפֵּר עַל־נַפְשֵׁיכֶם:
טז וּלְקַחְתָּ אֶת־כֶּסֶף הַכֹּפָרִים מֵאֵת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וְנָתַתָּ אֹתוֹ
עַל־עֲבֹדַת אֹהֶל מוֹעֵד וְהָיָה לְבְנֵי יִשְׂרָאֵל לְזִכְרוֹן לִפְנֵי

"כל־מרים תרומת כסף ונחשת", ולא היתה יד
כלם שוה בה, אלא איש איש מה־שנדבו לבו:
(יט) ונתת אתו על־עבדת אהל מועד. למדת,
שנצטוו למנותם בתחלת נדבת המשכן אחר
מעשה העגל, מפני שנכנס בהם מגפה, כמו
שנאמר (שמות לב, לה): "ויגף ה' את־העם".
משל לצאן החביבה על בעליה שנפל בה דבר,
ומשפסק אמר לו לרועה: בבקשה ממך, מנה
את צאני ודע כמה נותרו בהם. להודיע שהיא
חביבה עליו. ואי אפשר לומר שהמנין הזה
הוא האמור בחמש הפקודים, שהרי נאמר בו
(במדבר א, א): "באחד לחדש השני", והמשכן
הוקם באחד לחדש הראשון, שנאמר (שמות מ,
ב): "ביום־החדש הראשון באחד לחדש תקים"
וגו', ומהמנין הזה נעשו האדנים משקלים
שלו, שנאמר (שמות לח, כז): "ויהי מאת ככר
הכסף לצקת" וגו'. הא למדת, שתים היו —
אחת בתחלת נדבתן אחר יום הכפורים בשנה
ראשונה, ואחת בשנה שניה באיר משהוקם
המשכן. ואם תאמר: וכי אפשר שבשניהם היו
ישראל שוים שש מאות אלף ושלושת אלפים
וחמש מאות וחמשים, שהרי בכסף פקודי

והעלוהו לשש מעה כסף. ומחצית השקל
הזה שאמרתי לך, יתנו תרומה לה': (יד) מבן
עשרים שנה ומעלה. למדך כאן שאין פחות
מבן עשרים יוצא לצבא ונמנה בכלל אנשים:
(טו) לכפר על־נפשותיכם. שלא תנגפו על ידי
המנין. דבר אחר: "לכפר על־נפשותיכם" — לפי
שרמזו להם כאן שלש תרומות, שנכתב כאן
"תרומת ה'" שלש פעמים: אחת — תרומת
אדנים, שמנאן כשהתחילו בנדבת המשכן,
ונתנו כל־אחד ואחד מחצית השקל, ועלה
למאת ככר, שנאמר (שמות לח, כה): "וכסף
פקודי העדה מאת ככר", ומהם נעשו האדנים,
שנאמר (שם, כז): "ויהי מאת ככר הכסף"
וגו'. והשנית — אף היא על ידי מנין, שמנאן
משהוקם המשכן, הוא המנין האמור בתחלת
חמש הפקודים (במדבר א, א): "באחד לחדש
השני בשנה השנית", ונתנו כל־אחד מחצית
השקל, והן לקנת מהן קרבנות צבור של כל־
שנה ושנה, והשוו בהם עניים ועשירים, ועל
אותה תרומה נאמר: "לכפר על־נפשותיכם",
שהקרבנות לכפרה הם באים. והשלישית —
היא תרומת המשכן, כמו שנאמר (שמות לה, כד):

רש"י

(טו) לכפר על נפשותיכם: וכן כסף הכיפורים, הנכון כרמבמ"ן ענין כופר נפש, וכן (ויקרא י"ז י"א)
'כי הדם הוא בנפש יכפר', הוא כופר הנפש, 'כי הדם הוא הנפש' (דברים י"ב כ"ג). והמקריב
קרבנו נותן נפש תחת נפש.

שד"ל

יְהוָה לְכַפֵּר עַל־נַפְשֵׁיכֶם: יִוִּדְבֶּר יְהוָה אֶל־מֹשֶׁה
 לֵאמֹר: יַעֲשִׂיתָ כִּי־וֹר נַחֲשֶׁת וְכִנּוֹ נַחֲשֶׁת לְרַחֲצָה וְנִתַּתְּ
 אֹתוֹ בֵּין־אֶהָל מוֹעֵד וּבֵין הַמִּזְבֵּחַ וְנִתַּתְּ שָׁמָּה מַיִם:
 יט וְרָחֲצוּ אֶהָל וּבְנֵיו מִמֶּנּוּ אֶת־יְדֵיהֶם וְאֶת־רַגְלֵיהֶם:
 כ בְּבֹאֲם אֶל־אֶהָל מוֹעֵד יְרַחֲצוּ־מַיִם וְלֹא יָמְתוּ אוֹ בְּגִשְׁתֶּם
 אֶל־הַמִּזְבֵּחַ לְשִׁרְתָּ לְהִקְטִיר אִשָּׁה לַיהוָה: כא וְרָחֲצוּ
 יְדֵיהֶם וְרַגְלֵיהֶם וְלֹא יָמְתוּ וְהִיתָה לָהֶם חֹק־עוֹלָם לְוֹ
 וּלְזֶרְעוֹ לְדֹרֹתָם: כב וַיִּדְבֶּר יְהוָה אֶל־מֹשֶׁה לֵאמֹר: כג וְאַתָּה

בו שהוא לפני פתח משכן אהל מועד. והיה רש"י
 הכיור משוך קמעא ועומד כנגד אויר שבין
 המזבח והמשכן, ואינו מפסיק כלל ביניהם,
 משום שנאמר (שמות מ, כט): "וְאֵת מִזְבַּח הָעֹלָה
 שֶׁם פֶּתַח מִשְׁכַּן אֹהֶל־מוֹעֵד", כלומר, מזבח
 לפני אהל מועד ואין כיור לפני אהל מועד. הא
 כיצד? משוך קמעא כלפי הדרום. כך שנויה
 בזבחים (נט ע"א): (יט) **אֶת־יְדֵיהֶם וְאֶת־רַגְלֵיהֶם.**
 בבת אחת היה מקדש ידיו ורגליו. וכך שנינו
 בזבחים (יט ע"ב): כיצד קדוש ידים ורגלים?
 מניח ידו הימנית על גבי רגלו הימנית, וידו
 השמאלית על גבי רגלו השמאלית, ומקדש:
 (כ) **בְּבֹאֲם אֶל־אֶהָל מוֹעֵד.** להקטיר קטרת
 שחרית ובין הערבים, או להזות מדם פר כהן
 המשיח ושעירי עבודה זרה: **וְלֹא יָמְתוּ.** הא אם
 לא ירחצו – ימותו, שבתורה נאמרו כללות,
 ומכלל לאו אתה שומע הן: **אֶל־הַמִּזְבֵּחַ.** החיצון.
 שאין כאן ביאת אהל מועד, אלא בחצר:
 (כא) **וְלֹא יָמְתוּ.** לחיב מיתה על המשמש במזבח
 ואינו רחוק ידים ורגלים. שהמיתה הראשונה
 לא שמענו, אלא על הנכנס להיכל: (כג) **בְּשִׁמְשִׁם**

העדה נאמר כן (שמות לח, כו), ובחמש הפקודים
 אף בו נאמר כן (במדבר א, מו): "וַיְהִיו כָּל־הַפְּקֻדִים
 שֶׁש־מֵאוֹת אֶלֶף וּשְׁלֹשָׁת אֲלָפִים וְחֲמִשָּׁה מֵאוֹת
 וְחֲמִשִּׁים", והלא בשתי שנים היו, ואי אפשר
 שלא היו בשעת מנין הראשון בני תשע־עשרה
 שנה שלא נמנו, ובשניה נעשו בני עשרים.
 תשובה לדבר: אצל שנות האנשים – בשנה
 אחת נמנו, אבל למנין יציאת מצרים – היו
 שתי שנים, לפי שליציאת מצרים מנין מניסן,
 כמו ששינו במסכת ראש השנה (ב ע"ב), ונבנה
 המשכן בראשונה והוקם בשניה, שנתחדשה
 שנה באחד בניסן, אבל שנות האנשים מניין
 למנין שנות עולם המתחילין מתשרי. נמצאו
 שני המנינים בשנה אחת – המנין הראשון
 היה בתשרי לאחר יום הכפורים שנתרצה
 המקום לישראל לסלח להם ונצטוו על המשכן,
 והשני באחד באיר: **עַל־עֲבֹדַת אֹהֶל מוֹעֵד.** הן
 האדנים שנעשו בו: (יח) **כִּי־וֹר.** כמין דוד גדולה,
 ולה דדים המריקים בפיהם מים: וכו'. כתרגומו
 "בסיסה" – מושב מתקן לכיור: **לְרַחֲצָה.** מוסב
 על הכיור: **וּבֵין הַמִּזְבֵּחַ.** מזבח העולה, שכתוב

(כג) כפי הטעמים, וכדעת הירושלמי שקלים ריש פרק ששי (הלכה א').

שד"ל

קַח־לָךְ בְּשָׂמִים רֹאשׁ מִרְדְּרוֹל חֲמֵשׁ מֵאוֹת וְקִנְמֵן־בֶּשֶׂם
מִחֲצִיתוֹ חֲמִשִּׁים וּמֵאֲתָיִם וְקִנְה־בֶשֶׂם חֲמִשִּׁים וּמֵאֲתָיִם:
כד וְקִדָּה חֲמֵשׁ מֵאוֹת בְּשֶׁקֶל הַקֹּדֶשׁ וְשֶׁמֶן זֵית הֵיזָן:
כה וְעֲשִׂיתָ אֹתוֹ שֶׁמֶן מִשְׁחַת־קֹדֶשׁ לְקַח מִרְקַחַת מַעֲשֶׂה
לְקַח שֶׁמֶן מִשְׁחַת־קֹדֶשׁ יִהְיֶה: כו וּמִשְׁחַת בּוֹ אֶת־אֹהֶל
מוֹעֵד וְאֶת אֲרוֹן הָעֵדֻת: כז וְאֶת־הַשְּׁלַחַן וְאֶת־כָּל־כֵּלָיו
וְאֶת־הַמִּנְרָה וְאֶת־כָּלֶיהָ וְאֶת מִזְבַּח הַקְּטֹרֶת: כח וְאֶת־
מִזְבַּח הָעֹלָה וְאֶת־כָּל־כֵּלָיו וְאֶת־הַכִּיֹּר וְאֶת־כַּנּוֹ: כט וְקִדְשִׁתָּ
אֹתָם וְהָיוּ קֹדֶשׁ קֹדְשִׁים כָּל־הַנִּגָּע בָּהֶם יִקְדָּשׁ: ל וְאֶת־

למעלה, והרי הוא כמו: "רקע" "רגע", ואינו כמו
"רגע הים" (ישעיה נא, טו), וכמו "רקע הארץ"
(ישעיה מב, ה), שהטעם למטה. וכל־דבר המערב
בחברו עד שזה קופח מזה, או ריח או טעם,
קרוי "מרקחת": רקח מרקחת. רקח העשוי על
ידי אמנות ותערובות: מעשה רקח. שם האמן
בדבר: (כו) ומשחת בו. כל־המשיחות כמין
"כי" יונית, חוץ משל מלכים שהן כמין נזר:
(כט) וקדשת אתם. משיחה זו מקדשתם להיות
קדש קדשים. ומה־היא קדשתם? "כל־הנגע"
וגו' (שמות כט, לו) — כל־הראוי לכלי שרת,
משכנס לתוכו — קדוש קדשת הגוף לפסל
ביוצא, ובלינה, וטבול יום, ואינו נפדה לצאת
לחלין. אבל דבר שאינו ראוי להם, אין מקדשין.
ושנויה היא משנה שלמה (זבחים פג ע"ב) אצל
מזבח: מתוך שנאמר (שמות כט, לו): "כל־הנגע
במזבח יקדש", שומע אני בין ראוי בין שאינו
ראוי? תלמוד לומר (שם, לח): "כבשים" — מה־
כבשים ראויים, אף כל־ראוי. כל־משיחת
משכן וכהנים ומלכים מתרגם לשון רבוי,
לפי שאין צרך משיחתן אלא לגדולה, כי כן

ראש. חשובים: וקנמן־בשם. לפי שהקנמן
קלפת עץ הוא, יש שהוא טוב ויש בו ריח
טוב וטעם, ויש שאינו אלא כעץ, לכך הצרך
לומר: "קנמן־בשם" — מן הטוב: מחציתו
חמשים ומאתים. מחצית הבאתו תהא חמשים
ומאתים: נמצא, כל חמש מאות, כמו שעור
מר־דרור. אם כן, למה נאמר בו "חצאין"?
גזרת הכתוב היא להביאו לחצאין, להרבות
בו שתי הכרעות, שאין שוקלין עין בעין. וכך
שנויה בכריתות (ה ע"א): וקנה־בשם. קנה של
בשם. לפי שיש קנים שאינן של בשם, הצרך
לומר "בשם": חמשים ומאתים. סך משקל כלו:
(כד) וקדה. שם שרש עשב. ובלשון חכמים
(מעשרות ב, ז): "קציעה": הין. שנים עשר לגין.
ונחלקו בו חכמי ישראל (הוריות יא ע"ב): רבי
מאיר אומר: בו שלקו את העקרין. אמר לו רבי
יהודה: והלא לסוך את העקרין אינו ספק?
אלא שראום במים שלא יבלעו את השמן,
ואחר כך הציף עליהם השמן עד שקלט הריח,
וקפחו לשמן מעל העקרין: (כה) רקח מרקחת.
"רקח" — שם דבר הוא, והטעם מוכיח שהוא

אֶהְיֶה וְאֶת־בְּנֵי תַמְשֹׁחַ וְקִדְשֹׁת אֲתֶם לִכְהֵן לִי: לֹא וְאֶל־
 בְּנֵי יִשְׂרָאֵל תִּדְבֹּר לֵאמֹר שְׁמֹן מִשְׁחַת־קֹדֶשׁ יִהְיֶה זֶה לִי
 לְדֹרֹתֵיכֶם: ^{לב}עַל־בֶּשֶׂר אָדָם לֹא יִסָּד וּבְמִתְכַנְתּוֹ לֹא
 תַעֲשׂוּ כָמֹהוּ קֹדֶשׁ הוּא קֹדֶשׁ יִהְיֶה לָכֶם: ^{לג}אִישׁ אֲשֶׁר
 יִרְקַח כָּמֹהוּ וְאֲשֶׁר יִתֵּן מִמֶּנּוּ עַל־זֶרַח וְנִכְרַת מֵעַמּוֹ:
^{לד}וַיֹּאמֶר יְהוָה אֶל־מֹשֶׁה קַח־לָךְ סָמִים נָטָף | וּשְׁחַלֵּת

צרך כהנה ומלכות: (לד) נטף. הוא צרי, ועל רש"י שאינו אלא שרף הנוטף מעצי הקטף קרוי "נטף", ובלעז גומ"א והצרי קורין לו תרייק"א: ושחלת. שרש בשם חלק ומצהיר כצפרן. ובלשון המשנה (כריתות ו ע"א) קרוי "צפרן", וזהו שתרגם אנקלוס: "וטפרא": וחלבנה. בשם שריחו רע, וקורין לו גלבנ"א. ומנאה הכתוב בין סמני הקטרת, ללמדנו שלא יקל בעייניו לצרף עמנו באגדת תעניותינו ותפלותנו את פושעי ישראל, שיהיו נמנין עמנו: סמים. אחרים: ולבנה זכה. מכאן למדו רבותינו (שם ע"ב): י"א סמנין נאמרו לו למשה בסיני: מעוט "סמים" — שנים, "נטף ושחלת וחלבנה" — שלשה, הרי חמשה. "סמים" — לרבות עוד כמו אלו, הרי עשרה. "ולבנה" — הרי אחד עשר. ואלו הן: הצרי והצפרן, החלבנה והלבונה, מור וקציעה, שבלת נרד וכרכם — הרי שמונה,

יסד המלך שזה חנוך גדלתו. ושאר משיחות, כגון: ריקין מושווין (שם, ב), "וראשית שמנים ימשחו" (עמוס ו, ו), לשון ארמית בהן כלשון עברית: (לא) לדרתים. מכאן למדו רבותינו (הוריות יא ע"ב) לומר, שכלו קים לעתיד לבא: זה. בגמטריא תריסר לגין הוו: (לב) לא ייסך. בשני יודיין, לשון "לא יפעל", כמו (דברים ו, יח): "למען ייטב לך": על־בשר אדם לא ייסך. מן השמן הזה עצמו: ובמתכנתו לא תעשו כמהו. בסכום סמניו לא תעשו אחר כמוהו במשקל סממנין הללו לפי מדת הין שמן. אבל אם פחת או רבה סממנין לפי מדת הין שמן — מתר. ואף העשוי במתכנתו של זה, אין הסך ממנו חייב אלא הרוקחו: ובמתכנתו. לשון חשבון, כמו (שמות ה, ח): "מתכנת הלבנים". וכן "במתכנתה" של קטרת (פסוק לז): (לב) ואשר יתן ממנו. מאותו של משה: על־זר. שאינו

שד"ל

(לב) לא ייסך: ע"ד (בראשית נ' כ"ו) 'ויישם בארון במצרים'.

(לד) וחלבנה סמים: קח נטף ושחלת וחלבנה מובחרים שיהיו ראויים לכינוי סמים, וזה על דרך שאמר למעלה (פסוק כ"ג) 'קנמן בשם וקנה בשם'; כך היה נ"ל לפי הפשט, ודעת הטעמים כדעת רז"ל (כריתות ו' ע"ב).

בד בבד יהיה: חלק כנגד חלק, משקל כנגד משקל, באונקיא של נטף תיתן אונקיא של שחלת. ועיין למעלה כ"ז י"ח. כששני הדברים נשארים מחוברים, או זה אצל זה, אומרים בבי"ת; וכשהם נפרדים זה מזה אומרים בכ"ף, 'חלק כחלק יאכלו' (דברים י"ט ח) ('אח"ם).

וְחִלְבֵּנָה סָמִים וּלְבִנָּה זָכָה בֶּד בְּבִד יִהְיֶה: ^{לה} וְעָשִׂיתָ אֹתָהּ
קֹטְרֶת רֶקֶח מַעֲשֵׂה רוֹקַח מִמֶּלֶח טְהוֹר קָדֹשׁ: ^{לו} וְשַׁחֲקֶתָ
מִמֶּנָּה הַדֶּק וְנִתְתָּה מִמֶּנָּה לִפְנֵי הָעֵדֻת בְּאַהֶל מוֹעֵד אֲשֶׁר
אוֹעֵד לָךְ שָׁמָּה קָדֹשׁ קְדָשִׁים תִּהְיֶה לָכֶם: ^{לז} וְהַקֹּטְרֶת
אֲשֶׁר תַּעֲשֶׂה בְּמִתְכַנְתָּהּ לֹא תַעֲשׂוּ לָכֶם קָדֹשׁ תִּהְיֶה לָךְ
לַיהוָה: ^{לח} אִישׁ אֲשֶׁר יַעֲשֶׂה כַּמֹּזֶה לְהָרִיחַ בָּהּ וְנִכְרַת
מִעַמּוֹ: ^א לֹא וַיִּדְבֹּר יְהוָה אֶל־מֹשֶׁה לֵּאמֹר: ^ב רְאֵה קָרָאתִי

כז, על שם שמהפכין את המים במשוטות כשמנהיגים את הספינה, כאדם המהפך בכף ביצים טרופות לערבן עם המים. וכל־דבר שהאדם רוצה לערב יפה יפה, מהפכו באצבע או בבזך: ממלח טהור קדש. ממלח יהיה, וטהור יהיה, וקדש יהיה: ^{לו} ונתתה ממנה וגו'. היא קטרת שבכל־יום ויום, שעל מזבח הפנימי שהוא באהל מועד: אשר אועד לך שמה. כל־מועדי דבור שאקבע לך, אני קובעם לאותו מקום: ^{לז} במתכנתה. במנין סממניה: קדש תהיה לך לה'. שלא תעשנה אלא לשמי: ^{לח} להריח בה. אבל עושה אתה במתכנתה משלך כדי למסרה לצבור: ^ב קראתי בשם.

שהשבלת ונרד אחד, שהנרד דומה לשבלת. הקשט והקלופה והקנמון, הרי אחד עשר. בורית כרשינה אינו נקטר, אלא בו שפין את הצפרן ללבנה שתהא נאה: ^{בד} בבד יהיה. אלו הארבעה הנזכרים כאן, יהיו שוין משקל במשקל, כמשקלו של זה כך משקלו של זה. וכן שנינו (כריתות ו"ע"א): הצרי והצפרן, החלבנה והלבונה – משקל שבעים, שבעים מנה. ולשון "בד", נראה בעיני שהוא לשון יחיד – אחד באחד יהיה, זה כמו זה: ^{לה} ממלח. כתרגומו מערב, שיערב שחיקתן יפה יפה, זה עם זה. ואומר אני, שדומה לו: "וייראו המלחים" (יונה א, ה), "מלחין וחבליך" (יחזקאל

רש"י

^{לה} (ממלח: ראב"ע, רמב"ן, רמבמ"ן, וראו' גיז' פירשו שיתנו בה מלח. ונ"ל כי אחר שמצאנו (ויקרא ב' י"ג) 'במלח תמלח' בבנין הקל, הפעול ייקרא מלוח ולא ממולח. ואנקלוס תירגם; מערב, ורש"י פירש מן מלחי הים, שמהפכין את המים במשוטות, וכן בקטורת היו טורפין ומערבין יפה סמים שונים. ולדעתי מלחי הים הוא כמו 'עושה מלאכה במים רבים' (תהלים ק"ז כ"ג), וכמו שמן הלך אמרו שלח, כן מן מלאכה אמרו מלח. והנה טעם 'ממלח טהור קדש', שתהיה מלאכתו נעשית בטהרה ובקדושה. ומילות 'ממלח טהור' לשון זכר, חוזרות לא לקטורת אלא לרוקח. ברש"י כ"י שבידי לערבם חלמון וחלבון באצבעו בבזך.

^ב (קראתי בשם: ענין בחירה, וכן תירגם אנקלוס דרביתי, כמו 'קראתי בשמך לי אתה' (ישעיה מ"ג א').

שד"ל

בְּשֵׁם בְּצִלָּאֵל בֶּן־אוּרִי בֶן־חֹר לְמִטָּה יְהוּדָה: ג וְאִמְלֵא
 אֹתוֹ רוּחַ אֱלֹהִים בְּחֻכְמָה וּבְתַבּוּנָה וּבְדַעַת וּבְכָל־
 מְלָאכָה: ד לַחֲשֹׁב מַחֲשַׁבְתַּת לַעֲשׂוֹת בִּזְהָב וּבַכֶּסֶף
 וּבַנְּחָשֶׁת: ה וּבַחֲרֹשֶׁת אֲבֹן לְמַלְאֲתָא וּבַחֲרֹשֶׁת עֵץ לַעֲשׂוֹת
 בְּכָל־מְלָאכָה: ו וְאֲנִי הִנֵּה נִתַּתִּי אֹתוֹ אֶת־אֱהֲלִיאֵב בֶּן־
 אַחִיסָמֶךְ לְמִטָּה־דָן וּבִלְבַב כָּל־חֻכְמֵי־לֵב נִתַּתִּי חֻכְמָה וְעָשׂוֹ
 אֶת כָּל־אֲשֶׁר צִוִּיתִךָ: ז אֵת | אֶהְלֵ מוֹעֵד וְאֶת־הָאָרֶץ לַעֲדַת
 וְאֶת־הַכִּפֹּרֶת אֲשֶׁר עָלָיו וְאֵת כָּל־כְּלֵי הָאֱהֹל: ח וְאֶת־
 הַשִּׁלְחָן וְאֶת־כְּלָיו וְאֶת־הַמִּנְחָה הַטְּהֹרָה וְאֶת־כָּל־כְּלֵיהָ
 וְאֵת מִזְבַּח הַקְּטֹרֶת: ט וְאֶת־מִזְבַּח הָעֹלָה וְאֶת־כָּל־כְּלָיו
 וְאֶת־הַכִּיּוֹר וְאֶת־כַּנּוֹ: י וְאֵת בְּגָדֵי הַשָּׂרָד וְאֶת־בְּגָדֵי הַקֹּדֶשׁ

למלאות. להושיבה במשבצת שלה במלואה, רש"י
 לעשות מלאכתי, את בצלאל: (ג) בחכמה.
 מה-שאדם שומע מאחרים ולמד: ובתבונה.
 מבין דבר מלבו, מתוך דברים שלמד: ובדעת.
 רוח הקדש: (ד) לחשב מחשבת. אריגת מעשה
 חשב: (ה) ובחרשת. לשון אמנות, כמו "חרש"
 "חכם". ואנקלוס פרש ושנה בפרושן, שחרש
 אבנים קרוי "אמן", וחרש עץ קרוי "נגר":
 (ו) ואני הנה נתתי אתו... ובלב כל חכם לב נתתי חכמה: וגם נתתי אתו כל חכם לב אשר
 בלבו נתתי חכמה, והוא על דרך 'ולכל בהן חיי רוח' (ישעיה ל"ח ט"ז).
 (ז) שרד: תרגום של קלעים ושל מִכְבָּר (למעלה כ"ז ד', י"א) (רש"י ראו' וגיז'), והם לכסות הכלים
 בנסוע המחנה; ועיין רש"י למטה ל"ט א', ושם מבואר שנעשו מן התכלת והארגמן ותולעת
 השני; ובסוף פרשת במדבר (ד' ו') מבואר שהיו שלושה מינים, בגד תכלת ובגד ארגמן ובגד
 תולעת שני, כל אחד מכלי הקודש קבע לו הכתוב באיזה משלושה מיני בגדי השרד יכסוהו.
 ברש"י כ"י מפרשים, לא יש מפרשים, כי הכול היו מפרשים בגדי שרד כמו בגדי שרת. ורש"י
 ז"ל מדעתו מצא הפירוש הנכון.

לעשות מלאכתי, את בצלאל: (ג) בחכמה.
 מה-שאדם שומע מאחרים ולמד: ובתבונה.
 מבין דבר מלבו, מתוך דברים שלמד: ובדעת.
 רוח הקדש: (ד) לחשב מחשבת. אריגת מעשה
 חשב: (ה) ובחרשת. לשון אמנות, כמו "חרש"
 "חכם". ואנקלוס פרש ושנה בפרושן, שחרש
 אבנים קרוי "אמן", וחרש עץ קרוי "נגר":

(ו) ואני הנה נתתי אתו... ובלב כל חכם לב נתתי חכמה: וגם נתתי אתו כל חכם לב אשר
 בלבו נתתי חכמה, והוא על דרך 'ולכל בהן חיי רוח' (ישעיה ל"ח ט"ז).

(ז) שרד: תרגום של קלעים ושל מִכְבָּר (למעלה כ"ז ד', י"א) (רש"י ראו' וגיז'), והם לכסות הכלים
 בנסוע המחנה; ועיין רש"י למטה ל"ט א', ושם מבואר שנעשו מן התכלת והארגמן ותולעת
 השני; ובסוף פרשת במדבר (ד' ו') מבואר שהיו שלושה מינים, בגד תכלת ובגד ארגמן ובגד
 תולעת שני, כל אחד מכלי הקודש קבע לו הכתוב באיזה משלושה מיני בגדי השרד יכסוהו.
 ברש"י כ"י מפרשים, לא יש מפרשים, כי הכול היו מפרשים בגדי שרד כמו בגדי שרת. ורש"י
 ז"ל מדעתו מצא הפירוש הנכון.

לְאַהֲרֹן הַכֹּהֵן וְאֶת־בְּגָדֵי בָנָיו לְכַהֵן: יא וְאֵת שֶׁמֶן הַמִּשְׁחָה
וְאֶת־קִטְרֶת הַסַּמִּים לְקֹדֶשׁ כָּל אֲשֶׁר־צִוִּיתָךְ יַעֲשׂוּ:
יב וַיֹּאמֶר יְהוָה אֶל־מֹשֶׁה לֵּאמֹר: יג וְאַתָּה דַּבֵּר אֶל־בְּנֵי
יִשְׂרָאֵל לֵאמֹר אַךְ אֶת־שַׁבְּתֹתֵי תִשְׁמְרוּ כִּי אוֹת הוּא בֵּינִי
וּבֵינֵיכֶם לְדֹרֹתֵיכֶם לֵדַעַת כִּי אֲנִי יְהוָה מְקַדְּשְׁכֶם:
יד וּשְׁמַרְתֶּם אֶת־הַשַּׁבָּת כִּי קֹדֶשׁ הוּא לָכֶם מַחֲלִילָה מוֹת
יוֹמָת כִּי כָל־הָעֹשֶׂה בָּהּ מְלָאכָה וְנִכְרְתָה הַנֶּפֶשׁ הַהוּא
מִקֶּרֶב עַמִּיהָ: טו שֵׁשֶׁת יָמִים יַעֲשֶׂה מְלָאכָה וּבַיּוֹם הַשְּׁבִיעִי

(יא) ואת־קטרת הסמים לקדש. לצורך הקטרת
ההיכל שהוא קדש: (יג) ואתה דבר אל־בני
ישראל. ואתה, אף־על־פי שהפקדתיך לצוותם
על מלאכת המשכן, אל יקל בעיניך לדחות את
השבת מפני אותה מלאכה: אך את־שבתתי
תשמרו. אף־על־פי שתהיו רדופין וזריזין
בזריזות מלאכה — שבת אל תדחה מפניה.
כל־"אכין" ו"רקין" מעוטין — למעט שבת
ממלאכת המשכן: כי אות הוא ביני וביניכם. אות
גדולה היא בינינו שבחרתי בכם, בהנחילי לכם
את יום מנוחתי למנוחה: לדעת. האמות [בה]
"כי אני ה' מקדשכם": (יד) מות יומת. אם יש
עדים והתראה: ונכרתה. בלא התראה: מחללה.
הנוהג בה חל בקדשתה: (טו) שבת שבתון.
מנוחת מרגוע, ולא מנוחת עראי: שבת שבתון.
לכך כפלו הכתוב, לומר שאסור בכל־מלאכה
אפלו אכל נפש, וכן יום־הכפורים שנאמר בו

מקרא שאי אפשר לומר שבבגדי כהנה מדבר, רש"י
לפי שנאמר אצלם: "ואת־בגדי הקדש לאהרן
הכהן ואת־בגדי בניו לכהן". אלא, אלו "בגדי
השרד" הם בגדי התכלת והארגמן ותולעת
שני, האמורין בפרשת מסעות: "ונתנו אל־
בגד תכלת" (במדבר ד, יב), "ופרשו עליו בגד
ארגמן" (שם, יג), "ופרשו עליהם בגד תולעת
שני" (שם, ח). ונראין דברי, שנאמר (שמות לט,
א): "ומן־התכלת והארגמן ותולעת השני עשו
בגדי־שרד לשרת בקדש", ולא הזכר "שש"
עמהם. ואם בבגדי כהנה מדבר — לא מצינו
באחד מהם ארגמן או תולעת שני בלא שש:
בגדי השרד. יש מפרשים לשון עבודה ושרות,
כתרגומו: "לבושי שמושא", ואין לו דמיון
במקרא. ואני אומר, שהוא לשון ארמי כתרגום
של "קלעים" ותרגום של "מכבר", שהיו ארוגים
במחט, עשויים נקבים נקבים, לציד"ץ בלעז:

(יא) ואת שמן המשחה ואת קטרת הסמים לקדש: שמן המשחה היה משמש למשיחת כלי
הקודש ואנשי הקודש. שד"ל

(טו) שבת שבתון: הכפל לחזק, כמו 'מדהרות דהרות אביריו' (שופטים ה' כ"ב), 'מפני רעת
רעתכם' (הושע י' ט"ו). שבתון ענינו שביתה והוא נאמר על כל יום טוב (למעלה ט"ז כ"ג, ויקרא

שֶׁבֶת שַׁבְּתוֹן קָדֵשׁ לַיהוָה כֹּל־הַעֲשֶׂה מְלֹאכָה בְּיוֹם
הַשַּׁבָּת מוֹת יוֹמָת: ^{טז} וְשִׁמְרוּ בְנֵי־יִשְׂרָאֵל אֶת־הַשַּׁבָּת
לַעֲשׂוֹת אֶת־הַשַּׁבָּת לְדֹרֹתָם בְּרִית עוֹלָם: ^{יז} בְּיָמֵי וּבִין בְּנֵי
יִשְׂרָאֵל אֹת הוּא לְעָלֵם כִּי־שֵׁשֶׁת יָמִים עָשָׂה יְהוָה אֶת־
הַשָּׁמַיִם וְאֶת־הָאָרֶץ וּבְיוֹם הַשְּׁבִיעִי שַׁבָּת וַיִּנָּפֶשׁ: ^{יח}
וַיִּתֵּן אֶל־מֹשֶׁה כְּכֹלֹתוֹ לְדַבֵּר אֹתוֹ בְּהַר סִינַי שְׁנֵי לַחַת
הָעֵדֻת לַחַת אֶבֶן כְּתָבִים בְּאֶצְבַּע אֱלֹהִים: ^א לֵב וַיִּרְא

תמוז נשתברו הלוחות, וביום הכפורים נתרצה רש"י
הקדוש ברוך־הוא לישראל, ולמחרת התחילו
בנדבת המשכן והוקם באחד בניסן: ככלתו.
"ככלתו" כתיב [חסר], שנמסרה לו תורה
במתנה ככלה לחתן, שלא היה יכול ללמד כלה
בזמן מועט כזה. דבר אחר: מה־כלה מתקשטת
בעשרים וארבעה קשוטין, הן האמורים בספר
ישעיה (ג, יחיד), אף תלמיד חכם צריך להיות
בקי בעשרים וארבעה ספרים: לדבר אתו.
החקים והמשפטים שב"ואלה המשפטים":
לדבר אתו. מלמד שהיה משה שומע מפי
הגבורה, וחוזרין ושונים את ההלכה שניהם
יחד: לחת. "לחת" כתיב, שהיו שניהם שוות:
(א) כי־בשש משה. כתרומה, לשון איחור. וכן

(ויקרא טז, לא): "שבת שבתון היא לכם", אסור
בכל־מלאכה. אבל יום טוב לא נאמר בו כי
אם (ויקרא כג, לט): "ביום הראשון שבתון, וביום
השמיני שבתון" — אסורים בכל־מלאכת
עבודה, ומתרים במלאכת אכל נפש: קדש לה'.
שמירת קדשתה לשמי ובמצותי: (יז) וינפש.
כתרגומו: "ונח". וכל־לשון נופש הוא לשון
נפש, שמשיב נפשו ונשימתו בהרגיעו מטורח
המלאכה. ומי שכתוב בו (ישעיה מ, כח): "לא
ייעף ולא ייגע", וכל־פעלו במאמר, הכתיב
מנוחה לעצמו לשבר האזן מה־שהיא יכולה
לשמע: (יח) ויתן אל־משה וגו'. אין מקדם
ומאוחר בתורה — מעשה העגל קדם לצווי
מלאכת המשכן, ימים רבים היה, שהרי בי"ז

כ"ג כ"ד ול"ט, וכן 'שנת שבתון' (ויקרא כ"ה ה') שנת שביתה. ושבת שבתון ענינו שביתה גדולה,
ואינו נאמר אלא על יום השבת ועל יום הכיפורים (ויקרא ט"ז ל"א וכ"ג ל"ב), וכמו שהשבת נקראת
שבת ונקראת ג"כ שבת שבתון, כן שנת השמיטה נקראת שנת שבתון וגם שבת שבתון (ויקרא
כ"ה ד' ה'). והנה שבת ויום הכיפורים הם ימי שביתה גדולה, כי לא הותרה בהם מלאכת אוכל
נפש, כמו שכתב רש"י לפי קצת נוסחאות.

(יח) דברי רש"י כאן תמוהין, וההגהה הכתובה כאן בדפוסים אחרונים נכונה, והלא כדברי
הרא"ם, ועיין פירושי בירמיה ז' כ"ב.

(א) ויקהל העם על אהרן: העם נקהל על אהרן ובקשו ממנו בחזקה שיעשה להם אלהים,
והוא ראה, שאם לא יעשה שאלתם יהרגוהו ואח"כ יעשו מה שירצו, ואז מה תועיל מיתתו?

הָעָם כִּי־בָשַׁשׁ מֹשֶׁה לָרֶדֶת מִן־הָהָר וַיִּקְהַל הָעָם עַל־
אֹהֶלן וַיֹּאמְרוּ אֵלָיו קוֹם | עֲשֵׂה־לָנוּ אֱלֹהִים אֲשֶׁר יִלְכוּ
לִפְנֵינוּ כִּי־זֶה | מֹשֶׁה הָאִישׁ אֲשֶׁר הֶעֱלָנוּ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם
לֹא יַדְעֵנוּ מַה־הָיָה לוֹ: ב וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים אֹהֶלן פָּרְקוּ נִזְמִי
הַזֶּהב אֲשֶׁר בָּאֲזְנֵי נְשִׁיכֶם בְּנֵיכֶם וּבְנֹתֵיכֶם וְהָבִיאוּ אֵלַי:
ג וַיִּתְּפֶרְקוּ כָּל־הָעָם אֶת־נִזְמֵי הַזֶּהב אֲשֶׁר בָּאֲזְנוֹתָם וַיָּבִיאוּ
אֶל־אֹהֶלן: ד וַיִּקַּח מִיָּדָם וַיַּצֵּר אֹתוֹ בַּחֲרֹט וַיַּעֲשֶׂהוּ עֵגֶל

אשר העלנו מארץ מצרים. והיה מורה לנו דרך
אשר נעלה בה, עתה צריכין אנו לאלהות אשר
ילכו לפנינו: (ב) באזני נשיכם. אמר אהרן בלבו:
הנשים והילדים חסים על תכשיטיהן, שמא
יתעכב הדבר ובתוך כך יבא משה. והם לא
המתינו, ופרקו מעל עצמן: פרקו. לשון צווי,
מגזרת "פרק" ליחיד, כמו: "ברכו" מגזרת "ברך":
(ג) ויתפרקו. לשון פריקת משא, כשנטלו
מאזניהם נמצאו הם מפורקים מנזמיהם.
דישקריי"ר בלעז: את־נזמי. כמו "מנזמי", כמו
(שמות ט, כט): "כצאתי את־העיר" — מן־העיר:
(ד) ויצר אתו בחרט. יש לתרגמו בשני פנים:
האחד, "ויצר" — לשון קשירה. "בחרט" —
לשון סודר, כמו: "והמטפחות והחריטים"
(ישעיה ג, כב), "ויצר ככרים כסף בשני חרטים"
(מלכים ב ה, כג). והשני, "ויצר" — לשון צורה.
"בחרט" — כלי אמנות הצורפין, שחורצין
וחורטין בו צורות בזהב, כעט סופר החורט

רש"י "בשש רכבו" (שופטים ה, כח), "ויחילו עד־בוש"
(שופטים ג, כה). כי כשעלה משה להר אמר להם:
לסוף ארבעים יום אני בא בתוך שש שעות.
כסבורים הם שאותו יום שעלה, מן המנין הוא.
והוא אמר להם "שלמים" — ארבעים יום ולילו
עמו, ויום עליתו אין לילו עמו, שהרי בז' בסיון
עלה, נמצא יום ארבעים בי"ז בתמוז. בט"ז בא
השטן וערבב את העולם, והראה דמות חשך
ואפלה וערבביא, לומר: ודאי מת משה, לכך
בא ערבביא לעולם. אמר להם: מת משה,
שכבר באו שש שעות ולא בא וכו'. כדאיתא
במסכת שבת (פט ע"א). ואי אפשר לומר שלא
טעו אלא ביום המענן בין קדם חצות בין לאחר
חצות. שהרי לא ירד משה עד יום המחרת,
שנאמר (פסוק ו): "וישכימו ממחרת ויעלו עלת":
אשר ילכו לפנינו. אלהות הרבה או להם: כי
זה משה האיש. כמין דמות משה הראה להם
השטן, שנושאים אותו באויר רקיע השמים:

ובהפך, בהיותו בחיים עלתה בידו להפריעם במחולות באופן שלא תהיה מלחמה במחנה, כמו
שפירשתי בפסוק כ"ה 'וירא משה את העם כי פרוע הוא'.

(ג) ויתפרקו את נזמי הזהב: פרקו מעליהם הנזמים, הנזמים הם אקוואטיף, וההתפעל כולל
אקוואטיף פרקו את עצמם, והנה כאן שני מושאים ע"ד 'וילמדוהו דעת' (ישעיה מ' י"ד).

(ד) עגל: העגל לא היה לע"ז, ולא קיבלוהו עליהם לאלוה, אלא שיהיה כלי מקבל שפע האל,

מִסְכָּה וַיֹּאמְרוּ אֵלֶּה אֱלֹהֵיךָ יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר הֶעֱלִיךָ מֵאֶרֶץ
 מִצְרַיִם: ה וַיֵּרָא אֶהֱרֹן וַיִּבֶן מִזְבֵּחַ לִפְנֵי וַיִּקְרָא אֶהֱרֹן
 וַיֹּאמֶר חַג לַיהוָה מָחָר: ו וַיִּשְׁכְּמוּ מִמַּחֲרָת וַיַּעֲלוּ עֹלֹת
 וַיִּגְשׁוּ שְׁלָמִים וַיֵּשֶׁב הָעָם לֶאֱכֹל וּשְׁתֹּו וַיִּקְמוּ לְצַחֵק:
 ז וַיְדַבֵּר יְהוָה אֶל-מֹשֶׁה לֵּךְ-יָרֵד בִּי שַׁחַת עִמָּךְ אֲשֶׁר

אותיות בלוחות ופנקסין, כמו (ישעיה ח, א):
 "וכתב עליו בחרט אנוש". וזהו שתרגם
 אנקלוס: "וצר יתה בזיפא" – לשון זיוף, הוא
 כלי אמנות שחורצין בו בזהב אותיות ושקדים,
 שקורין בלעז ניא"ל ומזיפין על ידו חותמות:
עגל מסכה, כיון שהשליכו לכור, בכור באו
 מכשפי ערב רב שעלו עמהם ממצרים,
 ועשאוהו בכשפים. ויש אומרים: מיכה היה
 שם, שיצא מתוך דמוסי בנין שנתמעך בו
 במצרים, והיה בידו שם וטס שכתב בו משה
 "עלה שור!" "עלה שור!" להעלות אורונו של
 יוסף מתוך נילוס, והשליכו לתוך הכור, ויצא
 העגל: **מסכה**, לשון מתכת. דבר אחר: קכ"ה
 קנטרין זהב היו בו, כגמטריא של "מסכה":
אלה אלהיך, ולא נאמר "אלה אלהינו". מכאן,
 שערב רב שעלו ממצרים הם שנקהלו על
 אהרן, והם שעשאוהו ואחר כך הטעו את
 ישראל אחריה: (ה) **וירא אהרן**, שהיה בו רוח
 חיים, שנאמר (תהלים קו, כ): "בתבנית שור אכל

עשב". וראה שהצליח מעשה שטן, ולא היה לו
 פה לדחותם לגמרי: **ויבן מזבח**, לדחותם: **ויאמר**
חג לה' מחר, ולא היום, שמא יבא משה קדם
 שיעבדוהו. זהו פשוטו. ומדרשו בויקרא רבה
 (י, א): דברים הרבה ראה אהרן – ראה חור בן
 אחותו שהיה מוכיחם והרגוהו, וזהו "ויבן
 מזבח לפניו" – ויבן מזבח לפניו. ועוד ראה
 ואמר: מוטב שיתלה בי הסרחון ולא בהם. ועוד
 ראה ואמר: אם הם בונים אותו המזבח, זה
 מביא צרור וזה מביא אבן, ונמצאת מלאכתן
 נעשית בבת אחת, מתוך שאני בונה אותו
 ומתעצל במלאכתי, בין כך ובין כך משה בא:
חג לה', בלבו היה לשמים, בטוח היה שיבא
 משה ויעבדו את המקום: (י) **וישכימו**, השטן
 זרזם כדי שיחטאו: **לצחק**, יש במשמע הזה
 גלוי עריות, כמו שנאמר (בראשית לט, יז): "לצחק
 בי". ושפיכות דמים, כמו שנאמר (שמואל ב, יד):
 "יקומו נא הנערים וישחקו לפנינו", אף כאן
 נהרג חור: (יז) **וידבר**, לשון קושי הוא, כמו

ויעמוד להם למנהיג במקום משה (ואהרן לא היה מספיק להם כי גם הוא בן אדם). וכן דעת הכוזרי שד"ל
 מאמר א' סימן צ"ו, וראב"ע ורמב"ן וחזקוני ורלב"ג. ועיין "בכורי העתים" תקפ"ח p. 89.
ויצר: קל משורש צור כמו 'יצרת הכסף' (דברים י"ד כ"ה).

בחרט: ל' 'החריטים' (ישעיה ג' כ"ב) (רש"י באחד משני הפנים שהביא, ותרגום ירושלמי ור"י בכור שור
 ובשארט וג"ז).

(י) **לצחק**: כולל זמר וניגון וריקוד, כמו 'עוד תעדי תפיך ויצאת במחול משחקים' (ירמיה ל"א ד').
 ודוד שהיה מפזז ומכרכר לפני ה' אמר: 'ושחקתי לפני ה' (ש"ב ו' כ"א); וכן 'לוייתן זה יצרת

הַעֲלִיתָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם: ה סָרוּ מֵהָר מִן־הַדָּרָךְ אֲשֶׁר צִוִּיתָם
עָשׂוּ לָהֶם עֵגֶל מִסֵּכָה וַיִּשְׁתַּחֲווּ־לוֹ וַיִּזְבְּחוּ־לוֹ וַיֹּאמְרוּ
אֵלֶּה אֱלֹהֵינוּ יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר הֶעֱלֵינוּ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם: ט וַיֹּאמֶר
יְהוָה אֶל־מֹשֶׁה רְאִיתִי אֶת־הָעָם הַזֶּה וְהִנֵּה עַם־קָשָׁה־
עָרְף הוּא: י וְעַתָּה הִנֵּיחָה לִי וַיַּחֲרֹאֲפִי בָהֶם וְאֶכְלָם
וְאֶעֱשֶׂה אוֹתָךְ לִגְוִי גָדוֹל: יא וַיַּחֲלֵ מֹשֶׁה אֶת־פָּנָיו יְהוָה
אֱלֹהָיו וַיֹּאמֶר לָמָּה יְהוָה יַחֲרֶה אִפְּךָ בְּעַמֶּךָ אֲשֶׁר הוֹצֵאתָ
מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם בְּכַח גָּדוֹל וּבְיָד חֲזָקָה: יב לָמָּה יֹאמְרוּ

קשי ערפם לנגד מוכיחיהם, וממאנים לשמע: (י) הניחה לי. עדין לא שמענו שהתפלל משה עליהם, והוא אומר: "הניחה לי"? אלא כאן פתח לו פתח, והודיעו שהדבר תלוי בו, שאם יתפלל עליהם לא יכלם: (יא) למה ה' יחרה אפך. כלום מתקנא אלא חכם בחכם גבור בגבור: (יב) והנחם. התעשת להם מחשבה אחרת

(בראשית מב, ז): "וידבר אתם קשות": לך־רד. מגדלתך, לא נתתי לך גדלה אלא בשבילם. באותה שעה נתנדה משה מפי בית־דין של מעלה: שחת עמך. 'שחת העם' לא נאמר, אלא "עמך" — ערב רב שקבלת מעצמך וגירתם ולא נמלכת בי, ואמרת: טוב שידבקו גרים בשכינה. הם שחתו והשחיתו: (ט) קשה־ערף. מחזירין

רש"י

לשחק בו' (תהלים ק"ד כ'). הלוינתן מצחק בים, כלומר מתנועע בו בכוח ומניע את המים כאילו הוא מרקד.

שד"ל

(ח) מן הדרך אשר צויתם: ולא אמר סרו מעלי, הרי שלא עזבו את ה' לעבוד אלוהים אחרים. (ט) קשה ערף: משמע שהיו קודם לכן דבקים בע"ז כנזכר ביחזקאל כ' ז' (רמבמ"ן). ואין צורך לומר שהיו דבקים בע"ז ממש, אלא בעשיית צלמים לכבוד האל. רמבמ"ן העתיק דברי רש"י ודברי ראב"ע, ולא הבין שהם שני הפכים, רש"י מעמיד המוכיח לפני החוטא והחוטא הופך לו ערפו, וראב"ע עושה המוכיח הולך אחר החוטא להשיבו מדרכו והחוטא רץ בדרכו ולא יפנה לאחוריו. וגם דברי ראב"ע מגומגמים באמרו "ולא ישיב עורף לקורא אליו". והיל"ל ולא יחזיר פניו לקורא אליו, ואין ספק כי ענין המליצה, שערפו קשה ובלתי מתנועע, ולפיכך הוא הולך לדרכו בלי שיחזיר פניו למי שקורא לו מאחוריו, כלומר שאינו שומע בקול מוריו.

(י) ועתה הניחה לי: ואם תאמר מה אעשה לשבועת אבות? ואעשה אותך לגוי גדול שאתה מזרעם (במדבר רבא פ' ט"ז, עין רש"י במדבר י"ד י"ב).

מִצְרִים לֵאמֹר בְּרָעָה הוֹצִיאָם לְהִרְגֹּתְךָ אֹתָם בְּהָרִים
וּלְכַלְתָּם מֵעַל פְּנֵי הָאֲדָמָה שׁוּב מִחֲרוֹן אַפְּךָ וְהִנַּחֲם עַל-
הָרָעָה לְעַמְּךָ: יג זָכַר לְאַבְרָהָם לְיִצְחָק וּלְיִשְׂרָאֵל עֲבָדֶיךָ
אֲשֶׁר נִשְׁבַּעְתָּ לָהֶם בְּךָ וּתְדַבֵּר אֱלֹהִים אֲרֶבֶה אֶת-זֶרְעֶכֶם
כְּכֹכְבֵי הַשָּׁמַיִם וְכָל-הָאָרֶץ הַזֹּאת אֲשֶׁר אָמַרְתִּי אֲתָן
לְזֶרְעֶכֶם וְנִחְלוּ לָעַלְם: יד וַיִּנָּחֶם יְהוָה עַל-הָרָעָה אֲשֶׁר
דִּבֶּר לַעֲשׂוֹת לְעַמּוֹ: טו וַיִּפֶן וַיֵּרֶד מֹשֶׁה מִן-הָהָר וּשְׁנֵי לַחַת
הָעֵדֻת בְּיָדוֹ לַחַת כְּתָבִים מְשֻׁנֵּי עִבְרִיתָם מִזֶּה וּמִזֶּה הֵם
כְּתָבִים: טז וְהַלַּחַת מַעֲשֵׂה אֱלֹהִים הִמָּה וְהַמְּכָתָב מְכָתָב
אֱלֹהִים הוּא חֲרוֹת עַל-הַלַּחַת: יז וַיִּשְׁמַע יְהוָה אֶת-קוֹל

להיטיב להם: עליהרעה. אשר חשבת להם: (יג) זכר לאברהם. אם עברו על עשרת הדברות. אברהם אביהם נתנסה בעשר נסיונות, ועדין לא קבל שכרו, תנחו לו ויצאו עשרה בעשרה: לאברהם ליצחק ולישראל. אם לשרפה הם — זכ'ר לאברהם שמסר עצמו לשרף עליך באור כשדים. אם להריגה — זכר ליצחק שפשט צוארו לעקדה. אם לגלות — זכר ליעקב שגלה לחרן. ואם אינן נצולין בזכותן, מה אתה אומר לי (פסוק י'): "ואעשה אותך לגוי גדול", ואם כסא של שלש רגלים אינו עומד לפניך בשעת כעסך, קל וחמר לכסא של רגל אחת: אשר נשבעת להם בך. לא נשבעת להם בדבר שהוא כלה, לא בשמים ולא בארץ לא בהרים ולא

בגבעות, אלא בך שאתה קים ושבעתך קימת לעולם, שנאמר (בראשית כב, טז): "בי נשבעתי נאם-ה'". וליצחק נאמר (בראשית כו, ג): "והקמתי את-השבעה אשר נשבעתי לאברהם אביך". וליעקב נאמר (בראשית לה, יא): "אני אל שדי פרה ורבה", נשבע לו ב'אל שדי': (טז) משני עבריהם. היו האותיות נקראות. ומעשה נסים היה: (טז) מעשה אלהים המה. כמשמעו, הוא בכבודו עשאו. דבר אחר: כאדם האומר לחברו: כל-עסקיו של פלוני במלאכה פלונית. כך כל-שעשועיו של הקדוש ברוך-הוא בתורה: חרות. לשון "חרת" ו"חרט" אחד הוא, שניהם לשון חקוק, אנטיליי"ר בלעז: (יז) ברעה. בהריעו, שהיו מריעים ושמחים וצוחקים:

(טז) מזה ומזה הם כתבים: כמו פנים ואחור, אלא שבמגילה שייך לשון פנים ואחור, כי יש שד"ל הפרש בקלף בין צד לצד, אבל באבנים אין חילוק והוצרך לומר מזה ומזה.

(יז) ברעו: מקור קל מן ריע, וכן ויריעו (יהושע ו' כ'). ברש"י כ"י שבידי: "ושמחין וצועקים" לא: "וצוחקים" כמו בספרי הדפוס, וע' רש"י בפסוק י"ח.

הָעָם בְּרָעָה וַיֹּאמֶר אֶל־מֹשֶׁה קוֹל מִלִּחְמָה בַּמִּחְנֶה:
 יח וַיֹּאמֶר אֵין קוֹל עֲנֹת גְּבוּרָה וְאֵין קוֹל עֲנֹת חֲלוּשָׁה
 קוֹל עֲנֹת אֲנָכִי שִׁמְעֵ: יט וַיְהִי כַּאֲשֶׁר קָרַב אֶל־הַמִּחְנֶה
 וַיֵּרָא אֶת־הָעֶגְל וּמַחֲלַת וַיַּחֲרֶאֱף מֹשֶׁה וַיִּשְׁלַךְ מִיָּדוֹ אֶת־
 הַלֶּחֶת וַיִּשְׁבֵּר אֶתָם תַּחַת הָהָר: כ וַיִּקָּח אֶת־הָעֶגְל אֲשֶׁר
 עָשׂוּ וַיִּשְׂרָף בָּאֵשׁ וַיִּטְחֶן עַד אֲשֶׁר־דָּק וַיִּזֹּר עַל־פְּנֵי הַמַּיִם
 וַיִּשֶׁק אֶת־בְּנֵי יִשְׂרָאֵל: כא וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה אֶל־אַהֲרֹן מֶה־
 עָשָׂה לָךְ הָעָם הַזֶּה כִּי־הִבֵּאתָ עָלָיו חֲטָאָה גְדֹלָה:
 כב וַיֹּאמֶר אַהֲרֹן אֶל־יֵחָר אָף אֲדֹנָי אֲתָהּ יִדְעָתָ אֶת־הָעָם
 כִּי בָרַע הוּא: כג וַיֹּאמְרוּ לִי עֲשֵׂה־לָנוּ אֱלֹהִים אֲשֶׁר יִלְכוּ
 לִפְנֵינוּ כִּי־זֶה | מֹשֶׁה הָאִישׁ אֲשֶׁר הֶעֱלָנוּ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם

מזרה הרשת" (משלי א, יז) — שזורין בה דגן
 וקטנית: וישק את־בני ישראל. נתכון לבדקם
 כסוטות. שלש מיתות נדונו שם: אם יש עדים
 והתראה — בסיף, כמשפט אנשי עיר הנדחת
 שהן מרבין. עדים בלא התראה — במגפה,
 שנאמר (שמות לב, לה): "ויגף ה' את־העם". לא
 עדים ולא התראה — בהדרוקן, שבדקום המים
 וצבו בטניהם: (כא) מה־עשה לך העם הזה.
 כמה יסורים שיסרוך סבלת, עד שלא תביא
 עליהם חטא זה: (כב) כי ברע הוא. בדרך רע הם

רש"י (יח) אין קול ענות גבורה. אין קול הזה נראה קול
 ענית גבורים הצועקים נצחון, ולא קול חלשים
 שצועקים ווי או ניסה: קול ענות. קול חרופין
 וגדופין, המענין את נפש שומען כשנאמרין
 לו: (יט) וישלך מידו וגו'. אמר: מה פסח
 שהיא אחת מן המצות, אמרה תורה (שמות יב,
 מג): "כל־בן־נכר לא־יאכל בו". התורה כלה כאן
 וכל־ישראל משמדים, ואתננה להם?! תחת
 ההר. לרגלי ההר: (כ) ויזר. לשון נפוץ, וכן
 "זרה על־נוהו גפרית" (איוב יח, טו), וכן "כי־חנם

שד"ל (יח) ענות: ענוי "שכולן עונות כאחת" (משנה סוף מועד קטן).

(יט) וישלך מידו את הלחות וישבר וגו': לא מתמהון לבב, ונראה שעשה כן להפחיד העם
 ולהראות להם כי נשברה הברית אשר בינם ובין ה'.

(כ) וישרף באש: עירב בו נתר או דבר אחר המביא את הזהב לידי קלצינאציון, ואז הוא מתפרד
 לעפר, עיין ראב"ע ורמבמ"ן וראז'.

לֹא יִדְעֶנּוּ מִהֲיָה לֹא: כד ואמר להם למי זהב התפרקו
 ויתנו לי ואשלכהו באש ויצא העגל הזה: כה וירא משה
 את־העם כי פרע הוא כי־פרעה אהרן לשמצה בקמיהם:
 כו ויעמד משה בשער המחנה ויאמר מי ליהוה אלי
 ויאספו אליו כל־בני לוי: כז ויאמר להם כה־אמר יהוה
 אלהי ישראל שימו איש־חרבו על־ירכו עברו ושובו
 משער לשער במחנה והרגו איש־את־אחיו ואיש את־
 רעהו ואיש את־קרבו: כח ויעשו בני־לוי כדבר משה ויפל
 מן־העם ביום ההוא כשלשת אלפי איש: כט ויאמר משה
 מלאו ידכם היום ליהוה כי איש בבנו ובאחיו ולתת

הולכין תמיד, ובנסיונות לפני המקום:
 (כד) ואמר להם. אמרתי להם דבר אחד – "למי
 זהב" – לבד, והם מהרו והתפרקו "ויתנו־לי":
 ואשלכהו באש. ולא ידעתי שיצא העגל הזה,
 "ויצא": (כה) פרע. נתגלה שמצו וקלונו,
 כמו (במדבר ה, יח): "ופרע את־ראש האשה":
 לשמצה בקמיהם. להיות להם הדבר הזה

לגנות, בפי כל־הקמים עליהם: (כו) מי לה' רש"י
 אלי. יבא אלי: כל־בני לוי. מכאן שכל־השבט
 כשר: (כז) כה־אמר וגו'. והיכן אמר? "זבח
 לאלהים יחרם" (שמות כב, יט). כך שנויה
 במכילתא (פסחא פרק יב): אחיו. מאמו, והוא
 מישראל: (כט) מלאו ידכם. אתם ההורגים
 אותם, בדבר זה תתחנכו להיות כהנים למקום:

(כה) כי פרעה: ע' מה שכתבתי ב"כורי העתים" תקפ"ט עמוד 122. ודוגמת הענין הזה תמצא
 בטאציטוס Annalium lib.I שעשה Cecina שהרג בתחבולה את המורדים. ותלמידי
 מוהר"ר אברהם חי מיינשטער אומר שלא היתה כוונת אהרן שישמצו בקמיהם, אלא משה
 כשראה את העם פרוע, כי פרעו אהרן באופן שישמצו בקמיהם. מיד אמר מי לה' אלי.
 (כז) שימו איש חרבו: אע"פ שלא היה העגל ע"ז ממש, היה התחלה לע"ז והוצרך האל בתחילת
 הויית האומה לבער החוטאים ולהשאיר לכל העם זכרון נורא, למען לא יתחיל להידמות
 לעובדי אלילים.

(כט) מלאו: פועל עבר מבנין פיעל, והוא פעל סתמי (impersonale), כמו 'יקראו לך' (ישעיה מ"ז
 א'). יקראו הקוראים, אף כאן מלאו הממלאים, אלא שזה נאמר דרך משל כאילו היה שם מי
 שמילא ידם, והוא כאילו אמר: ידכם מולאה לה', קבלתם מלוי היד בזביחת איש בנו ואחיו.

עֲלֵיכֶם הַיּוֹם בְּרָכָה: וַיְהִי מִמַּחֲרַת וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה אֶל-
הָעָם אַתֶּם חֲטֹאתֶם חֲטֹאֵה גְדֹלָה וְעַתָּה אֵעֲלֶה אֶל-יְהוָה
אוּלִי אֲכַפְּרָה בְּעַד חֲטֹאתֵכֶם: לֹא וַיֵּשֶׁב מֹשֶׁה אֶל-יְהוָה
וַיֹּאמֶר אֲנִי חֲטָא חֲטֵא הָעַם הַזֶּה חֲטֹאֵה גְדֹלָה וַיַּעֲשׂוּ לָהֶם
אֱלֹהֵי זָהָב: לִב וְעַתָּה אֲסַתְּשָׂא חֲטֹאתֶם וְאִם-אֵין מַחְנִי
נָא מִסְפָּרָךְ אֲשֶׁר כָּתַבְתָּ: לֹא וַיֹּאמֶר יְהוָה אֶל-מֹשֶׁה מִי
אֲשֶׁר חֲטֹא-לִי אֶמְחִנוּ מִסְפָּרִי: לֹד וְעַתָּה לֵךְ | נְחֵה אֶת-

בצוארו, ומעמידו בפתח בית זונות, מה-יעשה
הבן שלא יחטא! (לב) ועתה אס-תשא
חטאתם. הרי טוב, איני אומר לך: מחני. "ואם-
אין — מחני". וזה מקרא קצר, וכן הרבה:
מספרך. מכל-התורה כלה, שלא יאמרו עלי
שלא הייתי כדאי לבקש עליהם רחמים:
(לד) אל אשר-דברתי לך. יש כאן "לך" אצל דבור

רש"י כי איש. מכם, ימלא ידו "בבנו ובאחיו":
(כ) אכפרה בעד חטאתכם. אשים כפר וקנוח
וסתימה לנגד חטאתכם, להבדיל ביניכם ובין
החטא: (לא) אלהי זהב. אתה הוא שגרמת להם,
שהשפעת להם זהב וכל-חפצם, מה-יעשו
שלא יחטאו?! משל למלך שהיה מאכיל
ומשקה את בנו, ומקשטו ותולה לו כיס

איש בבנו: הוא בן בתו שאינו לוי, וגם חתנו שהוא כבן לחותנו.

מלאו: יפה הבין רשב"ם שהוא פועל עבר מבנין פיעל, כמו (במדבר ל"ה י"ב) 'כי מלאו אחרי
ה', ויפה פירש חנכו. אבל לדעת רש"י ראב"ע ורמבמ"ן הוא צווי מן הקל, ולא ייתכן, כי
לשון מלוי יד אינו אלא בפיעל, וגם לא ייתכן שהיה אדם ממלא ידו ולוקח גדולה לעצמו,
אבל צריך שאחרים ייתנו לו הגדולה, וכן בעגלי ירבעם כתוב דרך גנאי: 'החפץ ימלא את ידו'
(מלכים א' י"ג ל"ג).

(לב) מספרך: ספר החיים, על דרך 'כל הכתוב לחיים בירושלם' (ישעיה ד' ג') וכן 'עם צדיקים
אל יכתבו' (תהלים ס"ט כ"ט); וכן היא דעת רשב"ם והרמב"ן וגם בתלמוד (ברכות ל"ב ע"א) אמר
שמואל שמסר עצמו למיתה עליהם שנ' 'מחני נא' וגו'.

(לד) הנה מלאכי ילך לפניך: כאן הוא מלאך ממש, כלומר שלא תלך שכינתו עמהם, כלומר
שלא יעשו המשכן, כי המשכן הוא אות שהאל בקרבם.

וביום פקדי וגו': אין טעמו ביום פקידה אחרת אפקוד עליהם גם עון זה, אבל היא מליצה נהוגה
בלשון, כמו (במדבר ל' ח') 'ושמע אישה ביום שמעו', ישמע כל זמן שיהיה, ישמע כשישמע;
וקרוב לזה 'כי יפול הנופל' (דברים כ"ב ח'), יפול מי שיפול, מי שיהיה, 'ושמע השומע' (ש"ב
י"ז ט') ישמע מי שישמע, מי שיהיה, וכן 'וחנותי את אשר אחון' וגו' (למטה ל"ג י"ט).

הָעָם אֶל אֲשֶׁר־דִּבַּרְתִּי לָךְ הִנֵּה מִלֵּאכִי יֵלֶךְ לִפְנֶיךָ וּבְיוֹם
פְּקֻדֵי וּפְקֻדָּתִי עֲלֵהֶם חֲטָאתָם: ^א וַיֵּגֶף יְהוָה אֶת־הָעָם עַל
אֲשֶׁר עָשׂוּ אֶת־הָעֵגֹל אֲשֶׁר עָשָׂה אֶהֱרֹן: ^ב לֵךְ אֶל־מֹשֶׁה
אֶל־מֹשֶׁה לֵּךְ עֲלֶה מִזֶּה אֶתָּה וְהָעָם אֲשֶׁר הֵעֵלִיתָ מֵאֶרֶץ
מִצְרַיִם אֶל־הָאָרֶץ אֲשֶׁר נִשְׁבַּעְתִּי לְאַבְרָהָם לְיִצְחָק
וְלִיעֲקֹב לֵאמֹר לְזֶרְעֶךָ אֶתְנַנָּה: ^ג וּשְׁלַחְתִּי לִפְנֶיךָ מִלֵּאֲךָ
וְגִרְשָׁתִי אֶת־הַכְּנַעֲנִי הָאֹמְרִי וְהַחֲתִי וְהַפְּרָזִי הַחֹתִי וְהַיְבוּסִי:
^ד אֶל־אֶרֶץ זֶבֶת חֶלֶב וְדָבַשׁ כִּי לֹא אֶעֱלֶה בְּקֶרְבְּךָ כִּי עַם־
קָשָׁה־עֶרְף אֵתָּה פֹן־אֶכְלֶךָ בַּדֶּרֶךְ: ^ה וַיִּשְׁמַע הָעָם אֶת־
הַדְּבַר הָרַע הַזֶּה וַיִּתְּאֲבָלוּ וְלֹא־שָׁתוּ אִישׁ עֵדִיו עֲלָיו:

רצון: "לך עלה": אתה והעם. כאן לא נאמר רש"י
'ועמך': (ב) וגרשתי את־הכנעני וגו'. שש אמות
הן, והגרגשי עמד ופנה מפניהם מאליו:
(ג) אל־אֶרֶץ זֶבֶת חֶלֶב וְדָבַשׁ. אני אומר לך
להעלותם: כי לא אעלה בקרבך. לכך אני אומר
לך (פסוק ב): "ושלחתי לפניך מלאך": כי עם־
קשה־ערף אתה. וכששכינתי בקרבכם ואתם
ממרים בי — מרבה אני עליכם זעם: אכלך.
לשון כליון. (ד) הדבר הרע. שאין השכינה שורה
ומהלכת עמם: איש עדיו. כתרים שנתנו להם
בחורב, כשאמרו "נעשה ונשמע" (שמות כד, ז):

במקום "אליך", וכן "לדבר־לו על־אדניהו"
(מלכים א ב, יט): הנה מלאכי. ולא אני: וביום פקדי
וגו'. עתה שמעתי אליך מלכותם יחד, ותמיד
תמיד כשאפקד עליהם עונותיהם — "ופקדתי
עלהם" מעט מן העון הזה עם שאר העונות,
ואין פרענות באה על ישראל שאין בה קצת
מפרעון עון העגל: (לה) ויגף ה' את־העם. מיתה
בידי שמים, לעדים בלא התראה: (א) לך עלה
מזה. ארץ ישראל גבוהה מכל־הארצות, לכך
נאמר "עלה". דבר אחר: כלפי שאמר לו בשעת
הכעס (שמות לב, ז): "לך־רד", אמר לו בשעת

(לה) אשר עשו את העגל: כי הם אמרו (פסוק א'): 'קום עשה לנו אלהים'. והאריך בזה כי לא
היה זה מיד אלא אחר זמן כדברי ראב"ע, והוא נמשך למה שאמר 'וביום פקדי' וגו' (תלמיד
יהודה לוצאטו).

(ג) כי לא אעלה בקרבך: לא תעשה לי משכן.

(ד) ולא שתו איש עדיו עליו: כי העדיים היו לזכרון לעגל, כי מהם נעשה, או סימן אבלות
גרידא, כדעת ראב"ע.

ה וַיֹּאמֶר יְהוָה אֶל־מֹשֶׁה אֲמַר אֶל־בְּנֵי־יִשְׂרָאֵל אַתֶּם עַם־
קָשֶׁה־עֲרֹף רָגַע אֶחָד אֶעֱלֶה בְּקִרְבְּךָ וְכִלְיֶיךָ וְעֵתָה הוֹרֵד
עָדֶיךָ מֵעַלְיָךְ וְאִדְעָה מָה אֶעֱשֶׂה־לָּךְ: וַיִּתְּנֻצְלוּ בְנֵי־
יִשְׂרָאֵל אֶת־עֵדִים מִהֶר חוֹרֵב: וּמֹשֶׁה יָקַח אֶת־הָאֶהָל
וְנָטָה־לוֹ | מִחוּץ לַמַּחֲנֶה הָרָחֵק מִן־הַמַּחֲנֶה וְקָרָא לוֹ
אֶהָל מוֹעֵד וְהָיָה כָּל־מִבְקֵשׁ יְהוָה יֵצֵא אֶל־אֶהָל מוֹעֵד
אֲשֶׁר מִחוּץ לַמַּחֲנֶה: ה וְהָיָה כִּצְאָת מֹשֶׁה אֶל־הָאֶהָל
יָקוּמוּ כָּל־הָעָם וְנִצְבּוּ אִישׁ פֶּתַח אֶהָלוֹ וְהִבִּיטוּ אַחֲרֵי

כענין שנאמר (יהושע ג, ד): "אך רחוק יהיה ביניכם ובניו, כאלפים אמה במדה": וקרא לו. והיה קורא לו אהל מועד, הוא בית ועד למבקשי תורה: כל־מבקש ה'. מכאן למבקש פני זקן, כמקבל פני השכינה: יצא אל־אהל מועד. כמו "יוצא". דבר אחר: "והיה כל־מבקש ה'" — אפלו מלאכי השרת כשהיו שואלים מקום שכינה, חבריהם אומרים להם: הרי הוא באהלו של משה: (ה) והיה. לשון הווה: כצאת משה. מן המחנה, ללכת אל־האהל: יקומו כל־העם. עומדים מפניו, ואין יושבין עד שנתכסה מהם: והביטו אחרי משה. לשבח — אשרי ילוד־אשה שכך מובטח, שהשכינה תיכנס אחריה

(ה) רגע אחד אעלה בקרבך וכליתך. אם אעלה בקרבך, ואתם ממרים בי בקשיות ערפכם, אזעם עליכם רגע אחד — שהוא שעור זעמו, שנאמר (ישעיה כו, כ): "חבי כמעט־רגע עד־יעבר־זעם" — ואכלה אתכם. לפיכך, טוב לכם שאשלח מלאך: ועתה. פרענות זו תלקו מיד שתורידו עדיכם מעליכם: ואדעה מה אעשה־לך. בפקדת שאר העון, אני יודע מה־שבלבי לעשות לך: (ו) את־עדים מהר חורב. את העדי שהיה בידם מהר חורב: (ז) ומשה. מאותו עון והלאה: יקח את־האהל. לשון הווה הוא, לוקח אהלו ונוטתו מחוץ למחנה, אמר: מנדה לרב — מנדה לתלמיד: הרחק. אלפים אמה,

רש"י

(ה) רגע אחד וגו': התחיל לדבר עמהם דרך חיבה בראותו תשובתם שהתאבלו והסירו עדיים, ואמר להם כי זה שלא יעלה בקרבם אינו אלא לטובתם שלא יכלם אם יוסיפו לחטוא, ושאמנם יפה יעשו, אם יתמידו להוריד עדיים מעליהם, ויבטחו עליו ויניחו לו שיבחר הדרך להנהיגם לטוב להם.

שד"ל

(ו) ויתנצלו... מהר חורב: כלומר מאז והלאה.

(ז) מחוץ למחנה: כי כדרך שלא רצה ה' שיבנו לו משכן ושתשרה שכינתו בתוכם, כן לא היה ראוי שיבוא הדיבור למשה בקרב המחנה.

מִשֶּׁה עַד־בָּאָהּ הָאֱלֹהִים: ^ט וְהָיָה כְּבָא מִשֶּׁה הָאֱלֹהִים יֵרֵד
עִמּוֹד הָעֵנָן וְעָמַד פֶּתַח הָאֵהָל וְדִבֶּר עִם־מֹשֶׁה: ^י וַיֵּרָא
כָּל־הָעָם אֶת־עִמּוֹד הָעֵנָן עָמַד פֶּתַח הָאֵהָל וְקָם כָּל־
הָעָם וַהֲשִׁתָּחוּ אִישׁ פֶּתַח אֹהֶלוֹ: ^{יא} וְדִבֶּר יְהוָה אֶל־מֹשֶׁה
פָּנִים אֶל־פָּנִים כַּאֲשֶׁר יְדַבֵּר אִישׁ אֶל־רֵעֵהוּ וְשָׁב אֶל־
הַמַּחֲנֶה וּמִשְׁרָתוֹ יְהוֹשֶׁעַ בֶּן־נֹון זָעַר לֹא יָמִישׁ מִתּוֹךְ

(שמות לד, ב): "ועלית בבקר אל-הר סיני" רש"י
לקבל לוחות האחרונות, ועשה שם ארבעים
יום, שנאמר בהם (דברים י, י): "ואנכי עמדתי
בהר כימים הראשונים" וגו' – מה הראשונים
ברצון אף האחרונים ברצון. אמר מעתה:
אמצעיים היו בכעס. ב' בתשרי נתרצה הקדוש
ברוך-הוא לישראל בשמחה ובלב שלם, ואמר
לו למשה (במדבר יד, כ): "סלחתי כדברך".
ומסר לו לוחות אחרונות, וירד והתחיל
לצוותם על מלאכת המשכן, ועשאוהו עד
א' בניסן. ומשהוקם, לא נדבר עמו עוד
אלא מאהל מועד: **ושב אל-המחנה**. תרגומו:
"ותב למשריתא", לפי שהוא לשון הווה. וכן
כל-הענין: "וראה כל-העם" (פסוק י) – וחזן.
"ונצבו" (פסוק ח) – וקימין. "והביטו" (שם) –
ומסתכלין. "והשתחו" (פסוק י) – וסגדין.
ומדרשו (תנחומא כי תשא סימן כז): "ודבר ה'
אל-משה" שישב אל המחנה, אמר לו:
אני בכעס ואתה בכעס, אם כן מי יקרבם?

לפתח אהליו: (ט) **ודבר עם-משה**. כמו "ומדבר
עם-משה". תרגומו: "ומתמלל עם-משה",
שהוא כבוד שכינה, כמו (במדבר ז, פט): "וישמע
את-הקול מדבר אליו", ואינו קורא 'מדבר
אליו'. כשהוא קורא "מדבר" פתרונו הקול
מדבר בינו לבין עצמו, וההדיט שומע מאליו,
וכשהוא קורא "מדבר" משמע שהמלך מדבר
עם ההדיט: (י) **והשתחו**. לשכינה: (יא) **ודבר**
ה' אל-משה פנים אל-פנים. "ומתמלל עם
משה": **ושב אל-המחנה**. לאחר שנדבר
עמו, היה שב משה אל המחנה, ומלמד לזקנים
מה-שלמד. והדבר הזה נהג משה מיום
הכפורים עד שהוקם המשכן, ולא יותר. שהרי
בי"ז בתמוז נשתברו הלוחות, ובי"ח שרף
את העגל ודן את החוטאים, ובי"ט עלה,
שנאמר (שמות לב, ל): "ויהי ממחרת ויאמר
משה אל-העם" וגו', עשה שם ארבעים יום
ובקש רחמים, שנאמר (דברים ט, ח): "ואתנפל
לפני ה'" וגו', ובראש חדש אלול נאמר לו

(יא) **פנים אל פנים**: שהיה הדיבור מורגש לו בעת היקיצה, וכן (דברים ה' ד') **'פנים בפנים דבר**
ה' עמכם, וקרב לזה **'עין בעין'** (ישעיה נ"ב ח').

ושב אל המחנה וגו': יהושע לא היה משרת משה מנעוריו (כדעת רמב"ן), כי לא היה במדין.
לא ימיש מתוך האהל: השכינה היתה מדברת עם משה בפתח האוהל, אבל יהושע היה יושב
בתוך האוהל מבפנים (מורה"ר יהודה אריה אוסימו).

הָאֱלֹהִים: ^{יב} וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה אֶל־יְהוָה רְאֵה אֶתָּה אֹמֵר
אֵלַי הֲעַל אֶת־הָעַם הַזֶּה וְאֶתָּה לֹא הוֹדַעְתָּנִי אֶת אֲשֶׁר־
תִּשְׁלַח עִמִּי וְאֶתָּה אֲמַרְתָּ יִדְעִיתִךָ בְּשֵׁם וְגַם־מִצָּאתָ חֵן
בְּעֵינַי: ^{יג} וְעַתָּה אֲסַנֵּא מִצָּאתִי חֵן בְּעֵינֶיךָ הוֹדַעְנִי נָא
אֶת־דְּרָכְךָ וְאֶדְעֶךָ לְמַעַן אֲמַצֶּא־חֵן בְּעֵינֶיךָ וְרְאֵה כִּי עִמָּךְ
הִגֹּי הַזֶּה: ^{יד} וַיֹּאמֶר פָּנֶי יִלְכוּ וְהִנַּחְתִּי לָךְ: ^{טו} וַיֹּאמֶר אֵלָיו

שמצאתי בעיניך. ופתרון "למען אמצא-חן" —
למען אכיר כמה שכר מציאת החן: וראה כי
עמך הגוי הזה. שלא תאמר: ואעשה אותך לגוי
גדול ואת אלה תעזב, ראה כי עמך הם מקדם,
ואם בהם תמאס — איני סומך על היוצאים
מחלצי שיתקיימו. ואת תשלום השכר שלי בעם
הזה — תודיעני. ורבותינו דרשוהו במסכת
ברכות (ז ע"א), ואני לישב המקראות על
אפניהם ועל סדרם באתי: (יד) ויאמר פני ילכו.
כתרגומו, לא אשלח עוד מלאך, אני בעצמי
אלך, כמו (שמואל ב יז, יא): "ופניך הלכים בקרב":
(טו) ויאמר אליו. בזו אני חפץ, כי על ידי מלאך

רש"י (יב) ראה אתה אומר אלי. "ראה" — תן עיניך
ולבך על דבריך, "אתה אומר אלי וגו' ואתה לא
הודעתני" וגו'. ואשר אמרת לי (שמות כג, כ):
"הנה אנכי שלח מלאך", אין זו הודעה, שאין
אני חפץ בה: ואתה אמרת ידעתך בשם.
הכרתיך משאר בני אדם בשם חשיבות, שהרי
אמרת לי (שמות יט, ט): "הנה אנכי בא אליך בעב
הענן וגו' וגם־בך יאמינו לעולם": (יג) ועתה. אם
אמת שמצאתי חן בעיניך, "הודעני נא את־
דרכך" — מה־שכר אתה נותן למוצאי חן
בעיניך: ואדעך למען אמצא־חן בעיניך. ואדע
בזו מדת תגמולך, מה־היא מציאת חן

שד"ל (יב) ואתה לא הודעתני וגו': אם עמוד ענן או מה.

(יג) דרךך: בלא יו"ד. הראוי דרךך, כלומר הודיעני את כוונותיך ואיך תתנהג בהנהגת העם הזה,
אם תבוא שכינתך עמנו, אם לא. והכוונה לומר, אם תתן לנו רשות להקים המשכן, אם לא.
כי אמנם פרשות תרומה ותצוה הכוללות מעשה המשכן נאמרו למשה מיד אחר מתן תורה
בארבעים יום ראשונים, ומעשה העגל גרם עיכוב לעשיית המשכן. כי היו כנופיים למקום,
ולא היה ה' רוצה להשרות שכינתו בקרבם, ומשה לא הגיד לעם צווי עשיית המשכן עד
שנתפייס להם המקום, עיין רש"י למעלה ל"ג י"א, ומילת 'לצוותו' הכתובה באותו הדיבור
היא משובשת, וצריך לומר לצוות או לצוותן, עיין פירושי להפסרת צו. והנה נתרצה ה'
לשאלת משה והשיב 'פני ילכו והנחתי לך', כלומר אני בעצמי אלך עמכם ואביא אתכם אל
המנוחה ואל הנחלה, כלומר תעשו לי מקדש ואתהלך בקרבכם. וכששמע משה כך הוסיף
לשאל 'אם אין פניך הולכים אל תעלנו מזה', כלומר מאחר שכבר נתפייסת לבוא בקרבנו,
אל תסיענו מכאן אפילו מסע אחד בטרם יוקם המשכן.

(יד) פני ילכו וגו': עיין רש"י, רשב"ם וראב"ע. וכן אנקלוס. והכוונה לדעתי שתעשו לי משכן,

אִם־אֵין פָּנֶיךָ הַלֵּלִים אֶל־תַּעֲלֵנוּ מִזֶּה: ^{טז} וּבַמָּחָה | יוֹדַע
אֶפֹּא כִי־מִצָּאתִי חֵן בְּעֵינֶיךָ אָנִי וְעַמֶּךָ הָלוֹא בְּלִכְתֶּךָ
עִמָּנוּ וְנִפְלִינוּ אָנִי וְעַמֶּךָ מִכָּל־הָעָם אֲשֶׁר עַל־פְּנֵי הָאָדָמָה:
רביעי ^{יז} וַיֹּאמֶר יְהוָה אֶל־מֹשֶׁה גַם אֶת־הַדָּבָר הַזֶּה אֲשֶׁר
דִּבַּרְתָּ אֶעֱשֶׂה כִי־מִצָּאתָ חֵן בְּעֵינֵי וְאִדְעָךָ בְּשֵׁם: ^{יח} וַיֹּאמֶר
הָרָאנִי נָא אֶת־כְּבוֹדְךָ: ^{יט} וַיֹּאמֶר אָנִי אֶעְבִּיר כָּל־טוֹבִי עַל־
פָּנֶיךָ וְקִרְאתִי בְשֵׁם יְהוָה לְפָנֶיךָ וְחֲנַתִּי אֶת־אֲשֶׁר אֲחֹן

שרית שכינה, אלא "נפל וגלוי עינים" (במדבר רש"י כד, ד), כגון (איוב ד, יב): "ואלי דבר יגנב" — שומעין על ידי שליח: (יח) ויאמר הראני נא את־כבודך. ראה משה שהיה עת רצון ודבריו מקבלים, והוסיף לשאול לראותו מראית כבודו: (יט) ויאמר אני אעביר וגו'. הגיעה שעה שתראה בכבודי, מה־שארשה אותך לראות, לפי שאני רוצה וצריך ללמדך סדר תפלה.

"אל־תעלנו מזה": (טז) ובמה יודע אפוא. יודע מציאות החן? "הלוא בלכתך עמנו". ועוד דבר אחר אני שואל ממך: שלא תשרה שכינתך עוד על אמות העולם: ונפלינו אני ועמך. ונהיה מבדלים בדבר הזה מכל־העם, כמו (שמות ט, ד): "והפלה ה' בין מקנה ישראל" וגו': (יז) גם את־הדבר הזה. שלא אשרה שכינתי עוד על אמות העולם — אעשה. ואין דבריו של בלעם על ידי

ומשה השיב וביקש שלא יסיעם ממקומם כלל בטרם יעשו המשכן, באופן שלא ייסעו שום מסע בלי שתהיה שכינת ה' ביניהם.

(יח) הראני נא את כבודך: לכרות לו ברית כמו שעשה לאברהם (בראשית ט"ו י"ז) 'וזהנה תנור עשן' (רשב"ם). וזה כדי שלא יגרום החטא, הואיל והם עם קשה עורף. ולא אמר 'קחה לי' (שם שם ט') מפני שעל ראש ההר לא היו בהמות ולא היה מותר שיעלו שם.

(יט) אני אעביר כל טובי וגו': כל טובי כמו 'וכל טוב אדוניו בידו' (שם כ"ד י'), 'טוב כל ארץ מצרים' (שם מ"ה י"ח), ענינו דבר טוב ויקר, וכאן ענינו אעביר לפניך המראה היותר יקרה שאפשר. ומכל מקום לא תחשוב, שאכרות ברית לכסות על כל פשעים, כי אעפ"י שאמרת לי: 'גם את הדבר הזה אשר דברת אעשה', דע שלא אחון ולא ארחם אלא הראויים לכך, וזה אודיעך במה שאקרא בשם ה', שאפרש לך שמי ותוארי, ובכן אחרי כריתת הברית הזאת אחון וארחם כפי מה שתגזרנה מידותי אשר אשמיעך.

וקראתי בשם ה': אודיעך תוארי, מידת רחמים ומידת הדין, לפיכך לא אחון כל חוטא אלא קצתם, וקצתם אענוש.

בשם: נ"ל סמוך, וכן למטה ל"ד ה', אע"פ שאין כן דעת בעלי הטעמים. קריאה בשם ה'

וְרַחֲמֵי אֶת־אֲשֶׁר אֶרְחָם: כ' וַיֹּאמֶר לֹא תֻכַּל לִרְאֹת אֶת־
פָּנַי כִּי לֹא־יִרְאֵנִי הָאָדָם וְחִי: כא וַיֹּאמֶר יְהוָה הִנֵּה מָקוֹם
אֶתִּי וְנִצַּבְתָּ עַל־הַצּוּר: כב וְהָיָה בְּעֵבֶר כְּבֹדִי וְשִׁמְתִּידָּ

רש"י

שכשנצרכת לבקש רחמים על ישראל, הזכרת לי זכות אבות. כסבור אתה שאם תמה זכות אבות אין עוד תקוה, אני אעביר כל־מדת טובי לפניך על הצור ואתה צפון במערה, וקראתי בשם ה' לפניך, ללמדך סדר בקשת רחמים, אף אם תכלה זכות אבות. וכסדר זה שאתה רואה אותי מעטף וקורא שלש עשרה מדות, הוי מלמד את ישראל לעשות כן. ועל ידי שיזכירו לפני "רחום וחנון" (שמות לד, ו), יהיו נענין, כי רחמי לא כלים: וחנוני את־אשר אחן. אותן פעמים שארצה לחן: ורחמתי. עת שאחפץ לרחם. עד כאן לא הבטיחו אלא עתים אענה עתים לא אענה, אבל בשעת מעשה אמר לו (שם, י): "הנה אנכי כרת ברית" — הבטיחו

שאינן חוזרות ריקם: (כ) ויאמר לא תוכל וגו'. אף כשאעביר כל־טובי על פניך, איני נותן לך רשות לראות את פני: (כא) הנה מקום אתי. בהר אשר אני מדבר עמך תמיד יש מקום מוכן לי לצרכך שאטמינך שם שלא תזוק, ומשם תראה מה־שתראה. זהו פשוטו. ומדרשו (בראשית רבה סח, ח) על מקום שהשכינה שם מדבר, ואומר ה"מקום אתי" ואיני אומר 'אני במקום', שהקדוש ברוך־הוא מקומו של עולם ואין עולמו מקומו: (כב) בעבר כבדי. כשאעבור לפניך: בנקרת הצור. כמו: "העיני האנשים ההם תנקר" (במדבר טז, יד), "יקרוה ערבי נחל" (משלי ל, יז), "אני קרתי ושתיתי מים" (ישעיה לז, כה), גזרה אחת להם: נקרת הצור. כרית הצור: ושכתי כפי.

שד"ל

האמורה כאן אין ענינה נבדל מכל שאר קריאה בשם. וראב"ע חשב כי באברהם (ברא' י"ב ח') הכוונה שקרא בני אדם לעבודת ה'. וזה אינו, שא"כ היל"ל לשם, לא בשם. אך האמת כי כל קריאה בשם אין ענינה קריאה (rufen), אלא הרמת קול, וטעם קרא בשם, הרים קולו בהזכרת שם פלוני, וזה לתת לו כבוד ולהגיד שבחו ומעלותיו, כמו (ישעיה י"ב ד') 'הודו לה' קראו בשמו', וכן כאן לספר תארייו. ולפעמים הוא להודיע ולפרסם שאנו בוחרים בפלוני, כמו 'ראה קראתי בשם בצלאל' (למעלה ל"א ב'), 'קראתי בשמך לי אתה' (ישעיה מ"ג א').

(כ) ויאמר לא תוכל וגו': המראה אשר הבטחתיך להעביר לפניך, תראה אותה בעברה לפניך, אבל לא תוכל להסתכל בפניה, כי זה אי אפשר לטבע בן אדם בלי שימות; וכל זה כדי שלא ילמדו בני אדם לעשות תמונה.

(כא) אתי: בהר סיני יש מקום מוכשר לכך, כי יש שם נקרת הצור.

(כב) ושכתי כפי עליך: כמו 'וסכת' על הארון את הפרכת' (למטה מ' ג'), תשים הפרוכת למחיצה לפני הארון. וכן כאן אשים כפי כמחיצה לפניך, שלא תוכל לראות את פני. והנה שורש סכך וסוך ושכך ושוך לא היו מתחילתם אלא סך או שך והונחו להורות הגנה אם מלמעלה אם מן הצד, ומזה מסך הוא מחיצה מן הצד, וסוכה שם לדירת ארעי המגינה בין מלמעלה בין מן הצד, ומסוכה וסִיג הם מחיצה מן הצד. והנה הסוכה מתחילתה היתה כולה מעצים ומעשבים ובלא בנין אבנים ואח"כ התיירו לעשותה בתוך הבית ולהשתמש בקירות הבית לדפנות הסוכה,

בְּנִקְרַת הַצֹּר וְשִׁכְתִּי כִּפִּי עָלֶיךָ עַד־עֲבָרִי: כג וְהִסְרֹתִי
 אֶת־כִּפִּי וְרָאִיתָ אֶת־אַחֲרִי וּפָנִי לֹא יֵרָאוּ: חמישי לד א וַיֹּאמֶר
 יְהוָה אֶל־מֹשֶׁה פֶּסֶל־לְךָ שְׁנֵי־לַחַת אֲבָנִים כָּרָאשָׁנִים
 וְכָתַבְתִּי עַל־הַלַּחַת אֶת־הַדְּבָרִים אֲשֶׁר הָיוּ עַל־הַלַּחַת
 הָרָאשָׁנִים אֲשֶׁר שִׁבַּרְתָּ: ב וְהָיָה נֶכּוֹן לִבְקָר וְעָלִיתָ בִּבְקָר
 אֶל־הָרִ סִינִי וְנִצַּבְתָּ לִּי שָׁם עַל־רֹאשׁ הָהָר: ג וַאֲשִׁשׁ לֹא־
 יַעֲלֶה עִמָּךְ וְגַם־אִישׁ אֶל־יָרֵא בְּכָל־הָהָר גַּם־הַצֶּאֱזָן וְהַבְּקָר
 אֶל־יָרְעוּ אֶל־מֹול הָהָר הַהוּא: ד וַיִּפְסֹל שְׁנֵי־לַחַת אֲבָנִים
 כָּרָאשָׁנִים וַיִּשְׁכֵּם מֹשֶׁה בִּבְקָר וַיַּעַל אֶל־הָרִ סִינִי כַּאֲשֶׁר
 צִוָּה יְהוָה אֹתוֹ וַיִּקַּח בְּיָדוֹ שְׁנֵי לַחַת אֲבָנִים: ה וַיִּרְדּוּ יְהוָה

אמר: אם יאמר המלך להורגה, אומר לו: עדין רש"י
 אינה אשתך. בדק המלך ומצא שלא היה
 הקלקול אלא מן השפחות, נתרצה לה. אמר
 לו שושבינה: כתב לה כתבה אחרת, שנקרעה
 הראשונה. אמר לו המלך: אתה קרעת
 אותה, אתה קנה לה ניר אחר, ואני אכתב לה
 בכתב ידי. כן המלך — זה הקדוש ברוך־הוא,
 השפחות — אלו ערב רב, והשושבין — זה
 משה, ארסתו של הקדוש ברוך־הוא — אלו
 ישראל. לכך נאמר: "פסל־לך": (ב) נכון. מזמן:
 (ג) ואיש לא־יעלה עמך. הראשונות, על ידי שהיו
 בתשואות וקולות וקהלה — שלטה בהן עין
 רעה, אין לך מדה יפה מן הצניעות: (ה) ויקרא

מכאן, שנתנה רשות למחבלים לחבל. ותרגומו:
 "ואגין במימרי", כנוי הוא לדרך כבוד של
 מעלה, שאינו צריך לסוכך עליו בכף ממש:
 (כג) והסרתי את־כפי. "ואעדי ית דברת יקרי" —
 כשאסלק הנהגת כבודי מנגד פניך ללכת משם
 ולהלך: וראית את־אחורי. הראהו קשר של
 תפלין: (א) פסל־לך. הראהו מחצב סנפרינון
 מתוך אהלו, ואמר לו: הפסלת יהיה שלך.
 ומשם נתעשר משה הרבה: פסל־לך. אתה
 שברת הראשונות, אתה פסל־לך אחרות.
 משל למלך שהלך למדינת הים והניח ארסתו
 עם השפחות, מתוך קלקול השפחות יצא
 עליה שם רע, עמד שושבינה וקרע כתבתה,

ומאז והלאה אמרו סכך להוראת הכיסוי בלבד. אבל בלשון מקרא סכך נופל על כל הגנה בין
 למעלה בין מן הצד, וע' רש"י למטה ל"ה י"ב.

(ה) ויתיצב עמו שם: הענן עמד אצל משה, אבל 'ויעבור ה' איננו הענן אלא מראה אחרת
 אולי של אש.

בַּעֲנֹן וַיִּתְּצֵב עִמּוֹ שֵׁם וַיִּקְרָא בְשֵׁם יְהוָה: וַיַּעֲבֹר יְהוָה | עַל-פָּנָיו וַיִּקְרָא יְהוָה | יְהוָה אֵל רַחוּם וְחַנּוּן אֶרֶץ אֲפִים

למה עזבתני". ואין לומר למדת הדין "למה עזבתני". כך מצאתי במכילתא (שירה פרק ג): **ארץ אפים**. מאריך אפו ואינו ממחר לפרע, שמא יעשה תשובה: **ורבי חסד**. לצריכים

בשם ה'. מתרגמינן: "וקרא בשמא דה'": (ו) ה' מדת הרחמים היא, אחת קדם שיחטא, ואחת אחר שיחטא וישוב: אל. אף זו מדת רחמים, וכן הוא אומר (תהלים כב, ב): "אלי אלי

רש"י

ויקרא בשם ה': הוא מה שהבטיחו 'וקראתי בשם ה' לפניך'. והנה 'ויקרא בשם ה'', הוא כלל. ואח"כ 'ויעבור ה' על פניו' הוא פרט. והנה גם למעלה (ל"ג כ) וגם כאן נראה לי כי "בשם" ראוי להיות בטעם משרת.

שד"ל

(ו) ה' ה': הכוונה ה', ה' לבדו, הוא אל רחום וחנון. וטעם הכפל הוא דווקא ולא אחרים, וכן 'כי אני אני הוא ואין אלהים עמדי' (דברים ל"ב ל"ט) וכן 'אנכי אנכי הוא מנחמכם' (ישעיה נ"א י"ב). ואלו הן י"ג מידות על דרך הפשט: 1 אל רחום, 2 חנון, 3 ארץ אפים, 4 רב חסד, 5 רב אמת, 6 נוצר חסד לאלפים, 7 נושא עון ונקמה לא ינקה, 8 נושא פשע ונקמה לא ינקה, 9 נושא חטאה ונקמה לא ינקה, 10 פוקד עון אבות על בניו, 11 פוקד עון אבות על בני בניו, 12 פוקד עון אבות על שלשים, 13 פוקד עון אבות על רבעים. והנה כשהתחיל לפרש מידותיו ית' אמר תחילה כי הוא אל, ובשם זה נכללו הנצחיות והגבורה והחכמה, שהן המידות שהיו גם הגוים מייחסים לכל אלוה; ואח"כ פרט המידות הפרטיות לאלהי ישראל והתחיל ברחום, והכוונה בו הרגשת החמלה והאהבה, וזה בכוח, ואח"כ חנון והכוונה בו הנטייה להיטיב בפועל למי שצריך, ואח"כ ארץ אפים, שאם יראה דבר נגד רצונו איננו נוח לכעוס. ואח"כ רב חסד שעושי רצונו הוא מרבה לאהוב אותם ולעשות עמהם חסד. ורב אמת, אחר שנעשה אוהב לאחד, הוא נאמן לו ואמונתו רבה מאד והוא נוצר חסדו גם לבניו עד אלפי דורות. ואם יחטא איש לו, הוא נושא עון ופשע וחטאה, אך נקה לא ינקה כי הוא פוקד עון אבות וגו'. והנה הכלל העולה מן המידות האלה שהוא אל חפץ להיטיב וקשה לכעוס, ואעפ"כ הוא ג"כ מעניש החוטאים. והנה אף על פי שלפי הפשט אין שום הכרח שתהיינה המידות י"ג, הנה חלוקה זה שאמרתי היא מתיישבת יפה לפי הפשט. והא לך דעות אחרות בזה.

י"ג מידות

- 1 - לדעת רבנו נסים ראש ישיבה במגלת סתרים (עיין תוספות ראש השנה י"ז ע"ב ד"ה שלוש עשרה מדות): 1 ה', 2 אל, 3 רחום, 4 חנון, 5 ארץ אפים, 6 רב חסד, 7 אמת, 8 נוצר חסד, 9 לאלפים, 10 נושא עון, 11 ופשע, 12 וחטאה, 13 ונקמה.
- 2 - לדעת רבנו תם (שם) וראב"ע ורמבמ"ן וי' ש' ריגיו: 1 ה', 2 ה', 3 אל, 4 רחום, 5 חנון, 6 ארץ אפים, 7 ורב חסד, 8 ואמת, 9 נוצר חסד לאלפים, 10 נושא עון, 11 ופשע, 12 וחטאה, 13 ונקמה.

וְרַב־חֶסֶד וְאֵמֶת: וְנִצַּר חֶסֶד לְאֻלָּפִים נִשָּׂא עֵוֹן וּפָשַׁע וְחִטָּאָה וְנִקְהָ לֹא יִנְקָה פִּקְדָּה | עֵוֹן אָבוֹת עַל־בָּנִים וְעַל־

חסד שאין להם זכויות כל-כך: ואמת. לשלם שכר טוב לעושי רצונו: (ו) נצר חסד. שהאדם עושה לפניו: לאלפים. לשני אלפים דורות: רש"י
עון ופשע. עונות — אלו הזדונות. פשעים —

- 3 - לדעת הגהה בתוספות (שם): 1 ה', 2 אל, 3 רחום, 4 חנון, 5 ארך אפים לצדיקים, 6 ארך אפים לרשעים, 7 רב חסד, 8 ואמת, 9 נוצר חסד לאלפים, 10 נושא עון, 11 ופשע, 12 וחטאה, 13 ונקה.
- 4 - לדעת ס' החסידים סימן ר"נ: 1 רחום, 2 חנון, 3 ארך אפים, 4 ורב חסד, 5 ואמת, 6 נוצר חסד לאלפים, 7 נושא עון, 8 ופשע, 9 וחטאה, 10 ונקה, 11 וסלחת לעוננו, 12 ולחטאתנו, 13 ונחלתנו.
- 5 - לדעת דון יצחק: 1 ה', 2 ה', 3 אל, 4 רחום, 5 חנון, 6 ארך אפים, 7 ורב חסד, 8 ואמת, 9 נוצר חסד לאלפים, 10 נושא עון ופשע וחטאה, 11 ונקה, 12 לא ינקה, 13 פוקד עון אבות.
- 6 - לדעת ר"י עראמה: 1 ה', 2 ה', 3 אל, 4 רחום, 5 חנון, 6 ארך אפים, 7 רב חסד, 8 ואמת, 9 נוצר חסד לאלפים, 10 נושא עון, 11 ופשע, 12 וחטאה, 13 פוקד עון אבות.
- 7 - והרמב"ם בספרו פאר הדור סימן ע' אומר כי האמת, שהשם הראשון אינו ממנין הי"ג מידות, ואלו הן: 1 ה' או ה' ה', 2 אל, 3 רחום, 4 וחנון, 5 ארך אפים, 6 רב חסד, 7 ואמת, 8 נוצר חסד לאלפים, 9 נושא עון, 10 ופשע, 11 וחטאה, 12 ונקה, 13 לא ינקה.
- 8 - ושלפי האנדלוסיים: ש'ונקה לא ינקה' מידה אחת היא. ויהיה 'פוקד עון אבות על בנים' המידה הי"ג.
- 9 - לדעת אח"ם: 1 ה' 2 אל רחום, 3 חנון, 4 ארך אפים, 5 רב חסד, 6 ואמת, 7 נוצר חסד, 8 לאלפים, 9 נושא עון, 10 ופשע, 11 וחטאה, 12 ונקה לא ינקה, 13 פוקד עון אבות.
- 10 - לדעת י' א' אוסימו: 1 אל רחום, 2 חנון, 3 ארך אפים, 4 רב חסד ואמת, 5 נוצר חסד לאלפים, 6 נושא עון, 7 נושא פשע, 8 נושא חטאה, 9 ונקה לא ינקה, 10, 11, 12, 13 פוקד עון אבות וגו'.
- 11 - (לדברי אח"מ לדעת דון יצחק) 1 ה', 2 אל רחום, 3 וחנון, 4 ארך אפים, 5 נוצר חסד לאלפים, 6 נושא עון, 7 נושא פשע, 8 נושא חטאת, 9 ונקה לא ינקה, 10, 11, 12, 13, פוקד עון אבות וגו'.
- 12 - (לדברי אח"ם על דעת ר"ת) 1 ה', 2 ה', 3 אל רחום, 4 וחנון, 5 ארך אפים, 6 רב חסד, 7 רב אמת, 8 נוצר חסד לאלפים, 9 נושא עון, 10 ופשע, 11 וחטאה, 12 ונקה לא ינקה, 13 פוקד וכו'.

בְּנֵי בָנִים עַל־שְׁלֹשִׁים וְעַל־רִבְעִים: ח וַיִּמְהַר מֹשֶׁה וַיִּקְדֹּ
 אֶרְצָה וַיִּשְׁתַּחֲוֶה: ט וַיֹּאמֶר אֶסְ-נָא מִצָּאתִי חֵן בְּעֵינֶיךָ אֲדֹנָי
 יְלֹד־נָא אֲדֹנָי בְּקִרְבִּנוּ כִּי עַם־קָשֶׁה־עָרְף הוּא וְסָלַחְתָּ
 לַעֲוֹנָנוּ וּלְחַטָּאתֵנוּ וּנְחַלְתָּנוּ: ששי י וַיֹּאמֶר הִנֵּה אֲנֹכִי כֹרֶת
 בְּרִית נֶגֶד כָּל־עַמְךָ אֲעֲשֶׂה נִפְלְאוֹת אֲשֶׁר לֹא־נִבְרָאוּ
 בְּכָל־הָאָרֶץ וּבְכָל־הַגּוֹיִם וְרָאָה כָּל־הָעָם אֲשֶׁר־אַתָּה
 בְּקִרְבּוֹ אֶת־מַעֲשֶׂה יְהוָה כִּי־נֹרָא הוּא אֲשֶׁר אֲנִי עֹשֶׂה
 עִמָּךְ: יא שְׁמַר־לְךָ אֵת אֲשֶׁר אֲנִי מִצְוֶךָ הַיּוֹם הַנֶּה גֵרֶשׁ
 מִפְּנֶיךָ אֶת־הָאֱמֹרִי וְהַכְּנַעֲנִי וְהַחִתִּי וְהַפְּרִזִּי וְהַחֲוִי

ושמע קול הקריאה, מיד "וישתחו": (ט) ילך־נא
 ה' בקרבנו. כמו שהבטחת, מאחר שאתה נושא
 עון. ואם עם קשה ערף הוא וימרו בך, ואמרת
 על זאת (שמות לג, ג): "פך־אכלך בדרך" — אתה
 תסלח לעוננו. ויש "כי" במקום "אם": ונחלתנו.
 ותתנו לך לנחלה מיחדת. זו היא בקשת (שמות
 לג, טז): "ונפלינו אני ועמך" — שלא תשרה
 שכינתך על האמות: (י) כרת ברית. על זאת:
 אעשה נפלאות. לשון "ונפלינו" (שם), שתהיו
 מבדלים בזו מכל־האמות, שלא תשרה שכינתי
 עליהם: (יא) את־האמרי וגו'. שש אמות יש

אלו המרדים, שאדם עושה להכעיס: ונקח
 לא ינקה. לפי פשוטו משמע שאינו מותר
 על העון לגמרי, אלא נפרע ממנו מעט מעט.
 ורבותינו (יומא פו ע"א) דרשו: מנקה הוא לשבים,
 ולא ינקה לשאינן שבים: פקד עון אבות על־
 בנים. כשאוחזים מעשה אבותיהם בידיהם.
 שכבר פרש במקרא אחר (לעיל כ, ד): "לשנאי":
 ועל־רבעים. דור רביעי. נמצאת מדה טובה
 מרבה על מדת פרענות אחת לחמש מאות,
 שבמדה טובה הוא אומר "נצר חסד לאלפים":
 (ח) וימהר משה. כשראה משה שכינה עוברת

רש"י

(ט) ילך נא אדני בקרבנו, כי עם קשה ערף הוא וסלחת: חזר משה ושאל שאלתו העיקרית,
 שהיא שתהיה שכינת ה' בקרב ישראל, כלומר שייתן להם רשות להקים המשכן והעבודה
 תהיה מכפרת לחטאתם ולעוונותם, ואז כרת לו ברית, ולא הזכיר בכריתת הברית ענין הליכת
 שכינתו בקרבם, שכבר הבטיחו עליה (פני ילכו והניחותי לך). אבל הזכיר המעלה היותר גדולה
 שתימשך להם מהיות שכינתו בתוכם, והוא שיעשה להם אותות ומופתים. וזה טעם 'הנה אנכי
 כורת ברית נגד כל עמך אעשה נפלאות' וגו'.

שד"ל

(י) וראה כל העם וגו': שיעורו וראה כל העם כי נורא הוא מעשה ה' (על דרך 'וירא אלהים את האור
 כי טוב' בראשית א' ד'), כלומר מה שאני עושה עמך.

וְהִיבּוֹסִי: יב הַשֹּׁמֵר לְךָ פֶּן־תִּכְרֹת בְּרִית לְיוֹשֵׁב הָאָרֶץ
 אֲשֶׁר אִתָּה בָּא עָלֶיָּה פֶּן־יִהְיֶה לְמוֹקֵשׁ בְּקִרְבֶּךָ: יג כִּי אֶת־
 מִזְבְּחָתָם תִּתְּצוּן וְאֶת־מִצְבֹּתָם תִּשְׁבֹּרוּן וְאֶת־אֲשֵׁרֵי
 תִּכְרֹתוֹן: יד כִּי לֹא תִשְׁתַּחֲוֶה לְאֵל אֲחֵר כִּי יְהוָה קָנָא
 שְׁמוֹ אֶל קָנָא הוּא: טו פֶּן־תִּכְרֹת בְּרִית לְיוֹשֵׁב הָאָרֶץ
 וְזָנּוּ | אַחֲרֵי אֱלֹהֵיהֶם וְזָבְחוּ לְאֱלֹהֵיהֶם וְקָרָא לְךָ וְאָכַלְתָּ
 מִזְבְּחוֹ: טז וְלִקְחָתָּ מִבְּנֹתָיו לְבָנֶיךָ וְזָנּוּ בְּנֹתָיו אַחֲרֵי אֱלֹהֵיהֶן
 וְהִזְנוּ אֶת־בָּנֶיךָ אַחֲרֵי אֱלֹהֵיהֶן: יז אֱלֹהֵי מִסְכָּה לֹא תַעֲשֶׂה־
 לָךְ: יח אֶת־חֹג הַמִּצּוֹת תִּשְׁמֹר שְׁבַעַת יָמִים תֹּאכַל מִצּוֹת
 אֲשֶׁר צִוִּיתְךָ לְמוֹעֵד חֹדֶשׁ הָאָבִיב כִּי בַחֹדֶשׁ הָאָבִיב
 יֵצֵאתָ מִמִּצְרָיִם: יט כָּל־פֶּטֶר רַחֵם לִי וְכָל־מִקְנְךָ תִּזְכֹּר

בא ולוקח מבנותיו לבניך: (יח) חדש האביב. רש"י
 חדש הבכור, שהתבואה מבכרת בבשולה:
 (יט) כל־פטר רחם לי. באדם: וכל־מקנך תזכר
 וגו'. וכל־מקנך אשר תזכר בפטר שור ושה,
 אשר יפטר זכר את רחמה. "פטר" – לשון
 פתיחה, וכן "פטר מים ראשית מדון" (משלי

כאן, כי הגרגשי עמד ופנה מפניהם: (יג) אשריו.
 הוא אילן שעובדים אותו: (יד) קנא שמו. מקנא
 להפרע ואינו מותר. וזהו כל־לשון קנאה –
 אוחו נצחונו ופורע מעוזביו: (טו) ואכלת מזבחן.
 כסבור אתה שאין ענש באכילתו, ואני מעלה
 עליך כמודה בעבודתם, שמתוך כך אתה

(טו) פֶּן תכרת ברית: שיעורו אני ירא שיהיה כך וכך, כלומר אם תכרות להם ברית, אז יעבדו
 ע"ז בארצך, ומעט מעט תחתנו בהם ותעבדו ע"ז; וזה פירוש למה שאמר למעלה (פסוק י"ב)
 דרך כלל יהיה למוקש בקרבך.

(יח) אחר שהזהיר על עבודת האלילים חתם במה שיעשו לכבוד המקום.

(יט) כל פטר רחם לי: באדם ובבהמה, והוא כלל שאחריו פרט.

תזכר: בא כאן מקנה לשון נקבה, כלומר תהיה נזכרת, והטעם מצוה שתהיה נזכרת, אתה חייב
 להפריש ממנה הזכרים (וכן דעת ראב"ע בביאורו הקצר), ואח"כ פירש לא כל הזכרים, רק פטר רחם.

תזכר: הכף קמוצה להורות שהמלה מן השם זָכָר.

פֶּטֶר שׁוֹר וְשֶׁה: כ וּפֶטֶר חֲמוֹל תִּפְדֶּה בְּשֶׁה וְאִם־לֹא
תִּפְדֶּה וְעִרְפָּתוֹ כָּל בְּכוֹר בְּנֵיךָ תִּפְדֶּה וְלֹא־יֵרָאוּ פָנֶי
רִיקָם: כא שֵׁשֶׁת יָמִים תַּעֲבֹד וּבַיּוֹם הַשְּׁבִיעִי תִּשְׁבֹּת
בַּחֲרִישׁ וּבִקְצִיר תִּשְׁבֹּת: כב וְחַג שִׁבְעַת תַּעֲשֶׂה לָּךְ בַּבּוֹרִי
קְצִיר חֲטִיִּם וְחַג הָאָסִיף תִּקּוּפַת הַשָּׁנָה: כג שְׁלֹשׁ פַּעֲמִים
בַּשָּׁנָה יֵרָאֶה כָּל־זְכוּרְךָ אֶת־פָּנֶי הָאֵדֶן | יְהוָה אֱלֹהֵי

וכך משמעו: ששת ימים תעבד, וביום השביעי תשבת. ועבודת ששת הימים שהתרת לך, יש שנה שהחריש והקציר אסור, ואין צריך לומר חריש וקציר של שביעית, שהרי כבר נאמר (ויקרא כה, ד): "שדך לא תזרע" וגו'. ויש מהם אומרים: שאינו מדבר אלא בשבת, וחריש וקציר שהזכר בו, לומר לך: מה־חריש רשות אף קציר רשות, יצא קציר העמר שהוא מצוה, ודוחה את השבת: (כב) בכורי קציר חטים. שאתה מביא בו שתי הלחם מן החטים: בכורי. שהיא מנחה ראשונה הבאה מן החדש של חטים למקדש, כי מנחת העמר הבאה בפסח, מן השעורים היא: וחג האסיף. בזמן שאתה אוסף תבואתך מן השדה לבית. אספה זו לשון הכנסה לבית, כמו (דברים כב, ב): "ואספתו אל־תוך ביתך": תקופת השנה. שהיא בחזרת השנה, בתחלת השנה הבאה: תקופת. לשון מסבה והקפה: (כג) כל־זכורך. כל־הזכרים שבך. הרבה מצות בתורה נאמרו ונכפלו, ויש מהם שלש פעמים וארבע, לחיב ולענוש על מנין לאוין שבהם, ועל מנין עשה

רש"י (יד). תי"ו של "תזכר" לשון נקבה היא, מוסב על היולדת: (כ) ופטר חמור. ולא שאר בהמה טמאה: תפדה בשה. נותן שה לכהן והוא חלין ביד כהן, ופטר חמור מתר בעבודה לבעלים: וערפתו. עורפו בקופיץ. הוא הפסיד ממון כהן, לפיכך יסד ממנו: כל־בכר בניך תפדה. חמשה סלעים פדיונו קצוב, שנאמר (במדבר יח, טז): "ופדויו מבן־חדש תפדה" וגו': ולא־יראו פני ריקם. לפי פשוטו של מקרא, דבר בפני עצמו הוא, ואינו מוסב על הבכור, שאין במצות בכור ראית פנים, אלא אזהרה אחרת היא: וכשתעלו לרגל לראות, לא יראו פני ריקם, מצוה עליכם להביא עולת ראית פנים. ולפי מדרש בריתא, מקרא יתר הוא ומפנה לגזרה שוה, ללמד על הענקתו של עבד עברי שהיא חמשה סלעים מכל מין ומין, כפדיון בכור. במסכת קדושין (יז ע"א): (כא) בחריש ובקציר תשבת. למה נזכר חריש וקציר? יש מרבותינו (ראש השנה ט ע"א) אומרים: על חריש של ערב שביעית הנכנס לשביעית, וקציר של שביעית היוצא למוצאי שביעית, ללמדך שמוסיפין מחל על הקדש.

שד"ל (כא) בחריש ובקציר תשבת: אפילו בזמן החרישה והקצירה תשבות ביום השבת, כן תירגם רמבמ"ן, וכן נכון, ויש מפרשים תשבות אפי' ממלאכות החרישה והקצירה, ולפי זה מחריש ומקציר היל"ל.

(כג) יראה כל זכורך: הנכון יראה בקל. עיין פירושי בישעיה א' י"ב.

יִשְׂרָאֵל: כד כִּי-אוֹרִישׁ גּוֹיִם מִפְּנֵיךָ וְהִרְחַבְתִּי אֶת-גְּבֻלְךָ
וְלֹא-יִחַמַּד אִישׁ אֶת-אַרְצְךָ בְּעֶלְתָּךְ לִרְאוֹת אֶת-פְּנֵי יְהוָה
אֱלֹהֶיךָ שְׁלֹשׁ פְּעָמִים בַּשָּׁנָה: כה לֹא-תִשְׁחַט עַל-חֲמִץ דָּם-
זִבְחִי וְלֹא-יֵלִין לִבְקָר זֶבַח חֵג הַפֶּסַח: כו רֹאשִׁית בְּכוּרֵי
אֲדָמָתְךָ תָּבִיא בֵּית יְהוָה אֱלֹהֶיךָ לֹא-תִבְשֹׁל גְּדִי בַחֲלָב
אָמוֹ: שביעי כז וַיֹּאמֶר יְהוָה אֶל-מֹשֶׁה כְּתַב-לְךָ אֶת-הַדְּבָרִים
הָאֵלֶּה כִּי עַל-פִּי | הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה כָּרַתִּי אִתָּךְ בְּרִית
וְאֶת-יִשְׂרָאֵל: כח וַיְהִי-שֵׁם עַם-יְהוָה אַרְבָּעִים יוֹם וְאַרְבָּעִים
לַיְלָה לֶחֶם לֹא אָכַל וּמַיִם לֹא שָׁתָה וַיִּכְתֹּב עַל-הַלָּחַת
אֶת דְּבָרֵי הַבְּרִית עֲשֹׂרֶת הַדְּבָרִים: כט וַיְהִי בִּרְדַּת מֹשֶׁה
מִהָרָה סִינֵי וּשְׁנֵי לַחַת הָעֵדֻת בְּיַד-מֹשֶׁה בִּרְדָּתוֹ מִן-הָהָר

המינין האמורים בשבח ארצך (דברים ח, ח): רש"י
"ארץ חטה ושערה וגפן ותאנה ורמון, ארץ-
זית שמן ודבש" — הוא דבש תמרים: לא-
תבשל גדי. אזהרה לבשר בחלב. ושלוש פעמים
כתוב בתורה: אחת לאכילה, ואחת להנאה,
ואחת לאסור בשול: גדי. כל "ולד" רך במשמע,
ואף עגל וכבש. ממה-שהצרך לפרש בכמה
מקומות "גדי עזים", למדת ש"גדי" סתם —
כל-יונקים במשמע: בחלב אמו. פרט לעוף
שאינו לו חלב אם, שאין אסורו מהתורה אלא
מדברי סופרים: (כז) את-הדברים האלה. ולא
אתה רשאי לכתב תורה שבעל-פה: (כט) ויהי

שבהם: (כד) אוריש. כתרגומו: "אתרך". וכן
"החל רש" (דברים ב, כד), וכן "וירוש את-האמרי"
(במדבר לב, לט) — לשון גרושין: והרחבתי את-
גבולך. ואתה רחוק מבית הבחירה, ואינך יכול
לראות לפני תמיד, לכך אני קובע לך שלש
רגלים הללו: (כה) לא-תשחט וגו'. לא תשחט
את הפסח, ועדין חמץ קים. אזהרה לשוחט,
או לזורק, או לאחד מבני חבורה: ולא-יֵלִין.
כתרגומו, אין לינה מועלת בראש המזבח,
ואין לינה אלא בעמוד השחר: זבח חג הפסח.
אמוריו. ומכאן אתה למד לכל-הקטר חלבים
ואברים: (כו) ראשית בכורי אדמתך. משבעת

(כה) זבח חג הפסח: אמוריו (רש"י). ולמעלה (כ"ג י"ח) כתוב 'ולא ילין חלב חגי עד בקר'. וכאן
אנקלוס תרגם: "תרבי", חֶלֶב, ואולי זבח כולל החלב והדם ששניהם זבים.

(כז) על פי הדברים האלה: האמורים בפרשה זו מן 'הגני גורש מפניך' (פסוק י"א) (רשב"ם).

וּמֹשֶׁה לֹא־יָדַע כִּי קָרַן עוֹר פָּנָיו בְּדַבְּרוֹ אֹתוֹ: לֹא־יָרָא
 אֶהָרֶן וְכָל־בְּנֵי יִשְׂרָאֵל אֶת־מֹשֶׁה וְהִנֵּה קָרַן עוֹר פָּנָיו
 וַיִּירָאוּ מִגִּשְׁתֹּת אֱלֹהֵי: לֹא וַיִּקְרָא אֱלֹהִים מֹשֶׁה וַיֵּשְׁבוּ אֵלָיו
 אֶהָרֶן וְכָל־הַנְּשָׂאִים בַּעֲדָה וַיְדַבֵּר מֹשֶׁה אֲלֵהֶם: לֵב וְאַחֲרֵי־
 כֵּן נִגְשׂוּ כָל־בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וַיִּצְּוּם אֵת כָּל־אֲשֶׁר דִּבֶּר יְהוָה
 אֹתוֹ בְּהָרִי סִינַי: מַפְטִיר לֵב וַיְכַל מֹשֶׁה מַדְבֵּר אֲתָם וַיִּתֵּן עַל־
 פָּנָיו מַסּוּה: לֵב וּבִבְא מֹשֶׁה לִפְנֵי יְהוָה לְדַבֵּר אֹתוֹ יָסִיר
 אֶת־הַמַּסּוּה עַד־צֹאתוֹ וַיֵּצֵא וַדַּבֵּר אֶל־בְּנֵי יִשְׂרָאֵל אֵת

אהרן וישב לו לשמאל משה. נכנסו בניו — שנה להם משה פרקם, נסתלקו הם ישב אלעזר לימין משה ואיתמר לשמאל אהרן. נכנסו זקנים — שנה להם משה פרקם, נסתלקו זקנים ישבו לצדדין. נכנסו כל־העם — שנה להם משה פרקם. נמצא ביד כל־העם — אחד, ביד הזקנים — שנים, ביד בני אהרן — שלשה, ביד אהרן — ארבעה וכו'. כדאיתא בערובין (נד ע"ב): (לג) ויתן על־פניו מסוה. כתרומתו: "בית אפי". לשון ארמי הוא, בתלמוד (כתובות סב ע"ב): "סוי לבא", ועוד בכתובות (ס ע"א): "הוה קא מסוה לאפה" — לשון הבטה, היה מסתכל בה. אף כאן "מסוה" — בגד הניתן כנגד הפרצוף ובית העינים. ולכבוד קרני ההוד שלא יזונו הכל מהם, היה נותן המסוה כנגדן, ונוטלו בשעה שהיה מדבר עם ישראל, ובשעה שהמקום נדבר עמו עד צאתו, ובצאתו יצא בלא מסוה: (לד) ודבר אל־בני ישראל. וראו קרני ההוד בפניו, וכשהוא מסתלק מהם:

רש"י בדת משה. כשהביא לוחות אחרונות ביום הכפורים: כי קרן. לשון קרנים, שהאור מבהיק ובלוט כמין קרן. ומהיכן זכה משה לקרני ההוד? רבותינו (תנחומא כי תשא סימן לו) אמרו: מן המערה שנתן הקדוש ברוך־הוא ידו על פניו, שנאמר (שמות לג, כב): "ושכתי כפיי": (ל) וייראו מגשת אליו. בא וראה כמה גדולה כחה של עברה, שעד שלא פשטו ידיהם בעברה מהו אומר (שמות כד, יז): "ומראה כבוד ה' כאשר אכלת בראש ההר, לעיני בני ישראל", ולא יראים ולא מזדעזעים. ומשעשו את העגל, אף מקרני הודו של משה היו (מרתיעים) [מרתעים] ומזדעזעים: (לא) הנשאים בעדה. כמו נשיאי העדה: וידבר משה אלהם. שליחותו של מקום. ולשון הווה הוא כל־הענין הזה: (לב) ואחרי־כן נגשו. אחר שלמד לזקנים, חוזר ומלמד הפרשה או ההלכה לישראל. תנו רבנן: כיצד סדר המשנה? משה היה לומד מפי הגבורה, נכנס אהרן — שנה לו משה פרקו, נסתלק

שד"ל (לה) לדבר אתו: שידבר ה' עמו, ע' סוף פרשת נשא. (במדבר ז' פ"ט).

אֲשֶׁר יֵצֵא: לֵה וְרָאוּ בְנֵי־יִשְׂרָאֵל אֶת־פְּנֵי מֹשֶׁה כִּי קָרָן
 עוֹר פְּנֵי מֹשֶׁה וְהָשִׁיב מֹשֶׁה אֶת־הַמָּסוּהָ עַל־פְּנָיו עַד־בָּאוּ
 לְדַבֵּר אִתּוֹ:

(לה) והשיב משה את־המסוה על־פניו עד־באו לדבר אתו. וכשבא לדבר אתו, נוטלו מעל פניו: רש"י

(לה) וראו בני ישראל את פני משה: כשהיה מדבר עם ישראל, היה עומד בלא מסוה והיו רואים שד"ל
 כי קרן עור פניו, וכשכילה לדבר והיה הולך בדרך לשוב לאוהליו, היה מתכסה בו.

פרשת ויקהל

לֵא ^א וַיִּקְהַל מֹשֶׁה אֶת־כָּל־עֵדֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וַיֹּאמֶר אֲלֵהֶם
אֵלֶּה הַדְּבָרִים אֲשֶׁר־צִוָּה יְהוָה לַעֲשׂוֹת אִתְּם: ^ב שֵׁשֶׁת
יָמִים תַּעֲשֶׂה מְלָאכָהּ וּבַיּוֹם הַשְּׁבִיעִי יִהְיֶה לָכֶם קָדֶשׁ
שַׁבַּת שַׁבְּתוֹן לַיהוָה כָּל־הָעֲשֵׂה בּוֹ מְלָאכָה יוּמָת: ^ג לֹא־
תַבְעֲרוּ אֵשׁ בְּכָל מִשְׁבְּתֵיכֶם בַּיּוֹם הַשַּׁבָּת: ^ד וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה
אֶל־כָּל־עֵדֶת בְּנֵי־יִשְׂרָאֵל לֵאמֹר זֶה הַדָּבָר אֲשֶׁר־צִוָּה
יְהוָה לֵאמֹר: ^ה קָחוּ מֵאִתְּכֶם תְּרוּמָה לַיהוָה כֹּל נָדִיב לְבָוֹ
יְבִיאָה אֶת תְּרוּמַת יְהוָה זָהָב וְכֶסֶף וְנַחֲשֶׁת: ^ו וּתְכַלֵּת
וְאַרְגָּמָן וְתוֹלַעַת שָׁנִי וְשֵׁשׁ וְעִזִּים: ^ז וְעֹרֹת אֵילִם מְאֻדָּמִים
וְעֹרֹת תַּחָּשִׁים וְעֵצֵי שִׁטִּים: ^ח וְשֶׁמֶן לְמָאֹר וּבָשָׂמִים
לְשֶׁמֶן הַמִּשְׁחָה וְלִקְטֹרֶת הַסַּמִּים: ^ט וְאַבְנֵי־שֹהֶם וְאַבְנֵי
מִלֵּאִים לְאַפֹּד וְלַחֹשֶׁן: ^י וְכָל־חֹכֶם־לֵב בְּכֶם יָבֹאוּ וַיַּעֲשׂוּ
אֵת כָּל־אֲשֶׁר צִוָּה יְהוָה: ^{יא} אֶת־הַמִּשְׁכָּן אֶת־אֹהֶלוֹ וְאֶת־
מִכְסָּהוּ אֶת־קַרְסָּיו וְאֶת־קַרְשָׁיו אֶת־בְּרִיחָו אֶת־עַמֻּדָיו

ללאו יצאת. ויש אומרים: לחלק יצאת:
(ד) זה הדבר אשר־צוה ה'. לי לאמר לכם:
(ה) נדיב לבו. על שם שלבו נדבו קרוי "נדיב לב".
כבר פרשתי נדבת המשכן ומלאכתו במקום
צואתן: (יא) את־המשכן. יריעות התחנות
הנראות בתוכו קרויים "משכן": את־אהלו. הוא
אהל יריעות עזים העשוי לגג: ואת־מכסהו.

(א) ויקהל משה. למחרת יום הכפורים כשירד
מן ההר. והוא לשון הפעיל, שאינו אוסף
אנשים בידיים אלא הן נאספים על פי דבורו.
ותרגומו: "ואכנש": (ב) ששת ימים. הקדים
להם אזהרת שבת לצווי מלאכת המשכן, לומר
שאינה דוחה את השבת: (א) לא־תבערו אש.
יש מרבתינו (יבמות ו ע"ב) אומרים: הבערה

רש"י

(א) לא תבערו אש: בעבור שהזכיר (למעלה י"ב ט"ז) בחג המצות 'אך אשר יאכל לכל נפש הוא
לבדו יעשה לכם', אמר עתה בשבת 'לא תבערו אש' - לאפות לחם ולבשל בשר, כי האש
צורך לכל מאכל (ראב"ע).

שד"ל

וְאֶת־אֲדָנָיו: יב אֶת־הָאָרֶץ וְאֶת־בְּדִי אֶת־הַכַּפָּרֶת וְאֶת־
פְּרֻכַּת הַמָּסָךְ: יג אֶת־הַשְּׁלֶחָן וְאֶת־בְּדִי וְאֶת־כָּל־כֵּלָיו
וְאֶת לֶחֶם הַפָּנִים: יד וְאֶת־מִנְרֶת הַמָּאֹר וְאֶת־כִּלֶּיהָ וְאֶת־
נִרְתֶּיהָ וְאֶת שֶׁמֶן הַמָּאֹר: טו וְאֶת־מִזְבַּח הַקְּטֹרֶת וְאֶת־
בְּדִי וְאֶת שֶׁמֶן הַמִּשְׁחָה וְאֶת קְטֹרֶת הַסַּמִּים וְאֶת־מָסַךְ
הַפֶּתַח לַפֶּתַח הַמִּשְׁכָּן: טז אֶת | מִזְבַּח הָעֹלָה וְאֶת־מִכְבַּר
הַנְּחֹשֶׁת אֲשֶׁר־לֹו אֶת־בְּדִי וְאֶת־כָּל־כֵּלָיו אֶת־הַכִּיֹּר וְאֶת־
כַּנּוֹ: יז אֶת קַלְעִי הַחֹצֵר אֶת־עַמֻּדָיו וְאֶת־אֲדָנֶיהָ וְאֶת מָסַךְ
שַׁעַר הַחֹצֵר: יח אֶת־יִתְדֹת הַמִּשְׁכָּן וְאֶת־יִתְדֹת הַחֹצֵר
וְאֶת־מִיתְרֵיהֶם: יט אֶת־בִּגְדֵי הַשָּׂרָד לְשָׂרֵת בִּקְדָּשׁ אֶת־
בִּגְדֵי הַקֹּדֶשׁ לְאַהֲרֹן הַכֹּהֵן וְאֶת־בִּגְדֵי בָנָיו לְכֹהֵן: כ וַיַּצְאוּ
כָּל־עֵדֶת בְּנֵי־יִשְׂרָאֵל מִלִּפְנֵי מֹשֶׁה: כא וַיָּבֹאוּ כָּל־אִישׁ

זכר ולשון נקבה, וכן דברים הרבה: ואת רש"י מסך שער החצר. וילון פרוש לצד המזרח, עשרים אמה אמצעיות של רוחב החצר, שהיה חמשים רחב, וסתומין הימנו לצד צפון חמש עשרה אמה. וכן לדרום, שנאמר (שמות כז, יד): "וחמש עשרה אמה קלעים לכתף": (יח) יתדת. לתקוע ולקשור בהם סופי היריעות בארץ, שלא ינועו ברוח: מיתריהם. חבלים לקשור: (יט) בגדי השרד. לכסות הארון והשלחן והמנורה והמזבחות, בשעת סלוק מסעות: (כב) עלי־הנשים. עם הנשים, וסמוכין אליהם: חת. הוא תכשיט של זהב עגול, נתון על הזרוע, והוא הצמיד: וכומז. כלי זהב הוא, נתון כנגד אותו מקום לאשה. ורבותינו (שבת סד ע"א) פרשו שם "כומז" — כאן מקום זמה:

מכסה עורות האילים והתחשים: (יב) ואת פרכת המסך. פרכת המחיצה. כל־דבר המגין, בין מלמעלה בין מכנגד, קרוי "מסך" ו"סכך", וכן "שכת בעדו" (איוב א, י), "הנני־שך את־דרכך" (הושע ב, ח): (יג) לחם הפנים. כבר פרשתי (לעיל כה, כט): על שם שהיו לו פנים לכאן ולכאן, שהוא עשוי כמין תבה פרוצה: (יד) ואת־כליה. מלקחים ומחתות: נרתיה. לוצי"ש בלעז, בזיכים שהשמן והפתילות נתונים בהן: ואת שמן המאור. אף הוא צריך חכמי לב, שהוא משנה משאר שמנים, כמו שמפרש במנחות (פו ע"א): מגרגרו בראש הזית, והוא כתית וזך: (טז) מסך הפתח. וילון שלפני המזרח, שלא היו שם — לא קרשים ולא יריעות: (יז) את־עמדי ואת־אדניה. הרי "חצר" קרוי כאן לשון

אֲשֶׁר-נִשְׂאוּ לָבוֹ וְכָל אֲשֶׁר נָדְבָה רוּחוֹ אֹתוֹ הֵבִיאוּ אֶת-
תְּרוּמַת יְהוָה לַמִּלָּאכָת אֲהֵל מוֹעֵד וְלִכְל-עֲבֹדָתוֹ וּלְבִגְדֵי
הַקֹּדֶשׁ: כב וַיָּבִיאוּ הָאֲנָשִׁים עַל-הַנָּשִׁים כָּל | נָדִיב לֵב
הֵבִיאוּ חָח וָנֶזֶם וְטַבַּעַת וְכוּמָז וְכָל-כְּלִי זָהָב וְכָל-אִישׁ
אֲשֶׁר הֵנִיף תְּנוּפֶת זָהָב לַיהוָה: כג וְכָל-אִישׁ אֲשֶׁר-נִמְצָא
אֹתוֹ תְּכֵלֶת וְאַרְגָּמָן וְתוֹלַעַת שָׁנִי וְשֵׁשׁ וְעִזִּים וְעֹרֹת אֵילִם
מֵאֲדָמִים וְעֹרֹת תַּחָּשִׁים הֵבִיאוּ: כד כָּל-יָמִים תְּרוּמַת כֶּסֶף
וְנַחֲשֶׁת הֵבִיאוּ אֶת תְּרוּמַת יְהוָה וְכָל אֲשֶׁר נִמְצָא אֹתוֹ
עֲצֵי שִׁטִּים לְכָל-מִלָּאכָת הָעֹבְדָה הֵבִיאוּ: כה וְכָל-אִשָּׁה
חַכְמַת-לֵב בִּידֶיהָ טוֹו וַיָּבִיאוּ מִטּוֹה אֶת-הַתְּכֵלֶת וְאֶת-
הָאַרְגָּמָן אֶת-תוֹלַעַת הַשָּׁנִי וְאֶת-הַשֵּׁשׁ: כו וְכָל-הַנָּשִׁים
אֲשֶׁר נִשְׂא לָבָן אֶתְנָה בַּחֲכָמָה טוֹו אֶת-הָעִזִּים: כז וְהַנִּשְׂאִים
הֵבִיאוּ אֶת אַבְנֵי הַשֹּׁהַם וְאֶת אַבְנֵי הַמִּלֻּאִים לְאַפֹּד

רש"י

(כג) וְכָל-אִישׁ אֲשֶׁר-נִמְצָא אֹתוֹ. תכלת, או ארגמן, או תולעת שני, או עורות אילים, או תחשים, כלם הביאו: (כו) טוֹו אֶת-הָעִזִּים. היא היתה אמנות יתרה, שמעל גבי העזים טווין אותם: (כז) וְהַנִּשְׂאִים הֵבִיאוּ. אמר רבי נתן: מה ראו נשיאים להתנדב בחנכת המזבח בתחלה, ובמלאכת המשכן לא התנדבו בתחלה?

אלא, כך אמרו נשיאים: יתנדבו צבור מה-שמתנדבין, ומה-שמחסירין אנו משלימין אותו. כיון שהשלימו צבור את הכל, שנאמר (שמות לו, ז): "והמלאכה היתה דים" – אמרו נשיאים: מה עלינו לעשות? הביאו את אבני השהם וגו'. לכך התנדבו בחנכת המזבח תחלה. ולפי שנתעצלו מתחלה, נחסרה אות

שד"ל (כב) חח: כמו 'ושמתי חחי באפך' (ישעיה ל"ז כ"ט).

כומז: כמו בלשון ערבי – rei laxioris collectio et compressio ut in formam rotundam redigatur לחיצה על דבר רפה כדי שיקבל שוב צורה עגולה. ודומה לו שורש כמס, ונראה שהיה הכומז תחת השדיים.

וּלְחַשֵּׁן: כח וְאֶת־הַבֶּשֶׂם וְאֶת־הַשֶּׁמֶן לְמֶאֱזֹר וּלְשֹׁמֵן
הַמִּשְׁחָה וּלְקִטְרֵת הַסָּמִים: כט כָּל־אִישׁ וְאִשָּׁה אֲשֶׁר נָדַב
לְבָם אֹתָם לְהָבִיא לְכָל־הַמְּלָאכָה אֲשֶׁר צִוָּה יְהוָה לַעֲשׂוֹת
בְּיַד־מֹשֶׁה הִבִּיאוּ בְנֵי־יִשְׂרָאֵל נִדְבָה לַיהוָה: (שלישי (שני)
וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה אֶל־בְּנֵי יִשְׂרָאֵל רְאוּ קָרָא יְהוָה בְּשֵׁם
בְּצִלְאֵל בֶּן־אוּרִי בֶן־חוּר לְמִטָּה יְהוּדָה: לא וַיִּמְלֹא אֹתוֹ
רוּחַ אֱלֹהִים בְּחָכְמָה בְּתַבּוּנָה וּבְדַעַת וּבְכָל־מְלָאכָה:
לב וּלְחָשֵׁב מַחֲשַׁבֹּת לַעֲשׂוֹת בִּזְהָב וּבַבֶּסֶף וּבַנְּחֹשֶׁת:
לג וּבַחֲרֹשֶׁת אֹבֵן לְמִלֵּאת וּבַחֲרֹשֶׁת עֵץ לַעֲשׂוֹת בְּכָל־
מְלָאכָת מַחֲשַׁבֹּת: לד וּלְהוֹרֹת נֶתֶן בָּלְבוֹ הָיָא וְאַהֲלִיאֵב
בֶּן־אַחִיסָמֶד לְמִטָּה־דָן: לה מִלֵּא אֹתָם חֲכַמְת־לֵב לַעֲשׂוֹת
כָּל־מְלָאכָת חָרָשׁ | וְחָשֵׁב וְרָקִים בַּתְּכֵלֶת וּבָאֲרָגְמָן
בַּתּוֹלְעַת הַשָּׁנִי וּבִשְׂשׁ וְאֲרָג עָשִׂי כָל־מְלָאכָה וְחָשְׁבִי
מַחֲשַׁבֹּת: לו א וַעֲשֵׂה בְצִלְאֵל וְאַהֲלִיאֵב וְכָל | אִישׁ חָכֵם־

העבדה. יותר מכדי צרך העבודה. (י) ויכלא. לשון רש"י
מניעה: (יז) והמלאכה היתה דים לכל־המלאכה.
ומלאכת ההבאה היתה דים — של עושי
המשכן. "לכל־המלאכה" — של משכן, לעשות
אותה ולהותיר: והותר. כמו: "והכבד את־לבו"
(שמות ח, יא), "והכות את־מואב" (מלכים ב, ג, כד):

משמם — "והנשואם" כתיב: (ל) חור. בנה
של מרים היה: (לד) ואהליאב. משבט דן, מן
הירודין שבשבטים, מבני השפחות. והשוהו
המקום לבצלאל למלאכת המשכן, והוא
מגדולי השבטים, לקים מה־שנאמר (איוב
לד, יט): "ולא נכר־שוע לפני־דל": (ה) מדי

(א) ועשה בצלאל: ע' אוהב גר עמוד 81. ורש"י במכות י"ב עמוד א, הבין שאיננו לשון עבר, שד"ל
ולדעתו הוא לשון ציווי. אך לפי זה היה לו לומר וַעֲשֵׂה, אבל ועשה הוא עתיד אינדיקאטיף,
דרך הודעה, והטעם יודע אני שהוא יעשה.

לֵב אֲשֶׁר נָתַן יְהוָה חֲכָמָה וּתְבוּנָה בְּהִמָּה לְדַעַת לַעֲשׂוֹת
אֶת־כָּל־מְלָאכָת עֲבַדַּת הַקֹּדֶשׁ לְכָל אֲשֶׁר־צִוָּה יְהוָה:
ב וַיִּקְרָא מֹשֶׁה אֶל־בְּצִלְאֵל וְאֶל־אֶהֱיָאֵב וְאֶל־כָּל־אִישׁ
חֲכָם־לֵב אֲשֶׁר נָתַן יְהוָה חֲכָמָה בְּלִבּוֹ כָּל אֲשֶׁר נִשְׁאָו
לָבוֹ לְקַרְבָּה אֶל־הַמְּלָאכָה לַעֲשׂוֹת אֹתָהּ: ג וַיִּקְחֻ מִלִּפְנֵי
מֹשֶׁה אֶת כָּל־הַתְּרוּמָה אֲשֶׁר הֵבִיאוּ בְנֵי יִשְׂרָאֵל לַמְּלָאכָת
עֲבַדַּת הַקֹּדֶשׁ לַעֲשׂוֹת אֹתָהּ וְהֵם הֵבִיאוּ אֵלָיו עוֹד נִדְבָה
בַּבֶּקֶר בַּבֶּקֶר: ד וַיָּבִיאוּ כָל־הַחֲכָמִים הָעֹשִׂים אֶת כָּל־
מְלָאכָת הַקֹּדֶשׁ אִישׁ אִישׁ מִמְּלֶאכְתּוֹ אֲשֶׁר־הֵמָּה עֹשִׂים:
ה וַיֹּאמְרוּ אֶל־מֹשֶׁה לֵּאמֹר מִרְבִּים הָעָם לְהֵבִיא מִדֵּי
הָעֲבָדָה לַמְּלָאכָה אֲשֶׁר־צִוָּה יְהוָה לַעֲשׂוֹת אֹתָהּ: ו וַיִּצְוֶה
מֹשֶׁה וַיַּעֲבִירוּ קוֹל בְּמַחֲנֶה לֵאמֹר אִישׁ וְאִשָּׁה אֶל־יַעֲשׂוּ־
עוֹד מְלָאכָה לְתִרְוּמַת הַקֹּדֶשׁ וַיִּכְלָא הָעָם מִהֵבִיא:
ז וְהַמְּלָאכָה הִיטָה דִּים לְכָל־הַמְּלָאכָה לַעֲשׂוֹת אֹתָהּ
וְהוֹתֵר: ח רַבֵּי ח וַיַּעֲשׂוּ כָל־חֲכָם־לֵב בְּעֹשֵׂי הַמְּלָאכָה אֶת־
הַמִּשְׁכָּן עֶשֶׂר יָרִיעֹת שֵׁשׁ מִשְׁזֹר וּתְכֵלֶת וְאַרְגָּמָן וְתוֹלַעַת
שָׁנִי כְּרִבִּים מַעֲשֶׂה חֹשֶׁב עָשָׂה אֹתָם: ט אַרְךָ הַיָּרִיעָה
הָאַחַת שְׁמֹנֶה וְעֶשְׂרִים בָּאַמָּה וְרֹחַב אַרְבַּע בָּאַמָּה
הַיָּרִיעָה הָאַחַת מִדָּה אַחַת לְכָל־הַיָּרִיעֹת: י וַיַּחֲבֵל אֶת־
חֲמֵשׁ הַיָּרִיעֹת אַחַת אֶל־אַחַת וְחֲמֵשׁ יָרִיעֹת חִפְּר אַחַת

אֶל־אַחַת: יא וַיַּעַשׂ לַלָּאֵת תְּכֵלֶת עַל שְׂפַת הַיְרִיעָה הָאֶחָת
מִקְצָה בַּמַּחְבֶּרֶת בֵּין עֲשֹׂה בְשֵׂפֶת הַיְרִיעָה הַקִּיצוֹנָה
בַּמַּחְבֶּרֶת הַשְּׁנִיָּת: יב חֲמִשִּׁים לַלָּאֵת עֲשֹׂה בַיְרִיעָה הָאֶחָת
וְחֲמִשִּׁים לַלָּאֵת עֲשֹׂה בְקֶצֶה הַיְרִיעָה אֲשֶׁר בַּמַּחְבֶּרֶת
הַשְּׁנִיָּת מִקְבִּילַת הַלָּלֵאֵת אֶחָת אֶל־אַחַת: יג וַיַּעַשׂ חֲמִשִּׁים
קָרְסֵי זָהָב וַיַּחְבֵּר אֶת־הַיְרִיעֹת אֶחָת אֶל־אַחַת בַּקָּרְסִים
וַיְהִי הַמִּשְׁכָּן אֶחָד: יד וַיַּעַשׂ יְרִיעֹת עֲזִים לְאַהֲלֵ עַל־הַמִּשְׁכָּן
עֲשֵׂתִי־עֲשֻׂרָה יְרִיעֹת עֲשֹׂה אֹתָם: טו אַרְבֶּּה הַיְרִיעָה הָאֶחָת
שְׁלֹשִׁים בָּאֲמָה וְאַרְבַּע אַמּוֹת רָחֵב הַיְרִיעָה הָאֶחָת מִדָּה
אֶחָת לַעֲשֵׂתִי עֲשֻׂרָה יְרִיעֹת: טז וַיַּחְבֵּר אֶת־חֲמֵשׁ הַיְרִיעֹת
לְבַד וְאֶת־שֵׁשׁ הַיְרִיעֹת לְבַד: יז וַיַּעַשׂ לַלָּאֵת חֲמִשִּׁים עַל
שְׂפַת הַיְרִיעָה הַקִּיצוֹנָה בַּמַּחְבֶּרֶת וְחֲמִשִּׁים לַלָּאֵת עֲשֹׂה
עַל־שְׂפַת הַיְרִיעָה הַחֲבֶרֶת הַשְּׁנִיָּת: יח וַיַּעַשׂ קָרְסֵי נְחֹשֶׁת
חֲמִשִּׁים לְחַבֵּר אֶת־הָאֹהֶל לְהִיָּת אֶחָד: יט וַיַּעַשׂ מִכְסָּה
לְאֹהֶל עֹרֹת אֵילִם מְאֻדָּמִים וּמִכְסָּה עֹרֹת תְּחָשִׁים
מִלְּמַעְלָה: כ חֲמִישִׁי כ וַיַּעַשׂ אֶת־הַקָּרְשִׁים לַמִּשְׁכָּן עֲצֵי שִׁטִּים
עֲמֻדִים: כא עֲשׂוֹר אֲמַת אַרְבֶּּה הַקָּרֶשׁ וְאֲמָה וְחֲצִי הָאֲמָה
רָחֵב הַקָּרֶשׁ הָאֶחָד: כב שְׁתֵּי יָדַי לַקָּרֶשׁ הָאֶחָד מְשֻׁלָּבֹת
אֶחָת אֶל־אַחַת בֵּין עֲשֹׂה לְכָל קָרְשֵׁי הַמִּשְׁכָּן: כג וַיַּעַשׂ
אֶת־הַקָּרְשִׁים לַמִּשְׁכָּן עֲשָׂרִים קָרְשִׁים לִפְאֵת נֶגֶב תִּימָנָה:

כד וְאַרְבָּעִים אֲדָנִי-כֶסֶף עָשָׂה תַּחַת עֲשָׂרִים הַקָּרָשִׁים שְׁנֵי
 אֲדָנִים תַּחַת-הַקָּרֶשׁ הָאֶחָד לְשֵׁתֵי יְדָתָיו וּשְׁנֵי אֲדָנִים
 תַּחַת-הַקָּרֶשׁ הָאֶחָד לְשֵׁתֵי יְדָתָיו: כה וּלְצֹלַע הַמִּשְׁכָּן
 הַשְּׁנִית לִפְאֵת צָפוֹן עָשָׂה עֲשָׂרִים קָרָשִׁים: כו וְאַרְבָּעִים
 אֲדָנִיהֶם כֶּסֶף שְׁנֵי אֲדָנִים תַּחַת הַקָּרֶשׁ הָאֶחָד וּשְׁנֵי אֲדָנִים
 תַּחַת הַקָּרֶשׁ הָאֶחָד: כז וּלִירְכַתִּי הַמִּשְׁכָּן יָמָה עָשָׂה שֵׁשֶׁה
 קָרָשִׁים: כח וּשְׁנֵי קָרָשִׁים עָשָׂה לְמִקְצַעַת הַמִּשְׁכָּן
 בִּירְכַתָּיִם: כט וְהָיוּ תְּוֹאֲמֹם מִלְמָטָה וַיַּחֲדֹו יֵהָיוּ תַּמִּים
 אֶל-רֹאשׁוֹ אֶל-הַטֶּבַעַת הָאֶחָת בֵּין עָשָׂה לְשֵׁנִיהֶם לְשְׁנֵי
 הַמִּקְצַעַת: לו וְהָיוּ שְׁמֹנֶה קָרָשִׁים וְאֲדָנִיהֶם כֶּסֶף שֵׁשֶׁה
 עֲשָׂר אֲדָנִים שְׁנֵי אֲדָנִים שְׁנֵי אֲדָנִים תַּחַת הַקָּרֶשׁ הָאֶחָד:
 לא וַיַּעַשׂ בְּרִיחֵי עֵצִי שְׁטִים חֲמִשָּׁה לְקָרְשֵׁי צֹלַע-הַמִּשְׁכָּן
 הָאֶחָת: לב וַחֲמִשָּׁה בְּרִיחִם לְקָרְשֵׁי צֹלַע-הַמִּשְׁכָּן הַשְּׁנִית
 וַחֲמִשָּׁה בְּרִיחִם לְקָרְשֵׁי הַמִּשְׁכָּן לִירְכַתָּיִם יָמָה: לג וַיַּעַשׂ
 אֶת-הַבְּרִיחַ הַתִּיכֹן לְבָרָחַ בְּתוֹךְ הַקָּרָשִׁים מִן-הַקֶּצֶה אֶל-
 הַקֶּצֶה: לד וְאֶת-הַקָּרָשִׁים צָפָה זָהָב וְאֶת-טֶבַעֲתָם עָשָׂה
 זָהָב בָּתִּים לְבְּרִיחִם וַיַּצֵּף אֶת-הַבְּרִיחִם זָהָב: לה וַיַּעַשׂ
 אֶת-הַפִּרְכָּת תְּכֵלֶת וְאַרְגָּמָן וְתוֹלַעַת שָׁנִי וְשֵׁשׁ מִשְׁזָר
 מַעֲשֵׂה חֹשֶׁב עָשָׂה אֹתָהּ כְּרָבִים: לו וַיַּעַשׂ לָהּ אַרְבָּעָה
 עֶמּוּדֵי שְׁטִים וַיַּצְפֵּם זָהָב וַיִּוְּיֵהם זָהָב וַיַּצֵּק לָהֶם אַרְבָּעָה

אֲדִנִּי־כֶסֶף: לוֹ וַיַּעַשׂ מִסָּדָל לִפְתַּח הָאֵהָל תְּכֵלֶת וְאַרְגָּמָן
וְתוֹלַעַת שָׁנִי וְשֵׁשׁ מִשְׁזָר מַעֲשֵׂה רֶקֶם: לח וְאֶת־עֲמוּדָיו
חֲמִשָּׁה וְאֶת־זוּיָהֶם וְצִפָּה רֹאשֵׁיהֶם וְחִשְׁקֵיהֶם זֶהב
וְאֲדִנִּיהֶם חֲמִשָּׁה נְחֹשֶׁת: לוֹ א וַיַּעַשׂ בְּצִלָּאֵל אֶת־הָאֲרֹן
עֲצֵי שִׁטִּים אֲמָתִים וְחֹצֵי אַרְכּוֹ וְאִמָּה וְחֹצֵי רַחְבּוֹ וְאִמָּה
וְחֹצֵי קִמְתּוֹ: ב וַיַּצְפֵּהוּ זֶהב טְהוֹר מִבַּיִת וּמִחוּץ וַיַּעַשׂ לוֹ
זָר זֶהב סָבִיב: ג וַיִּצָּק לוֹ אַרְבַּע טַבַּעַת זֶהב עַל אַרְבַּע
פַּעֲמֹתָיו וּשְׁתֵּי טַבַּעַת עַל־צִלְעוֹ הָאֶחָת וּשְׁתֵּי טַבַּעַת עַל־
צִלְעוֹ הַשֵּׁנִית: ד וַיַּעַשׂ בְּדֵי עֲצֵי שִׁטִּים וַיִּצָּף אֹתָם זֶהב:
ה וַיָּבֵא אֶת־הַבָּדִים בְּטַבַּעַת עַל צִלְעַת הָאֲרֹן לְשֹׂאת אֶת־
הָאֲרֹן: ו וַיַּעַשׂ כַּפֹּרֶת זֶהב טְהוֹר אֲמָתִים וְחֹצֵי אַרְכָּהּ
וְאִמָּה וְחֹצֵי רַחְבָּהּ: ז וַיַּעַשׂ שְׁנֵי כִרְבִּים זֶהב מְקֻשָּׁה עֲשֵׂה
אֹתָם מִשְׁנֵי קְצוֹת הַכַּפֹּרֶת: ח כְּרוֹב־אֶחָד מְקֻצָּה מִזֶּה
וּכְרוֹב־אֶחָד מְקֻצָּה מִזֶּה מִן־הַכַּפֹּרֶת עֲשֵׂה אֶת־הַכִּרְבִּים
מִשְׁנֵי קְצוֹתָיו קְצוּתוֹ כְּתִיב: ט וַיְהִיו הַכִּרְבִּים פָּרָשִׁי כְּנָפִים
לְמַעַלָּה סִכְכִּים בְּכַנְפֵיהֶם עַל־הַכַּפֹּרֶת וּפְנֵיהֶם אִישׁ אֶל־
אָחִיו אֶל־הַכַּפֹּרֶת הָיוּ פָּנֵי הַכִּרְבִּים: י וַיַּעַשׂ אֶת־הַשְּׁלֶחָן
עֲצֵי שִׁטִּים אֲמָתִים אַרְכּוֹ וְאִמָּה רַחְבּוֹ וְאִמָּה וְחֹצֵי
קִמְתּוֹ: יא וַיִּצָּף אֹתוֹ זֶהב טְהוֹר וַיַּעַשׂ לוֹ זָר זֶהב סָבִיב:

(א) ויעש בצלאל. לפי שנתן נפשו על המלאכה יותר משאר חכמים, נקראת על שמו: רש"י

יב וַיַּעַשׂ לוֹ מִסְגָּרֹת טַפַּח סָבִיב וַיַּעַשׂ זֶרֶזָהּב לְמִסְגָּרָתוֹ
 סָבִיב: יג וַיִּצֶק לוֹ אַרְבַּע טַבַּעַת זָהָב וַיִּתֵּן אֶת־הַטַּבַּעַת עַל
 אַרְבַּע הַפָּאֵת אֲשֶׁר לְאַרְבַּע רַגְלָיו: יד לַעֲמַת הַמִּסְגָּרֹת
 הָיוּ הַטַּבַּעַת בָּתִּים לַבָּדִים לְשֵׂאת אֶת־הַשְּׁלֶחָן: טו וַיַּעַשׂ
 אֶת־הַבָּדִים עֲצֵי שִׁטִּים וַיִּצֹף אֹתָם זָהָב לְשֵׂאת אֶת־
 הַשְּׁלֶחָן: טז וַיַּעַשׂ אֶת־הַכִּלִּים | אֲשֶׁר עַל־הַשְּׁלֶחָן אֶת־
 קַעֲרָתָיו וְאֶת־כַּפְתָּיו וְאֵת מְנַקִּיתָיו וְאֶת־הַקְּשֹׁת אֲשֶׁר
 יִסֹּךְ בָּהֶן זָהָב טָהוֹר: ששי (שלישי) יז וַיַּעַשׂ אֶת־הַמִּנְרָה זָהָב
 טָהוֹר מְקֻשָּׁה עָשָׂה אֶת־הַמִּנְרָה יִרְכָה וְקִנָּה גְבִיעִיָּה
 כַּפְתָּרִיָּה וּפְרָחִיָּה מִמֶּנָּה הָיוּ: יח וְשֵׁשֶׁה קָנִים יִצְאִים
 מִצְדֵּיהָ שְׁלֹשָׁה | קִנֵּי מִנְרָה מִצְדָּהּ הָאֶחָד וְשְׁלֹשָׁה קִנֵּי
 מִנְרָה מִצְדָּהּ הַשְּׁנִי: יט שְׁלֹשָׁה גְבָעִים מְשֻׁקָּדִים בְּקִנָּה
 הָאֶחָד כַּפְתָּר וּפְרָח וְשְׁלֹשָׁה גְבָעִים מְשֻׁקָּדִים בְּקִנָּה
 אֶחָד כַּפְתָּר וּפְרָח כֵּן לְשֵׁשֶׁת הַקָּנִים הַיֹּצְאִים מִן־הַמִּנְרָה:
 כ ובַּמִּנְרָה אַרְבָּעָה גְבָעִים מְשֻׁקָּדִים כַּפְתָּרִיָּה וּפְרָחִיָּה:
 כא וּכַפְתָּר תַּחַת שְׁנֵי הַקָּנִים מִמֶּנָּה וְכַפְתָּר תַּחַת שְׁנֵי
 הַקָּנִים מִמֶּנָּה וְכַפְתָּר תַּחַת־שְׁנֵי הַקָּנִים מִמֶּנָּה לְשֵׁשֶׁת
 הַקָּנִים הַיֹּצְאִים מִמֶּנָּה: כב כַּפְתָּרִיָּהם וְקִנְתָּם מִמֶּנָּה
 הָיוּ כֻּלָּה מְקֻשָּׁה אַחַת זָהָב טָהוֹר: כג וַיַּעַשׂ אֶת־נֹרְתִיָּה
 שְׁבָעָה וּמִלְקָחִיָּה וּמַחְתָּתִיָּה זָהָב טָהוֹר: כד כִּכָּר זָהָב

טָהוֹר עָשָׂה אֹתָהּ וְאֵת כָּל־כְּלִיָּהּ: כה וַיַּעַשׂ אֶת־מִזְבַּח
הַקְטֹרֶת עֲצֵי שִׁטִּים אֲמָה אַרְכּוֹ וְאֲמָה רָחְבּוֹ רְבוּעַ
וְאִמָּתִים קָמְתּוֹ מִמֶּנּוּ הָיוּ קִרְנָתָיו: כו וַיִּצֹף אֹתוֹ זָהָב טָהוֹר
אֶת־גָּגּוֹ וְאֶת־קִירָתוֹ סָבִיב וְאֶת־קִרְנָתָיו וַיַּעַשׂ לוֹ זָר זָהָב
סָבִיב: כז וּשְׁתֵּי טַבַּעַת זָהָב עָשָׂה־לוֹ | מִתַּחַת לְיָדָיו עַל
שְׁתֵּי צִלְעָתָיו עַל שְׁנֵי צִדָּיו לְבָתִּים לְבָדִים לְשֵׁאת אֹתוֹ
בָּהֶם: כח וַיַּעַשׂ אֶת־הַבָּדִים עֲצֵי שִׁטִּים וַיִּצֹף אֹתָם זָהָב:
כט וַיַּעַשׂ אֶת־שֶׁמֶן הַמִּשְׁחָה קֹדֶשׁ וְאֶת־קְטֹרֶת הַסָּמִים
טָהוֹר מִעֲשֵׂה רִקְחָ: שביעי (רביעי) לח א וַיַּעַשׂ אֶת־מִזְבַּח
הָעֹלָה עֲצֵי שִׁטִּים חֲמֵשׁ אַמּוֹת אַרְכּוֹ וְחֲמֵשׁ אַמּוֹת רָחְבּוֹ
רְבוּעַ וְשֵׁלֶשׁ אַמּוֹת קָמְתּוֹ: ב וַיַּעַשׂ קִרְנָתָיו עַל אַרְבַּע
פְּנֵיתָיו מִמֶּנּוּ הָיוּ קִרְנָתָיו וַיִּצֹף אֹתוֹ נְחֹשֶׁת: ג וַיַּעַשׂ אֶת־
כָּל־כְּלֵי הַמִּזְבֵּחַ אֶת־הַסִּירָת וְאֶת־הַיָּעִים וְאֶת־הַמִּזְרָקָת
אֶת־הַמִּזְלָגָת וְאֶת־הַמַּחְתָּת כָּל־כְּלָיו עָשָׂה נְחֹשֶׁת: ד וַיַּעַשׂ
לְמִזְבֵּחַ מִכָּבֶד מִעֲשֵׂה רִשֶׁת נְחֹשֶׁת תַּחַת כָּרְכָבוֹ מִלְמָטָה
עַד־חֻצָּיו: ה וַיִּצֹק אַרְבַּע טַבַּעַת בְּאַרְבַּע הַקְּצוֹת לְמִכָּבֶד
הַנְּחֹשֶׁת בָּתִּים לְבָדִים: ו וַיַּעַשׂ אֶת־הַבָּדִים עֲצֵי שִׁטִּים
וַיִּצֹף אֹתָם נְחֹשֶׁת: ז וַיָּבֵא אֶת־הַבָּדִים בַּטַּבַּעַת עַל
צִלְעַת הַמִּזְבֵּחַ לְשֵׁאת אֹתוֹ בָּהֶם נְבוֹב לַחַת עָשָׂה אֹתוֹ:

(ז) נְבוֹב לַחַת. "נְבוֹב" הוא חלול, וכן "וַעֲבִיו אַרְבַּע אַצְבָּעוֹת נְבוֹב" (ירמיה נב, כא): נְבוֹב לַחַת. הלוחות רש"י

ח וַיַּעַשׂ אֶת הַכִּיּוֹר נְחֹשֶׁת וְאֶת כַּנּוֹ נְחֹשֶׁת בְּמִרְאֵת
הַצַּבָּאֹת אֲשֶׁר צָבְאוּ פֶתַח אֹהֶל מוֹעֵד: ט וַיַּעַשׂ אֶת־הַחֹצֵר
לַפֶּאֱתָה | נִגְבַּ תִּימָנָה קִלְעֵי הַחֹצֵר שֵׁשׁ מִשְׁזָר מֵאָה
בָּאֲמָה: י עֲמוּדֵיהֶם עֲשָׂרִים וְאֲדָנֵיהֶם עֲשָׂרִים נְחֹשֶׁת וַיִּזְוּ
הָעֲמוּדִים וַחֲשָׁקֵיהֶם כֶּסֶף: יא וְלַפֶּאֱתָה צִפּוֹן מֵאָה בָּאֲמָה
עֲמוּדֵיהֶם עֲשָׂרִים וְאֲדָנֵיהֶם עֲשָׂרִים נְחֹשֶׁת וַיִּזְוּ הָעֲמוּדִים
וַחֲשָׁקֵיהֶם כֶּסֶף: יב וְלַפֶּאֱתָה־יָם קִלְעִים חֲמִשִּׁים בָּאֲמָה

ומתעברות ויולדות שם, שנאמר (שיר השירים ח, ה): "תחת התפוח עוררתניך". וזהו שנאמר: "במראת הצבאות". ונעשה הכיור מהם, שהוא לשום שלום בין איש לאשתו – להשקות ממים שבתוכו למי שקנא לה בעלה ונסתרה. ותדע לך שהן מראות ממש, שהרי נאמר (שמות לח, כט-ל): "ונחשת התנופה שבעים ככר וגו' ויעש בה" וגו', וכיור וכו' לא הזכירו שם. למדת, שלא היה נחשת של כיור מנחשת התנופה. כך דרש רבי תנחומא (פקודי סימן ט). וכן תרגם אנקלוס: "במזית נשיא", והוא תרגום של "מראות", מירידור"ש בלעז. וכן מצינו בישעיה (ג, כג): "והגלינים", מתרגמינן: "ומחזיתא": אשר צבאו. להביא נדבתן:

רש"י של עצי שטים לכל-רוח, והחלל באמצע: (ח) במראת הצבאות. בנות ישראל היו בידן מראות, שרואות בהן כשהן מתקשטות, ואף אותן לא עכבו מלהביא לנדבת המשכן. והיה מואס משה בהן, מפני שעשויים ליצר הרע, אמר לו הקדוש ברוך-הוא: קבל! כי אלו חביבין עלי מן הכל, שעל ידיהם העמידו הנשים צבאות רבות במצרים – כשהיו בעליהם יגיעים בעבודת פרך, היו הולכות ומוליכות להם מאכל ומשתה ומאכילות אותם, ונוטלות המראות וכל-אחת רואה עצמה עם בעלה במראה, ומשדלתו בדברים, לומר: אני נאה ממך. ומתוך כך מביאות לבעליהם לידי תאוה, ונזקקות להם

שד"ל (ח) במראת הצבאות: נחושת המראות היה נחושת קלל וממורט יותר משאר נחושת, לפיכך בחר לעשות ממנו הכיור (דון יצחק).

הצבאות אשר צבאו: אולי הכוונה על דרך 'יבא לצבא צבא לעשות עבודה באוהל מועד' (במדבר ד'), וכן 'הלא צבא לאנוש עלי ארץ וכימי שכיר ימיו' (איוב ז' א'), זמן קבוע לעבוד עבודה ליום אחד או ליומיים או לאיזה זמן שיהיה. והנה, קצת הנשים קבעו לעצמן חוק ללכת פתח אוהל משה (שהיה נקרא אוהל מועד) (למעלה ל"ג ז'), ושם היו הכול מביאים תרומתם, עיין למעלה ל"ז ג') לעשות מלאכה בתרומת הקודש, כגון לטוות את העיזים או מלאכה אחרת, והן נתנו מראותיהן, וכן "הצובאות" שאצל בני עלי (שמ"א ב' כ"ב) היו מביאות קרבן ומתעכבות שם יום אחד או יומיים נעצרות לפני ה' (כאמור בדואג, שמ"א כ"א ח').

עֲמֻדֵיהֶם עֲשֹׂה וְאֲדִנֵּיהֶם עֲשֹׂה וְוִי הַעֲמָדִים וְחֲשׂוּקֵיהֶם
בְּסָף: יג וְלִפְאֵת קֹדֶמָה מְזֻרְחָה חֲמִשִּׁים אַמָּה: יד קִלְעִים
חֲמִש־עֶשְׂרֵה אַמָּה אֶל־הַכֶּתֶף עֲמֻדֵיהֶם שְׁלֹשָׁה וְאֲדִנֵּיהֶם
שְׁלֹשָׁה: טו וְלִכְתֶּף הַשְּׁנִית מִזֶּה וּמִזֶּה לְשַׁעַר הַחֲצֵר קִלְעִים
חֲמִשׁ עֶשְׂרֵה אַמָּה עֲמֻדֵיהֶם שְׁלֹשָׁה וְאֲדִנֵּיהֶם שְׁלֹשָׁה:
טז כָּל־קִלְעֵי הַחֲצֵר סָבִיב שֵׁשׁ מִשְׁזֹר: יז וְהָאֲדָנִים לַעֲמָדִים
נְחֹשֶׁת וְוִי הָעֲמֻדִים וְחֲשׂוּקֵיהֶם כָּסֶף וְצָפוּי רֹאשֵׁיהֶם
בְּסָף וְהֵם מְחֻשָּׁקִים כָּסֶף כָּל עֲמָדֵי הַחֲצֵר: יח מִפִּטִּיר יח וּמִסָּדֶךְ
שַׁעַר הַחֲצֵר מַעֲשֶׂה רֶקֶם תְּכֵלֶת וְאַרְגָּמָן וְתוֹלַעַת שָׁנִי
וְשֵׁשׁ מִשְׁזֹר וְעֶשְׂרִים אַמָּה אָרְךְ וְקוֹמָה בְּרֹחַב חֲמִשׁ
אַמּוֹת לַעֲמֹת קִלְעֵי הַחֲצֵר: יט וְעֲמֻדֵיהֶם אַרְבָּעָה וְאֲדִנֵּיהֶם
אַרְבָּעָה נְחֹשֶׁת וְוִיָּהֶם כָּסֶף וְצָפוּי רֹאשֵׁיהֶם וְחֲשׂוּקֵיהֶם
בְּסָף: כ וְכָל־הִיתְדֹת לַמִּשְׁכָּן וְלַחֲצֵר סָבִיב נְחֹשֶׁת:

רש"י

(יח) לעמדת קלעי החצר. כמדת קלעי החצר:

פרשת פקודי

לח כא אלה פקודי המשכן משכן העדת אשר פקד על-
פי משה עבדת הלוים ביד איתמר בן-אהרן הכהן:
בב ובצלאל בן-אורי בן-חור למטה יהודה עשה את כל-
אשר-צוה יהוה את-משה: כג ואתו אהליאב בן-אחיסמך
למטה-דן חרש וחשב ורקם בתכלת ובארגמן ובתולעת
השני ובשש: כד כל-הזהב העשוי למלאכה בכל מלאכת
הקדש ויהי | זהב התנופה תשע ועשרים כפר ושבע
מאות ושלשים שקל בשקל הקדש: כה וכסף פקודי
העדה מאת כפר ואלף ושבע מאות וחמשה ושבעים

"כל-אשר-צוה ה' את-משה" – אפלו דברים שלא אמר לו רבו, הסכימה דעתו למה- שנאמר למשה בסיני. כי משה צוה לבצלאל לעשות תחלה כלים ואחר כך משכן. אמר לו בצלאל: מנהג העולם לעשות תחלה בית ואחר כך משים כלים בתוכו, אמר לו: כך שמעתי מפי הקדוש ברוך-הוא. אמר משה: בצל אל היית, כי בודאי כך צוה לי הקדוש ברוך-הוא. וכן עשה המשכן תחלה ואחר כך עשה הכלים: (כד) ככר. ששים מנה, ומנה של קדש כפול היה, הרי הככר מאה ועשרים מנה, והמנה עשרים וחמש סלעים, הרי ככר של קדש שלשת אלפים שקלים. לפיכך מנה בפרוטרוט כל-השקלים שפחותין במנינם משלשת אלפים, שאין מגיעין לככר:

רש"י (כא) אלה פקודי. בפרשה זו נמנו כל-משקלי נדבת המשכן, לכסף ולזהב ולנחשת, ונמנו כל-כליו לכל-עבודתו: המשכן משכן. שני פעמים, רמז למקדש שנתמשכן בשני חרבנין, על עונותיהן של ישראל: משכן העדת. עדות לישראל שותר להם הקדוש ברוך-הוא על מעשה העגל, שהרי השרה שכינתו ביניהם: עבדת הלוים. פקודי המשכן וכליו, היא עבודה המסורה ללוים במדבר, לשאת ולהוריד ולהקים, איש איש למשאו המפקד עליו, כמו שאמור בפרשת נשא (במדבר ד): ביד איתמר. הוא היה פקיד עליהם, למסר לכל-בית אב עבודה שעליו: (כב) ובצלאל בן-אורי וגו' עשה את כל-אשר-צוה ה' את-משה. 'אשר צוה אותו משה' אין כתיב כאן, אלא

שד"ל (כא) משכן העדת: מלשון "ארון העדות", ענין תורה, והמשכן כולו נקרא על שם לוחות העדות וארון העדות, כי הם עיקר הקדושה, הלא תראה למעלה (כ"ה) 'ויקחו לי תרומה', 'ועשו לי מקדש', ומיד 'ועשו ארון'.

(כד) הככר הוא ג' אלפים שקל.

שֶׁקֶל בְּשֶׁקֶל הַקֹּדֶשׁ: כו בָּקַע לַגְלָגֶלֶת מַחְצִית הַשֶּׁקֶל
 בְּשֶׁקֶל הַקֹּדֶשׁ לְכָל הָעֶבֶר עַל־הַפָּקָדִים מִבֶּן עֶשְׂרִים שָׁנָה
 וּמֵעֵלָה לְשֵׁשׁ־מֵאוֹת אֶלֶף וּשְׁלֹשָׁת אֲלָפִים וַחֲמֵשׁ מֵאוֹת
 וַחֲמִשִּׁים: כז וַיְהִי מֵאֵת כָּכָר הַכֶּסֶף לַצֵּקֶת אֵת אֲדֹנֵי הַקֹּדֶשׁ
 וְאֵת אֲדֹנֵי הַפָּרֶכֶת מֵאֵת אֲדֹנֵים לְמֵאֵת הַכָּכָר כָּכָר לְאָדָן:
 כח וְאֶת־הָאֶלֶף וּשְׁבַע הַמֵּאוֹת וַחֲמִשָּׁה וּשְׁבַעִים עָשָׂה וַיִּים
 לְעִמּוּדִים וְצִפָּה רָאשֵׁיהֶם וַחֲשֶׁק אֹתָם: כט וַנְּחַשֶׁת
 הַתְּנוּפָה שְׁבַעִים כָּכָר וְאַלְפִים וְאַרְבַּע־מֵאוֹת שֶׁקֶל:
 ל וַיַּעַשׂ בָּהּ אֶת־אֲדָנִי פֶתַח אֹהֶל מוֹעֵד וְאֵת מִזְבַּח הַנְּחֹשֶׁת
 וְאֶת־מִכְבַּר הַנְּחֹשֶׁת אֲשֶׁר־לוֹ וְאֵת כָּל־כְּלֵי הַמִּזְבֵּחַ:
 לא וְאֶת־אֲדָנֵי הַחֹצֵר סָבִיב וְאֶת־אֲדֹנֵי שַׁעַר הַחֹצֵר וְאֵת
 כָּל־יִתְדֵת הַמִּשְׁכָּן וְאֶת־כָּל־יִתְדֵת הַחֹצֵר סָבִיב: לט א וּמִן־
 הַתְּכֵלֶת וְהָאֲרָגְמָן וְתוֹלַעַת הַשָּׁנִי עָשׂוּ בְּגָדֵי־שָׂרָד לְשֵׁרֶת
 בַּקֹּדֶשׁ וַיַּעֲשׂוּ אֶת־בְּגָדֵי הַקֹּדֶשׁ אֲשֶׁר לְאַהֲרֹן כַּאֲשֶׁר צֻוָּה

(כו) בקע. הוא שם משקל של מחצית השקל: לשש-מאות אלף וגו'. כך היו ישראל, וכך עלה מנינם אחר שהוקם המשכן בספר במדבר. ואף עתה בנדבת המשכן כך היו. ומנין חצאי השקלים של שש מאות אלף עולה מאת ככר, כל-אחד של שלשת אלפים שקלים. כיצד? שש מאות אלף חצאין, הרי הן שלש מאות אלף שלמים, הרי מאת ככר והשלשת אלפים וחמש מאות וחמשים חצאין, עולין אלף ושבוע מאות וחמשה ושבועים שקלים: (כז) לצקת. כתרגומו:

"לאתכא": את אדני הקדש. של קרשי המשכן, רש"י שהם ארבעים ושמונה קרשים, ולהן תשעים וששה אדנים, ואדני פרכת ארבעה, הרי מאה. וכל-שאר האדנים "נחשת" כתיב בהם: (כח) וצפה ראשיהם. של עמודים, מהן. שבכלן כתיב: וצפה ראשיהם וחשוקיהם כסף: (כט) ומן-התכלת והארגמן וגו'. 'שש' לא נאמר כאן. ומכאן אני אומר, שאין בגדי שרד הללו בגדי כהנה, שבבגדי כהנה היה שש. אלא, הם בגדים שמכסים בהם כלי הקדש בשעת סלוק מסעות, שלא היה בהם שש:

יְהוָה אֶת־מֹשֶׁה: שני (חמישי) ב וַיַּעַשׂ אֶת־הָאֵפֶד זֶהב תְּכֵלֶת
וְאַרְגָּמָן וְתוֹלַעַת שָׁנִי וְשֵׁשׁ מִשְׁזָר: ג וַיִּרְקְעוּ אֶת־פָּחִי
הַזֶּהב וְקִצָּץ פְּתִילִם לַעֲשׂוֹת בְּתוֹךְ הַתְּכֵלֶת וּבְתוֹךְ
הָאַרְגָּמָן וּבְתוֹךְ תוֹלַעַת הַשָּׁנִי וּבְתוֹךְ הַשֵּׁשׁ מַעֲשֵׂה חֹשֶׁב:
ד כְּתֹפֶת עָשׂוּ־לָו חֲבֵרֶת עַל־שְׁנֵי קְצוֹתָיו קצוותו כתיב חֲבֵר:
ה וְחֹשֶׁב אֲפָדָתוֹ אֲשֶׁר עָלָיו מִמֶּנּוּ הוּא כִּמְעֻשְׂהוֹ זֶהב
תְּכֵלֶת וְאַרְגָּמָן וְתוֹלַעַת שָׁנִי וְשֵׁשׁ מִשְׁזָר כַּאֲשֶׁר צִוָּה
יְהוָה אֶת־מֹשֶׁה: ו וַיַּעֲשׂוּ אֶת־אַבְנֵי הַשֹּׁהַם מִסִּבַּת מִשְׁבַּצַּת
זֶהב מִפְּתַחַת פְּתוּחֵי חוֹתָם עַל־שְׁמוֹת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל:
ז וַיִּשֶּׂם אֹתָם עַל כְּתֹפֶת הָאֵפֶד אַבְנֵי זִכְרוֹן לְבְנֵי יִשְׂרָאֵל
כַּאֲשֶׁר צִוָּה יְהוָה אֶת־מֹשֶׁה: ח וַיַּעַשׂ אֶת־הַחֹשֶׁן מַעֲשֵׂה
חֹשֶׁב כִּמְעֻשֵׁה אֵפֶד זֶהב תְּכֵלֶת וְאַרְגָּמָן וְתוֹלַעַת שָׁנִי
וְשֵׁשׁ מִשְׁזָר: ט רְבֹוע הָיָה כְּפֹל עָשׂוּ אֶת־הַחֹשֶׁן זֶרֶת
אַרְכּוֹ וְזֶרֶת רָחְבּוֹ כְּפֹל: י וַיִּמְלְאוּ־בּוֹ אַרְבַּעַת טוֹרֵי אֶבֶן
טוֹר אָדָם פִּטְדָה וּבִרְקַת הַטּוֹר הָאֶחָד: יא וְהַטּוֹר הַשֵּׁנִי
נֶפֶד סָפִיר וַיִּהְיֶה: יב וְהַטּוֹר הַשְּׁלִישִׁי לָשֵׁם שָׁבוּ וְאַחֲלָמָה:
יג וְהַטּוֹר הָרְבִיעִי תְּרִשִׁישׁ שֹׁהַם וַיִּשְׂפֹּה מוֹסְבַּת מִשְׁבַּצַּת

הטס, לעשות אותן פתילים מעורבין עם כל־
מין ומין בחשן ואפוד, שנאמר בהן "זהב".
חוט אחד של זהב, עם ששה חוטין של תכלת,
וכן עם כל־מין ומין, שכל־המינין חוטין כפול
ששה, והזהב חוט שביעי עם כל־אחד ואחד:

רש"י (ג) וירקעו. כמו (תהלים קלו, ו): "לרקע הארץ",
כתרגומו: "ורדדו טסין" — היו מרדדין מן
הזהב. אישטינדר"א בלעז טסין דקין. כאן הוא
מלמדך היאך היו טווין את הזהב עם החוטין:
מרדדין טסין דקין, וקוצצין מהן פתילים לארך

זֶה בְּמִלֵּאתָם: יד וְהָאֲבָנִים עַל־שִׁמַּת בְּנֵי־יִשְׂרָאֵל הֵנָּה
 שְׁתֵּים עָשָׂרָה עַל־שִׁמַּתָּם פְּתוּחֵי חֹתֶם אִישׁ עַל־שְׁמוֹ
 לְשָׁנִים עָשָׂר שָׁבֵט: טו וַיַּעֲשׂוּ עַל־הַחֹשֶׁן שְׁרָשָׁרֶת גְּבֻלַּת
 מַעֲשֵׂה עֶבֶת זֶהב טָהוֹר: טז וַיַּעֲשׂוּ שְׁתֵּי מִשְׁבָּצֹת זֶהב
 וּשְׁתֵּי טַבַּעֲתֹת זֶהב וַיִּתְּנוּ אֶת־שְׁתֵּי הַטַּבַּעֲתֹת עַל־שְׁנֵי קְצוֹת
 הַחֹשֶׁן: יז וַיִּתְּנוּ שְׁתֵּי הָעֲבֹתֹת הַזֶּהב עַל־שְׁתֵּי הַטַּבַּעֲתֹת
 עַל־קְצוֹת הַחֹשֶׁן: יח וְאֵת שְׁתֵּי קְצוֹת שְׁתֵּי הָעֲבֹתֹת נָתְנוּ
 עַל־שְׁתֵּי הַמִּשְׁבָּצֹת וַיִּתְּנָם עַל־כֹּתֶפֶת הָאֹפֶד אֶל־מֹול
 פָּנָיו: יט וַיַּעֲשׂוּ שְׁתֵּי טַבַּעֲתֹת זֶהב וַיִּשְׁיִמוּ עַל־שְׁנֵי קְצוֹת
 הַחֹשֶׁן עַל־שְׁפָתָיו אֲשֶׁר אֶל־עֶבֶר הָאֹפֶד בֵּיתָה: כו וַיַּעֲשׂוּ
 שְׁתֵּי טַבַּעֲתֹת זֶהב וַיִּתְּנָם עַל־שְׁתֵּי כֹתֶפֶת הָאֹפֶד מִלְּמָטָה
 מִמֹּול פָּנָיו לְעֵמֶת מַחְבְּרָתָיו מִמֶּעַל לְחֹשֶׁב הָאֹפֶד:
 כא וַיִּרְכְּסוּ אֶת־הַחֹשֶׁן מִטַּבַּעֲתָיו אֶל־טַבַּעֲתֹת הָאֹפֶד בִּפְתִּיל
 תְּכֵלֶת לְהִיֵּת עַל־חֹשֶׁב הָאֹפֶד וְלֹא־יִזַּח הַחֹשֶׁן מֵעַל הָאֹפֶד
 כִּאֲשֶׁר צִוָּה יְהוָה אֶת־מֹשֶׁה: שליש (ששי) כב וַיַּעַשׂ אֶת־מַעֲלֵל
 הָאֹפֶד מַעֲשֵׂה אָרָג כָּלִיל תְּכֵלֶת: כג וּפִי־הַמַּעֲלֵל בְּתוֹכוֹ
 כָּפִי תַחְרָא שָׁפָה לָּפוּ סָבִיב לֹא יִקְרַע: כד וַיַּעֲשׂוּ עַל־
 שׁוּלֵי הַמַּעֲלֵל רְמוֹזֵי תְּכֵלֶת וְאַרְגָּמָן וְתוֹלַעַת שָׁנִי מִשְׁזֹר:
 כה וַיַּעֲשׂוּ פַעֲמָנִי זֶהב טָהוֹר וַיִּתְּנוּ אֶת־הַפַּעֲמָנִים בְּתוֹךְ
 הָרַמָּנִים עַל־שׁוּלֵי הַמַּעֲלֵל סָבִיב בְּתוֹךְ הָרַמָּנִים: כו פַּעֲמָנִי

וּרְמֹן פֶּעַמַּן וּרְמֹן עַל־שׁוּלֵי הַמָּעִיל סָבִיב לְשָׁרֵת כַּאֲשֶׁר
צִוָּה יְהוָה אֶת־מֹשֶׁה: ^{כז} וַיַּעֲשׂוּ אֶת־הַכֶּתֶנֶת שֵׁשׁ מַעֲשֵׂה
אַרְגָּ לְאַהֲרֹן וּלְבָנָיו: ^{כח} וְאֵת הַמִּצְנֶפֶת שֵׁשׁ וְאֶת־פָּאֲרֵי
הַמִּגְבָּעֹת שֵׁשׁ וְאֶת־מִכְנָסֵי הַבֶּד שֵׁשׁ מִשְׁזָר: ^{כט} וְאֶת־
הָאֲבִיט שֵׁשׁ מִשְׁזָר וְתִכְלֹת וְאַרְגָּמָן וְתוֹלַעַת שָׁנִי מַעֲשֵׂה
רִקְם כַּאֲשֶׁר צִוָּה יְהוָה אֶת־מֹשֶׁה: ^ל וַיַּעֲשׂוּ אֶת־צִיצִיט גִּזְר־
הַקֹּדֶשׁ זָהָב טָהוֹר וַיִּכְתְּבוּ עָלָיו מִכְתָּב פְּתוּחֵי חוֹתָם
קֹדֶשׁ לַיהוָה: ^{לא} וַיִּתְּנוּ עָלָיו פְּתִיל תִּכְלֹת לְתֵת עַל־
הַמִּצְנֶפֶת מִלְמַעְלָה כַּאֲשֶׁר צִוָּה יְהוָה אֶת־מֹשֶׁה: ^{לב} וַתִּכָּל
כָּל־עֲבֹדֹת מִשְׁכַּן אֹהֶל מוֹעֵד וַיַּעֲשׂוּ בְנֵי יִשְׂרָאֵל כְּכֹל
אֲשֶׁר צִוָּה יְהוָה אֶת־מֹשֶׁה בֶּן עָשׂוֹ: ^{לג} וַיָּבִיאוּ אֶת־

וקצה, אחת ממעל ואחת מתחת לצד מצחו, וכן באמצעו, שכך הוא נוח לקשור, ואין דרך קשירה בפחות משני חוטיין. לכך נאמר: "על־פתיל תכלת", ו"עליו פתיל תכלת". וקושר ראשיהם השנים כלם יחד מאחוריו למול ערפו, ומושיבו על המצנפת. ואל תתמה שלא נאמר 'פתילי תכלת' הואיל ומרבין הן? שהרי מצינו בחשן ואפוד (לעיל פסוק כא): "וירכסו את־החשן וגו' בפתיל תכלת", ועל כרחך פחות משנים לא היו, שהרי בשתי קצות החשן היו שתי טבעות החשן, ובשני כתפות האפוד היו שתי טבעות האפוד שכנגדן, ולפי דרך קשירה ארבעה חוטיין היו, ומכל־מקום פחות משנים אי אפשר: ^(לב) ויעשו בני ישראל. את המלאכה, "ככל אשר צוה ה'" וגו': ^(לג) ויביאו את־המשכן וגו'. שלא היו יכולין להקימו. ולפי שלא עשה משה שום מלאכה במשכן, הניח

^(כח) ואת־פארי המגבעות. תפארת המגבעות, המגבעות המפארות: ^(לא) לתת על־המצנפת מלמעלה. ועל ידי הפתילים היה מושיבו על המצנפת, כמין כתר. ואי אפשר לומר: הציץ על מצנפת, שהרי בשחיטת קדשים (זבחים יט ע"א וע"ב) שנינו: שערו היה נראה בין ציץ למצנפת ששם מניח תפלין, והציץ היה נתון על המצח, הרי המצנפת למעלה והציץ למטה, ומהו "על המצנפת מלמעלה"? ועוד הקשיתי בה: כאן הוא אומר: "ויתנו עליו פתיל תכלת", ובענין הצואה הוא אומר (שמות כח, לו): "ושמת אתו על־פתיל תכלת"? ואומר אני "פתיל תכלת" זה, חוטיין הן, לקשרו בהן במצנפת, לפי שהציץ אינו אלא מאזן לאזן, ובמה יקשרנו במצחו. והיו קבועין בו חוטי תכלת לשני ראשיו ובאמצעיתו, שבהן קושרו ותולהו במצנפת כשהוא בראשו. ושני חוטיין היו בכל־קצה

רש"י

הַמִּשְׁכָּן אֶל־מִשֶּׁה אֶת־הָאֱהָל וְאֶת־כָּל־כֵּלָיו קָרָסוּ קָרָסוּ
 בְּרִיחָיו ^{בריוח כתיב} וְעַמֻּדָיו וְאֲדָנָיו: ^{לד} וְאֶת־מִכְסֵּה עוֹרֹת הָאֵילָם
 הַמֵּאֲדָמִים וְאֶת־מִכְסֵּה עֲרֹת הַתְּחָשִׁים וְאֵת פְּרָכֶת
 הַמָּסָךְ: ^{לה} אֶת־אַרְזֶן הָעֵדֻת וְאֶת־בִּדְיוֹ וְאֵת הַכַּפָּרֶת:
^{לו} אֶת־הַשְּׁלֶחָן אֶת־כָּל־כֵּלָיו וְאֵת לֶחֶם הַפָּנִים: ^{לז} אֶת־
 הַמִּנְחָה הַטְּהֵרָה אֶת־נִרְתִּיהָ נֹרֶת הַמַּעֲרֹכָה וְאֶת־כָּל־
 כֵּלֶיהָ וְאֵת שֶׁמֶן הַמָּאֹר: ^{לח} וְאֵת מִזְבַּח הַזָּהָב וְאֵת שֶׁמֶן
 הַמִּשְׁחָה וְאֵת קְטֹרֶת הַסִּמִּים וְאֵת מָסַךְ פֶּתַח הָאֱהָל:
 לט אֵת | מִזְבַּח הַנְּחֹשֶׁת וְאֶת־מִכְבַּר הַנְּחֹשֶׁת אֲשֶׁר־לוֹ
 אֶת־בִּדְיוֹ וְאֶת־כָּל־כֵּלָיו אֶת־הַכִּיֹּר וְאֶת־כַּנּוֹ: ^מ אֵת קַלְעִי
 הַחֹצֵר אֶת־עַמֻּדֶיהָ וְאֶת־אֲדָנֶיהָ וְאֶת־הַמָּסָךְ לְשַׁעַר הַחֹצֵר
 אֶת־מִיתָרָיו וִיתְדֹתֶיהָ וְאֵת כָּל־כֵּלֵי עֲבֹדַת הַמִּשְׁכָּן לְאֱהָל
 מוֹעֵד: ^{מא} אֶת־בִּגְדֵי הַשָּׂרָד לְשָׂרֵת בִּקְדָּשׁ אֶת־בִּגְדֵי הַקֹּדֶשׁ
 לְאַהֲרֹן הַכֹּהֵן וְאֶת־בִּגְדֵי בָנָיו לְכַהֵן: ^{מב} כָּל אֲשֶׁר־צִוָּה
 יְהוָה אֶת־מֹשֶׁה בֶּן עָשׂוֹ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל אֵת כָּל־הָעֲבֹדָה:
 מג וַיֵּרָא מֹשֶׁה אֶת־כָּל־הַמְּלָאכָה וְהִנֵּה עָשׂוֹ אֶתָּה בְּאֶשֶׁר

על ידי אדם? אמר לו: עסק אתה בידך, נראה
 כמקימו, והוא נזקף וקם מאליו. וזה שנאמר
 (שמות מ, יז): "הוקם המשכן" – הוקם מאליו.
 מדרש רבי תנחומא (פקודי סימן יא): (מג) ויבדך

לו הקדוש ברוך־הוא הקמתו, שלא היה יכול
 להקימו שום אדם מחמת כבד הקרשים, שאין
 כח באדם לזקפן, ומשה העמידו. אמר משה
 לפני הקדוש ברוך־הוא: איך אפשר הקמתו

(לז) נרת המערכה: נרות שלא היו להאיר, כי לא הייתה שום עבודה בלילה, אבל היו למערכה
 בלבד (דרך כבוד לבית); ורמבמ"ן לא הבין, והניח התיבה בלא תרגום.

צוה יהוה בן עשו ויברך אתם משה: חמישי (שביעי) מ א וידבר
 יהוה אל-משה לאמר: ב ביום-החדש הראשון באחד
 לחדש תקים את-משכן אהל מועד: ג ושמם שם את
 ארון העדות וסכת על-הארץ את-הפרכת: ד והבאת
 את-השלחן וערכת את-ערכו והבאת את-המנרה
 והעלית את-נרתיה: ה ונתתה את-מזבח הזהב לקטרת
 לפני ארון העדת ושמם את-מסך הפתח למשכן:
 ו ונתתה את מזבח העלה לפני פתח משכן אהל-מועד:
 ז ונתת את-הכֹּר בֵּין-אהל מועד ובֵּין המִזְבֵּחַ ונתת שם
 מים: ח ושמם את-החצר סביב ונתת את-מסך שער
 החצר: ט ולקחת את-שמן המשחה ומשחת את-המשכן
 ואת-כל-אשר-בו וקדשת אתו ואת-כל-כליו והיה קדש:
 י ומשחת את-מִזְבֵּחַ העלה ואת-כל-כליו וקדשת את-
 המִזְבֵּחַ והיה המִזְבֵּחַ קדש קדשים: יא ומשחת את-הכֹּר
 ואת-כִּנּוֹ וקדשת אתו: יב והקרבת את-אֹהֶלן ואת-בְּנֵיו
 אל-פֶּתַח אֹהֶל מוֹעֵד ורחצת אתם במים: יג והלבשת
 את-אֹהֶלן את בגדי הקֹדֶשׁ ומשחת אתו וקדשת אתו

עשר מזמורים שב"תפלה למשה" (תהלים צ. עין
 רש"י שבועות טו ע"ב ד"ה ושיר): (ג) וסכת על-הארץ.
 לשון הגנה, שהרי מחיצה היתה: (ד) וערכת

אתם משה. אמר להם: יהי רצון שתשרה
 שכינה במעשה ידיכם. ויהי נעם אדני אלהינו
 עלינו ומעשה ידינו וגו'. והוא אחד מאחד

רש"י

שד"ל (ג) וסכת: לשון מסך, ולמטה כ"א מבואר יותר 'וישם את פרוכת המסך ויסך על ארון העדות'.

וְכֵן לִי: יד וְאֶת־בְּנֵי תִקְרִיב וְהִלַּבֶּשֶׁת אֹתָם כְּתֹנֶת:
 טו וּמִשְׁחַת אֹתָם כַּאֲשֶׁר מִשְׁחַת אֶת־אֲבִיהֶם וְכֵן לִי
 וְהִיטָה לְהִיטֵם לָהֶם מִשְׁחַתָּם לְכַהֵנֹת עוֹלָם לְדֹרֹתָם:
 טז וַיַּעַשׂ מֹשֶׁה כְּכֹל אֲשֶׁר צִוָּה יְהוָה אֹתוֹ כֵּן עָשָׂה: ששי
 זי וַיְהִי בַּחֹדֶשׁ הָרִאשׁוֹן בַּשָּׁנָה הַשֵּׁנִית בְּאַחַד לַחֹדֶשׁ הוֹקֵם
 הַמִּשְׁכָּן: יח וַיָּקָם מֹשֶׁה אֶת־הַמִּשְׁכָּן וַיִּתֵּן אֶת־אֲדָנָיו וַיֵּשֶׁם
 אֶת־קִרְשָׁיו וַיִּתֵּן אֶת־בְּרִיחָיו וַיָּקָם אֶת־עַמּוּדָיו: יט וַיַּפְרֹשׁ
 אֶת־הָאֹהֶל עַל־הַמִּשְׁכָּן וַיֵּשֶׁם אֶת־מִכְסֵּה הָאֹהֶל עָלָיו
 מִלְּמַעַלָּה כַּאֲשֶׁר צִוָּה יְהוָה אֶת־מֹשֶׁה: כ וַיִּקַּח וַיִּתֵּן אֶת־
 הָעֵדֻת אֶל־הָאָרֶץ וַיֵּשֶׁם אֶת־הַבִּדִּים עַל־הָאָרֶץ וַיִּתֵּן אֶת־
 הַכִּפֹּרֶת עַל־הָאָרֶץ מִלְּמַעַלָּה: כא וַיָּבֵא אֶת־הָאָרֶץ אֶל־
 הַמִּשְׁכָּן וַיֵּשֶׁם אֶת פֶּרֶכֶת הַמִּסְדָּ וַיִּסְדֹּךְ עַל אֲרוֹן הָעֵדוּת
 כַּאֲשֶׁר צִוָּה יְהוָה אֶת־מֹשֶ�ה: כב וַיִּתֵּן אֶת־הַשְּׁלֶחָן בְּאֹהֶל
 מוֹעֵד עַל יַרֵּךְ הַמִּשְׁכָּן צִפְנָה מִחוּץ לַפֶּרֶכֶת: כג וַיַּעַרֵךְ
 עָלָיו עֶרֶךְ לֶחֶם לִפְנֵי יְהוָה כַּאֲשֶׁר צִוָּה יְהוָה אֶת־מֹשֶ�ה:
 כד וַיֵּשֶׁם אֶת־הַמִּנְרָה בְּאֹהֶל מוֹעֵד נֹכַח הַשְּׁלֶחָן עַל יַרֵּךְ
 הַמִּשְׁכָּן נֶגְבָּה: כה וַיַּעַל הַנֵּרֹת לִפְנֵי יְהוָה כַּאֲשֶׁר צִוָּה יְהוָה
 אֶת־מֹשֶ�ה: כו וַיֵּשֶׁם אֶת־מִזְבַּח הַזָּהָב בְּאֹהֶל מוֹעֵד לִפְנֵי

העדות. הלוחות: (כב) על ירך המשכן צפנה. בחצי
 הצפוני של רוחב הבית: ירך. כתר גומו: "צדא",

את־ערכו. שתי מערכות של לחם הפנים:
 (יט) ויפרש את־האהל. הן יריעות העזים: (ז) את־

הַפְּרַכְתָּ: כו וַיִּקְטֹר עָלָיו קְטֹרֶת סַמִּים כַּאֲשֶׁר צִוָּה יְהוָה
 אֶת־מֹשֶׁה: שביעי כח וַיֵּשֶׁם אֶת־מִסְךְ הַפֶּתַח לַמִּשְׁכָּן: כט וְאֵת
 מִזְבַּח הָעֹלָה שָׁם פָּתַח מִשְׁכַּן אֱהֹל־מוֹעֵד וַיַּעַל עָלָיו אֶת־
 הָעֹלָה וְאֶת־הַמִּנְחָה כַּאֲשֶׁר צִוָּה יְהוָה אֶת־מֹשֶׁה: לו וַיֵּשֶׁם
 אֶת־הַכִּיֹּר בֵּין־אֱהֹל מוֹעֵד וּבֵין הַמִּזְבֵּחַ וַיִּתֵּן שָׁמָּה מִים
 לְרַחֲצָה: לא וַרְחֲצוּ מִמֶּנּוּ מֹשֶׁה וְאַהֲרֹן וּבְנֵי אֶת־יְדֵיהֶם
 וְאֶת־רַגְלֵיהֶם: לב בְּבֹאֲם אֶל־אֱהֹל מוֹעֵד וּבִקְרַבְתֶּם אֶל־
 הַמִּזְבֵּחַ יִרְחֲצוּ כַּאֲשֶׁר צִוָּה יְהוָה אֶת־מֹשֶׁה: לג וַיִּקֶּם אֶת־
 הַחָצֵר סָבִיב לַמִּשְׁכָּן וְלַמִּזְבֵּחַ וַיִּתֵּן אֶת־מִסְךְ שַׁעַר הַחָצֵר
 וַיְכַל מֹשֶׁה אֶת־הַמִּלֻּאכָה: מד מִפְטִיר לז וַיִּכַּס הָעֵנָן אֶת־אֱהֹל
 מוֹעֵד וּכְבוֹד יְהוָה מָלָא אֶת־הַמִּשְׁכָּן: לה וְלֹא־יִכָּל מֹשֶׁה
 לָבוֹא אֶל־אֱהֹל מוֹעֵד כִּי־שָׁכַן עָלָיו הָעֵנָן וּכְבוֹד יְהוָה
 מָלָא אֶת־הַמִּשְׁכָּן: לו וּבִהֲעֹלֹת הָעֵנָן מֵעַל הַמִּשְׁכָּן יִסְעוּ

"ועשרן סלת בלול בשמן" וגו': (לא) ורחצו ממנו
 משה ואהרן ובניו. יום שמיני למלואים, השוו
 כלם לכהנה. ותרגומו: "ומקדשין מנה" — בו
 ביום קדש משה עמהם: (לב) ובקרבתם. כמו
 "ובקרבים" — כשיקרבו: (לה) ולא־יכל משה
 לבוא אל־אהל מועד. וכתוב אחד אומר (במדבר
 ז, פט): "ובכא משה אל־אהל מועד?" בא הכתוב
 השלישי והכריע ביניהם: "כי־שכן עליו הענן".
 אמר מעתה, כל־זמן שהיה עליו הענן —

כירך הזה שהוא בצדו של אדם: (כו) ויקטר
 עליו אהרן. שחרית וערבית, כמו שנאמר (שמות
 ל, ז): "בבקר בבקר בהיטיבו את־הנרת" וגו':
 (כט) ויעל עליו וגו'. אף ביום השמיני למלואים,
 שהוא יום הקמת המשכן, שמש משה והקריב
 קרבנות צבור, חוץ מאותן שנצטוו בו ביום,
 שנאמר (ויקרא ט, ז): "קרב אל־המזבח" וגו':
 את־העלה. עולת התמיד: ואת־המנחה. מנחת
 נסכים של תמיד, כמו שנאמר (שמות כט, מ):

(כו) ויקטר עליו: ברש"י כתב־יד שבידי: "אהרן שחרית וערבית"; וכן מצא גם הרמב"ן, ואמר
 "ולא ידעתי אם הוא טעות סופרים (כלומר אין טעות רש"י, כי אמנם אין ספק שהעבודה היתה במשה)
 וע' ספר הזכרון.

בְּנֵי יִשְׂרָאֵל בְּכָל מַסְעֵיהֶם: לֹא וְאִם-לֹא יַעֲלֶה הָעֲנָן וְלֹא
 יִסְעוּ עַד-יוֹם הָעֲלֹתוֹ: ^{לח} כִּי עֲנָן יִהְיֶה עַל-הַמִּשְׁכָּן יוֹמָם
 וְאֵשׁ תִּהְיֶה לַיְלָה בּוֹ לְעֵינַי כָּל-בֵּית-יִשְׂרָאֵל בְּכָל-מַסְעֵיהֶם:

לא היה יכול לבוא, נסתלק הענן — נכנס ומדבר עמו: (לח) לעיני כל-בית-ישראל בכל-מסעיהם. בכל-מסע שהיו נוסעים היה הענן שוכן במקום אשר יחנו שם. מקום חניתם אף הוא קרוי "מסע", וכן "וילך למסעיו" (בראשית רש"י יג, ג), וכן "אלה מסעי" (במדבר לג, א). לפי שממקום החניה חזרו ונסעו, לכך נקראו כלן "מסעות":

(לח) ואש תהיה לילה בו: בלילה היה אש בתוך הענן, הענן היה תמיד ביום ובלילה, אלא שבלילה היה אש בתוכו, ועיין במדבר ט' כ"א.